

Міністерство освіти і науки України
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

**КРАЇНИ АЗІЇ ТА АФРИКИ
(XX – поч. XXI ст):
БІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК**

Упорядник: О. Ковальков

Кропивницький
2022

УДК 94 (5) “...19/...20” (092) (03)
К 77

Рекомендовано до друку Вченою радою
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
(Протокол № від)

Рецензенти:

Н. Д. Городня – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії європейських країн Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка

С. В. Корновенко – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького

О. О. Савченко – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного музею історії України

К 77 Країни Азії та Африки (XX – поч. XXI ст.): Біографічний довідник / Упор.
О. Ковальков..... – 599 с.

Довідник містить біографічні нариси про понад 600 діячів з майже 90 держав Азії та Африки – монархів, президентів, прем'єр-міністрів, діячів національно-визвольних рухів, лауреатів Нобелівських премій, міжнародних терористів та ін., які залишили свій слід у новітній історії своїх країн, регіонів, а подекуди і світу. До нього також потрапили діячі інших держав, чия діяльність була пов'язана з країнами регіону і вплинула на їхній розвиток. Біографії діячів подані на тлі історії держав Сходу, які вони представляють, та світу в XX – на поч. XXI ст.

Видання може бути корисним студентам і викладачам закладів вищої освіти, вчителям, науковцям і тим, хто цікавиться історією Азії та Африки новітньої доби.

© О. Л. Ковальков, 2022

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ПЕРЕДМОВА	9
А (Абача – Аш-Шаабі)	25
Б (Ба Мо – Бхутто)	83
В (Вад – Во Нгуен Зіап)	121
Г (Газі І – Гюрсель)	129
Ґ (Ґанді)	145
Д (Дако – Дюбуа)	152
Е (Ебаді – Ешколь)	177
Ж (Жамцарано – Жмайель)	188
З (Заглул-паша – Зума)	192
І (Ібрагім-бек – Іясу V)	200
Й (Йосіхіто – Йошіда)	207
К (Кабіла – Кхама)	211
Л (Ламізана – Лю)	252
М (Ма – Мушарраф)	274
Н (Набієв – Ньюсі)	333
О (Обасанджо – Осменья)	369
П (Па – Пуї)	381
Р (Раббані – Рухані)	400
С (Сабах – Сьоко)	423
Т (Табатаї – Туту)	462
У (У Не Він – Уфуе-Буаньї)	486
Ф (Фадлалла – Фукуда)	492
Х (Хабіарімана – Хусейн)	506
Ц (Цай – Цюй)	546
Ч (Чалорью – Чулалонгкорн)	552
Ш (Шагарі – Шоїнка)	570
Ю (Юань – Юсуфзай)	580
Я (Ямамото – Яхья-хан)	585
ПРОБЛЕМНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	590
ЛІТЕРАТУРА	597

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

абр. – абревіатура

АЕС – атомна електростанція

АзербРСП – Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка

ак. – академія

амх. – амхарська мова

АН – Академія наук

англ. – англійська мова

АО – Автономна область (Автономний округ)

АР – Автономний район (у КНР)

араб. – арабська мова

АРСП – Автономна Радянська Соціалістична Республіка

арх. – архіпелаг

АС – Африканський Союз

АСЕАН – Асоціація держав Південно-Східної Азії (англ. Association of South East Asian Nations, ASEAN)

АТР – Азійсько-Тихоокеанський регіон

афр. – африкаанс (мова)

бл. – близько

БПЛА – безпілотний літальний апарат

букв. – буквально

ВВП – валовий внутрішній продукт

ВІЛ – вірус імунодефіциту людини

ВКП (б) – Всеросійська Комуністична Партія (більшовиків)

ВМС – військово-морські сили

ВМФ – військово-морський флот

ВНП – валовий національний продукт

ВО – військовий округ

ВООЗ – Всесвітня Організація Охорони Здоров'я

ВПС – військово-повітряні сили

ГА – Генеральна Асамблея (ООН)

га – гектар

ГЕС – гідроелектростанція

год. – година

гр. – графство

грн. – гривня

ГРУ – Головне розвідувальне управління (СРСР, РФ)

ГУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток ГУАМ (від країн-членів: Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова)

губ. – губернія

департ. – департамент

див. – дивіться

дин. – династія

дол. – долар США
др. – друга (половина)
ЄврАзЕС – Євразійський Економічний Союз
ЄЕС – Європейське Економічне Співтовариство
ЄС – Європейський Союз
ЄСПЛ – Європейський Суд з прав людини
ЕКОВАС – Економічне співтовариство країн Західної Африки (англ. The Economic Community of West African States, ECOWAS)
зак. – закінчив (навчання)
засн. – заснування, заснований (заснована)
Зах (зах.). – захід, західний (західна)
ЗВТ – зона вільної торгівлі
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗМУ – зброя масового ураження
зокр. – зокрема
ЗС – збройні сили
івр. – іврит
ім. – імені
ін. – інший (інші, інше)
ін-т – інститут
ісп. – іспанська мова
к. – кінець (століття)
к. с. – кінські сили
КазахРСП – Казахська Радянська Соціалістична Республіка
кВт – кіловат
КДБ – Комітет державної безпеки (СРСР)
КиргРСП – Киргизька Радянська Соціалістична Республіка
кит. – китайська мова
км. – кілометр
КНДР – Корейська Народна-Демократична Республіка
КНР – Китайська Народна Республіка
кол. – колишній
Комінтерн – Комуністичний Інтернаціонал
кор. – корейська мова
КПП – контрольно-пропускний пункт
КПРС – Комуністична Партія Радянського Союзу
ЛАД – Ліга Арабських Держав
лат. – латинська мова
м. – місто
майб. – майбутній
МБРР – Міжнародний Банк Реконструкції та Розвитку
МВС – міністерство внутрішніх справ
МВФ – Міжнародний Валютний Фонд
МДБ – міністерство державної безпеки (СРСР)
МЗС – міністерство закордонних справ

Список умовних скорочень

міс. – місяць
млн. – мільйон
млрд. – мільярд
МНР – Монгольська Народна Республіка
МОК – Міжнародний Олімпійський Комітет
мол. – молодший
монг. – монгольська мова
МТС – машинно-тракторна станція
найб. – найбільший (найбільша)
напр. – наприклад
народ. – народився (народилася)
народж. – народження
НАТО – Організація Північноатлантичного Договору (англ. North Atlantic Treaty Organization, NATO)
НДІ – науково-дослідний інститут
НДР – Німецька Демократична Республіка
нідерл. – нідерландська мова
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ (СРСР)
о. – острів
ОАЄ – Організація Африканської Єдності
ОАЕ – Об'єднані Арабські Емірати
обл. – область
ОБСЄ – Організація з Безпеки і Співробітництва в Європі
ОВД – Організація Варшавського Договору
о-ви – острови
ОДКБ – Організація Договору про колективну безпеку
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління (СРСР)
оз. – озеро
ОІК – Організація Ісламська Конференція
ОІС – Організація Ісламського Співробітництва
окр. – округ
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ОПЕК – Організація країн-експортерів нафти (англ. The Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEC)
опубл. – опублікований (опублікована)
ост. – останній, остання
ПАР – Південноафриканська Республіка
ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи
ПАС – Південноафриканський Союз
перев. – переважно
перс. – перська мова (фарсі)
ПЗРК – переносний зенітно-ракетний комплекс
пів-в – півострів
Півд. (півд.) – південь, південний (південна)
Півн. (півн.) – північ, північний (північна)

- побл.* – поблизу
пов. – повіт
пол. – половина
порт. – португальська мова
поч. – початок (століття)
ППО – протиповітряна оборона
преф. – префектура
прибл. – приблизний (приблизна)
прим. – примітка
прізви. – прізвище
пров. – провінція
ПСА – Південно-Східна Азія
ПТРК – протитанковий ракетний комплекс
р. – рік
р. – річка
р-н – район
РАЦС – реєстрація актів цивільного стану
РБ – Рада Безпеки (ООН)
РЕВ – Рада Економічної Взаємодопомоги
РКП (б) – Російська Комуністична Партія (більшовиків)
розпоч. – розпочався (розпочалося)
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП (б) – Російська Соціал-Демократична Робітничка Партія (більшовиків)
РСЗВ – реактивна система залпового вогню
РСР – Радянська Соціалістична Республіка
РСЧА – Робітничо-селянська Червона Армія
руб. – рубль
РФ – Російська Федерація
с. – село (селище)
санск. – санскрит (мова)
св. – святий (свята)
СЕАТО – Організація Договору Південно-Східної Азії (англ. **South-East Asia Treaty Organization, SEATO**)
СЕНТО – Організація Центрального Договору (англ. **The Central Treaty Organization, CENTO**)
сер. – середина (століття)
СНД – Співдружність Незалежних Держав
СНІД – синдром набутого імунodefіциту
СОТ – Світова Організація Торгівлі
Соцінтерн – Соціалістичний Інтернаціонал
спр. – справжній (справжнє)
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС – «Захисні загони» Націонал-Соціалістичної Німецької Робітничої Партії (нім. **Schutzstaffel, SS**)

Список умовних скорочень

- ст.* – старший
ст. – століття
суч. – сучасний (сучасна, сучасне)
Сх. (сх.) – схід, східний (східна)
США – Сполучені Штати Америки
т. – том
т. – тонна
т. в. о. – тимчасово виконуючий обов'язки
т. зв. – так званий
т. ч. – тому числі
ТаджРСП – Таджикицька Радянська Соціалістична Республіка
ТАРС – Телеграфна агенція Радянського Союзу
ТБ – телебачення
тер. – територія
тис. – тисяча
ТНК – транснаціональна корпорація
тов.-во – товариство
трет. – третина (століття)
ТуркРСП – Туркменська Радянська Соціалістична Республіка
тюрк. – тюркські мови
УзбРСП – Узбецька Радянська Соціалістична Республіка
ун-т – університет
утв. – утворений (утворена)
ф. ст. – фунт стерлінгів
ф-т – факультет
ФІФА – Міжнародна федерація футболу (фр. **Federation Internationale de Football Association, FIFA**)
фр. – французька мова
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
ФСБ – Федеральна служба безпеки (РФ)
ЦАР – Центральнаафриканська Республіка
ЦВК – Центральний виконавчий комітет (партії)
центр. – центральний (центральна)
ЦК – Центральний Комітет (партії)
ЦРУ – Центральне розвідувальне управління (США)
чв. – чверть (століття)
ШОС – Шанхайська Організація Співробітництва
шт. – штат
шт.-кв. – штаб-квартира
ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (англ.: **United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO**)
яп. – японська мова.

ПЕРЕДМОВА

Історія держав Азії та Африки, які інколи визначають дещо розмитим поняттям «Схід» (здебільшого як своєрідний «не-Захід»), у ХХ – на поч. ХХІ ст. була надзвичайно динамічною, бурхливою, насиченою подіями і складними суспільно-політичними і соціально-економічними процесами.

На поч. ХХ ст. Азія та Африка були найважливішою частиною Світової Колоніальної Системи. Так, в Африці було лише дві суверенні країни – Ліберія та Ефіопія. На півдні континенту перебував заснований у 1910 р. британський домініон¹ Південноафриканський Союз, утворений злиттям двох британських колоній (Наталь і Капської) і двох бурських республік (Південноафриканської Республіки, вона ж Трансвааль, та Оранжевої Вільної Держави). Єгипет формально залишався частиною Османської імперії, проте перебував під опікою Британії і був її протекторатом². Судан з 1899 р. формально перебував під спільним британсько-єгипетським кондомініумом³, проте насправді був британським володінням. Марокко також було протекторатом за угодами 1905 і 1911 рр., його було поділено на французьку (бл. 95% території), іспанську (обл. Ріф) і міжнародну (м. Танжер з околицями) зони. Французький протекторат Туніс (з 1881 р.) на чолі з місцевими деями фактично був колонією. Решта країн континенту перебували у колоніальній залежності від європейських держав. Французькими колоніями були Алжир (єдина колонія, яка управлялася міністерством внутрішніх справ Франції), Французька Західна Африка з центром у Дакарі (Сенегал, Берег Слонової Кістки (суч. Кот-д'Івуар), Верхня Вольта (суч. Буркіна-Фасо), Дагомея (суч. Бенін), Французький Судан (суч. Малі), Мавританія, Нігер), Французька Екваторіальна Африка з центром у Браззавілі (Середнє Конго (суч. Республіка Конго), Габон, Убангі-Шарі (суч.

¹ Домініон – колишня колонія Великої Британії, яка отримала широке самоврядування. Подібного статусу, як правило, домагалися економічно розвинені країни, в яких більшість (або значне число) населення становили переселенці з метрополії. Першим домініоном стала Канада (1867), затим – Австралійський Союз (1901), Нова Зеландія і Ньюфаундленд (1907), Південноафриканський Союз (1910) і Ірландія. У 1931 р., за Вестмінстерським статутом, домініони перетворилися на фактично незалежні держави у складі Британської імперії (нині – у складі Британської Співдружності), які визнавали головою держави британського монарха, представленого у домініоні генерал-губернатором.

² Протекторат (від англ. «захист») – форма колоніальної залежності, за якої одна держава, яка зберігала суверенітет у внутрішній політиці, передавала іншій (протектору) своє право вести зовнішню політику, укладати договори та захищати свою територію. Такий режим зазвичай встановлювався внаслідок військово-політичного тиску. В історії міжнародних відносин протекторат відомий давно, але особливого поширення набув у к. ХІХ – на поч. ХХ ст. Класичними прикладами протекторату можуть бути Афганістан (з 1880 р.) та Єгипет (з 1882 р.) під покровительством Великої Британії.

³ Кондомініум (від лат *con* – «спільне» і *dominium* – «володіння») – спільне управління залежною територією. Класичним (і єдиним у новий час) прикладом кондомініуму був Судан. Такий режим було встановлено на підставі укладеного у січні 1899 р. договору між Великою Британією й Єгиптом (який сам був британським протекторатом). Чиновниками вищого рангу у Судані були англійці, а середньої і нижчої ланки – єгиптяни. Першим генерал-губернатором Судану був генерал Г. Кітченер.

Центральноафриканська Республіка), Чад), о. Мадагаскар і Французьке Сомалі (Джибуті). Мало поступалися французьким британські колоніальні володіння: Британська Західна Африка (Золотий Берег (суч. Гана), Нігерія, Гамбія і Сьєрра-Леоне), Британська Східна Африка (Кенія, Уганда, Британський Сомаліленд і о. Занзібар), Британська Південна Африка (Південна і Північна Родезії (суч. Зімбабве і Замбія), Бечуаналенд (суч. Ботсвана), Ньясаленд (суч. Малаві), Свазіленд). Португальськими колоніями були Португальська Гвінея (суч. Гвінея-Бісау), Ангола, Мозамбік, Сан-Томе і Принсіпі, о-ви Зеленого мису (суч. Кабо-Верде). Іспанія володіла Ріо-де-Оро (Зах. Сахара) і Ріо-Муні (континентальна частина суч. Екваторіальної Гвінеї). Італія мала Тріполітанію, Кіренаїку і Феццан (суч. Лівія), Італійське Сомалі й Еритрею. Територія колонії Бельгійське Конго у 80 разів перевищувала площу метрополії. Німецькими володіннями були Камерун, Того, Німецька Південно-Східна Африка (суч. Намібія) і Німецька Східна Африка (суч. Танзанія, Руанда і Бурунді).

В Азії єдиною насправді суверенною державою була Японія, яка сама створила колоніальну імперію у Східній Азії. Вона контролювала о-ви Рюкю, Бонін, Пенхуледао, Курильські о-ви, о. Тайвань, Корею, а також півд. частину о. Сахалін (Карафутто). Найбільша за територією і чисельністю населення країна Азії – Китай, попри повалення маньчжурської династії Цин внаслідок Сінхайської революції (1911–13), була поділена на сфери впливу¹ між провідними колоніальними державами і була класичною напівколонією². Велика Британія контролювала долину р. Янцзи, центром її присутності був Шанхай. За Британсько-російською угодою 1907 р. до англійської сфери впливу також відійшов Тибет. Окрім того, британським володінням був Гонконг. Сферою впливу Франції були півд. і сх. р-ни Китаю. Німеччина контролювала пів-в Шаньдунь з портом Циндао, а також Ханькоу і Тяньцзінь. Росія й Японія

¹ Сфера впливу – регіон, або територія, яка перебувала під безумовним політичним, економічним і культурним впливом іншої країни (напр., Тибет за Британсько-російською угодою 1907 р.). Часто розподіл на сфери впливу тієї чи іншої країни (Сіам у 1896 р., Китай на поч. ХХ ст., Персія у 1907 р.) відбувався тоді, коли на напівколонію її перетворювали декілька країн. За такої обставини держава усе ж зберігала формальний суверенітет і не входила до складу жодної колоніальної імперії.

² Напівколонія – формально суверенна держава, яка потрапила в економічну, фінансову й, подекуди, політичну залежність від однієї або декількох держав. Класичними прикладами напівколонії були Османська імперія, Персія (суч. Іран), Цинський Китай у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. Зазвичай така форма залежності встановлювався у випадках, коли перетворення держави на класичну колонію було проблематичним у силу природно-географічних (значні території), внутрішньополітичних (відносно сильна влада місцевих правителів) і зовнішньополітичних (наявність декількох претендентів на освоєння держави) факторів. Формами і шляхами перетворення держави на напівколонію були: 1) укладання нерівноправних договорів, якими Великі держави здобували преференції у тій чи тій державі (безмитна торгівля або сплата заниженого мита на ввезення товарів, зняття внутрішніх перепон для торгівлі, надання підданим Великих держав права екстериторіальності тощо); 2) надання іноземним підданим або урядам інших держав концесій – монопольного права на певний вид економічної діяльності (видобуток корисних копалин, будівництво залізниць тощо); 3) встановлення контролю над фінансами країни: надання позик під певні гарантії і преференції, встановлення контролю над фінансами під приводом забезпечення сплати державного боргу, в ряді випадків – отримання права карбувати монету.

поділили між собою Маньчжурію. Зовнішня Монголія, яка формально проголосила незалежність від Китаю в грудні 1911 р., уже наступного року в системі міжнародних відносин розглядалась як автономія у складі Китайської Республіки, проте у сфері впливу Російської імперії. Південнокитайське місто Гонконг (Сянган) з 1842 р. перебувало під владою британців. Ще один важливий опорний пункт – Аоминь (Макао) належав Португалії. Іншою формально незалежною державою Азії був Сіам – єдина країна Південно-Східної Азії, яка ніколи не була колонізована. Будучи своєрідним буфером між французькими володіннями в Індокитаї і Британською Індією, у 1896 р. він був поділений обома державами на сфері впливу. Афганістан з 1880 р. був британським протекторатом. Подібний статус мав і високогірний Непал. Слабкістю центральної влади, а також вигідним географічним розташуванням Персії (суч. Іран) та природними багатствами країни скористалися Росія і Велика Британія, які вже згадуваною домовленістю від 1907 р. розділили країну на три зони. Північна прикаспійська область опинилась у сфері впливу Росії; східні, прилеглі до Британської Індії, р-ни потрапили до сфери британських інтересів. Центр і південь Персії до узбережжя Перської затоки визначалися нейтральною зоною, проте насправді тут господарювали англійці. Формально суверенною державою залишалася й Османська імперія. Проте це була вже лише тінь колишньої могутньої Порти. Сама перетворена на напівколонію Британії, Франції і Німеччини, вона втратила більшість своїх африканських і європейських володінь. Під владою османського султана в Азії залишалися власне турецькі території (Анатолія), Сирія, Ліван, Палестина, Месопотамія (Ірак), а також зах. частина Аравійського пів-ва.

Решта держав Азії були колоніями. Філіппіни перебували під владою США, суч. Індонезія була голландською колонією «Голландська Ост-Індія». Лише півд.-сх. частина о. Нова Гвінея були британською, а півн.-сх. – німецькою колоніями. Німеччина також контролювала прилеглі до Нової Гвінеї острови: арх. Бісмарка і найбільший із групи Соломонових о-вів о. Бугенвіль. Решта Соломонових о-вів перебували під владою Британії. Португалія зберігала свою присутність у Сх. Тиморі на півдні суч. Індонезії. Півн. і зах. частина о. Калімантан (Саравак, Сабах і Бруней) були британськими володіннями. Вони управлялися спільно з Британською Малайєю і Сінгапуром. На сході півострова Індокитай була створена французька колонія Індокитайський Союз (або Французький Індокитай), яка охоплювала сучасні В'єтнам, Лаос і Камбоджу. Найбільшою, найбагатшою і найбільш густо заселеною азійською колонією була Британська Індія – перлина Британської імперії. Вона включала в себе території суч. Індії, Пакистану, Бірми, Бангладеш, Шрі-Ланки і Бутану. Британськими були також Мальдівські, Андаманські та Нікобарські о-ви. Юридично Індія називалася Індійською імперією і мала чимало атрибутів суверенної держави: уряд, армію, власний державний апарат, фінансову систему тощо. На узбережжі Індостану збереглися португальські та французькі анклавні залишки колишніх колоніальних володінь. Так, на зах. узбережжі Португалія зберігала за собою порти Діу, Даман і Гоа. Франція ж на сх. узбережжі Індії мала Пондішері, Карікал, Янам, Мае і Чандернагор. Ну і, нарешті, Англія змогла закріпитися на

узбережжі Аравійського пів-ва. Ємен, Оман, Договірний Оман (суч. ОАЕ), Катар, Бахрейн і Кувейт перебували під контролем Лондона. Ступінь їх залежності подекуди визначають як протекторат, хоча, напевне, їх можна визначати як колонії з високим ступенем непрямой системи управління.

По завершенні Першої світової війни держави-переможниці поділили між собою колоніальні володіння Німецької й арабські вілаєти Османської імперії. Частково це питання було вирішене ще під час бойових дій у Тропічній і Півд. Африці та на Близькому Сході та під час перемовин між лідерами країн Антанти. Так, у січні 1916 р. Британія і Франція домовилися розподілити між собою арабський Близький Схід («угода Сэйкса-Піко»). Під час повоєнного врегулювання подальша доля колоній країн, що зазнали поразки, вирішувалась у межах мандатної системи Ліги Націй. Положення про створення міжнародної організації, покликаної гарантувати збереження існуючого світопорядку, містилась у тексті Версальського договору з Німеччиною. Стаття 22 договору передбачала встановлення міжнародної опіки над колишніми володіннями Німеччини й Османської імперії. Ідея опіки була вироблена на підставі уявлення великих держав про нездатність більшості несвропейських територій, які втратили свою метрополію, самостійно давати собі раду у надзвичайно складних умовах тогочасного світу. Виходячи з цієї логіки, Ліга Націй змушена була довірити опіку над ними «передовим націям світу», щоб вони управляли ними від імені світової спільноти в якості мандатаріїв. Продовж 1920–23 рр. тривало вироблення правової бази мандатної системи (Версальський договір 1919 р., Севрський мирний договір 1920 р., рішення конференції у Сан-Ремо 1920 р., рішення Лозаннської конференції 1923 р.). Підмандатні території були поділені на три групи залежно від рівня суспільно-політичного розвитку.

1. Мандати групи «А» сформували арабські володіння Османської імперії. Сирію і Ліван отримала Франція, а Палестину (з майбутньою Трансйорданією) і Месопотамію (Ірак) здобула Велика Британія. Наголошувалося, що ці території досягли високого рівня розвитку громадських інститутів і здатні отримати незалежність за адміністративної допомоги держави-мандатарія.

2. Мандати групи «В» – німецькі володіння в Тропічній Африці Того, Камерун і Німецька Сх. Африка. Того і Камерун були поділені кожна на дві зони і поділені між Британією та Францією. Зах. Того і Зах. Камерун (були приєднані до Золотого берегу (Гани) і Нігерії відповідно) склали британський мандат. Решта цих територій (власне суч. Того і Камерун) склали французький мандат. Більшу частину Німецької Сх. Африки (Танзанія) отримала в мандатне управління Британія, а округ Руанда-Урунді – Бельгія. Ці території визначались як недостатньо політично розвинуті, а тому потребували опіки.

3. Мандати групи «С» сформували колишні володіння Німеччини в Півд. Африці, ПСА та Океанії. Мандат на Півд.-Зах. Африку (суч. Намібія) отримав британський домініон ПАС. Земля Імператора Вільгельма (півн.-сх. частина о. Нова Гвінея), арх. Бісмарка й о. Бугенвіль передали під управління Австралії. Острови Науру і Зах. Самоа отримала Нова Зеландія. Колишні німецькі острівні володіння в Океанії (Каролінські, Маршалові та Маріанські острови) передали

Японії. Ці найменш розвинені території передавались у пряме володіння державам-мандатаріям.

Створення мандатної системи може розглядатись (і розглядається сходовознавцями радянської школи) як черговий етап колоніального перерозподілу світу під прикриттям Ліги Націй. Проте сам факт створення мандатної системи є свідченням кризи класичного колоніалізму. Про це дозволяють говорити наступні моменти: 1) підмандатні території юридично перебували під опікою Ліги Націй, а держави-мандатарії здійснювали управління ними від імені цієї міжнародної організації; 2) держави-мандатарії мали щороку звітувати перед Комісією мандатів Ліги Націй; 3) підмандатні території не були включені до складу колоніальних імперій держав-мандатаріїв; 4) держави-мандатарії мали перед підмандатними територіями і Лігою Націй певні зобов'язання, а принаймні мандати групи «А» отримали чітко визначений правовий статус. Усе це дозволяє говорити, що мандатна система стала результатом визнання правлячими колами метрополій неможливості перерозподілу колоніальних володінь методами і засобами попередніх десятиліть та своєрідною реакцією на світ, що змінювався.

Колоніальні імперії використовували різні моделі управління залежними територіями. Історично склалися дві основні форми колоніального управління: пряма й опосередкована. Система прямого управління (або «французька модель») у класичній формі використовувалася саме у Французькій імперії. Згідно неї, на усіх рівнях у колоніальній адміністрації працювали лише громадянами метрополії. Вони ж становили більшість вояків колоніальних армій. Така система була покликана якомога тісніше прив'язати колонії до метрополії, проте мала наслідком декілька суттєвих проблем. По-перше, колоніальна адміністрація вимагала вливання значних коштів з бюджету метрополії, що робило колонії малорентабельними. По-друге, за такої системи населення колонії змушене було постійно контактувати з громадянами метрополії, що постійно нагадувало про їхнє панівне становище й робило сприйняття колоніального режиму на ментальному рівні як жорсткого та пригноблювального. Такої моделі дотримувались, окрім Французької, у Німецькій і Бельгійській колоніальній імперіях. Система опосередкованого управління в літературі ще визначається як «англійська», оскільки саме Велика Британія своєю політикою сприяла якнайповнішому її втіленню в своїх колоніях. Хоча англійці запозичили таку модель у голландців, які, своєю чергою, перейняли її в португальців. Зміст її полягав у тому, що на вищих щаблях колоніальної адміністрації (генерал-губернатори, губернатори тощо) посади обіймали вихідці з метрополії, а до середньої та низової ланки масово залучалися представники місцевої еліти. До того ж англійці часто залишали владу на місцях туземним правлячим династіям і представникам родової чи племінної аристократії. Для прикладу, на поч. XX ст. на тер. Британської Індії залишалось 562 автономних князівства, а в складі британської колоніальної армії європейці були лише офіцерами, а 70% особового складу були індійцями. Окрім того, що така система була значно дешевшою, вона сприяла вихованню в колоніях місцевих управлінських кадрів, інтелігенції. Саме вони згодом очолять

національно-визвольні рухи. Такої моделі дотримувалися більшість колоніальних імперій. Слід мати на увазі, що у чистому вигляді обидві системи зустрічалися рідко. Так, у Французькому Індокитаї французи залишили номінальну владу представникам місцевої дин. Нгуенів, а у більшості своїх колоній в Африці британці лише незначною мірою допускали тубільців до управлінської сфери. Так само було й у колоніальній практиці інших імперій. Якщо Нідерланди в Голландській Ост-Індії використовували передусім британський досвід, то у німецьких та італійських колоніях усі пости посідали переважно громадяни метрополій. Португальці й іспанці використовували елементи обох систем. Попри очевидну збитковість прямої системи управління, дослідники вважають, що вона сприяла більш швидкому демонтажу традиційних владних інститутів. Натомість опосередкована модель сприяла консервації родоплеменних інститутів і традиційної системи влади, оскільки традиційні еліти і правителі ставали частиною колоніальної адміністрації й опорою колонізаторів.

Західні метрополії справляли складний і неоднозначний вплив на колонії та їх суспільство. Головною метою набуття колоній було отримання прибутків через нееквівалентний обмін, забезпечення військово-політичної присутності у важливих регіонах світу, контроль за торговельними шляхами тощо. Наявність колоній автоматично залучало країну до елітного «клубу» Великих Держав. Метрополії отримували від колоній значні економічні прибутки, перетворюючи їх на ринки дешевої сировини і робочої сили та на гарантовані ринки збуту власної промислової продукції. Водночас ключове питання: «Колоніалізм – це винятково погано?» не має одностайної відповіді. Терміни «колонія» й «колоніалізм» у громадській думці мають негативну семантику. Дійсно, з одного боку, колоніалізм завжди був пов'язаний з експансією та десуверинізацією територій, на які поширювався вплив метрополії. Він порушив природний процес історичного розвитку, зумовив кризу і навіть зруйнував деякі цивілізації в Африці чи Латинській Америці, завдав значних соціально-економічних і людських збитків (напр. работоргівля). Колоніалізм руйнував традиційні суспільні відносини, господарські моделі (ремесла, економіку «людей базару»¹, сільську общину), деструктивно впливав на політичну й ідеологічну сфери, перетворював цілі держави й регіони на підлеглу й залежну периферію. З іншого боку, насильницьке включення колоній і залежних територій до світового ринку сприяло появі й подальшому розвитку товарно-грошових відносин, формуванню нового типу ділової й інтелектуальної еліти і найманих працівників, нової культури менеджменту і нового організаційного та правового поля для ведення ділової діяльності тощо. Утім, більшість держав Сходу все ж були ринками сировини і збуту європейських товарів. Важко також заперечити, що засобами колоніалізму «біла людина» залучала населення колоній до передових досягнень

¹ «Люди базару» – загальноновживаний у сходознавчій літературі термін на позначення населення, задіяного в міському секторі економіки традиційного ісламського Сходу. Це ремісники, торговці, лихварі, а також особи інтелектуальної праці. «Люди базару» не лише складали кістяк самодіяльного населення міста, але й були своєрідним барометром суспільно-політичних настроїв міщан і своїх країн взагалі, а тому завжди були учасниками різноманітних виступів, рухів, революцій тощо.

тодішньої західної цивілізації (звісно, не заперечуючи здобутків і самобутності азійських чи африканських культур). Фабрики і заводи, залізниці, телеграф, європейська наука й освіта, підготовка місцевої інтелігенції (вчених, лікарів тощо) були засобами модернізації (чи вестернізації) держав Азії та Африки. А якщо поцікавитись у населення азійських чи африканських країн: «Коли їм жилося більш стабільно, тепер чи за панування “білих поневолювачів”?» Все більше авторів сходяться до думки, що більшість сучасних проблем у колишніх колоніях – це наслідок некомпетентності та корумпованості еліт нових держав, а не «спадок» колишніх метрополій.

Серед головних внесків колоніалізму у світовий історичний процес було поширення західних за походженням ідей прав людини, демократії і свободи, які стали загальнолюдськими цінностями. Навіть те, що зараз деякі лідери країн, що звільнились, їх заперечують, не здатні це перекреслити. Ці ідеї стали гаслами національно-визвольних рухів і активно експлуатуються всіма антизахідними силами. С. Хантінгтон писав з цього приводу: «Коли незахідні суспільства відчували себе слабкими перед Заходом, багато їхніх лідерів звернулися до таких західних цінностей, як самовизначення, лібералізм, демократія і свобода, аби виправдати свою опозицію до світового панування Заходу. Зараз, коли вони вже не такі слабкі..., вони засуджують ті самі цінності, які раніше підтримували для задоволення своїх інтересів». Дійсно, заборона канібалізму на Тихоокеанських островах, заборона конкістадорами людських жертвоприношень у розгромленій державі ацтеків, заборона англійцями звичаю саті¹ в Індії – все це приклади «грубого втручання чужої цивілізації у традиції народів, які мали право дотримуватися своїх звичаїв». Це можна пояснити тим, що перше покоління еліти в колишніх колоніях навчалось на Заході, а друге й наступні – у себе на батьківщині. Але вони користуються західними інститутами (вибори), аби прийти до влади під антизахідними гаслами, а якщо їм це не вдається, говорять про «утиски демократії». За словами Н. Фергюсона, думка про відповідальність імперіалізму за всі біди сучасного «Третього світу» – «зручне алібі для жадібних диктаторів на зразок Роберта Мугабе у Зімбабве». Часто обходять увагою запровадження західного права і судової системи. Не всі новоутворені держави зберегли їх. Але в тій же Індії створена британцями судова система стала важливою складовою функціонування держави.

Так само однобічно розглядались економічні аспекти колоніалізму. Зазвичай ігнорується той факт, що значна частина прибутків компаній, які працювали в колоніях, вкладались у самих колоніях. Так, на китайський ринок після Першої «Опійної» війни (1839–42) британці завозили переважно індійську бавовну й індійські тканини. Та й індустріалізація колоній в епоху «вивезення капіталу з метрополій» відбувалася значно швидше, аніж подібні процеси в

¹ Саті (санск. «справжня», «правдива», «чесна») – поховальна ритуальна традиція в індуїзмі, відповідно до якої вдова підлягає спаленню на вогнищі разом з померлим чоловіком. Ритуал походить у пам'ять про богиню Саті, яка принесла себе в жертву, не в змозі перенести приниження, яким її батько Дакша піддав її обранця бога Шиву. Першою офіційною спробою скасування ритуалу саті стала заборона «дикого туземного звичаю аборигенів», запроваджена англійцями у 1829 р. Проте остаточно ліквідувати її так і не вдалося: щороку на підвладних британцям територіях самоспалення вдів фіксувалися тисячами.

напівколоніях. Дійсно, західний капітал шукав у колоніях надприбутків, але ж і колонії також щось отримували! Мережа залізниць, яку збудували в колоніях європейці, передусім відповідала потребам колонізаторів. Але в 1880 р. міністр громадських робіт Франції Ш. де Фрейсіне говорив: «Цивілізація поширюється й укорінюється вздовж шляхів сполучення». Залізниці не лише сприяли поширенню вглиб колоній влади європейців і їхніх товарів, вони давали азійцям та африканцям роботу, дозволяли змінити місце проживання. Вони також поширювали вглиб Африки знання й інформацію.

Одним із важливих впливів колоніалізму на Схід було покращення якості життя населення. М. Ганді в інтерв'ю в 1931 р. назвав «подолання хвороб» європейцями одним з винятково «матеріальних критеріїв», завдяки яким «Захід вимірював свій прогрес». А що сказали б мільйони врятованих від смертельних хвороб азійців та африканців? У 1800 р. середня тривалість життя в світі становила 28,5 р., у 2001 р. – 66,6 р. Ця «зміна здоров'я» розпочалася в Європі між 1770 і 1890 рр., натомість в Азії – між 1890 і 1950 рр., а в Африці – між 1920 і 1950 рр. Показово, що майже в усіх азійських і африканських колоніях тривалість життя почала зростати до закінчення доби колоніалізму. Саме колонізатори започаткували широкомасштабні стійкі зрушення у сфері охорони здоров'я, які знизили смертність від багатьох хвороб (малярії, туберкульозу тощо). Тропічну Африку називали «цвинтарем білої людини», символом чого є пам'ятник на о. Горе 21 французькому лікарю, які загинули там від спалаху жовтої пропасниці в 1878 р. Продовж 1887–1912 рр. 192 з 984 призначених на службу французьких чиновників в Африці померли в колоніях. Відставні колоніальні чиновники у Франції помирили в середньому на 17 років раніше за своїх колег з метрополії. До 1929 р. щороку майже 1/3 з 16 тис. французьких чиновників у Французькій Західній Африці госпіталізували в середньому на 2 тижні кожного. Рівень смертності британських військових у Сьєрра-Леоне був найвищим в імперії і в 30 разів перевищував рівень у метрополії. Очевидно, що без зрушень у медицині європейці ніколи б не колонізували Африку, як і те, що саме завдяки потребі освоєння Африки відбулися головні здобутки в європейській (і світовій медицині) у к. XIX – на поч. XX ст. Африка (і тропічна Азія) перетворилися на «лабораторію», де на тваринах випробовували вакцини від дизентерії, правця, холери, сказу, віспи. Всі свої винаходи у галузі вірусології француз Л. Пастер зробив на африканських матеріалах. Німець Р. Кох у 1884 р. відкрив в Александрії бактерію, яка передавала холеру. Раніше він виявив бацили сибірської виразки і туберкульозу. А. Єрсен у 1894 р. у Гонконгу виявив бацилу бубонної чуми. Лікар Індійської медичної служби Р. Росс вперше описав етіологію малярії і довів роль комарів в її поширенні. Три голландці на о. Ява (Х. Ейкман, А. Вондерман та Г. Грейнс) дослідили вплив браку вітаміну «В-1» на розвиток авітамінозу. Італієць А. Кастельяні дослідив в Уганді трипаносому мухи цеце, що переносить сонну хворобу. Група дослідників Інституту Пастера у Дакарі на чолі з Ж. Легре вперше виявила вірус жовтої пропасниці та розробила вакцину, яку можна було вводити без шприців і голки. Пізніше її вдосконалили («дакарська підшкірна вакцина», або вакцина Пельтьє–Дюрію) і використовували проти віспи. Услід за Інститутом Пастера у Парижі (1887)

виникли Лондонська й Ліверпульська школи тропічної медицини (1899) та Інститут мореплавства і тропічних хвороб у Гамбурзі (1901). З одного боку, ці та інші відкриття врятували європейський колоніальний проект в Африці. З іншого – цими здобутками скористалася частина населення колоній. У 1895 р. у французьких колоніях було створено безкоштовну медичну службу для місцевого населення (такої тоді не було навіть у метрополії!), у 1897 р. було заборонено традиційне знахарство, а в 1904 р., зі створенням Африканської національної медичної служби, почали обов'язкову вакцинацію від віспи в Сенегалі. Уже в 1925–28 рр. кількість заражень на неї в колонії не перевищувала 400 випадків на рік. Це ж робили англійці в Індії і в Африці, а також голландці в Індонезії в рамках «Етичного курсу» в перші два десятиліття XX ст. Там також виникали медичні, аптечні й акушерські пункти для місцевого населення. Покращенню ситуації з хворобами й епідеміями сприяло масове осушування боліт і заболочених територій (там скупчувалися москіти), створення ізоляторів для хворих, безкоштовна роздача хініну тощо. Так, масштаби системи охорони здоров'я були відносно скромними, що було пов'язано з браком фінансування. У 1946 р. в усій Французькій Західній Африці було лише 152 медпункти, медичний пункт Браззавіля мав річний бюджет у 200 франків і 80 тис. потенційних пацієнтів. Проте до європейців Африка (й Азія) не мали і цього!

Не менше значення мало масове відкриття у колоніях навчальних закладів різних рівнів і типів: місіонерських шкіл (особливо багато таких було в колоніях протестантських країн в Африці), початкових шкіл, шкіл для підготовки колоніальних чиновників, коледжів і навіть аналогів європейських університетів. Останні були відкриті англійцями в Індії і Гонконгу, французами – в Індокитаї, голландцями – в Індонезії. Звісно, що вони мали бути виховати лояльну до колонізаторів місцеву еліту й місцеві управлінські кадри. Очевидно, що навчання в таких закладах передбачало цілеспрямовану «промивку мізків» у дусі імперських ідеологій і насадження міфу про «тягар білої людини». Але в багатьох країнах Сходу це були перші світські навчальні заклади, котрі давали освіту, яка відповідали тогочасному рівню позитивного знання, а не базувалася на заучуванні сур¹ і аятів² Корану чи конфуціанського канону. Ці заклади готували нову інтелектуальну, управлінську, ділову еліту, яка була готова до життя в тогочасному світі, розуміла мову колонізаторів і згодом змогла використати отримані від них знання проти них самих. Здобуття освіти в європейських закладах у колоніях відкривали шлях азійцям і африканцям до навчання в університетах і коледжах метрополій, США чи Японії. Біографії багатьох лідерів і діячів національно-визвольних рухів доводять важливість

¹ Сура (араб «ряд», «ранг») – розділ Корану. Коран містить 114 сур, кожна з яких складається з аятів (числом від 2 до 286). Кожна сура має єдину тему, яка розкривається в аятах. 26 сур є Мединськими (отримані Пророком Мухаммедом у Медині), 86 – Мекканськими (отримані в Мекці). Мекканські сури присвячені питанням віровчення й майбутнього, Мединські – проблемам повсякденного життя мусульман.

² Аят (араб. «знак», «диво», «знамення») – найменший відокремлений текст Корану, вірш. Коран складається з 6 236 аятів. Окремими аятами, написаними чи вирізаними на камені, дереві тощо прикрашають мечеті та інші культові споруди; аяти пишуть на надгробках шанованих мусульман. Деяким аятам приписується магічна сила.

заходів колонізаторів у сфері освіти для подальшого національного пробудження населення колоній.

Виховані колонізаторами декілька поколінь нової інтелігенції, які мали стати їхніми союзниками, докорінно змінили національно-визвольні рухи пер. пол. ХХ ст. На зміну селянським повстанням під проводом родової аристократії і релігійних авторитетів прийшли масові, організовані в політичні партії за західним зразком масові рухи на чолі з випускниками кращих університетів Британії, Франції, США й Японії. Вони перейняли у «білих господарів» ідеї християнської рівності, західних лібералізму і представницької демократії, марксистських гасел про соціальну рівність (не лише у «російсько-більшовистському», але й «європейському» варіанті). Вони в поєднанні з ісламськими, індуйстськими, буддійськими чи конфуціанськими ідеями сформували доктрини, які справили значний вплив на Схід і на світ у цілому: «гандизм», «кемалізм», «мархаенізм» та ін. На зміну вимогам ширшого доступу місцевого населення до освіти чи розширення представництва в органах колоніальної влади прийшли вимоги національного визволення. Важливо також, що у 1920–30-ті рр. держави напівколоніальної периферії здобули суверенітет і зусиллями національних лідерів нового типу здійснили (хтось більш успішно, хтось менш) модернізаційні реформи, які також базувалися на синтезі зах. ідей і місцевих цивілізаційно-культурних реалій. Йдеться про Китай і Туреччину, Персію (суч. Іран) і Сіам (суч. Таїланд), Афганістан і Єгипет та ін. Досвід цих країн мав значний вплив на колонії, що вкупі з процесами в них заклало підґрунтя для процесу деколонізації.

Деколонізація – процес розпаду колоніальної системи та утворення на її місці нових суверенних держав – стала одним з найбільш значущих процесів, який докорінним чином змінив світ у др. пол. ХХ ст. Вона стала результатом взаємодії низки факторів.

1. Безпосередній вплив на колоніальну систему мали наслідки Другої світової війни. Поразка Японії і Німеччини; ослаблення метрополій – Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів, Португалії; тимчасова японська окупація низки країн Азії, яка здійснювалася під гаслами «Азія для азійців» та спиралась, особливо попервах, на національно-визвольні рухи в колоніях.

2. Утворення ООН, установчі документи якої містять положення про «право націй на самовизначення». ООН активно втручалась у відносини між метрополіями та колоніями, підтримувала й обґрунтовувала деколонізацію.

3. Виникнення після Другої світової війни двох конфронтаційних блоків, які прагнули посилити свій вплив за рахунок країн Азії та Африки. Поява двох наддержав різко обмежила можливості метрополій використовувати силу для утримання під своєю владою колоніальних володінь.

4. В умовах національно-визвольного руху, який по завершенні Другої світової війни вийшов на якісно новий рівень, стало важко зберігати владу над залежними країнами. В суспільній свідомості були розвінчані расистські теорії про «цивілізаторську місію» Заходу і нездатність народів Азії та Африки до самостійного розвитку.

5. У XX ст. колоніалізм вичерпав себе як система, спрямована на вирішення економічних завдань. Відбулася трансформація економіки в метрополіях. Під впливом НТР головну увагу почали приділяти наукомістким видам виробництва. Колонії втратили минулу цінність як джерела сировини і дешевої робочої сили, ринки збуту. Досвід успішного економічного поступу Японії, Італії, Німеччини – держав, які взагалі не мали колоній – був додатковим аргументом на користь цього. Відтак, у відносинах із залежними територіями на перше місце вийшли нові методи отримувати вигоди з територій кол. колоній, передусім – експорт капіталу. Надання незалежності колоніям та взаємовигідне з ними з тим співробітництво ставало куди більш вигідним за примітивну експлуатацію. Першими економічну тупиковість збереження колоніалізму усвідомили у Великій Британії.

6. Свою роль відіграла демократизація суспільно-політичного життя в метрополіях. Наприклад, повалення авторитарного режиму в Португалії у 1974 р. спричинило здобуття незалежності португальськими колоніями.

Деколонізація здійснювалась у три етапи.

1. 1945–55 рр., коли незалежності досягли перев. країни Азії (Індонезія, В'єтнам, Лаос, Камбоджа, Індія, Пакистан, Бірма та ін.). У Півн. Африці незалежною стала Лівія.

2. 1955–75 рр. Відмінною рисою цього етапу було створення незалежних держав головним чином в Африці. Незалежними стали Туніс, Марокко (1956), Алжир (1962). На цьому етапі зросла роль ООН. Після прийняття «Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам» (1960 р. – «Рік Африки») деколонізація була поставлена під міжнародний контроль, її хід прискорився. Того року незалежність здобули 17 африканських країн (Камерун, Мадагаскар, Сомалі, Конго, Чад, Кот д'Івуар, Габон, Сенегал, Малі та ін.). У 1962 р. ООН створила «Комітет з деколонізації». Процес звільнення від іноземного контролю поширився на Аравійський пів-в. У 1961 р. незалежним став Кувейт, що був англійським протекторатом з 1899 р. У результаті державного перевороту й об'єднання Маскату й Оману, які були пов'язані з Британією «особливими договірними умовами», 23. 07. 1970 виник султанат Оман. 14. 08. 1971 незалежним від Великої Британії став Бахрейн, 3. 09. 1971 – Катар. 2. 12. 1971 на місці кол. британського протекторату Договірний Оман постала федерація Об'єднані Арабські Емірати, до складу якої увійшли 7 еміратів: Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Умм-ель-Найвайн, Ель-Фуджайра, Аджман, Рас-ель-Хайма.

3. 1975–90 рр., коли завершилася ліквідація колоніальних імперій. Стали незалежними португальські володіння Ангола, Мозамбік, Гвінея-Бісау, Кабо-Верде. У 1990 р. суверенітет здобула остання колонія в Африці – Намібія. На думку деяких дослідників, кінцем деколонізації був розпад СРСР (1991 р.) або ж передача Великою Британією Гонконгу під суверенітет КНР (1997 р.).

Наслідком деколонізації стали зміни на політичній карті світу, найбільш масштабні, напевне, за всю писемну історію людства. Так, на політичній карті суч. Азії містяться (разом з колишніми центральноазійськими республіками

СРСР) 49, а Африки – 54 країн. Загалом же за останні 70 років кількість країн на політичній мапі світу зросла втриє.

Шлях до незалежності був різним. Більшість британських колоній стали суверенними державами внаслідок компромісу з метрополією, відносно мирним шляхом. Про це свідчить успішне функціонування Співдружності (кол. Британської Співдружності Націй), до складу якої входять більшість британських колоній і залежних територій. Натомість португальські колонії, деякі французькі (В'єтнам, Лаос, Камбоджа, Алжир), Нідерландська Ост-Індія (Індонезія) виборювали право на незалежність у національно-визвольних війнах. Так само різними були шляхи розвитку країн, що звільнилися. На це впливала «холодна війна». В західноєвропейській та американській науці всі тогочасні держави поділяли на «демократичні» і «комуністичні», в СРСР – на «капіталістичні» і «соціалістичні», виокремлюючи в окрему групу «країни соціалістичної орієнтації». Насправді ж ані в Азії, а не тим більше в Африці ми не знайдемо жодної класичної (у західному розумінні) «демократії» чи «капіталістичної» економіки, так само як «комуністичної» чи «соціалістичної» держави. Натомість ми маємо розмаїття східних моделей ринкової економіки – від етатичної і «державно-монополістичної» до патріархально-кланової і бюрократичної. Так само слід говорити про множинність варіантів східного марксизму: різні варіанти «арабського», «ісламського», «китайського», «африканського» та інших «соціалізмів». Тому навіть при тлумаченні новітньої історії Азії та Африки неприпустимо ігнорувати цивілізаційний підхід, який, як прийнято вважати, актуальний при вивченні історії Сходу в середні віки чи новий час. Важливо враховувати і силу традиції, адже новітня доба стала часом їх відродження, часто в радикальних формах, що стало своєрідною реакцією частини суспільства на форсовану модернізацію в усіх її проявах.

В останні півстоліття світ вразили успіхи низки азійських держав, які здійснили стрімкий стрибок, за словами «батька сингапурського економічного дива» Лі Куан Ю, «з третього світу в перший». Економічні успіхи Японії і Півд. Кореї, Тайваню і Сингапуру, Малайзії і Туреччини, Китаю врешті-решт дійсно вражають. Але не менше шокує світ ситуація в М'янмі й Афганістані, Сирії і на Шрі-Ланці, у більшості держав Африки. Схід у ХХ – на поч. ХХІ ст. – це історія блискучих злетів і безперспективного падіння, геніальних реформ і оруелівських диктатур, блискучих мислителів і кривавих терористів. Схід, як казав відомий радянський кіногерой – «справа тонка». І, на відміну від Заходу з його справжнім диктатом інституцій, політика на Сході завжди була й є гіпертрофічно персоналізована. Історія успіхів і провалів, економічних реформ і диктатур, з чим нерозривно асоціюються Азія й Африка новітньої доби – здебільшого це про людей: президентів і прем'єр-міністрів, султанів, емірів, шахів і королів, реформаторів і філософів та кривавих диктаторів, лауреатів Нобелівської премії миру і міжнародних терористів. І ця обставина не залежала, яким шляхом ішла держава, «капіталістичним» чи «соціалістичним». Така особливість східної історії (і дійсності) визначена низкою обставин.

Влада на Сході завжди існувала у формі «східної деспотії», яка полягала у реалізації двох базових принципів: 1) максимальна централізація влади в руках

правителя, який здійснює її, спираючись на розгалужений по горизонталі і вертикалі апарат чиновників; за таких умов усе населення є однаково підлеглим щодо влади; 2) повна державна власність на землю. На Сході традиційно, ще з стародавніх часів, верховна політична влада відігравала неабияку роль. Влада завжди була першопочатком – вона усвідомлювалась як власність правителя, якою він частково ділився зі своїми помічниками у центрі і на місцях. За відсутності інституту приватної власності на основний засіб виробництва – землю, домінування різних форм колективної власності, необхідності координації зусиль великих груп населення задля підтримки у належному стані іригаційних систем суспільство усвідомлювало необхідність існування таких владних інститутів. Набуваючи через приналежність до влади загальноновизнаних прав і привілей, у т. ч. і на надлишковий продукт колективу, наближені до влади в цій структурі фактично виконували роль панівного класу приватних власників в умовах, коли ані такого прошарку, ані взагалі приватної власності юридично не існувало. За рахунок надлишкового продукту зайнятих в аграрному виробництві селян у такій державі утримувалися чиновники, воїни, ремісники та інші спеціалісти, чия праця була необхідна для нормального функціонування соціально-політичної структури, що дедалі ускладнювалася. В умовах подальшого розвитку економічної структури, зародження й розвитку товарного господарства й товарно-грошових відносин, поступово формувався прошарок заможних людей-підприємців (ремісників, купців, лихварів, землевласників), проте їхній статус був невизначений і на офіційному рівні незахищений. Так виник історичний парадокс. Політична влада, взявши приватний сектор під свій суворий централізований контроль, змирилася з його існуванням, користуючись плодами його діяльності, підприємливості, ініціативи (аж до конфіскації найбільш багатих статків). Приватний же сектор, який не мав офіційно-правових гарантій свого нормального існування і розвитку, був зацікавлений у міцній владі центру, адже лише вона могла гарантувати його статус, у т. ч. і захист від свавілля місцевої влади, соціальних потрясінь, небажаних зовнішніх впливів тощо. До того ж, попри існування приватного сектору, переважна доля економічної діяльності перебувала під контролем держави і його апарату. Навіть зі здобуттям незалежності деспотична влада у формі різноманітних диктатур, як військових, так і бюрократичних, переважала (і переважає нині) у країнах Азії та Африки. Найбільшого поширення на Сході набула авторитарна соціально-політична модель (часто у вигляді монархії, однопартійного режиму, військової диктатури чи режиму особистої влади).

Більшість новоутворених держав Азії та Африки мали сировинну економіку і відсталу соціальну структуру, були нездатні забезпечити вирішення соціальних і економічних проблем. Адже країни Сходу пережили складну ламку традиційних структур у добу колоніалізму, проте звільнення виявилось не менш складним. Здобута дорогою ціною незалежність не означала автоматичного вирішення наявних проблем, а тому потребувала подальшої консолідації всіх ресурсів суспільства. В східних умовах це могла зробити лише держава. Це призводило до авторитаризму, порушення прав людини, нехтування принципами парламентської демократії. Практика втім показала, що саме такі режими

створили сприятливі передумови для зростання економіки і підвищення стандартів життя населення (Індонезія, Республіка Корея, Таїланд тощо). Іншими словами, у постколоніальний період у країнах Сходу тривало посилення ролі держави в суспільстві. На думку вчених-сходознавців, альтернативою цьому могли стати лише громадянське суспільство і вільна правова держава, проте це не було притаманним Сходу! Саме це кардинально відрізняє характер влади на Заході й Сході. На Сході панівними були й є засади колективізму, патерналізму, клановості й етатизму. Попри те, що колоніалізм приніс у традиційні східні суспільства товарно-грошові відносини, приватну ініціативу, що сприяло розкладу патріархально-корпоративних зв'язків, розшарування суспільства, традиційні риси східних суспільств не щезли. Симбіоз кардинально відмінних економічних і політичних структур не призвів до зникнення традиціоналізму. Адже навіть після виникнення й зміцнення приватного сектору панівним в економіці східних країн залишався сектор, підконтрольний державі. Це й зумовило зміцнення ролі держави (і правителів у різній іпостасі) на Сході.

Важливими рисами східних суспільств завжди були колективізм, корпоративізм, общинність, невиокремленість індивіда з колективу, слабкість індивідуальних власників. Завжди значну роль відігравали різноманітні корпорації на кшталт кланів, каст, сект, земляцтв, общин, цехо-гільдій та інших об'єднань, які склались, як правило, з бідних і заможних, рядових членів і аристократії, вільних і слуг (навіть рабів). Така система вертикальних зв'язків завжди відігравала в країнах Сходу вирішальну роль. Її соціальна функція полягала в об'єднанні індивідів у рамки колективу і протиставленні цього колективу (корпорації) всесиллю державного деспотизму. Норми звичаєвого права й сакралізовані традиції давали цим корпораціям необхідний захист від свавілля держави. Водночас, така корпоративність була вигідна державі: чиновнику або ж судді було куди легше мати справу з корпорацією і питати з її голови, надаючи йому право автономно розпоряджатись у межах тієї чи тієї корпорації. Лідери цих корпорацій завжди мали значний авторитет у суспільстві, тож більшість політичних партій на Сході, на відміну від Заходу, були й є лідерськими, вождистськими, гуртуються навколо лідера, який, прийшовши до влади, спирається на «своє» угруповання за будь-яким із зазначених ознак.

Іншою визначальною рисою розвитку держав Сходу стала незвична для Заходу політична роль армії. Армія як інститут на Заході традиційно перебуває поза політикою, її найважливіша функція – захист державного суверенітету від можливої агресії зовні. Безумовно, і в деяких зах. країнах були винятки, пов'язані з втручанням збройних сил у політичне життя (Греція у 1967 р., Португалія у 1974 р., спроба військового перевороту в Іспанії у 1981 р.). Проте це радше випадки, які лише підтверджують загальну тенденцію. На Сході ситуація зовсім інша. Прикладів втручання армії в політичне життя можна навести чимало, про що свідчить велика кількість військових переворотів і диктатур, хунт, генералів-президентів тощо. Це було визначено низкою обставин, серед яких – відсутність традицій народного представництва в органах влади; низький рівень політичної культури загалом; незавершений процес становлення й вузькість соціальної бази, яка би могла взяти на себе

відповідальність за майбутнє держави (буржуазія, інтелігенція тощо); етнічна й конфесійна строкатість населення більшості держав Азії та Африки; притаманні східному суспільству традиції вождизму, патерналізму, клановості; низький освітній рівень населення, високий ступінь релігійності, що в цілому унеможливило сприйняття більшістю населення ліберальних демократичних цінностей і ідей; не вирішеність великої кількості соціальних і економічних проблем, що призводило до розчарування населення у політичних лідерах і режимах. Можна говорити, що держава як інститут на постколоніальному Сході часто ставала неадекватною суспільству. Виникала реакція відторгнення традиційним соціумом чужих його природі політичних інститутів і форм організації державної влади. Це було головною причиною політичної нестабільності для багатьох країн постколоніального Сходу. Армія ж у такому суспільстві виступала як найбільш організована й дисциплінована структура, яка монополює володіє засобами збройного насильства. Вона водночас була єдиним по-справжньому загальнонаціональним інститутом, який у східних реаліях перетворювався на найважливіший інструмент національно-державної інтеграції і наведення ладу в середині країн. А це, своєю чергою, цілком відповідало традиційним уявленням про сильну владу, яка відповідає за все, що відбувається всередині держави. Ще однією важливою обставиною був той факт, що офіцерство в державах Азії та Африки, на відміну від решти страт і прошарків, характеризувалося набагато вищим відсотком писемності та освіченості. Важливо також те, що саме армія часто ставала силою, яка визначала зовнішньополітичну орієнтації східних країн (Єгипет, Афганістан, Таїланд, Республіка Корея). Ще одним важливим фактором високої політичної ролі армії на Сході слід назвати військовий шлях до незалежності багатьох держав (коли військові лідери ставали політичними діячами), а також збереження напруги у відносинах з сусідніми державами, або ж невирішених етнічних чи конфесійних проблем всередині країни (наприклад, Пакистан). Тож можна стверджувати, що армія на постколоніальному Сході не лише виконувала функцію збереження суверенітету й територіальної цілісності, але була (а подекуди залишається) найважливішим інструментом забезпечення політичної стабільності й рушієм форсованої модернізації.

Викладене дозволяє констатувати, що «вічне» питання історії і філософії щодо визначальної ролі особи чи мас при вивченні історії держав Азії та Африки у XX – на поч. XXI ст. здебільшого розв'язується на користь першого. «Батьки» економічних див і націй, лідери національно-визвольних рухів і їх ідеологи, багаторічні правителі-реформатори й диктатори-самодури, видатні діячі культури й міжнародні «терористи №1»... Понад 600 діячів з майже 90 держав Азії та Африки, які залишили свій слід в історії своїх держав (а подекуди і світу) стали персонажами пропонованого довідника. До нього також потрапили діячі інших держав, чия діяльність була пов'язана з країнами регіону і вплинула на їхній розвиток. При укладанні біографій упорядник намагався дотримуватися розробленої схеми: повне ім'я → дати народження і смерті → місце народження й походження (якщо це важливо, етнічна й конфесійна приналежність) → освіта й формування політичних (чи інших) поглядів → головні етапи військової,

громадської, політичної чи іншої діяльності → місце діяча в історії країни, її нинішня оцінка у тій чи тій державі, вшанування пам'яті тощо.

Японські, китайські, корейські, в'єтнамські й лаоські імена і прізвища подані за прийнятою у цих державах схемою, коли спочатку йде родове ім'я (прізвище, напр. «Абе»), а потім – власне (ім'я, напр. «Сіндзо»). У деяких державах (напр., Монголія) прізвищ як таких довго не було, тому діячі відомі під своїми власними іменами (напр., «Цеденбал»), до яких додавалося по-батькові (напр., «Юзмагіін»). Арабська система імен вважається однією з найбільш складних серед сучасних традицій іменування: більшість арабів замість простого імені, що складається з особистого імені та прізвища, мають довгий ланцюжок імен, які вказують на батька, рід (династію), можуть відсилати до місця народження чи роду занять тощо. На поч. статті подане повне ім'я, а далі – «скорочений варіант», особливо, якщо йдеться про монархів. Якщо діяч відомий під різними іменами (напр., прізвищем і псевдонімом, іменем і тронним ім'ям), то це відображено або в тексті статті, або у вигляді «перехресної» відсилки. Напр., стаття «Ананда Махідол» подана на літеру «А», а на літеру «Р» подана відсилка: «Рама VIII – див. Ананда Махідол».

У «круглих» дужках () подані роки життя діячів та етапи їхньої біографії, тоді як у «квадратних» [] – роки правління чи урядування. Курсивом у тексті виділені прізвища діячів, статті про яких містяться в довіднику. Для зручності навігації у межах тієї чи тієї країни наприкінці довідника розміщено проблемно-географічний покажчик. Спеціальні сходовознавчі терміни й поняття розтлумачені у підсторінкових примітках. У разі повторення того чи того поняття читач відсилається на сторінку, де вперше розміщена відповідна примітка.

А (Абача – Аш-Шаабі)

АБАЧА, С́ані (20. 09. 1943 – 8. 07. 1998) – нігерійський військовий, політичний і державний діяч, голова Тимчасової Урядової Ради (фактично – президент) [1993–98]. Народ. у Кано на півн. Нігерії, етнічний хауса¹, мусульманин. Отримав військову освіту у Великій Британії і США, брав участь у військових переворотах 1983 і 1985 рр. (коли від влади відсторонили президентів *Ш. Шагарі* і *М. Бухарі* відповідно). У 1990 р. *І. Бабангіда* призначив його міністром оборони, а в 1992 р. – віцепрезидентом. Проте вже в серпні 1993 р. С. Абача організував черговий військовий переворот, відсторонив від влади президента, очолив Тимчасову урядову раду і Федеративну виконавчу раду. Встановлений ним режим вирізнявся вражаючими навіть за африканськими мірками корупцією й політичними розправами (серед них – винесення смертного вироку экс-президентові *О. Обасанджо*). Водночас його внутрішня і зовнішня політика стали суцільною низкою прорахунків і провалів. Через систематичне порушення прав людини США наклали на Нігерію санкції, було призупинене членство країни у Британській Співдружності. С. Абача помер на своїй віллі й був похований того ж дня. За офіційною версією, причиною був серцевий напад, проте не відкидалася версія отруєння.

Після смерті С. Абачі тривають пошуки викрадених ним з бюджету 4 млрд. дол. від експорту нафти. Ці гроші розміщені в банках Швейцарії і Люксембургу, над їх поверненням працює інтернаціональна група юристів. У червні 2010 р. молодшого сина С. Абачі Аббу швейцарський суд засудив до 2-х років позбавлення волі умовно за «відмивання» грошей під час правління батька. Бл. 600 млн. дол. з швейцарських банків уже повернуто уряду Нігерії.

АББА́С, Махмұд (народ. 26. 03. 1935) – палестинський політичний і державний діяч, голова «Руху за національне визволення Палестини» (ФАТХ), голова Палестинської Національної Адміністрації (ПНА) [з 2005 р.]. Народ. у м. Цфат (суч. Ізраїль), але під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. разом з родиною виїхав до Сирії. Закінчив юридичний ф-т Дамаського ун-ту й аспірантуру Ун-ту дружби народів ім. Патріса Лумумби (Москва, СРСР). У 1982 р. в Ін-ті Сходознавства АН СРСР захистив кандидатську дисертацію («Зв'язок між нацистами і лідерами сіоністського руху»), в якій заперечував Голокост. На її підставі підготував декілька монографій. Відтоді підтримував контакти з КДБ (агент «Кротов»). У січні 1989 р. став співголовою радянсько-палестинського (потім – російсько-палестинського) Робочого комітету з Близького Сходу, згодом – почесним головою Товариства палестинсько-російської дружби. Спільно з *Я. Арафатом* брав участь у створенні ФАТХ, який став ядром Організації Визволення Палестини (ОВП). За деякими даними, був причетний до підготовки й організації низки терористичних актів, зокрема

¹ Хауса – найб. чисельний народ Нігерії, абсолютно переважає на півн. країни. Також мешкають у Камеруні, Нігері, Чаді, ЦАР. Належать до чадської сім'ї афразійської макросім'ї. Прибл. чисельність – 60 млн. осіб.

захоплення в заручники 11 ізраїльських атлетів на літніх Олімпійських Іграх у Мюнхені в 1972 р. Про можливу причетність М. Аббаса до тих подій згадував член «Чорного вересня». З 1981 р. – член виконкому ОВП, очолював департамент арабських і міжнародних зв'язків. Як лідер поміркованого крила ОВП дистанціювався від підтримки *Я. Арафатом С. Хусейна* під час агресії Іраку проти Кувейту (1990 р.). Був одним з ініціаторів діалогу з Ізраїлем. 13. 09. 1993 від імені ОВП підписав ізраїльсько-палестинську «Декларацію принципів про тимчасові заходи самоврядування», очолив палестинську частину Комітету зі зв'язку й відіграв ключову роль у виробленні угоди про тимчасове палестинське самоврядування у Секторі Гази та м. Єрихоні. 28. 09. 1995 від імені ОВП підписав у Вашингтоні угоду з Ізраїлем про перехідний період, але внаслідок розбіжностей з *Я. Арафатом* не увійшов до керівництва ПНА. Під час виборів голови ПНА й депутатів палестинських Національних Зборів очолював Центральну виборчу комісію. У травні 1996 р. був обраний секретарем виконкому ОВП. 19. 03 – 06. 09. 2003 – прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ ПНА. Через важку хворобу *Я. Арафата* М. Аббас став його фактичним заступником і головним представником палестинців у світі. Його приймали в США, Ізраїлі, арабських країнах. ЦРУ вже тоді вважало його головним претендентом на місце *Я. Арафата*.

Після смерті *Я. Арафата* (11. 11. 2004) очолив виконком ОВП, з 15. 01. 2005 – голова ПНА. На виборах у січні 2006 р. ФАТХ зазнав поразки від «Ісламського руху опору» («Хамас»), між угрупованнями продовж 2006–08 рр. точилася справжня громадянська війна. Внаслідок неї ФАТХ втратив контроль над Сектором Гази, проте Зах. берег р. Йордан залишився під владою М. Аббаса. На виборах голови ФАТХ у серпні 2009 р. М. Аббас зберіг керівництво партією. У вересні 2011 р. він ініціював розгляд питання про статус Палестини в ООН, наступного місяця домігся прийняття її до ЮНЕСКО як повноправного члена. 05. 01. 2013 підписав указ про перейменування ПНА на Державу Палестина, а посади голови ПНА – на Президента Держави Палестина. 3. 05. 2018 М. Аббаса переобрали головою виконавчого комітету ОВП.

АББА́С, Ферха́т (24. 08. 1899 – 24. 12. 1985) – алжирський політичний діяч. Закінчив Алжирський ун-т, фармацевт за фахом. Учасник національно-визвольного руху. Один із засновників і президентів «Асоціації студентів-мусульман Франції» (1924–29). У 1933–39 рр. був редактором тижневика «Атлант», різко критикував колоніальну політику Франції. В 1938 р. заснував «Алжирський народний союз», який вимагав для Алжиру автономії. Під час Другої світової війни пом'якшив свою позицію щодо Франції, виступав за співробітництво з метрополією і конституційні методи політичної діяльності. В лютому 1943 р. оголосив «Маніфест алжирського народу», в травні – «Проект реформ», який передбачав надання алжирцям громадянських і політичних свобод, скликання Установчих зборів для розробки конституції автономного Алжиру. В березні 1944 р. був ініціатором утворення асоціації «Друзі маніфесту і свободи». Попри компромісну позицію, в жовтні 1943 і в травні 1945 рр. був заарештований французькою владою. З початком Алжирської війни 1954–62 рр. відійшов від концепції співпраці з метрополією й у 1956 р. вступив до Фронту

Національного Визволення. 19.09.1958 був обраний головою Тимчасового уряду Алжирської Республіки. Після проголошення суверенітету (05.07.1962) очолив Національні Збори. У вересні 1962 р. проголосив Алжирську Народну Демократичну Республіку. Внаслідок перевороту *Х. Бумед'єна* перейшов в опозицію і згодом відійшов від політики. Залишив мемуари.

АББУ́Д, Ібрахі́м (26. 10. 1900 – 8. 09. 1983) – суданський військовий, політичний і державний діяч, фактичний правитель країни [1958–64]. Народ. у с. Мухаммед-Голь побл. м. Суккан. Судан тоді був британсько-єгипетським кондомініумом¹. Закінчив військовий коледж у Хартумі. З 1925 р. перебував на військовій службі. Під час Другої світової війни воював у складі британських військ у Лівії й Ефіопії. Після проголошення незалежності Судану (01. 01. 1956) генерал І. Аббас був призначений головнокомандувачем ЗС. У 1957 р. отримав звання генерал-лейтенанта. Скориставшись політичною нестабільністю через протистояння християнської общини півдня країни і мусульман півночі (відома як Перша громадянська війна 1955–72 рр.) і неефективністю уряду І. Аль-Азхарі, очолив військовий переворот і 18. 11. 1958 повалив перший уряд незалежного Судану. Влада в країні перейшла до Верховної Ради ЗС (ВРЗС), яка наділила І. Аббаса повноваженнями президента, голови ВРЗС, прем'єр-міністра, міністра оборони, головнокомандувача ЗС і присвоїла йому військове звання маршала. Утім, у жовтні 1964 р. проти військової диктатури вибухнули кілька повстань, 16. 11. 1964 режим І. Аббуда було повалено. Помер у Хартумі.

АБД АЛЬ-КРІМ (12. 01. 1882 – 6. 02. 1963) – марокканський політичний діяч, лідер антиколоніальної боротьби, національний герой Марокко. Син каїда² одного з берберських³ племен. Здобув богословську освіту в Тетуані і Фесі, працював учителем в іспансько-арабській школі у Мелільї, був кадї⁴. В 1914–17 рр. редагував газету «Телеграма дель Ріф». Під час Першої світової війни вбачав у Німеччині союзника марокканського визвольного руху. За звинуваченням у прони́мецькій пропаганді в 1915–18 рр. перебував у в'язниці. В 1921 р. очолив антиіспанську боротьбу ріфських племен на півн. Марокко. Після проголошення Ріфської республіки був обраний її президентом з титулом «емір». Кілька років очолював опір племен Ріфу іспанцям і французам. У 1926 р. був заарештований і засланий на о. Реюньон в Індійському океані. В 1947 р. на умовах відмови від участі у політиці отримав дозвіл оселитись у Франції. Втік до Єгипту, де в 1947–56 рр. очолював «Комітет визволення західних арабів» (входили представники Марокко, Алжиру і Тунісу). Після проголошення

¹ Див. прим. на с. 9.

² Каїд – намісник султана в Марокко, мав значні владні повноваження.

³ Бербери (від лат. «незрозуміло говорити»; самоназва імазиги – «вільні люди») – корінне населення Півн. Африки від Атлантики до Єгипту і від Середземного моря до р. Нігер. Не є цілісним народом, але об'єднані мовою, колективною самоідентифікацією та самоасоціацією з берберським спадком і історією. Після арабського завоювання частково ісламізувалися й арабізувалися, але не розчинилися в арабському середовищі, зберігши мовну і культурну самобутність. За арабського, османського й європейського панування завжди належали до нижчих шаблів соціальної ієрархії.

⁴ Кадї – ісламський шаріатський суддя.

незалежності Марокко (1956) відмовився повертатися на батьківщину, допоки там залишались іноземні війська. Абд Аль-Крім помер у Каїрі.

АБДАЛЛА́ ібн Абдель Азі́з Аль-Са́уд (1. 08. 1924 – 23. 01. 2015) – король Саудівської Аравії [2005–15] з дин. Саудитів¹, син першого саудівського короля *Абдель Азіза ібн Сауда* і його восьмої дружини Фахд. Народ. в Ер-Ріяді. Був мером Мекки. В 1968 р. його брат король *Фейсал ібн Абдель Азіз Аль-Сауд* призначив Абдаллу командувачем національної гвардії; у 1978 р. наступний король *Халід ібн Абдель Азіз Аль-Сауд* – другим заступником прем'єр-міністра. Після вступу на престол *Фахда ібн Абдель Азіза Аль-Сауда* (1982 р.) був оголошений спадковим принцом і призначений першим заступником прем'єр-міністра. Абдалла був коронований 3. 08. 2005. Він вирізнявся ліберальною внутрішньою і зовнішньою політикою. Указом від 14. 02. 2009 було розширено (з 81 до 150 осіб) склад Консультативної ради. Замість Ради вищих улемів² він створив Верховний Суд, до складу якого увійшли представники не лише ханбалітського, а й інших (ханафітського, малікітського і шафіїтського) мазхабів³. При Абдаллі було дещо розширено права жінок. Принцеса Джуахара бинт Фахд бен Мухаммед бен Абдель Рахман Аль-Сауд була призначена ректором Жіночого ун-ту в Ер-Ріяді, ставши першою жінкою на такій посаді. Жінка також вперше стала заступником міністра (освіти у справах жінок). Після переговорів з вищим мусульманським духовенством у вересні 2011 р. Абдалла оголосив про право жінок брати участь у муніципальних виборах. У відкритому у вересні 2009 р. Ун-ті науки і техніки короля Абдалли (навчання у ньому велося англійською) спільно навчаються юнаки й дівчата. При цьому жінки становлять 15% студентів, вони отримали право водити по кампусу автомобілі й не носити під час занять чадру. Ці зміни відповідали орієнтації короля на співпрацю з зах. державами. Так, 6. 11. 2007 він першим з саудівських монархів відвідав Ватикан і зустрівся з Папою Римським Бенедиктом XIV.

Абдалла ібн Абдель Азіз Аль-Сауд помер у лікарні Ер-Ріяда від ускладнень після пневмонії. Новим королем Саудівської Аравії став його зведений брат Салман ібн Абдель Азіз Аль-Сауд.

¹ Саудити – правляча королівська дин. Саудівської Аравії від утв. королівства (23. 09. 1932). Є нащадками Мані ель-Мрайді, який у сер. XV ст. заснував м. Ед-Дір'я. Саудити були емірами міста й навколишніх територій. У 1744 р. Мухаммед ібн-Сауд надав прихисток Мухаммаду ібн Аль-Ваххабу ад-Тамімі (1703–92) і прийняв його вчення. Під знаменами ваххабізму (див. прим. на с. 32) Саудити заснували Дірійський емірат, а після його розгрому – емірат Неджд. У к. XIX ст. Саудити змушені були емігрувати до Кувейту під ударами їх давнього конкурента, клану Аль-Рашидів. Перед Першою світовою війною вони знову стали відігравати значну роль у житті регіону, висунувши претензії на об'єднання всієї Аравії під своєю владою. В 1920–30-ті рр. Саудити витіснили з Хіджазу (див. прим. на с. 32) Хашимітів (див. прим. на с. 29), які також претендували на Аравійський пів-в, і об'єднали більшу частину Аравії під своєю владою.

² Улем (араб. «знавець», «вчений») – збірна назва знавців богослов'я, історично-релігійного відання й етично-правових норм ісламу, як теоретиків, так і практичних діячів у царині традиційних форм освіти, судочинства на основі шариату й виконання обрядів.

³ Мазхаб – школа шариатського права в ісламі. Всього їх 6, згадані мазхаби особливо шануються у сунітів.

АБДАЛЛА́ І і́бн Хусе́йн (лютий 1892 – 20. 07. 1951) – емір Трансйорданії [1921–46], перший король Йорданії [1946–51] з дин. Хашимітів¹. Народ. у Мецці, другий син Шерифа Мекки² *Хусейна і́бн-Алі́ Аль-Хашімі*. У 1909–14 рр. був депутатом османського меджлісу від Мекки, але на поч. Першої світової війни пішов на співпрацю з англійцями: в 1914 р. у Каїрі вступив у контакт з британським консулом Г. Кітчнером. Був одним з керівників антиосманського Арабського повстання 1916–18 рр., командував східною арабською армією (північною командував його брат *Фейсал і́бн Хусейн*, при якому постійно перебував *Т. Е. Лоуренс*). У 1920 р. був проголошений королем підмандатного Іраку, але відмовився від престолу на користь брата. В 1921 р. став еміром новоутвореної Трансйорданії під британським протекторатом. Попри створення Законодавчої Ради був автократичним правителем, уся влада була зосереджена в руках еміра. Опорою його влади був найбільш боєздатний у регіоні військовий підрозділ – Арабський легіон. Його творцем і керманичем був британський генерал-майор Ф. Д. Пік, більшість офіцерів також були англійцями. 25. 05. 1946 р. після тривалих перемовин з Великою Британією Абдалла І проголосив незалежне Хашимітське королівство Трансйорданія (з 26. 04. 1949 – Йорданія). Скориставшись участю в Арабсько-ізраїльській війні 1948–49 рр. Трансйорданія анексувала Зах. берег р. Йордан, який мав бути частиною Палестини. Усі палестинці без їхньої згоди отримали йорданське громадянство. Абдалла І шукав шляхів порозуміння з Ізраїлем, у січні 1949 р. він зустрічався з командувачем Єрусалимським фронтом генералом *М. Даяном*. Такі кроки короля обурювали радикальних ісламістів і супротивників зближення з Ізраїлем. 20. 07. 1951 Абдалла І був убитий мусульманським екстремістом під час відвідування мечеті Аль-Акса в Єрусалимі. Похований в Аммані.

АБДАЛЛА́ ІІ і́бн Хусе́йн (народ. 30. 01. 1962) – король Йорданії [з 1999 р.] з дин. Хашимітів. Народ. в Аммані, старший син *Хусейна і́бн Талала* та його другої дружини Антуанет Аврил Гардінер, доньки британського офіцера. Батько не готував його до влади, він планував призначити спадкоємцем одного зі своїх братів. Абдалла і́бн Хусейн отримав блискучу освіту: навчався в Ісламському коледжі в Аммані, потім – у школі Св. Едмунда (гр. Суррей, Велика Британія), у школі Інглбрук і Ак. Дірфілд (обидві – США). У 1980 р. вступив до Королівської військової ак. у Сандхерсті (Велика Британія), по її закінченні служив у 13/18 гусарському полку британської армії. У 1982–83 рр. вивчав

¹ Хашиміти – нащадки Хашима і́бн-Абд Манафа, прадіда Пророка Мухаммеда. Нині – правляча династія в Йорданії (з 1921 р.), у 1921–58 рр. правили в Іраку. В середні віки і в новий час були одним із найвпливовіших родів Аравії. Так, у ХІХ ст. Хашиміти були Шерифами Мекки (див. прим. нижче), згодом поширили свій вплив на Хіджаз (див. прим. на с. 32) і висунули претензії на об'єднання під своєю владою всього півострова. Конкурували в цьому прагненні з Саудитами (див. прим. на с. 28). Кроком для реалізації цього плану мало стали «Повстання у пустелі» 1916–18 рр., але Великі держави, передусім Велика Британія, не підтримали їх. У 1920-х рр. програли боротьбу за Аравійський пів-в Саудитам.

² Шериф Мекки – титул лідера Мекканського Шарифату, хранителя священних для мусульман міст – Мекки і Медини. Титул походить від араб. «шляхетний» і вживається щодо нащадків Пророка Мухаммеда від його онука Хасана і́бн Алі. До обов'язків Шерифа Мекки входили захист міст і їх околиць, забезпечення безпеки прочан під час хаджу (див. прим. на с. 48).

історію й культуру Близького Сходу в Пемброк-коледжі Оксфордського ун-ту. Повернувшись до Йорданії, служив в елітній 40-й бронетанковій бригаді. В 1986 р. отримав звання капітана, наступного року – полковника. В 1987 р. вступив до Школи дипломатії Джорджтаунського ун-ту (м. Вашингтон, США). В січні 1993 р. його призначили заступником командувача військами спеціального призначення ЗС Йорданії, а в листопаді того ж року – командувачем. Він реорганізував їх, стажувався в багатьох державах, вивчав досвід формування елітних сил швидкого реагування. Експерти відзначали його особисту заслугу в тому, що сили спеціального призначення Йорданії стали одними з кращих у світі. В 1998 р. Абдалла ібн Хусейн отримав звання генерал-майора.

У січні 1999 р. король *Хусейн ібн Талал* несподівано оголосив Абдаллу спадковим принцом. За однією версією, на це вплинула його сварка з братом, за іншою – шалена популярність Абдалли серед військових. 7. 02. 1999 Абдалла зійшов на трон, того ж дня присвоїв собі звання фельдмаршала. Від самого початку правління він приділяв значну увагу економіці. Він розпочав приватизацію державних підприємств, у 2000 р. Йорданія вступила до СОТ, уклала угоду про ЗВТ із США. Сполучені Штати були провідним союзником Йорданії. Абдалла II засуджував діяльність радикальних і терористичних ісламських організацій, підтримав операції США в Афганістані (2001) й Іраку (2003). Він також намагався впливати на Близькосхідну проблему: в 2003 р. в Аммані відбувся саміт за участю президента США Д. Буша-мол., прем'єр-міністра Ізраїлю *А. Шарона* і голови Палестинської Національної Автономії *М. Аббаса*. В роки правління Абдалли II серйозною проблемою в Йорданії стали ісламські політичні сили, передусім – «Ісламський фронт дії» (ІФД), пов'язаний з «Братами-мусульманами». На виборах 2003 р. вони отримали 20 місць у парламенті, 2007 р. – 6. У відповідь Абдалла II у 2009 р. змінив Закон про вибори (збільшив кількість виборчих округів), внаслідок чого ІФД втратив представництво у парламенті. Тож не дивно, що коли взимку 2011 р. в Йорданії відбулися масові акції протесту (це було відлуння «Арабської весни»), чи не найбільш активними були діячі ІФД. Вони вимагали як економічних, так і політичних змін (зокрема, виборності прем'єр-міністра, а не його призначення королем). Поступово протести в Йорданії припинилися без суттєвого впливу на політику влади. В листопаді 2011 р. Абдалла II першим з арабських лідерів висловився за відставку *Б. Аль-Асада*.

Абдалла II відомий екстремальними хобі (дайвінг, парашутний спорт, пілотування літака, автотуралі). Він знявся в епізодичній ролі у телесеріалі «Зоряний шлях. Вояжер».

АБДАЛЛА́ III Ас-Самі́н Аль-Муба́рак Ас-Сабáх (1. 01. 1895 – 24. 11. 1965) – 11-й шейх Кувейту [1950–61] і 1-й емір Кувейту [1961–65] з дин. Ас-Сабах¹. Був старшим сином попереднього шейха Салема Аль-Мубарака Ас-Сабаха, але за правилами престолонаслідування був оголошений спадковим принцом при своєму двоюрідному брату Ахмеді Аль-Джабері Ас-Сабаху. Після

¹ Ас-Сабах – дин. правителів Кувейту, засн. якої був шейх Сабах I Ас-Сабах [1756–62]. Править Кувейтом понині.

його смерті Абдалла 29. 11. 1950 став шейхом¹ британського протекторату² Кувейт. Одним із перших його успіхів став перегляд угоди з нафтовидобувною Kuwait Oil Company, яка відтоді мала сплачувати 50% своїх чистих прибутків на користь Кувейту. Це значно зміцнило фінансове становище шейхства, у Кувейті розпочалися «будівельний бум» (реконструйовано столицю, побудовано нові дороги, модернізовано порт Шувейх) та індустріалізація. До країни прибували тисячі трудових мігрантів з інших арабських країн. Під впливом Єгипетської революції (1952), Суецької кризи (1956) й Іракської «революції» (1958) у Кувейті ширились антибританські настрої, відбувалися мітинги та страйки. Абдалла III був прихильником ідеї повного суверенітету Кувейту. Попри запровадження британцями надзвичайного стану, 10. 04. 1961 вони були змушені оприлюднити Акт про скасування Угоди 1899 р. про протекторат. Абдалла III став першим еміром незалежного Кувейту. Претензії на територію нового емірату висунув Ірак, який посилався на кувейтсько-османську угоду 1871 р., за якою Кувейтом управляв правитель Басри. На заклик Абдалли III до Кувейту увійшли британські війська. Після вступу Кувейту до ЛАД її члени змусили Абдаллу III відмовитися від послуг європейців, британські війська були виведені, а до Кувейту для захисту його суверенітету увійшли контингенти Саудівської Аравії, Йорданії, Сирії і Тунісу. Абдалла III заклав основи політичного устрою Кувейту. До створеної в 1961 р. Вищої ради увійшли лише члени правлячої династії. Розроблена Установчими зборами конституція (набула чинності в 1962 р.) проголосила Кувейт спадковим еміратом нащадків Ас-Сабаха. Емір був недоторканим і невідповідним правителем країни, призначав прем'єр-міністра, мав право підписувати й ветоувати закони, розпускати Національні Збори (склалися з 50 депутатів), оголошувати війну й підписувати мир, був головнокомандувачем ЗС. Абдалла III раптово помер від серцевого нападу.

АБДАЛЛАХ, Мухаммед (5. 12. 1905 – 8. 09. 1982) – індійський громадський і політичний діяч, лідер мусульман Кашміру. Народ. у с. Соура побл. Срінагара (шт. Джамму і Кашмір) у родині виробника і продавця кашмірських шалей. Здобув якісну освіту: навчався в Коледжі Принца Уельського в Кашмірі, Ісламському коледжі в Лахорі й Ісламському ун-ті в Алігарху (за спеціальністю «хімія»). Студентом поринув у політику, відстоював права мусульман Кашміру. У 1930 р. від британської адміністрації і магараджі³ Харі Сінгха вимагав створення в Кашмірі конституційного уряду з рівним представництвом усіх етноконфесійних груп. Неодноразово був заарештований (1931, 1946). 16. 10. 1932 створив першу в Кашмірі політичну організацію «Мусульманська конференція Джамму і Кашміру» (згодом перейменована на «Національну конференцію»). Під час поділу Індії на два домініони був проти

¹ Шейх – має декілька значень на мусульманському Сході. Це може бути вождь племені на Аравійському півострові. Шейхами називали лідерів шкіл і братств, духовних наставників, керівників релігійних груп, людей, які жили при святих місцях. Може також вживатись і просто на означення авторитетного богослова в ісламі.

² Див. прим. на с. 9.

³ Магараджа – титул правителя в Індії. В Британській Індії його носили правителі деяких туземних князівств, у т. ч. Кашміру.

приєднання Кашміру до Пакистану. У 1948–1953 рр. був прем'єр-міністром Кашміру. У 1953 р. досягнув домовленостей з урядом *Дж. Неру* про проведення плебісциту з питання статусу Кашміру. Невдовзі уряд скасував це рішення й заарештував М. Абдаллаха за «національну зраду». 11 років провів у в'язниці, у 1975 р. знову очолив уряд Кашміру. Попри напружені відносини з урядом *І. Ганді* домогся збереження автономного статусу Кашміру. Після смерті М. Абдаллаха лідером мусульман Кашміру став його син Фарук.

АБДЕЛЬ АЗІЗ ібн Сауд (січень 1875/1876 – 9. 11. 1953) – засновник і перший король Саудівської Аравії [1932–53]. Народ. в Ер-Ріяді, син еміра Неджда¹. Коли в 1890 р. Саудити втратили владу над Ер-Ріядом, родина емігрувала до Бахрейну, потім переїхала до Катару й зрештою осіла в Кувейті. У 1901 р. Абдель Азіз зібрав власний загін з 60 осіб і в ніч 15–16. 11. 1902 захопив Ер-Ріяд. Батько передав йому титул еміра Неджда і став радником при ньому. Результатом воєн з еміратом Джебель-Шаммар² у 1903–07 рр. стало приєднання його земель до Неджду. Тоді ж Абдель Азіз оголосив себе імамом³ ваххабітів⁴ і проголосив Неджд ваххабітським еміратом (1912 р.). Абдель Азіз розробив план примушення бедуїнів⁵ до осідання. Для цього він створив воєнізовані общини «іхванів» – «братів». У заснованих на законах шаріату бл. 200 общинах вони були водночас землеробами й воїнами. За їх допомогою він приєднав до своїх володінь Ель-Хасу⁶ й узбережжя Перської затоки (1913). По завершенні Першої світової війни розгорнулася боротьба Саудитів і Хашимітів⁷, які контролювали Хіджаз⁸. У 1924–25 рр. Абдель Азіз зайняв Хіджаз і проголосив себе королем Неджду і Хіджазу (1926). У 1927 р. його владу визнала Велика Британія, взамін Абдель Азіз визнав владу Хашимітів *Абдалли I ібн Хусейна* і *Фейсала ібн Хусейна* в Трансйорданії й Іраку відповідно. У 1932 р. він був проголошений королем Саудівської Аравії.

Попри релігійність, Абдель Азіз розумів корисність здобутків зах. цивілізації і намагався заручитися підтримкою зах. держав. В Аравії з'явилися радіо, телефон, автомобілі, літаки. Проти такої європеїзації були іхвани, які вже виконали свою місію і були непотрібні владі. Їх виступи були жорстоко

¹ Неджд – історична область у центрі Аравійського півострова.

² Джебель-Шаммар – емірат у центр. і півн. частині Неджду в 1830–1921 рр.

³ Імам (араб. «стояти попереду», «ватажок») – голова мусульманської громади, духовний наставник, людина, яка керує молитвою в мечеті. Імам не є представником духовенства – він не виконує сакральних функцій і не наділений благодаттю. Імамом, за канонами ісламу, може бути будь-який правовірний, який має достатні знання в релігійній сфері й достатньо авторитету, аби бути головою на громадських молитвах.

⁴ Ваххабіти – послідовники релігійно-політичного руху, який сформувався в XVIII ст. у Неджді. Назва походить від імені Мухаммада ібн Аль-Ваххаба ад-Тамімі (1703–92). В основі його вчення лежала ідея очищення ісламу до стану «часів Пророка».

⁵ Бедуїни (араб. «мешканець пустелі») – термін, яким позначають усіх мешканців арабського світу, які ведуть кочовий спосіб життя, незалежно від етнічної чи релігійної приналежності.

⁶ Ель-Хаса – історичний регіон у півн.-сх. частині Аравійського пів-ва, в низовині вздовж Перської затоки між півостровом Катар і пустелею Джафура.

⁷ Див. прим. на с. 29.

⁸ Хіджаз – історична область на зах. Аравійського пів-ва, історичний центр виникнення ісламу, де розташовані священні для мусульман міста – Мекка і Медина.

придушені, більшість іхванів були знищені під час Сабілайської битви (1929). Ця перемога сприяла встановленню режиму необмеженої влади короля. Під час Другої світової війни країна дотримувалася нейтралітету. Абдель Азіз підтримав боротьбу арабських країн проти створення Ізраїлю, був визнаним лідером ЛАД. Водночас король підтримував тісні відносини з США. Ще в 1933 р. він надав дозвіл кільком американським компаніям (найбільша – Standard Oil Company of California) на розвідку покладів нафти. Її видобуток розпочався в 1938 р., і в перші повоєнні десятиліття прибутки від її продажу становили основу економічного розвитку Саудівської Аравії. У країні з'явилися залізниці (перша Ер-Ріяд – Перська затока була відкрита в 1951 р.), переробні підприємства. Але понад 50% прибутків від нафти йшло на переозброєння й модернізацію армії. Абдель Азіз помер від серцевого нападу в Ет-Таїфі.

АБДУ́Л ГАМІ́Д ІІ (21. 09. 1843 – 10. 02. 1918) – султан Османської імперії з дин. Османів¹ [1876–1909], син Абдул Меджида ІІ. Вступив на престол внаслідок палацового перевороту Мідхата-паші, який усунув від влади старшого брата Абдул Гаміда ІІ Мурада ІV. Під тиском «нових османів»² проголосив першу в Османській імперії конституцію (1876) і скликав меджліс. Під час російсько-турецької війни 1877–78 рр. скасував конституцію і встановив режим одноосібної влади («зулум» – «деспотія», «гніт»). Тоді офіційною ідеологією імперії став панісламизм. Це втілювалось у різанині вірмен і македонців у 1895–96 рр., що спричинило гостру критику з боку зах. держав і Російської імперії. Правління Абдул Гаміда ІІ позначилося кризою Османської імперії, втратою значних територій (Закавказзя, Боснія і Герцеговина, Кіпр, Туніс, Єгипет тощо), вона остаточно перетворилася на напівколонію Великих держав. Султан не був реформатором, проте грав на суперечностях між Великими державами. Бажаючи ослабити позиції в Порті Великої Британії, Франції, Росії й Австро-Угорщини, Абдул Гамід ІІ спробував заручитися підтримкою Німеччини. До особистих зв'язків з Вільгельмом ІІ додалася концесія Німецькому банку на будівництво Багдадської залізниці (1903). Абдул Гамід ІІ переслідував ліберальні сили, що посилювало опозиційні настрої в суспільстві. Під тиском молодотурецького повстання в Салоніках (04. 07. 1908) був змушений відновити конституцію 1876 р. і скликати меджліс. У квітні 1909 р. спробував повернути одноосібну владу, але 26. 04. 1909 керівництво молодотурків змусило його зректися престолу й вислало до Салонік. У 1912 р. повернувся до Стамбула, де й помер.

АБДУ́Л КАЛА́М, Аву́р Пакі́р Джаїнулабді́н (15. 10. 1931 – 27. 07. 2015) – індійський науковець, політичний і державний діяч, президент

¹ Османи – правляча дин., яка дала назву найбільшій мусульманській державі нового часу. Її назва походить від імені Османа І, правителя одного з тюркських бейліків на півн. зах. Анатолії. Прийшовши до влади в 1299 р., він розширив територію бейліка й заклав основи майбутньої Османської імперії. Династія Османів перебувала при владі продовж усієї її історії, до 1918 р. Усього було 36 султанів з дин. Османів. Офіційно ж Османи правили у Стамбулі до проголошення Турецької республіки (29. 10. 1923).

² «Нові османи» – таємна громадська організація націоналістично налаштованої османської інтелігенції, яка виникла в 1865 р. Її лідери (І. Шинасі, Н. Кемаль, Зія-паша та ін.) передусім вимагали запровадження конституції і скликання парламенту.

[2002–2007]. Народ. у пров. Тамілнад у родині рибалки, мусульманин-суніт. У 1950 р. вступив до коледжу Сент-Джозеф у м. Тіруччіраппаллі, у 1954 р. – до Мадраського технологічного ін-ту. Отримав диплом інженера авіапроекування й будівництва. Працював у Директораті технічного розвитку і виробництва міністерства оборони, пізніше – в Індійській організації з космічних досліджень. Керував проектом з розробки першої індійської ракети-носія SLV-3 для виведення на навколосезну орбіту супутника «Рохини», який був успішно запущений 18. 07. 1980. У 1982 р. уряд *І. Ганді* доручив Абдул Каламу очолити Національну ракетну програму. Відповідав за успішні ядерні випробування на полігоні Покхран у травні 1998 р., внаслідок яких Індія де-факто стала ядерною державою. За ці здобутки отримав вищу нагороду Індії Орден «Бгарат ратна» (за визначний внесок у розвиток науки й техніки), премію ім. *І. Ганді* «за об'єднання нації» та прізвисько «людина-ракета». У 1999–2002 рр. працював головним науковим радником індійського уряду. На цій посаді розробив концепцію «Індія-2020: Бачення в новому тисячолітті», яка передбачала перетворення країни на високорозвинену державу. У 2002 р. переконливо переміг на президентських виборах, при цьому його кандидатуру підтримали як Індійський Національний Конгрес, так і «Бхарата джаната парті» (Індійська Народна Партія). Став справжнім промоутером Індії в світі, сприяв формуванню її позитивного іміджу, символом культурного розмаїття, технічного прогресу й демократичного розвитку. Був надзвичайно популярним серед населення. У червні 2005 р. здійснив офіційний візит до України. Після завершення президентської каденції займався науковою та викладацькою діяльністю: був запрошеним професором Індійського ін-ту менеджменту, почесним членом Індійського наукового ін-ту в Бангалорі, почесним професором кількох ун-тів Зах. Європи і США. Писав вірші тамільською мовою. Помер від інфаркту під час читання лекції. Уряд Індії оголосив тоді семиденну загальнонаціональну жалобу.

АБЕ, Сіндзо (21. 09. 1954 – 8. 07. 2022) – японський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [2006–07; 2012–20]. Народ. у м. Ногато. Його батько, Абе Сінтаро, був міністром закордонних справ (1982–86). Навчався в Ун-ті Сейкай (Токіо) і Південно-Каліфорнійському ун-ті (Лос-Анджелес). Працював у компанії «Кабе стил». Вступивши до Ліберально-Демократичної Партії Японії (ЛДПЯ), примкнув до її консервативного крила. У 1993 р. став депутатом парламенту, в 2003–04 рр. – Генеральний секретар ЛДПЯ. Був міністром в урядах Морі Й. і *Коїдзумі Д.* У 2006 р. очолив уряд, ставши наймолодшим прем'єром в історії Японії. Лобіював внесення змін до Конституції в частині зняття обмежень на створення регулярної армії. Через корупційний скандал в одному з міністерств подав у відставку. У 2012 р. після перемоги на виборах і повернення ЛДПЯ більшості місць у парламенті знову очолив уряд. Надалі обирався прем'єром у 2014 і 2017 рр. У внутрішній політиці його головні зусилля були спрямовані на подолання негативних тенденцій в економіці. Запропонований ним комплекс заходів (зокрема, подолання стагнаційних явищ через тривалі дефляційні процеси – щорічне зниження цін на товари і послуги на 1%) мали позитивний ефект та отримали назву «абеноміка». У зовнішній політиці займав активну позицію в корейському питанні й у приборканні ядерної

програми КНДР, неодноразово піднімав питання про повернення Курильських островів, які СРСР, а потім Росія, утримували з 1945 р., підтримував взаємовигідну співпрацю з КНР і США. Був першим прем'єр-міністром Японії, який відвідав Україну (2015). Під час візиту Абе С., зокрема, підтвердив підтримку Японією курсу на реформи та територіальної цілісності України, а також надав їй кредитні гарантії на 1,5 млрд. дол.

8. 07. 2022 на Абе С., який виступав на мітингу у м. Нара (о. Хонсю), було скоєно замах. Він помер у лікарні від отриманих поранень. Убивцею виявився кол. військовослужбовець ВМС Тецуя Я. Він визнав свою провину і пояснив, що розчарувався в Абе С. як у політику.

АБІЙ, Ахмéd Алí (народ. 15.08.1976) – ефіопський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [з 2018 р.], лауреат Нобелівської премії миру (2019). Народ. у змішаній етноконфесійній родині: його батько був мусульманин-оромо¹, а мати – християнкою-амхара². В 1991 р. приєднався до повстанців, які протистояли режиму *Х. М. Менгісту*, входив до «Демократичної організації народів оромо». Після приходу до влади *М. Зенауї* служив у ЗС Ефіопії, був у складі Миротворчого контингенту ООН у Руанді. В 1998–2000 рр. брав участь у бойових діях проти Еритреї. Пізніше отримав фах програміста, в 2007 р. був співзасновником «Ефіопського інформаційного агентства з безпеки в мережі», був заступником його директора і т. в. о. директора. Одночасно входив до Ради директорів національного оператора зв'язку Ethio Telecom і національної телевізійної компанії. У 2010 р. А. А. Абій звільнився з військової служби в званні полковника, від коаліції «Революційно-демократичний Фронт ефіопських народів» став депутатом парламенту. Послідовно просував ідею міжконфесійного примирення між мусульманами і християнами. У 2014 р. був призначений директором Інформаційного центру науки і технологій, у 2015 р. – міністром науки і технологій. 2. 04. 2018 став прем'єр-міністром, першим оромо і протестантом на чолі уряду Ефіопії. 9. 07. 2018 А. А. Абій і президент Еритреї *І. Афеверки* підписали мирний договір, за що прем'єр-міністр Ефіопії став лауреатом Нобелівської премії миру 2019 р. Одразу ж після приходу до влади А. А. Абій скасував судовий імунітет для чиновників, яких звинувачували в порушенні прав людини. Він звільнив багатьох політв'язнів, здійснив чистку в лавах ЗС (звільнив багатьох «старих» генералів). Навесні 2019 р. ініціював екологічну кампанію «Зелений спадок», яка передбачала висадження за рік 4 млрд. дерев. До серпня 2019 р. було висаджено 3,5 млрд. саджанців. У червні 2019 р. співробітники Служби Державної Безпеки шт. Амхара здійснили спробу державного перевороту. Тоді загинули голова адміністрації і прокурор Амхари, начальник Генерального штабу ЗС Ефіопії, проте заколот було придушено. У серпні 2019 р. А. А. Абій оголосив про початок економічних реформ, які передбачали послаблення державного контролю за бізнесом, приватизацію

¹ Оромо – народ в Ефіопії і Кенії, його мова належить до кушитської гілки афразійської мовної сім'ї.

² Амхара – другий за чисельністю народ Ефіопії, але з XIV ст. вони перебувають при владі. Мова архара належить до семітської сім'ї афроазійської макросім'ї мов, є державною в Ефіопії. Амхара переважно християни-міафізити, але серед них є мусульмани й іудеї.

великих цукрових, енергетичних і судноплавних компаній, відкриття Ефіопії для іноземного капіталу. В листопаді 2020 р. відбулися антиурядові виступи у пров. Тигре, в грудні того ж року – серія військових сутичок на кордоні з Суданом за спірні території.

АБУ ДЖИХАД (араб. «батько джихаду»; спр. ім'я Халід Ібрахім Махмуд Аль-Вазір; 10. 10. 1935 – 16. 04. 1988) – палестинський терорист, лідер «Руху за національне визволення Палестини» (ФАТХ). Народ. у Рамаллі (тоді підмандатна Палестина, Зах. берег р. Йордан). Навчався в коледжі в Каїрі, там же пройшов військову підготовку, далі навчався в Александрійському ун-ті. В Єгипті він вступив до організації «Брати-мусульмани» і в 1951 р. познайомився з *Я. Арафатом*. Був заарештований і висланий з Єгипту за членство у «Братах-мусульманах», осів у Саудівській Аравії, а потім у Кувейті, де вчителював. Там у 1958 р. спільно з *Я. Арафатом* створив ФАТХ, був головою його військового крила й редактором партійної газети «Філастинуна». Пізніше був направлений до Алжиру, де створив першу філію ФАТХ і перший тренувальний табір для підготовки бойовиків. Брав активну участь у боях палестинців з йорданською армією у вересні 1970 р. («Чорний вересень»). Після виведення Організації Визволення Палестини з Йорданії залишився в Аммані, організував декілька терористичних актів в Ізраїлі і проти ізраїльських об'єктів за кордоном у 1973–78 рр. (серед них – захоплення посольства Єгипту в Мадриді в 1978 р.). У 1986 р. переїхав до Тунісу, координував антиізраїльські виступи під час Першої інтифади (1987). Тоді ж остаточно розійшовся з *Я. Арафатом*, оскільки був проти примирення з Ізраїлем, співпрацював з *Абу Нідалем* і його «Ісламським джихадом». У квітні 1988 р. ізраїльські спецслужби організували таємну операцію, яка була помстою за вбивство палестинцями трьох ізраїльських співробітників атомного центру в Дімоні. Під час штурму будинку Абу Джихада в Тунісі терорист загинув. Ізраїль офіційно визнав свою причетність до цих подій у 2012 р. Іменем Абу Джихада названа центральна вулиця в Рамаллі.

АБУ НІДАЛЬ (спр. ім'я: Сабрі Хаміль Аль-Банна; травень 1937/1943 – 19. 08. 2002) – палестинський терорист, до *У. Бен Ладена* вважався «терористом №1» у світі. Народ. в Яффі (суч. Ізраїль) у заможній родині, яка під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–1949 рр. виїхала до м. Шхен (Зах. берег р. Йордан). Закінчив середню школу в Йорданії, там же в 1958 р. вступив до «Руху за національне визволення Палестини» (ФАТХ), за участь в якому був заарештований. Після Арабсько-ізраїльської («Шестиденної») війни 1967 р. виїхав до Єгипту, де 2 роки навчався в Каїрському ун-ті, потім – до Саудівської Аравії, де вчителював. У 1969 р. був призначений головою відділення ФАТХ у Судані, потім в Іраку, де був завербований спецслужбами. Вирізнявся крайнім радикалізмом, вважав *Я. Арафата* зрадником, оскільки той був готовий до компромісів, дипломатичних і політичних методів боротьби. У 1973 р. (або 1974 р.) суд ФАТХ виніс Абу Нідалю смертний вирок, але той вдало переховувався за сприяння іракської розвідки. Абу Нідаль створив організацію «Революційна рада ФАТХ» (відома також як «Арабська революційна рада», «Арабські революційні бригади», «Організація Абу Нідаля»), яка проголосила своєю метою боротьбу за знищення Ізраїлю. На її рахунок щонайменше

120 терористичних актів у 20-ти державах світу, жертвами яких стали щонайменше 1 тис. осіб., серед яких було чимало арабів. Абу Нідаля називали «терористом-найманцем», оскільки він виконував замовлення спецслужб Іраку, Сирії, Лівії. Його ще називали «терористом-рекетиром»: після вбивства в Мадриді в 1982 р. кувейтського дипломата уряди багатьох арабських країн (Кувейт, Саудівська Аравія, ОАЕ) перераховували на його рахунки мільйони доларів, аби він не чіпав їхніх громадян. Загинув за невстановлених обставин у Багдаді (Ірак). Розглядалися версії вбивства Абу Нідаля іракськими чи зах. спецслужбами, проте більшість дослідників схилилися до версії самогубства.

АВА́ТЕ, Халі́д Ідрі́с (10. 04. 1910 – 28. 05. 1962) – еритрейський повстанський командир, засновник Армії Визволення Еритреї (АВЕ) – військового крила Фронту Визволення Еритреї (ФВЕ), національний герой. Народ. побл. м. Тесеней (Італійська Еритрея, суч. пров. Гаш-Барка) в селянській родині, етнічний тигре¹. Змалку оволодів зброєю. В 1935 р. ступив до лав італійських колоніальних військ, відзначився на службі й був направлений до Риму для навчання на курсах військових розвідників. Повернувшись офіцером, був зарахований до служби безпеки італійської колоніальної армії в Еритреї. Під час Другої світової війни Х. І. Авате воював проти британських військ у Східноафриканській кампанії, після капітуляції Італії став одним із очільників партизанського руху. Британська військова адміністрація оголосила за його голову нагороду в 300 ф. ст. Склавав зброю лише в 1950 р., коли було оголошено амністію учасникам партизанського руху. Повернувся до рідного села, займався землеробством. Х. І. Авате був прихильником ідеї незалежності Еритреї від Ефіопії. У 1958 р. він виїхав до Каїра, де об'єднав навколо себе групу еритрейських емігрантів-націоналістів. Коли в 1960 р. І. М. Адем у тому ж Каїрі створив ФВЕ, Х. І. Авате заснував і очолив її військове крило – АВЕ. Коли «армія» прибула до Ефіопії, в її складі було 13 осіб. 1. 09. 1961 на горі Адал відбулася перша збройна сутичка АВЕ з ефіопськими урядовими військами, яка поклала початок Війні Еритреї за незалежність (1961–93). Прийнято вважати, що перший постріл убік ефіопів здійснив саме Х. І. Авате. Він раптово помер у розташуванні свої армії. Причина смерті до кінця не з'ясована: це могло бути харчове отруєння або ж наслідки колишніх поранень. Він був похований на батьківщині біля с. Хайкота. У суч. Еритреї вважається національним героєм, його постать оспівана в літературі, музичній поезії. 1. 09. 1994 на його могилі урочисто відкрили пам'ятник. Х. І. Авате також шанується в Італії.

АГДЖА́, Мехме́д Алі́ (народ. 9. 01. 1958) – турецький терорист. Народ. у селянській родині. Закінчив учительський ліцей, навчався в Ун-ті Анкари. Студентом вступив до праворадикальної організації «Сірі вовки». За її завданням 1. 02. 1979 убив редактора ліберальної газети «Мілліет» А. Іпекчі. Був заарештований, але зміг утекти. Був засуджений у Туреччині до смертної кари. Перебрався до Ірану, а затим до Європи. 13. 05. 1981 під час урочистостей на площі Св. Петра в Римі здійснив замах на Папу Римського Іоанна Павла II (окрім

¹ Тигре – народ в Еритреї і Судані, мова якого належить до ефіосемітської групи мов семітської мовної сім'ї. Прямі нащадки аксумців, які створили першу державу на тер. суч. Ефіопії.

нього, були поранені ще 2 особи). На суді в липні 1981 р. М. А. Агджа визнав свою провину, заявивши, що «Папа очолює хрестовий похід проти мусульман і несе відповідальність за шкоду, яку Захід завдав Сходу». Був засуджений до довічного ув'язнення. Згодом М. А. Агджа заявив, що замах скоординували спецслужби Болгарії на замовлення КДБ СРСР, а сам він був лише його виконавцем. У 1983 р. Іоанн Павло II, який перед тим публічно вибачив терориста, відвідав його у в'язниці. Утім, суд у 1985–86 рр. залишив вирок у силі. У липні 1992 р. М. А. Агджа підтвердив звинувачення на адресу болгарських спецслужб, змусивши президента Болгарії П. Младенова виступити з офіційним спростуванням. У червні 2000 р. М. А. Агджа був помилуваний на особисте прохання Іоанна Павла II. Повернувшись до Туреччини, він був засуджений до 36 років ув'язнення за вбивство А. Іпекчі й низку інших злочинів. Потім термін скоротили до 10 років, а 12. 01. 2006 р. М. А. Агджу випустили на волю за зразкову поведінку. Під тиском громадських протестів суд скасував це рішення, повернувши його до в'язниці, з якої він остаточно вийшов 18. 01. 2010. У в'язниці він прийняв християнство, в 2013 р. вийшли його мемуари «Мені обіцяли рай. Моє життя та замах на Папу».

Комісія італійського парламенту в 2006 р. дійшла висновку, що замах на Іоанна Павла II дійсно був організований ГРУ і КДБ СРСР за участі Служби Державної Безпеки Болгарії. На місці діями М. А. Агджі керував болгарський військовий аташе в Італії З. Васільєв.

АГІНАЛЬДО, Еміліо (22. 03. 1869 – 6. 02. 1964) – філіппінський політичний і державний діяч, президент Першої Філіппінської («Малолоської») Республіки [1899 – 1901]. Народ. в Кавіте ель В'ехо (суч. Кавіте, о. Лусон, Генерал-капітанство Філіппіни) в заможній китайсько-тагальській¹ родині. Навчався в престижному приватному католицькому коледжі Сан-Хуан де Летран, проте не закінчив навчання через спалах холери в 1882 р. Був обраний головою балангая (букв. «квартал») Бінакаяна в Кавіте ель В'ехо 17-тирічним юнаком, у 1895 р. став першим (після адміністративної реформи) муніципальним губернатором-капітаном рідного міста. У 1896 р. Е. Агінальдо очолив повстання, приводом до якого стало запровадження іспанською адміністрацією обов'язкової відробіткової повинності за податкову заборгованість. Іспанці пообіцяли скасувати норму, Е. Агінальдо розпустив повстанські загони, проте коли почались репресії проти заколотників, він утік до Китаю. Під час Іспансько-американської війни 1898 р. він налагодив контакти з військовим командуванням США, на судні їх ВМФ повернувся на Філіппіни. У Кавіте ель В'ехо він зібрав 20-тис. військо й спільно з американськими частинами воював проти іспанців. Він скликав у Малолосі (побл. Маніли) Філіппінський конгрес, який 12. 06. 1898 проголосив Філіппінську республіку («Перша Філіппінська», або «Малолоська», республіка). Е. Агінальдо розробив конституцію, 22. 05. 1899 його обрали президентом. Після перемоги над Іспанією США придбали у них

¹ Тагали – народ на Філіппінах, у центр. і півд. частинах о. Лусон, на Мінданао й Маріндуке. Належать до південноазійської перехідної раси; мова – до австронезійських мов. Тагальська є державною мовою Філіппін, нею розмовляють 22 млн. (28,1% населення). Більшість тагалів за часів іспанської присутності на Філіппінах перейшли в католицизм.

Філіппіни за 20 млн. дол. Е. Агінальдо очолив боротьбу філіппінців тепер уже проти військ США. У березні 1901 р. повстанці зазнали кількох поразок, 1. 04. 1901 Е. Агінальдо оголосив про свою відставку з посту президента.

У 1930-ті рр. Е. Агінальдо очолював «Союз ветеранів революції» і Національно-Соціалістичну Партію. У 1935 р. він балотувався на посаду президента Співдружності Філіппін, проте програв вибори *М. Кесону*. У 1945 р. був заарештований американським військовим командуванням за підозрою в співробітництві з японською окупаційною адміністрацією під час Другої світової війни, але потрапив під амністію. Е. Агінальдо помер у Манілі в поважному віці.

АГНО́Н, Шмуе́ль Йо́сеф (спр. ім'я: Галеві Чачкес; 17. 07. 1888 – 17. 02. 1970) – ізраїльський письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури (1966). Народ. у м. Бучач (Королівство Галичини та Володимерії, Австро-Угорщина; суч. Тернопільська обл., Україна). Його батько-хасид¹ був рабином у Чорткові та заможним торговцем худобою. Навчався в хедері², вивчав «Тору» і «Талмуд» на івриті, дитиною опанував польську, німецьку, українську. У 1906 р. переїхав до Львова, друкувався в єврейських газетах. У 1907 р., тікаючи від призову до армії, емігрував до Палестини, почав писати, спочатку на ідиш, потім на івриті. Тоді ж узяв літературний псевдонім «Агнон» (з івр. «покинутий»). Відомим його зробила повість «Покинуті дружини». У 1913 р. переїхав до Європи, в Берліні і Гамбурзі збирав хасидські перекази, читав лекції з єврейської літератури, писав. Важливу роль на тому етапі життя Ш. Й. Агнона відіграв заможний комерсант Ш. Залман Шокен, який став його меценатом: оплачував друк його праць, видав «стипендію» на 5 років. У 1924 р. повернувся до Єрусалиму, написав роман «Весільний балдахін» (про пригоди бідного хасида в Галичині). У 1929 р. відвідав Бучач, свої враження від поїздки змалював у «Простій історії» (1935) і «Нічному постояльці» (1939). Прибл. тоді ж у Гамбурзі згоріло його помешкання, а разом з ним – уся бібліотека й рукописи, зокрема, два томи спільної з М. Бубером праці «Історія галицького єврейства». У творах Ш. Й. Агнона (повісті, оповідання, дитячі казки, оброблені легенди) переплелися різні культурно-релігійні мотиви: християнські, юдейські, польські, єврейські, німецькі, українські. У 1966 р. Ш. Й. Агнон став першим ізраїльським івритомовним та ідишомовним письменником, якого відзначили Нобелівською премією з літератури («за глибоко оригінальне мистецтво оповіді, нав'язане єврейськими народними мотивами»). Ш. Й. Агнон помер в Єрусалимі, похований на Оливковій горі.

Ш. Й. Агнон у своїх творах часто звертався до української проблематики («Бартка Довбуша», «На морській глибині», «Видання заміж», «Старі й молоді разом», «Проста історія»). Він вивчав взаємозв'язки єврейської й української

¹ Хасиди – послідовники хасидизму – містичного відгалуження юдаїзму, що виникло на тер. України в пер. пол. XVIII ст. як опозиція до догматично-обрядового формалізму й рабинської ортодоксії та швидко поширилося Сх. Європою. Нині більшість його adeptів проживають у США, Ізраїлі, Великій Британії. Одним зі святих для хасидів місць є могила Цадика Нахмана (засновника брацлавського хасидизму) в Умані (Черкаська обл., Україна). Більшість прочан відвідують святиню на юдейський новий рік (вересень – жовтень).

² Хедер – єврейська релігійна початкова школа для хлопчиків.

культур. У 1996 р. Бучач відвідала його донька Емона Чачкес-Ярон. У Бучачі є вулиця Ш. Й. Агнона й пам'ятник йому. У 2002 р. у Тернополі відбулися Нобелівські читання, присвячені Ш. Й. Агнону.

АЗ-ЗАВАХІРІ, Айма́н Мухамма́д Рабі́ (19. 07. 1951 – 31.07/1. 08. 2022) – міжнародний терорист, радикальний ісламіст, 2-й лідер «Аль-Каїди». Народ. в Єгипті в родині професора, його дід був послом у Пакистані. Закінчив медичний ф-т Каїрського ун-ту (1978). Став одним із лідерів радикального угруповання «Ісламський джихад», метою якого було повалення в Єгипті світського режиму і проголошення ісламської держави, а також боротьба проти США й Ізраїлю. У 1981 р. був заарештований за підозрою в причетності до вбивства президента *А. Садата*. Був засуджений до 3-х років ув'язнення за незаконне носіння зброї. Потому відбув до Афганістану, де воював у лавах моджахедів проти радянських військ. Пізніше на чолі загону в майже 1 тис. єгиптян примкнув до «Аль-Каїди», входив до її керівного органу – Шури. В Єгипті був заочно засуджений до страти. Багато мандрував Європою, Близьким Сходом, США, поширював ідеї збройного джихаду. Дорогою до Республіки Чечня був затриманий у Махачкалі разом з двома членами «Аль-Каїди», півроку провів у в'язниці. За деякими свідченнями (О. Литвиненко, Б. Березовський) був завербований російською ФСБ. За кілька тижнів після терактів 11. 09. 2001 Інтерпол видав орден на арешт А. Аз-Завахірі. Тоді ж ВВС¹ назвала його другою особою в «Аль-Каїді». Після вбивства *У. Бен Ладена* очолив організацію, але, за оцінками експертів, не мав ані авторитету, ані харизми, ані здібностей свого попередника. Регулярно виступав із закликами до мусульман Близького Сходу до «священної війни» проти США й Ізраїлю. А. М. Р. Аз-Завахірі загинув у Кабулі внаслідок атаки ударного американського БПЛА.

АЗ-ЗАЇМ, Хусні́ (1897 – 14. 08. 1949) – сирійський військовий, політичний і державний діяч, президент і прем'єр-міністр [17. 04 – 14. 09. 1949]. Народ. в Алеппо, етнічний курд². Служив в османській і французькій арміях. Після здобуття Сирією незалежності (27. 09. 1941) очолив Генеральний Штаб. 17. 04. 1949, скориставшись масовим незадоволенням у країні після поразки Сирії в Арабсько-ізраїльській війні 1948–49 рр., очолив військовий переворот, усунувши від влади президента *Ш. Аль-Куатли*. Х. Аз-Заїм був проголошений президентом і прем'єр-міністром країни. Він наказав перекрити кордони з Сирією і Йорданією, звинуватив їх у тому, що вони буцімто були «агентами» Великої Британії на Близькому Сході, і погрожував їм війною. Через відсутність підтримки серед населення через 4 місяці був відсторонений від влади. Розстріляний колишніми соратниками по перевороту.

¹ ВВС (British Broadcasting Corporation; «Британська телерадіомовна корпорація») – британська компанія суспільного телерадіомовлення.

² Курди – народ, що компактно мешкає в гірських районах Тавр і Загрос (Курдистан), які нині охоплюють півд. схід Туреччини, зах. Ірану, півн. Іраку і півн. сх. Сирії. Курди, які переважно сповідують іслам сунітського зразка, розмовляють мовою, що належить до півд.-зах. підгрупи іранських мов, продовж століть піддавалися дискримінації за мовною ознакою в Османській імперії, а потім – у Туреччині, Іраку й Сирії.

АЗ-ЗАРКАВІ, Аб́у Мусáб (спр. ім'я: Ахмéd Фэдíl Халейлá, 30. 10. 1966 – 7. 06. 2006) – міжнародний терорист, керівник організації «Єдинобожжя і джихад», яка переросла в «Ісламську державу». Усі відомості про його життя і діяльність суперечливі, базуються на висновках ЦРУ, які часто змінювались. Народ. імовірно у м. Зарка неподалік від Аммана (Йорданія). Був учасником Афганської війни 1979–89 рр., воював у лавах моджахедів, був поранений. Довго вважалося, що Аз-Заркаві втратив в Афганістані ногу, але ці дані не підтвердилися. Після повернення до Йорданії був засуджений за звинуваченням у підривної діяльності, 7 років провів у в'язниці (1992–99). З 2003 р. перебував в Іраку, був керівником іракського відділення «Аль-Каїди». Державний секретар США К. Пауелл під час виступу в ООН узимку 2003 р. назвав його сполучною ланкою між *У. Бен Ладеном* і *С. Хусейном*. Пізніше його звинувачували у зв'язках з Іраном. Підозрювався в безлічі терористичних актів, спрямованих проти іноземців, іракців, які співпрацювали з американською адміністрацією, а також проти іракців-шиїтів. Восени 2004 р. «Єдинобожжя і джихад» вдалася до серії викрадень іноземців, а також скуповування іноземних заручників у кримінальних і радикальних угруповань в Іраку. Загинув під час бомбардування неподалік м. Баакуба (Ірак).

АЗЗА́М, Абду́л Рахма́н Хасса́н (8. 03. 1893 – 2. 06. 1976) – єгипетський політичний діяч і дипломат, перший голова ЛАД. Народ. у заможній селянській родині. З 1912 р. працював у медичній клініці Св. Томаса, пізніше вивчав медицину в Каїрському ун-ті «Аль-Азхар». Багато подорожував (Стамбул, Анатолія, Балкани), де контактував з політичними діячами різних напрямків. Після повернення до Єгипту отримав від британців заборону на політичну діяльність, виїхав до сусідньої Триполітанії¹, брав участь у національно-визвольному русі. Після відхилення італійською адміністрацією проекту конституції Триполітанії, за яким лівійці отримували громадянські й політичні права, з королем *Ідрісом I* повернувся до Єгипту. У 1924 р. А. Р. Х. Аззам став депутатом єгипетського парламенту від партії «Вафд», але поступово відходив від офіційної лінії партії. У 1930 р. як опозиційний політик взяв участь у роботі Генеральної Ісламської Конференції в Єрусалимі (уряд Єгипту проігнорував цей форум), був обраний до її Виконкому. У 1932 р. вийшов зі складу «Вафда». У 1936 р. був призначений послом в Іраку й Ірані, в 1937 р. – у Саудівській Аравії. А. Р. Х. Аззам був одним з ініціаторів утворення ЛАД, був її першим головою (1945–52). Категорично заперечував проти утворення Ізраїлю, закликав до повного його знищення, відіграв вирішальну роль в об'єднанні арабських держав і розв'язування ними першої Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр.

АЗЗА́М, Абдулла́ (1941 – 24. 11. 1989) – палестинський теолог, радикальний ісламіст. Народ. у с. Ас-Баах аль-Хартієх побл. Дженіна (підмандатна Палестина). По завершенні середньої школи вивчав сільське господарство в коледжі Хадорі побл. Тулькарма (Зах. берег р. Йордан).

¹ Триполітанія – історична область на півн. зах. Лівії, найсприятливіша для життя й господарської діяльності людини частина країни. Тоді перебувала під владою Італії.

Працював учителем у сільській школі в Йорданії. У 1968 р. в Ун-ті Дамаска здобув ступінь ліценціата в шаріатському праві. Після Арабсько-ізраїльської («Шестиденної») війни 1967 р. повернувся до Палестини, вступив до організації «Брати-мусульмани», співпрацював з Організацією Визволення Палестини, але швидко розчарувався в тактиці її боротьби. Вважається, що А. Аззам брав участь у створенні радикальної палестинської організації «Ісламський рух опору» («Хамас»). Продовжив богословську освіту в каїрському ун-ті «Аль-Азхар» (Єгипет), здобув ступінь магістра шаріатського права. Викладав в Амманському ун-ті (Йорданія), а в 1973 р. в «Аль-Азхар» захистив дисертацію з ісламської юриспруденції. Уже тоді А. Аззам висунув ідею панісламського руху, який мав звільнити увесь Близький Схід від зах. впливу. Він також перейнявся ідеями зіткнення цивілізацій (передусім ісламської і зах.), необхідності «ісламської революції» й повалення світських урядів в ісламських країнах для створення єдиної Ісламської держави. Під час викладання в Ун-ті короля Абдул-Азіза у Джидді (Саудівська Аравія), вірогідно, познайомився зі студентом цього закладу *У. Бен Ладеном*. Після кривавих подій у мечеті Масджель аль Харам у Мецці (20. 11. 1979, тоді загинуло 255 осіб) А. Аззума видворили з Саудівської Аравії. Він переїхав до Пакистану, де співпрацював з афганськими опозиційними партіями й підтримував антирадянський джихад в Афганістані.

У 1984 р. спільно з *У. Бен Ладеном* А. Аззам створив «Мактаб аль-Хідамаат» – «Бюро з обслуговування моджахедів», яке надавало афганським повстанцям гроші, зброю тощо, які надходили від арабських країн, благодійних фондів і всіх небайдужих. Однією з ініціатив А. Аззума була організація «джихад-турів» для молодих заможних арабів з Саудівської Аравії, держав Магрибу і навіть з Європи. Вони проводили кілька тижнів у таборах підготовки бойовиків, брали участь у навчаннях. Обов'язковою складовою «турів» були кілька виходів на прифронтові території й обов'язкові фото з місць бойових дій. За цим приховувався важливий аспект: продукувалася ідея співпричетності якомога більшого числа мусульман до джихаду, відбувалося виховання молоді в дусі війни «з невірними». Під впливом афганського джихаду А. Аззам розробив теоретичні основи всесвітнього джихаду, які виклав у кількох книгах. За його переконанням, перемога повстанців в Афганістані мала дати поштовх для звільнення інших Земель Ісламу. У брошурі «Захищати землю мусульман – найважливіший обов'язок правовірного». А. Аззам писав: «Цей обов'язок не щезне з перемогою в Афганістані, джихад буде залишатись особистим обов'язком кожного мусульманина, допоки ми не повернемо всі землі, що раніше були мусульманськими, щоб іслам запанував там знову – Палестина, Бухара, Ліван, Чад, Еритрея, Сомалі, Філіппіни, Бірма, Південний Ємен, Ташкент, Андалусія». Для цього слід було створити «авангард» цього руху, його основу – арабською «Аль-Каїда», яка була створена спільно з *У. Бен Ладеном* у 1988 р. А. Аззам загинув від спланованого вибуху дорогою до мечеті в Пешаварі (Пакистан). Тоді ж загинули двоє його синів.

АЗІКІВЕ, Бєнджамін Ннámді (16. 11. 1904 – 11. 05. 1996) – нігерійський політичний і державний діяч, перший президент Нігерії [1963–66].

Етнічний іґбо¹. У 1925–34 рр. навчався в США, здобув дипломи за природничими, гуманітарними спеціальностями та з журналістики. У 1937 р. видав книгу «Африка, що відроджується». Повернувшись до Нігерії, обстоював ідею розширення самоуправління колонії до здобуття повної незалежності в складі Британської Співдружності. У 1944 р. створив і до 1966 рр. очолював Національну Раду Камеруну і Нігерії, яка за його головування перетворилася на партію іґбо. У 1954–59 рр. був прем'єр-міністром Східного району Нігерії. Після проголошення незалежності Нігерії (1. 10. 1960) став головою Сенату, у 1960–63 рр. був генерал-губернатором Нігерії, а в 1963 р. став її першим президентом. Його правління називають початком «Першої нігерійської республіки». Б. Азіківе був усунутий від влади в 1966 р. внаслідок військового перевороту генерала Д. Агії-Іронсі. Після відсторонення від влади написав декілька книг з історії, проблем соціально-економічного розвитку Нігерії й Африки, видав збірку поезій. Підтримував сепаратистський рух Біафра на півд. сх. Нігерії, у 1978–83 рр. очолював Нігерійську Народну Партію.

АЙЮБ-ХАН, Мухаммéd (14. 05. 1907 – 19. 04. 1974) – пакистанський військовий, політичний і державний діяч, президент і військовий диктатор країни [1958–69]. Народ. в Аботабаті (Британська Індія, суч. Пакистан). Закінчив Ісламський ун-т в Алігарсі й Королівську військову ак. у Сандгерсті (Велика Британія). З 1928 р. – офіцер Британської Індійської армії. Під час Другої світової війни командував батальйоном у Бірманській кампанії, був відзначений головнокомандувачем союзних військ у ПСА *А. Маунтбеттенем*. Після утворення Пакистану (15. 08. 1947) зробив стрімку військову кар'єру: генерал-майор (1948), головнокомандувач сухопутними силами (1951), міністр оборони (1954), маршал (1959). Після запровадження президентом Пакистану І. А. Мірзою надзвичайного стану (жовтень 1958 р.) був призначений генеральним адміністратором. 27. 10. 1958 здійснив військовий переворот, усунув від влади чинного президента й зосередив у своїх руках усю владу.

Після перевороту М. Айюб-Хан розпустив парламент, заборонив діяльність партій, запровадив цензуру і військові трибунали. У 1960 і 1965 рр. «обирався» президентом на безальтернативних виборах. Формально надзвичайний стан було скасовано у 1962 р. з прийняттям нової конституції, але реальна влада залишалась у руках військових. Здійснював форсовану індустріалізацію, ініціював аграрну реформу. Економічні заходи М. Айюб-хана мали позитивні наслідки, але олігархічне угруповання «21 родина» контролювало 60% промислового і 80% банківського капіталу Пакистану. На них і спирався режим військової диктатури. Зовнішню політику М. Айюб-хана визначав конфлікт з Індією і зумовлена ним орієнтація на КНР і США. Невдачі у війні з Індією 1965 р. посилили невдоволення військовою диктатурою, країною ширились протести, особливо у Сх. Пакистані. У відповідь М. Айюб-хан знову оголосив надзвичайний стан. У листопаді 1968 р. під час виступу на 200-тис. мітингу в Пешаварі на генерала був здійснений замах. Відповіддю стали нові

¹ Іґбо («лісові мешканці») – народ у півд. сх. Нігерії та суміжних державах Зах. Африки. Належать до бенуе-конголезької мовної сім'ї нігеро-конголезької макросім'ї. Прибл. чисельність – 35 млн. осіб.

репресії й арешти, зіткнення з поліцією. Серед ув'язнених політиків був лідер опозиції *З. А. Бхутто*. Під впливом протестів 26. 03. 1969 М. Айюб-хан оголосив про відставку, передав владу генералу *А. М. Яхья Хану* й відійшов від політики.

АКАЄВ, Аскар Акаїнович (народ. 10. 11. 1914) – радянський і киргизький державний і політичний діяч, учений, президент Киргизії [1991–2005]. Народ. у родині колгоспника з племені сарибагиши. Закінчив школу з золотою медаллю (1961), Ленінградський ін-т точної механіки й оптики – з відзнакою (1968), вступив до аспірантури. У 1980 р. захистив докторську дисертацію у Московському інженерно-фізичному ін-ті, у 1984 р. був обраний членом-кореспондентом АН КиргРСПР, того ж року став академіком. Автор понад 150 наукових праць і 7 винаходів у галузях оптики й комп'ютерних технологій. У 1989–90 рр. очолював АН КиргРСПР. У липні 1990 р. XXVIII з'їзд КППС обрав його членом ЦК КППС. 27 жовтня 1990 р. був обраний президентом КиргРСПР. Засудив серпневий путч 1991 р., низкою указів заборонив виконання рішень Державного комітету з надзвичайних ситуацій на території республіки. 31. 08. 1991 проголосив незалежність Киргизії.

У жовтні 1991 р. (на виборах) і в січні 1994 р. (на референдумі) підтвердив президентські повноваження. 24. 12. 1995 і 29. 10. 2000 був переобраний на цей пост. Конституція 1993 р. проголосила Киргизію президентською республікою. У 2001 р. за ініціативи А. А. Акаєва в країні була розміщена американська військова база «Манас», яка використовувалась як головний аеромобільний центр під час здійснення першої фази операції «Нескорена свобода» в Афганістані (розпоч. 07. 10. 2001). Після парламентських виборів у лютому – березні 2005 р. у країні відбулися масові демонстрації протесту проти фальсифікацій їх результатів («Гюльпанова революція»). Додатковими приводами були вилучення з конституції положень про демократичні права й процедури, сімейно-кланова корупція тощо. 24. 03. 2005 А. А. Акаєв утік до Росії. Усі запити Генеральної Прокуратури Киргизії про видачу экс-президента російська сторона проігнорувала. У Москві А. А. Акаєв займався науковою діяльністю, був обраний іноземним членом Російської АН (2006). У липні 2021 р. його оголосили в міжнародний розшук за звинуваченням у причетності до корупції на золотоносному родовищі Кунтор. 02. 08. 2021 А. А. Акаєва доставили до Бішкека (повідомлялося, що він повернувся добровільно), він погодився співпрацювати зі слідством.

АКІНО, Корасон Марія (25. 01. 1933 – 1. 08. 2009) – філіппінська політична і державна діячка, президент [1986–92]. Народ. у пров. Тарлан. Закінчила Сент-Вінсент коледж у Нью-Йорку (1953), затим вивчала право в Далекосхідному ун-ті в Манілі. Працювала фінансистом у компанії батька «Кохуангко і сини». У 1954 р. вийшла заміж за Бенінго Акіно, успішного політика (був мером Консепсьона, губернатором пров. Тарлан, сенатором). Б. Акіно був в опозиції до президента *Ф. Маркоса*, тож 7 років провів за ґратами. Тоді ж К. Акіно розпочала політичну кар'єру. Під тиском США й особисто Дж. Картера в 1980 р. Б. Акіно вийшов на волю, подружжя виїхало до США. Під час повернення до Філіппін для участі в президентських виборах 21. 08. 1983 Б. Акіно був убитий в аеропорту Маніли (пізніше названому на його честь). Його

похорони перетворилися на демонстрацію протесту, її учасники пов'язували на одяг жовті стрічки, які стали символом опору режиму *Ф. Маркоса*. К. Акіно перетворилася на символ і лідера опозиції, на президентських виборах у лютому 1986 р. була головним конкурентом діючого президента. Після оголошення переможцем *Ф. Маркоса* на вулиці Маніли й інших міст вийшли тисячі протестувальників («Жовта революція»). Після втечі *Ф. Маркоса* за кордон (25. 02. 1986) К. Акіно проголосили президентом Філіппін. У 1986 р. журнал *Time*¹ назвав її жінкою року, вона була номінована на Нобелівську премію миру.

К. Акіно не мала політичного досвіду, тож своє президенство розглядала як перехідний етап від диктатури до демократії. Нею були ініційовані політичні зміни: нова редакція конституції забороняла одній особі двічі балотуватися на президентський пост, були відновлені свободи слова, друку, зібрань, прийняті нові Сімейний, Адміністративний кодекси й Кодекс місцевого самоуправління. Натомість економічні заходи К. Акіно (вона боролася з картелями й олігархами) не мали вагомих результатів. До її успіхів можна віднести отримання пільгових кредитів від США, Сінгапуру та ін. країн на 3,5 і 14 млрд. дол., але це не покращило життя більшості філіппінців. Попри активну зах. підтримку, домоглася виведення американських військових баз із Філіппін. На виборах 1992 р. перемогу здобув *Ф. Рамос*, якого підтримала К. Акіно. Після цього вона відійшла від політики. У 1999 р. *Time* включив її до списку 20 найбільш впливових азійців XX ст., а в 2006 р. – до списку «65 героїв Азії». Померла від раку у Манілі. Її син Бенінго Акіно у 2010–16 рр. був президентом Філіппін.

АКІХІТО (народ. 23. 12. 1933) – 125-й тенно (імператор) Японії [1989–2019], правив під ненго (гасло правління) «Хейсей» («Мирне правління»). Старший син імператора *Хірохіто*. У 1952 р. закінчив школу Гакосюїн і вступив на відділення політики й економіки ун-ту Гакосюїн. Того ж року був оголошений кронпринцом. У 1953 р. здійснив подорож 14-ма країнами Півн. Америки і Зах. Європи. У 1956 р. одружився з Сьоді Мічіко, донькою президента борошномельної компанії, чим порушив давню традицію шлюбів членів імператорської родини винятково з представниками аристократичних родин. 7. 01. 1989 успадкував трон, 12. 11. 1990 відбулася його інтронізація й настала «ера Хейсей». Продовж правління зробив кілька заяв каяття до країн Азії за страждання їхніх народів під час японської окупації в роки Другої світової війни. Першою такою заявою було вибачення перед Китаєм у квітні 1989 р. Автор 25 наукових праць з іхтіології, у 1986 р. став почесним членом Лондонського тов.-ва Ліннея – міжнародної організації біологів.

8. 08. 2016 Акіхіто звернувся до нації з заявою про бажання зректися престолу. У травні 2017 р. парламент спеціальним законом урегулював цю процедуру. 3. 04. 2019 відбувся акт зречення, а 1. 05. 2019 імператором став син Акіхіто Нарухіто (гасло правління «Рейва» – «мир, гармонія»).

¹ *Time* («Час») – щотижневий журнал, один із найстаріших і найвпливовіших у США та світі. Має регіональні філії – т. зв. «Європейське», «Тихоокеанське» та «Азійське» видання. Відомий аналітичними коментарями з важливих питань світової та вітчизняної політики й рейтингами, зокр. «Людина року».

АЛІ-ХАН, Ліакат (1. 10. 1895 – 16. 10. 1951) – пакистанський політичний і державний діяч, перший прем'єр-міністр [1947–51] домініону¹ Пакистан. Народ. у знатній і заможній мусульманській родині в Карналі (Пенджаб, Британська Індія). Закінчив Ісламський ун-т в Алігарху (1918) й Ексетер-коледж Оксфордського ун-ту (1923). Під час навчання в Оксфорді був скарбничим тов.-ва індійських студентів-мусульман «Меджліс». У 1922 р. став членом Колегії адвокатів. Повернувшись до Британської Індії, співпрацював з керівництвом Індійського Національного Конгресу, але зрештою став членом Мусульманської Ліги (МЛ). У 1926–40 рр. був депутатом Законодавчої ради Об'єднаних провінцій, 6 років був її головою. У 1936 р. став почесним Генеральним секретарем МЛ, заступником і головним соратником її голови *М. А. Джинни*, головним редактором партійного видання «Світанок». У 1946 р. очолив МЛ. Після поділу Британської Індії на два домініони (15. 08. 1947) Л. Алі-Хан став прем'єр-міністром Пакистану. Попри амбітні проєкти створення сучасної системи освіти й стимулювання економічного розвитку він мусив розв'язувати інші проблеми. Складний розподіл колишньої колонії, війна з Індійським Союзом, потоки мусульман-біженців звідти, погіршення відносин з Афганістаном через невирішеність проблеми кордону по «лінії Дюранда»² робили становище Пакистану критичним. 16. 10. 1951 під час виступу на мітингу в центральному парку Равалпінді Л. Алі-Хан був убитий пуштуном³, членом руху «хаксарів» («діти пилюки»), які виступали за об'єднання всіх пуштунів у складі Афганістану. Л. Алі-Хан посмертно отримав титул «Шахід-і-Міллат» («Мученик нації»), а парк, де він загинув, носить назву «Сад Ліаката».

АЛІЄВ, Гейдár Алірза-оглі (10. 05. 1923 – 12. 01. 2003) – азербайджанський політичний і державний діяч, президент [1993–2003]. Народ. у Нахічевані. Навчався у Нахічеванському педагогічному технікумі (1939), Азербайджанському індустріальному ін-ті в Баку, але не закінчив його через Другу світову війну. Служив в органах НКВС. У 1949–50 рр. навчався в школі перепідготовки керівного оперативного складу МДБ СРСР, по завершенні якої почав службу в КДБ. У 1950–56 рр. Г. Алієв працював у резидентурах КДБ в Ірані, Туреччині, Пакистані й Афганістані. У 1956 р. – заступник начальника відділу КДБ АзербРСР. Наступного року заочно закінчив історичний ф-т Азербайджанського ун-ту. З 1967 р. очолював КДБ АзербРСР, був 1-м

¹ Див. прим. на с. 9.

² «Лінія Дюранда» – встановлений у 1893 р. у результаті перемовин афганського еміра Абдурахмана і секретаря індійської колоніальної адміністрації сера Мортімера Дюранда (звідси назва) кордон довжиною 2 640 км між Афганістаном і Британською Індією (нині кордон між Афганістаном і Пакистаном). Розділив територію проживання пуштунів (див. прим нижче) на дві частини.

³ Пуштуни (або афганці) – іранський народ, який населяє півд., півд. схід і півд. захід Афганістану, а також півн. зах. Пакистану. Відмінними рисами пуштунів є східноіранська мова пушту, іслам сунітського зразку, традиції трайбалізму й номадизму, кодекс честі пуштуваллі й розгалужена родоплемінна структура. На поч. ХХ ст. налічувалося 1 744 родів, об'єднаних у бл. 100 племен. Найбільшими племінними об'єднаннями пуштунів були дуррані і гільзаї. Пуштунів, які в к. ХІХ ст. опинилися за «лінією Дюранда» (див. прим вище) у складі Британської Індії (нині Пакистан), називають «східними пуштунськими племенами».

заступником голови Ради Міністрів СРСР [1982–87], членом Політбюро ЦК КПРС. У жовтні 1987 р. через принципові розбіжності з М. С. Горбачовим був відправлений у відставку, вийшов на пенсію, мешкав у Москві. Після трагічних подій 20. 01. 1990, коли частини Радянської Армії розігнали мирні демонстрації в Баку («Кривавий січень»), засудив дії Кремля. Повернувся до Азербайджану, в 1990–93 рр. очолював меджліс Нахічеванської АРСР, налагодив зв'язки з керівництвом Ірану і Туреччини. В умовах політичної нестабільності, соціально-економічних проблем, виснажливого конфлікту в Нагірному Карабасі багатьма розглядався як компромісна фігура. 15. 06. 1993 був обраний головою Верховної ради, а 3. 10. 1993 – президентом Азербайджану (був переобраний у 1998 р.)

За роки президенства Г. Алієва Азербайджан вступив до СНД, приєднався до програми НАТО «Партнерство заради миру», підписав угоду про створення ГУАМ. 05. 05. 1994 був підписаний Бішкекський протокол про припинення бойових дій у Нагірному Карабасі. Він започаткував ринкові реформи: запровадив ринок землі, залучив іноземний капітал (ТНК British Petroleum, Exxon, Mobile) до нафтовидобувної промисловості. Це дозволило стабілізувати економіку. Г. Алієв запропонував проект Транскавказького транспортного коридору в обхід Росії. У зовнішній політиці намагався балансувати між Росією і Туреччиною. Попри те, що Азербайджан став першою східною країною, в якій відмінено смертну кару, Г. Алієв жорстко переслідував опозицію. Цьому сприяли дві спроби державного перевороту в жовтні 1994 і березні 1995 рр. Політичний режим країни визначали як авторитарний. Г. Алієв помер у лікарні м. Клівленд (США) від серцевої недостатності.

Ще за життя Г. Алієва почав формуватися його культ особи, посилений за президенства його сина *І. Алієва*. В усіх містах країни центральні вулиці чи площі носять його ім'я, відкрито понад 60 музеїв і центрів на честь Г. Алієва.

АЛІЄВ, Ільхám Гейдár-оглі (народ. 24. 12. 1961) – азербайджанський політичний і державний діяч, президент [з 2003], син *Г. Алієва*. Народ. у Баку. З 1977 р. студент, а з 1982 р. – аспірант Московського державного ін-ту міжнародних відносин. Захистив кандидатську дисертацію з історії, у 1985–91 рр. викладав у тому ж ін-ті. З 1991 р. займався бізнесом (фірма Orient), тісно пов'язаним з Туреччиною. У 1994 р. став віце-президентом державної нафтової компанії Азербайджану Soccar. Наступного року став депутатом меджлісу, в грудні 1999 р. був співзасновником партії «Новий Азербайджан», у 2001–03 рр. – голова парламентської делегації Азербайджану в ПАРС, у серпні–жовтні того ж року – прем'єр-міністр.

У жовтні 2003 р. переміг на президентських виборах (з результатом понад 80% голосів переобирався у 2008, 2013 і 2018 рр.). Одразу ж задекларував лібералізацію політичного життя, економічні реформи й політику зближення з Заходом. За рахунок прибутків від продажу нафти домігся значного і стабільного зростання економіки, зниження (з 45 до 11%) рівня бідності. Утім, 90% експорту країни припадало на нафту й газ, чому сприяло відкриття нафтопроводу Баку – Тбілісі – Ерзурум (2006). Значні кошти вкладалися в амбітні проекти (часто під особистим патронатом І. Алієва), в об'єкти туристичної і спортивної інфраструктури. Покращенню іміджу країни у світі сприяли проведення в Баку

Європейських ігор (2015), Кубку світу з шахів (2015), Ісламських ігор солідарності (2017), етапу чемпіонату світу з Формули-1 (з 2016). Водночас політичний режим Азербайджану став ще більш авторитарним, аніж за правління *Г. Алієва*. Опозиція звинувачувала владу у фальсифікації результатів усіх виборів. У 2009 р. рішенням референдуму з конституції було вилучено обмеження президентських повноважень двома термінами. У 2017 р. парламент ухвалив закон, за яким «приниження і дискредитація честі й гідності президента» карається ув'язненням терміном до 5 років. І. Алієву закидають масштабну корупцію: його сини сумарно володіють активами у понад 75 млн. дол. В основу державної ідеології покладено культ *Г. Алієва* з головною тезою, що він «врятував Азербайджан». Посиленню позицій режиму сприяла перемога у конфлікті з Вірменією навколо Нагірного Карабаху. У вересні 2020 р. поновилися бої (вперше з 2016 р.), внаслідок яких азербайджанська армія взяла під контроль більшу частину регіону. 10. 11. 2020 під час перемовин з прем'єр-міністром Вірменії Н. Пашиняном і президентом Росії В. В. Путіним сторони погодилися визнати статус-кво. 10. 12. 2020 у Баку відбувся Парад Перемоги з нагоди повернення Нагірного Карабаху. Азербайджан підтримав Україну під час російської агресії у 2022 р., надав їй економічну й гуманітарну допомогу.

І. Алієв активно співпрацював з Іраном і Туреччиною, підкреслював свою релігійність (тричі здійснив хадж¹ до Мекки). У 2011 р. країна отримала статус спостерігача в АС. У 2009 р. І. Алієв потрапив до списку «500 найвпливовіших мусульман світу».

АЛІМ-ХАН, Мір Мухаммед (3. 01. 1880 – 5. 05. 1944) – сеїд², останній (12-й) емір Бухарського емірату [1911–20] з дин. Мангітів³. Народ. у Бухарі, син еміра Сеїда Абдулахад-хана, який був васалом Російської імперії, проте мав широку автономію у внутрішній політиці. Початкову освіту здобув у бухарському медресе Мірі-Араб. У 1893 р. вирушив до Санкт-Петербурга, вивчав військову справу й державне управління у Миколаївському кадетському корпусі. У 1986 р. був зарахований хорунжим до Терського козачого полку. У 1915 р. отримав звання генерал-лейтенанта. Вільно говорив узбецькою, перською, російською, читав і писав (у т. ч. вірші) арабською й англійською. Повернувшись до Бухари, М. М. Алім-хан був призначений правителем вілаєту Насаф (суч. м. Карши, Узбекистан) на схід від Бухари, потім – вілаєту Кармана (суч. Кармана і Навої, Узбекистан). 10. 12. 1910 помер його батько, за місяць М. М. Алім-хан став еміром Бухари.

¹ Хадж (араб. «проща») – проща, пов'язана з відвідинами Мекки та її околиць у свято жертвоприношення (курбан-байрам). Кожен мусульманин має хоча б раз за життя відвідати Мекку. Хадж – один із п'яти «стовпів» ісламу. Так само називають прощі до ін. святих місць («малий хадж»).

² Сеїд (араб. «вождь», «голова») – почесний титул у мусульман для нащадків Пророка (у шиїтів – Алі) через його доньку Фатіму й онука Хусейна. В ісламських країнах сеїди мали особливі привілеї, напр., вони мали право звільняти від тілесних покарань і страти злочинців. Відмінною ознакою сеїдів була чалма: у сунітів – зелена, у шиїтів – чорна. У межах умми сеїди становлять особливо шановану групу, фактично прирівнюються до святих.

³ Мангіти – узбецька династія (назва походила від одного з узбецьких племен), правила у Бухарі в 1756–1920 рр.

Одним із перших рішень М. М. Алім-хана на посту еміра стала заборона дарунків собі й знаті від підданих, він намагався боротися з поширеними корупцією і розкраданням скарбниці. У зовнішній політиці балансував між Російською, Британською й Османською імперіями, а також Афганістаном і Персією (Іраном). Водночас мав напружені відносини з сусідніми Хорезмом (Хівінське ханство) і туркменськими ханствами. У Центр. Азії тоді набув поширення ісламський реформаторський рух «джадідів», які виступали за доступну освіту й просвітництво, демократичні реформи, видавали газети й журнали, відкривали школи. Після Лютневої революції 1917 р. у Росії емір поглянув на них як на «небезпечних бунтівників», багатьох було заарештовано, решта втекли до Самарканда й Ташкента (Російський Туркестан). Звідти вони пропагували проти еміра, стали союзниками російських «революціонерів» (у Росії їх називали «молодобухарцями»). Після жовтневого перевороту 1917 р. більшовики розгорнули наступ у Центр. Азії. 30.04.1919 була створена Туркестанська Автономна Радянська Соціалістична Республіка на чолі з Комуністичною Партією Туркестану. У лютому 1920 р. на території кол. Хівінського ханства більшовики створили Хорезмську Народну Радянську Республіку. Бухарський емірат залишався останньою невідконтрольною більшовикам державою регіону. Ще в жовтні 1917 р. М. М. Алім-хан оголосив недійсними всі угоди, підписані з Російською імперією, і проголосив повну незалежність. Підтримку йому (зброя, амуніція, «добровольці») надавав емір Афганістану *Аманулла-хан*. Навесні – влітку 1920 р. більшовики під командуванням *М. В. Фрунзе* розробили план «остаточного вирішення бухарського питання». 1–2.09.1920 частини Червоної Армії (спеціальний «мусульманський загін» числом 1 200 бійців) здійснили «молодобухарський» переворот і повалили еміра М. М. Алім-хана. З тисячею вершників він зміг вирватися з оточеного «червоними» міста й до березня 1921 р. чинив опір більшовикам у Сх. Бухарі. Тисячі узбеків, таджиків і туркменів емігрували до Афганістану, ставши надалі джерелом напруги у радянсько-афганських відносинах. 14.09.1920 більшовики проголосили Бухарську Народну Радянську Республіку, що означало встановлення повного контролю більшовиків над Центр. (Середньою) Азією.

У 1921 р. М. М. Алім-хан емігрував до Афганістану, де притулок йому надав *Аманулла-хан*. Він жив з великим почтом і охороною, тож для утримання їх змушений був торгувати каракулем (його рахунки у російських банках – бл. 27 млн. руб. золотом – більшовики, що природно, націоналізували). М. М. Алім-хан помер у Кабулі. Він залишив бл. 500 нащадків. Більшість тих, що мешкали в Афганістані, після радянського вторгнення в грудні 1979 р. емігрували до Пакистану, Європи, США, Саудівської Аравії.

АЛЇН, Ігаль (спр. прізви.: Пайкович, 10.10.1918 – 29.02.1980) – видатний ізраїльський військовий і державний діяч, один із розбудовників Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ). Народ. у мошаві¹ Кфир Тавор у Галілеї в родині вихідців з Російської імперії (м. Гродно, суч. Білорусь). Закінчив

¹ Мошава – сільське поселення в Ізраїлі, де кожна сім'я має власний дім і земельну ділянку

сільськогосподарську школу «Кадурі» (1937). У 1936 р. вступив до єврейської підпільної організації «Хагана» («Оборона»), навчався на курсах командирів. У 1941 р. був одним із засновників ударних загонів «Хагани» «Пальмах» (букв. «ударні роти»), у 1943 р. був заступником їх командира, а в 1945 р. очолив їх. Під час Другої світової війни очолювані ним підрозділи спільно з британськими частинами здійснювали розвідувально-диверсійні операції в Сирії і Лівані.

Під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. «Пальмах» стали основою Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ), а І. Пайкович займався створенням бригад. Першу він назвав «Іфтах» (від перших літер «Ігаль Пайкович Тель-Хай») і на чолі її успішно воював проти ліванських і сирійських військ, а також палестинських загонів (витіснив їх зі сх. частини Верхньої Галілеї), звільнив м. Рамле і Лод, розбив йорданський «Арабський легіон», який проривався до Тель-Авіва, під час операції «Міцва Дані», а також зупинив і відтіснив єгипетські війська від м. Беср-Шива. Одним із перших у ЦАХАЛ отримав звання «генерал-майор», тоді ж змінив своє прізвище на «Алон» («Дуб»). Після Війни за незалежність І. Алон завершив навчання в Єврейському ун-ті Єрусалима. У 1954 р. він став одним із лідерів партії «Ахдут ха-Авода» («Робітничка партія») і наступного року став депутатом Кнессету. У 1960 р. відбув до Оксфорда, де навчався 2 роки. Повернувшись до Ізраїлю, працював міністром праці, освіти й культури, закордонних справ. Написав кілька книг з історії Війни за незалежність Ізраїлю. Помер від інфаркту.

В Ізраїлі ім'я І. Алона у глибокій пошані. На його честь названі вулиці, парки, школи. У кібуці¹ Гіносар працює музей Ігаля Алона.

АЛЬ-АВЛАКІ, Анвар (22. 04. 1971 – 30. 09. 2011) – радикальний ісламський проповідник, ідеологічний лідер «Аль-Каїди» на Аравійському пів-ві. Народ. у США в родині студентів-вихідців з Народно-Демократичної Республіки Ємен (НДРС). Коли А. Аль-Авлакі було 7 років, родина повернулася до НДРС, його батько став міністром сільського господарства. Навчався в Колорадському ун-ті (США), здобув фах інженера. Перебував під значним впливом ідеолога організації «Брати-мусульмани» *С. Кутба*, підтримував ідею загального збройного джихаду проти держав Заходу й Ізраїлю. Очолюване ним представництво «Аль-Каїди» в Ємені на поч. ХХІ ст. перетворилося на найбільш потужну терористичну організацію на Аравійському пів-ві. Користуючись блискучою англійською і знанням комп'ютерних технологій активно пропагував ідеї радикального ісламізму і джихаду серед мусульманської молоді держав ЄС і США. У 2010 р. на YouTube було 1,9 тис. роликів, розміщених А. Аль-Авлакі. Доведена його причетність до кількох гучних терористичних актів, як то теракт на американській військовій базі у 2009 р. (майор Н. Хасан убив 13 і поранив 30 військовослужбовців) чи спроба захоплення літака, який летів до Детройта У. Ф. Абдулмуталлабом того ж року. Восени 2010 р. ЦРУ внесло А. Аль-Авлакі до переліку осіб, які підлягали ліквідації, оскільки становили загрозу для США, а в лютому 2011 р. Національний Антитерористичний Центр США визнав його

¹ Кібуц – соціальна й економічна структура в Ізраїлі, де засоби виробництва належать усьому колективу, а рішення ухвалюють загальні збори всіх його членів. Традиційно базувалися на сільському господарстві, яке нині витісняється іншими галузями господарства.

найбільш небезпечним терористом у світі. Загинув за не до кінця встановлених обставин: або під час бойового зіткнення підрозділу «Аль-Каїди» з еменськими урядовими військами, або ж унаслідок удару американського БПЛА. За кілька днів про загибель А. Аль-Авлакі заявив Б. Обама, а 11. 10. 2011 факт загибелі свого «терориста №1» підтвердила «Аль-Каїда».

АЛЬ-АЗЕМ, Халед (1903 – 18. 11. 1965) – сирійський політичний і державний діяч, 6 разів очолював уряд країни, т. в. о. президента [1941]. Походив з відомої і впливової родини, його батько був міністром у справах релігій Османської імперії. Закінчив юридичний ф-т Дамаського ун-ту (1923). У 1930-ті рр. зблизився з патріотичним Національним Блоком, який виступав за повну незалежність Сирії. У 1941 р. французька адміністрація призначила Х. Аль Азема прем'єр-міністром і т. в. о. президента, але змістила за 5 місяців. У 1943–47 рр. він був членом парламенту, працював в уряді; у 1947–48 рр. був послом у Франції; у 1948–49 рр. – очолював уряд, намагався заручитися підтримкою Франції і США. Х. Аль Азем був відсторонений унаслідок військового перевороту, проте згодом він знову став депутатом, у 1949–50 і 1951 рр. був прем'єр-міністром. Його політику і ситуацію в країні не схвалювала більшість населення. Запроваджене ембарго на імпорт ліванських товарів спричинило невдоволення ділових кіл і зростання споживчих цін; обмеження впливу військових на політику обурило армійську верхівку, погіршення відносин з Іраком – прохашимітські¹ кола, а аристократичне походження й заможність Х. Аль-Азема – лівих політиків. Це зумовило його відставку й тимчасовий відхід від політики, до якої він повернувся 1954 р. На посту міністра оборони намагався орієнтуватися на СРСР, декілька разів відвідав Москву, зумів домовитися про поставки озброєння. За це американські ЗМІ називали Х. Аль-Азема «червоним мільйонером». Не підтримував ідей *Г. А. Насера* про Об'єднану Арабську Республіку, тож під час існування федерації Єгипту й Сирії (1958–61) знову відійшов від політики. У 1962 р. вкотре очолив уряд, але після військового перевороту 8. 03. 1963, організованого Партією Арабського Соціалістичного Відродження, залишив Сирію. Всі його статки і майно було експропрійоване, тож останні роки прожив у скруті. Помер у Бейруті.

АЛЬ-АСАД, Башар (народ. 11. 09. 1965) – сирійський політичний і державний діяч, президент [з 2000 р.]. Народ. у Дамаску, мусульманин-алавіт², молодший син *Х. Аль-Асада*. Вивчав медицину в Дамаському ун-ті, працював лікарем у військовому шпиталі. У 1991–94 рр. навчався й стажувався у Великій Британії. До загибелі старшого брата Басіля (21. 04. 1994), якого *Х. Аль-Асад* готував у наступники, не цікавився політикою. Повернувся до Сирії, за індивідуальною програмою закінчив Військову ак. у м. Хомс, командував кількома військовими частинами. Після смерті батька (10. 06. 2000) був призначений головнокомандувачем ЗС, а за місяць – Генеральним секретарем Партії Арабського Соціалістичного Відродження (ПАСВ, або «Баас» – з араб.

¹ Див. прим. на с. 29.

² Алавіти – течія в шийтському ісламі, переконані в божественності Алі. Більшість їх (бл. 2,5 млн.) мешкають у Сирії. Менші общини (бл. 100 тис. кожна) є в Туреччині й Лівані.

«відродження»). У 2000 і 2007 рр. на безальтернативних виборах ставав президентом. У червні 2014 р. обійшов на виборах двох конкурентів, проте більшість держав світу не визнали його перемоги: вибори здійснювались в умовах громадянської війни, масових порушень і фальсифікацій.

Від Б. Аль-Асада очікували політичної лібералізації, більшої відкритості для світу. Перші кроки нового президента, здавалося б, відповідали цим сподіванням. Були задекларовані економічні реформи, влада боролася з корупцією, дещо лібералізувала політичне життя. Утім, режим надзвичайного стану (діяв з 1963 р.) не було скасовано. Зовнішня політика і надалі зумовлювала складні відносини з Туреччиною, Ізраїлем і зах. державами. Так, встановлено, що до 2003 р. Сирія в обхід санкцій постачала зброю Іраку. Її також звинувачували в підтримці «Хамас», «Хезболли», «Ісламського джихаду». Вірогідна причетність режиму Б. Аль-Асада до вбивства прем'єр-міністра Лівану *Р. Харірі* (14.02.2005) спричинила масові антисирійські виступи в березні–квітні 2005 р. («Кедрова революція»). Під міжнародним тиском Сирія вивела свої війська з Лівану. Режим Б. Аль-Асада ставав дедалі більш репресивним, звичними були переслідування, арешти й навіть убивства політичних опонентів. У 2008 і 2011 рр. влада блокувала соціальні мережі й Internet. Під впливом подій у Тунісі й Єгипті («Арабська весна») в Сирії в січні–травні 2011 р. тривали масові протести з вимогами реформ і скасування режиму надзвичайного стану. Спроби придушити їх силою засудили США й держави ЄС, проти Б. Аль-Асада і його оточення запровадили санкції. Деякі поступки (скасування надзвичайного стану, відміна статті конституції про керівну роль «Баас» і запровадження багатопартійності, призначення перших парламентських виборів на багатопартійній основі на травень 2012 р.) не заспокоїли протести. Поступово вони переросли в громадянську війну, в якій урядовим силам протистояв конгломерат політичних сил («Сирійська національна рада»): світська опозиція, ісламісти, курдські¹ повстанці тощо. Їх підтримали США, Велика Британія, Туреччина, Саудівська Аравія, Катар. Проте протиріччя в таборі опозиції розкололи її і значно послалили позиції режиму. Підтримка ж Росії (з вересня 2015 р.) ще більше його зміцнила. У війні в Сирії загинуло щонайменше 500 тис. осіб, сотні тисяч біженців спричинили загальноєвропейську міграційну кризу 2015 р. Різні міжнародні інстанції й установи («Лікарі без кордонів», Верховний комісар ООН з прав людини тощо) звинувачували режим Б. Аль-Асада та його союзників у військових злочинах (використанні хімічної зброї, касетних бомб, тортурах, масових стратах, атаках на цивільні об'єкти тощо). Наразі режим Б. Аль-Асада перебуває в міжнародній ізоляції, і російська підтримка є чи не єдиною запорукою його існування.

Б. Аль-Асад підтримав анексію Криму Росією в 2014 р., а представник Сирії в ООН проголосував проти визнання т. зв. «референдуму» в Криму незаконним. У 2022 р. Сирія підтримала Росію в її агресії проти України. У відповідь на визнання Сирією фейкових Л/НДР у липні 2022 р. МЗС України оголосив про розірвання з нею дипломатичних відносин.

¹ Див. прим. до с. 40.

АЛЬ-А́САД, Хаф́ез (6. 03. 1930 – 10. 06. 2000) – сирійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1971–2000]. Народ. у м. Кардаха, мусульманин-алавіт¹. У 1947 р. вступив до Партії Арабського Соціалістичного Відродження (ПАСВ, або «Баас» – з араб. «відродження»). Закінчив льотне училище і льотну ак. Під час існування Об'єднаної Арабської Республіки (1958–61) командував ескадрильєю винищувачів, дислокованої під Каїром. Учасник військового перевороту 08. 03. 1963, унаслідок якого «Баас» усунула від влади уряд *А. Аль-Кудси* і прийшла до влади. У 1964–70 рр. командував сирійськими ВПС і ППО, отримав звання генерала армії. Після військового перевороту в лютому 1966 р. і захоплення влади лівими баасистами став міністром оборони. Після поразки в Арабсько-ізраїльській («Шестиденній») війні 1967 р. звинуватив фактичного правителя Сирії *С. Дждадида* в нездатності керувати країною й 16. 11. 1970 відсторонив його від влади. У 1970–71 рр. був прем'єр-міністром і одночасно міністром оборони. У 1971 р. очолив сирійську фракцію «Баас», у березні того ж року став президентом (переобирався надалі кожні 7 років на безальтернативній основі).

Попри прийняття Конституції (1973) Х. Аль-Асад встановив у Сирії жорсткий режим партійної диктатури й одноосібної влади. Вона була зосереджена не просто в руках партійної верхівки, вся вона представляла общину алавітів, частка якої не перевищувала 10% населення Сирії. Х. Аль-Асад за допомогою численних і підконтрольних особисто йому спецслужб жорстоко переслідував будь-яку опозицію. Так, у 1979 р. влада жорстоко придушила повстання ісламістів у м. Хама У зовнішній політиці орієнтувався на СРСР (отримував значну фінансову і військово-технічну допомогу), намагався консолідувати арабські держави проти Ізраїлю, був прибічником ідеї «Великої Сирії» (федерації Сирії, Лівану і Йорданії). Підтримав Єгипет в Арабсько-ізраїльській війні 1973 р. («Війна судного дня»). Вона була невдалою для сирійської армії, режим Х. Аль-Асада опинився на межі краху. Аби посилити свої позиції, Х. Аль-Асад втрутився в конфлікт у Лівані, увівши до Бейрута війська й суттєво ускладнивши ліванську проблему (сирійські війська перебували у Лівані до весни 2005 р.). Режим Х. Аль-Асада звинувачували у підтримці ісламського тероризму («Хезболла», «Ісламський джихад» тощо). Після розпаду СРСР (1991) переорієнтувався на співпрацю з зах. державами. Під час кризи в Перській затоці (1990–91) підтримав очолювану США коаліцію й навіть надіслав їй на допомогу війська. Брав участь у переговорах з Ізраїлем для врегулювання Близькосхідної проблеми. Вимагав повернення Сирії Голанських висот. За життя призначив своїм наступником молодшого сина *Б. Аль-Асада*, зробивши владу свого клану спадковою.

АЛЬ-АТАСІ́, Хаші́м бен Халі́д (1875 – 5. 12. 1960) – сирійський політичний і державний діяч, президент [1936–39; 1949–51; 1954–55]. Народ. у м. Хомс у родині землевласника. Вищу освіту здобув у Стамбулі (1895). У 1898–1918 рр. перебував на османській державній службі, був губернатором Хомса, Баальбека, Анатолії й Яффи. Під час короткого правління *Фейсала I* (6. 03 –

¹ Див. прим. до с. 51.

25. 07. 1920) був головою сирійського Національного Конгресу і прем'єр-міністром. Після встановлення французького мандату подав у відставку. Х. Аль-Атасі був одним з ініціаторів утворення Національного Блоку (НБ, 1928), який боровся за незалежність Сирії. Того ж року очолив Установчі збори, які були розпущені в травні 1930 р. Був заарештований за антифранцузькі настрої. У 1936 р. підтримав президента Сирії М. Аль-Абіда, але через його лояльність до Франції перейшов в опозицію. Був одним з ініціаторів і організаторів 60-тиденного страйку з вимогою організувати перемовини між урядом Франції і НБ, очолював делегацію перемовників, яка в Бейруті (Ліван) уклала Угоду про незалежність (13. 11. 1936). Після повернення до Дамаска став президентом країни. Коли стало зрозуміло, що реальна незалежність Сирії не входила до планів Франції, подав у відставку (1939) і відійшов від політики. У 1947 р. під час затяжної політичної кризи президент *Ш. Аль-Куатлі* запропонував Х. Аль-Атасі очолити уряд, але він відмовився. Після військового перевороту, який усунув *Ш. Аль-Куатлі* від влади, очолив Тимчасовий уряд, а в грудні 1949 р. став президентом. Підтримував ідею зближення з Іраком аж до об'єднання країн, призначив прем'єр-міністром прохашимітського¹ політика *Н. Аль-Кудси*. Це спричинило черговий військовий переворот (1951) і відсторонення президента від влади. Наступні кілька років перебував в опозиції до президента *А. Шишеклі*, навіть був заарештований. Після чергового військового перевороту й повалення *А. Шишеклі* Х. Аль-Атасі був відновлений на посту президента. Намагався обмежити вплив військових на сирійську політику й не допустити поширення з Єгипту соціалістичних ідей. По завершенні президентського терміну відійшов від політики. Помер у Хомсі.

АЛЬ-АТТАС, Хайдар Абубакр (народ. 5. 04. 1939) – єменський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Народно-Демократичної Республіки Ємен (НДРС) [1985–86], голова Президії Верховної Народної Ради НДРС [1986–90], прем'єр-міністр Єменської Республіки [1990–94], голова невизнаної Демократичної Республіки Ємен (1994). Народ. в Ель-Хурайді (пров. Хадрамаут, британський Протекторат² Аден). Середню освіту здобув в Адені, вищу – в Каїрі (Єгипет), бакалавр інженерних наук. У 1960 р. приєднався до «Руху арабських націоналістів», у 1963 р. вступив до «Національного фронту визволення Півдня Ємену». Після утворення НДРС (30. 11. 1967) був міністром громадських робіт (1969–75), транспорту (1975–77), т. в. о. міністра будівництва (1977–78) і міністром будівництва (1978–85). У 1972–78 рр. був також членом ЦК «Об'єднаної політичної організації “Національний фронт”». 14. 02. 1985 був призначений прем'єр-міністром НДРС. Під час січневої кризи 1986 р., спричиненої внутрішньопартійним (Єменська Соціалістична Партія) конфліктом між угрупованнями *А. Ф. Ісмаїла* й *А. Н. Мухаммеда*, перебував з візитом в Індії. Звідти він виїхав до СРСР для врегулювання кризи в партії і країні. 24. 01. 1986 був обраний т. в. о., а потім – головою Президії Національної Ради НДРС. Після об'єднання НДРС й Об'єднаної Арабської Республіки (22. 05. 1990) залишився

¹ Див. прим. на с. 29.

² Див. прим. на с. 9.

головою уряду. Під час громадянської війни, в яку втрутилися Саудівська Аравія, ОАЕ і Йорданія, 21.05.1994 очолив невизнану Демократичну республіку Ємен (проіснувала до 7.06.1994). Залишив країну, в 1998 р. був заочно засуджений до страти. Х. А. Б. Аль-Аттас повернувся до Ємену в травні 2003 р. після оголошення загальної амністії.

АЛЬ-АТРАШ, Султан (5.03.1891 – 26.03.1982) – сирійський політичний діяч, лідер Сирійського національно-визвольного повстання проти французького мандату (1925–27). Син Дукана Атраша, який очолив повстання проти османської влади й у 1910 р. був страчений. С. Аль-Атраш продовжив справу батька, у 1918 р. очолив антиосманське повстання друзів¹. 30.09.1918 разом з арабським військом *Фейсала ібн Хусейна* і *Т. Е. Лоуренса (Аравійського)* увійшов до Дамаска. У липні 1922 р. він знову підняв повстання друзів, тепер уже проти французької мандатної адміністрації. У липні 1925 р. в обл. Джебель-Друз розпочалося нове повстання. 2–3.08.1925 повстанці завдали французам відчутної поразки під Мудрою. Повстання стало загальносирійським, С. Аль-Атраша проголосили головнокомандувачем сирійської національно-визвольної армії. 23.08.1925 він звернувся до населення з маніфестом, в якому оголосив французам джихад, а повстанців назвав моджахедами. Метою він оголосив здобуття Сирією незалежності в її «природних кордонах» (з Ліваном включно), вимагав негайного виведення французьких військ і адміністрації, при цьому спирався на ідеї Великої Французької Революції (Свобода, Рівність, Братерство). С. Аль-Атраш також обіцяв соціально-економічні реформи в інтересах усього населення. Повстання було жорстоко придушене з використанням артилерії й авіації. С. Аль-Атраш емігрував до Саудівської Аравії, повернувся до Сирії у 1937 р. Надалі перебував поза політикою.

АЛЬ-БАГДАДІ, Абú Бакр (спр. ім'я: Ібрагім ібн Аваад ібн Ібрагім ібн Алí ібн Мухаммад Аль-Бадрí Ас-Самарраї; 28.07.1971 – 26.10.2019) – міжнародний терорист, халіф самопроголошеної «Ісламської держави Іраку і Леванту». Про життя до 2003 р. достовірних даних немає. Ймовірно, народ. у м. Самарра в центр. Іраку, можливо, отримав науковий ступінь в Ісламському ун-ті Багдада. Після вторгнення до Іраку військ США й Великої Британії (20.03.2003) взяв участь у створенні воєнізованого підрозділу «Джаамат Джаіш аль-Сунна ва-ль-Джаммаа», в якому був головою шариатського комітету. У 2006 р. приєднався до «Дорадчої ради моджахедів в Іраку» («Шури»), яка була перейменована на «Ісламську державу Іраку», був головним наглядачем шариатського комітету. Після загибелі *А. У. Аль-Багдаді* 16.05.2010 очолив «Ісламську державу Іраку». А. Б. Аль-Багдаді був організатором масштабних операцій проти іноземців та іракців, які з ними співпрацювали. Після ліквідації *У. Бен Ладена* (02.05.2011) пригрозив помстою – нею мали стати 100 атак. Серед реалізованих були напади на м. Хілла (05.05.2011, загинуло 24 особи й 70 були поранені) і Мосул (15.08.2011, 70 загиблих), а також серія вибухів у Багдаді (22.12.2011, 63 загиблих і 180 поранених). Після формального

¹ Друзи – арабомовна етноконфесійна група в Лівані, Сирії, Йорданії й Ізраїлі; сповідують «друзизм», який є відгалуженням шийтського вчення ісмаїлітів.

розширення «Ісламської держави» на окремі райони Сирії оголосив про утворення ІДІЛ – «Ісламської держави Іраку і Леванту» (08. 04. 2013), але вона не була підтримана іншими ісламськими угрупованнями, задіяними в сирійській громадянській війні. 28. 06. 2014 у мечеті Мосула А. Б. Аль-Багдаді оголосив себе халіфом. Це рішення не було підтримане більшістю теологів, адже халіфа мали обирати представники всіх мусульманських общин, а не однієї. До того ж сумнівною була приналежність А. Б. Аль-Багдаді до роду Пророка. Тоді ж «халіф» оголосив «похід джихаду на Рим і Європу».

А. Б. Аль-Багдаді був убитий у результаті спецоперації в с. Баріш у сирійській провінції Ідліб з залученням 8 гелікоптерів і 2 ударних БПЛА, організацію якої приписували собі спеціальні служби США, Іраку й Туреччини. 31. 10. 2019 ІДІЛ підтвердила загибель А. Б. аль-Багдаді і його помічника, речника організації Абу Аль-Хасана Аль Мухаджира.

АЛЬ-БАГДАДІ, Аб́у Ума́р (спр. ім'я: Хамід Давуд Мухаммад Халіль Аз-Заві, 1959 – 18. 04. 2010) – радикальний ісламіст, емір «Ісламської держави Іраку» [2006–10]. Про його життя відомо мало. За деякими даними, був бригадним генералом поліції Іраку під час правління *С. Хусейна*. Після вторгнення до Іраку військ США й Великої Британії (20. 03. 2003) примкнув до іракських повстанців. А. У. Аль-Багдаді очолив «Дорадчу раду моджахедів в Іраку» («Шуру»), яка об'єднувала 8 сунітських повстанських угруповань і пізніше була трансформована на «Ісламську державу Іраку» (ІДІ). Був її еміром у 2006–10 рр. Загинув унаслідок ракетного обстрілу американсько-іракськими силами будинку поблизу м. Тікріт, де він переховувався. 25. 04. 2010 ІДІ офіційно підтвердила загибель свого ватажка.

АЛЬ-БАКР, Ахмед Хасан (1. 07. 1914 – 4. 10. 1982) – іракський військовий, політичний і державний діяч, президент [1968–79]. Навчався у військовій ак. У 1941 р. підтримав антибританське повстання *Р. А. Аль-Гайлані*, був звільнений з армії після його придушення. Поновився в званні в 1957 р. Був членом Партії Арабського Соціалістичного Відродження (ПАСВ, або «Баас» – з араб. «відродження»). В результаті військового перевороту 08. 02. 1963 і приходу баасистів до влади очолив уряд. Репресії проти опозиції (комуністи, іракські «насеристи», які виступали за об'єднання Іраку й Єгипту в одну державу), а також повстання курдів¹ на півночі країни спричинили черговий військовий переворот *А. С. Арефа* (18. 11. 1963) й відсторонення баасистів від влади. А. Х. Аль-Бакра відправили у відставку. Став Генеральним секретарем створеного в лютому 1964 р. іракського відділення «Баас».

17. 07. 1968 «Баас» повернулася до влади внаслідок чергового військового перевороту. Президента А. Р. Арефа (брата загиблого *А. С. Арефа*) відправили в заслання. Його місце посів А. Х. Аль-Бакр. Він же очолив вищий орган влади – Раду Революційного Командування. Його заступником і керівником органів безпеки був *С. Хусейн*. Баасисти проголосили Ірак народно-демократичною республікою й оголосили курс на «соціалістичну орієнтацію». За рахунок націоналізації був створений державний сектор економіки. Його основою була

¹ Див. прим. на с. 40.

нафтовидобувна галузь (Ірак контролював чверть світових розвіданих запасів нафти), яка в к. 1970-х рр. приносила 20–25 млрд. дол. щороку. Значну допомогу Іраку надав СРСР, який збудував бл. 80 підприємств. Була розпочата аграрна реформа, за якої землі великих землевласників вилучалися за викуп і передавалися безземельним і малоземельним селянам, створювалися сільськогосподарські кооперативи. Держава створила мережу освітніх і медичних закладів. Водночас здійснювалася тотальна баасизація органів державної влади. Членство в ПАСВ було головною умовою призначення на державні й військові посади, вступу до цивільних і військових навчальних закладів. Така політика поєднувалася з насильницькою арабізацією етнічних меншин. Були заборонені курдські політичні й громадські організації. Продовж 1975–77 рр. з Курдистану було депортовано 300–350 тис. осіб, знищено 240 сіл. Переслідувались шиїтські організації. У 1978 р. репресії поширилися на Комуністичну Партію: за звинуваченням у політичній діяльності в армії було страчено 31 офіцера-комуніста. У зовнішній політиці А. Х. Аль-Бакр орієнтувався на СРСР, отримуючи від нього економічну й військово-технічну допомогу. Водночас складними були відносини з Іраном і Туреччиною.

16. 07. 1979 А. Х. Аль-Бакр був відсторонений від влади начебто за станом здоров'я, насправді ж це був внутрішньопартійний переворот. Усю владу прибрав до рук *С. Хусейн*.

АЛЬ-БАННА, Хасан (14. 10. 1906 – 12. 02. 1949) – єгипетський теолог і реформатор ісламу, політичний діяч, засновник релігійно-політичної організації «Брати-мусульмани». Закінчив педагогічну школу (1923) й вступив до ін-ту «Дар-аль-Улум» («Будинок науки») в Каїрі. Захопився суфійським¹ вченням ісламського теолога XI ст. Аль-Газалі, зокрема його інтерпретацією поняття «джихад» і тлумаченням особливої ролі «обраної меншості», яка мала вести за собою шляхом джихаду «широку публіку» правовірних. У 1927 р. почав викладати в школі для працівників компанії Суецького каналу в Ісмаїлії. У 1928 р. разом з кількома учнями заснував мусульманське тов-во «Брати-мусульмани» для поширення ідей ісламської моралі й підтримки добродійних акцій. Організував щоденні заняття для молоді. У 1930-х рр. «Брати» стали апелювати до духу «первинного» ісламу часів Пророка. Х. Аль-Банна обстоював ідею збройного наступального джихаду проти тих ворогів ісламу, які самі використовували силу проти мусульманських держав. За його переконанням, такий джихад мала організувати держава, тому в 1936 р. він надіслав королю Єгипту *Фаруку* й іншим мусульманським правителям трактат «Від'їзд до світла». Водночас Х. Аль-Банна був проти створення бойових осередків в організації. Ідеї «Братів» знайшли чимало прибічників. У 1941 р. в їх лавах було 60 тис. членів, а в 1948 р. – 500 тис. Організація мала мечеті, підприємства, лікарні й школи, її представники були у профспілках і органах влади. Х. Аль-Банна був застрелений на вулицях Каїру. Вбивцю не знайшли.

¹ Суфізм – містико-аскетична течія в ісламі.

Ідеї Х. Аль-Банни вплинули на багатьох ісламських релігійних і політичних діячів, фактично всі ісламські організації ХХ ст. перебували під впливом «Братів-мусульман». Організація існує в Єгипті понині.

АЛЬ-БАШІР, Омáр Хасáн Ахмéd (народ. 1. 01. 1944) суданський військовий, політичний і державний діяч, президент [1989–2019]. Народ. у селі побл. Хартума, походив з арабського племені джаалі. Початкову освіту здобув у рідному селі, після закінчення середньої школи в Хартумі (1960) служив в армії. Навчався у військовій ак. у Хартумі. Під час Арабсько-ізраїльської війни 1973 р. («Війна Судного дня») служив у складі ЗС Єгипту, потім був військовим аташе в ОАЕ (1975–79), начальником гарнізону повітряного-десантної бригади (1979–81). У 1987 р. О. Аль-Башир очолив 8-у піхотну бригаду, з якою воював проти повстанців у Півд. Судані. У 1989 р. спільно з 15 генералами організував Революційну Раду Національного Порятунку, зблизився з радикальним Національним Ісламським Фронтом (НІФ).

30. 06. 1989 О. Аль-Башир здійснив військовий переворот, захопив владу, скасував конституцію, запровадив шаріат, проголосив Судан Ісламською державою. Він видворив усіх іноземців з представниками гуманітарних місій і співробітниками нафтовидобувної компанії Chevron (монопольно видобувала нафту в Судані з 1974 р.) включно. О. Аль-Башир наказав видати арабським племенам Півд. Судану зброю й створити на їх базі ісламське ополчення, яке за підтримки армії повело наступ проти християнських угруповань. Тоді ж Судан став базою для «Аль-Каїди», в 1991–96 рр. там перебував *У. Бен Ладен*. У 1993 р. Судан зарахували до країн, які спонсорували тероризм, у 1996 р. на нього наклали санкції. О. аль-Башир був змушений піти на поступки: *У. Бен Ладен* залишив Судан, були проведені вибори (на них переконливо переміг О. Аль-Башир), укладене перемир'я з представниками Півд. Судану, відновлено видобуток нафти. У 1999 р. у країні були легалізовані політичні партії і відбулись парламентські вибори. Але коли лідер НІФ Х. Аль-Турабі (раніше оголошений «духовним батьком країни») ініціював закон, за яким парламент міг призначати й знімати з посту прем'єр-міністра й обмежувати владу президента, О. Аль-Башир розпустив парламент і оголосив надзвичайний стан. На президентських виборах 2000 р. він підтвердив свої повноваження. Зі зростанням прибутків від видобутку нафти економіка Судану зростала, проте 45% цих коштів витрачалися на закупівлю зброї. 19. 11. 2004 за посередництва ООН було підписано мирну угоду з Півд. Суданом. За Тимчасовою конституцією (червень 2005 р.) Півд. Судан отримувал широкую автономію на 6 років, по завершенні яких мав відбутися референдум про незалежність. Передбачався також рівний розподіл прибутків від видобутку й продажу нафти. У січні 2011 р. відбувся референдум, за результатами якого Півд. Судан проголосив незалежність (09. 07. 2011).

Ці здобутки О. Аль-Башира перекреслив Дарфурський конфлікт між урядом Судану й повстанськими групами місцевого негроїдного населення. Він був спричинений наступом арабів-кочовиків на землі африканців-землеробів. Їх знищення, вигнання на території сусідніх Чаду й ЦАР, активне залучення до цього армії (є свідчення, що О. Аль-Башир особисто віддавав накази про

«зачистку» населених пунктів) стали підставами для звинувачення суданської влади у військових злочинах і етнічних чистках. До зони конфлікту були введені сили ООН (2007). У Дарфурському конфлікті загинуло бл. 400 тис. осіб, 2,7 млн. стали біженцями. Міжнародний кримінальний суд звинуватив О. Аль-Башира у геноциді (14. 07. 2008) і видав ордер на його арешт (04. 03. 2009). Утім, він зберігав владу до військового перевороту 11. 04. 2019.

АЛЬ-ГАЙЛАНІ, Раши́д Алі́ (1892 – 28. 08. 1965) – іракський політичний і державний діяч, тричі очолював уряд країни. Народ. у Багдаді. Політичну діяльність розпочав в уряді Я. Аль-Хашімі, був міністром юстиції. Відкинув Британсько-іракський договір 1930 р., підписаний урядом Н. Ас-Саїда (дозволяв Великій Британії розміщувати в Іраку військові бази й давав їй монополію на видобуток нафти), створив власну Партію Національного Братерства. У 1933 і 1940 рр. був прем'єр-міністром. Намагався обмежити британський вплив в Іраку. 01. 04. 1941, скориставшись поразками Великої Британії на фронтах Другої світової війни, спільно з пронимецьким військовим націоналістичним угрупованням «Золотий квадрат» (полковники *С. Ас-Сабах*, *М. Сальман*, *Ф. Саїд* і *К. Шабіб*), а також начальником Генерального Штабу ЗС Іраку *А. З. Сулейманом* здійснив військовий переворот. *Р. А. Аль-Гайлані* очолив уряд «Національної оборони», який контролював усю територію Іраку, окрім британських військових баз. У сер. квітня 1941 р. у Басрі висадилися британські війська, які взяли під контроль нафтові родовища Іраку. Продовж травня точились бойові дії, Німеччина надала уряду *Р. А. Аль-Гайлані* зброю й спробувала перекинути війська через Сирію. 30. 05. 1941 англійські війська взяли Багдад і повалили уряд *Р. А. Аль-Гайлані*. Він утік до Німеччини, був прийнятий *А. Гітлером*. Після війни мешкав у Саудівській Аравії. До Іраку повернувся після повалення монархії (1958), спробував захопити владу, був заарештований і засуджений до смертної кари, яку замінили вигнанням.

АЛЬ-КУАТЛІ́, Шукрі́ (6. 05. 1891 – 30. 06. 1967) – сирійський політичний і державний діяч, президент [1943–49; 1955–58]. Молодим брав участь в антиосманському русі в Сирії. Після відсторонення французами від влади *Фейсала I* (липень 1920 р.) був засуджений до смертної кари, але зміг утекти до Єгипту, а звідти до Женеві (Швейцарія). До Сирії повернувся у 1924 р. Брав участь у Великому Сирійському повстанні проти французького мандату (1925–27). Був знову висланий з країни й повернувся лише 1932 р. Вступив до Національного Блоку (НБ), увійшов до найближчого оточення його лідера *Х. Аль-Амасі*. У 1943 р. *Ш. Аль-Куатлі* був обраний президентом. Він зміг домогтися виведення з країни іноземних військ (1946). Після поразки Сирії у першій Арабсько-ізраїльській війні 1948–49 рр. країною ширилося масове незадоволення, на хвилі чого відбувся військовий переворот генерала *Х. Аз-Заїма* (29. 03. 1949). *Ш. Аль-Куатлі* емігрував до Єгипту. Після падіння військового режиму (1955) він очолив Національну Партію (спадкоємиця НБ) і був обраний президентом. Підтримував ідею Об'єднаної Арабської Республіки але внаслідок особистого конфлікту з президентом Єгипту *Г. А. Насером* пішов у відставку і відійшов від політики.

АЛЬ-КУДСІ́, Назі́м (14. 02. 1906 – 6. 02. 1998) – сирійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1950–51], президент [1961–63]. Народ. в Алеппо. Навчався в Американському коледжі в Алеппо й Дамаському ун-ті, здобув фах юриста. Магістерський ступінь отримав в Американському ун-ті Бейрута (Ліван), а докторський – у Женевському ун-ті (Швейцарія). У 1935 р. приєднався до Національного Блоку (НБ), який боровся за незалежність Сирії конституційними методами. Наступного року став депутатом Законодавчих Зборів. У 1939 р. на знак протесту проти млявої реакції керівництва НБ на передачу Туреччині окр. Алескандретта вийшов з його складу. У 1945 р. перший президент незалежної Сирії *Ш. Аль-Куатли* призначив його послом у США. У 1947 р. Н. Аль-Кудси був співзасновником Народної Партії, яка проголосила свою відданість зах. демократичним цінностям. Водночас вона закликала до політичного союзу з Іраком аж до створення федерації. У 1947, 1949, 1954 і 1962 рр. обирався депутатом парламенту.

Н. Аль-Кудси відкинув пропозицію генерала *Х. Аз-Заїма*, який 29. 03. 1949 здійснив військовий переворот і усунув від влади *Ш. Аль-Куатли*, очолити уряд, всіляко критикував його політику. Після відсторонення від влади *Х. Аз-Заїма* президент *Х. Аль-Атмасі* призначив його членом Конституційних зборів (мали розробити проект нової конституції) і міністром закордонних справ. Започаткував переговори з Іраком щодо можливого створення федерації. Коли 24. 12. 1949 президент запропонував *Н. Аль-Кудси* сформувати уряд, проти цього виступила військова верхівка. 4. 06. 1950 він усе ж очолив уряд, увівши до його складу кількох офіцерів, але вже 27. 03. 1951 подав у відставку. Н. Аль-Кудси став спікером парламенту, проте після військового перевороту 28. 12. 1951 генерал *А. Шишеклі* спочатку ув'язнив, а потім відправив його під домашній арешт. Після виходу на волю в 1954 р. спробував повернутися до активної політики, проте тоді в Сирії загострилося протистояння між «насеристами» (прибічниками союзу з Єгиптом) і прохашимітськими¹ силами, до яких належав Н. Аль-Куадси. Тому після створення Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР) (22. 02. 1958) він відійшов від політики. Після розпаду ОАР (12. 12. 1961) Н. Аль-Куадси став президентом. Тоді в Сирії загострилося політична ситуація, зростав вплив військових на політику, посилювалися позиції Партії Арабського Соціалістичного Відродження (ПАСВ, або «Баас» – з араб. «відродження»). Після кількох спроб військових переворотів у 1962 р. 2. 04. 1963 владу в Сирії захопило військове крило ПАСВ. Н. Аль-Куадси був заарештований, але згодом його випустили на волю. Він виїхав до Лівану, потім до Європи й зрештою осів у Йорданії. Там він мешкав до своєї смерті.

АЛЬ-ХАШЕМІ́, Абú Ібрагі́м (1/5. 10. 1976 – 3. 02. 2022) – міжнародний терорист, халіф (голова) «Ісламської Держави Іраку і Леванту» (ІДІЛ) [2019–22]. Про його дитинство й юність майже немає достовірних свідчень. Вірогідно, як і *А. Б. Аль-Багдаді*, він виводив свій родовід від племені Пророка Мухаммеда. Більшість дослідників вважали, що «Аль-Хашемі» – це псевдонім, проте справжнє ім'я достеменно не відоме (називали А. Кардаш,

¹ Див. прим. на с. 29.

А. М. А. Р. Аль-Мавла та ін.). Партійна пропаганда змальовувала його «ветераном боротьби проти зах. світу», «релігійно освіченим і досвідченим полководцем». Можливо, у 2007–08 рр. перебував у в'язниці в Іраку, так само можливо, співпрацював з ЦРУ. Там він познайомився з *А. Б. Аль-Багдаді*. Після його ліквідації (26. 10. 2019) очолив ІДІЛ. Невдовзі «Шура» оголосила його халіфом, хоча ІДІЛ уже втратила контроль над більшістю територій Іраку й Сирії. ІДІЛ тоді перетворилася на виснажену організацію, яка існувала у вигляді розкиданих «сплячих» осередків, проте А. І. Аль-Хашемі невтомно заявляв про намір створення «всесвітнього халіфату». У к. травня 2020 р. ЗМІ писали про його арешт, проте інформація не підтвердилась. 3. 02. 2022 президент США Д. Байден заявив про вбивство керівника ІДІЛ внаслідок спланованої операції сил спеціального призначення США в сирійській мухафазі Ітліб (м. Атма поблизу кордону з Туреччиною). Встановлено, що А. І. Аль-Хашемі підірвав себе, аби не потрапити до полону. Разом з ним загинули 12 осіб, в т. ч. його родина.

АМАНУЛЛА́-ХАН (1. 06. 1892 – 25. 04. 1960) – емір [1919–26] і король [1926–29] Афганістану з дин Баракзай¹, син еміра *Хабібুলли*. Поділяв ідеї «молодоафганців»² про конституційний устрій, реальний суверенітет Афганістану (країна була британським протекторатом³) і запровадження здобутків зах. цивілізації. Після загибелі за невстановлених обставин батька (за однією з версій, був причетний до цього) він за підтримки кабульської знаті й частини армії відсторонив від претензій на престол брата *Хабібুলли* Насруллу-хана. Під час коронаційної промови 28. 02. 1919 проголосив повну незалежність Афганістану, згодом встановив дипломатичні відносини з Радянською Росією. Це спровокувало Третю британсько-афганську війну, яка завершилася перемогою Афганістану (Равалпіндське перемир'я 8. 08. 1919). Аманулла-хан домогся від Великої Британії визнання незалежності Афганістану (Кабульський договір 22. 11. 1921). Афганістан, таким чином, став першою суверенною ісламською державою. Того ж року були встановлені дипломатичні відносини з Росією (Московський договір про дружбу 28. 02. 1921), пізніше укладено Договір про нейтралітет і ненапад (Пагман, 31. 08. 1926). Попри це, Аманулла-хан підтримував антирадянську боротьбу центральноазійських ханств і Бухарського емірату, просував ідею утворення Центральноазійської ісламської федерації з центром в Афганістані. Це не завадило емірові заручитися радянською підтримкою в реалізації реформ: була прийнята Конституція (1923), закони про заохочення розвитку промисловості, вільну купівлю-продаж землі, оподаткування в грошовій формі, загальну початкову освіту. Значні кошти

¹ Баракзай – дин. емірів (1827–39; 1842–1926) і королів (1926–73) Афганістану. Назва походить від клану баракзай племінного союзу пуштунів-дуррані (див. прим. на с. 46). Її засновником був Дост-Мухаммед [1827–39; 1845–63].

² «Молодоафганці» – громадсько-політична течія в Афганістані, перев. випускники ліцеїв «Хабібія» і «Харбія», яка висувала ідеї реформування східнодеспотичної політичної системи країни, прийняття конституції, здійснення реформ у суспільно-політичній та соціально-економічній сферах з метою модернізації країни. Ці ідеї поділяли й деякі представники правлячої дин. Зокр., їх підтримував третій син еміра *Хабібুলли* [1901–19] *Аманулла-хан*, який, прийшовши до влади у 1919 р., спробував реалізувати їх на практиці.

³ Див. прим. на с. 9.

виділялися на модернізацію армії. Реформи спричинили опір консерваторів, під впливом Хостського повстання (1924–25) частина нововведень були скасовані. У 1927–28 рр. Аманулла-хан здійснив велику закордонну подорож: відвідав СРСР, Туреччину, країни Європи. Повернувшись, він ініціював нову хвилю реформ, проте внаслідок антиурядового повстання під проводом *Бачаї Сакао* 14. 01. 1929 зрікся престолу, виїхав спочатку до Кандагара, а потім до Італії. Помер у Цюриху (Швейцарія), похований у Джелалабаді.

АМБЕДКАР, Бхімрао Раджі (14. 04. 1891 – 6. 12. 1956) – індійський юрист, політичний діяч, лідер далітів (недоторканих¹), автор конституції Індії. Етнічний маратх², один з перших далітів, який здобув освіту в коледжі. Отримав науковий ступінь доктора філософії з економіки і політології в Колумбійському ун-ті й Лондонській економічній школі. До Індії повернувся знаним науковцем, працював юристом. Публічно виступав на захист далітів, критикував Індійський Національний Конгрес і особисто *М. К. Ганді* за непослідовну політику в кастовому питанні. Визначення *М. К. Ганді* далітів «дітьми Божими» вважав презирливим і принизливим, а методи боротьби з кастовою нерівністю – «романтичними» й не дієвими. Коли Б. Р. Амбедкар домогся виділення для далітів окремих виборчих курій, *М. К. Ганді*, який тоді перебував у в'язниці, оголосив голодування на знак протесту проти розколу індійців за кастовою ознакою. Б. Р. Амбедкар налаштував проти себе індуські релігійно-політичні кола. Будучи ректором Державного юридичного коледжу в Бомбеї (суч. Мумбай, 1935–37) публічно зрікся індуїзму (під впливом смерті дружини), заснував Незалежну Трудову Партію (здобула 15 депутатських місць на виборах до Центральної Законодавчої Асамблеї 1937 р.) і видав книгу «Знищення каст» (виступав у ній проти кастової системи й індуських лідерів). Після здобуття Індією статусу домініону³ (15. 08. 1947) *Дж. Неру* запропонував Б. Р. Амбедкару, попри його суперечливу репутацію, портфель міністра юстиції. Він очолив комісію з підготовки проєкту конституції, який передбачав свободу совісті, відміну принципу недоторканості, зрівняння в правах чоловіків і жінок, прецедентне право тощо. Конституцію схвалили 26. 11. 1949. У 1951 р. він пішов у відставку після відхилення парламентом схваленого *Дж. Неру* «Індійського кодексу», який передбачав рівність статей у спадкоємстві, шлюбі й економічних відносинах. У 1952 р. став депутатом парламенту. В останні роки захопився буддизмом, відвідав буддійські святині на Шрі-Ланці й у Бірмі. Офіційно перейшов у буддизм з 380 тис. прихильників. Написав книгу «Буддизм або Карл Маркс». Помер від тяжкої хвороби, був кремований за буддійським обрядом.

¹ Недоторкани – прийняте в європейських мовах найменування низки каст в Індії, які мають найнижчий статус у кастовій ієрархії. Вони поділяються за традиційними видами діяльності та місцем проживання. Найбільш розповсюдженими категоріями недоторканих є чинбарі й прачки. Даліти не входять до складу чотирьох варн. Формально вони вважались індусами, проте їм заборонялося входити до храмів і брати участь у ритуалах і обрядах. Тому у них були свої храми й своя обрядовість. Питання недоторканих постало на порядок денний у політичному житті Індії в 1920–30-х рр. завдяки діяльності *М. К. Ганді*.

² Маратхи – індоарійський народ у зах. частині Центр. Індії (суч. шт. Махараштра) і на о. Маврикій. Здебільшого індуїсти. Прибл. чисельність – 70 млн. осіб.

³ Див. прим. на с. 9.

АМІН, Іді (Да́да) (1. 01.1925/17. 05. 1928 – 16. 08. 2003) угандійський військовий, політичний і державний діяч, президент і військовий диктатор [1971–79]. Місце народження достеменно невідоме (Кобоко або Кампала, Британська Сх. Африка). Освіти не здобув, юнаком продавав солодоші біля казарм британських колоніальних військ, влаштувався туди помічником кухаря, згодом вступив на військову службу. Тоді ж отримав прізвисько «дада» («сестра») – численних коханок, яких знаходили в його казармі, він представляв сестрами. Під час участі в придушенні антибританських повстань у Сх. Африці виявив мужність і жорстокість. Зі здобуттям Угандою незалежності (9. 10. 1962) зблизився з президентом *М. Оботе*, зробив блискучу військову кар'єру: від генерала дослужився до фельдмаршала, головнокомандувача ЗС. 25. 01. 1971 здійснив військовий переворот.

І. Амін встановив один із найбільш жорстоких диктаторських режимів в Африці. Він не приховував симпатій до А. Гітлера та його поглядів (його називали «африканським Гітлером»). Його повний офіційний титул звучав: «Його Світлість Довічний Президент, Фельдмаршал Аль-Хаджі Доктор Іді Амін, Володар усіх звірів на землі і риб у морі, Завойовник Британської Імперії в Африці загалом та в Уганді зокрема». Оголосив «африканізацію економіки», яка передбачала посилення державного сектору й націоналізацію приватної власності підприємців, ремісників і торговців, переважно індійців і пакистанців. У 1972 р. з Уганди було депортовано 70 тис. азійців, які нібито мали державу за «дійну корову, яку визискували, але не хотіли годувати». Діловій еліті було наказано продовж 90 днів полишити країну, взявши з собою не більше 100 дол. на особу. Її банківські рахунки були заарештовані, майно вилучене й розподілене між офіцерами й солдатами амінівської армії. Економіка Уганди зазнала нищівного удару. Загалом жертвами репресій і переслідувань стали бл. 500 тис. осіб. Це спричинило розрив відносин з Великою Британією. Інші заходи у внутрішній (здійснював насильницьку ісламізацію Уганди, тоді як мусульманами було не більше 10% населення, І. Аміна підозрювали у канібалізмі) і зовнішній політиці (фінансова і збройна підтримка Організації Визволення Палестини (ОВП), тісна співпраця з режимом *М. Каддафі* в Лівії, оголошення односторонньої війни США й проголошення себе в ній переможцем тощо) призвели до загострення відносин з зах. державами й Ізраїлем. Натомість І. Амін отримував фінансову й військово-технічну допомогу від Лівії і СРСР. Коли в 27. 06. 1976 палестинські терористи захопили в Афінах літак французької авіакомпанії, І. Амін дозволив їм здійснити посадку в аеропорту Ентебе. Терористи погрожували вбити 256 заручників, якщо з в'язниць Ізраїлю й країн Європи не звільнять 53 бойовика ОВП. І. Амін виступив посередником у перемовинах з терористами, але насправді сприяв їм. Блискуча операція ізраїльських сил спеціального призначення 3. 07. 1976 завершилася звільненням заручників (загинули 20 угандійських вояків, 7 терористів і 4 ізраїльських спецпризначенців), а також знищенням фактично всіх ВПС Уганди (зокрема, 11 «МіГів», наданих СРСР). Інцидент в Ентебе остаточно перетворив І. Аміна на ізгоя у світовій політиці. Розв'язана ним війна проти Танзанії стала фатальною. Танзанію підтримав емігрантський опозиційний «Фронт національного

визволення Уганди». 11. 04. 1979 І. Амін утік з країни, мешкав у Лівії, помер у Саудівській Аравії.

АМІН, Хафізулла́ (1. 08. 1929 – 27. 12. 1979) – афганський політичний і державний діяч, генеральний секретар Народно-Демократичної Партії Афганістану (НДПА, 16. 09 – 27. 12. 1979), прем'єр-міністр [29. 03 – 27. 12. 1979] Демократичної Республіки Афганістан (ДРА). Народ. у пров. Пагман, син начальника в'язниці, пуштун-гільзай¹. Закінчив вище педагогічне училище й науковий ф-т Кабульського ун-ту зі ступенем бакалавра фізики й математики. Працював викладачем, заступником директора, директором ліцею «Ібн Сина» в Кабулі. У 1957 р. отримав стипендію на продовження навчання в коледжі при Колумбійському ун-ті в Нью-Йорку (США), після закінчення якого отримав ступінь магістра. У США очолював афганське земляцтво, захопився марксизмом. Пізніше факт навчання в США використовували для звинувачення Х. Аміна в співпраці з ЦРУ, проте доказів цьому немає. У 1962 р. спробував продовжити навчання в США на ступінь доктора філософії, проте безуспішно. Після повернення (1965) викладав у Кабульському ун-ті.

У 1966 р. Х. Амін вступив до НДПА, був членом фракції «Хальк» («Народ»). У 1969 р. став депутатом нижньої палати парламенту, з 1977 р. – член ЦК НДПА. Відповідав за роботу в армії та інших силових структурах. Був Одним з організаторів квітневого («саурського») перевороту 27. 04. 1978, внаслідок якого НДПА захопила владу й проголосила ДРА. Вважався другою після *Н. М. Таракі* особою в НДПА й державі, був заступником голови Револьюційної Ради (РР), міністром закордонних справ (1. 05. 1978 – 28. 07. 1979), оборони (28. 07 – 27. 12. 1979), прем'єр-міністром (29. 03 – 27. 12. 1979). Був прибічником радикальних соціалістичних перетворень, здійснював репресивну політику як щодо союзників по НДПА з фракції «Парчам» («Знамено»), так і проти всіх невдоволених. 16. 09. 1979 внаслідок внутрішньопартійного перевороту усунув від влади *Н. М. Таракі* й посів пости Генерального секретаря НДПА й голови РР. 9. 10. 1979 за наказом Х. Аміна *Н. М. Таракі* був убитий. Х. Амін значно посилив репресії, за його правління громадянська війна в Афганістані між прорадянським режимом і опозицією, яку підтримувала більшість афганців, Пакистан, Іран, арабські країни, США посилилася, НДПА не володіла ситуацією в країні. Х. Амін усе менше влаштовував СРСР через нездатність стабілізувати ситуацію в ДРА та спроби вести незалежну політику. Попри пізніші звинувачення в проамериканськості, Х. Амін неодноразово запрошував до ДРА радянські війська (востаннє 22. 12. 1979). Він вітав прибуття радянських військ 25. 12. 1979, проте був убитий 27. 12. 1979 під час штурму палацу Тадж-бек радянськими силами спеціального призначення (операція «Шторм-333»). Місце поховання невідоме.

¹ Гільзай – одне з племінних об'єднань пуштунів (див. прим. на с. 46), які традиційно посідали другорядне становище в Афганістані поряд з іншим племінним об'єднанням – дуррані. Говорять на східному діалекті пушту – східно-іранській мові. Серед гільзай було чимало кочовиків, хоча значна їх частина були землеробами. Прибл. чисельність – 2 млн. осіб.

АМІН АЛЬ-ХУСЕЙНІ, Мохамма́д (бл. 1885 – 4. 07. 1974) – муфтії¹ Єрусалима, визнаний лідер національного руху арабів у британській підмандатній Палестині. Народ. в Єрусалимі в давній, шляхетній і впливовій родині. Навчався в школі єврейського руху «Альянс» в Єрусалимі, в ун-ті «Аль-Азхар» у Каїрі (Єгипет), в училищі державних службовців у Стамбулі. Під час Першої світової війни служив в османській армії, після встановлення мандату Великої Британії над Палестиною (офіційно затверджений Радою Ліги Націй 24. 07. 1922) працював у британській адміністрації. Очолював «Арабський клуб» – одну з найбільших арабських націоналістичних організацій в Єрусалимі. За організацію антиєврейських виступів у квітні 1920 р. був заочно засуджений британським судом до 10 років ув'язнення, але в серпні того ж року був помилуваний. У травні 1921 р. Верховний комісар Палестини Г. Семюел призначив його муфтієм Єрусалима. М. Амін Аль-Хусейні був причетний до організації єврейських погромів у 1929 р., головував на Всесвітній Ісламській Конференції (1931). З сер. 1930-х рр. співпрацював з Німеччиною, яка надала фінансову підтримку арабам під час Арабського повстання в Палестині 1936–39 рр. У лютому 1936 р. створив арабську юнацьку воєнізовану організацію за прикладом німецького «Гітлер'югенда» («гітлерівська молодь»). На поч. Другої світової війни британська адміністрація звільнила його з посту муфтія і вислала з Палестини, але він і надалі керував арабським рухом з Дамаска і Бейрута. Брав участь у пронімецькому антибританському перевороті *Р. Аль-Гайлані* в Іраку (1. 04. 1941). 28. 11. 1941 під час зустрічі в Берліні з А. Гітлером запевнив, що «німці й араби – природні союзники, оскільки мають спільних ворогів – англійців, євреїв і комуністів». А. Гітлер пообіцяв ліквідувати єврейське «національне вогнище» в Палестині, а М. Амін Аль-Хусейні – підтримку Третього Рейху з боку арабів Близького Сходу. Він допоміг сформувати 13-у гірську дивізію СС «Ханджар», укомплектовану переважно боснійцями-мусульманами, обіцяв створити в структурі Вермахту «Арабський легіон», наполягав на бомбардуванні Тель-Авіва і висадці німецького десанту в Палестині. 1. 03. 1944 під час виступу по «Радіо Берліна» закликав усіх мусульман до «антиєврейського джихаду». Незадовго до капітуляції Німеччини виїхав до Швейцарії, але влада країни відмовила йому в притулку. М. Амін Аль-Хусейні здався французьким військам, утримувався в паризькій в'язниці «Шерні-Міді», потім – під домашнім арештом на віллі під французькою столицею. Югославія внесла муфтія до списку нацистських злочинців, але ЛАД звернулася до Й. Б. Тіто з проханням не переслідувати його. У 1946 р. М. Амін Аль-Хусейні оселився в Каїрі, в 1948 р. створив «Всепаалестинський уряд», який через відсутність підтримки саморозпустився. До кінця життя займався панісламськими проектами. Помер у Бейруті.

¹ Муфтії (араб. «висловлювати думку») – мусульманський богослов-правознавець, якому надано право давати фетву (див. прим. на с. 429) з різних релігійно-юридичних питань, спираючись на прецеденти з практики кадї (див. прим. на с. 27). У країнах, де іслам є державною релігією, муфтії призначається урядом. Муфтії – це також титул представника вищого мусульманського духовництва, що відповідає в християнстві титулу єпископа.

АНА́НДА МАХІДО́Л (РА́МА VIII) (20. 09. 1925 – 9. 06. 1946) – король Сіаму (з 1939 р. – Таїланду) з дин. Чакрі¹ [1935–46]. Народ. у Гейдельберзі (Німеччина), син принца Махідола Адуньядета (сина короля *Чулалангкорна, Рами V*). Його ім'я означає «Радість Махідола». Дитинство й юність провів в Європі. Після зречення короля *Прачадінока (Рами VII)*, який не призначив спадкоємця, 2. 03. 1935 парламент обрав Ананду Махідола королем. На час його неповноліття державою правили регенти-дядьки, проте тривалий час влада перебувала в руках *П. Пібунгсонграма*. Він перейменував Сіам на Таїланд («держава тайців», 1939), дав згоду на окупацію країни японськими військами (8. 12. 1941), оголосив про формальний вступ Таїланду в Другу світову війну на її боці (24. 01. 1942). Після капітуляції Японії в ПСА (15. 08. 1945) Ананда Махідол повернувся до Таїланду (вперше в якості монарха він прибув до країни в 1938 р.). Він був популярний серед населення, але, як вважається, не бажав і не був готовий (про нього згадували як про «нервового юнака») правити країною, нехай і як конституційний монарх. За кілька місяців до повернення на навчання до Лозанни (Швейцарія) короля знайшли в його спальні з вогнепальною раною в голові. Обставини смерті до кінця не з'ясовані: розглядали версії нещасного випадку, самогубства або вбивства внаслідок змови.

Ананда Махідол так і не був коронований, проте, за наполяганням його брата *Пхуміпона Адульядета (Рами IX)*, його внесли до офіційного переліку королів Таїланду з дин. Чакрі.

А́НКРА, Джозеф А́ртур (18. 08. 1915 – 25. 11. 1992) – ганський військовий, політичний і державний діяч, очільник військового перевороту 24. 02. 1966, голова Національної Ради Визволення (НРВ) Республіки Гана [1966–69]. Народ. в Акрі (Золотий Берег, Британська Зах. Африка), його батько був торговцем і наглядачем у Християнському місіонерському тов.-ві. Навчався в методистській школі, в 1932 р. вступив до приватної ак. в Акрі – однієї з найкращих шкіл колонії. У 1937 р. отримав сертифікат Кембриджської школи як перспективний спортсмен, у к. 1930-х рр. виступав у складі найбільшого й найстарішого футбольного клубу Золотого Берега «Акрські дубові серця», грав на позиції форварда. У вересні 1939 р. його мобілізували до британських прикордонних військ Зах. Африки, був військовим канцеляристом. У жовтні 1946 р. навчався на військових курсах, далі – на офіцерських кадетських курсах у Меншволді (Велика Британія). Д. А. Анкра отримав звання лейтенанта, став першим офіцером-уродженцем Золотого Берега. Служив у штабі ВО Акри, був головним інструктором військових курсів, у 1956 р. отримав звання майора, командував ротією. Після здобуття Ганою незалежності (6. 03. 1957) отримав звання полковника, командував батальйоном. У 1960 р. очолив ганський контингент у складі Миротворчих сил ООН у Конго-Леопольдвілі (суч.

¹ Чакрі – дин. правителів Сіаму/Таїланду, яка перебуває при владі від 1782 р. понині. Усі правителі Чакрі приймають тронне ім'я Рама, оскільки вважаються втіленням цього Бога. Засновник дин., Пра Будха Йодфа Чулаоке (Рама I Великий) (1782 – 1809) прийшов до влади на хвилі національного піднесення тайців, незадоволених правлінням китайця Пья Таксіна. Чакрі – етнічно тайська дин., що для Сіаму мало особливе значення. Незаперечним здобутком Чакрі є те, що Сіам був єдиною державою ПСА, яка не була колонією Великих держав.

Демократична Республіка Конго), був нагороджений Військовим Хрестом за хоробрість. Отримав звання бригадного генерала, був призначений начальником Генерального Штабу. У грудні 1961 р. президент Гани *К. Нкрума* розпочав чистку в ЗС, Д. А. Анкра спочатку перебував у фаворі, отримав звання генерал-майора й був призначений головнокомандувачем ЗС. Проте в липні 1965 р. президент запідозрив генерала в змові і відправив у запас. Д. А. Анкра влаштувався директором Національного інвестиційного банку.

24. 02. 1966 у Гані відбувся військовий переворот, президента *К. Нкруму* відсторонили від влади, заколотники створили НРВ Республіки Гана на чолі з Д. А. Анкрою. У квітні 1967 р. він також став головнокомандувачем ЗС. Він згорнув соціалістичні реформи свого попередника, розпочав приватизацію державних підприємств і ферм, скоротив бюджетні витрати, заморозив соціальні виплати, скасував безкоштовну освіту й медицину. З Гани були вислані всі радянські фахівці й радники. Д. А. Анкра розірвав дипломатичні відносини з Кубою й Гвінеєю, закрити дипломатичні представництва Гани в соціалістичних країнах. Зовнішня політика країни ставала прозахідною. На поч. 1969 р. Д. А. Анкра оголосив про намір передати владу цивільному уряду й провести вільні президентські вибори, проте під час передвиборної кампанії потрапив до скандалу. Виявилось, що він отримував гроші від іноземних компаній і оплачував опитування громадської думки, аби створити враження про себе як найбільш вірогідного переможця виборів. 2. 04. 1969 Д. А. Анкра пішов з посту голови НРВ і звільнився з армії. Надалі жив приватним життям, його на диво обійшли 3 військові перевороти й репресії, які їх супроводжували. Помер в Акрі.

А́ННАН, Кóфі (8. 04. 1938 – 18. 07. 2018) – ганський дипломат, Генеральний Секретар ООН [1997 – 2006], лауреат Нобелівської премії миру (2001). Народ. у британській колонії Золотий Берег. Його батько був верховним вождем фанті¹ й губернатором пров. Ашанті. У 1954–57 рр. навчався в методистській школі в Кейп-Кості, після чого вступив до Ун-ту науки й технологій у Кумасі. Отримав стипендію Фонду Форда на навчання в США, вступив до коледжу Макалістер у Сент-Полі (шт. Міннесота), закінчив його бакалавром економіки. У 1961–62 рр. навчався у Вищому ін-ті міжнародних проблем у Женеві (Швейцарія), отримав стипендію ім. Слоуна на навчання в Массачусетському технологічному ін-ті. По завершенні навчання працював у ВООЗ, у 1974–76 рр. був менеджером державної компанії з розвитку туризму в Гані. Надалі працював у структурах ООН: в Економічній комісії, Управлінні Верховного Комісара ООН у справах біженців. У 1981–83 рр. був членом Ради управляючих Міжнародної школи у Женеві, в 1983–87 рр. – директором служби адміністративного управління Секретаріату ООН у Нью-Йорку, в 1987–90 рр. – помічником Генерального секретаря ООН з управління людськими ресурсами й координатором системи безпеки ООН, у 1990–93 рр. – помічником Генерального секретаря ООН з планування програм, бюджету, фінансів і контролю, в 1993–96 рр. – помічником Генерального секретаря ООН з питань проведення

¹ Фанті – народ у Гані (бл. 1,8 млн. осіб) і Ліберії. Входить до групи акан, належать до нігеро-конголезької мовної макросім'ї. Мова фанті є однією з офіційних у Гані.

миротворчих операцій. У 1995–96 рр. також був представником Генерального секретаря ООН у кол. Югославії і спеціальним представником Генерального секретаря ООН при НАТО з питань кол. Югославії.

У к. 1996 р. К. Аннана обрали Генеральним секретарем ООН. Він здійснив реформи, спрямовані на скорочення адміністративних витрат і підвищення ефективності роботи організації. За той час ООН здійснила найбільшу кількість миротворчих операцій і відрядила місій. К. Аннана домігся виконання Іраком резолюції 1999 р. у зв'язку з вибухом літака у Локбері, вплинув на ізраїльсько-палестинські відносини під час Інтифади 2000 р., відіграв вирішальну роль у врегулюванні кризи на Сх. Тиморі. У 2001 р. діяльність К. Аннана й ООН відзначили Нобелівською премією миру «за внесок у створення більш організованого світу й зміцнення миру». К. Аннана був проти вторгнення до Іраку у березні 2003 р., вважав, що підстав для цього було недостатньо.

К. Аннана змінив на посту Генерального Секретаря ООН південнокорейський дипломат *Пан Гі Мун*. Після відставки він очолював «Альянс за зелену революцію в Африці» і «Групу розвитку Африки». У 2012 р. *Пан Гі Мун* призначив його спеціальним представником ООН і ЛАД для врегулювання військового конфлікту в Сирії. К. Аннана розробив «план з шести пунктів», який відкинули всі учасники громадянської війни. Після цього він попросив звільнення й відійшов від справ. Він вважається одним з найкращих керівників ООН за всю її історію. Проте його критикували за недостатньо ефективне реагування на події в Руанді (1994), коли він відповідав за миротворчі операції, а також за можливу корупцію (що не було доведено) під час реалізації програми «Нафта в обмін на продовольство» в Іраку. Останні роки життя провів у Женеві. Помер у Берні, похований в Акрі.

АРАФАТ, Ясір (21. 03. 1929 – 11. 11. 2004) – палестинський політичний діяч, засновник і керівник «Руху за національне визволення Палестини» (ФАТХ) і Організації Визволення Палестини (ОВП), президент Палестинської Національної Автономії (ПНА) [1995–2004] і Голова Національної Ради Палестини (НРП) [1996–2004], лауреат Нобелівської премії миру (1994). Народ. у Каїрі (Єгипет; за іншими даними – в Єрусалимі). Учасник Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. і Суецької кризи 1956 р. Закінчив інженерний ф-т Каїрського ун-ту (1955). Заснував і очолював Палестинський студентський союз (1952–56). У 1958 р. заснував і очолив ФАТХ. З лютого 1969 р. – на чолі ОВП, з 1970 р. – Головнокомандувач силами «Палестинської революції». Обґрунтував стратегію поєднання політичної і дипломатичної та збройної (здебільшого терористичної) боротьби проти Ізраїлю. З того час став одним із найбільш упізнаваних і суперечливих політиків світу. Традиційний арабський головний убір «куфія», який Я. Арафат незмінно носив з середини 1950-х рр., відтоді відомий у світі як «арафатка». ОВП і особисто Я. Арафат були відповідальні за сотні терактів і загибель тисяч людей в Ізраїлі й інших державах світу. Палестинці отримували фінансову й військову допомогу від багатьох арабських держав. Особливою була співпраця з СРСР. Радянські зброя, гроші, радники й інструктори, а також інформаційна й пропагандистська підтримка «визвольної боротьби народу Палестини» (вважається, що

«палестинський народ» також вигадали у Міжнародному відділі ЦК КПРС або в КДБ) значно посилювали боєздатність ОВП. До того ж сам Я. Арафат з 1960-х рр. мав прибутковий бізнес у Кувейті. На поч. XXI ст. на його рахунках, за різними даними, було від 200 млн. (журнал *Forbes*¹) до 1,3 млрд. дол. (ізраїльська військова розвідка). З іншого боку, у 1974 р. ОВП була визнана організацією, яка представляла в світі народ Палестини. Філософію своєї боротьби Я. Арафат висловив у ГА ООН 13. 11. 1974: «Я прийшов до вас з оливкою гілкою миру в одній руці і зброєю борця за свободу в іншій. Не дайте оливковій гілці випасти з моєї руки». Ближче до к. 1980-х рр Я. Арафат схилився до компромісів з Ізраїлем і відмовився від збройних методів боротьби. До цього його підштовхнули фактична ізоляції в арабському світі після підтримки ним агресії Іраку в Кувейті в 1990 р. і припинення підтримки з боку СРСР.

15. 11. 1988 ОВП проголосила створення Палестинської держави на окупованих Ізраїлем територіях (Сектор Гази, Зах. берег р. Йордан) і створила уряд в екзилі. У березні 1989 р. Я. Арафат став президентом самопроголошеної держави. ОВП визнало «право Ізраїлю на існування», що пришвидшило мирне врегулювання на Близькому Сході. 13. 09. 1993 Я. Арафат підписав у Вашингтоні ізраїльсько-палестинську «Декларацію принципів про тимчасові заходи самоврядування», а також закликав до припинення Інтіфади. У 1994 р. разом із *I. Рабином* і *Ш. Пересом* отримав Нобелівську премію миру. 20. 01. 1995 Я. Арафата обрали президентом ПНА, а в 1996 р. – головою НРП. Попри протидію радикальних палестинських і ізраїльських сил він послідовно дотримувався курсу на мирне врегулювання. У жовтні 1998 р. підписав з прем'єр-міністром Ізраїлю *Б. Нетаньягу* в присутності президента США Б. Клінтона мирну угоду з Ізраїлем; 04. 09. 1999 – угоду про відновлення мирного процесу на Близькому Сході в єгипетському Шарм-ель-Шейху з ізраїльським прем'єром *Є. Бараком* за посередництва єгипетського президента *Х. Мубарака* й державного секретаря США М. Олбрайт. Утім, Я. Арафат поступово втрачав вплив на ситуацію в Палестині, був нездатний контролювати радикальні сили. Його вплив і авторитет падали, до цього додалися проблеми зі здоров'ям. Помер у Парижі від невстановленої хвороби. «Аль-Джазіра»² в 2013 р. оголосила про виявлення в його речах радіоактивного полонію-210. Аналізи решток Я. Арафата в Ін-ті радіофізики при медичному центрі в Лозанні (Швейцарія) виявили у них високий рівень радіоактивних речовин. Ізраїль неодноразово заперечував можливу причетність до вбивства Я. Арафата. У цьому могли бути зацікавлені радикальні палестинські сили з метою остаточного зриву мирного процесу й дискредитації Ізраїлю.

АРЕФ, Абд́ул Сала́м (21. 05. 1921 – 13. 04. 1966) – іракський військовий, політичний і державний діяч, президент [1963–66]. Народ. у Багдаді, син торговця. Закінчив школу (1934) і військовий коледж (1941). Брав участь в

¹ *Forbes* – американський журнал, один з найавторитетніших і найвідоміших економічних видань у світі, засн. у 1917 р. Б. Форбсом.

² «Аль-Джазіра» (араб. «Острів») – телекомпанія зі шт.-кв. у м. Доха (Катар), найбільша арабомовна супутникова телемережа, англомовні передачі також ретранслюються в декількох країнах світу.

Арабсько-ізраїльській війні 1948–49 рр., далі продовжив військове навчання в Дюссельдорфі (ФРН), повернувся генерал-майором. Після повалення монархії (14. 07. 1958) посів пости віцепрем'єр-міністра й міністра внутрішніх справ в уряді *А. К. Касема*. Після військового перевороту (лютий 1963 р.) й приходу до влади Партії Арабського Соціалістичного Відродження (ПАСВ, або «Баас» – з араб. «відродження») став президентом. Під впливом значних труднощів (вплив іракських «насеристів», курдський¹ визвольний рух) у грудні 1963 р. А. С. Ареф вилучив з уряду членів «Баас» і встановив режим військової диктатури. Висунув територіальні претензії до Кувейту (о-ви. Бубіян і Ель-Варба), які пізніше повторив *С. Хусейн*. А. С. Ареф загинув в авіакатастрофі.

АС-САБАХ, Салах-ад-Дін (1899 – жовтень 1945) – іракський військовий і політичний діяч, член угруповання «Золотий квадрат». Народ. у Мосулі, закінчив військове училище в Стамбулі. Під час Першої світової війни воював в османській армії, потрапив у полон. Після коронації *Фейсала I* (27. 08. 1921) почав службу в Іракській армії, навчався у військових закладах Великої Британії і Бельгії, викладав у військовому училищі і школі Генерального Штабу в Багдаді. У 1936 р. в чині полковника очолив 3-ю дивізію ЗС Іраку. С. Ас-Сабах був панарабістом, тому був проти союзу з Іраном і Туреччиною, до чого вів уряд Х. Сулеймана (пришов до влади внаслідок військового перевороту, здійсненого головнокомандувачем іракської армії С. Бакром). Створив неформальне угруповання військових «Золотий квадрат». Разом з 6-ма офіцерами організував змову, результатом якої стало убивство в серпні 1937 р. на летовищі Мосула С. Бакра. Відтоді військова верхівка фактично не корилась уряду, С. Ас-Сабах і члени «Золотого квадрату» впливали на кадрові призначення в уряді й на політику короля *Газі I ібн Фейсалом* загалом. З поч. Другої світової війни вони шукали підтримки Німеччини задля усунення з Іраку Великої Британії, пішли на співпрацю з головою уряду *Р. А. Аль-Гайлані*, який поділяв ці ідеї. С. Ас-Сабах був активним учасником антибританського перевороту 1. 04. 1941, брав участь у переговорах з Німеччиною щодо підтримки нею панарабського руху. Після повалення уряду *Р. А. Аль-Гайлані* (30. 05. 1941) утік до Ірану, а звідти до Туреччини. В Іраку був заочно засуджений до страти. Був схоплений англійцями в 1945 р. і виданий іракській владі. Розстріляний разом з іншими членами «Золотого квадрату».

АС-САЇД, Нурі (23. 10. 1887 – 15. 07. 1958) – іракський військовий, політичний і державний діяч, 8 разів очолював уряд країни. Закінчив військове училище (1906), служив в османській армії, учасник Італійсько-турецької війни 1911–12 рр. У 1913 р. брав участь в антиосманському заколоті в Іраку, після його придушення емігрував до Єгипту, де на поч. Першої світової війни був заарештований британцями, пішов на співпрацю з ними. Учасник антиосманського Арабського повстання 1916–18 рр. («Повстання в пустелі»), очолював окремі підрозділи в армії *Фейсала*, першим з повстанців увійшов до Дамаска (30. 09. 1918). У 1921 р. разом з вигнаним з Сирії *Фейсалом* повернувся до Іраку, був призначений начальником поліції (1922), заступником начальника

¹ Див. прим. на с. 40.

штабу армії (1924). Продовж 1930–1958 рр. Н. Ас-Саїд 8 разів очолював уряд, неодноразово одночасно був міністром закордонних справ і оборони. Був лояльним бо британської присутності, 30. 06. 1930 підписав британсько-іракську угоду, за якою Велика Британія отримала право розміщувати в Іраку військові бази і монополне право на видобуток нафти. Під час перевороту на чолі з С. Бакром переховувався в британському посольстві, а потім в Єгипті. Пізніше був послом у Лондоні. Після перевороту *Р. А. Аль-Галайні* (01. 04. 1941) виїхав до Трансйорданії. Після відновлення контролю над Іраком Великої Британії очолив уряд. Після підписання нової угоди з Великою Британією (15. 01. 1948, здебільшого підтвердила положення договору 1930 р.), масових демонстрацій протесту і їх силового придушення втратив підтримку населення. Ситуація ускладнилася після приєднання Іраку до СЕНТО (1955) і Суецької кризи (1956). Був убитий під час «революції» 1958 р.

АС-САЛЯЛЬ, Абдалла́ (9. 01. 1917 – 5. 03. 1994) – єменський військовий, політичний і державний діяч, очільник «вересневої революції» 1962 р., перший президент Єменської Арабської Республіки (ЄАР) [1962–67]. Народ. в Єменському Мутавакалійському Королівстві (Півн. Ємен), син торговця. У 1939 р. закінчив військову ак. в Іраку. У лютому 1948 р. брав участь у спробі державного перевороту, коли загинув імам *Яхья бен Мухаммед Хамід-ад-Дин*, 7 років провів за ґратами. Після амністії (1955 р.) був губернатором пров. Ходейда (1959–61), начальником військового училища й начальником особистої охорони Мухаммеда Аль-Бадра – останнього правителя Мутавакалійського Королівства. 19. 09. 1962 у званні полковника очолив Генеральний Штаб. 26. 09. 1962 А. Ас-Саляль приєднався до Ради Революційного Командування (РКК) – організації офіцерів-«насеристів», які повалили монархію. Наступного дня РКК обрала його першим президентом ЄАР і присвоїла звання бригадного генерала. Засади внутрішньої і зовнішньої політики ЄАР були викладені в «Маніфесті 26 вересня» та тимчасовій конституції (30. 09. 1962). А. Аль-Саляль обіймав пости президента, прем'єр-міністра й головнокомандувача ЗС. Він оголосив про бажання скасувати всі розбіжності між різними релігійними течіями й етноплемінними групами населення, збудувати сучасну армію й соціальну сферу. У зовнішній політиці він декларував принципи арабського націоналізму, солідарності з усіма арабськими країнами, зміцнення ЛАД, політику неприєднання, боротьбу проти імперіалізму й іноземного втручання у внутрішні справи малих держав, відданість принципам Статуту ООН. Реалізації цих заяв завадила громадянська війна, яка розпочалася в ЄАР майже від самого її проголошення. Проти республіканського уряду виступили т. зв. «роялісти», опорою яких були зейдити¹ півн. і півн-сх. Ємену (за монархії мали низку привілей) і яких підтримали Саудівська Аравія та Йорданія. Уряду А. Ас-Саляля надав допомогу президент Єгипту *Г. А. Насер*, який навіть надіслав до ЄАР війська. Уряд усе ж здійснив аграрну реформу, запровадив

¹ Зейдити – прибічники течії в ісламі, заснованої Зейдом ібн Алі ібн Хусейном (700–740). Одна з найстарших правових шкіл в ісламі. Попри те, що зейдитський мазхаб (див. прим. на с. 28) вважається шіїтським, з багатьох доктринальних питань позиція зейдитів відрізняється від богослов'я інших шіїтських мазхабів і близька до сунітського ісламу.

безоплатну освіту й медичне обслуговування. У березні 1964 р. під час візиту до СРСР голова уряду підписав Договір про дружбу й Угоду про економічне й технічне співробітництво. У червні 1964 р. такі ж угоди ЄАР уклала з КНР. Проте під впливом громадянської війни режим А. Ас-Саляля набув авторитарних рис. 30.05.1963 він заборонив політичні партії й організації. А. Ас-Саляля відсторонили від влади 5.11.1967 внаслідок безкровного перевороту під час його перебування в Іраку на шляху до СРСР. Його позбавили усіх постів і звань, а також заочно засудили до страти. Він мешкав у Сирії й Єгипті, повернувся до ЄАР у 1981 р. після амністії, оголошеної президентом *А. А. Салехом*. Помер у Сані від серцевого нападу.

АС-СІСІ, Абдэль Фаттах Саїд Хусейн Халїл (народ. 19. 11. 1954) – єгипетський військовий, політичний і державний діяч, президент [з 2014 р.]. Здобув вищу освіту у Військовій ак. у Каїрі, пізніше навчався й стажувався в кількох військових закладах Єгипту, Великої Британії, США. Працював військовим аташе в Саудівській Аравії, в 2008 р. був призначений начальником штабу Північного ВО, далі працював заступником директора Військової розвідки. Під час Революції 2011 р. входив до Вищої ради ЗС, яка тимчасово (11. 02. 2011 – 30. 06. 2012) була вищим органом влади в державі. 12. 08. 2012 А. Ф. Ас-Сісі призначили головнокомандувачем ЗС, міністром оборони й військової промисловості. Був організатором перевороту й усунення від влади президента *М. Мурсі* (03. 07. 2012). Одразу після цього було призупинено дію конституції, були заарештовані *М. Мурсі*, бл. 300 членів організації «Брати-мусульмани». За сприяння А. Ф. Ас-Сісі т. в. о. президентом Єгипту став А. Мансур, який одразу ж присвоїв йому звання фельдмаршала. На президентських виборах у травні 2014 р. здобув підтримку 96,91% виборців і став президентом. Був переобраний на виборах у травні 2018 р. (понад 97% голосів виборців). Головними пріоритетами нового президента були скорочення бюджетних витрат, вирішення паливної проблеми й стимулювання економічного розвитку. А. Ф. Ас-Сісі започаткував амбітні дорогі проекти: поч. будівництва АЕС біля Александрії, прокладання нової гілки Суецького каналу (проект завершено, витрачено 4 млрд. дол.), нової адміністративної столиці біля Каїра (запланована вартість 45 млрд. дол.), програма масового житлового будівництва (1 млн. квартир). Це пожвавило ділову активність у країні, дещо зняло соціальну напругу. Водночас зростання інфляції, високий рівень безробіття, великий зовнішній борг, масове порушення прав людини (щороку в Єгипті виносять кількадесят смертних вироків) створюють соціальну напругу й негативний імідж країни назовні. Утім, А. Ф. Ас-Сісі зміг повернути Єгипту роль регіонального лідера, країна повернула втрачене в 2013 р. членство в АС (з лютого 2019 р. А. Ф. Ас-Сісі головував в АС). У громадянській війні в Сирії підтримав президента *Б. Аль-Асада*.

АТАТЮРК, Мустафа́ Кемаль (до 1934 р. – Мустафа Кемаль-паша; 19. 05. 1881 – 10. 11. 1938) – турецький військовий, політичний і державний діяч, перший президент Туреччини [1923–38], «батько турецької нації». Народ. у родині лісоторговця в Салоніках (суч. Греція). Під час навчання в середній школі вчитель математики дав йому за здібності друге ім'я «Кемаль»

(«досконалість»). Закінчив військову школу в м. Монастір (суч. Бітоль, Півн. Македонія, 1896), Османський військовий коледж у Стамбулі (1899) й Ак. Генерального Штабу (1905). Був заарештований за критику політики султана *Абдул-Гаміда II* і засланий до Дамаска, де створив організацію «Ватан» («Батьківщина»). Підтримував зв'язки з учасниками молодотурецького руху, брав участь у молодотурецькій революції (1908–09). Під час Італійсько-турецької війни 1911–12 рр. відзначився перемогою біля Тобрука. Учасник Балканської війни 1913 р. Під час Першої світової війни полковник М. Кемаль командував дивізією, відзначився успішними діями під час Дарданелльської операції 1915–16 рр. (отримав за неї звання генерала й титул «паша», а також почесне звання «Рятівник Стамбула»), брав участь у боях на Кавказі і в Сирії.

Після підписання Мудроського перемир'я (30. 10. 1918) й окупації частини тер. Анатолії італійськими й грецькими військами в різних її регіонах виникли «Комітети захисту прав», в яких об'єдналися військові, підприємці, представники інтелігенції і які боролися за національну незалежність. Коли М. Кемалья-пашу, який був інспектором 9-ї армії, відправили до Анатолії, він вступив у контакт з представниками «Комітетів». 08. 07. 1919 подав у відставку й був заочно засуджений до страти. 23. 07 – 7. 08. 1919 в Ерзурум і 4 – 11. 09. 1919 у Сивасі він зібрав конгреси представників «Комітетів» з метою координації їх діяльності. Після прийняття меджлісом «Національної обітниць» (28. 01. 1920) Стамбул було окуповано англійськими й французькими військами, меджліс розпущено (16. 03. 1920). Частина його депутатів і представники «Комітетів захисту прав» зібрались в Анкарі, де 23. 04. 1920 створили Великі Національні Збори Туреччини (ВНЗТ), які були одночасно альтернативним парламентом і урядом. Головою ВНЗТ обрали М. Кемалья, він же очолив національно-визвольну армію. ВНЗТ не визнали Севрського договору (10. 08. 1920) і розпочали боротьбу як проти іноземної окупації, так і проти султанського уряду. У березні 1921 р. М. Кемаль від імені ВНЗТ уклав Договір про дружбу і братерство з Радянською Росією й отримав від неї значну фінансову й військово-технічну допомогу. Більшовики були збиті з пантелику червоним кольором прапора турецьких патріотів, сподіваючись на «експорт революції» до Туреччини. Натомість М. Кемаль вороже ставився до більшовицького руху й потребував підтримки, яку тоді могла надати лише Радянська Росія. Турецька армія завдала кількох поразок італійським і грецьким військам (2 битви при Іньоню: 9 – 11. 01. 1921; 23 – 31. 03. 1921; взяття Ізміру 9. 09. 1922), що дозволило укласти Муданійське перемир'я (11. 10. 1922) й домогтися евакуації військ Антанти з тер. Туреччини. 1. 11. 1922 було скасовано султанат, 9. 09. 1923 була створена «кемалістська» Народна Партія (НП), 29. 10. 1923 Туреччина була проголошена республікою. Тоді ж меджліс обрав М. Кемалья її президентом. 24. 07. 1923 Лозаннським договором Велика Британія, Франція, Італія, Греція, Румунія, Японія і Королівство сербів, хорватів і словенців визнали кемалістський уряд і новоутворену турецьку державу.

Сконцентрувавши всю владу, М. Кемаль почав масштабні й системні реформи. Їхнім ідеологічним обґрунтуванням стали ідеї «кемалізму», або «шість стріл», які в 1937 р. були внесені до конституції: республіканізм, націоналізм

(тюркізм), народність, реформізм, лаїцизм (світськість) і етатизм. М. Кемаль вважається «батьком» тюркізму – турецького націоналізму. Він закликав відкинути османський спадок і будувати «Туреччину для турків у межах розселення турків». Гаслом тюркізму стала фраза М. Кемаля «Я щасливий, що я турок!» Він ініціював реформу мови, в межах якої з османської мови були вилучені всі арабські й іранські запозичення, з'явилися багато новотворів. Турецька мова перейшла на латинську абетку. Іншим боком тюркізму була жорстка політика щодо греків (різанина в Ізмірі у вересні 1922 р.), курдів¹ (жорстоке придушення повстання 1925 р. на чолі з *Саїдом Пірані*) тощо. Конституція 1924 р. проголосила Туреччину унітарною республікою. У рамках політики лаїцизму М. Кемаль будував світську республіку, в якій релігія була відділена від держави. Було ліквідовано халіфат (3. 03. 1924), заборонено діяльність релігійних орденів і тов-в (30. 11. 1925), усі вакуфні² землі були націоналізовані, було заборонено багатоженство. Освіта, законодавство й судочинство виводилося з-під юрисдикції мусульманського духовенства. На зміну шаріатському праву й суду була створена світська судово-правова система, прийнято нові Цивільний (1926) та інші кодекси. 3. 03. 1924 було створене міністерство освіти, яке відповідало за навчальні заклади усіх типів і за зміст навчальних програм, які ставали світськими. Ці зміни були тісно пов'язані з модернізацією суспільного устрою, життя й побуту турків. Гаслом змін стало «Ми прийшли зі Сходу, але ми йдемо на Захід». Зрівняння в правах чоловіків і жінок (аж до участі в політиці), запровадження європейського костюму й головних уборів («Закон про капелюхи», 25. 11. 1925), перехід на григоріанський календар і метричну систему, запровадження прізвищ (21. 06. 1934; 24. 11. 1936 спеціальним рішенням парламенту М. Кемаль отримав прізвище «Ататюрк» – «Батько турків») докорінно змінили турецьке суспільство й державу. Економічна політика здійснювалася згідно принципу етатизму («державного капіталізму»). Держава викупила й націоналізувала майно іноземних компаній і фінансувала індустріалізацію й інфраструктурні проекти. Скасування ашара³ (1925) й заохочення приватного підприємництва на селі, закон про заохочення промисловості (1. 07. 1927) сприяли розвитку приватного турецького капіталу. М. Кемаль домогся визнання Туреччини рівноправним учасником міжнародних відносин. Важливим здобутком стало повернення суверенітету над Зоною проток⁴ («Декларація Монтрьо», 20. 07. 1936). Водночас Ататюрк створив авторитарну однопартійну модель влади, всіляко придушував будь-які прояви опозиції. Помер від цирозу печінки. Був похований на території музею етнографії в Анкарі. 10. 11. 1953 рештки Ататюрка були перепоховані у новозбудованому мавзолеї «Аниткабир» («Меморіальна могила»).

¹ Див. прим. на с. 40

² Вакуф, вакф (араб. «утримання») – на мусульманському Сході майно, виділене на релігійні й благодійні цілі, майно (землі) релігійних установ, що не підлягали оподаткуванню на користь держави.

³ Ашар (араб. «десятина») – десятичний (10%) натуральний державний поземельний податок в Османській імперії.

⁴ Зона проток – історично-географічний термін, який охоплює територію проток Босфор і Дарданелли та Мармурового моря.

У Туреччині ще за життя склався культ Ататюрка, який підтримується по сьогодні. Пам'ятники й мурали з його зображенням існують у кожному населеному пункті. Щороку в день і в час його смерті (о 09. 05 10 листопада) в Туреччині оголошується загальнонаціональна хвилина мовчання.

АЎН, Мішель (народ. 30. 09. 1933) – ліванський військовий, політичний і державний діяч, президент [з 2016], прем'єр-міністр [1988–90]. Народ. у бідній родині, християнин-мароніт¹. Навчався в кількох християнських школах, але вирізнявся віротерпимістю, серед його друзів було чимало мусульман. Закінчив військове училище (1958) й військову школу «Шалон-Сюр-Марне» у Франції (1959). Пізніше навчався в армійській школі в Форт-Силе (США) і Вищій військовій школі у Франції. Під час громадянської війни в Лівані (розпоч. у квітні 1975 р.) підтримував центральну владу. На поч. 1980-х рр. очолював «Охоронну бригаду» в «Зеленій зоні», яка розділяла Бейрут на Сх. (християнську) і Зах. (мусульманську) частини. Під час ізраїльського вторгнення 1982 р. охороняв президентський палац, того ж року очолив 8-му бригаду, сформовану на мультіконфесійній основі, наступного року завдав кількох поразок загонам дружкої² Прогресивно-Соціалістичної Партії, яких підтримували сирійські війська й палестинці і які виступали проти центральної влади. У 1984 р. став головнокомандувачем ЗС Лівану, наймолодшим за всю історію країни. Показово дистанціювався від політики, принципово не спілкувався зі ЗМІ. 22. 09. 1988 президент *А. Жмайель* за кілька годин до спливання його повноважень в умовах, коли через громадянську війну новий президент не був обраний, призначив М. Ауна прем'єр-міністром зі збереженням посади головнокомандувача. Це рішення не визнали мусульманські й ліві сили, а також Сирія (підтримували попереднього голову уряду *С. Хосса*), адже воно порушувало принципи «політичної конфесійності» (прем'єр-міністром мав бути мусульманин-суніт). Сам же М. Аун наполягав, що це призначення було тимчасовим, до проведення президентських виборів. На чолі уряду [22. 09. 1988 – 13. 10. 1990] М. Аун виступав за єдність і суверенітет Лівану, був проти сирійської військової присутності. 14. 03. 1989 оголосив «Війну за визволення», його підтримали бл. 40% складу армії, християнські угруповання «Ліванські сили» на чолі з *С. Джааджаа*. Запеклі бої з сирійськими військами й мусульманськими силами тривали з перемінним успіхом. М. Аун не підтримав Таїфських угод (підписані 22. 10. 1989, ратифіковані парламентом Лівану 5. 11. 1989), оскільки вважав, що «не можна будувати новий Ліван під гарматами сирійських танків». Просирійський президент *І. Храуї* звільнив його з посту головнокомандувача, але М. Аун не визнав цього рішення й продовжив боротьбу. Після взяття сирійськими військами Сх. Бейруту (13. 10. 1990) виїхав до Франції, недоторканість йому особисто гарантував президент Ф. Міттеран.

¹ Мароніти – послідовники Маронітської католицької церкви. Найбільша община маронітів на Близькому Сході і у світі загалом проживає у Лівані (бл. 1,5 млн.). Є общини в Сирії, на Кіпрі, у країнах Америки. Мароніти Близького Сходу, попри арабську мову спілкування, вважають себе нащадками фінікійців.

² Див. прим. на с. 55.

Жив у Марселі, заснував «Вільний патріотичний рух», метою якого було звільнення Лівану від сирійської присутності.

Повернувся до Лівану після «Кедрової революції» (лютий – червень 2005 р.) і виведення сирійських військ. М. Аун виступав за об'єднання всіх ліванських політичних сил, припинення конфронтації, не відкидав політичного діалогу з Сирією. Під час війни Ізраїлю проти «Хезболли» (12. 07 – 14. 08. 2006) підтримав останню. Запропонував скликати Конференцію національного діалогу й скасувати конфесійну систему розподілу вищих державних посад. 31. 10. 2016 був обраний президентом Лівану. Головними рисами його президенства стали перманентна економічна криза й часті зміни урядів.

АУН САН (1915 – 19. 07. 1945) – бірманський військовий, політичний і державний діяч, національний герой Бірми (суч. М'янма). Син адвоката, навчався в Рангунському ун-ті (1932–37), студентом захопився ідеями марксизму й гандизму. У 1936 р. був виключений за політичну діяльність, але після організованого ним студентського страйку адміністрація скасувала це рішення. У 1938 р. заснував «Всебірманський студентський союз». Тоді ж вступив до організації «Добама асіон» («Асоціація “Наша Бірма”»), став її генеральним секретарем. Аун Сан поступово зближувався з лівим її крилом, 15. 08. 1939 заснував і очолив Комуністичну Партію Бірми. На поч. Другої світової війни Аун Сан виїхав до Китаю, а потім до Японії. Вважав, що співробітництво з Японією й Німеччиною дозволить Бірмі звільнитися з-під влади Великої Британії. Водночас японські військово-політичні кола обіцяли бірманським патріотам допомогу в боротьбі проти англійців. Бл. 30 бірманців («тридцять товаришів») пройшли військове стажування в Японії і стали ядром майбутньої бірманської армії. Аун Сан у грудні 1941 р. у Бангкоку (Таїланд) за підтримки японців створив Армію Незалежності Бірми (АНБ), в якій він у званні генерал-майора відповідав за кадрові призначення. Після окупації Бірми Японією (березень 1942 р.) очолив АНБ, під час візиту до Японії був нагороджений «Орденем Сонця, що сходить». 1. 08. 1943 Японія проголосила «незалежну» Державу Бірма, в уряді якої Аун Сан посів пост міністра оборони. Утім, він швидко розчарувався в Японії, яка використовувала Бірму винятково як джерело сировини й продовольства й очолив рух опору японській окупації. У листопаді 1943 р. вів таємні перемовини з британською розвідкою про спільні бойові дії. З наближенням британських військ 27. 03. 1945 Аун Сан очолив антияпонське повстання, яке підтримали більшість бірманців. 15. 06. 1945 повстанці з'єдналися з британськими військами.

Після капітуляції Японії Аун Сан був заступником голови Виконавчої ради при губернаторі Бірми, намагався обмежити владу британської адміністрації. У січні 1947 р. вів переговори з її представниками про надання Бірмі незалежності. Намагався об'єднати всі політичні і національні сили. У квітні 1947 р. були скликані Установчі збори, на яких Антифашистська Ліга Народної Свободи Аун Сана отримала більшість місць, а сам він очолив «перехідний уряд» Бірми й розробляв її конституцію 19. 07. 1947 під час засідання уряду Аун Сан і 6 міністрів були вбиті змовниками. Щороку їх пам'ять вшановується у «День великомучеників». У Бірмі/М'янмі виник культ Аун Сана,

до якого апелюють усі політичні сили. Його донька *Аун Сан Су Чжи* також стала відомим політиком.

АЎН САН СУ ЧЖИ (народ. 19. 07. 1945) – бірманська опозиційна політична діячка, лауреатка Нобелівської премії миру (1991). Народ. у Рангуні (суч. Янгон), донька національного героя Бірми/М'янми *Аун Сана*. Мати, Кхин Чжи, в 1960 р. була призначена послом в Індії, тож середню освіту Аун Сан Су Чжи здобула в Нью-Делі (1964). Навчалась у коледжі «Санкт-Хью» при Оксфордському ун-ті, отримала ступінь бакалавра філософії, політики й економіки (1969). Далі жила в Нью-Йорку, працювала в ООН, вийшла заміж за тибетолога М. Ейріса. Захистила дисертацію в Школі східних і африканських досліджень у Лондоні (1985). Повернулася до Бірми в 1988 р., коли багаторічний військовий диктатор *У Не Він* пішов у відставку, в країні відбувались масові демонстрації з вимогами демократизації суспільно-політичного життя. Виступ Аун Сан Су Чжи на одному з таких мітингів 26. 08. 1988 став початком її політичної кар'єри. Після того, як у вересні 1988 р. владу в Бірмі захопила нова хунта, 27. 09. 1988 вона створила «Національну лігу за демократію». Через активну політичну діяльність 20. 07. 1989 була відправлена під домашній арешт, відмовилася від звільнення на умовах виїзду з країни. На виборах 1990 р. «Національна ліга» здобула 59% голосів виборців і 80% місць у парламенті. Самій Аун Сан Су Чжи не дозволили балотуватися, але її розглядали як найбільш вірогідну голову уряду. Утім, військова влада скасувала результати виборів, Аун Сан Су Чжи залишили під домашнім арештом. Того року Європейський парламент відзначив її Премію імені А. Д. Сахарова¹, а наступного року Аун Сан Су Чжи отримала Нобелівську премію миру (вручена їй синам). Вона перебувала під домашнім арештом до 2010 р. Їй забороняли спілкуватися з членами «Національної ліги» й представниками іноземних ЗМІ, натомість кілька разів з нею вів перемовини голова хунти генерал *Тан Шве*. Різні міжнародні організації і політики вимагали звільнення Аун Сан Су Чжи. Її випустили на волю 13. 11. 2010, і ця подія мала значний резонанс. Навесні 2012 р. за результатами довиборів вона стала депутаткою парламенту. На виборах 08. 11. 2015 «Національна ліга» здобула переконливу перемогу, Аун Сан Су Чжи стала державним радником М'янми (фактично – прем'єр-міністром) і міністром закордонних справ. У лютому 2021 р. у М'янмі відбувся черговий військовий переворот. Аун Сан Су Чжи звинуватили в незаконному завезенні до країни радіопередавачів, її знову відправили під домашній арешт. ЗМІ повідомляли, що її вивезли у невідомому напрямку.

У 2011 р. вийшов біографічний фільм «Леді» (реж. Л. Бессон), в якому Аун Сан Су Чжи зіграла М. Йео.

АФЕВЕРКІ, Іса́йяс (народ. 2. 02. 1946) – еритрейський військовий, політичний і державний діяч, лідер Народного Фронту Визволення Еритреї (НФВЕ), президент [з 1993 р.]. Народ. у християнському районі м. Асмера,

¹ Премія «За свободу думки» ім. А. Д. Сахарова – премія у сфері прав людини, запроваджена в 1988 р. Європейським Парламентом на честь радянського правозахисника й дисидента.

етнічний тигре¹. Середню освіту здобув у престижній школі Принца Маконнена. На поч. 1960-х рр. примкнув до руху за незалежність Еритреї. У 1965 р. вступив до інженерного коледжу Ефіопського ун-ту ім. *Хайле Селассіє* в Аддис-Абебі, проте за рік кинув навчання. Вступив до ліворадикального Фронту Визволення Еритреї (ФВЕ), збройну боротьбу проти уряду Ефіопії якого підтримував Китай. У 1968 р. І. Афеверкі вирушив до КНР для проходження військової підготовки. Після повернення був політичним комісаром і заступником командира військового крила ФВЕ – Армії Визволення Еритреї, брав участь у повстанському русі. У 1970 р. брав участь у заснуванні НФВЕ з колишніх членів ФВЕ, які залишили його через ідеологічні розбіжності. Головною з них було те, що НФВЕ був переважно християнською організацією, тоді як у ФВЕ переважали мусульмани. У 1987 р. І. Афеверкі став генеральним секретарем НФВЕ. На поч. 1991 р. після повалення режиму *Х. М. Менгісту* в Ефіопії Еритрея де-факто здобула незалежність. 29. 05. 1991 І. Афеверкі очолив Тимчасовий уряд. На референдумі 23 – 25. 04. 1993 99,83% еритрейців висловилися за незалежність своєї держави й обрали І. Афеверкі президентом. У 1997 р. була прийнята конституція, проте попри це І. Афеверкі встановив фактично тоталітарний режим. Він скасував президентські вибори й заборонив майже всі ЗМІ, в 1998 р. втягнув Еритрею у війну з Ефіопією (зак. у 2000 р.). У червні 2015 р. ООН звинуватила режим І. Афеверкі в порушенні прав людини, Еритрея вважається найбільш закритою для преси державою світу. Amnesty International² звітувала про понад 10 тис. політв'язнів, систематичні арешти, переслідування, тортури, доноси тощо. Еритрея перетворилася на одного з головних посередників на світовому чорному ринку зброї.

Еритрея була однією з небагатьох держав (поряд з Білоруссю, КНДР і Сирією), яка підтримала агресію Росії проти України під час обговорення цього питання в ГА ООН 2. 03. 2022.

АФЛЯК, Мішэль (1910 – 23. 06. 1989) – сирійський і іракський політичний діяч, філософ, соціолог. Походив з родини православних християн. Навчався в Сорбонні (Париж, Франція). Був прибічником арабського соціалізму й об'єднання всіх арабів в єдиній державі, яка б була заснована на принципах соціальної справедливості. У 1947 р. разом з мусульманином-сунітом Салахом Ад-Дином Аль-Бітаром і алавітом³ Салахом Аль-Арсузі створив на базі організації «Арабське відродження» Партію Арабського Соціалістичного Відродження (ПАСВ, або «Баас» – араб. «відродження»). В основі її ідеології лежали ідеї арабського соціалізму й панарабізму. Входив до правління партії (1947–54), був її генеральним секретарем (1954–65). Після розколу в баасистському русі в 1968 р. емігрував до Іраку й до смерті очолював іракську фракцію «Баас». Перед смертю перейшов в іслам, був похований за ісламським

¹ Див. прим. до с. 37.

² Amnesty International («Міжнародна амністія») – неурядова організація, заснована у Великій Британії в 1961 р., що має на меті «проведення досліджень та дій, спрямованих на попередження та припинення грубих порушень прав людини, а також допомогу тим, чий права вже були порушені».

³ Див. прим. до с. 51.

обрядом. Про роль М. Афляка в політичному житті Іраку свідчить те, що під час поховальної церемонії труну з його тілом ніс особисто *С. Хусейн*.

АХІДЖО, Ахмадú Бабатúра (24. 08. 1924 – 30. 11. 1989) – камерунський політичний і державний діяч, перший прем'єр-міністр і президент країни [1960–82]. Народ. на півн. Камеруну в м. Гаруа в сім'ї вождя одного з племен фульбе¹, мусульманин-суніт. Закінчив початкову школу (1932), Вищу адміністративну школу в Яунде (1941). У 1942–43 рр. перебував на службі в колоніальній адміністрації, в 1947 р. був обраний депутатом Законодавчих Зборів підмандатної території Сх. Камерун, потім – Асамблеї Французького Союзу, з 1954 р. був її секретарем. У 1955 р. став віцеголовою, а в 1956–57 рр. – головою Територіальної Асамблеї Камеруну. Після надання Францією автономії Камеруну (1957) був заступником прем'єр-міністра й міністром внутрішніх справ, 18. 02. 1958 – 1. 01. 1960 очолював уряд. Тоді ж заснував партію Камерунський Національний Союз (КНС). Після проголошення незалежності Камеруну (1. 01. 1960) став прем'єр-міністром, а 15. 05. 1960 був обраний президентом країни. Перемагав на президентських виборах у 1965, 1970, 1975 і 1980 рр. Одночасно був головою КНС. Не зміг подолати бідності й аграрно-сировинного характеру економіки. При А. Б. Ахінджо процвітала корупція, сформувався культ його особи. 6. 11. 1982 подав у відставку за станом здоров'я, але залишився лідером КНС. У липні 1983 р. був остаточно усунутий від влади й виїхав до Франції. 28. 11. 1984 Військовий трибунал заочно засудив А. Б. Ахінджо до смертної кари, пізніше президент *П. Бія* замінив її на довічне ув'язнення. Помер у Сенегалі.

АХМА́Д ШАХ Масúд (1. 09. 1953 – 10. 09. 2001) – афганський військовий і політичний діяч. Народ. у кишлаку Джангалак у Панжшерській долині (пров. Парван) у таджицькій родині, батько був полковником. У 1973 р. закінчив лицей «Істікляль» у Кабулі, де оволодів французькою мовою. Тоді ж вступив до Кабульського політехнічного ін-ту (ф-т будівництва й архітектури). Після державного перевороту *М. Дауда* в липні 1973 р. емігрував до Пакистану, де зблизився з *Б. Раббані* й приєднався до Ісламського Товариства Афганістану (ІТА). Брав участь у заколоті проти *М. Дауда* в липні 1975 р., під час бойових дій був поранений, тоді ж отримав від наближених прізвисько «Масуд» (з араб. «Щасливий», «Той, кого супроводжує вдача»). Під час Афганської війни 1979–89 рр. був польовим командиром у структурі ІТА, контролював значні території на півн. Афганістану (пров. Парван, Тахар, Баглан, Бадахшан) з центром у м. Талукан з населенням 2,5 млн. осіб. Майже не отримував допомоги від США й Пакистану. Підконтрольні Ахмад Шаху території управлялись «Ісламським комітетом» і мали уряд, армію, фінансову й податкову системи, школи, лікарні, ЗМІ та ін. Масуд мав у підпорядкуванні до 60 тис. бійців. Радянські й афганські урядові війська здійснили 9 великих операцій проти формувань Ахмад Шаха

¹ Фульбе (букв. «розсіяні», «розпорошені») – народ, мова якого належить до західно-атлантичної мовної сім'ї (за ін. класифікацією – до західно-атлантичної підгрупи нігеро-конголезької групи конго-кордофанської сім'ї). Проживають на значній тер. Зах. Судану (суч. Мавританія, Гамбія Сенегал, Камерун, Судан), вели як кочовий, так і осілий спосіб життя.

(т. зв. «Панжшерські операції»), але не змогли завдати йому поразки. Від радянських військових отримав прізвисько «Панжшерський лев». Аби виправдати свої невдачі, радянська пропаганда розпускала чутки, що Масуд свого часу пройшов військову підготовку в СРСР, що не відповідало дійсності. Ахмад Шах першим з польових командирів у 1982 р. пішов на перемир'я з радянським військовим командуванням. Був у складі делегації моджахедів у Москві в листопаді 1991 р. Завдяки знанню французької мови неодноразово давав інтерв'ю західним ЗМІ, через що був найбільш відомим на Заході афганським польовим командиром, символом антирадянського «джихаду».

Війська Ахмад Шаха спільно з загонами *А.-Р. Дустума* 28. 04. 1992 зайняли Кабул і повалили режим *М. Наджибулли*. У новоутвореному уряді Ісламської Держави Афганістан був міністром оборони. У протистоянні *Г. Хематіяра* й *Б. Раббані* підтримував останнього. Після встановлення в Афганістані режиму «Талібан» став одним з лідерів «Півн. Альянсу», його підрозділи були останніми, які протистояли талібам. 10. 09. 2001 помер від ран після вибуху бомби терориста-смертника, який представився журналістом. Є версія, що до замаху був причетний *У. Бен Ладен*, оскільки Ахмад Шах співпрацював з ЦРУ. Похований у мавзолеї в м. Базарак у Панжшері.

АХМАДІНЕДЖАД, Махмуд (народ. 28. 10. 1956) – іранський політичний і державний діяч, президент [2005–13]. Народ. у с. Арадан (пров. Семнан) у родині коваля. Навчався в Тегеранському ун-ті науки й технологій (1976–79). Студентом брав активну участь в антишахських виступах, учасник Ісламської Революції 1978–79 рр. Є свідчення про причетність М. Ахмадінеджада до захоплення й утримання в заручниках співробітників посольства США в Тегерані (4. 11. 1979 – 20. 01. 1981), але сам він це неодноразово заперечував. Під час Ірансько-іракської війни 1980–89 рр. пішов добровольцем до армії. До 1989 р. навчався в аспірантурі в Тегеранському ун-ті науки й технологій. Тоді ж почав політичну кар'єру: керівник адміністрацій м. Хой і Маку в Зах. Азербайджані (1988–91), помічник губернатора Курдистану (1991–93), губернатор Ардебіля (1993–97). Під час президенства *М. Хатамі*, політику якого не підтримував, М. Ахмадінежад відійшов від політики, захистив дисертацію з інженерії й транспортного планування в Тегеранському ун-ті науки й технологій, там же викладав. Повернувся до політики в 2003 р., приєднався до утвореного того ж року «Альянсу будівничих ісламського Ірану», за його підтримки був обраний мером Тегерана [2003–05]. На цій посаді вирізнявся консервативною й відверто популістською політикою: закрив усі ресторани швидкого харчування, заборонив зах. фільми й музику на вулицях і закладах міста, їздив на роботу старенькою розбитою машиною. Показна скромність і працьовитість створили йому імідж енергійного «свого хлопця» для більшості тегеранців. У червні 2005 р. переміг на президентських виборах, був переобраний у 2009 р. М. Ахмадінежад згорнув більшість ліберальних ініціатив попереднього президента, відновив програму збагачення урану (лютий 2006 р.) наголошуючи, що вона мала винятково мирну спрямованість. У відповідь ООН, ЄС, Канада, Австралія, Японія, Республіка Корея запровадили щодо Ірану додаткові санкції. Вирізнявся антиізраїльською позицією, публічно заперечував

Голокост, виступав з різкими заявами убік США. Після завершення президентських термінів займається викладацькою діяльністю.

АХМЕД бен Яхья Хамід-ад-Дін (18. 06. 1891 – 18. 09. 1962) – король Півн. Ємену [1948–62], старший син короля *Яхьї бен Мухаммеда Хамід-ад-Дина* з дин. Рассидів¹. Змолоду допомагав батькові керувати країною, був губернатором Таїза (1918–48), в 1927 р. був оголошений спадкоємцем. Від батька перейняв глибоку недовіру до будь-яких нововведень і відданість традиційним методам управління. Утім, під час губернаторства його оточували реформатори, тож на поч. 1940-х рр. між Ахмедом і *Яхья* намітилися розбіжності щодо консервативних архаїчних порядків, спадкоємець схилився до поміркованих реформ, зблизився з опозицією. У лютому 1948 р. група заколотників убила короля *Яхью*, трьох його синів і головного радника. Це стало сигналом для виступу курсантів військового училища, які завадили Ахмеду посісти трон. Королем проголосили представника давнього впливового роду Ал-Вазирів Абдаллу, який наказав убити Ахмеда. Утім, тому вдалося втекти зі столиці Сани, в Півн. Джебелі він зібрав навколо себе віддані племена. Його підтримали королі Єгипту *Фарук* і Йорданії – *Абдалла I*. Внаслідок фактичної громадянської війни Ахмед 14. 03. 1948 зайняв столицю й був проголошений королем Півн. Ємену. Хоча Сана залишалася столицею, центром політичного й культурного життя став Таїз. Ахмед встановив автократичний режим, проте започаткував обмежені реформи. Вперше було створено Раду міністрів, у Сані й Таїзі відкрилося декілька світських шкіл, була започаткована практика направлення молодих єменців за кордон на навчання. У зовнішній політиці Ахмед заручився підтримкою США, Великої Британії і Франції, водночас мав приязні відносини з КНР і СРСР (у 1956 р. були встановлені дипломатичні відносини, король відвідав СРСР). Проте цього було недостатньо для опозиції, в 1955 р. відбулася спроба військового перевороту, яка була придушена. Через проблеми зі здоров'ям Ахмед все більше відходив від державних справ, натомість влада поступово зосереджувалася в руках його сина Мухаммеда Аль-Бадра, який був міністром закордонних справ і головнокомандувачем ЗС. За його сприяння в Півн. Ємені виникли декілька акціонерних товариств, були збудовані кілька промислових підприємств. У 1958 р. королівство приєдналося до союзу Єгипту й Сирії, проте через незадоволення Ахмеда роллю в об'єднанні *Г. А. Насера* вийшло з федерації. Це спровокувало гнівну реакцію президента Єгипту (назвав Півн. Ємен «агентом імперіалізму й реакції») і розрив дипломатичних відносин (25. 12. 1961). Ахмед, як і батько, був прихильником ідеї «Великого Ємену» і претендував на територію британського Протекторату² Аден, що спричиняло напружені відносини з Лондоном.

На поч. 1959 р. Ахмед вирушив на лікування до Італії. За його відсутності Мухаммед аль-Бадр ініціював широку програму реформ. У серпні того ж року Ахмед відсторонив його від влади, що спричинило зростання незадоволення опозиції. У країні відбулося кілька повстань. У березні 1961 р. на короля

¹ Рассиди – династія зейдитських (див. прим. на с. 71) імамів, гілки яких правили різними частинами Ємену в 879 – 1962 рр.

² Див. прим. на с. 9.

вчинили замах, він був важко поранений. Після смерті Ахмеда бен Яхья престол успадкував Мухаммед аль-Бадр, але вже 25. 09. 1962 монархія в Півн. Ємені була повалена, владу захопили військові на чолі з маршалом *А. Ас-Салялем*.

АШ-ШААБІ, Кахтáн Мухаммéd (1923/1924 – 7. 07. 1981) – єменський політичний і державний діяч, перший президент Народної Республіки Південний Ємен (Народно-Демократична Республіка Ємен) [1967–69]. Рік народження достеменно невідомий. Народ. у бідній селянській родині в султанаті Лахедж у Півд. Ємені, дитиною пас кіз. Завдяки допомозі одного з шейхів¹ отримав якісну початкову освіту в престижній школі й вступив до сільськогосподарського коледжу в Хартумі (Судан). Отримав ступінь бакалавра сільського господарства, під час навчання став прихильником ідей арабського націоналізму. Далі К. М. Аш-Шаабі був начальником управління сільського господарства в південноєменських султанатах Куайти й Катирі. У др. пол. 1950-х рр. остаточно проникся ідеями національного визволення Півд. Ємену й створення єдиної єменської держави. У 1958 р. переїхав до Єгипту, в Каїрі сприйняв ідеї поміркованого арабського соціалізму, там у 1962 р. створив Національну Визвольну Армію й видав книгу «Британський імперіалізм і боротьба арабів на Півдні Ємену». Був одним із засновників і лідером Національного Визвольного Фронту Півд. Ємену (НВФПЄ). Після повалення монархії в Півн. Ємені прийняв запрошення президента Єменської Арабської Республіки маршала *А. Ас-Саляля* й став радником з питань «окупованого Півдня» (т. зв. «Управління Півдня»). К. М. Аш-Шаабі належав до «правого» крила НВФПЄ, був прибічником орієнтації на СРСР, але в рамках поміркованого арабського соціалізму. До певного часу йому вдавалося протистояти ліворадикальному крилу. Відіграв вирішальну роль у перемовинах з Великою Британією, які завершилися проголошенням 30. 11. 1967 незалежності Півд. Ємену. Тоді ж К. М. Аш-Шаабі став президентом держави. За його правління Півд. Ємен вступив до ЛАД і ООН. Проте в червні 1969 р. К. М. Аш-Шаабі і все «праве крило» НВФПЄ було відсторонене від влади (т. зв. «Славна урядова революція»). К. М. Аш-Шаабі помістили під домашній арешт в Адені.

У суч. Ємені К. М. Аш-Шаабі вважається національним героєм, борцем за незалежність і «шахідом»².

¹ Див. прим. на с. 31.

² Шахід (араб. «свідчення») – тут – правовірний, який прийняв мученицьку смерть в ім'я Аллаха, захищаючи свою віру, батьківщину, родину; вживається у значенні «мученик за віру».

Б (Ба Мо – Бхутто)

БА МО (8. 02. 1893 – 29. 05. 1977) – бірманський політичний і державний діяч, учасник національно-визвольного руху, голова колабораційного прояпонського уряду «Держави Бірма» [1943–45]. Народ. у м. Маубін у шляхетній бірманській родині, яка, можливо, мала вірменське коріння. Здобув якісну освіту, в 1924 р. захистив в ун-ті Бордо (Франція) дисертацію, присвячену школам і напрямкам буддизму в Бірмі. Цікаво, що сам Ба Мо був католиком. Працював адвокатом, став відомим, коли захищав у суді очільника бірманського повстання *Сая Сана* в 1931 р. Був прихильником надання Бірмі автономії в складі Британської імперії і проти відокремлення її від Британської Індії, проте в 1935 р. очолив перший колоніальний уряд Бірми. У 1937 р. став депутатом Законодавчих Зборів колонії, в 1937–39 рр. очолював колоніальний уряд. Під впливом масових антибританських виступів (організації «Добама асійон» – «Асоціація “Наша Бірма”» або, рух такінів) і арештів їх учасників подав у відставку. 16. 04. 1940 Ба Мо позбавили депутатського мандату й заарештували за політичну діяльність, він рік провів за ґратами. У травні 1942 р., після окупації Бірми Японією, Ба Мо вийшов на волю, його призначили головою Тимчасової цивільної адміністрації, яка перебувала під повним контролем японського військового командування. Ба Мо сподівався, що за допомогою Японії Бірма здобуде незалежність, тож коли 1. 08. 1943 японське командування оголосило про створення «Держави Бірма», він очолив її уряд. «Держави Бірма» оголосила війну США і Великій Британії, в листопаді 1943 р. Ба Мо представляв її на Великій Східноазійській конференції в Токіо. У 1945 р. уряд «Держави Бірма» втратив будь-яку підтримку населення й легітимність, бійці Національної Армії Бірми на чолі з *Аун Саном* масово переходили на бік Антиґітлерівської коаліції. Напередодні звільнення Бірми британськими військами Ба Мо виїхав до Таїланду й далі до Японії. Там він оселився в буддійському монастирі, вдавав глухонімого ченця. Попри це, його заарештувала Американська окупаційна адміністрація, його помістили до в'язниці для військових злочинців Сугамо поблизу Токіо. Йому закидали причетність до вбивства *Аун Сана*. У 1948 р. Ба Мо вийшов на волю. У 1963 р. його та інших бірманських політичних діячів знову ув'язнили за наказом *У Не Віна*, на волю він вийшов у 1968 р. Написав книгу «Прорив у Бірмі: спогади про революцію 1939–46 рр.». Ба Мо помер у Рангуні.

БАБАНГІДА, Ібрагі́м (народ. 17. 08. 1941) – нігерійський військовий, політичний і державний діяч, учасник військових переворотів 1966, 1976, 1983, 1985, рр., президент [1985–93]. Народ. у м. Міна (суч. шт. Нігер), етнічний гбарі¹, мусульманин-суніт. Закінчив військове училище в Індії (1964), потім навчався в Королівському бронетанковому центрі (Велика Британія), пройшов розширені курси в школі офіцерів (1972–73), старші офіцерські курси (1977) й старший міжнародний управлінський курс у Військово-морській ак. США

¹ Гбарі – народ у центр. Нігерії (переважно на тер. Федеральної столичної території Абуджа), їх мова належить до нупоїдної гілки бенуе-конголезьких мов.

(1980). 27. 08. 1985 р. І. Бабангіда здійснив безкровний військовий переворот, відсторонив від влади президента *М. Бухарі* й став черговим військовим диктатором-президентом Нігерії. 3 грудня 1989 р. одночасно був міністром оборони. Він обіцяв лібералізацію й економічні реформи, проте повернувся до практики переслідування опозиційних діячів, порушення прав людини (аж до політичних убивств), у країні процвітала корупція. 22. 04. 1990 І. Бабангіда придушив спробу військового перевороту, яку очолив майор Г. Окар. Влітку 1993 р. у Нігерії розпочалися масові акції протесту проти військової диктатури, які переросли в загальний страйк. 27. 08. 1993 військові відсторонили І. Бабангіду від влади, створили Тимчасовий уряд на чолі з Е. Шонеканом, якого за 3 міс. змістив новий військовий диктатор, генерал *С. Абача*.

БАГАЗА́, Жан-Баті́ст (29. 08. 1946 – 4. 05. 2016) – бурундійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1976–87]. Народ. у Рутово (бельгійська підмандатна тер. Руанда-Бурунді), етнічний тутсі¹. Військову освіту здобув у Бельгії (1967–70), з 1971 р. – у Генеральному штабі ЗС Бурунді, наступного року став заступником його начальника. Його кар'єрі сприяла дружба з тодішнім президентом *М. Мічомберо*. Брав участь у геноциді хуту² в 1972 р., після чого очолив Генеральний штаб. 2. 11. 1976 здійснив військовий переворот, очолив Верховну Револьюційну Раду й проголосив себе президентом. У 1978 р. скасував пост прем'єр-міністра й сам очолив уряд, одночасно був міністром оборони й верховним головнокомандувачем. З 1979 р. також очолював правлячу партію «Союз за національний прогрес». У 1984 р. провів безальтернативні президентські вибори, на яких «отримав підтримку» 99% виборців. Результати внутрішньої і зовнішньої політики Ж. Б. Багази були неоднозначними. З одного боку, більшість доріг, електростанцій, водогонів, лікарень і шкіл, які зараз працюють у Бурунді, були збудовані за його правління. Виробництво кави – головного експортного продукту – зросло вчетверо. Було запроваджено систему примусових банківських заощаджень, що мало стимулювати внутрішні капіталовкладення. Ж. Б. Багаза намагався підтримувати однаково дружні відносини з усіма Великими державами, фінансову допомогу країні надавали Світовий банк, арабські держави, країни Зах. Європи і США, КНР. Водночас він мав напружені відносини з президентами Заїру (суч. Демократична Республіка Конго) *С. С. Мобуту* і Руанди – *Ж. Хабіаріманю*. Ж. Б. Багаза здійснював дискримінаційну політику щодо хуту, переслідував також католиків і католицьку церкву. 3. 09. 1987 під час візиту Ж. Б. Багази до Канади в Бурунді відбувся державний переворот, який очолив майор *П. Буйоя*. Ж. Б. Багаза осів у Лівії. У 1994 р. він повернувся до Бурунді, очолив «Партію за національне відродження». Після другого військового перевороту *П. Буйойі* був заарештований. Потім виїхав до Бельгії, помер у Брюсселі.

¹ Тутсі – народ у Центр. Африці (Руанда – 900 тис., Бурунді – 900 тис., Демократична Республіка Конго – 300 тис.). Їхні мови (кір'яруанда і рунді) належать до групи банту нігеро-конголезької сім'ї мов. Попри абсолютну меншість, скотарі тутсі з XV ст. до др. пол. XX ст. панували над хуту в Бурунді й Руанді.

² Хуту – бантумовний землеробський народ, становить абсолютну більшість населення Бурунді й Руанди. Попри це, з XV ст. до др. пол. XX ст. перебували під владою тутсі.

БАДАВІ, Абдулла́ Ахма́д (народ. 26. 11. 1939) – малайзійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [2003–09]. Народ. у релігійній ісламській родині. Закінчив Ун-т Малайя (1948), вступив до провідної малайської партії Об'єднана Малайська Національна Організація (ОМНО). У 1978 р. вперше став депутатом парламенту, з 1980 р. працював в уряді: по кілька разів був міністром освіти, оборони, закордонних справ. А. А. Бадаві належав до найближчих соратників «батька малайзійського економічного дива» *М. Махатхіра*. У 1984 р. став заступником голови ОМНО, в 1993 р. – членом Вищої ради партії, в 2000 р. – першим заступником, а 2003 р. – її очільником. У жовтні того ж року став прем'єр-міністром. На чолі уряду активно боровся з корупцією (притягнув до відповідальності кількох екс-урядовців), сприяв економічному розвитку (особливо сільського господарства й біотехнологій), висунув доктрину «цивілізованого ісламу». Здійснював активну зовнішню політику в рамках АСЕАН (був її головою у 2005 р.), Руху неприєднання (головував у 2006 р.). Серед малайзійців отримав прізвисько «Пак Лах» («Батечко Абдулла»). Утім, опозиція критикувала його уряд за непослідовність і неефективність. 3. 04. 2009 передав владу своєму заступнику *Н. Разаку* й вийшов на «політичну пенсію». А. А. Бадаві також відомий як поет, його вірш «Я шукаю вічного миру» перекладено 80-ма мовами світу й покладено на музику.

БАДО́ЛЬЙО, П'є́тро (28. 09. 1871 – 1. 11. 1956) – італійський військовий і політичний діяч, маршал, начальник штабу сухопутних військ Італії. Народ. у м. Граціано-Монфератто (пров. Асті). Закінчив військову ак. у Турині (1892). Під час Італійсько-ефіопської війни 1935–36 рр. командував італійським контингентом. За його безпосередньої участі італійські війська скоїли в Ефіопії низку військових злочинів (газові атаки, бомбардування шпиталів Червоного Хреста). Попри неспростовні докази, П. Бадольйо ніколи не був притягнутий за це до відповідальності.

БАЗАРГАН, Мехді́ (1. 09. 1908 – 20. 01. 1995) – іранський вчений, громадський, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [17. 02. – 6. 11. 1979]. Народ. у Тебризі (Іранський Азербайджан) у родині дрібного торговця, азербайджанець. Навчався у Франції (1926–36), з 1940 р. викладав інженерну справу в Тегеранському ун-ті, став деканом ф-ту технологій. Під час Другої світової війни воював у складі військ «Франції, що бореться» Ш. де Голля. Підтримував ідею націоналізації іранської нафтової промисловості, під час урядування *М. Мосадика* (1951–53) керував Іранською Нафтовою Компанією, далі був міністром освіти. Після повалення уряду *М. Мосадика* (19. 08. 1953) емігрував до Франції, де був співзасновником Національного Фронту Ірану (1953) і Визвольного Руху Ірану (1961). Після повернення на батьківщину неодноразово перебував під арештом і слідством, у 1964–67 рр. був ув'язнений. Був амністований за умови не участі в політиці. М. Базарган був учасником Ісламської Революції: організував ісламські спілки вчителів, інженерів і лікарів, контактував з вищим шіїтським духовенством. Після перемоги Ісламської Революції (11. 02. 1979) очолив Тимчасовий уряд, проте

мав значні розходження з аятолою¹ *Р. Хомейні*: був проти проголошення Ірану «Ісламською республікою», не підтримував страти колишнього прем'єр-міністра *А. А. Говейди* й створення ісламських трибуналів. Вперше подав у відставку в березні 1979 р., але *Р. Хомейні* відхилив її. Після захоплення іранськими студентами посольства США в Тегерані (4. 11. 1979) вдруге подав у відставку. У 1980 р. став депутатом меджлісу, очолив фракцію «Національно-визвольного руху Ірану», був одним з найбільших критиків ісламського режиму. Висунув свою кандидатуру на пост президента в 1985 р., але її відхилила Рада Вартових Ірану. У відповідь партія М. Базаргана бойкотувала вибори до парламенту. У 1986 р. його й кількох соратників по «Національно-визвольному руху Ірану» викрали й сильно побили ісламські радикали. Пізніше М. Базарган заснував «Асоціацію свободи іранського народу», яка критикувала внутрішню й зовнішню політику Ісламської Республіки Іран. У 1994 р. він був госпіталізований у Тегерані, вилетів на лікування до Цюриха, де й помер.

М. Базарган є автором бл. 50 наукових і публіцистичних книг.

БАЙРАКТАР, Сельчук (народ. 7. 10. 1979) – турецький підприємець, інженер, технічний директор і співзасновник компанії *Bayraktar Makina*, розробник ударних оперативно-тактичних БПЛА *Bayraktar TB2*. Народ. у м. Сарьер (пров. Стамбул), його батько, *Оздемір Байрактар*, був засновником і власником компанії *Bayraktar Makina*, яка працювала в авіаційно-космічній галузі, виробляла робототехніку та системи управління. Закінчив Стамбульський технічний ун-т, Пенсільванський ун-т (Філадельфія, США) і Массачусетський технологічний ін-т (Кембридж, США). Захистив дисертацію в Технологічному ін-ті в Джорджтауні (США). Має ліцензію пілота. У 2016 р. одружився з донькою *Р. Т. Ердогана* Сюмейє. У 2005 р. С. Байрактар розробив перший розвідувальний БПЛА *Bayraktar Mini*, який доволі прохолодно зустріло турецьке військово командування, проте після доопрацювання його все ж купували для ЗС Туреччини та ін. країн. У 2007 р. розпочалися роботи над створенням ударного оперативно-тактичного БПЛА *Bayraktar TB1*, було виготовлено 2 екземпляри. Випробування засвідчили високий потенціал проєкту, в червні – серпні 2014 р. відбулися перші польоти вдосконаленого БПЛА, оснащеного бензиновим двигуном канадського виробництва *Rotax-912* потужністю 100 к.с., який отримав назву *Bayraktar TB2*. Він одразу ж побив світовий рекорд за тривалістю польоту (24 год. 34 хв. на висоті 8 тис. м.). Того ж року його вперше використали ЗС Туреччини на сх. країни проти курдських² повстанців. У 2015 р. на БПЛА були встановлені ПТРК і легкі авіаційні бомби. На об'єднаних військово-тренувальних навчаннях в Ізмірі БПЛА отримав схвальні оцінки турецького військового командування, рішенням начальника Головного Штабу ЗС Туреччини Х. Акара він був узятий на озброєння турецької армії. Нині в ЗС Туреччини використовуються 107 *Bayraktar TB2*. У 2017 р. 6 БПЛА були продані Катару, надалі його придбали уряди Азербайджану й Киргизстану. У

¹ Аятола – почесне звання шиїтських богословів, які мають право самостійно виносити рішення з питань ісламського права на основі джафарітського мазхаба (див. прим. до с. 28). Більшість аятол проживали й проживають в Іраку, Ірані й Лівані.

² Див. прим. на с. 40.

2019 р. 12 БПЛА і 3 станції управління ними придбала Україна. Всього вироблено бл. 300 БПЛА цього типу. Вони чудово зарекомендували себе в бойових діях і, особливо, у вірменсько-азербайджанській війні в Нагірному Карабасі (1. 04. 2021 президент Азербайджану *І. Алієв* нагородив С. Байрактара «Орденем Карабаху»). Bayraktar TB2 (поряд із ПЗРК Stinger і протитанковими комплексами FGM-148 Javelin) став символом російсько-української війни. Він чудово зарекомендував себе проти броньованої техніки та скупчення живої сили противника, проти нього безсилі фактично всі системи ППО російського виробництва. В Україні Bayraktar TB2 уже присвятили пісні, його іменем названо радіостанцію і телепрограму. Продовж трьох днів (22. 06 – 24. 06. 2022) у рамках ініційованого шоуменом і волонтером С. Притулою проекту «Народний “Байрактар”» українці зібрали 600 млн. грн. на 3 БПЛА Bayraktar TB2. Компанія Baykar Makina заявила, що «не прийматиме оплату за TB2 і безкоштовно відправить 3 БПЛА на український фронт. Ми просимо натомість зібрані кошти спрямувати на допомогу в боротьбі народу України. Ми зворушені цією солідарністю та рішучістю перед обличчям... нездоланих викликів». Кошти на інші Bayraktar TB2 для України збирали також у Литві, Норвегії і Польщі.

Окрім Bayraktar TB2, Baykar Makina відома й іншими своїми розробками. У 2021 р. була представлена його «морська» версія з крилом, що складається. У 2022 р. розпочалося виробництво БПЛА Bayraktar Akinci («Прапороносний рейдер»), оснащеного штучним інтелектом. Його розробки тривали з 2018 р. і він може стати першим БПЛА, озброєним крилатими ракетами повітряного базування. У 2019 р. Baykar Makina уклала угоду з української компанією «Укрспецекспорт» про співпрацю. Результатом стало встановлення на Bayraktar Akinci двигунів AI-450T українського виробництва. Окрім них, Baykar Makina виготовляє БПЛА Bayraktar Mini UAV, Bayraktar Mius та ін. Загалом, завдяки діяльності С. Байрактара і його компанії Туреччина перетворилася на одного зі світових лідерів у виробництві ударних БПЛА.

БАКІЄВ, Курманбék Салієвич (народ. 1. 07. 1949) – киргизький політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [2000–02; 2005], президент [2005–10] Киргизстану. Син колгоспника, закінчив Куйбишевський політехнічний ін-т. Обіймав різні адміністративні й державні посади: голова державної адміністрації Тогуз-Тороузського р-ну Джалалабадської обл. (1992–94), заступник директора Фонду державного майна (1994–97), голова Чуйської обласної державної адміністрації (1997 – 2000). У грудні 2000 р. був призначений прем'єр-міністром. Коли в Аксийському р-ні Джалалабадської обл. під час протестів відбулися зіткнення з поліцією (5 осіб загинуло, бл. 90 були поранені), уряд звинуватили в бездіяльності, в травні 2002 р. К. С. Бакієв подав у відставку. У жовтні того ж року він став депутатом Законодавчих Зборів у складі депутатської групи «Регіони Киргизстану». У 2004 р. очолив Центральну раду об'єднання політичних сил «Народний рух Киргизстану», яка в 2005 р. увійшла до коаліції 5-ти опозиційних партій. Під час «Тюльпанової революції» в березні 2005 р. К. С. Бакієв виїхав до Казахстану, але повернувся до Киргизстану після втечі президента *А. А. Акаєва* (11. 04. 2005). Став прем'єр-міністром і тимчасовим

президентом. 10.07.2005 був обраний президентом Киргизстану. Попри сподівання, нова влада не змогла вирішити суспільно-політичних і соціально-економічних проблем країни. У 2006 р. опозиція звинуватила президента в кризі і затягуванні реформ. У відповідь на масові мітинги протесту (листопад 2006 р.) К. С. Бакієв створив нову партію «Світлий шлях» та ініціював зміни до конституції, які посилювали владу президента. Після того, як Конституційний Суд скасував ці зміни, він провів їх через референдум (21. 10. 2007), розпустив парламент і відправив у відставку уряд. На дострокових виборах прогнозовано перемогла президентська партія, але це лише посилювало незадоволення режимом. У квітні 2010 р. після тривалих заворушень К. С. Бакієв залишив Киргизстан і осів у Білорусі, згодом прийняв білоруське громадянство. 12. 02. 2013 киргизський суд визнав його винним у зловживанні службовим становищем і заочно засудив до 24 років ув'язнення в колонії суворого режиму.

БАЛЕВА́, Абубакáр Тафавá (1. 10. 1912 – 15. 01. 1966) – нігерійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр колоніального уряду Нігерії (у складі Британської імперії) [1957–60] і перший прем'єр-міністр незалежної Нігерії [1960–66]. Народ. у Баучі, етнічний хауса¹, мусульманин. Навчався в школі хафізів² у Баучі й коледжі в Кацина. Далі вчителював у Баучі. У 1944 р. вступив до Лондонського ун-ту, після його закінчення був інспектором шкіл у колоніальній адміністрації. У 1946 р. А. Т. Балева був обраний депутатом Законодавчих Зборів колонії, в яких захищав інтереси переважно мусульман півн. Нігерії. У 1949 р. брав участь у створенні однієї з перших у колонії політичних партій – Конгресу Народів Півночі (КНП). У 1952–57 рр. був міністром громадських робіт і міністром транспорту, в 1957–60-х рр. очолював уряд колонії. Зберіг свій пост після проголошення незалежності (1. 10. 1960). Того ж року він став почесним доктором Шеффільдського ун-ту, а також був посвячений королевою Великої Британії Єлизаветою II у лицарі. Очолюваний А. Т. Балева уряд був коаліційним, до його складу входили представники, окрім КНП, «Групи дії» і «Національної ради Нігерії і Камеруну» (її представляв президент *Н. Азіківе*). Цей період увійшов в історію Нігерії як «Перша республіка». Ситуація в країні була складною: в Нігерії мешкають представники від 200 до 400 етнічних і племінних спільнот, мусульманська община становить 53% (північ і захід країни) населення, тоді як християнська – 45,9% (південь і схід, серед них є католики, англіканці й п'ятидесятники). Така строкатість розколювала країну, створювала підґрунтя для міжплемінної, міжетнічної і міжконфесійної ворожнечі. А. Т. Балева здійснював активну зовнішню політику. Він відіграв значну роль у створенні ОАЄ (травень 1963 р.), сприяв розширенню співробітництва Нігерії з франкомовними державами Африки, був організатором мирних переговорів під час Конголезької кризи (1960–64), одним із перших африканських політиків засудив апартеїд у ПАС (після розстрілу в Шарпервіллі 21. 03. 1960). Під час прем'єрства написав соціально-дидактичний релігійний роман «Шейх Умар» (на хауса, у 1964 р. перекладений англійською).

¹ Див. прим. до с. 25.

² Хафіз (з араб. «хранитель Корану») – людина, яка вивчає його напам'ять

15. 01. 1966 у Нігерії відбувся перший військовий переворот, який завершив період «Першої республіки». Його здійснили офіцери, переважно християни-ігбо¹. Більшість посадовців загинули, тіло А. Т. Балеви знайшли за 6 днів на узбіччі автотраси побл. Лагоса. Його поховали в рідному селищі. Звістка про загибель прем'єр-міністра спричинила масові виступи в Півн. Нігерії і контрпереворот у липні 1966 р. У м. Кацина спорудили мавзолей А. Т. Балева, його ім'я носять бібліотека й громадський центр у тому ж місті.

БАЛІНГІЙН Церендóрж (1868 – 13. 02. 1928) – монгольський політичний і державний діяч, перший прем'єр-міністр Монгольської Народної Республіки (МНР) [1923–28]. Походив з родини шабінарів², вільно володів маньчжурською, китайською й російськими мовами, в 1885–91 рр. служив перекладачем у суді. Після проголошення незалежності Монголії (1. 12. 1911) служив у МЗС, був заступником міністра й міністром. Учасник Кяхтинської конференції 1914–15 рр., рішення якої (25. 09. 1915) гарантували автономію Монголії у складі Китайської Республіки під протекторатом³ Російської імперії. Після окупації Монголії китайськими військами в 1919 р. пішов на співробітництво з ними. Після звільнення Монголії *Р. Ф. Унгерном фон Штернбергом* (лютий 1921 р.) знову увійшов до уряду *Богдо-гегена VIII*. Після взяття Урги (суч. Улан-Батор) Народною Армією Монголії на чолі з *Сухе-Батором Д.* і утворення «народно-революційного уряду» (10. 07. 1921) став його членом. З *Сухе-Батором Д.* їздив на переговори до Москви, зустрічався з В. І. Леніним. 18. 09. 1923 став прем'єр-міністром. Очолював комісію з розробки конституції МНР (прийнята 1924 р.). Домагався визнання МНР державами Європи, США, Японією. Не підтримував радикальної політики Монгольської Народно-Революційної Партії, в 1927 р. на знак протесту проти репресій подав у відставку, яку відхилило керівництво партії. Помер від тяжкої хвороби.

БАНДА, Хастінгс Камузу (15. 02. 1898 – 25. 11. 1997) – малавійський політичний і державний діяч, лідер національно-визвольного руху, прем'єр-міністр Ньясаленду [1963–64], прем'єр-міністр [1964–66] і президент [1966–94] Малаві. Народ. у британській колонії Ньясаленд, навчався в пресвітеріанській місіонерській школі, працював на вугільних шахтах Півд. Родезії і ПАС. У 1922 р. за допомогою єпископа Африканської методистської єпископальної церкви виїхав до США. Закінчив 4 вищі навчальні заклади (Уїлберфордський і Чиказький ун-ти, Мехаррі-коледж у Тенессі (США), Единбурзький медичний коледж у Шотландії), отримав фах історика, політолога, лікаря, мав медичну практику в Англії. Там поринув у політику, в 1944 р. був співзасновником Африканського Конгресу Ньясаленду (АКН), у жовтні 1945 р. був учасником V Панафриканського конгресу в Манчестері. Повернувся до Африки, в 1953–58 рр. працював лікарем у Золотому Березі (суч. Гана). Повернувшись на батьківщину, очолив АКН, у 1959 р. був заарештований британською колоніальною адміністрацією. Вийшовши на волю (1960 р.), створив на основі

¹ Див. прим. до с. 43.

² Шабінари – арати (селяни-скотарі), які були закріплені за ламаїстськими монастирями.

³ Див. прим. на с. 9.

АКН Партію Конгресу Малаві, яка перемогла на виборах 1963 р. Х. К. Банда очолив уряд Ньясаленду, а після проголошення Малаві незалежності (6. 07. 1964) – прем'єр-міністром, а згодом – і президентом.

У 1971 р. Х. К. Банда оголосив себе довічним президентом, а також прибрав титул традиційного вождя і шамана чева¹. Він жорстко обмежив діяльність опозиції, а своїх критиків погрожував «згодувати крокодилам». Під час його правління часто траплялися «дивні» смерті політичних активістів. Встановив тотальний контроль над ЗМІ. Усі дорослі жителі країни мали бути членами правлячої партії. З молоді Х. К. Банда створив воєнізовані загони «Піонерів Малаві», які мали право носити зброю, наглядати за громадянами країни й навіть затримувати їх. Встановив культ власної особи, його особисті активи становили бл. 320 млн. дол. Водночас Х. К. Банда відкрив жінкам доступ до освіти, здійснював політику імпортозамінної індустріалізації, розбудовував інфраструктуру. Був прихильником ринкової економіки, орієнтувався на співпрацю з зах. державами й демонстративно не встановлював дипломатичних відносин з країнами «соціалістичного табору» (за винятком Албанії і Румунії). Мав тісні відносини з ПАР, підтримував антикомуністичний і антиурядовий рух у Мозамбіку. На поч. 1980-х рр. з падінням цін на головні продукти експорту (чай і тютюн) і підвищенням цін на нафту Малаві поринула в економічну кризу. Завершення «холодної війни» зумовило зменшення зах. підтримки. На поч. 1990-х рр. країною ширилися демонстрації протесту, виникали опозиційні партії і навіть вибухали повстання. У 1992 р. відбулося кілька масових студентських демонстрацій. Х. К. Банда був змушений 14. 06. 1993 провести референдум, на якому 64% малавійців висловилися за запровадження багатопартійної системи. 17. 05. 1994 у країні відбулися перші вільні вибори, на яких Х. К. Банда і його партія зазнали поразки й були відсторонені від влади. У 1995 р. экс-президента заарештували, його звинуватили в політичних убивствах, але через відсутність прямих доказів випустили на волю. Х. К. Банду помер в Йоханезбурзі (ПАР). Його поховали з почестями, його іменем назвали найбільший стадіон у Малаві. У 2005 р. на його честь почали зведення мавзолею.

БАНДАРАНАЙКЕ, Сирімáво (17. 04. 1916 – 10. 10. 2000) – цейлонська (ланкійська) державна і політична діячка, прем'єр-міністерка домініону² Цейлон [1960–65; 1970–72] і Шрі-Ланки [1972–77; 1994–2000], перша в світі жінка – прем'єр-міністр. Народ. у Балангоді побл. Ратнапутри в заможній сингальській³ селянській родині. Буддистка, але навчалась у католицькій школі Св. Бригітти в Коломбо. Дружина *Соломона Банданарайке*, який заснував Партію Свободи Цейлону (ПСЦ) і в 1956–59 рр. був прем'єр-міністром

¹ Чева – народ групи банту (див. прим. на с. 211), входить до етногрупи малаві. У Малаві є найбільшою етнічною групою (бл. 2 млн. осіб, бл. 25% населення). Також мешкають на сх. Замбії і півн. зах. Зімбабве.

² Див. прим. на с. 9.

³ Сингали (від санск. «синха» – «лев») – корінне населення Цейлону (Шрі-Ланки), титульний етнос, представники якого на момент проголошення незалежної Шрі-Ланки (1972 р.) становили 72% населення острова. Мова сингалів належить до індоарійських мов (близька до санскриту, пракритам і палі). Сингали сповідують буддизм.

домініону. Після його загибелі (26. 09. 1959) очолила партію, а після перемоги на виборах стала першою в світі жінкою – прем'єр-міністром (липень 1960 р.). Одночасно була міністром оборони й закордонних справ. На чолі уряду С. Бандаранаїке націоналізувала іноземні нафтовидобувні підприємства, розбудовувала мережу буддійських шкіл, оголосила сингальську мову офіційною (замість англійської). Останній захід спричинив незадоволення тамільської¹ меншості. У 1965 р. Партія Свободи Шрі-Ланки (ПСШЛ, так стала називатися ПСЦ) програла вибори Об'єднаній Національній Партії Шрі-Ланки. С. Бандаранаїке перейшла в опозицію. Вдруге очолила уряд у 1970 р. на чолі коаліції «Об'єднаний фронт» (ПСШЛ, Компартія Шрі-Ланки і троцькістська «Ланкійська партія Сама Самая»). Політика уряду С. Бандаранаїке стала ще більш лівою: були націоналізовані цілі галузі економіки (напр. чайна), іноземні банки, було запроваджено державну монополію на торгівлю. У зовнішній політиці держава орієнтувалася на СРСР і КНР. У 1971 р. відбувся антиурядовий заколот, організований лівацьким Визвольним Фронтом. Ситуацію врятувала лише висадка на острові індійських і пакистанських військ. 22. 05. 1972 було проголошено конституцію й незалежність Цейлону, держава отримала назву «Демократична соціалістична республіка Шрі-Ланка», першим прем'єр-міністром якої стала С. Бандаранаїке. Попри її високий авторитет на міжнародній арені (в 1976 р. була головою Руху неприєднання) в середині країни її позиції слабшали. Радикальні соціалістичні перетворення вкупі з падінням світових цін на нафту спричинили економічну кризу, яка визначила поразку коаліції на виборах 1977 р. У 1980 р. Верховний суд Шрі-Ланки визнав С. Бандаранаїке винною в зловживанні владою, позбавив депутатського мандату й відсторонив від політики на 7 років. 1. 01. 1986 вона була відновлена в правах, стала депутатом і була кандидатом на посаду президента в 1988 р., але програла вибори. У 1994 р. донька С. Бандаранаїке *Ч. Камаратунга*, ставши президентом, призначила її прем'єр-міністром. У серпні 2000 р. С. Бандаранаїке подала у відставку, а невдовзі померла від серцевого нападу.

БАНДАРANAЙКЕ, Соломón (8. 01. 1899 – 26. 09. 1959) – цейлонський (ланкійський) політичний діяч, прем'єр-міністр домініону² Цейлон [1956–59]. Народ. у Коломбо. Після закінчення коледжу на Цейлоні навчався в Оксфордському ун-ті, здобув фах юриста. З 1925 р. обіймав різні пости в британській колоніальній адміністрації Цейлону. У 1947–51 рр. був міністром охорони здоров'я. Заснував Партію Свободи Цейлону, яка 1956 р. перемогла на виборах до Законодавчих Зборів домініону (утв. 4. 02. 1948) й очолив уряд. На посту прем'єр-міністра намагався керуватися принципами неприєднання. У внутрішній політиці був прибічником буддійсько-сингальського³ націоналізму,

¹ Таміли – народ, який належить до дравідійської мовної сім'ї, проживає на півдні Декану (суч. штат Тамілнад в Індії), а також на північному заході о. Цейлон (суч. Шрі-Ланка). Сповідують індуїзм (створили специфічну тамільську гілку індуїзму айяварі). На Цейлоні розрізняють дві групи тамілів. Одна з них належить до автохтонного населення острова, інша – нащадки переселенців з Півд. Індії.

² Див. прим. на с. 9.

³ Див. прим. до с. 90.

позбавив англійську й тамільську¹ мови офіційного статусу. Згодом голова уряду дозволив використовувати тамільську в комерції. Це рішення обурило сингальську більшість. 25. 09. 1959 буддійський монах Т. Самарама пострілом з револьвера важко поранив С. Бандаранаїке. Він помер наступного дня. На честь С. Бандаранаїке названо міжнародний аеропорт у столиці Шрі-Ланки Коломбо.

БАНИСА́ДР, Абольхасán Сай́д (22. 03. 1933 – 9. 10. 2002) – іранський державний і політичний діяч, перший президент Ісламської Республіки Іран (ІРІ) [1980–81]. Народ. у пров. Хамадан, син аятоли² Сайєда Насрулли Банісадра, близького до аятоли *Р. Хомейні*. Сам А. С. Банісадр познайомився з *Р. Хомейні* на похоронах батька в 1974 р. Навчався в ісламській школі в Тегерані, закінчив теологічний і юридичний ф-ти Тегеранського ун-ту, по завершенні навчання займався наукою в Соціологічному ін-ті, вивчав економіку й фінанси в Сорбонні. Політичну діяльність розпочав збиранням підписів за націоналізацію іранської нафтової промисловості на поч. 1950-х рр. У 1960-ті рр. брав участь в антишахському русі, двічі був ув'язнений, під час повстання 1963 р. був поранений. Наступного року втік до Франції, приєднався до ісламської опозиції на чолі з *Р. Хомейні*. Пізніше входив до числа його радників. Одночасно викладав у Сорбонні, отримав докторський ступінь, розвивав ідеї «тоухідної» (ісламської) економіки (виклав у книзі «Економіка монотеїзму»). Після перемоги Ісламської Революції в Ірані й проголошення ІРІ (1. 04. 1979) брав активну участь у політиці. Входив до складу Ісламської Революційної Ради, був міністром економіки й фінансів у перехідному уряді, входив до Ради експертів з розробки конституції. 25. 01. 1980 був обраний президентом, проте за конституцією ІРІ (грудень 1979 р.) над президентом і прем'єр-міністром стояв «рахбар» («духовний лідер»), яким був аятола *Р. Хомейні*. А. С. Банісадр був цивільним правителем, між ним і аятолою виникли тертя. *Р. Хомейні* звинувачував президента в нездатності керувати військами на поч. Ірансько-іракської війни 1980–88 рр. Він відсторонив А. С. Банісадра від влади, а 21. 06. 1981 меджліс оголосив йому імпічмент за діяльність, спрямовану проти ісламського духовенства. Є свідчення, що *Р. Хомейні* планував стратити экс-президента, але він після кількох тижнів переховування утік до Франції. Там він жив до смерті, займався громадською діяльністю, критикував ісламський режим в Ірані.

БА́О-ДАЙ-ДЕ (спр. ім'я: Нгуєн Вінг Тгу; 22. 10. 1913 – 31. 07. 1997) – імператор Аннаму³ [1926–45] з дин. Нгуєнів⁴, Голова Держави В'єтнам [1949–

¹ Див. прим. до с. 91.

² Див. прим. на с. 86.

³ Аннам – Центр. В'єтнам, де після французького завоювання (1884 р.) й утв. Індокитайського Союзу (Французький Індокитай, утв. у 1887 р.) формально правила в'єтнамська дин. Нгуєнів.

⁴ Нгуєни – правителі півд. областей держави Дайв'єт у 1558 – 1777 р., пізніше – дин. правителів В'єтнаму (1802 – 1945). Нгуєни прийшли до влади в результаті тривалої політичної боротьби 1771 – 1802 рр., пов'язаної з повстанням тейшонів, і фактичного розпаду держави. Засновником дин. і об'єднувачем країни став Нгуєн Фук Ань (1802–20). Після ліквідації суверенітету Дайнама в 1884 р. (Хюєська угода) й утв. Індокитайського Союзу Нгуєни зберігали формальну владу в Аннамі.

54]. Навчався в Паризькому ун-ті політичних досліджень. Був прибічником модернізації країни, проте насправді французи усунули його від керівництва нею. У квітні 1945 р. проголосив незалежність В'єтнаму, але в серпні того ж року був позбавлений влади лівацькою «Лігою за незалежність В'єтнаму» («В'єтмінь») на чолі з *Хо Ши Міном*. Продовж кількох місяців був радником уряду Демократичної Республіки В'єтнам (1945–46). Навесні 1946 р. Бао-Дай-Де виїхав до Гонконгу. 3 грудня 1947 р. вів переговори з урядом Франції про визнання незалежності В'єтнаму у складі Французького Союзу. У березні 1949 р. Франція підтримала його кандидатуру на пост голови уряду на противагу *Хо Ши Міну*, він був проголошений Головою Держави В'єтнаму. Попри визнання його уряду Великою Британією й США, фактично не мав жодної реальної влади й не брав участі в політиці. Після поразки французької армії під Денбьєнфу (березень–травень 1954 р.) виїхав до Франції, вів перемовини в Женеві щодо незалежності В'єтнаму. Був проголошений головою Держави В'єтнам (Півд. В'єтнам) зі столицею в Сайгоні (суч. Хошимін). Проте голова уряду *Нго Дінь Д'єм* позбавив Бао-Дай-Де влади і проголосив республіку. У 1972 р. він закликав в'єтнамців до примирення під владою комуністів Півночі. Помер у Парижі.

БАРАК, Ех'уд (спр. прізви.: Бруг; народ. 12. 02. 1942) – ізраїльський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1999 – 2001]. Народ. у кібуці¹ Мішмар-ха-Шарон (підмандатна Палестина). Його батько був родом з м. Паневежис (суч. Литва), мати – з Варшави. Після закінчення школи вступив до лав ЦАХАЛ («Армія оборони Ізраїлю»), надалі зробив блискучу військову кар'єру. У 1964 р. закінчив курси командирів сил спеціального призначення у Франції, навчався у Вищій військовій ак. Ізраїлю й Вищій військовій ак. США. Далі закінчив Єврейський ун-т в Єрусалимі (бакалавр фізики і математики) й Стенфордський ун-т (шт. Каліфорнія, США; магістр у галузі системного аналізу). Е. Барак розпочав військову службу в піхотних частинах (брав участь в Арабсько-ізраїльській («Шестиденній») війні 1967 р.), потім був переведений до таємного елітного підрозділу Генерального штабу «Сайєрат Маткаль» (або «Підрозділ-262»), очолював його в 1971–73 рр. Розробив і очолив операцію «Ізотоп» ізраїльських сил спеціального призначення зі звільнення заручників у захопленому бойовиками «Чорного вересня» на чолі з *А. Х. Саламе* літаку Відень – Тель-Авів в аеропорту Лод (Тель-Авів). Це була перша подібна операція в світовій практиці, тоді були звільнені 100 заручників, під час штурму загинули 2 бойовика і 1 заручник. Надалі Е. Барак розробив і очолив декілька таємних операцій з ліквідації бойовиків Організації Визволення Палестини (ОВП) та інших палестинських терористичних організацій, а також звільнення заручників. Найбільш відомими були операція зі звільнення заручників на борту літака Тель-Авів – Париж в аеропорту Ентебе (Уганда), коли ізраїльські спецпризначенці убили всіх терористів і звільнили 102 з 106 заручників, а також ліквідація в Тунісі очільника «Чорного вересня» *Абу Джихада* (16. 04. 1988). Під час Арабсько-Ізраїльської війни 1973 р. («Війна Судного дня») командував танковим батальйоном. У 1982 р. очолював Управління планування

¹ Див. прим. до с. 50.

Генерального штабу, брав участь у розробці операції «Мир для Галілеї» (червень 1982 р.) проти ОВП на тер. Лівану. У 1983 р. отримав звання генерал-майора, очолив військову розвідку (АМАН), з квітня 1986 р. був командувачем Центрального ВО, з 1987 р. – заступником начальника Генерального Штабу. У квітні 1991 р. у званні генерал-лейтенанта очолив Генеральний штаб.

Е. Барак брав участь у перемовинах з Йорданією, які завершилися підписанням мирного договору Ізраїлю з цією країною (26. 10. 1994). У 1997–2001 і 2007–11 рр. очолював партію «Авода» («Праця»), в липні–листопаді 1995 р. був міністром внутрішніх справ в уряді *І. Рабина*, потім – міністром закордонних справ в уряді *Ш. Переса*. 17. 05. 1999 Е. Барак на чолі блоку «Єдиний Ізраїль» став прем'єр-міністром. Він вивів ізраїльські війська з півдня Лівану (перебували там з 1982 р.), розпочав нову фазу переговорів з лідером ОВП *Я. Арафатом* про формування Палестинської Національної Автономії за посередництва президента США В. Клінтона. Попри поступки (уряд Ізраїлю погоджувався на поділ Єрусалиму на «єврейську» й «мусульманську» частини) вони не мали відчутних результатів. 6. 02. 2001 блок Е. Барака програв призначені ним же парламентські вибори партії «Лікуд» («Консолідація», «Єдність») *А. Шарона*. На певний час він відійшов від політики, відмовив *А. Шарону*, коли той запропонував йому пост міністра оборони. Е. Барак читав лекції в різних ун-тах та на економічних форумах, надавав консультації з питань безпеки. У 2007 р. повернувся до політики, став міністром оборони в уряді партії «Кадима» («Уперед»), очолив операцію «Литий свинець» (27. 12. 2008 – 18. 01. 2009), метою якої було знищення військової інфраструктури «Хамас» у Секторі Гази. У лютому 2009 р. «Авода» програла чергові парламентські вибори, проте Е. Барак очолив військове міністерство в уряді *Б. Нетаньягу* і партії «Лікуд». У січні 2011 р. він вийшов з партії «Авода» й заснував фракцію «Ацмаут» («Незалежність»). 26. 11. 2012 вдруге оголосив, що йде з політики.

БАРЗАНІ, Масуд (народ. 16. 08. 1946) – курдський¹ та іракський політичний і державний діяч, президент Іракського Курдистану [з 2005 р.]. Син національного курдського героя *Мустафи Барзані*. Народ.у Мехедабаді (Іран), де його батько був головнокомандувачем армії Мехедабадської республіки. Після її падіння *Мустафа Барзані* з 500-ма добірними бійцями прорвався до СРСР, тоді як його родина з усім племенем барзані навесні 1947 р. повернулася до Іраку. Там іракська влада насильно оселила їх усіх на півдні країни, подалі від Іракського Курдистану. Виховувався дідом по матері, навчався в арабській початковій школі. Після повалення монархії і повернення до Іраку батька переїхав до Багдада (1958). Під час Вересневого повстання 1961–75 рр. брав участь у бойових діях, потім був призначений керівником радіостанції «Голос Іракського Курдистану». З 1968 р. керував службою безпеки «Парастін». Після поразки повстання (1975) супроводжував батька до США, а після його смерті (1. 03. 1979) очолив Демократичну партію Курдистану (ДПК). Після повалення режиму *С. Хусейна* (березень 2003 р.) входив до Правлячої Ради Іраку, 12. 06. 2005 став президентом Іракського Курдистану. Прем'єр-міністром став

¹ Див. прим. на с. 40.

його племінник *Н. Барзані*. Іракський Курдистан швидко став найбільш стабільною й благополучною частиною Іраку. Там були створені власні ЗС («Пешмерга», бл. 80 тис. осіб), які мають важке озброєння, бронетехніку і танки, службу безпеки (підготовлена ізраїльськими інструкторами). В Іракському Курдистані працюють декілька супутникових каналів ТБ. Значні надходження від продажу нафти (родовища Мосул і Кіркук) дають незалежні від центрального уряду джерела доходів. Там також працювали бл. 3 800 іракських і іноземних (норвезькі, британські, данські) компаній. Перспективною галуззю став туризм. 25. 09. 2017 за ініціативи М. Барзані відбувся референдум, на якому 92,7% мешканців регіону висловилися за незалежність. Утім, ці результати засудили Туреччина й Іран, тож далі констатації результатів влада регіону не пішла. М. Барзані є автором книги «*Мустафа Барзані і курдський визвольний рух*».

БАРЗАНІ, Мустафа́ (14. 03. 1903 – 1. 03. 1979) – курдський¹ і іракський військовий, політичний і державний діяч, видатний діяч курдського національно-визвольного руху в Іраку, національний герой. Народ. у с. Барзан у родині шейха² однойменного племені. Виховувався братами Абдель-Салемом (був заарештований османською владою в 1914 р.) і шейхом Ахмедом Барзані. Навчався в медресе в Барзані і Сулейманії, в обох вважався кращим учнем. З 1919 р. брав участь у курдському національному русі, учасник Барзанійського повстання 1931–32 рр. Після його придушення емігрував до Туреччини. У 1943 р. таємно повернувся до Барзана, сформував загін і підняв нове повстання. Іракський уряд пішов з ним на перемовини, було укладене перемир'я. У серпні 1945 р. бойові дії поновилися, під тиском урядових військ з усім племенем (10 тис. осіб) вийшов до радянської зони окупації в Ірані, де проголосив Мехедабадську республіку (22. 01 – 16. 12. 1946), був головнокомандувачем її армії. Заочно був обраний головою Демократичної Партії Курдистану (ДПК). Після евакуації радянських військ з Ірану й придушення Мехедабадської республіки іранськими військами в червні 1947 р. з бл. 500-ма прибічниками вийшов до Азербайджану. Там пройшов військову підготовку.

Повернувся до Іраку після «революції» 14. 07. 1958 і повалення монархії, оселився в Багдаді, встановив дружні відносини з тодішнім правителем Іраку *А. К. Касемом*. Проте його незгода з вимогами надати Іракському Курдистану автономію й здійснювана новою владою політика арабізації спровокувала масові виступи курдів (Вересневне повстання в Іракському Курдистані 1961–75 рр.). М. Барзані не був його організатором (вважав непередбаченим), але підтримував. Налагодив канали поставок зброї з Ізраїлю й Ірану, а також через агентів КДБ СРСР в Іраку. М. Барзані не вимагав незалежності для Іракського Курдистану, він прагнув автономії і припинення дискримінації курдів у країні. 11. 03. 1970 він уклав угоду з *С. Хусейном*, за якою курди мали отримати автономію. Але з часом відносини між обома політиками погіршилися, на М. Барзані було здійснено декілька замахів. Зрештою, він не сприйняв Закону про автономію Курдистану (11. 03. 1974). Опинившись в ізоляції, М. Барзані наказав припинити

¹ Див. прим. на с. 40.

² Див. прим. на с. 31.

повстання й 22. 03. 1975 залишив Ірак. Він знайшов притулок у Тегерані, а згодом виїхав на лікування до США. Помер у Вашингтоні. Був похований у Шно (Іран), поряд з кордоном Іраку. У 1993 р. його прах було перенесено до Барзана. Курдський національно-визвольний рух очолив його син, *Масуд Барзани*.

БАРЗА́НІ, Нечі́рва́н (народ. 21. 09. 1966) – іракський і курдський¹ політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Іракського Курдистану [2006–09; з 2012]. Онук курдського національного героя *Мустафи Барзани*, племінник голови Демократичної Партії Курдистану (ДПК) і президента Іракського Курдистану *Масуда Барзани*. Після поразки Вересневого повстання (1961–75) з родиною жив в Ірані, навчався в школі в передмісті Тегерана, там же вступив до молодіжного крила ДПК – «Союзу учнівської молоді Курдистану». У 1984 р. вступив на ф-т політології Тегеранського ун-ту, але в 1987 р. кинув навчання через смерть батька. Поринув у політику, в 1989 р. став членом ЦК ДПК. У 1990-ті рр. займав різні посади в органах влади Іракського Курдистану. У 2006 р. став прем'єр-міністром. Активно сприяв економічному й соціальному розвитку регіону. Ініціював програму розвитку інформаційних технологій і комунікацій, у рамках якої було відкрито широку мережу Internet-кафе. Були започатковані масштабні проекти комунального розвитку, для чого були залучені значні закордонні інвестиції. Цьому сприяв прийнятий у 2006 р. закон про 10-тирічні податкові канікули для інвесторів. Реалізовані амбітні будівельні проекти: елітний житловий квартал Dream-city та діловий центр Airport-city в Ербілі – адміністративному центрі Іракського Курдистану. Політичним кредо Н. Барзани є «світський, плюралістичний, вільний, процвітаючий Курдистан, що живе в мирі з собою і сусідами». У 2010 р. став заступником голови ДПК.

БАРРЕ́, Мохамме́д Сіа́д (6. 10. 1919 – 2. 01. 1995) – сомалійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1969–91]. Дата й місце народження достеменно невідомі, як рік народження в різних джерелах фігурують 1912, 1916 і 1919 рр. Мати була з сомалійського клану огаден, батько – марехан. З 1940 р. служив у поліції, далі навчався у військовому училищі у Флоренції (закінчив у 1952 р.), проходив військову службу в Сомалі. Після проголошення незалежності (1. 07. 1960) М. С. Барре призначили заступником командувача ЗС і начальником Генерального Штабу, в 1962 р. отримав звання бригадного генерала. У 1965–69 рр. у званні генерал-майора був головнокомандувачем ЗС Сомалі. Скориставшись внутрішньополітичною кризою після вбивства президента А. А. Шермарка (15. 10. 1969) очолив військовий переворот (21. 10. 1969). Вся влада перейшла до Верховної Революційної Ради на чолі з М. С. Барре, за його наказом були заарештовані всі міністри попереднього уряду, розпущено парламент і заборонено діяльність політичних партій. Держава була проголошена Сомалійською Демократичною Республікою, яка мала стати «державою соціальної справедливості». У новій державній ідеології поєднувалися положення «наукового соціалізму» й ісламу. У 1970 р. були націоналізовані всі банки, нафтові і страхові компанії, земельні угіддя. У 1973 р. був прийнятий Закон про кооперативний розвиток, за яким у

¹ Див. прим. на с. 40.

сільському господарстві й риболовній галузі створювалися державні кооперативи. М. С. Барре започаткував індустріалізацію шляхом створення державних підприємств текстильної і харчової промисловості. Держава також брала на себе розбудову мережі освітніх і медичних закладів. Була оголошена кампанія по боротьбі з неписьменністю. Водночас формувався культ особи М. С. Барре: його портрети, поряд з портретами К. Маркса і В. І. Леніна, прикрашали кабінети всіх державних установ, вулиці Могадішо й інших міст Сомалі. За ним закріпилися титули «Вчитель», «Батько нації», «Переможний лідер». У 1976 р. була створена Сомалійська Революційна Соціалістична Партія, а конституція (29. 08. 1979) закріпила однопартійну політичну систему. Обіцяне М. С. Барре запровадження з 1990 р. багатопартійності не було реалізоване. У зовнішній політиці орієнтувався на СРСР, у 1974 р. був підписаний радянсько-сомалійський Договір про дружбу і співробітництво.

М. С. Барре розробив ідею «Великого Сомалі», що автоматично означало висунення територіальних претензій до сусідніх держав. За його задумом, до Сомалі мали відійти всі етнічні сомалійські землі: Джибуті, Сх. Кенія, Сх. Ефіопія (регіон Огаден). У липні 1977 р. сомалійська армія вторглася до Ефіопії, розпочалась Огаденська війна 1977–78 рр. У конфлікті двох держав «соціалістичної орієнтації» СРСР підтримав Ефіопію, тому 13. 11. 1977 М. С. Барре денонсував договір з СРСР і розірвав дипломатичні відносини з Кубою. Посилена кубинськими військами й радянськими радниками ефіопська армія завдала сомалійцям кількох поразок, у березні 1978 р. вони залишили Огаден. Проте лише в 1988 р. М. С. Барре офіційно відмовився від територіальних претензій до Ефіопії. Після поразки популярність М. С. Барре швидко падала, натомість режим ставав дедалі більш авторитарним. Влада набула кланового характеру: на вищих постах переважали представники клану марехан з племені доррод. Решта племінних груп відверто дискримінувалися. Ситуацію ускладнювало погіршення соціально-економічної ситуації, зумовлене політикою уряду. Вже в 1982 р. в країні виникли вогнища партизанської війни проти режиму. Відповіддю стали репресії: були знищені 5 тис. представників найбільшого клану держави ісаак, майже 350 тис. сомалійців стали біженцями в сусідній Ефіопії. У сер. 1980-х рр. опозиція об'єдналась у Сомалійський Національний Рух, який узяв під контроль півн. р-ни Сомалі. У 1988 р. урядові війська вдалися до масованих бомбардувань підконтрольних опозиції районів. Лише в м. Харгейс загинуло 2 тис. мирних мешканців. Військові зіткнення з опозиційними формуваннями відбувалися на вулицях Могадішо. М. С. Барре санкціонував утворення підконтрольних уряду воєнізованих загонів («Червоні берети»), які використовували проти опозиції навіть хімічну зброю. У 1990 р. режим втратив контроль над більшою частиною Сомалі. У к. 1990 – на поч. 1991 рр. запеклі бої відбувались у столиці. 26. 01. 1991 М. С. Барре утік зі своєї вілли на танку, спробував боротися за владу, спираючись на свій клан. Помер від серцевого нападу. На час смерті М. С. Барре Сомалі як держави вже не існувало. Тотальна війна між різними кланами спричинила дефрагментацію країни. Окрім незначної території, яку контролює визнаний у світі уряд Сомалі, виникли Сомаліленд, Пунтленд, Джубаленд та ін. квазідержавні утворення.

БАТМУНХ Жамбін (10. 03. 1927 – 14. 05. 1997) – монгольський політичний і державний діяч, Голова Ради Міністрів Монгольської Народної Республіки (МНР) [1974–84], Генеральний секретар Монгольської Народно-Револьюційної Партії (МНРП), Голова Президії Великого Народного Хуралу МНР [1984–1990]. Народ. в аратській¹ родині в Убсунуйському аймаку на півн. зах. Монголії, до 13 років пас худобу. У 1939–42 рр. навчався в початковій школі, в 1942–45 рр. – у середній, у 1945–47 рр. – на підготовчих курсах Монгольського державного ун-ту (МДУ) в Улан-Баторі. У 1947 р. він вступив на економічний відділ МДУ, потім навчався в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Москві. З 1948 р. був членом МНРП. У 1952–56 рр. викладав у МДУ, в 1956–58 рр. був проректором Вищої школи при ЦК МНРП, у 1961 р. захистив дисертацію з економіки, в 1962–67 рр. був завідувачем кафедрою, проректором і ректором Економічного ін-ту, в 1976–72 рр. – проректором МДУ. У 1971 р. Батмунх Ж. був обраний кандидатом у члени ЦК МНРП. З червня 1974 по грудень 1984 рр. очолював уряд МНР, відіграв вирішальну роль у відстороненні від влади важко хворого пристаркуватого *Цеденбала Ю.*, після чого став Генеральним секретарем МНРП і першою особою в державі. Він намагався дотримуватися «політики рівних відносин» з СРСР і КНР, сприяв поліпшенню китайсько-монгольських відносин, встановив дипломатичні відносини з Півд. Кореєю, а також торговельно-економічні, науково-технічні й гуманітарні – з Японією. Він також домогся визнання більшої частини монгольського боргу перед СРСР безпідставною. 10. 12. 1989 під впливом радянської «перебудови» в Монголії розпочалися масові демонстрації протесту з вимогами демократизації суспільно-політичної системи («Монгольська демократична революція»). Батмунх Ж. відмовився від використання сили й не допустив кровопролиття. Він погодився на перемовини з лідерами протестувальників, 9. 03. 1990 розпустив Політбюро ЦК МНРП і подав у відставку. У Монголії збереглося прихильне ставлення до нього саме через те, що його позиція визначила мирний характер «демократичної революції». До смерті жив в Улан-Баторі.

БАХТІЯР, Шапур (26. 02. 1914 – 6. 08. 1991) – іранський політичний і державний діяч, останній прем'єр-міністр «шахського» Ірану [4. 01 – 11. 02. 1979]. Навчався в Ісфагані й Бейруті (Ліван), а також у Франції, де 1936 р. отримав докторський ступінь з філософії, політології і права. Учасник Громадянської війни в Іспанії (1936–39) на боці республіканців. Під час Другої світової війни воював у складі Іноземного легіону на боці французького Руху Опору. Повернувся до Ірану, був заступником міністра праці в уряді *М. Мосаддика* (1951–53). Пристав до опозиції до шахського режиму. Попри це *Мухаммед-Реза-шах Пехлеві* в розпал Ісламської Револьюції 4. 01. 1979 призначив його прем'єр-міністром, сподіваючись зменшити цим протестні настрої в Ірані. За 36 днів свого урядування Ш. Бахтіяр звільнив усіх політичних в'язнів, скасував цензуру в ЗМІ, послабив режим військового стану. Попри це аятола

¹ Арати (монг. «народ», «трудівники») – монгольські селяни, скотарі-кочовики. До сер. ХХ ст. саноновили абсолютну більшість населення Монголії й АР Внутрішня Монголія у Китаї.

Р. Хомейні назвав його «зрадником» і «колабораціоністом», а очолюваний ним уряд – «нелегітимним». Ш. Бахтіяр виїхав до Франції, очолив Національний Рух Опору Ірану, який боровся проти режиму Ісламської Республіки Іран. У липні 1980 р. на нього у власному будинку було здійснено замах. 6. 08. 1991 Ш. Бахтіяр і його особистий секретар були вбиті в тому ж будинку. Двоє кілерів благополучно повернулися до Ірану, а третього заарештували в Швейцарії. Похований у Парижі.

БАЧ'АЇ САКА́О – див.: *Хабібулл́а-Газі́*.

БАЯ́Р, Махму́д Джеля́ль (16. 05. 1883 – 22. 08. 1986) – турецький політичний і державний діяч, президент [1950–60]. Народ. у вілаєті Бурса в родині релігійного діяча й сільського вчителя. Після школи працював клерком у суді Гемліка, в банку в Бурсі. У 1908 р. приєднався до молодотурецького «Комітету єднання і прогресу», був головою його Ізмірського відділення. Перебуваючи на цій посаді, домігся відкриття залізничної й жіночої шкіл. У 1919 р. був обраний до османського парламенту, після його розгону внаслідок прийняття «Національної обітниці» (28. 01. 1920) приєднався до кемалістських Великих Національних Зборів Туреччини в Анкарі. Був призначений міністром економіки, як радник *І. Іньоню* брав участь у роботі Лозаннської конференції (1922–23). Був депутатом парламенту Турецької республіки. У 1924 р. заснував Діловий банк і до 1937 р. був його генеральним директором. 25. 10. 1937 *М. Кемаль Ататюрк* призначив М. Д. Баяра прем'єр-міністром, але через конфлікт з наступним президентом *І. Іньоню* 25. 01. 1939 він подав у відставку.

7. 01. 1946 М. Д. Баяр спільно з *А. Мендересом*, *Ф. Кепрелю* і *Р. Коралом* заснували Демократичну Партію (ДП), яка виступала проти жорсткого контролю держави над економікою й бізнесом, за дотримання прав і свобод, закріплених у конституції. 14. 05. 1950 у Туреччині відбулися перші багатопартійні вибори, на яких ДП здобула перемогу. Уряд очолив *А. Мендерес*, а М. Д. Баяра парламент обрав президентом (переобирався в 1954 і 1957 рр.). Новий уряд підтримував приватний капітал, залучав іноземні інвестиції. З одного боку, це сприяло зміцненню позицій національної буржуазії, з іншого – вело до залежності від ТНК, зростання зовнішнього боргу. У 1955 р. уряд, не маючи коштів на виплату відсотків за кредитами, заставив майже увесь золотий запас країни. Мусульманське духовенство змогло добитися від уряду деяких поступок (викладання ісламу в школах, будівництво нових і ремонт старих мечетей, читання Корану по радіо, відкриття богословського ф-ту в Анкарському ун-ті та ін.). Усе це свідчило, що політика ДП дедалі більше відходила від принципів кемалізму, що посилювало її критику з боку опозиції. Офіцери турецької армії, які традиційно стояли на захисті ідейної спадщини *М. Кемалю Ататюрка*, створили організацію «ататюркістів». Виникали націоналістичні організації нетурецьких народів – курдів¹, вірменів та ін., що виступали проти отуречення. Проти опозиційних діячів та організацій уряд здійснював репресії, показові судові процеси. У 1960 р. була створена спеціальна парламентська комісія з надзвичайними повноваженнями для розслідування «підривної діяльності»

¹ Див. прим. на с. 40.

опозиції. У країні відбувалися масові демонстрації під гаслами «У відставку Мендереса!», «Ми вірні Ататюрку!». Їх підтримали курсанти й викладачі військових училищ. 27.05.1960 група офіцерів на чолі з командувачем сухопутними силами генералом *Дж. Гюрселем* здійснила державний переворот. Прем'єр-міністр і президент були заарештовані, уряд і парламент розпущені, діяльність партій заборонена. За вироком Верховного суду (15.09.1961) *А. Мендерес* і два його міністри були страчені, а Б. Д. Баяр був засуджений до довічного ув'язнення. Кількасот діячів поваленого режиму були засуджені до різних строків позбавлення волі. 7.11.1964 экс-президента випустили на волю через стан здоров'я, у 1966 р. реабілітували, а в 1974 р. відновили в політичних правах. Б. Д. Баяр відійшов від політики, помер у Стамбулі.

БЕГІН, Менахем (16.08.1913 – 9.03.1992) – ізраїльський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1977–83], лауреат Нобелівської премії миру (1978 р.). Народ. у Брест-Литовську (Російська імперія, суч. Білорусь), там же навчався в єврейській релігійній школі й гімназії. У 1935 р. закінчив юридичний ф-т Варшавського ун-ту. Тоді ж вступив до сіоністської організації «Бетар», у 1938 р. очолив її представництво в Польщі. Належав до радикального крила сіоністського руху, тісно співпрацював з В. Жаботинським. Після окупації Польщі Німеччиною виїхав до Литви, де був заарештований радянськими каральними органами (як «агент британського імперіалізму» й «соціально небезпечний елемент») і засуджений до 8 років виправних таборів, був висланий до Сибіру (1940). Внаслідок реалізації домовленостей голови польського уряду в екзилі В. Сікорського з радянським урядом (30.07.1941) про створення польських військових підрозділів на тер. СРСР М. Бегін вийшов на волю й вступив до лав Армії генерала В. Андерса. У 1942 р. опинився в Палестині, в 1943–48 рр. очолював єврейську організацію «Іргун Цваї Лейні», яка була відповідальною за низку терактів проти представників британської мандатної адміністрації. За голову М. Бегіна була визначена винагорода в 10 тис. ф. ст. У 1948 р. очолив партію «Герут» («Свобода»), яка виступала за створення «Великого Ізраїлю» на землях Палестини, частини Йорданії і Лівану. Учасник Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр.

М. Бегін у 1949–67 і 1969–77 рр. очолював парламентську опозицію в Кнессеті. У 1977 р. заснував партію «Лікуд» («Єдність») і до 1983 р. був її головою. Після перемоги партії на парламентських виборах у 1977 р. М. Бегін очолював уряд. Ініціював структурні реформи, спрямовані на лібералізацію економіки (т. зв. «жовтневий економічний переворот 1977 р.»). Здійснював заходи, спрямовані на зрівняння різниці рівня життя й доходів між заможними євреями – вихідцями з Європи (т. зв. «ашкеназі») і «східними» євреями («сефардами»). Економічні заходи зменшили державний контроль, проте зумовили зростання інфляції (у 1980 р. сягнула 130%). Утім, перемога «Лікуд» на виборах 1981 р. засвідчила підтримку більшістю ізраїльтян політики М. Бегіна. Він був прихильником укладання мирного договору з Єгиптом. Переговори з президентом Єгипту *А. Садатом* за посередництва президента США *Дж. Картера*, які тривали з кінця 1977 р., завершилися підписанням у Кемп-Девіді 17.09.1978 двох документів: «Рамки миру на Близькому Сході» і

«Рамки для укладання мирного договору між Єгиптом і Ізраїлем», а 26. 03. 1979 у Вашингтоні – мирного договору між країнами. Міжнародною відзнакою започаткування мирного процесу на Близькому Сході стало нагородження М. Бегіна й *А. Садата* в 1978 р. Нобелівською премією миру. Водночас він сприяв розбудові єврейських поселень на Зах. березі р. Йордан і був проти будь-яких поступок палестинським арабам. У червні 1981 р. за наказом М. Бегіна ізраїльські ВПС знищили іракський ядерний реактор, чим позбавили режим *С. Хусейна* можливості виготовити ядерну бомбу. 6. 06. 1982 ізраїльські війська вторглися на територію Лівану через постійні обстріли Ізраїлю бійцями Організації Визволення Палестини з території цієї країни (операція «Мир для Галілеї»). Значні втрати в лавах ізраїльської армії, а також смерть дружини, спричинили нервові виснаження М. Бегіна. 15. 09. 1983 він подав у відставку й відійшов від політики. Помер в Єрусалимі, був похований на Оливковій горі. Його поховання не відзначалося на державному рівні, але на церемонії були присутні тисячі ізраїльтян. М. Бегін був автором кількох мемуарів.

БЕН АЛІ, Зін-аль-Абідін (3. 09. 1963 – 19. 09. 2019) – туніський військовий, політичний і державний діяч, президент [1987–2011]. Народ. у Хаммам-Сусі. Школярем став учасником національно-визвольного руху проти французького протекторату¹. Навчався у вищому військовому училищі Сен-Сір і Артилерійському училищі в Шалоні-на-Марні (Франція), Вищій школі розвідки й безпеки у шт. Мериленд (США). Дослужився до генерала, з 1958 р. служив у Генеральному Штабі туніської армії, був військовим аташе в Марокко, послом у Варшаві. У 1977 р. став генеральним директором Служби безпеки. У 1984 р. був призначений міністром національної безпеки й внутрішніх справ, а в 1987 р. очолив уряд. За кілька місяців здійснив безкровний державний переворот (7. 11. 1987) і став президентом країни. Переобирався 4 рази, востаннє – 25. 10. 2009. З. Бен Алі започаткував масштабні економічні проекти, які передбачали суттєве збільшення обсягів виробництва, масштабне залучення іноземних інвестицій, стимулювання експорту, створення нових робочих місць. Вже в перші роки його перебування при владі помітним стало економічне піднесення. Проте зростання цін, високий рівень корупції, клановість влади, а також її тривала незмінність, сприяли зростанню незадоволення населення. У грудні 2010 – січні 2011 рр. Тунісом прокотилися масові виступи (т. зв. «Жасминова революція»), для придушення яких поліція застосувала зброю. За офіційними даними, загинули десятки мітингувальників, тоді як опозиція повідомляла про сотні. 14. 01. 2011 президент запровадив надзвичайний стан, але був змушений залишити країну. Франція не надала йому політичного притулку, тому він вилетів до Саудівської Аравії. Наступного дня Конституційна рада оголосила про відсторонення З. Бен Алі від влади. На поч. травня того ж року проти нього і його дружини, Лейли Трабелсі, було висунуто обвинувачення по 18 пунктах (серед них – «змова проти національної безпеки», «провокування хаосу, вбивств та пограбувань», «незаконний обіг і вживання наркотиків», «масові вбивства»). 20. 06. 2011 суд виніс вирок по кількох пунктах і засудив

¹ Див. прим. на с. 9.

обох до 35 років позбавлення волі і штрафу в 1 млн. дол., тоді як решта обвинувачень загрожували смертним вироком. З. Бен Алі помер у Джидді (Саудівська Аравія).

БЕН БАРКА, Аль-Махді (1920 – 2. 11. 1965) – марокканський політичний діяч, учасник національно-визвольного руху, panaфриканіст, лідер «Руху трьох континентів». Народ. у Рабаті. Отримав докторський ступінь з математики (1950), викладав цю дисципліну дітям королівської родини, в т. ч. майб. королю Марокко *Хасану II*. Один із засновників партії «Істікляль» («Партія незалежності», грудень 1943 – січень 1944 рр.). Вона пов'язувала вимогу незалежності з підтримкою Антигітлерівської коаліції, сподіваючись на втілення в життя Атлантичної хартії 1941 р. Султан *Мухаммед V* підтримав лідерів визвольного руху. 11. 01. 1944 партія висунула маніфест з вимогою незалежності, проведення внутрішніх реформ і участі Марокко в повоєнній конференції держав-переможниць. Після проголошення незалежності (2. 03. 1956) А. Бен Барка був президентом Національної консультативної асамблеї і редактором тижневика «Аль-Істікляль». У 1959–65 рр. очолював партію Національний Союз Народних Сил, перебував в опозиції до *Хасана II*. У 1963 р. виїхав до Парижа, розвивав ідеї panaфриканізму, був лідером «Руху трьох континентів» (боровся проти імперіалізму й глобалізму, за співпрацю між державами Азії, Африки і Латинської Америки). 29. 10. 1965 А. Бен Барка був викрадений і згодом убитий невідомими за невстановлених обставин. Його тіло не було знайдено. Висувалися припущення про причетність до цього спецслужб США або Ізраїлю. ЗМІ також писали, що А. Бен Барка сам міг бути агентом «Моссада» чи чехословацької розвідки.

БЕН БЕЛЛА, Ахмéd (25. 12. 1916 – 11. 04. 2012) – алжирський політичний і державний діяч, перший прем'єр-міністр [1962–63] і перший президент [1963–65] Алжирської Народно-Демократичної Республіки (АНДР), «батько алжирської нації». Народ. у селянській родині, навчався в школі в Тлемсені, але не закінчив її. У 1936 р. добровольцем вступив до французької армії, дослужився до молодшого офіцера. У 1939–40 рр. мешкав у Марселі, грав за футбольний клуб «Олімпік», проте відмовився від кар'єри професійного футболіста і французького громадянства. За участь у бойових діях у 1940 р. був нагороджений Воєнним Хрестом. Після капітуляції Франції служив у Першому Марокканському піхотному дивізіоні, воював в Італії, був відзначений бойовими нагородами. Дізнавшись про придушення французькою адміністрацією Алжирського (Кабільського) повстання в травні 1945 р., відмовився від офіцерського звання і подав у відставку. Повернувшись до Алжиру, А. Бен Белла вступив до Партії Алжирського Народу, на поч. 1950-х рр. очолив національно-визвольний рух. У 1951 р. був заарештований французькою владою й засуджений до 8 років позбавлення волі. Після втечі з в'язниці переховувався в Тунісі, осів в Єгипті. Там заснував Фронт Національного Визволення. У 1956 р. був удруге заарештований, перебував у в'язниці до березня 1962 р. Після звільнення вів переговори з членом Конституційної ради Франції Ж. Помпиду, які завершилися підписанням Євіанських угод (18. 03. 1962). 29. 09. 1962 був призначений прем'єр-міністром новопроголошеної АНДР, одночасно був

міністром внутрішніх справ. Конституція АНДР (1963) затвердила курс на будівництво «ісламського соціалізму». У сер. 1963 р. був обраний президентом АНДР на безальтернативній основі. За ініціативи А. Бен Белли була здійснена націоналізація промисловості й земельної власності. У зовнішній політиці режим орієнтувався на СРСР, КНР, Югославію. 30. 04. 1964 був нагороджений Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. Внаслідок військового перевороту 19. 06. 1965 був відсторонений від влади одним зі своїх наближених *Х. Бумедьєном*. До 1979 р. перебував під домашнім арештом. Після виходу на волю виїхав до Франції, очолив опозицію алжирській владі. Після прийняття нової конституції (1989), яка запровадила багатопартійність, повернувся до Алжиру, очолив «Рух за демократію Алжиру». У 1990-ті рр. відійшов від політики. Помер в Алжирі.

БЕН ГУРІОН, Давід (спр. ім'я: Давид Грін; 16. 10. 1866 – 1. 12. 1973) – ізраїльський політичний і державний діяч, один із творців Держави Ізраїль, прем'єр-міністр [1948–53; 1955–63]. Народ. у м. Плонськ (Російська імперія, суч. Польща). Його батько був другом *Т. Герцля*. Внаслідок єврейських погромів під час Російської революції 1905–07 рр. емігрував до Палестини (1906). Працював у кібуці¹, брав участь у створенні єврейської організації самооборони «Гашомер» («Вартовий»). У 1910 р. став редактором єврейського щотижневого журналу «Гаахдут» («Єдність»), тоді ж почав підписувати свої статті псевдонімом «Бен Гуріон» («Молодий лев»). У 1912 р. вступив на юридичний ф-т Стамбульського ун-ту. Став одним з найбільш впливових ідеологів сіонізму, намагався об'єднати різні його напрямки з єврейським соціалістичним рухом. У 1915 р. османська влада вислала його з Палестини за політичну діяльність, він осів в Єгипті, далі перебрався до США. Там Д. Бен Гуріон одружився з єврейкою з Російської імперії Полі Манвейс, заснував молодіжний рух «Ге-Халуц», брав участь у формуванні єврейського легіону в Канадській армії для визволення Палестини з-під османської влади.

Д. Бен Гуріон повернувся до Палестини після встановлення британського мандату (1920). Був співзасновником (1921) і генеральним секретарем (1921–35) «Загальної федерації єврейських трудящих» («Гістадрут»). У 1930 р. брав участь у створенні сіоністсько-соціалістичної партії МАПАЙ, згодом став її лідером. Продовж 1930–40-х рр. керував діяльністю «Єврейського агентства», яке сприяло еміграції євреїв до Палестини. 14. 05. 1948 Д. Бен Гуріон проголосив створення Держави Ізраїль, став її першим прем'єр-міністром і водночас міністром оборони. На його перше урядування [1948–53] припала Арабсько-ізраїльська війна 1948–49 рр., яка в Ізраїлі визначається як «Війна за незалежність». Під час другого урядування [1955–63] відбулася Суецька криза 1956–57 рр. Послідовно відстоював орієнтацію Ізраїлю на зах. держави й жорстку антиарабську позицію. У 1957 р. Д. Бен-Гуріон пережив замах на своє життя (вибух бомби в будівлі парламенту). Після несподіваної відставки продовжував відігравати важливу роль у політиці, був депутатом Кнессету. У 1965 р. утворив партію «РАФІ» («Список робітників Ізраїлю»), яка після об'єднання з партією «Ахдут ха-Авода» («Єдність праці») утворила партію

¹ Див. прим. до с. 50.

«Авода» («Праця, 1968 р.). Д. Бен Гуріон помер у кібуці Сде-Бекер, похований у Національному парку Ізраїлю «Могила Бен Гуріона».

Постать Д. Бен Гуріона глибоко шанується в суч. Ізраїлі. На його честь названо головний міжнародний аеропорт країни в Тель-Авіві, ун-т у Беср-Шиві. Модернізований британський танк «Центуріон», який в ізраїльській армії отримав назву «Шот», неофіційно зветься «Бен Гуріон».

БЕН ЛАДЕН, Уса́ма (10. 03. 1957 – 2. 05. 2011) – саудівський мільйонер, міжнародний терорист, засновник і керівник терористичної організації «Аль-Каїда». Народ. в Ер-Ряді в сім'ї мільярдера, який займався будівельним бізнесом. Вивчав богослов'я й арабську філософію в Ун-ті Абдель-Азіза в Джидді. З поч. Афганської війни (грудень 1979 р.) вирушив до Пакистану, воював у лавах моджахедів. Спільно з *А. Аззамом* створив «Ісламський фронт порятунку» і «Дім сподвижників Аллаха» – організації, які збирали пожертви на потреби антирадянського джихаду та вербували арабських добровольців до лав моджахедів. Окрім того, У. Бен Ладен фінансував будівництво укріплених баз для повстанців в Афганістані. У 1988 р. заснував ісламську радикальну організацію «Аль-Каїда» («Основа», «фундамент»).

Після виведення радянських військ з Афганістану (15. 02. 1989) У. Бен Ладен повернувся до Саудівської Аравії, обґрунтовував продовження джихаду, але тепер проти США й Ізраїлю. Під час Кувейтської війни (1990–91) різко критикував саудівську владу за розміщення в Саудівській Аравії армії «невірних» – США та їхніх союзників. Був висланий із країни (1992) і позбавлений саудівського громадянства. Оселився в Судані, перетворивши його на базу «Аль-Каїди», звідти розбудовував міжнародну мережу організації. Інвестував в економіку Судану 35 млн. дол. Після організації невдалого замаху на президента Єгипту *Х. Мубарака* суданська влада на вимогу США вислала його з країни (1996). У. Бен Ладен осів в Афганістані, де притулок йому надав режим «Талібан». Звідти спонсорував боротьбу сомалійських бойовиків проти США, організував вибухи у посольствах США в Найробі (Кенія) й Дар-ес-Саламі (Танзанія) 7. 08. 1998. 11. 09. 2001 організував серію терористичних актів у США (тарани літаками двох «веж-близнюків» Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку вбудівлі Пентагона в Арлінгтоні, шт. Вірджинія), жертвами яких стали 2 996 осіб. Це стало приводом для організації США операції «Нескорена свобода» (розпоч. 7. 10. 2001), головними завданнями якої було повалення режиму «Талібан» в Афганістані й арешт У. Бен Ладена, який відтоді визначався як «терорист №1» у світі. Йому вдалося уникнути арешту, тривалий час він переховувався, його місцезнаходження було невідомим. Періодично виступав з відеозверненнями, в яких звинувачував США й Ізраїль в антиісламській політиці й закликав своїх послідовників до джихаду. Був вистежений спецслужбами США у м. Абботабад у Пакистані, де він мешкав зі своєю родиною. Був убитий унаслідок спецоперації за участю 20–25 «морських котиків», під час якої загинули ще троє осіб (ймовірно, серед них були син і дружина У. Бен Ладена). Про ліквідацію «цілі №1» особисто повідомив президент США Б. Обама. Різні ЗМІ висували сумніви в достовірності цієї

інформації, йшлося, що У. Бен Ладен загинув або помер раніше від хвороби, проте підтверджень цьому немає.

БЕНДЖЕДІД, Шадлі (14. 04. 1929 – 6. 10. 2012) – алжирський військовий, політичний і державний діяч, учасник національно-визвольного руху, президент Алжирської Народно-демократичної Республіки (АНДР) [1979–91]. Народ. у селянській родині, служив у французькій армії в Індокитаї. Під час Алжирської війни за незалежність (1954–62) був членом Фронту Національного Визволення (ФНВ), командував військовим сектором на сході Алжиру, був командувачем військової зони м. Костянтина, входив до складу оперативного командування Південної зони й штабу Армії Національного Визволення Алжиру. Після здобуття незалежності Алжиром (5. 07. 1962) перебував на вищих військових командних постах. Підтримав переворот *Х. Бумедьєна* (19. 06. 1965), який усунув від влади президента *А. Бен Беллу*, входив до складу найвищого органу влади АНДР – Революційної Ради, був командувачем 2-м ВО. Після смерті *Х. Бумедьєна* став президентом Алжиру (січень 1979 р.). Ш. Бенджедід одночасно був генеральним секретарем ФНВ і Верховним головнокомандувачем ЗС. Переобирався на пост президента у 1984 і 1988 рр. Як і попередники, дотримувався курсу на побудову «ісламського соціалізму». У к. 1980-х рр. країна зіштовхнулася зі значними економічними труднощами, посиленими падінням цін на нафту. Це спричинило зростання опозиційних настроїв, масових протестів. Уряд Ш. Бенджедіда погодився на деяку лібералізацію суспільно-політичного життя, нова конституція (1989) запровадила багатопартійність. Водночас президент жорстко переслідував ісламістські партії й організації, які ставали дедалі більш впливовими (особливо Ісламський Фронт Порятунку). На місцевих виборах 1990 р. ісламісти здобули перемогу, як і в першому турі парламентських виборів у грудні 1991 р. За таких умов Ш. Бенджедід передав владу військовій верхівці. Після цього в Алжирі розпочалася громадянська війна. Ш. Бенджедід до 1999 р. перебував під домашнім арештом. Помер від онкологічного захворювання.

БЕРДИМУХАМЄДОВ, Гурбангулі М'ялікгулієвич (народ. 29. 06. 1957) – туркменський політичний і державний діяч, президент [2007–22]. Народ. у с. Барабал Ашхабадської обл. ТуркРСР. Походив з туркменського роду теке. Його батько, історик і педагог за фахом, працював в органах МВС, підполковник. Нині створено справжній його культ. Поширювалися чутки, що справжнім батьком Г. Бердимухамедова був перший президент Туркменістану *С. Ніязов*. Молодим він займався спортом (класична боротьба, стрільба). Закінчив стоматологічний ф-т Туркменського державного медичного ін-ту (1979), працював за фахом. У 1987 р. вступив до аспірантури в Москві, в 1990 р. захистив кандидатську дисертацію з медичних наук. У 1990–95 рр. працював у Туркменському державному медичному ін-ті, був деканом ф-ту. У 1995 р. був призначений директором стоматологічного центру Міністерства охорони здоров'я та медичної промисловості, з 1997 р. – очолив міністерство, а з 1998 р. – ще й Міжнародний медичний центр ім. *С. Ніязова*. На поч. 2000-х рр. став віцепрем'єр-міністром з питань охорони здоров'я, освіти, науки, культури і ЗМІ. Поступово увійшов до найближчого оточення *С. Ніязова*. 28. 11. 2006

представляв державу на засіданні Ради голів держав-членів СНД, що було чітким сигналом про можливого наступника «Туркменбаші».

Після смерті *С. Ниязова* (21. 12. 2006) Г. Бердимухамедов став т. в. о. президента. 26. 12. 2006 він очолив Народну раду, яка того ж дня внесла зміни до конституції й ухвалила Закон про вибори президента. 11. 02. 2007 Г. Бердимухамедов на виборах, в яких взяли участь 6 кандидатів, набрав 82,9% голосів. Цікаво, що інавгурація була призначена заздалегідь на день виборів, попри теоретичну можливість другого туру. На виборах у лютому 2012 р. переобрався з 97,14% голосів виборців. Г. Бердимухамедов започаткував низку популістських реформ: відмінив уніформу для студентів, повернув 10-тирічну освіту в школах, зробив для туркменів безкоштовним бензин (щоправда, скасував цю норму в 2014 р.), повернув виплату пенсій за віком. Вони мало змінили ситуацію в державі. Президент оголосив «війну» тютюнопалінню (обіцяв до 2025 р. зробити Туркменістан «вільним від тютюну»), значно підвищивши ціни на цю продукцію. Проте більшість обіцянок не було виконано. Так, у 2007 р. Г. Бердимухамедов обіцяв за 10 років зробити Internet доступним для всього населення країни. Проте частка користувачів світової мережі за 2007–12 рр. зросла з 1 до 5% населення. При Г. Бердимухамедові відбулося посилення тоталітарного режиму. Вся економіка перебуває під тотальним державним контролем, що є головною перепорою припливу іноземних інвестицій. У рейтингу економічної свободи країна перебуває на 164-му місці з 180 країн. Натомість тотальні корупція (161-е місце) і цензура (за рейтингом RSF¹, за рівнем свободи преси Туркменістан посідає 176-е місце з 178 країн) стали звичними явищами. Самого Г. Бердимухамедова журнал *Foreign Policy*² поставив на 5-е місце в рейтингу найбільших диктаторів сучасності. Г. Бердимухамедов створив небачений культ своєї особи, який значно перевершив культ особи *С. Ниязова* й набував інколи комічних форм. Він має безліч неофіційних титулів: «Покровитель», «Батько нації», «Твердиня, опора і надія» та ін. Його портрети прикрашають установи й школи, вулиці, будинки. Туркменські молодята у РАГСax мали робити обов'язкову весільну світлину на тлі портрета президента. Г. Бердимухамедов офіційно вважається найвидатнішим туркменським композитором і співаком (з 2009 по 2019 рр. вийшло 10 його синглів і альбомів пісень), письменником (йому приписують авторство 53 книг, існує сайт електронної бібліотеки творів президента) і спортсменом (має 10-й дан з карате й чорний пояс з тхеквондо, в 2011 р. він на своєму скакуну Беркарарі виграв престижні змагання зі скачок і виграв 11 млн. дол.).

У лютому 2022 р. Г. Бердимухамедов несподівано повідомив, що планує піти з посади. На 12. 03. 2022 були призначені дострокові президентські вибори, на яких переміг його син Сердар.

¹ RSF, Reporters sans frontières (з фр. «Репортери без кордонів») – міжнародна недержавна організація захисту прав людини, заснована в 1985 р. у Парижі, яка оберігає свободу слова в усьому світі. Організація проводить боротьбу з цензурою та виступає за звільнення журналістів, які перебувають в ув'язненні через їхню професійну діяльність. При цьому організація спирається на параграф 19 «Загальної декларації прав людини».

² *Foreign Policy* («Міжнародна політика») – авторитетний американський журнал, заснований у 1970 р. Висвітлює новини міжнародної політики.

БІЯ, Поль (народ. 13. 02. 1933) – камерунський державний і політичний діяч, прем'єр-міністр [1975–82], президент [з 1982 р.]. Етнічний фанг¹. Закінчив Ліцей генерала Леклерка в Камеруні (1956), Ліцей Луї ле Гран і Сорбонну в Парижі (Франція). З 1962 р. – на державній службі. Працював у канцелярії президента *А. Ахіджо*, був директором кабінету в міністерстві національної освіти, молоді та культури, генеральним секретарем того ж міністерства. 30. 06. 1975 р. став прем'єр-міністром. 4. 11. 1982 *А. Ахіджо* оголосив про відставку, 6. 11. 1982 президентом став П. Бія. У серпні 1983 р. він звинуватив экс-президента в підготовці державного перевороту, в лютому 1984 р. заочний суд засудив його до смертної кари, яку П. Бія замінив довічним ув'язненням. 14. 09. 1983 він став головою єдиної в Камеруні партії – Камерунського Національного Союзу (з 1985 р. – Демократичне Об'єднання Камерунського Народу), яка була й залишається правлячою. Неодноразово перемагав на президентських виборах (1984 р. – 99,98% голосів; 1988 р. – 98,75%; 1992 р. – 40%, проте переміг і на них; 1997 р. – 93%; 2004 р. – 70,9%; 2011 р. – 78%; 2018 р. – 72%). Після кожних виборів владу звинувачували в фальсифікаціях, проте це не позначалося на їхніх результатах. За правління П. Бії Камерун мав напружені відносини з Нігерією. У 1994 і 1996 рр. мали місце збройні сутички за спірні прикордонні території – багатий нафтою пів-в Бакассі. Міжнародний Суд у 2002 р. визнав правомірність претензій Камеруну на ці території. 12. 06. 2006 П. Бія і президент Нігерії *О. Обасанджо* підписали угоду, але парламент Нігерії її не ратифікував. Попри це, Камерун відновив контроль над Бікассою. П. Бія є профранцузьким політиком. Останніми роками йому також вдалося отримати значні інвестиції і кредити від Китаю. Попри це, країна має великі зовнішні борги, невирішені економічні проблеми й тотальну корупцію. Сам П. Бія вважається одним із найбільших диктаторів Азії і Африки сучасності.

БЛЮХЕР, Василь Костянтинович (19. 11. 1890 – 9. 11. 1938) – радянський військовий діяч, маршал. Був кандидатом у члени ЦК ВКП(б) (1934–37), членом ЦК ВКП(б) (1937–38). У жовтні 1938 р. був репресований і розстріляний, помер у Лефортовській в'язниці. Реабілітований 13. 03. 1956.

З жовтня 1924 по липень 1927 рр. був головним військовим радником Південного китайського уряду Національної Партії (Гоміндан) у Гуанчжоу та Національної Револьюційної армії (НРА). У 1924 р. організував військово-політичну школу на о. Вампу неподалік від Гуанчжоу, яка готувала кадри для НРА. Її начальником був призначений *Чан Кайши*. У 1924–1925 рр. там здобули підготовку 1 700 офіцерів, а всього за період існування школи – бл. 8 тис. Брав участь у плануванні та здійсненні Північного походу НРА (липень 1926 – березень 1927 р.), який завершився взяттям Шанхая і Нанкіна.

З 6. 08. 1929 по 17. 05. 1935 рр. був командувачем Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії, потім – командувачем Далекосхідним ВО і Далекосхідним фронтом. Під командуванням В. К. Блюхера Далекосхідна армія завдала поразки китайським військам у листопаді 1929 р. під час

¹ Фанг – група споріднених бантумовних народів на півд. Камеруну, Екваторіальній Гвінеї і пвн. Габону загальною чисельністю бл. 4 млн. осіб. Належать до бенуе-конголезької сім'ї нігеро-конголезької мовної макросім'ї

загострення конфлікту навколо Китайської Східної Залізниці, що спровокувало розрив дипломатичних відносин між СРСР і урядом Гоміндану.

БОГДО-ГЕГЕН VIII – див.: *Нгаванг Лобсанг Чокьї Ньїми Тензін Вангчуг*.

БОДОО Догсомін (1885–1922) – монгольський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Монголії [1921–22]. Народ. в аратській¹ родині, навчався в школі в Урзі (суч. Улан-Батор), працював писарем у різних державних установах, був викладачем у російській консульській школі, перекладачем (володів тибетською, маньчжурською, китайською і російською мовами) і коректором газети «Монгольські відомості» (видавалась у Харбіні, Маньчжурія, при російському управлінні Китайської Східної Залізниці). Там захопився більшовистськими ідеями. Після окупації Монголії китайськими військами в 1919 р. заснував в Урзі підпільну групу «Консульський пагорб» (до її складу входив *Чойбалсан Х.*). На поч. 1920 р. вона об'єдналася з іншою подібною організацією «Східний хурее» на чолі з *Данзаном С.*, а 25. 06. 1920 за вказівкою більшовиків цей союз перетворився на Монгольську Народну Партію (МНП). У серпні 1920 р. Д. Бодоо був делегатом МНП в Іркутську, вів переговори з Комінтерном, зміг домовитися про поставки зброї для Монгольської Народної Армії, яка тоді формувалася. Підтримував контакти з російськими більшовиками й надалі: за їх допомогою МНР протистояла і китайцям, і військам *Р. Ф. Унгерна фон Штернберга*. На Першому з'їзді МНП (1. 03. 1921) Бодоо Д. призначили міністром закордонних справ, а 16. 04. 1921 він став головою Народного уряду, залишаючись головою МЗС. Брав участь у роботі комісії з підготовки радянсько-монгольського договору. Став жертвою партійних інтриг: міністр фінансів *Данзан С.* звинуватив його в зв'язках з «контрреволюцією» (*Джа-Ламою*). *Сухе-Батор Д.*, який побоювався посилення Бодоо Д., оголосив його «ворогом народу». Бодоо Д. згодом розстріляли.

БОКАССА, Жан Бодель (22. 02. 1921 – 3. 11. 1996) – центральноафриканський політичний і державний діяч, президент Центральноафриканської Республіки (ЦАР) [1966–76], імператор Центральноафриканської імперії [1976–79]. Народ. у французькій колонії Убангі-Шарі (Французька Екваторіальна Африка) в родині сільського старости, етнічний мбака². Закінчив середню школу в Браззавілі (Французьке Конго). У 1939–60 рр. служив у французькій колоніальній армії. Під час Другої світової війни перебував у лавах «Франції, що бореться» Ш. де Голля, воював у Провансі і на Рейні (1944–45), кавалер Ордена Почесного легіону. Після війни навчався в кількох військових навчальних закладах у Франції й Африці. Після проголошення незалежності ЦАР (13. 08. 1960) Ж. Б. Бокасса за дорученням президента (і свого двоюрідного брата) *Д. Дако* організував Національну армію й став начальником Генерального Штабу. 1. 01. 1966 здійснив військовий переворот, оголосив себе президентом і прем'єр-міністром ЦАР. Його влада від

¹ Див. прим. на с. 98.

² Мбака – народ у ЦАР і Демократичній Республіці Конго (загалом бл. 300 тис. осіб). Їхня мова належить до убангійських мов нігеро-конголезької сім'ї нігеро-кордофанської макросім'ї мов.

самого початку набула форм відвертої диктатури, він жорстоко переслідував будь-які прояви інакодумства й опозиції. Є свідчення, що Ж. Б. Бокасса особисто брав участь у тортурах і розправах. У 1972 р. він оголосив себе довічним президентом. Ж. Б. Бокасса був прибічником «африканського соціалізму» й «повернення до землі», всі зусилля держави в економіці були спрямовані на розвиток традиційного сільського господарства. Висунув ідею регіонального лідерства. У 1968 р. став ініціатором створення Союзу Центральноафриканських держав, до складу якого увійшли, окрім ЦАР, Демократична Республіка Конго і Чад. 4. 12. 1976 проголосив Центральноафриканську імперію й оголосив себе її імператором. У зовнішній політиці намагався балансувати між СРСР, зах. країнами (передусім Францією) і Рухом неприєднання. У 1970 і 1973 рр. відвідав з офіційними візитами СРСР, під час перебування в Артеку офіційно «вступив» у піонери. Попри відверто диктаторський режим президент Франції В. Жискард д'Естен називав Ж. Б. Бокасса «другом» і приїздив до ЦАР на полювання. Це було зумовлено відкриттям доступу до покладів уранової руди для французьких компаній. Після зустрічі з президентом Лівії *М. Каддафі* Ж. Б. Бокасса оголосив про навернення в іслам, сподіваючись цим самим отримати допомогу від лівійського диктатора.

20. 09. 1979 Ж. Б. Бокасса під час візиту до Лівії був усунутий від влади внаслідок військового перевороту, організованого силами спеціального призначення Франції. Кілька років переховувався в Березі Слонової Кістки (з 1986 р. Кот-д'Івуар). У 1980 р. у ЦАР був заочно засуджений до смертної кари. Йому інкримінували політичні вбивства, канібалізм (доведено, що Ж. Б. Бокасса дійсно був людоджером) і корупцію (жив у казковій розкоші: так, черевики, в яких він був під час коронації, потрапили до «Книги рекордів Гіннеса» як найдорожче взуття в історії). Після повернення до ЦАР у 1986 р. був заарештований, але смертну кару замінили 20 роками каторжних робіт. Був амністований у 1993 р. Ж. Б. Бокасса помер від інфаркту. 1. 12. 2010 президент ЦАР Ф. Бозізе повністю реабілітував Ж. Б. Бокасса, назвав його «великим гуманістом» і «достойним сином нації».

БОНГО́ ОНДІБА́, Ель-Хадж Омáр (спр. ім'я: Альбér Бернáр Бонго́; 30. 12. 1935 – 8. 06. 2009) – габонський військовий, політичний і державний діяч, президент [1967 – 2009]. Народ. у Сх. Габоні (Французька Зах. Африка) в родині вождя, етнічний батеке¹, католик. Закінчив школу в Браззавілі (Французьке Конго), працював у Службі поштового й телекомунікаційного зв'язку, але обрав військову кар'єру. У 1958–60 рр. навчався в льотній школі, отримав звання лейтенанта, служив у Браззавілі, Бангі (суч. ЦАР) Форт-Ламі (суч. Чад), дослужився до капітана. Зі здобуттям незалежності (17. 08. 1960) повернувся до Габону, був міністром закордонних справ (1960–62), заступником голови адміністрації президента *Л. Г. Мба* (березень – жовтень 1962 р.), головою адміністрації (1962–63), міністром інфраструктури (1963–66) й оборони (1964–66). У лютому 1964 р. у Габоні відбувся перший (і останній!) військовий

¹ Батеке – народ групи банту (див. прим. на с. 211) у Центр. Африці, у сер. течії р. Конго (Республіка Конго, Демократична Республіка Конго, Габон). Більшість батеке зберегли традиційні вірування і культуру, частина – християни.

переворот, президента *Л. Г. Мба* викрали, а А. Б. Бонго заарештували. Заколот продовж 2 днів придушили французькі сили спеціального призначення. У 1966 р. А. Б. Бонго призначили віцепрем'єр-міністром і віцепрезидентом, а після смерті *Л. Г. Мба* він став президентом (з 28.11.1967). Одночасно він був прем'єр-міністром (1967–75), міністром оборони (1967–81), інформації (1967–80), освіти, внутрішніх справ (1967–70), планування й розвитку (1967–77). Він також був головою правлячої Габонської Демократичної Партії. Після візиту до Лівії у 1973 р. перейшов в іслам і змінив ім'я на ісламський лад. Незмінно перемагав на президентських виборах, у 1973, 1979, 1986 рр. вони були безальтернативними, тож за чинного голову держави «голосували» понад 99% виборців. На поч. 1990-х рр. Е. О. Бонго Ондіба відмовився від однопартійної системи, тож президентські вибори 1993, 1998 і 2005 рр. були формально вільними, проте опозиція не визнавала їх результатів і звинувачувала владу в фальсифікаціях і використанні адміністративного ресурсу. Для пом'якшення ситуації з 1996 р. президент включав до складу уряду представників опозиційних партій. Е. О. Бонго Ондіба забезпечив відносну економічну стабільність, ВВП Габону за його правління зріс у 15 разів і досяг 8 тис. дол. на душу населення. У зовнішній політиці він орієнтувався на Францію (вона була зацікавлена в габонському урані), підтримував дружні відносини з королем Марокко *Хасаном II*. Військові контингенти Габону брали участь у миротворчих операціях у ЦАР, Бурунді, Чаді, Демократичній Республіці Конго. Водночас Е. О. Бонго Ондібу неодноразово звинувачували в корупції, він дійсно мав банківські рахунки й нерухомість в Європі (напр., маєток на Єлисейський полях у Парижі вартістю 18 млн. євро).

Е. О. Бонго Ондіба помер у Барселоні (Іспанія) чи то від онкологічного захворювання, чи то від інфекції. Його скромно поховали в рідному селі. Його іменем названі найбільший стадіон Габону, університет, аеропорт, декілька гімназій і шпиталів. На його честь м. Леваї перейменували на Бонговіль.

БОРОДІН Михайло Маркович (спр. прізви.: Грузеберг, 9. 07. 1884 – 29. 05. 1951) – радянський політичний діяч, функціонер Комінтерну. Член РСДРП (б) з 1903 р., тривалий час жив в Європі і США. У 1918–19 рр. з різними завданнями перебував у Швеції, Мексиці. Там познайомився з *М. Роєм* – індійським емігрантом, якого «навернув» у марксизм і завербував до лав Комінтерну. У 1919 р. М. М. Бородін разом з *М. Роєм* був призначений відповідальним за проект «афганський коридор», ідейним натхненником якого був Л. Д. Троцький. Навесні 1919 р. на тер. Радянської Середньої Азії виник «Тимчасовий уряд Вільної Індії», який активно діяв в Афганістані. У липні–серпні 1920 р. тривала підготовка «індійського походу», на організацію якого Комінтерн і уряд Радянської Росії виділили 2 млн. руб. На ці кошти була закуплена зброя, типографія з шрифтами фарсі¹ (провідні мови Афганістану –

¹ Фарсі (перська мова) – провідна мова іранської групи індоєвропейської сім'ї народів, яка має багатовікову літературну традицію. Виникла в середні віки, зазнала значного впливу з боку арабської мови, що проявилось передусім у писемності. В середні віки це була мова міжнародного спілкування, культури й науки, яка справила значний вплив на всі мови регіонів Близького Сходу й Півд. Азії.

пушту¹ й дарі² – іранські) і хінді³, пропагандистська література, навіть оснащено авіаланку. 5. 10. 1920 у Ташкенті було відкрито Військову школу для підготовки кадрів для «Індійської революційної армії», в якій викладали радянські інструктори. Там же виникли Комуністична Партія Індії на чолі з *М. Роєм* і «Афганський центральний революційний комітет». Передбачалося, що на шляху до Індії місія Бородіна-Роя сприятиме «визволенню пригноблених народів Афганістану» й створить, таким чином, плацдарм для «індійського походу». В Афганістані сприяти місії мав повноважний представник Радянської Росії Я. З. Суриц. Утім, місія була згорнута, чому сприяли покращення відносин з еміром Афганістану *Амануллою-ханом* (завершувалася підготовка Радянсько-афганського договору), прагнення більшовиків налагодити співпрацю з Великою Британією й усвідомлення авантюристичності проєкту «індійського походу» через «афганський коридор». Після провалу місії в Афганістані М. М. Бородін у 1923–27 рр. працював політичним радником китайської Національної Партії (Гоміндан), затим – заступником народного комісара праці, заступником директора ТАРС, головним редактором Совінформбюро. Заарештований у 1949 р., помер у Лефортовській в'язниці.

БОС, Субхас Чандра (23. 01. 1895/1897 – 18. 08. 1945) – індійський політичний діяч, учасник національно-визвольного руху. Бенгалець⁴, навчався в приватних коледжах, Ун-ті Калькутти (суч. Колката), далі – в Кембриджському ун-ті. У 1920–21 рр. служив в Індійській цивільній службі в Лондоні. Після повернення до Індії вступив до Індійського Національного Конгресу (ІНК), належав до його лівого радикального крила. Мав значні розбіжності з *М. К. Ганді*, не поділяв його філософії ненасилля, був прихильником збройних методів боротьби, а також безапеляційно підтримував ідею повної незалежності Індії. Неодноразово заарештовувався англійською колоніальною владою, тривалий час жив в еміграції. У 1938–39 рр. очолював ІНК, але на поч. вересня 1939 р. склав повноваження через відмову більшості конгресистів розпочати збройну боротьбу проти Великої Британії під час Другої світової війни. С. Ч. Бос вважав, що для досягнення незалежності Індії слід шукати допомоги будь-де, тому на поч. Другої світової війни вступив у контакти з представниками держав «Вісі». У липні 1941 р. був заарештований британцями, але зміг утекти,

¹ Див. прим. на с. 46.

² Дарі (східноперська мова) – один з літературних стандартів перської мови, мова афганських таджиків, хазарійців (див. прим. на с. 378) та ін. етнічних груп. Поряд з пушту – офіційна мова в Афганістані.

³ Хінді – індоарійська мова, або діалектний континіум мов (говорять «сукупність мов хінді»), поширена в Півн. і Центр. Індії, а також народи арійського походження, які розмовляють цією мовою. Виокремилася з хіндустані в к. XIX – на поч. XX ст. На хінді розмовляють не менше 40% жителів Індії, для не меншої частини вона є другою рідною. З 1965 р. хінді – офіційна (поряд з англійською) мова в Індії.

⁴ Бенгальці – народ, що населяє історичну область Бенгалія. Становлять 98% населення Бангладеш, в Індії складають більшість населення шт. Зах. Бенгалія й Трипур, значні їх групи живуть у шт. Ассам і Джарханд. Мешкають також у Непалі, Бутані, М'янмі, Великій Британії, арабських країнах Близького Сходу. Це один з найбільших народів у світі. Загальна чисельність – бл. 300 млн осіб. Мова бенгалі належить до індоарійських мов.

перебрався до Берліна, намагався вступити до лав Вермахту. Брав участь у створенні легіону СС «Вільна Індія», сформованого перев. з індійських мусульман. У 1942 р. налагодив контакти з представниками Японії, отримав від них титул «нетаї» («вождь») Індійської Національної Армії (ІНА), сформованої перев. з індійських полонених у Малаї (бл. 20 тис. осіб). У 1943 р. у Бангкоку (Таїланд) проголосив утворення «Уряду Вільної Індії», визнаного Японією. У 1943–44 р. на чолі ІНА воював проти союзних військ у Бірмі й на Андаманських о-вах. Загинув в авіакатастрофі над о. Тайвань, коли летів до Японії. Обставини смерті до кінця не з'ясовані, періодично висувалися конспірологічні версії.

Попри колабораціонізм С. Ч. Боса, в Індії він вважається видатним борцем за незалежність. У 1992 р. його ім'я внесли до Пантеону Героїв Індії, його посмертно нагородили найвищим орденом «Бхарат Ратна» («Коштовність Індії»). На честь С. Ч. Боса названо міжнародний аеропорт у Колкаті.

БОТА, Луїс (27. 09. 1862 – 27. 08. 1919) – південноафриканський африканерський¹ політичний і військовий діяч, генерал, перший прем'єр-міністр домініону² ПАС [1910–19]. З 1883 р. перебував на військовій службі. У 1897 р. був вперше обраний до парламенту Південноафриканської республіки (Трансвааль). Був головнокомандувачем армії Трансваалю під час Британсько-бурської війни 1899–1902 рр., виявив при цьому неабиякі якості полководця. Один з організаторів партизанської війни. Через репресії британців проти мирного африканерського населення змушений був піти на поступки. Був учасником мирних переговорів з Великою Британією, один з ініціаторів підписання Фірінгінгського мирного договору (31. 05. 1902). У лютому 1907 р. був призначений прем'єр-міністром автономного Трансваалю, був учасником Установчої конференції ПАС (1908–09), де очолював делегацію Трансваалю. Після утворення домініону ПАС (31. 05. 1910) став його першим прем'єр-міністром. Був прихильником компромісу з Великою Британією, проте сприяв посиленню позицій африканерів у ПАС. В інтересах африканерських фермерів ініціював «Закон про землі тубільців» (16. 06. 1913), який фактично надав їм монопольне право на володіння придатними до обробітку землями. Л. Бота підтримував вступ ПАС у Першу світову війну на боці Антанти. Придушив бурське повстання на чолі з генералом Х. де Ветоном проти вступу ПАС у війну («повстання Маріца», жовтень 1914 – лютий 1915 рр.). У 1915 р. спрямував до Німецької Півд.-Зах. Африки (суч. Намібія) війська ПАС, які окупували цю німецьку колонію. Учасник Паризької мирної конференції, активно домагався передачі під контроль ПАС Німецької Півд.-Зах. Африки. У квітні 1919 р. очолював міжнародну комісію для укладання перемир'я між Західноукраїнською Народною Республікою і Польщею. Помер від серцевого нападу, похований на Полі Героїв у Преторії.

¹ Африканери – народ у Півд. Африці, представники якого є нащадками колоністів голландського, німецького й французького походження, які злилися в етноконфесійну спільноту в Капській колонії. В основній своїй масі сповідують кальвінізм, розмовляють мовою африкаанс. Іншою принизливою їх назвою є «бури» (букв. «селюки»), як їх називали британці.

² Див. прим. на с. 9.

БОТА, Пітер Віллем (12. 01. 1916 – 31. 10. 2006) – південноафриканський політичний і державний діяч, прем'єр міністр [1978–84], президент [1984–89] ПАР. Народ. у сім'ї африканерів¹-фермерів. Його батько під час Британсько-бурської війни 1899–1902 рр. воював у загоні командос; мати була інтернованою в британському концентраційному таборі. Закінчив ун-т у Блумфонтейні, був членом Національної Партії. У 1948 р. став депутатом парламенту ПАС. У 1961–66 рр. – міністр у справах кольорового населення, потім був міністром торгівлі й оборони. У 1977 р. як міністр оборони започаткував таємну ядерну програму, результатом якої стало виготовлення 6 ядерних бомб (усі були знищені на поч. 1990-х рр.). У вересні 1978 р. був призначений прем'єр-міністром. Після прийняття нової конституції, яка розширила президентські повноваження (1984), став президентом. Підтвердив свої повноваження на виборах у вересні 1984 р. Попри міжнародні санкції, П. В. Бота відмовився скасовувати режим апартеїду. У відповідь на масові акції протесту чорношкірого населення в 1985 р. запровадив у ПАР надзвичайний стан, заборонив діяльність партій, жорстоко придушував антиурядові виступи. Уряд П. В. Боти активно підтримував сили, які протистояли прокомуністичним режимам у сусідніх африканських країнах (Мозамбик, Ангола, Зімбабве). Попри те, що він вважався символом апартеїду, припускав можливість подальшого діалогу з чорношкірим населенням, про що свідчила резонансна «промова Рубікон» у Дурбані 15. 08. 1985. Через погіршення здоров'я 14. 08. 1989 подав у відставку, його наступником став *Ф. де Клерк*, який демонтував систему апартеїду. Після відставки відійшов від політики, помер від серцевого нападу в своєму будинку в м. Вілдернесс.

БУЙОЯ, П'єр (24. 11. 1949 – 17. 12. 2020) – бурундійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1987–93; 1996 – 2003]. Народ. у Рутово (бельгійська підмандатна тер. Руанда-Бурунді), етнічний тутсі². У 1967–82 рр. навчався у військових навчальних закладах у Бельгії, Франції і ФРН. У 1984–87 рр. служив у Генеральному штабі ЗС Бурунді, майор. На хвилі масових заворушень, спричинених антикатолицькою кампанією президента *Ж. Б. Багази* й скориставшись його відсутністю в країні, 3. 09. 1987 здійснив військовий переворот і проголосив себе президентом. До жовтня 1988 р. одночасно був міністром оборони. Він призупинив переслідування католиків, звільнив політичних в'язнів. Проте в серпні 1988 р. у Бурунді відбулися масові сутички між тутсі й хуту³, які придушили військові, тоді загинуло бл. 5 тис. хуту, ще бл. 60 тис. залишили країну. Тоді П. Буйоя оголосив «політику національного примирення», вперше призначив прем'єр-міністром представника хуту. 1. 06. 1993 відбулися перші в історії Бурунді демократичні президентські вибори, на яких переміг хуту М. Ндадайє (65% голосів). Проте за 3 місяці він загинув, наступний президент-хуту *С. Нтарьяміра* загинув в авіакатастрофі (6. 04. 1994, разом з президентом Руанди *Ж. Хабіаріманом*, також хуту). Це спровокувало чергове загострення міжетнічного протистояння в Бурунді, в

¹ Див. прим. на с. 112.

² Див. прим. на с. 84

³ Див. прим. на с. 84.

розпал якого 25.07.1996 П. Буйоя здійснив військовий переворот і став президентом. Він посилив політику тутсізації, скасував пост віцепрезидента (ним мав бути хуту), проте під зовнішнім тиском у 2001 р. змушений був відновити його. Віцепрезидентом він призначив Д. Ндайізіє, якому передав владу 30.04.2003. Після відставки П. Буйоя отримав довічне місце в Сенаті, в 2008 р. він очолював миротворчу місію АС у Чаді. 19.10.2020 Верховний Суд Бурунді заочно засудив його й ще 18 осіб до довічного ув'язнення за вбивство президента М. Ндадайє. Проте П. Буйоя тоді мешкав у Франції, він помер у Боней-ан-Франс (Іль-де-Франс), похований у Бамако (Малі).

БУМЕДЬЄН, Хуарі (16.08.1925 – 27.12.1978) – алжирський військовий, державний і політичний діяч, Голова Революційної Ради [1965–76], прем'єр-міністр [1965], президент [1976–78] Алжирської Народно-Демократичної Республіки (АНДР). Син учителя, освіту здобув в ун-ті «Аль-Азхар» у Каїрі (Єгипет) й ун-ті Зітуна (Туніс), викладав арабську в Уджді (Марокко). З 1955 р. – активний учасник національно-визвольного руху, член Фронту Національного Визволення, учасник бойових дій проти французьких військ. У 1957 р. отримав звання полковника. Після здобуття Алжиром незалежності (5.07.1962) був начальником Генерального Штабу Національно-Визвольної Армії Алжиру, членом Національної Ради Алжирської Революції, міністром оборони. У 1963 р. став першим заступником прем'єр-міністра. 19.06.1965 здійснив військовий переворот, усунув від влади й помістив під домашній арешт президента Алжиру *А. Бен Беллу*. Очолив Революційну Раду, яка мала всю владу в країні. 11.12.1976 став президентом. Продовжив і поглибив політику попередника, спрямовану на побудову в Алжирі суспільства «ісламського соціалізму». Х. Бумедьєн завершив націоналізацію промисловості, нафтових і газових родовищ (загалом 660 підприємств), провів аграрну реформу, здійснював індустріалізацію державного сектору й розбудовував мережу освітніх і медичних закладів. Для цього він використовував допомогу, яка надходила переважно від СРСР і Франції. Попри успіхи, державний сектор виявив свою неефективність, що позначилося на соціально-економічній ситуації в країні. Конституція 1976 р. проголосила АНДР «соціалістичною державою». Був прихильником панарабізму, після смерті президента Єгипту *Г. А. Насера* (28.09.1970) претендував на лідерство в арабському світі, висунув ідею створення «Арабської соціалістичної держави Північної Африки», до якої мали увійти Алжир, Туніс, Марокко, Мавританія, Зах. Сахара. Підтримував Антимарокканський фронт Західної Сахари (абр. з ісп. ПОЛІСАРІО), що спровокувало конфлікт з Марокко. Х. Бумедьєн помер в Алжирі від важкої хвороби, ходили чутки про можливе отруєння.

БУРГІБА, Хабіб бен Алі (3.08.1903 – 6.04.2000) – туніський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1956–57], перший президент [1957–87] країни. Вивчав право в Тунісі й Сорбонні (Франція), був успішним юристом. У 1938 р. очолив партію «Новий Дестур», через що неодноразово був заарештований французькою колоніальною адміністрацією. Під час Другої світової війни мав контакти з Б. Муссоліні, який обіцяв сприяння в досягненні Тунісом незалежності взамін на прихильність туніських патріотів. Проте згодом,

повернувшись до Тунісу, Х. Бургіба закликав до боротьби проти Німеччини й Італії. У 1950 р. висунув гасло автономії Тунісу в складі Французького Союзу (була надана 31.04.1954). Після проголошення незалежності Тунісу (20.03.1956) Х. Бургіба став прем'єр-міністром, а після ліквідації монархії (25.07.1957) – першим (з 1975 – «довічним») президентом Тунісу.

Х. Бургіба був прихильником прозахідного курсу, ініціював масштабні реформи. Економіка країни ґрунтувалася на ринкових засадах, було значно розширено й захищено інститут приватної власності. Значна увага приділялася розбудові мережі навчальних закладів різних типів і рівнів. У Тунісі жінки отримали безпрецедентні як для ісламської країни права: було заборонене багатоженство, законодавчо врегульовано процес розлучення. Х. Бургіба підтримував визвольні рухи в Африці, був одним із засновників Руху неприєднання. Водночас внутрішньополітичний режим мав усі риси авторитарної однопартійної диктатури. Від поч. 1980-х рр. під впливом зростання впливу в країні політичного ісламізму уряд пішов на деяку лібералізацію суспільно-політичного життя, була дозволена поміркована опозиція. Попри це, 7.11.1989 Х. Бургіба був відсторонений від влади внаслідок державного перевороту, організованим прем'єр-міністром *З. Бен Алі*. Екс-президент був поміщений під державний арешт у рідному м. Монастир, де й помер. Похований у задалегідь збудованому мавзолеї.

БУТЕЛЄЗІ, Мангосуту (народ. 27.08.1928) – південноафриканський політичний і державний діяч, борець проти системи апартеїду. Народ. у Махлабатіні в Зулуленді (пров. Наталь) у родині королівської зулуської¹ династії, нащадок Чаки². Початкову освіту здобув у Зулуленді, середню – в Адамс-коледжі при християнській місії поблизу Дурбана. Вивчав історію в Ун-ті Форт-Хейр у м. Еліс, але був відрахований. Входив до Молодіжної Ліги Африканського Національного Конгресу (АНК). Критикував систему апартеїду, проте сподівався на компроміс з владою «білої» меншості. Був затрим антикомуністом. У 1970 р. очолив місцеву адміністрацію бантустану³ Квазулу, а в 1976 р. став головним міністром Квазулу. 4.01.1974 спільно з африканерським⁴ адвокатом Г. Швейцером оприлюднив «Махлабатинську декларацію віри» – принципи міжрасового миру й конституційного розвитку ПАР. Документ містив заклик до поступової ліквідації апартеїду. Його відкинули як АНК, так і радикальні африканери. 21.03.1975 заснував

¹ Зулуси – африканський народ групи банту (див. прим. на с. 211) в Півд. Африці (бл. 10–11 млн. у ПАР). Мали давні традиції державності й опору європейській колонізації.

² Чака (Шака) Зулу – вождь зулусів (бл. 1787 – 1828), видатний адміністратор і військовий діяч, національний герой зулусів. За його правління зулуси перетворились з невеликого клану на могутній народ, що контролював велику частину території суч. ПАР

³ Бантустан (від «банту» і «стан» – «державка») – території, які використовувались як резервації для місцевого африканського населення в ПАР і Півд.-Зах. Африці (суч. Намібія) в рамках політики апартеїду. Зазвичай були етнічно гомогенними – в кожному з них зосереджувалися представники однієї народності. У ПАР було 10 бантустанів, деякі з них були проголошені «незалежними державами» (Транскей, Венда, Бапутатсвана, Сіскей), деякі – мали «автономію» (Квазулу, Лебова, Кваква).

⁴ Див. прим. на с. 112.

національну зулуську організацію «Інката» («Партія свободи»). Спочатку вона співпрацювала з АНК *Н. Манделі*, проте з часом їхні шляхи розійшлися. М. Бутелезі виступав за діалог між «білою» меншістю і чорношкірою більшістю, критикував лівий радикалізм АНК, засуджував міжнародні санкції проти ПАР. На поч. 1990-х рр. протистояння між АНК і «Інкатою» загострилося, мали місце збройні сутички. Утім, за президенства *Н. Манделі* (1994–98) і *Т. Мбеке* (1998–2004) М. Бутелезі був міністром внутрішніх справ. Пішов у відставку через незгоду з еміграційною політикою уряду. Залишаючись лідером «Інкати», останніми роками опікується медичними й освітніми програмами.

БУТРОС ГАЛІ, Бутрос (14. 11. 1922 – 16. 02. 2016) – єгипетський політичний і державний діяч, дипломат, Генеральний Секретар ООН [1992–96]. Походив з давнього впливового коптського¹ роду. Навчався в Каїрському ун-ті, Упсалі (Швеція), захистив докторську дисертацію в Сорбонні (Франція). З 1949 р. викладав право в Каїрському ун-ті. У 1977–91 рр. був міністром закордонних справ Єгипту, одночасно – депутатом парламенту й заступником голови Соцінтерну. Виступав за глобальне мирне врегулювання на Близькому Сході, відстоював політичні права палестинців, відіграв важливу роль у підписанні Кемп-Девідських угод між Єгиптом і Ізраїлем (17. 09. 1978) і мирного договору між державами у Вашингтоні (26. 03. 1979). 1. 01. 1992 замінив П. де Куельяра на посту Генерального Секретаря ООН. Запропонував нову концепцію міжнародних відносин: «побудови миру» замість «припинення війни». Був прихильником вперше запропонованої ще в 1948 р. ідеї створення Армії ООН, яка б складалася з військових контингентів окремих держав. На думку Б. Бутроса Галі, це мало підвищити ефективність миротворчих операцій ООН. У 1994 р. спрямував миротворчі сили ООН до Боснії і Герцеговини, безрезультатно домагався ухвалення рішення РБ про втручання ООН у конфлікт у Руанді, намагався стабілізувати ситуацію в Сомалі в 1992–93 рр. Під час виборів Генерального Секретаря ООН у 1996 р. проти його кандидатури виступили США. Б. Бутрос Галі став першим Генсеком ООН, який не був обраний на другий термін.

Після відставки Б. Бутрос Галі був генеральним секретарем Асоціації франкомовних держав, членом багатьох наукових товариств у різних державах світу. Автор численних наукових праць з міжнародного права, а також мемуарів «П'ять років у будинку зі скла».

БУХАРІ, Мухаммаду́ (народ. 17. 12. 1942) – нігерійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1983–85; з 2015 р.]. Народ. у багатодітній (був 23-ою дитиною) мусульманській родині в м. Даура в півн.

¹ Копти – етноконфесійна група в Півн. Африці й на Близькому Сході, переважно в Єгипті. За приблизними оцінками, становлять 8–9% населення країни (бл. 6 млн.). Більшість коптів сповідують християнство, становлячи найбільшу християнську общину на Арабському Сході, належать до Коптської православної церкви. Копти – представники однієї з найдавніших гілок християнства, які зберегли в своїй культурі риси, які сягають античних часів. До XVII ст. розмовляли коптською мовою, яка вважається останньою фазою розвитку давньоєгипетської мови. Копти вважаються нащадками стародавніх єгиптян.

Нігерії (суч. шт. Кацина), етнічний фульбе¹. Навчався в школі в Кацині, проте коли в 2015 р. він подавав документи до Центральної виборчої комісії, шкільного сертифікату не надав. Відсутність документу про середню освіту була підставою для гострої критики М. Бухарі з боку опозиції під час виборів 2015 і 2019 рр. У 1961 р. закінчив військовий коледж у Кадуні, наступного року вступив до кадетської школи в Алдершоті (Велика Британія). До Нігерії повернувся в 1963 р. молодшим лейтенантом, командував взводом на півдні країни, був у складі Миротворчого контингенту ООН, після чого продовжив військове навчання в Англії. Після перевороту 1975 р. (тоді від влади відсторонили генерала *Я. Говона*) був військовим губернатором Півн.-Сх. регіону, а після його поділу на 3 штати – шт. Борно. У 1977 р. його в чині генерал-майора призначили федеральним комісаром з нафти й природних ресурсів, одночасно він був головою новоутвореної Нігерійської Національної Нафтової Компанії. 31.12.1983 М. Бухарі здійснив черговий військовий переворот і відсторонив від влади президента *Ш. Шагарі*. Він виправдовував свої дії необхідністю подолання корупції. Утім, політика М. Бухарі була далекою від цих декларацій. Він обмежив і без того куці свободи ЗМІ, видав наказ про можливість арешту на 3 місяці без винесення вироку будь-яких критиків режиму, заборонив страйки, створив Таємну поліцію («Національна організація безпеки»). Деякі його накази були дивними: так, державних службовців, які запізнювалися на роботу, він змушував привселюдно стрибати жабкою. Економічна політика М. Бухарі мала катастрофічні наслідки. 27.08.1985 його відсторонив від влади внаслідок військового перевороту генерал *І. Бабангіда*. До 1988 р. М. Бухарі перебував за ґратами.

М. Бухарі брав участь у президентських виборах 2003, 2007 і 2011 рр., проте кожного разу посідав друге місце. У 2015 р. він переміг діючого президента Г. Джонатана. Він одразу ж розгорнув наступ проти ісламської терористичної організації «Боко Харам» і навіть оголосив того року про перемогу над нею, проте атаки терористів не припинилися. М. Бухарі також оголосив війну корупції, в серпні 2015 р. створив Раду з протидії корупції при президентові. Він призначив винагороду за будь-яку інформацію про випадки ухиляння від сплати податків, здійснив ревізію витрат попередньої адміністрації. У 2017 р. був схвалений трирічний План економічного відновлення й зростання, який передбачав макроекономічну стабілізацію, розвиток сільського господарства й забезпечення продовольчої безпеки, зростання ефективності енергетичного сектору, модернізацію транспортної інфраструктури. Попри проблеми зі здоров'ям (лише в 2017 р. президент декілька разів лікувався за кордоном), у лютому 2019 р. його переобрали на другий термін. Утім, економіка Нігерії зростає повільно (2–4% щороку), хоча країна є найбільшим виробником нафти на континенті, майже наздогнала ПАР за розміром ВВП. Проте ВВП на душу населення становить 2 тис. дол. (144 місце в світі), в сільському господарстві задіяно бл. 70% працездатного населення (аграрний сектор забезпечує лише 21,1% ВВП). У 2019 р. 70% нігерійців перебувало за межею бідності, а інфляція сягнула 11,3%.

¹ Див. прим. на с. 79.

БХІНДРАВÁЛЛЕ, Джарнаїл Сингх (2. 06. 1947 – 6. 06. 1984) – сикхський політичний діяч, духовний лідер сикхів¹, «сант» («святий»). Належав до радикального крила сикхського релігійно-політичного руху. Був прибічником повернення до «чистого сикхізму²», закликав послідовників відмовитися від алкоголю, наркотиків, релігійних послаблень. Д. С. Бхіндрвалле протестував проти сучасних зачісок і європейського одягу в сикхській молоді. Вважаючи сикхів окремим народом, у 1970-х рр. він розпочав пропаганду руху за відокремлення Пенджабу від Індії і створення сикхської держави «Халістан» («Чиста держава», або «Держава чистих»). Очолив «Всеіндійський союз сикхів-студентів», сприяв створенню інфраструктури сикхського сепаратистського руху, був відповідальний за розгортання терору проти несикхського населення Пенджабу. Його метою було спровокувати масову міграцію їх зі штату для підвищення частки сикхів серед його населення. 20. 01. 1981 був заарештований за звинуваченням у вбивстві лідера пенджабських індусів Л. Д. Нараїна, однак був звільнений через відсутність доказів. У 1982 р. оголосив своєю резиденцією головну сикхську святиню – «Золотий храм» в Амрітсарі. 6. 06. 1984 уряд *І. Ганді* під приводом урядової заборони використовувати культові об'єкти в політичних цілях здійснив операцію «Блакитна зірка», під час якої підрозділи спеціального призначення взяли храм штурмом. Д. С. Бхіндрвалле загинув. Його наступником став Джангжиг Сингх Чайхан. Прямим наслідком «Блакитної зірки» й загибелі лідера сикхів стало вбивство сикхами-охоронцями прем'єр-міністра Індії *І. Ганді* 31. 10. 1984.

Д. С. Бхіндрвалле залишається суперечливою фігурою в історії Індії. Для більшості сикхів він – великомученик, натомість для більшості населення країни й офіційної Індії – екстреміст і сепаратист.

БХУТТО, Беназір (21. 06. 1953 – 27. 12. 2007) – пакистанська політична й державна діячка, двічі прем'єр-міністерка [1988–90; 1993–96] країни. Народ. у Карачі, донька *З. А. Бхутто*. Середню освіту здобула в престижних школах Карачі й Равалпінді. Потім вивчала політологію й економіку в Гарвардському (1969–73) й Оксфордському (1973–77) ун-тах. Після страти батька (4. 04. 1979) перебувала в еміграції. Повернулася до Пакистану в 1986 р., очолила засновану батьком Пакистанську Народну Партію (ПНП) й опозицію режиму *М. Зія-уль-Хака*. На виборах 1988 р., які відбулися після його загибелі (17. 08. 1988), ПНП здобула перемогу, в грудні того ж року Б. Бхутто вперше очолила уряд. Одночасно була міністеркою оборони й фінансів. За її урядування Пакистан повернувся до складу Британської Співдружності (1. 10. 1989). Вона лібералізувала суспільно-політичну систему, ініціювала помірковані ринкові реформи. Її політика спричинила незадоволення частини селян, а також ісламістів. У серпні 1990 р. голову уряду звинуватили в корупції, зловживанні

¹ Сикхи – послідовники сикхізму, нині переважно населяють шт. Пенджаб у півн.-зах. Індії. На сьогодні чисельність сикхів коливається в межах 22 млн. осіб. Сикхи до свого імені додають прізвище «Сингх» («Лев»), що має підкреслити їхню традиційну войовничість та хоробрість.

² Сикхізм – релігія, заснована в Пенджабі, в півн.-зах. Індії гуру Нанаком (1469 – 1539). Він же є автором священної книги сикхів «Адигрантх». Оскільки Пенджаб знаходиться на стику індуїстської та ісламської зон, вчення увібрало в себе риси обох цих релігій.

владою й непотизмі. Під загрозою військового перевороту президент *Г. Іслакхан* звільнив Б. Бхутто з посту прем'єр-міністра. Вона перейшла в опозицію до новоствореного уряду Ісламського Демократичного Альянсу. У жовтні 1993 р. Б. Бхутто вдруге очолила уряд. Вона започаткувала низку амбітних проєктів, серед яких – значне збільшення витрат на освіту, широкомасштабна електрифікація сільських районів тощо. Б. Бхутто визнала режим «Талібан» в Афганістані, пробувала загравати з ісламістами в середині країни. Проте її знову звинуватили в корупції, яка дійсно була значною. Її чоловікові А. А. Зардарі закидали отримання хабарів за просування потрібних урядових рішень. Брат Б. Бхутто загинув за загадкових обставин, до чого, можливо, був причетний її чоловік. Популярність прем'єр-міністра стрімко падала, і на хвилі масових антиурядових заворушень 5. 11. 1996 вона подала у відставку. Після приходу до влади *П. Мушаррафа* (листопад 1999 р.) Б. Бхутто знову звинуватили в фінансових махінаціях і корупції, вона виїхала за кордон (спочатку до Лондона, а потім до Дубая), а її чоловік був засуджений до 5 років ув'язнення. У 2003 р. швейцарський суд визнав Б. Бхутто та її родину винною у відмиванні державних коштів. У жовтні 2007 р. вона повернулася до Пакистану для участі в чергових парламентських виборах. У день прибуття до країни (18. 10. 2007) на неї був вчинений перший замах. Б. Бхутто загинула внаслідок другого замаху під час передвиборчого мітингу в Равалпінді. В організації замаху в лютому 2011 р. звинувачення було пред'явлено *П. Мушаррафу*.

БХУТТО, Зульфікар Алі (5. 01. 1928 – 4. 04. 1979) – пакистанський політичний і державний діяч, президент [1971–73], прем'єр-міністр [1973–77]. Народ. у Ларнаці (Британська Індія, суч. Пакистан). Вищу освіту здобув у Каліфорнійському й Оксфордському ун-тах. Політичну діяльність розпочав у партії Пакистанська Ісламська Ліга. У 1957 р. був призначений постійним представником Пакистану в ООН. Був міністром закордонних справ (1963–66) в уряді *М. Айюб-хана*. Підтримував жорсткий курс щодо Індії в конфлікті через приналежність Кашміру, шукав підтримки в Китаю. Після підписання Ташкентської декларації (10. 01. 1966), яка визнавала умови поділу Кашміру в 1947 р., подав у відставку. У 1967 р. заснував і очолив Пакистанську Народну Партію (ПНП), в основу ідеології якої були покладені принципи «ісламського соціалізму». З. А. Бхутто сформулював їх невдовзі після створення ПНП: «Іслам – наша віра; Демократія – наша форма правління; Соціалізм – наша економіка». З. А. Бхутто очолив опозицію військовому режиму *М. Айюб-хана*, в 1968–69 рр. перебував під арештом. ПНП перемогла на перших в історії Пакистану вільних виборах (грудень 1970 р.), а після підйому національно-визвольного руху в Сх. Пакистані, втручання у внутрішній пакистанський конфлікт Індії і проголошення незалежної держави Бангладеш (26. 03. 1971) генерал *А. М. Яхья-хан* передав владу З. А. Бхутто (грудень 1971 р.).

За конституцією 1973 р. Пакистан проголошувався парламентською федеративною республікою. Іслам був проголошений державною релігією, що відобразилося в офіційній назві країни – Ісламська Республіка Пакистан. Конституція значно розширила повноваження прем'єр-міністра, тому З. А. Бхутто 14. 08. 1973 очолив уряд, одночасно посідаючи пости міністра

закордонних справ, оборони й внутрішніх справ. Майже одночасно були прийняті указ «Про відповідальність за антинаціональну діяльність», який оголошував сепаратизм і регіоналізм порушенням федеральних законів, та закон «Про покарання за прояви неповаги до конституції». Усе це в купі суттєво посилило позиції режиму. Його внутрішня політика базувалася на «Програмі з 21 пункту». Уряд ініціював радикальні соціально-економічні перетворення вдусі «ісламського соціалізму». Був створений державний сектор на основі націоналізації великих і середніх підприємств та торгових фірм. Аграрна реформа передбачала земельний максимум, викуп землі й передачу її селянам, сорушення іригаційних систем, розширення посівів експортних культур (бавовна, рис). Уряд значно розширив права профспілок. У зовнішній політиці З. А. Бхутто намагався налагодити відносини з мусульманськими країнами Близького Сходу. На знак протесту проти визнання Великою Британією незалежності Бангладеш він вивів Пакистан з Британської Співдружності (30. 01. 1972). Щоправда, уряд З. А. Бхутто домовився з індійським урядом *І. Ганді* про відведення військ від кордону в Кашмірі й сам встановив дипломатичні відносини з Бангладеш у 1974 р. У 1973 р. Пакистан вийшов зі складу СЕАТО. У січні 1972 р. стартувала спрямована проти Індії пакистанська ядерна програма. З. А. Бхутто говорив: «Пакистан їстиме траву, але отримає першу ісламську ядерну зброю». У липні 1976 р. у науково-дослідній лабораторії в м. Кахута під керівництвом А. Кадир-хана розпочалися роботи на створення ядерної зброї. Соціально-економічні заходи уряду З. А. Бхутто, а також зростання цін на нафту, зумовили підвищення цін і інфляцію. Після перемоги ПНП на виборах 1977 р. опозиція звинуватила владу в фальсифікації їх результатів. На хвилі антиурядових протестів у липні 1977 р. відбувся військовий переворот на чолі з генералом *М. Зія-уль-Хаком*. З. А. Бхутто був відсторонений від влади, пізніше звинувачений у політичному вбивстві опонента в 1974 р., засуджений до страти і повішений у в'язниці в Равалпінді. Його донька *Б. Бхутто* також була прем'єр-міністеркою Пакистану.

В (Вад – Во Нгуен Зіап)

ВАД, Абдула́й (народ. 29. 05. 1926) – сенегальський політичний і державний діяч, президент [2000–12]. Народ. у Кебемері (Сенегал, Французька Зах. Африка). Закінчив педагогічний коледж у Дакарі (1947), працював учителем. Надалі навчався в ліцеї Кондорсе в Парижі, на юридичних ф-тах ун-тету в Безансоні й ін-ту в Греноблі (Франція). Був доктором права, економіки й математики. У 1974 р. з дозволу президента *Л. Сенгора* створив опозиційну, проте лояльну до влади Сенегальську Демократичну Партію (СДП). Тоді в Сенегалі була обмежена багатопартійність, могли існувати лише 3 партії. Сам *Л. Сенгор* очолював Соціалістичну Партію. А. Вад був кандидатом на чотирьох президентських виборах, проте програв *Л. Сенгору* (1978), а потім його наступнику *А. Діуфу* (1983, 1988, 1993 рр.). У 1990-х рр. декілька разів його заарештовували за антиурядову діяльність, періодично він мешкав у Франції. 27. 02. 2000 А. Вад переміг *А. Діуфа* в другому турі президентських виборів.

А. Вад лібералізував економічну політику, розпочав приватизацію державних підприємств. Йому вдалося врегулювати конфлікт у пров. Казаманс, уклавши угоду з повстанцями. У квітні 2001 р. СДП перемогла на виборах до парламенту, того ж року парламент схвалив нову конституцію й подовжив термін президентських повноважень до 5 років. Ці успіхи затьмарила трагедія з сенегальським поромом у ніч 26–27. 04. 2002, коли загинуло 1 800 осіб. Це була одна з найбільших катастроф на воді в історії людства. А. Вад багато уваги приділяв розвитку освіти, кількість шкіл зросла з 220 до 749, а гімназій – з 48 до 134. Частка письменних сенегальців зросла вчетверо. Вдвічі зросла кількість лікарень, що значно зменшило смертність серед новонароджених. Частка населення, яка перебувала за межею бідності, скоротилася на 15%, проте залишалася однією з найвищих у світі (51%). У 2004 р. він був відзначений премією ЮНЕСКО ім. *Фелікса Уфуе-Буаньї* «за внесок у розвиток демократії в його рідній країні, а також за посередництво в розв'язанні політичних зіткнень і конфліктів на африканському континенті». В березні 2007 р. переміг у першому турі й зберіг владу. Під час другого терміну все більше тяжів до авторитарної влади, спробував балотуватися на третій термін (в обхід конституції), проте наштотхнувся на протидію опозиції.

ВАДЖПА́Ї, Ата́л Біха́рі (25. 12. 1924 – 16. 08. 2018) – індійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1996; 1998–2004], один із найбільш шанованих політиків в історії незалежної Індії. Народ. у Гваліорі (суч. шт. Мадхья-Прадеш), походив з варни брахманів¹. У 1968–73 рр. був лідером радикальної воєнізованої індуїстської організації «Раштрія сваямсевак сангх». У

¹ Брахмани (санскр. «бог на землі») – члени вищої варни індійського суспільства, своєрідний аналог європейського духовенства. Брахмани більшою мірою, аніж представники інших варн, дотримувалися визначених їм занять і професій. Продовж століть (аж до недавнього минулого) з їх середовища виходили писарі, священнослужителі, вчені й чиновники. Ще в сер. ХХ ст. у деяких регіонах Індії брахмани обіймали до 75% усіх більш-менш важливих державних посад, становлячи при цьому не більше 5% населення Індії.

1977–78 рр. – міністр закордонних справ в уряді блоку «Джаната парті» («Народна партія»). Після повернення до влади в Індії в 1980 р. Індійського Національного Конгресу (Індіри) на чолі з *I. Ганді* заснував і очолив індійську націоналістичну «Бхаратія джаната парті» (БДП, «Народна партія Індії»). Вона висунула ідею хіндутви – перетворення індуської релігійної більшості на привілейовану категорію населення, а індуїзму – на державну релігію з одночасним обмеженням прав релігійних меншин, насамперед мусульман. БДП заперечувала положення про рівність громадян незалежно від віросповідання, зафіксоване в конституції, закликала трансформувати суспільство на засадах класичного індуїзму, апелювала до релігійних почуттів індусів і розробила ефективну тактику релігійно-націоналістичної пропаганди. У 1992 р. лідери БДП спровокували зруйнування мечеті, яку звів засновник імперії Великих Моголів Бабур у м. Айодх'я (шт. Уттар-Прадеш) на тій підставі, що вона нібито розташована на місці народження індуїстського бога Рами. Вони звернулися до жерців усіх індуїстських храмів із закликом надіслати до Айодх'ї по одній цеглині для будівництва храму на честь Рами замість мечеті. Завдяки цьому заходу БДП стала широко відома в Індії як захисниця індуїзму від ісламу й експансії зах. способу життя. Вона закликала також «звільнити» місця народження бога Крішни в Матхурі і бога Вішванатха в Бенаресі (шт. Уттар-Прадеш), де також стояли мечеті. Кількість прихильників партії неухильно зростала, її підтримували індуси з вищих каст, які орієнтувалися на традиційні культурно-релігійні цінності, підприємці, бюрократія, інтелігенція, значна частина середнього класу. У 1980–84 і 1993–96 рр. А. Б. Ваджпаї був керівником фракції БДП у парламенті й лідером опозиції. На посту прем'єр-міністра ініціював низку структурних реформ, спрямованих на розвиток ринкової економіки й боротьбу з бідністю. За нього Індія здійснила другі успішні ядерні випробування (операція «Шакті», 11.05.1998) й де-факто стала ядерною державою. А. Б. Ваджпаї помер у Нью-Делі.

ВАН Цзинвэй (4. 05. 1883 – 1. 11. 1944) – китайський політичний і державний діяч, голова прояпонського колабораційного уряду в Нанкіні [1940–44]. Народ. у пров. Гуандун. У 1903 р. виїхав на навчання до Японії, де 1905 р. вступив до організації «Тунменхуей» («Об'єднаний китайський союз») на чолі з *Сунь Ятсеном*. У 1910 р. суд Цинського Китаю засудив Ван Цзинвєя до довічного ув'язнення за членство в опозиційних організаціях. Вийшов на волю під час Сінхайської революції 1911–13 рр. У 1912–17 рр. навчався у Франції, далі був особистим помічником *Сунь Ятсена* в Національній Партії (Гоміндан) і Південному уряді в Гуанчжоу. Після смерті *Сунь Ятсена* (12. 03. 1925) став головою Південного уряду (червень 1925 – березень 1926 рр.). Тоді загострилося суперництво за лідерство в партії і за «спадок *Сунь Ятсена*» між Ван Цзинвєем і *Чан Кайші*. Ван Цзинвєй очолив ліве крило Гоміндану, під час і після Північного походу 1925–27 рр. був головою ЦВК Гоміндану й головою уряду в Ухані. У 1930–31 рр. загострилося його суперництво з *Чан Кайші*. Після примирення був Головою Виконавчого юаню (уряду) і міністром закордонних справ. 1. 11. 1935 пережив замах, був важко поранений, лікувався у Франції. З початком японської агресії («Війна Канчжень», 1937–45 рр.) Ван Цзинвєй, який тоді був Головою

Центральної політичної ради Гоміндану, очолив прихильників компромісу з Японією. У грудні 1938 р. він утік з Чунцина (там тоді перебував уряд Гоміндану) до окупованого японськими військами Нанкіна. Там 30. 03. 1940 він утворив «Центральний уряд Китайської Республіки» і згодом оголосив про його вступ у війну проти уряду Гоміндану на боці Японії (листопад 1942 р.). 20. 12. 1942 зустрівся в Токіо з імператором Японії *Хірохіто*. 9. 01. 1943 уряд Ван Цзинвея оголосив війну США й Великій Британії, а також підписав «Союзний» договір з Японією. Ван Цзинвей помер у клініці Ун-ту Нагоя (Японія) від тяжкої хвороби.

ВАНГ Па́о (8. 12. 1929 – 6. 01. 2011) – лаоський військовий і політичний діяч, учасник Індокитайської (1946–54), В'єтнамської (1955–75) і лаоської громадянської (1959–75) воєн, командир «Таємної армії» – ополчення хмонгів¹. Син сільського старости, етнічний хмонг. Закінчив початкову школу. Після японського вторгнення до Індокитаю (1941 р.) служив у профранцузькому угрупованні хмонгів. Після Другої світової війни воював уже проти французьких військ. Отримав офіцерське звання, після підписання Женевський угод (21. 07. 1954) залишився на військовій службі, став першим хмонгом, який отримав генеральське звання в лаоській королівській армії. У 1960-х рр. Ванг Пао очолював боротьбу проти коаліції лаоських лівих сил «Патет Лао» (букв. «Лаоська держава»), яку підтримували Демократична Республіка В'єтнам і «Національний фронт звільнення Півд. В'єтнаму» («В'єтконг»). Він створив і очолив «Таємну армію», яку підтримували США. У ній налічувалося до 35–40 тис. бійців, її вплив на ситуацію в регіоні був значним, директор ЦРУ У. Колбі назвав Ванг Пао «героєм В'єтнамської війни». Щоправда, армію й особисто її лідера звинувачували в наркоторгівлі, вбивстві мирних жителів, а також у тому, що в ній воювали підлітки. Утім, у 1975 р. «Патет Лао» захопили владу, опозиція або була розгромлена, або змушена була емігрувати. Ванг Пао з прибічниками спочатку виїхав до Таїланду, а потім до США. У США Ванг Пао спочатку оселився в Монтані, далі перебрався до Каліфорнії. Він став визнаним лідером лаоської опозиції й общини хмонгів у США, був співзасновником «Об'єднаного фронту визволення Лаосу» (1981). Він постійно контактував зі ЗМІ, політиками, конгресменами, закликав до жорсткої політики щодо Лаоської Народно-Демократичної Республіки (ЛНДР), звинувачував її уряд у порушенні прав людини, репресіях тощо. Утім, на поч. XXI ст. він змінив риторичку й навіть закликав адміністрацію Дж. Буша-мол. нормалізувати американсько-лаоські відносини і скасувати санкції проти ЛНДР. Ці зміни відштовхнули від Ванг Пао багатьох опозиційних діячів. У червні 2007 р. американський суд видав ордер на арешт 10 діячів хмонгської опозиції, в т. ч. Ванг Пао, за підготовку змови з метою повалення лаоського уряду. Проте вже в липні того ж року його відпустили, а в 2009 р. всі звинувачення були зняті. Ванг Пао помер від пневмонії, на поховальній церемонії, окрім членів хмонгської общини, були присутні представники Пентагону й американських ветеранських організацій.

¹ Хмонги (мяо) – група народів у Півд. Китаї (бл. 7,5 млн. осіб), В'єтнамі (бл. 550 тис.), Лаосі (бл. 200 тис.), Таїланді (бл. 120 тис.). Розмовляють мовами мяо, що належать до сім'ї мяо-яо.

ВАТАНДЖАР, Мохаммад Асла́н (1946 – 24. 11. 2000) – афганський військовий і політичний діяч, учасник військових переворотів у Кабулі 17. 07. 1973 і 27. 04. 1978. Народ. у кишлаку Чавуні (пров. Пактія) в родині селянина, пуштун-гільзай¹. Закінчив початкову школу у рідному кишлаку, згодом навчався в Кабульській військовій школі (закінчив у 1965 р.), Кабульському військовому училищі (1968), танкіст. Проходив службу в 4-й бронетанковій бригаді. Разом з іншими офіцерами підтримав військовий переворот 17. 07. 1973, наслідком якого стало повалення монархії й короля *М. Захір-шаха* та проголошення республіки на чолі з *М. Даудом*. Того ж року вступив до прорадянської Народно-Демократичної Партії Афганістану (НДПА), був членом фракції «Хальк» на чолі з *Н. М. Таракі*. Один з головних організаторів військового перевороту 27. 04. 1978, названого пізніше «Квітневою («Саурською») національно-демократичною революцією». Його танк, який першим вистрілив по «президентському» палацу Арг, пізніше був встановлений у середмісті Кабула як пам'ятник «Саурській революції» («танк Ватанджара»). У проголошеній 30. 04. 1978 Демократичній Республіці Афганістан (ДРА) М. А. Ватанджар увійшов до складу першого уряду НДПА, був одним із заступників прем'єр-міністра *Н. М. Таракі* й міністром зв'язку. 8. 07. 1978 став міністром внутрішніх справ. Далі був начальником Генерального Штабу (19. 03 – 1. 04. 1979), міністром оборони і 28. 07. 1979 знову був призначений міністром внутрішніх справ. У протистоянні *Н. М. Таракі* й *Х. Аміна* був на боці першого, входив до т. зв. «групи чотирьох» (разом з А. Сарварі, С. М. Гулябзоєм, Ш. Д. Маздурьяром), які до кінця його підтримували. Після усунення *Н. М. Таракі* від влади (14 – 16. 09. 1978) разом з іншими соратниками був вивезений КДБ СРСР до Болгарії. Повернувся до Афганістану разом з *Б. Кармалем* у ніч 24–25. 12. 1979, напередодні радянського вторгнення. В оновленому керівництві ДРА М. А. Ватанджар став членом Революційної Ради (РР) і її Президії, міністром зв'язку. 3. 07. 1981 увійшов до Політбюро ЦК НДПА, був уповноважений РР по зоні «Центр» (пров. Кабул, Баміан, Парван). З 15. 11. 1987 по березень 1990 р. був міністром внутрішніх справ. З 11. 03. 1990 – генерал армії, член Виконавчого комітету ЦК «Ватан» («Батьківщина»), так у червні 1990 р. була перейменована НДПА).

Після падіння режиму *М. Наджибулли* (24. 04. 1992) спочатку перейшов на бік моджахедів *Г. Хекмат'яра*, але швидко відійшов від нього й виїхав до Росії, а потім – до України. Помер в Одесі від онкологічного захворювання.

ВАЧІРАВУ́Д (РА́МА VI) (1. 01. 1881 – 25. 11. 1925) – король Сіаму (суч. Таїланд) [1910–25] з дин. Чакрі², син короля *Чулалонгкорна (Ра́ми V)*. Початкову освіту отримав у палаці. У 1895 р. після смерті брата й спадкового принца був проголошений спадкоємцем. Продовжив навчання в Королівському військовому коледжі в Сандхерсті (Велика Британія), далі вивчав історію в Коледжі Крайс-Черч в Оксфорді. Під час навчання відвідав кілька європейських країн. Після смерті батька 23. 10. 1910 був проголошений королем. Ще до вступу

¹ Див. прим. на с. 64.

² Див. прим. на с. 66.

на престол ініціював низку реформ: зміцнив оборону Бангкока, реформував і модернізував армію. На поч. правління заснував Королівський пажеський корпус (пізніше названий «Коледж Вачіравуда») за зразком британських Ітонського коледжу чи Школи Херроу. Створену батьком школу державних службовців перетворив на Ак. державних службовців *Чулалонгкорна*, а пізніше – на Ун-т *Чулалонгкорна*. Покращив систему охорони здоров'я, відкривши кілька державних лікарень. Під впливом Сінхайської революції в Китаї в 1912 р. у Сіамі відбулася невдала спроба державного перевороту. Через велику кількість китайських мігрантів Рама VI видав Закон про імміграцію (обмежив чисельність китайців, які могли щороку в'їжджати до країни), Закон про натуралізацію й Закон про громадянство. Усі, хто на момент прийняття закону (1913) перебували на території Сіаму, оголошувалися його громадянами. Дитина, яка народжувалась у родині, де хоча б один з батьків був тайцем, ставала громадянином Сіаму незалежно від місця народження.

Вачіравуд був блискучим письменником, поетом і драматургом. Він написав кілька збірок поезій, бл. 100 п'єс, декілька історичних драм.

ВЕА, Джордж (народ. 1. 10. 1966) – ліберійський футболіст, громадський, політичний і державний діяч, президент [з 2018 р.]. Народ. у нетрях Монровії, етнічний кру¹. Навчався в школі Мусульманського конгресу й Вищій школі Вельса Хейрстона. Працював у Ліберійській телекомунікаційній корпорації. У 1989 р. перейшов з християнства в іслам, проте за 10 р. знову повернувся до лона протестантизму. Зробив блискучу спортивну кар'єру, футболіст, грав на позиції форварда. Виступав у трьох ліберійських футбольних клубах, тричі ставав чемпіоном країни. У 1988 р. перебрався до Європи, виступав за футбольні клуби «Монако» (Монако, 1988–92), «Парі-Сен-Жермен» (Париж, Франція, 1992–95), «Мілан» (Мілан, Італія, 1995–2000), «Манчестер Сіті» (Манчестер, Англія, 2000–01), «Олімпік» (Марсель, Франція, 2001). В європейських чемпіонатах і європейських кубкових турнірах зіграв 478 матчів, забив 193 голи. За національну збірну Ліберії провів 57 ігор, забив 13 голів. Останній матч за національну збірну провів у 2018 р., через 15 років після офіційного завершення кар'єри. Д. Веа був володарем призу «Золотий м'яч» кращому футболісту Європи (1995 р., став першим неєвропейцем, відзначеним цим званням), визнаний «Гравцем року» в світі за версією ФІФА (1995), кращим африканським футболістом року (1989 і 1994 р.). По завершенні спортивної кар'єри займався громадською діяльністю й благодійністю. Ще в 1994 р. заснував футбольний клуб «Джуніор Професіоналз» (Монровія), який повністю утримує. У 2005 р. брав участь у президентських виборах, програв *Е. Джонсон-Серліф*. 26. 12. 2017 перемиг у другому турі Д. Бокая й став президентом. Його син Тімоті Веа виступає за національну футбольну збірну США.

ВИКРАМАСІНГХЕ, Раніл (народ. 24. 03. 1943) – ланкійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Шрі-Ланки [1993–94; 2001–04; 2015–18; 2018–19]. Народ. у Коломбо, син медіамагната. Навчався в

¹ Кру – група споріднених народів у Ліберії і Кот-д'Івуарі, розмовляють мовами сім'ї кру нігеро-конголезької макросім'ї. Більшість кру зберігають традиційні вірування й культуру.

Королівському коледжі й Коледжі права в Коломбо, став успішним юристом. У 1970 р. вступив до Об'єднаної Національної партії (ОНП), у 1977 р. вперше потрапив до парламенту як депутат від ОНП. Був заступником міністра закордонних справ, міністром промисловості, спікером парламенту. Після вбивства бойовиками організації «Тигри Визволення Таміл-Іламу» (ТВТІ) президента *Р. Премадаса* (1. 05. 1993) вперше став прем'єр-міністром. Проте наступного року ОНП уперше за 20 років прогнала парламентські вибори, тож *Р. Викрамасінгхе* перейшов до опозиції. Був кандидатом у президенти на дострокових виборах 1999 р. Під час виборчої кампанії на його конкурентку *Ч. Камарантунгу* бойовики ТВТІ вчинили замах, що вплинуло на результати виборів: *Р. Викрамасінгхе* їх програв. На дострокових парламентських виборах 2001 р. ОНП святкувала перемогу, і *Р. Викрамасінгхе* вдруге очолив уряд. Одним з перших його дій стало підписання угоди про перемир'я й початок мирних переговорів з ТВТІ за посередництва Норвегії. За його урядування економіка Шрі-Ланки стрімко зростала (бл. 6% щороку), знизилась інфляція. Проте корупційні скандали й розслідування скомпрометували багатьох членів ОНП. До того ж переговори з ТВТІ зайшли у глухий кут (тамілі¹ вимагали запровадження федеративного устрою Шрі-Ланки, проти чого категорично була президент *Ч. Камарантунга*). Коли *Р. Викрамасінгхе* був з візитом у США, вона оголосила в країні надзвичайний стан і призначила дострокові парламентські вибори 2004 р. ОНП здобула на них перемогу, але Прогресивно-Соціалістична Партія Шрі-Ланки утворила коаліцію з сингальською² націоналістичною «Джаната Вімукті Пералуна» й сформувала коаліційний уряд. У 2005 р. *Р. Викрамасінгхе* знову програв президентські вибори. У 2005–08 і 2018–19 рр. був прем'єр-міністром.

ВІЄЙРА, Жу́ан Берна́рду (27. 04. 1939 – 2. 03. 2009) – гвінейський військовий, політичний і державний діяч, 23 роки (з перервами) правив Гвінеєю-Бісау як прем'єр-міністр [1978–80] і президент [1980–84; 1984–99; 2005–09]. Електрик за фахом, у 1960 р. вступив до «Партії незалежності Гвінеї і Кабо-Верде» (абр. з порт. ПАІГК), яку очолював *А. Кабрал*. Ж. Б. Віейра очолив бойове крило партії, був одним з лідерів повстанців-партизанів під прізвиськом «Ніно». Після проголошення незалежності Гвінеї-Бісау (24. 09. 1973) став головою Національних Зборів, а потім – прем'єр-міністром. У листопаді 1980 р., скориставшись економічними проблемами, здійснив безкровний переворот і відсторонив від влади першого президента держави Л. ді Алмейду Кабрала. Ж. Б. Віейра очолив військовий уряд і став фактичним керівником держави. У травні 1984 р. оголосив про перехід до цивільного правління, що означало відновлення влади прокомуністичної ПАІГК. Режим мав усі ознаки тоталітарного, а його політика зводилась до побудови суспільства «соціалістичної орієнтації» за підтримки СРСР. У 1991 р. у Гвінеї-Бісау була дозволена діяльність опозиційних партій, у 1994 р. відбулися перші багатопартійні вибори. Ж. Б. Віейра став першим демократично обраним

¹ Див. прим. на с. 91.

² Див. прим. на с. 90.

президентом країни, лишаючись керівником ПАІГК. У 1998 р. виник конфлікт між ним і командувачем армії А. Мане, що спровокувало фактичну громадянську війну. Наслідком укладеного перемир'я було створення перехідного уряду, але 27. 11. 1998 парламент оголосив президенту імпічмент. Громадянська війна поновила і тривала, доки Ж. Б. Віейра в травні 1999 р. не втік до Португалії. Він повернувся до Гвінеї-Бісау після військового перевороту 2003 р., наслідком якого було повалення президента К. Яла. Ж. Б. Віейра взяв участь у президентських виборах 2005 р. як незалежний кандидат і переміг. У нього були напружені відносини з військовою верхівкою. Ж. Б. Віейра був застрелений під час нападу на його резиденцію.

Продовж свого правління Ж. Б. Віейра намагався реалізувати в Гвінеї-Бісау соціалістичні перетворення, в 1980-х рр. країна належала до держав «соціалістичної орієнтації». На кінець його правління вона залишалась відсталою аграрною країною, однією з найбідніших у світі. У сільському господарстві (забезпечує 62% ВВП) задіяно 82% населення країни, водночас на промисловість припадало 12 і 18% відповідно. За рівнем ВВП (1,2 млрд. дол.) у 2006 р. Гвінея-Бісау посідала 169-те місце у світі, а за рівнем ВВП на душу населення (900 дол.) – 181-те. Країні притаманна тотальна корупція, вона є важливою ланкою наркотрафіку з Півд. Америки до Зах. Європи.

Во Нгуєн Зіап (25. 08. 1911 – 4. 10. 2013) – в'єтнамський військовий, політичний і державний діяч, учасник Індокитайської (1946–54) і В'єтнамської воєн (1955–75), воєначальник, головнокомандувач військами «Ліги незалежності В'єтнаму» («В'єтмінь»), творець регулярної армії і головнокомандувач Народної Армії В'єтнаму. Народ. в Аннамі¹ в родині фермера. Батько був письменним, тому дав хлопцеві якісну домашню освіту. Через участь в антифранцузькому русі батько помер у в'язниці. Во Нгуєн Зіап навчався в Державному ліцеї в Хює, який давав освіту європейського типу. Там він захопився ідеями *Хо Ши Міна*, через участь у діяльності молодіжної революційної організації спочатку був відрахований з ліцею (1927), а потім заарештований (1930). Після звільнення йому дозволили закінчити ліцей, після чого він вступив до Ханойського ун-ту, здобув фах юриста. Тоді ж Во Нгуєн Зіап вступив до Комуністичної Партії Індокитаю (КПІ), читав праці з військової історії, писав статті до заборонених французькою адміністрацією газет. На поч. Другої світової війни й заборони КПІ Во Нгуєн Зіап з іншими однопартійцями перебрався до Китаю, де вони знайшли притулок у місцевих комуністів. Навесні 1941 р. разом із *Хо Ши Міном* вони повернулися до В'єтнаму і заснували «В'єтмінь». Во Нгуєн Зіап від самого початку відповідав за організацію військових загонів і їх підготовку. До капітуляції Японії (15. 08. 1945) загопи «В'єтміня» вели партизанську війну проти французів і японців. Після евакуації японських військ комуністи зайняли значну частину території В'єтнаму, 2. 09. 1945 *Хо Ши Мін* у Ханой проголосив незалежність країни. Наступні 8 років війська Во Нгуєн Зіапа протистояли французьким військам в Індокитайській війні. Він став міністром оборони (був ним до 1980 р.) і фактично створив регулярну армію з розрізнених різношерстих

¹ Див. прим. на с. 92.

партизанських загонів. У 1949 р. це були 5 добре озброєних і навчених дивізій, які гідно протистояли французам. Вершиною військового мистецтва не лише під час тієї війни, але й у кар'єрі Во Нгуен Зіапа загалом, стала битва під Дьенб'єнфу (березень – травень 1954 р.), яка завершилася блискучою перемогою в'єтнамців. Во Нгуен Зіап безпосередньо керував військами Півн. В'єтнаму в бойових діях проти ЗС Півд. В'єтнаму, підтримував «Національний фронт звільнення Півд. В'єтнаму» («В'єтконг»). Одним із засобів цього була знаменита «*Стежка Хо Ши Міна*» через тер. Камбоджі, до створення якої безпосередньо доклав руку Во Нгуен Зіап. З 1965 р. північнов'єтнамська армія протистояла армії США, і в її перемозі заслуга Во Нгуен Зіапа була вирішальною. Недаремно після об'єднання В'єтнаму (2. 07. 1976) прем'єр-міністр *Фам Ван Донг* назвав Во Нгуен Зіапа «архітектором перемоги Півн. В'єтнаму».

Попри військові заслуги й вплив, після завершення війни Во Нгуен Зіап поступово відходив від справ. У 1980 р. він звільнив крісло міністра оборони. У 1990-ті рр. вів скромне неопублічне життя, останні роки провів у шпиталі, де й помер. У Соціалістичній Республіці В'єтнам шанується як найвидатніший в'єтнамський полководець новітньої доби, творець регулярної армії і «батько» військових звитяг країни в 1950–70-х рр.

Г (Газі І – Гюрсель)

ГАЗІ І ібн-Фейсал (21. 03. 1912 – 4. 04. 1939) – король Іраку з дин. Хашимітів¹ [1933–39], син *Фейсала І ібн Хусейна*. До Багдада прибув у 1924 р., де його проголосили спадкоємцем престолу. Після смерті *Фейсала І* (8. 09. 1933) став королем Іраку. На відміну від батька не був повністю лояльним до Великої Британії, намагався здійснювати незалежну політику. Під час його правління в країні активізувались опозиційні й націоналістичні рухи, а також зріс вплив військових на іракську політику. Більшість із задуманого Газі І не встиг реалізувати, оскільки молодим загинув в автокатастрофі. Кількома днями перед тим він віддав наказ про вторгнення до британського протекторату² Кувейт з метою приєднання його до Іраку. Загадкові обставини аварії (машина врізалась у стовп) дали підставу багатьом розглядати її як інспіровану або британськими спецслужбами, або ж іракськими опозиційними політичними силами акцію.

ГАНІ, Ашраф Ахмадзай (народ. 12. 05. 1949) – афганський політичний і державний діяч, президент [2014–21]. Народ. у пров. Логар. Навчався в Американському ун-ті Бейрута, вивчав політологію й міжнародні відносини (зак. 1973 р.). Отримав ступені магістра й доктора антропології в Колумбійському ун-ті, навчався в бізнес-школі INSEAD, Гарвардському й Стенфордському ун-тах (усі США). Викладав у Кабульському ун-ті, Оргуському ун-ті (Данія), Ун-ті Каліфорнії, Ун-ті Джона Гопкігса в Балтіморі (всі США). З 1991 р. працював у Світовому банку, де відповідав за ПСА. Продовж 5-ти років курував проєкти з розвитку в Росії, Китаї й Індії. Після повалення міжнародною коаліцією на чолі з США руху «Талібан» (операція «Нескорена свобода») в грудні 2001 р. був призначений радником голови перехідного уряду Афганістану *Х. Карзая*. Наступного року став спеціальним радником ООН з Афганістану, на цій посаді розробляв посталібівський устрій країни. Водночас був міністром фінансів. У 2003 р. журнал *Emerging Markets* назвав його найкращим міністром фінансів в Азії. Попри це, після прийняття конституції Афганістану (4. 01. 2004) подав у відставку через наявність громадянства США й не бажання його втрачати. У 2006 р. балотувався на пост Генерального Секретаря ООН. У 2009 і 2014 рр. був кандидатом у президенти Афганістану. Першого разу програв вибори *Х. Карзая*, наступного – переміг. У вересні 2019 р. був переобраний на другий термін. Під час його президенства ситуація в Афганістані дедалі погіршувалася. Все нові провінції переходили під контроль руху «Талібан», афганська влада повністю залежала від міжнародної, передусім американської, фінансово-економічної і військово-політичної допомоги. За новою афгансько-американською угодою (2014) в країні перебувало 13 тис. військовослужбовців НАТО, з яких 10,8 тис. – війська США. Заява президента США Дж. Байдена про початок виведення американських військ з Афганістану (14. 04. 2021) спровокувала потужний наступ талібів. Майже без супротиву афганських

¹ Див. прим. на с. 29.

² Див. прим. на с. 9.

урядових військ вони встановили контроль над більшою частиною тер. країни. Після захоплення Кабула талібами 15. 08. 2021 А. А. Гані відмовився від влади на їх користь і залишив країну. Нині перебуває в ОАЕ.

ГБАГБО, Лоран (народ. 31. 05. 1945) – івуарійський політичний і державний діяч, президент Кот-д'Івуару [2000–11], перший в історії голова держави, який постав перед Міжнародним Кримінальним Судом за злочини проти людяності. Народ. у Гоньоа на півдні французької колонії Берег Слонової кістки (Французька Зах. Африка), етнічний бете¹. Закінчив католицьку семінарію, лицей в Абіджані (1965, бакалавр філософії) й Абіджанський ун-т (1969, магістр історії). У 1971 р. уперше був заарештований за «підривну діяльність». Після звільнення з 1974 р. працював в Ін-ті історії, мистецтва й африканської археології Абіджанського ун-ту. В 1979 р. захистив докторську дисертацію з історії в Сорбонні (Франція), наступного року очолив згадуваний Ін-т Абіджанського ун-ту.

У 1982 р. Л. Гбагбо був одним з організаторів масових студентських виступів проти президента *Ф. Уфуге-Буаньї*. Після їх придушення він емігрував до Франції, де розробив ідеологічну платформу створеної ним партії Івуарійський Народний Фронт. У 1990 р. був кандидатом у президенти, проте набрав лише 18% голосів. Утім, у 1992 р. Л. Гбагбо став депутатом парламенту. Того ж року був ув'язнений на 2 роки за «підбурення до протестів». Ігнорував разом з іншими опозиційними політиками президентські вибори 1995 р. У 2000 р., здобувши підтримку понад 59% івуаріців, став президентом. Країна тоді була фактично розколота на Північ і Південь, ситуація була напруженою, тож уже в 2001 р. відбувся перший антипрезидентський заколот. Л. Гбагбо пішов на перемовини з усіма опозиційними політичними силами, результатом чого стало утворення коаліційного уряду. Проте це не зупинило громадянської війни. 19. 04. 2002, скориставшись перебуванням президента в Італії, військові вчинили черговий заколот і фактично захопили владу. Л. Гбагбо в протистоянні повстанцям підтримала Франція. Коли ж Париж ініціював мирні переговори, президент почав роздмухувати антифранцузькі настрої в країні. Французів малювали трохи не головними винуватцями конфлікту. Після провалу наступу на позиції заколотників Л. Гбагбо 6. 11. 2004 наказав своїм ВПС завдати удару по французькій базі в Буаке, внаслідок чого загинули 9 французьких військових. Президент Франції Ж. Ширак наказав французькій авіації завдати удари у відповідь. Французи зайняли аеропорт Абіджана, після чого Л. Гбагбо назвав Францію повноцінним учасником громадянської війни й агресором. У країні розпочалися антифранцузькі погроми, івуарійці трошили будинки, машини й майно, школи, культурні центри європейців, загинуло кілька осіб. Франція ввела до країни війська й під їх прикриттям 10–17. 11. 2004 здійснила масову евакуацію 9 тис. французів, а також громадян США, Великої Британії, Іспанії, Канади, Нідерландів, Марокко й Лівану. Ситуація в країні дедалі загострювалася. Л. Гбагбо переніс президентські вибори 2005 р., мотивуючи це тим, що уряд не контролював усієї території країни. 4. 03. 2007 він погодився на

¹ Бете – народ групи кру (див. прим. на с. 125).

призначення прем'єр-міністром лідера повстанців *Г. Соро* взамін на визнання його президентом без перевиборів. Проте його влада була вже номінальною.

28. 11. 2010 у другому турі президентських виборів перемогу здобув опозиційний кандидат *А. Уаттара*, проте Конституційний Суд оголосив переможцем Л. Гбагбо. Обидва політики оголосили себе переможцями й принесли присягу. Світова спільнота визнала перемогу опозиціонера, натомість армія Кот-д'Івуару здебільшого підтримувала Л. Гбагбо. Громадянська війна поновилася. 30. 03. 2011 вірні *А. Уаттара* війська взяли столицю Ямусукро. Тоді ж РБ ООН запровадив проти Л. Гбагбо і його оточення персональні санкції. 4. 04. 2011 гелікоптер місії ООН і французькі ВПС завдали ударів по його палацу й базам в Агбані й Акуедо. 11. 04. 2011 французькі сили спеціального призначення заарештували Л. Гбагбо і передали його чинній владі. 18. 08. 2011 його звинуватили в економічних злочинах (нецільове використання державних коштів, хабарництво, привласнення державного майна). 30. 11. 2011 Л. Гбагбо доправили до Гааги (Нідерланди), де він постав перед Міжнародним Кримінальним Судом. Його звинуватили в злочинах проти людяності під час громадянського конфлікту в Кот-д'Івуарі в 2010–11 рр. 9. 03. 2015 його дружину Сімону засудили до 20 років ув'язнення. Слухання ж справи Л. Гбагбо розпочалося 28. 01. 2016, проте вже 15. 01. 2019 суд його повністю виправдав. Л. Гбагбо залишився жити в Бельгії.

ГБОВІ, Лейла Роберта (народ. 1. 02. 1972) – ліберійська громадська і політична діячка, лауреатка Нобелівської премії миру (2011, разом з *Е. Джозеф-Серліф* і *Т. Карман*). Народ. у центр. Ліберії, під час Першої громадянської війни (1989–96) родина переїхала до Монровії. Працювала дитячим психологом (сама мала 6 дітей), допомагала дітям, які постраждали внаслідок бойових дій. Надалі була соціальною працівницею. Під час Другої громадянської війни (1999–2001) організувала масовий жіночий антивоєнний рух «Жінки в побудові миру», символом якого стали білі футболки (білий – колір миру) й до якого вона залучила і мусульманське, і християнське населення країни. Л. Р. Гбові брала участь у перемовинах учасників громадянської війни, які тривали в Гані, намагалася вплинути на всі сторони конфлікту. Відіграла значну роль у припиненні громадянської війни, підтримала на президентських виборах 2006 р. *Е. Джонсон-Серліф* – першу жінку-президента в Африці. Л. Р. Гбові отримала ступінь магістра за спеціальністю «розв'язання конфліктів» у Східному Менонітському Ун-ті (Гаррісонбург, шт. Вірджинія, США), була виконавчим директором «Африканського жіночого об'єднання з миру й безпеки». У 2008 р. про неї зняли документальний фільм «Зажени диявола назад до пекла». Л. Р. Гбові відзначена багатьма міжнародними нагородами і преміями. У 2011 р. вона (разом із *Е. Джозеф-Серліф* і *Т. Карман*) стала лауреаткою Нобелівської премії миру «за ненасильницьку боротьбу за права жінок на повноправну участь у розбудові світу».

ГЕБЇЗА, Арманду Емілію (народ. 20. 01. 1943) – мозамбіцький політичний і державний діяч, президент [2005–15]. Народ. у Мампулі (Португальський Мозамбік). У 1963 р. приєднався до «Фронту визволення Мозамбіку» (абр. з порт. ФРЕЛІМО). У 1964 р. був заарештований, але зміг

утекти до Танзанії, де розташовувалися бази ФРЕЛІМО. У 1966 р. увійшов до ЦК ФРЕЛІМО. У перехідному уряді (1974–75 рр.), створеному після «Революції гвоздик» у Португалії, був міністром внутрішніх справ. Після проголошення незалежності Мозамбіку (25. 04. 1975) зберіг свій пост, був виконавцем репресивних заходів, здійснюваних президентом *С. М. Машелом*, зокр., відповідав за кампанію насильницького виселення португальців. Після переходу економіки Мозамбіку на ринкові рейки А. Е. Гебуза «раптом» став великим підприємцем. У 1991 р. очолив ФРЕЛІМО, але в 1995 р. *Ж. А. Чиссано* усунув його з цього посту, він також утратив своє місце в уряді, проте залишався керівником фракції ФРЕЛІМО в парламенті. У червні 2002 р. він знову очолив партію, переміг на президентських виборах 2004 р. і 2. 02. 2005 став президентом. А. Е. Гебуза забезпечив співробітництво країни з МВФ і Світовим банком, заохочував «зелену революцію» (значно зросло виробництво біопалива з цукрової тростини, що було «ноу-хау» в світі). ВВП Мозамбіку в першій половині його президенства зростав на 6–7% щороку. Проте виявилось, що в 2012–13 рр. адміністрація А. Е. Гебузи таємно надала декільком компаніям державні гарантії на 2 млрд. дол., не узгодивши це з міжнародними фінансовими організаціями. Виявилось також, що ці компанії були тісно пов'язані з оточенням президента. Це зумовило повне заморожування кредитної лінії Мозамбіку Світовим банком, падіння темпів зростання ВВП до 3% у 2016 р. У серпні 2021 р. його син Ндамбі постав перед судом у справі про корупцію.

ГЕЛАЙНІ, Ахмéd (1932 – 21. 01. 2017) – афганський релігійний і політичний діяч, один з ватажків антирадянського руху опору під час Афганської війни (1979–89 рр.), засновник Національного Ісламського Фронту Афганістану (НІФА). Походив з роду суфійського¹ шейха² Абду-ль-Кадира Гілані. Його батько був впливовим релігійним діячем, за правління *Хабібুলли-хана* він отримав великі земельні наділи в Кабулі й Нангархарі. Мати – німкеня. А. Гелайні народ. у пров. Нангархар, навчався в коледжі «Абу-Ханіфа» в Кабулі, закінчив теологічний ф-т Кабульського ун-ту (1960). Далі навчався в релігійних закладах в Іраку, Єгипті, Саудівській Аравії. Багато подорожував країнами Європи, торгував каракулем, був офіційним дилером «Пежо» в Афганістані. А. Гелайні користувався значним авторитетом серед пуштунів³, чому сприяв також шлюб з онукою еміра *Хабібুলли-хана*.

А. Гелайні не сприйняв військового перевороту 27. 04. 1978 і приходу до влади орієнтованої на СРСР Народно-Демократичної Партії Афганістану, а також засудив радянське вторгнення 25–27. 12. 1979. Він залишив країну й у Пешаварі (Пакистан) заснував НІФА. Серед усіх партій, які пізніше сформували «Пешаварську сімку», НІФА була найбільш світською й ліберальною. А. Гелайні відкидав не лише комуністичний шлях розвитку Афганістану, але й ісламський фундаменталізм. Був одним із засновників Ісламського Союзу Моджахедів Афганістану (1981). Після підписання Женевських угод (14. 04. 1988) і під час підготовки до виведення радянських військ з Афганістану увійшов до складу

¹ Див. прим. на с. 57.

² Див. прим. на с. 31.

³ Див. прим. на с. 46.

Перехідного уряду Афганістану – самопроголошеного уряду моджахедів у Равалпінді, який продовжував боротьбу проти режиму *М. Наджибулли*. Після його повалення (24. 04. 1992) став членом «Керівної ради» – коаліційного органу влади моджахедів, але через конфлікт з таджиками *Б. Раббані* й *Ахмад Шахом Масудом* залишив її. Був проти руху «Талібан», підтримував ідею відновлення монархії і повернення до влади экс-короля *М. Захір-шаха*. Після повалення режиму талібів у грудні 2001 р. (операція «Нескорена свобода») підтримав кандидатуру *Х. Карзая*, а далі – його політику на посту президента Афганістану. Очолював «Вищу раду миру», створену для врегулювання внутрішніх афганських конфліктів. Помер у Кабулі.

ГЕНДЕН Пелжидіїн (1892 – 26. 11. 1937) – монгольський політичний і державний діяч, Голова держави Монгольська Народна Республіка (МНР) [1924–27], прем'єр-міністр МНР [1932–36]. Народився в аратській¹ родині. В 1922 р. вступив до «Монгольського революційного союзу молоді», в 1924 р. – делегат першої сесії Великого Хуралу в Улан-Баторі. Очолив Президію Малого державного Хуралу й став, таким чином, формальним головою держави. Одночасно очолював Центральне бюро монгольських профспілок. У 1928–32 рр. – секретар ЦК Монгольської Народно-Революційної Партії (МНРП). Був прибічником радикальної економічної політики: передбачала прискорену колективізацію, експропріацію майна родової аристократії і ламства², заборону приватної власності й торгівлі тощо. Це спричинило опір у багатьох районах МНР, цей курс був визначений як «ультралівий», чимало його adeptів були репресовані. Проте Генден П. зміг утриматися на верхівці й навіть очолив уряд, замінивши репресованого за «лівий ухил» *Жигжидава Ц.* На чолі уряду він здійснював більш помірковану політику, яка нагадувала «нову економічну політику» в СРСР. Був проти розміщення на території МНР радянських військ, через що втратив довіру з боку Й. В. Сталіна. Був також проти репресій проти ламаїстського духовенства (про нього говорили, що Будду він шанував не менше за В. І. Леніна), за що його жорстко критикував Й. В. Сталін під час особистої зустрічі в Москві (грудень 1935 р.). Генден П. мав чимало суперників у МНРП, найбільшим з яких був *Чойбалсан Х.* За підтримки Й. В. Сталіна він усунув Гендена П. від влади (це рішення легітимізував Пленум ЦК МНРП 2. 03. 1936). Його помістили під домашній арешт, а потім відправили до Криму «на лікування». 17. 07. 1937 Гендена П. заарештували, 26. 11. 1937 – звинуватили в «шпигунстві й підготовці державного перевороту». Був розстріляний того ж дня. Похований у Москві. 15. 12. 1958 Військова Колегія Верховного Суду СРСР повністю реабілітувала Гендена Пелжидіїна.

¹ Див. прим. на с. 98.

² Лама (аналог санск. «гуру», «вчитель») – духовний наставник у ламаїзмі, від якого походить європейська (не зовсім коректна) назва тибетського буддизму (див. прим. на с. 348). Може використовуватись як шанобливе звернення до монаха (іноді, знову ж помилково, ламами називають усіх монахів у тибетському буддизмі), або ж бути складовою духовного титулу в ієрархії тибетських лам (Далай-лама, Панчен-лама). Роль ламы полягає в пошуку учня і його навчанні духовній практиці тибетського буддизму. За його канонами, кожен віруючий має мати свого ламу.

ГЕРЦЛЬ, Теодор (2. 05. 1860 – 3. 07. 1904) – австро-угорський єврейський письменник і публіцист, засновник та ідеолог політичного сіонізму. Народ. у Пешті (суч. Будапешт, Угорщина). 18-тирічним переїхав до Відня. Навчався на юридичному ф-ті Віденського ун-ту. По його завершенні працював журналістом, писав у Парижі, Лондоні, Стамбулі. Боровся проти антисемітизму, на формування його поглядів вплинула резонансна «справа Дрейфуса». Свої ідеї Т. Герцль виклав у праці «Єврейська держава. Досвід сучасного розв'язання єврейського питання» (1896). Головна ідея книги полягала в тому, що забезпечувати права євреїв слід було не еміграцією з держав, де вони зазнавали утисків, а через створення єврейської держави. Вона мала бути соціальною й забезпечувати всі інтереси людей, свободу і рівноправ'я незалежно від етнічної і релігійної приналежності. На переконання Т. Герцля, це питання слід було погодити з Великими державами. За його ініціативи у 1897 р. у Базелі відбувся Перший Всесвітній Сіоністський Конгрес, на якому була створена Всесвітня Сіоністська Організація й прийнята «Базельська програма» – юридична основа подальших переговорів з лідерами Великих держав про створення єврейської держави. Т. Герцль особисто вів переговори з кайзером Німецької імперії Вільгельмом II, султаном Османської імперії *Абдул-Хамідом II* (у нього він домагався передачі в оренду чи концесію¹ Палестини), навіть розглядав англійські пропозиції про єврейську колонізацію Уганди. Він був переконаний, що сіоністський рух мав представляти євреїв як самостійну політичну силу, розвивати єврейську національну самосвідомість через знайомство їх з єврейською історією, релігією, культурою.

Т. Герцль помер у Відні, але 14. 08. 1949 р. його прах було урочисто перенесено до Єрусалима й поховано на місці, названому «Гора Герцля». Поряд створили Музей Герцля. День смерті Т. Герцля в Ізраїлі відзначається як Національний день його пам'яті. В Ізраїлі є місто Герцль, назване на його честь.

ГЕРЦОГ, Джеймс Баррі (3. 04. 1866 – 21. 11. 1942) – південноафриканський африканерський² військовий і політичний діяч, прем'єр-міністр домініону³ ПАС [1924–39]. Народ. у впливовій африканерській родині. Навчався в Амстердамському ун-ті (1892–95), отримав фах юриста, мав юридичну практику в Преторії. Був членом Верховного Суду Оранжевої Вільної Держави. Під час Британсько-бурської війни 1899–1902 рр. був заступником головнокомандувача ЗС Оранжевої Вільної Держави, одним з організаторів і керівників партизанської війни, підписав від імені Оранжевої республіки Ферініхінгську угоду з Великою Британією (31. 03. 1902). Д. Б. Герцог був одним з керівників партії «Оранський союз», у 1907 р. увійшов до складу уряду автономної Оранжевої колонії. Домігся навчання в школах дітей африканерів

¹ Концесія (лат. *concessio* – «дозвіл», «поступка») – одна з форм напівколоніальної (див. прим. на с. 10) експлуатації, яка полягала в передачі однією країною монопольного права на певний вид господарської діяльності (будівництво залізниць, розробка родовищ корисних копалин тощо) іншій країні чи приватному підприємцю-іноземцю.

² Див. прим. на с. 112.

³ Див. прим. на с. 9.

мовою африкаанс¹. Після утворення ПАС (31. 05. 1910) став міністром юстиції в уряді *Л. Боти*, проте через несприйняття його пробританської політики того ж року подав у відставку. Став головою Національної Партії (НП). Під час «повстання Маріца» проти участі ПАС у Першій світовій війні на боці Великої Британії (вересень 1914 – лютий 1915 рр.) зберігав нейтралітет, але критикував політику *Л. Боти* й *Я. Сметса*. У 1924 р. після перемоги НП на виборах став прем'єр-міністром. Головною метою його уряду було посилення ролі африканерів у ПАС і здійснення політики расової сегрегації. Запровадження «кольорового бар'єру» в промисловості (було обмежено доступ чорношкірого та кольорового населення до кваліфікованої і відносно кваліфікованої роботи на промисловості й транспорті), обмеження виборчих прав місцевого африканського населення заклали основу майб. політики апартеїду. Водночас його уряд скасував виборчий ценз для «білого» населення, запровадив виборче право для «білих» жінок. Д. Б. Герцог був прибічником посилення автономії ПАС, був одним з ініціаторів підписання Вестмінстерського статуту (11. 12. 1931), який розширив права британських домініонів. У 1934 р. спільно з *Я. Сметсом* створив Об'єднану Партію, очолив її і в коаліційному уряді став заступником прем'єр-міністра. Був проти участі ПАС у Другій світовій війні, тоді як *Я. Сметс* – за. Це спричинило розкол у партії і відставку Д. Б. Герцога. Він очолив опозиційну Африканерську Партію. Помер у Преторії.

ГНАСІНГБЕ, Ейадéма (26. 12. 1935 – 5. 02. 2005) – тоголезький військовий, політичний і державний діяч, диктатор-президент Того [1967–2005]. Народ. у французькій підмандатній частині Того, етнічний каб'е². З 1953 р. служив у французькій колоніальній армії, воював в Індокитаї, Алжирі, Дагомеї, Нігері. Після здобуття незалежності (27. 04. 1960) продовжив службу в ЗС Того. Брав участь у військовому перевороті 13. 01. 1963 (перший військовий переворот в Африці на південь від Сахари після деколонізації), за офіційною версією – особисто вбив першого президента Того *С. Олімпіо*. Після цього зробив стрімку військову кар'єру, в 1965 р. став начальником Генерального Штабу.

13. 01. 1967 Е. Гнасінгбе здійснив військовий переворот, оголосив себе міністром оборони, головнокомандувачем (за 2 роки взяв звання генерала армії) і головою держави. Він розігнав уряд і парламент, призупинив дію конституції, заборонив усі політичні партії. У 1969 р. створив і очолив єдину дозволена в Того партію Об'єднання Тоголезького Народу. Е. Гнасінгбе встановив у країні культ власної особи. Так, день 24. 01. 1974 (диктатор вижив в авіакатастрофі, єдиний, хто був на борту) оголосив національним «Святом перемоги над силами

¹ Африкаанс («бурська мова») – германська мова, до поч. XX ст. вважалася діалектом нідерландської. Специфічні її особливості сформувались у XVII ст. у Капській колонії. Основою мови став діалект Півд. Голландії, значний вплив мав фламандський діалект, а також малайсько-португальський креол, який використовувався в Нідерландській Ост-Індії (суч. Індонезія). До сер. XIX ст. розвивалась як розмовна мова. У др. пол. XIX ст. зусиллями африканерської інтелігенції перетворюється на літературну. У 1875 р. було опубліковано першу граматику і словник африкаанс. З 1925 р. стала другою (поряд з англійською) офіційною мовою у ПАС. У суч. ПАР – одна з 11 офіційних мов.

² Каб'е – народ у Того, Гані й Беніні, мова яких належить до групи гур нігеро-кордофанської сім'ї. Багато з них зберегли традиційні вірування і культуру.

зла». У 1991 р. під впливом народних виступів він оголосив про початок «Ери реформ»: дозволив діяльність опозиційних партій, до конституції додали статтю про 2 5-тирічні терміни, які могла обіймати особа на посаді президента. Одночасно він домігся зниження вікового цензу для кандидатів, чим готував ґрунт для можливого балотування свого сина *Ф. Гнасінґбе*. Проте вже в жовтні – грудні 1991 р. за допомогою армії Е. Гнасінґбе нейтралізував усіх потенційних конкурентів і «переміг» на виборах. Коли у 2002 р. спливав його «законний» термін президентства, парламент зняв усі обмеження, і він знову «переміг» на виборах. Е. Гнасінґбе помер від серцевого нападу, президентом Того став його син *Ф. Гнасінґбе*.

ГНАСІНґБЕ, Фор (народ. 6. 06. 1966) – тоголезький політичний і державний діяч, президент Того [з 2005 р.], син *Е. Гнасінґбе*, який 38 років правив країною. Отримав блискучу освіту: навчався в Сорбонні за спеціальністю «фінансовий менеджмент», у військовому лицейі в Сен-Сірі (обидва – Франція) й Ун-ті Джорджа Вашингтона (Вашингтон, окр. Колумбія, США), стажувався в кількох міжнародних організаціях. Був єдиним сином *Е. Гнасінґбе*, який подався до політики, був дуже популярний серед військових, ще в 1990-х рр. розглядався як вірогідний спадкоємець батька. У 1991 р. Національна Асамблея знизила віковий ценз для кандидатів у президенти з 45 до 35 років, підлаштовуючись під *Ф. Гнасінґбе*. У 2002 р. він став депутатом парламенту, наступного року – міністром телекомунікацій, шахт і обладнання. У день смерті батька (5. 02. 2005) військова верхівка оголосила його президентом, хоча за конституцією виконувати обов'язки президента до нових виборів мав голова Національної Асамблеї *Ф. У. Натчаба*. Він тоді перебував в Європі, літак з ним на борту посадили в Беніні, парламент «заднім числом» обрав своїм головою *Ф. Гнасінґбе* й оголосив його т. в. о. президента. Після цього фактичного державного перевороту він 4 рази «перемагав» на президентських виборах. Продовжив політику батька, зберігши авторитарний режим.

ГО Чок Тонг (народ. 20. 05. 1941) – сінгапурський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1990–2004]. Закінчив коледж Ін-ту Раффлза й Національний Ун-т Сінгапуру, економіст за фахом. Пізніше продовжив навчання в Коледжі Вільямса (США). Працював у планово-економічному відділі Адміністрації Уряду Сінгапуру, Національній судноплавній компанії Neptune Orient Line (пройшов шлях від управляючого проектно-плановим відділом до управляючого директора). У 1976 р. був обраний до парламенту від правлячої Партії Народної Дії (ПНД). Був міністром фінансів, торгівлі й промисловості, охорони здоров'я, оборони. У 1985 р. став заступником прем'єр-міністра *Лі Куан Ю*, роком раніше – заступником генерального секретаря ПНД. 28. 11. 1990 змінив на посту голови уряду «батька сінгапурського економічного дива», в 1992 р. очолив правлячу партію. Продовжив політику попередника. 12. 08. 2004 передав повноваження голови уряду й партії *Лі Сянь Луну*, проте, на його прохання, залишився Старшим міністром, а також очолив Валютно-фінансове управління Сінгапуру (Центральний Банк). У травні 2011 р. залишив обидві посади й відійшов від політики.

ГОВЕЙДА́, Амíр-Аббáс (18. 02. 1919 – 7. 04. 1979) – іранський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1965–79], очолював уряд найдовше в історії держави. Народ. у Тегерані. Вищу освіту здобув у Лондоні й Брюсселі. Політичну кар'єру розпочав у міністерстві закордонних справ, був на дипломатичній роботі в Парижі (1945–47), Анкарі (1957), представництві Ірану в ООН у Нью-Йорку (1951–57). У 1958 р. був призначений членом правління Іранської Національної Нафтової Компанії (ІННК).

27. 01. 1965 очолив уряд Ірану, який реалізовував ініційований шахом *Мухаммедом Резою Пехлеві* комплекс реформ, відомих як «біла революція», або «революція шаха і народу». Найважливішою була аграрна, яка тривала продовж 10 років і створювала умови для подолання відсталості сільського господарства й розвитку ринкових відносин на селі. Встановлювався земельний максимум у 500 га для тих господарств, в яких застосовувалася сучасна техніка й наймана праця. Для всіх інших землевласників, залежно від району й місцевих умов, максимум становив 20–100 га. Надлишки землі продавались на виплат селянам-орендарям. Розмір щорічних платежів дорівнював щорічній орендній платі за землю. Реформа передбачала створення селянських кооперативів за типом акціонерних товариств. Були також націоналізовані ліси, водні ресурси й пасовиська; державні підприємства продавались приватним особам; було розширено участь робітників у розподілі прибутків промислових підприємств; створено «корпуси просвітництва» для боротьби з неписьменністю; «корпуси охорони здоров'я» для надання селянам медичної допомоги; «корпуси благоустрою і розвитку» для впровадження сучасних методів ведення сільського господарства й благоустрою сіл; «будинки правосуддя» – громадські суди в сільській місцевості; жінки отримали право голосу. Уряд здійснював індустріалізацію (було збудовано бл. 300 промислових підприємств), чому сприяло зростання попиту на нафту на світовому ринку. 24. 05. 1973 уряд *А. А. Говейди* розірвав угоду 1954 р. з Міжнародним Нафтовим Консорціумом (МНК) і наполіг на укладанні нової. За нею МНК як адміністративно-виробнича одиниця ліквідувалась, а уряд Ірану привласнив собі право на всю його власність. Відтепер компанії, що входили до МНК, мусили працювати в Ірані на основі двосторонніх контрактів з ІННК. Наслідком реформ стало перетворення Ірану з аграрної на аграрно-індустріальну країну, швидке зростання добробуту іранців. Водночас вони підготували підґрунтя для Ісламської Революції. Стрімка вестернізація країни, проникнення до неї елементів зах. життя, які руйнували традиційний уклад, спричинили незадоволення багатьох іранців. Зростала критика шаха й уряду, на що влада відповідала репресіями. Опозицію очолило шіїтське духовенство, лідером якого був аятола¹ *Р. Хомейні*.

З початком Ісламської Революції (січень 1978 р.) А. А. Говейда відмовився залишати країну. У листопаді 1978 р. його затримали агенти таємної шахської поліції «Служба інформації та безпеки» (САВАК), до квітня 1979 р. він перебував під домашнім арештом. Суд Ісламської Революції 7. 04. 1979 засудив А. А. Говейду до страти, його розстріляли того ж дня.

¹ Див. прим. на с. 86.

ГОВОН, Якубу Дан-Юмма́ (народ. 19.10.1934) – нігерійський військовий, політичний і державний діяч, президент, фактичний військовий диктатор країни [1966–75]. Народ. на півн. Нігерії, етнічний ангас¹, проте родина сповідувала християнство. Дитинство й юність провів у м. Заріа. У 1954 р. вступив до британської колоніальної армії, навчався у військовій школі в Теші (Золотий Берег, суч. Гана), Королівській військовій ак. у Сандхерсті, штабному коледжі в Кімберлі й Об'єднаному коледжі військової служби у Латімері (всі – Велика Британія). Перебував у складі Миротворчих сил ООН у Леопольдвілі (Демократична Республіка Конго) в 1960–61 і 1963 рр. Був одним з небагатьох нігерійських офіцерів, який не належав до «південних» народів хуаса² й фульбе³. У 1963 р. у званні підполковника став ад'ютантом начальника штабу ЗС Нігерії. 15.01.1966 у Нігерії відбувся перший військовий переворот, здійснений християнами-ігбо⁴. Президента *Н. Азіківе* відсторонили від влади, чимало посадовців загинуло (серед них – прем'єр-міністр *А. Т. Балева*). Під час цих подій Я. Говон перебував за кордоном, його обійшли репресії, він став наймолодшим в історії Нігерії начальником Генерального Штабу. 24.05.1966 у країні розпочалися масові безлади, спровоковані діями голови Тимчасового уряду генерала Д. Агії-Іронсі. Він скасував федеративний устрій країни, у відповідь еміри північних мусульманських регіонів заявили про намір відокремитися від Нігерії. 29.07.1966 у Нігерії відбувся черговий військовий переворот, який здійснили вихідці з півночі країни. 1.08.1966 заколотники оголосили головою держави Я. Говона, хоча він не брав участь у тих подіях.

Одним зі своїх перших рішень Я. Говон відновив федеративний устрій Нігерії, проте це не припинило міжконфесійних погромів і не послабило сепаратистських настроїв у багатьох регіонах країни. 30.05.1967 *Ч. Одумегву-Оджукву* проголосив на півд. сх. країни «Республіку Біафру». Я. Говон заявив, що питання цілісності Нігерії буде вирішене силою. 6.07.1967 ЗС Нігерії розпочали масштабний наступ на позиції сепаратистів (операція «Носоріг»). Такі дії центральної влади підтримали СРСР, Велика Британія, держави-члени ЛАД. Водночас Франція, Іспанія, Португалія, КНР, ПАР та деякі ін. африканські країни закликали сторони до діалогу. У січні 1970 р. «Республіка Біафра» капітулювала. Я. Говон оголосив про початок політики «відновлення, реконструкції і примирення». Наступні роки економіка Нігерії дійсно зростала, чому сприяло передусім зростання цін на нафту. У 1973 р. Нігерія вступила до ОПЕК. Роком раніше президент оголосив початок політики «індігенізації», яка передбачала обмеження або заборону діяльності іноземного капіталу в окремих секторах економіки. Це сприяло посиленню позицій місцевих підприємців. Водночас проблемами Нігерії, як і раніше, були корупція й неефективна система державного й місцевого управління. Ілюстрацією цього може слугувати казус, відомий як «цементна армада». Влітку 1975 р. порт Лагоса блокували сотні

¹ Ангас – землеробський народ у Нігерії, їх мова належить до чадської мовної сім'ї, здебільшого мусульмани-суніти.

² Див. прим. на с. 25.

³ Див. прим. на с. 79.

⁴ Див. прим. на с. 43.

суден з цементом. Виявилось, що агенти уряду, які не контактували між собою, майже одночасно уклали контракти з 68 компаніями на постачання до Нігерії 20 млн. т. (!) цементу, тоді як порт міг прийняти не більше 1 млн. т. на рік. 29. 07. 1975 під час перебування Я. Говона на сесії ОІК в Уганді в Нігерії відбувся військовий переворот, владу захопив полковник М. Мухаммед.

Я. Говон емігрував до Великої Британії, навчався в Уорікському ун-ті, захистив дисертацію з політології. Він підтримав чергову військову змову, внаслідок якої було вбито М. Мухаммеда. Уряд Нігерії вимагав від британського його видачі, проте отримав відмову. У 1982 р. його амністував президент *Ш. Шагарі*. У 1987 р. Я. Говону повернули генеральське звання. Він повернувся до Нігерії, займався нафтовим бізнесом, брав участь у багатьох міжнародних програмах (по боротьби зі СНІДом, малярією тощо). У 1992 р. заснував у Лагосі «Центр Якубу Говона», який фінансував медичні проекти, опікувався покращенням систем водопостачання та ін. У 2004 р. така його діяльність була відзначена Міжнародною премією миру.

ГОРДІМЕР, Надін (20. 11. 1923 – 13. 07. 2014) – південноафриканська англомовна письменниця й політична діячка, борчиня проти апартеїду, лауреатка Нобелівської премії з літератури (1991). Народ. у шахтарському сел. Спрінгс поблизу Йоганнесбурга в єврейській родині. Її батько був родом з-під Ковно (Російська імперія, суч. Каунас, Литва), а мати – з Лондона. Навчалась у школі для «білих» при монастирі Божої Матері Милосердної і в ун-ті Вітватерсранда. Почала писати 9-тирічною, у 1939 р. йоганнесбурзький журнал «Форум» опублікував перше оповідання Н. Гордімер «Завтра приходять знову». У 1949 р. вийшла друком її перша збірка оповідань «Віч на віч», а в 1953 р. – перший роман «Брехливі дні». Далі були романи «Земля чужинців» (1958), «Почесний гість» (1970), «Хранитель» (1974), «Народ Джулая» (1981), «Іграшка природи» (1987), «Сказання мого сина» (1990), «Поруч зі мною» (1994), «Домашня рушниця» (1998) та ін. У них письменниця змальовувала південноафриканські реалії, засуджувала расизм, бездуховність тощо. Вона не була членом жодної політичної партії, проте, як ішлося в одному з досліджень, «боролася проти расизму й апартеїду своїми творами». Багато її творів були заборонені в ПАР, у 1964 р. вона готувала текст промови для *Н. Мандели* (відома як промова «Я готовий до смерті»), яку він виголосив у суді 20. 04. 1964. Її твори були відзначені багатьма престижними преміями (як то Премія імені Джеймса Тейта Блека¹ або Букерівська премія²). У 1991 р. Н. Гордімер стала лауреаткою Нобелівської премії з літератури за те, що «своїм чудовим епосом принесла величезну користь людству». Останнім романом Н. Гордімер став «Зараз найбільш зручний час» (1994). Її твори (загалом це 15 романів, понад 20 збірників оповідань, п'єса «Перше коло», збірники есе) перекладені понад ніж 40 мовами світу. Н. Гордімер померла у власному будинку в Йоганнесбурзі.

¹ Меморіальна премія Джеймса Тейта Блека – літературна премія за твори англ. мовою, яку з 1919 р. вручає Единбурзький ун-т (Шотландія, Велика Британія)

² Букерівська премія (англ. The Man Booker Prize) – найпрестижніша літературна міжнародна нагорода, яку з 1969 р. вручають у Великій Британії.

ГРЮНІЦЬКИЙ, Ніколас Жерар Віктор (5. 04. 1913 – 27. 09. 1969) – тоголезький політичний і державний діяч, голова Урядової ради Автономного Того [1956–58], президент Того [1963–67]. Народ. у с. Атакламе (Німецьке Того). Його батько був німецьким офіцером польського походження (звідси – нетипове для африканця прізвище), після відставки він оселився в Того, торгував, помер за кілька місяців після народження сина. Мати ж була принцесою з «королівського» роду Амегаші. По завершенні Першої світової війни Ліга Націй передала більшу частину Того в підмандатне управління Франції (решта була передана Великій Британії). Н. Грюніцький навчався в початковій школі при католицькій місії Св. Жанни д'Арк, за результатами випускних іспитів увійшов до переліку кращих учнів колонії. У 1926 р. французький губернатор направив його (і ще чотирьох підлітків) на навчання до Франції. Там він навчався в ліцеї Мінье в Екс-ан-Провансі, а потім – у Вищій школі громадських робіт у Кашані поблизу Парижа, отримав диплом інженера-будівельника. У 1937 р. Н. Грюніцький влаштувався агентом зі здійснення громадських робіт у Французькій Дагомеї (суч. Бенін). Там він мешкав у будинку своєї сестри Діни, яка була заможна за комерсанта *С. Олімпіо* – майб. тоголезьким політичним діячем і конкурентом-опонентом Н. Грюніцького. Під час Другої світової війни служив у французькій армії в Сенегалі, проте африканців використовували на допоміжних роботах. Після капітуляції Франції (22. 06. 1940) демобілізувався. По завершенні Другої світової війни поринув у політику, був співзасновником Партії Прогресу Того (ППТ), яка була християнсько-демократичною за ідеологією. Тоді ж він остаточно розійшовся з *С. Олімпіо*, який створив партію Комітет Єдності Того (КЄТ). Н. Грюніцький виступав за незалежність Того, проте був за збереження тісних відносин з Францією, наполягав на об'єднанні французької і британської підмандатних частин Того з Золотим Берегом (суч. Гана). Натомість *С. Олімпіо* очолював антифранцузьке, націоналістичне крило визвольного руху. При цьому *С. Олімпіо* був куди більш впливовим політиком. У 1952–56 рр. Н. Грюніцький був депутатом Національних Зборів Франції. 24. 08. 1956 Того отримало автономію (Автономна Республіка Того), 10. 09. 1956 Н. Грюніцький очолив її уряд. Він залишався профранцузьким політиком, напевне через це 27. 04. 1958 його партія прогнала вибори КЄТ, *С. Олімпіо* очолив уряд. Саме він привів Того до незалежності (27. 04. 1960) і став першим прем'єр-міністром незалежної держави. Н. Грюніцький став лідером опозиції. *С. Олімпіо* прагнув остаточно розірвати будь-які зв'язки з Францією й водночас зблизитися з Великою Британією, США і ФРН, спробував замінити франк КФА¹ суверенною валютою, прив'язаною до німецької марки. Ці та інші заходи уряду (в грудні 1961 р. були заборонені опозиційні партії) спровокували військовий переворот 13. 01. 1963, під час якого *С. Олімпіо* загинув

¹ Франк КФА (франк африканських колоній Франції, фр. Colonies françaises d'Afrique), або Африканський франк – грошова одиниця кол. африканських колоній Франції, а також Гвінеї-Бісау (кол. португальська колонія) й Екваторіальної Гвінеї (кол. колонія Іспанії). 100 франків КФА дорівнювали 1 французькому (новому) франку, зараз 100 франків КФА = 0,15 євро.

Одразу ж після перевороту заколотники запросили Н. Грюніцького до співпраці, 16. 03. 1963 він став президентом і головою Тимчасового уряду. Його правління увійшло в історію Того як «Друга республіка». Н. Грюніцький дозволив діяльність заборонених *С. Олімпіо* політичних партій, скликав на стадіоні «Великий майданчик» у Ломе «Конференцію круглого столу» за участю всіх політичних партій, профспілок, громадських організацій і конфесій. На референдумі 5. 05. 1963 був схвалений проєкт нової конституції, який закріплював багатопартійність. Двома днями раніше відбулися парламентські вибори, на яких перемогу здобула коаліція з чотирьох пропрезидентських партій. 15. 05. 1963 був сформований коаліційний уряд, а Н. Грюніцького офіційно оголосили президентом. Він заохочував розвиток національного підприємництва, підтримував взаємовигідні відносини з Францією. 10. 06. 1963 було підписано Угоду про співробітництво в обороні, економіці, фінансах і освіті між Францією й Того. Франція, поміж іншого, фактично взяла на себе оборону африканської країни. Стабілізація економічного життя, а також французькі капіталовкладення й урядова допомога, сприяли підвищенню життя населення. Утім, виразну профранцузькість Н. Грюніцького схвалювали не всі політичні й військові діячі. 13. 01. 1967 начальник Генерального Штабу ЗС Того *Е. Гнасінгбе* здійснив військовий переворот і скасував більшість запроваджених президентом нововведень. Н. Грюніцький емігрував до Берегу Слонової Кістки (суч. Кот-д'Івуар), отримав там політичний притулок. Помер у шпиталі в Парижі від отриманих у дорожньо-транспортній пригоді в Абіджані травм. Похований на батьківщині. У суч. Того високо оцінюють діяльність Н. Грюніцького, про нього збереглася добра пам'ять.

ГУЖМАУ, Кай Рала (Шанана) (спр. ім'я: Жозе Алешандре Гужман; народ. 20. 07. 1944) – східнотиморський політичний і державний діяч, перший президент [2002–07], прем'єр-міністр [2007–15] Сх. Тимору, один з «батьків» його незалежності. Народ. у Лалейя (Португальський Тимор). У 1971 р. вступив до «Революційного фронту за незалежність Сх. Тимору» (абр. з порт. ФРЕТІЛН). Тоді ж узяв собі «партійний» псевдонім «Шанана» – від назви рок-гурту з США «Sha-na-na». Під впливом «Революції гвоздик» у Лісабоні (квітень 1974 р.) губернатор Португальського Тимору М. Л. Пірес оголосив про надання колонії незалежності. Тоді загострилася конкуренція за лідерство у визвольному русі між ФРЕТІЛН і Тиморським Демократичним Союзом (ТДС). Цим скористалась Індонезія: за 9 днів після проголошення Демократичної Республіки Сх. Тимор (28. 11. 1975) Індонезія окупувала її й оголосила власною «27-ою провінцією». К. Р. Гужмау став одним з лідерів східнотиморського руху опору й очільників ФРЕТІЛН. Утім, у сер. 1980 р. він відійшов від цієї партії, навіть став її ідеологічним супротивником, проте це лише посилило його лідерство у визвольному русі. Він багато подорожував світом, давав інтерв'ю закордонним ЗМІ, тому був головною мішенню індонезійської влади. У травні 1993 р. його заарештували й засудили до довічного ув'язнення по статті «заколот». У серпні того ж року президент *Х. М. Сухарто* змінив цей вирок 20-тирічним ув'язненням. К. Р. Гужмау продовжував керувати визвольним рухом з в'язниці, його відвідували представник ООН і світові політичні лідери (напр.,

Н. Мандела). Різні міжнародні організації і фонди нагороджували його преміями і відзнаками. Так, у 1999 р. К. Р. Гужмау отримав Премію ім. А. Д. Сахарова¹.

30. 08. 1999 президент Індонезії *Б. Ю. Хабібі* провів референдум на Сх. Тиморі, на якому 78,5% населення окупованої провінції висловилися за незалежність. Після цього індонезійські війська розпочали терор проти місцевих патріотів, до Сх. Тимору увели Миротворчі сили ООН. К. Р. Гужмау вийшов на волю й увійшов до складу адміністрації ООН, яка управляла Сх. Тимором до проголошення його незалежності 20. 05. 2002. Усі партії, окрім ФРЕТІЛН, визнавали його політичне лідерство. К. Р. Гужмау став президентом Сх. Тимору в день проголошення його незалежності. У 2007 р. він оголосив, що не балотуватиметься на другий термін, підтримав на президентських виборах прем'єр-міністра *Ж. Рамуш-Орту*. К. Р. Гужмау створив партію «Національний конгрес за тиморське відновлення», який на парламентських виборах посів друге місце. 8. 08. 2007 він очолив коаліційний уряд. 11. 02. 2008 на Сх. Тиморі відбулася спроба державного перевороту, президент був важко поранений, автомобіль прем'єр-міністра обстріляли, проте він уцілів. З березня 2015 р. К. Р. Гужмау є міністром планування і стратегічних інвестицій.

ГЮЛЕН, Фетхуллах (27. 04. 1941 – 17. 11. 2021) – турецький мислитель і теолог, автор понад 60 книг з історії та теорії ісламу, за версією журналів *Foreign Policy*² (США) і *Prospect*³ (Велика Британія) є «провідним інтелектуалом світу» (2008). Народ. у селі в пров. Ерзурум, син імама⁴. Навчався в кількох медресе, вивчав арабську й Коран, став хафізом⁵. Першу проповідь прочитав у 14 років. У 1951 р. був призначений імамом у мечеті в Едірне. У 1961–63 рр. проходив військову службу в турецькій армії. У липні 1964 р. знову став імамом у мечеті в Едірне й одночасно був учителем Корану. Пізніше служив у мечетях у Киркларелі, Ізмірі, Манісі. Проповіді Ф. Гюлена ставали дедалі більш популярними, він став публічною фігурою, створив і очолив «Рух Гюлен». Його метою була модернізація ісламу як через релігійні проповіді, так і через світську освіту. Рух швидко отримав мільйони послідовників, виникли центри за кордоном. У його діяльності поєднувалися суспільно-важливі ініціативи й релігійне просвітництво. Ф. Гюлена переслідувала турецька влада, в 1986 р. він був заарештований, йому заборонили виїзд з Туреччини. У 1998 р. його звинуватили в спробі повалення уряду, втім він зміг виїхати до США на лікування й там залишився. У 2006 р. усі звинувачення з Ф. Гюлена були зняті. Але під час спроби військового перевороту в Туреччині в липні 2016 р. він був визначений «духовним наставником заколотників» і терористом, а президент *Р. Т. Ердоган* особисто вимагав у Б. Обами його видачі. США натомість запросили докази провини Ф. Гюлена, які турецька влада не змогла надати.

¹ Див. прим. на с. 77.

² Див. прим. на с. 106.

³ *Prospect* («Проспект») – щомісячний суспільно-політичний журнал, спеціалізується на політиці, економіці, соціальних проблемах. Видається з 1995 р. у Лондоні.

⁴ Див. прим. на с. 32.

⁵ Див. прим. на с. 88.

Помер у своєму будинку в м. Сейлорсбург (шт. Пенсільванія). ЗМІ припускали, що Ф. Гюлен міг бути отруєний турецькими спецслужбами.

Один з численних центрів «Руху Гюлена» в 2013 р. був відкритий в Україні. Він зосереджений на викладанні турецької мови, проведенні культурних і просвітницьких заходів тощо.

ГЮЛЬ, Абдулла́ (народ. 29. 10. 1950) – турецький політичний і державний діяч, прем'єр міністр [2002–03], президент [2007–14]. Народ. у Кайсері (центр. Туреччина), там же закінчив школу. У 1968 р. вступив до Стамбульського ун-ту, де вивчав економіку. У 1975 і 1980 рр. заарештовувався за політичну діяльність. У 1980–83 рр. викладав у Стамбульському ун-ті, там же захистив дисертацію з проблем економіки мусульманських країн (1983 р.). У 1983–91 рр. працював в Ісламському Банку в Джидді (Саудівська Аравія), після чого повернувся до викладацької діяльності. Політичну кар'єру розпочав як депутат парламенту від ісламістської Партії Благоденства (ПБ) *Н. Ербакана*, обирався депутатом у 1991 і 1995 рр. Був членом парламентських комітетів з бюджету і планування, зовнішньої політики. У 1992–2001 рр. входив до складу турецької парламентської делегації в ПАРЄ. Після заборони в 1997 р. ПБ на її базі була утворена Партія Чеснот, з якою А. Гюль у 1999 р. знову увійшов до парламенту. Після того, як заборонили й її (2001 р.), він створив з *Р. Т. Ердоганом* Партію Справедливості і Розвитку. Після її перемоги на виборах у листопаді 2002 р. очолив уряд, проте після внесення поправок до конституції (розширили повноваження голови уряду) в березні 2003 р. прем'єр-міністром став *Р. Т. Ердоган*. А. Гюль став міністром закордонних справ. Провадив курс на прискорення вступу до ЄС, врегулювання Кіпрської проблеми. Був противником посилення позицій США на Близькому Сході. У березні 2003 р. Туреччина не дозволила розмістити на своїй території війська США перед операцією «Шок і трепет» в Іраку. У квітні 2007 р. висунув свою кандидатуру на посаду президента, але проти виступили секулярні кола. Після перевиборів новий парламент з третьої спроби обрав його президентом (серпень 2007 р.). А. Гюль був першим президентом Туреччини, який асоціювався з ісламістськими колами. Так само він був першим турецьким політиком топ-рівня, який відвідав Вірменію (6. 09. 2008). Тоді президент мав номінальну владу, реальна ж влада перебувала в руках прем'єр-міністра *Р. Т. Ердогана*.

ГЮРСЕ́ЛЬ, Джемáль (13. 10. 1895 – 14. 09. 1966) – турецький військовий, політичний і державний діяч, президент [1961–66]. Народ. в Ерзурум, його батько був офіцером османської армії. Закінчив початкову школу в Орду і середню – в Ерзурум, навчався у військовому училищі в Стамбулі. З 1915 р. служив в османській армії, артилерист. За звитягу під час Галліпольської битви (лютий 1915 – січень 1916 рр.) був нагороджений Військовою медаллю. Пізніше воював на Палестинському й Сирійському фронтах, потрапив у полон, утримувався до 1920 р. в Єгипті. Повернувшись до Туреччини, Д. Гюрсель приєднався до національно-визвольного руху, став офіцером в армії *М. Кемалю Ататюрка*, командував полком, бригадою, був начальником військової школи. За участь у війнах 1920–23 рр. нагороджений Медаллю Незалежності. Далі перебував на військовій службі. У 1946 р. отримав звання бригадного генерала, в

1957 р. – генерала армії, в серпні 1958 р. був призначений головнокомандувачем сухопутними військами. До певного часу демонстративно не брав участі в політиці, не входив до політичних партій і принципово не давав інтерв'ю ЗМІ.

3. 05. 1960 р. Д. Гюрсель написав листа президенту *Д. Баяру* з пропозицією подати у відставку й передати владу прем'єр-міністру *А. Мендересу*. Він фактично звинуватив владу в нехтуванні спадщиною *М. Кемалю Ататюрка*. Його звільнили з посади й відправили до Ізміра в «обов'язкову відпустку» з вимогою дострокового звільнення з лав армії. У відповідь 27. 05. 1960 Д. Гюрсель здійснив військовий переворот, повалив президента й уряд Демократичної Партії. Він став головнокомандувачем ЗС Туреччини й очолив Комітет Національної Єдності – надзвичайний вищий орган влади. Д. Гюрсель заявив, що Туреччина надалі буде неухильно слідувати принципам кемалізму, залишиться вірною союзницьким зобов'язанням по НАТО й СЕНТО. 28. 05. 1960 він очолив уряд. У 1961 р. були скликані Установчі збори, які прийняли нову конституцію. Туреччина проголошувалась національною світською правовою демократичною державою. Розширилися рамки демократичних свобод, визнавалося право робітників на страйки. Відбулися вибори до меджлісу, а Д. Гюрсель 10. 11. 1961 став президентом. Він домігся схвалення 5-тирічного плану розвитку економіки, реалізація якого мала позитивні наслідки, посилив співпрацю Туреччини з державами Зах. Європи, Близького Сходу, а також СРСР. 12. 09. 1963 Туреччина підписала договір про асоціацію з ЄЕС («Анкарський договір»). У березні 1966 р. Д. Гюрсель пішов у відставку за станом здоров'я, став довічним членом Сенату, але невдовзі помер від інсульту.

Г (Ганді)

ГАНДІ, Індіра (19.11.1917 – 31.10.1984) – індійська політична й державна діячка, прем'єр-міністерка [1966–77; 1980–84]. Донька *Дж. Неру*, з дитинства була знайома з *М. К. Ганді*. У 1934 р. вступила до заснованого *Р. Тагором* Народного ун-ту, далі навчалась у Швейцарії, Сомерсвільському коледжі Оксфордського ун-ту, вивчала історію, антропологію й управління. З 1938 р. – членкиня Індійського національного конгресу (ІНК), учасниця національно-визвольного руху. У 1942 р. вийшла заміж за парса¹ Фероза Ганді (помер у 1960 р.), чим порушила всі кастові й релігійні табу й звичаї. Після надання Індії статусу домініону² (15.08.1947) увійшла до керівних органів ІНК, в 1959–60 рр. – голова партії. Виконувала функції особистого секретаря батька, прем'єр-міністра *Дж. Неру*, супроводжувала його в закордонних поїздках і набувала, таким чином, досвіду політичної і державницької діяльності.

У 1964–66 рр. працювала міністром інформації та радіомовлення в уряді *Л. Б. Шастрі*, а після його смерті (11.01.1966) стала прем'єр-міністром. Одночасно обіймала посади міністра закордонних справ і атомної енергетики. Підтримувана лівим крилом ІНК і маючи союзником у Лок Сабхі (нижня палата парламенту) Комуністичну Партію Індії вдалася до соціально-економічних реформ у соціалістичному дусі. Так, уряд І. Ганді у 1969–70 рр. націоналізував найбільші комерційні банки й страхові компанії, ухвалив програму боротьби з бідністю, намагався регулювати демографічні процеси, прискорив індустріалізацію державного сектору. Було також започатковано Індійську ядерну програму (перші випробування відбулись у 1974 р.). Значні зусилля були спрямовані на зміцнення органів державної влади й боротьбу з етноконфесійним сепаратизмом. Уряд І. Ганді підписав Договір з СРСР (1971). Того ж року Індія підтримала військовими засобами Сх. Пакистан у його прагненні до незалежності й сприяла утворенню Бангладеш. У 1971–73 рр. уряд скасував пенсії та привілеї для князів, націоналізував підприємства кольорової металургії, вугільні шахти, частину текстильної галузі, активізував проведення «зеленої революції», а також ухвалив соціальні програми, спрямовані на поліпшення умов життя нижчих верств населення. Намічені плани не були повністю реалізовані через відсутність необхідних коштів і прорахунки І. Ганді. Надмірна підтримка державного сектору за рахунок приватного призвела до уповільнення темпів економічного зростання. На загальну ситуацію вплинула одночасна дія таких факторів, як підвищення світових цін на нафту, війна з Пакистаном, необхідність забезпечувати мільйони біженців з Бенгалії, демографічний вибух. Життєвий рівень населення, і без того низький, дедалі падав, зростали безробіття, ціни на продовольство й товари першої необхідності. Це викликало масові антиурядові виступи в різних районах країни, які використали в своїх цілях противники ІНК. Уряд критикували і «зліва», і «справа». У 1975 р. І. Ганді

¹ Парси – члени зороастрійської громади в Індії, компактно проживають у Бомбеї (суч. Мумбай) і в навколишніх регіонах. Емігрували з Ірану на межі I – II тисячоліть.

² Див. прим. на с. 9

звинували в зловживаннях під час виборів 1971 р. і за вироком Верховного Суду відсторонили від політики на 6 років. У відповідь вона запровадила в країні надзвичайний стан і заарештувала лідерів опозиції. Уряд оприлюднив «Програму 20 пунктів», спрямовану на «соціалістичні міри» й покращення становища найбідніших прошарків індійців. Тут було і зниження цін на товари широкого вжитку, і заходи по боротьбі зі спекуляцією й контрабандою, і подальший розвиток земельної реформи, і норма про скасування селянської заборгованості (150 млн. селян перестали бути боржниками). Попри це, на виборах 1977 р. перемогу здобув опозиційний блок «Джаната парті» («Народна партія»). І. Ганді виключили з керівництва ІНК, тоді вона заснувала власну партію ІНК (Індіра), з якою в січні 1980 р. перемогла на виборах і знову очолила уряд. Під час другого урядування І. Ганді намагалася пришвидшити економічний розвиток країни. Врахування попередніх помилок, а також, загибель сина Санджая (1980 р. в авіакатастрофі) змінили її. Вона усвідомила, що надмірне втручання держави в економіку шкодило країні, тому пішла на послаблення адміністративного контролю. Цим було підготовлено підґрунтя для лібералізації економіки в 1990-ті рр. Значні зусилля другого уряду І. Ганді були спрямовані на врегулювання етноконфесійних конфліктів (Кашмір, Тамілнад). Найбільш складною була ситуація в Пенджабі, де община сикхів¹ під керівництвом партії «Акалі дал» («Партія безсмертних») боролася за широку політичну автономію штату. Найбільш екстремістські елементи (*Д. С. Бхіндравалле*) вимагали відокремлення від Індії й створення незалежної держави «Халістан». Серед методів діяльності сепаратисти віддавали перевагу терористичним. Внаслідок низки таких дій, переважно на транспорті, жертвами стали тисячі людей. Уряд І. Ганді спробував домовитися з представниками сикхів, та, коли це не дало позитивних наслідків, застосував силу. У 1984 р. сикхи перетворили найбільшу сикхську святиню – «Золотий храм» у м. Амрітсар – на свій штаб. За сикхською традицією, на територію храму не можна заходити представникам інших релігій. І. Ганді проігнорувала це й наказала військам взяти храм штурмом (6. 06. 1984 р., операція «Блакитна зірка»). За офіційними даними, тоді загинуло 83 військових і 492 цивільні особи, серед яких був *Д. С. Бхіндравалле*. ЗМІ писали про декілька тисяч, а сикхський діяч в еміграції Д. Сингх – про понад 10 тис. жертв. На знак помсти сикхи винесли голові уряду смертний вирок. 31.10.1984 І. Ганді розстріляли з автоматів її особисті охоронці – сикхи.

Попри всю суперечливість та часто безкомпромісність своєї політики, І. Ганді робила усе для подолання відсталості, економічного піднесення, забезпечення миру й добробуту для своєї країни. Тому вона залишається в пам'яті індійців як велика донька індійського народу

ГАНДІ, Мохандас Карамчанд («Махатма») (2. 10. 1869 – 30. 01. 1948) – індійський філософ і політичний діяч, визнаний ідеолог і лідер національно-визвольного руху. Народ. у Півд. Індії, його дід був прем'єр-міністром при дворі князя одного з гуджаратських² князівств Порбандара. На

¹ Див. прим. до с. 118.

² Гуджарат – історико-географічний регіон на зах. узбережжі Індії, нині однойменний штат, головне місто – Ахмадабад.

відміну від більшості індійських політичних лідерів, М. К. Ганді не належав до вищих варн брахманів¹ чи кшатрїїв², а походив з купецької касты модбанїа («Гандї» – доволї поширене в Індїї прїзвище й означає «торговець-бакалїйник»). Середню освіту здобув в англїйській школі в Індїї, потїм навчався в Лондонї (1888–91), здобув вищу юридичну освіту. Пїсля кількох рокїв адвокатської практики в Бомбеї (1891–93, суч. Мумбай) вирушив до Пївд. Африки. Там вїн отримав перший досвід боротьби проти дискримїнації індїйцїв, заснував Натальський Індуський Конгрес і Британсько-їндїйську Асоціацію. Там же розробив тактику політичної боротьби. Головною політичною метою М. К. Гандї вбачав поетапне просування Індїї до незалежності, для чого необхідно було об'єднати всі соціальні й етноконфесійні групи й партійно-політичні сили під єдиним керівництвом. На формування ідеологїї М. Гандї мали вплив: 1) принципи традиційних індїйських релїгїй – індуїзм, буддизм і джайнізм³ (несупротив злу, духовне самовдосконалення); 2) зах. ліберально-демократичні ідеї (активна політична боротьба, демократичний устрїй нового суспїльства); 3) ідеї Л. М. Толстого (загальна любов, значення фізичної праці, критика індустриального суспїльства); 4) марксистське вчення (заперечення приватної власності, соціальна рївність і партнерство). Основним методом боротьби за «сварадж»⁴ М. Гандї вважав мирний опїр колонїзаторам («сатїяграха»), маючи на увазі ненасильницьку неспївпрацю, громадянську непокору, хартал⁵, бойкот англїйських товарїв і повернення до традиційних форм виробничої діяльності («свадешї»⁶). Крайніми формами боротьби вїн вважав демонстративне непїдкорення англїйським законам і відмову від сплати податкїв. Визначальною особливїстю концепції М. К. Гандї стало те, що важливу моральну категорїю джайнізму, «ахімсу»⁷, вїн зробив принципом суспїльної поведїнки. М. К. Гандї

¹ Див. прим. до с. 121.

² Кшатрїї (санск. «панївний, владний») – одна з чотирьох варн в індуїзмі, друга за значущїстю пїсля брахманїв. Традиційно владущий чи вїйськовий клас належав до цієї варни.

³ Джайнізм (санск. «переможець») – давня дхармїчна індїйська релїгїя, яка виникла в IX–VI ст. до н.е. Джайни вважають, що їхнє вчення було завжди. Засновником (або, як вважають джайни, «розповїдачем старих традицій») був кшатрїї Вардхамана. Джайнізм стверджує, що будь-який об'єкт є індивїдуальною й вїчною душею. Відповїдно, центральною ідеєю джайнізму є ахімса – непричинення шкоди будь-якій живїй істотї. Окрїм того, послїдовник джайнізму має бути щирим у своїй думках і дїях, благочестивим, не красти, не перелюбствувати, не гонитися за живою. Дотримання цих обїтниць може допомогти вїруючому звільнитися від круговертї сансари й досягти всезнайства – божественної свїдомостї.

⁴ Сварадж (хїндї «власне управління») – рух за статус домініону (див. прим. на с. 9) для Індїї. Оформився напередодні й у роки Першої свїтової вїйни. На межї 1920–30-х рр. трансформувався на «пурна сварадж» – рух за повну незалежність Індїї.

⁵ Хартал – прїтаманна Індїї та ін. країнам Пївд. і Пївд.-Сх. Азїї кампанїя протесту в формї припинення будь-якої ділової активності

⁶ Свадешї (хїндї «власне виробництво») – рух за обмеження ввезення англїйських товарїв (передусїм тканин) до Індїї та стимулювання розвитку власного виробництва. Оформився в к. XIX ст. зусиллями дїячїв Індїйського Національного Конгресу.

⁷ Ахімса (санск. «відмова від заподїяння шкоди») – основоположне поняття в джайнізмі, а також індуїзмі і буддизмі, означає ненасилля, відмову від заподїяння шкоди будь-якій живїй істотї як дїями, так і подумки.

перейшов від непротивлення злу насильством до ненасильницького опору. Він не допускав насильства в словах, думках, бажаннях і діях, закликав ставитися до супротивника як до члена родини, свідомо йти на самозречення, аскетизм, щоб своєю поведінкою спонукати його відмовитися від зла. У національно-визвольній боротьбі М. К. Ганді виділяв програму-мінімум (заради досягнення національної незалежності суспільство повинне було об'єднатися, відкласти етноконфесійні й соціальні розбіжності) і програму-максимум (вирішення внутрішніх суперечностей у незалежній державі відповідно до його концепції «опіки»). Прагнучи перетворити суспільство на засадах любові й ненасилля, М. К. Ганді розробив концепцію «ненасильницької держави», яка мала бути федеративною республікою, базованою на самоврядних общинах. М. К. Ганді виступав за масові дії задля досягнення як близьких, так і віддалених цілей, але під контролем освіченої меншості. Гандизм заперечував класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку, закликав до вирішення соціальних конфліктів на основі «теорії ненасилля».

Коли в січні 1915 р. М. К. Ганді повернувся до Індії, він уже був відомим політичним діячем і швидко став визнаним лідером національно-визвольного руху, при цьому ніколи не посідав жодної посади в Індійському Національному Конгресі (ІНК). Він жив надзвичайно скромно, швидко завоював повагу й підтримку індійців. Його стали називати «Махатма» – «велика душа». Його домотканий одяг («кхаді») й полотняна «шاپочка Ганді» стали символами національно-визвольного руху. Навесні 1919 р., у відповідь на оприлюднення «Акту про краще управління Індією» й «Закону про антиурядову діяльність», відбулося піднесення політичного руху в Індії. У квітні 1919 р. сталися криваві події в м. Амрітсар (Пенджаб), де англійські війська розстріляли мирний мітинг¹. Це спричинило зростання антианглійських виступів і піднесення національно-визвольного руху. У 1920–22 рр. на заклик М. К. Ганді ІНК здійснив Першу кампанію громадянської непокори під гаслом надання Індії самоуправління. За наполяганням М. К. Ганді ІНК підтримав халіфатський рух² і в цілому єдність дій індусів і мусульман. У вересні 1920 р. на Калькутському з'їзді ІНК ідеї М. К. Ганді були визнані офіційною ідеологією ІНК. З 1927 р. важливе місце в ідеології гандизму посіла проблема далітів (недоторканих)³, яких М. К. Ганді називав «Божими людьми». Під керівництвом М. К. Ганді відбулися наступні кампанії громадянської непокори, найбільш відомою з яких був т. зв. «Соляний похід» (березень–квітень 1930 р.). М. К. Ганді неодноразово заарештовували (1922–24; 1930–31; 1942–44), він часто оголошував голодування (розглядав це як

¹ Йдеться про розстріл британськими військами на чолі з бригадним генералом Р. Даєром мирної демонстрації в парку Джаллінвала в центрі міста. За офіційними британськими даними, тоді загинуло 379 осіб (з них 40 дітей), ще 1 100 зазнали поранень. Індійський Національний Конгрес заявив про 1 тис. загиблих.

² Халіфатський рух – масовий релігійний і громадсько-політичний рух на ісламському Сході в перші роки по завершенні Першої світової війни. Виник на захист прав османського султана, як реакція на поразку Османської імперії у Великій війні й окупацію союзниками Стамбула, але з часом став розумітися ширше – як антиімперіалістичний (передусім антибританський) рух. Найбільш масовим халіфатський рух був у Британській Індії.

³ Див. прим. на с. 62.

індивідуальну форму політичної боротьби). Знаменитий «пакт Ганді-Ірвіна» (4. 03. 1931) між ІНК і британською колоніальною адміністрацією про припинення чергової кампанії громадянської непокорі був підписаний під час перебування М. К. Ганді у в'язниці. У липні–серпні 1932 р. М. К. Ганді представляв ІНК на Імперській Конференції у Лондоні. Його поїздка до Європи стала сенсацією, він виступив в англійському парламенті, його прийняв король Георг V. Проте ЗМІ багато писали про його незвичайний спосіб життя, одяг, манеру спілкування й значно менше – про його теорію й методи боротьби. Після цього М. К. Ганді дійшов висновку, що британський уряд не збирається нічого змінювати в становищі Індії.

М. К. Ганді завжди був прибічником індусько-мусульманської єдності (вважав, що питання про відносини між двома конфесійними групами слід розв'язувати в незалежній Індії), тому відкинув оголошену Мусульманською Лігою «пакистанську резолюцію» (23. 03. 1940). Був категорично проти участі Індії в Другій світовій війні, 8. 08. 1942 оприлюднив резолюцію-заклик «Геть з Індії!», що поклало початок «серпневій революції»: це були саботажі, вибухи на залізницях, спроби захоплення влади в окремих провінціях. Для їх придушення британці перекинули з фронтів 57 батальйонів регулярних військ. З 9. 08 по 31. 12 1942 загинуло 940 осіб, 1 630 поранено, понад 60 тис. осіб було заарештовано, 18 тис. з яких перебували за ґратами до кінця війни. По завершенні війни М. К. Ганді разом з *Д. Неру* вів переговори з віце-королем Індії *А. В. Маунтбеттеном*. Був розчарований змістом «Закону про незалежність Індії» (15. 08. 1947), за яким Британська Індія поділялася на два домініони¹ за релігійною ознакою, а також наступними кривавими подіями під час розподілу територій. Закликав індусів і мусульман до порозуміння й міжконфесійного миру. Був убитий індуським фанатиком М. Годзе в Делі.

Попри утопізм гандизму (сучасні індійські політики й вчені вважають, що суч. Індія не успадкувала нічого з ідей М. Ганді), він залишається визначним ідеологом і діячем національно-визвольного руху, своєрідною «совістю нації», який вплинув не лише на історію Індії, але й на багато держав світу.

ГАНДІ, Раджів (20. 08. 1944 – 21. 05. 1991) – індійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1984–89]. Старший син *І. Ганді* й онук *Д. Неру*. Навчався в Трінті-коледжі Кембриджського ун-ту (Велика Британія). У 1968 р. одружився на італійці Соні Майно (*С. Ганді*), з того ж року працював пілотом у Indian Airways. До загибелі в авіакатастрофі молодшого брата Санджая (23. 06. 1980), якого мати розглядала як свого наступника, не цікавився політикою. У 1981 р. Р. Ганді Вступив до Індійського Національного Конгресу (Індіри) (ІНК(І)), став депутатом Лок Сабхи (нижня палата парламенту). У лютому 1983 р. став Генеральним секретарем партії. Після загибелі *І. Ганді* (31. 10. 1984) очолив уряд, будучи недосвідченим політиком. У грудні того ж року на парламентських виборах підтвердив свої повноваження. Р. Ганді змінив економічну політику держави щодо приватного й іноземного капіталу. Для їхньої діяльності створювалися сприятливі умови й однакові з державним

¹ Див. прим. на с. 9.

сектором можливості. Індія успішно розвивала сучасну металургію й енергетику, обробну, харчову, фармацевтичну промисловість, необхідну інфраструктуру. Програми уряду передбачали підвищення життєвого рівня населення, боротьбу з безробіттям, неписьменністю тощо. Р. Ганді був прихильником швидкої індустріалізації, запровадження новітніх технологій у виробництво, активно розвивав ядерну програму. Уряд Р. Ганді змінив притаманну його матері силову політику щодо сепаратистських і екстремістських сил. У 1985 р. були підписані угоди з регіональними партіями Ассаму і Пенджабу, які заклали основу подальшої нормалізації становища в бунтівних штатах. Там відбулися вибори до законодавчих зборів, у результаті яких до влади прийшли місцеві впливові партії і політики. Однак повної стабілізації в Пенджабі досягти не вдалося. Окремі сепаратистські угруповання продовжували свої виступи, неодноразово провокуючи сутички й хвилі насильства. Проте тенденція до мирного врегулювання проблеми з цього часу стала незворотною. У липні 1987 р. Індія ввела 50-тисячний військовий контингент до Шрі-Ланки з метою припинення громадянської війни між урядом країни, який представляв сингальську¹ більшість, і тамільською² організацією «Тигри Визволення Таміл-Іламу» (перебували там до 1990 р.). Ця акція викликала обурення й відкритий опір тамілів в обох державах, осуд індійської громадськості. У зовнішній політиці Р. Ганді намагався балансувати між СРСР і США, отримуючи від обох наддержав допомогу. Восени 1989 р. його звинуватили в корупції і зловживанні владою, наслідком чого стала поразка ІНК (І) на виборах. Р. Ганді загинув 31. 05. 1991 під час передвиборчого мітингу від рук тамільської терористки, озброєної «поясом шахіда».

ГАНДІ, С́оня (при народж.: С́оня Антоні́я Ма́йно; народ. 9. 12. 1943) – індійська політична діячка італійського походження, лідерка Індійського Національного Конгресу (ІНК), удова *Р. Ганді*. Народ. у Лузіані (Віченца, Італія), проте виросла в Орбассано (пobl. Туріна). Виховувалась у католицьких традиціях, відвідувала католицьку школу. У 1965 р. на курсах англійської мови в Кембриджі познайомилась з *Р. Ганді*, який навчався в Кембриджському ун-ті. У 1968 р. вони побралися й оселились у будинку її свекрухи – прем'єр-міністерки Індії *І. Ганді*. У 1970 р. народила сина Рахула, а за два роки – доньку Приянку. *І. Ганді* бачила своїм наступником молодшого сина Санджая, тому *Р. Ганді* і *С. Ганді* вели неpubлічне життя. Утім, після загибелі брата в червні 1980 р. *Р. Ганді* розпочав стрімку політичну кар'єру, а після загибелі матері в жовтні 1984 р. очолив ІНК і став прем'єр-міністром. *С. Ганді* стала «першою леді» Індії і поза своєї волі стала публічною особою. Після загибелі *Р. Ганді* (21. 05. 1991) партійна верхівка тиснула на неї, штовхаючи до активної політичної діяльності (передусім через прізвище, а не політичний хист чи харизму), проте вона відсторонилася від неї. На поведінку *С. Ганді*, окрім болісної втрати чоловіка, впливали її походження (громадянство Індії вона отримала лише в 1983 р.) і погане знання хінді. Утім, у 1998 р. вона стала головою ІНК, наступного року

¹ Див. прим. до с. 90.

² Див. прим. до с. 91.

очолила опозицію в Лок Сабха (нижня палата парламенту). Після перемоги ІНК на виборах 2004 р. була головною претенденткою на крісло прем'єр-міністра, проте в медійному середовищі Індії ширилося невдоволення перспективами перебування іноземки на чолі уряду. Тоді вона запропонувала цей пост *М. Сингху*. У 2017 р. С. Ганді передала керівництво партії синові Рахулу, проте в 2019 р. ІНК знову обрав її головою. Щоправда, після цього вона офіційно фігурує як «т. в. о. голови ІНК».

Д (Дако – Дюбуа)

ДАКО́, Даві́д (24. 03. 1930 – 20. 11. 2003) – центральноафриканський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1960], президент [1960–65; 1979–81] Центральноафриканської республіки (ЦАР). Народ. в Убангі-Шарі (Французька Екваторіальна Африка) в родині дрібного землевласника, етнічний мбака¹. Закінчив педагогічне училище в Муйондзі (Середнє Конго). На поч. 1950-х рр. вступив до «Руху соціальної еволюції Чорної Африки» (абр. з фр. МЕСАН) У 1957 р. став депутатом Територіальної Асамблеї Убангі-Шарі, в 1957–58 рр. був міністром сільського господарства, вод, лісів і мисливства; в 1958–59 рр. – внутрішніх справ, економіки й торгівлі; в 1959 р. – прем'єр-міністром Автономної ЦАР. Після здобуття незалежності (13. 08. 1960) став її першим головою уряду, а за кілька днів – першим президентом. Одночасно очолював уряд і правлячий МЕСАН. 1. 01. 1966 внаслідок військового перевороту був відсторонений від влади. У 1969–76 рр. перебував під домашнім арештом. Після звільнення був особистим радником президента *Ж. Б. Бокасси*. Після його відсторонення від влади (20. 09. 1979) знову став президентом ЦАР. Втратив владу внаслідок військового перевороту у березні 1981 р., виїхав до Камеруну, де мешкав до смерті.

ДАЛА́Й-ЛА́МА XIV – див. *Тенцзін Г'яцо*.

ДАМБАДОРЖ Церен-Очирін (1900 – 25. 06. 1934) – монгольський політичний і державний діяч, керівник Монгольської Народно-Револьюційної партії (МНРП). Народ. в Урзі (суч. Улан-Батор). Навчався в школі перекладачів в Іркутську (Російська імперія), працював телеграфістом. Був комісаром Монгольської Народної Армії, навесні–влітку 1921 р. очолював Західний уряд і Західне бюро Монгольської Народної Партії (МНП, з 1924 р. –МНРП). Відіграв важливу роль у звільненні Монголії від загонів *Р. Ф. Унгерна фон Штернберга*. На I з'їзді МНП 1. 03. 1921 був обраний її секретарем (1921–23). У 1924–28 рр. був головою ЦК МНРП. На VII з'їзді МНРП був знятий з посади за звинуваченням у «правому ухилі». Був направлений до Москви як торговельний представник посольства Монголії. Помер у Москві, не відкидається версія отруєння.

ДАНЗА́Н Солі́йн (1885–1924) – монгольський політичний і державний діяч, один із засновників Монгольської Народної Партії (МНП). Походив з аратів². У Монгольській державі *Богдо-гегена VIII* (1911–1921) працював митним чиновником. Після окупації Монголії китайськими військами в 1919 р. заснував підпільний гурток «Східний Хурее», який 25. 06. 1920 об'єднався з іншим гуртком «Консульська група» в МНП. На її першому з'їзді 1. 03. 1921 був обраний головою партії. Входив до складу делегації до Москви, був присутній на зустрічі з В. І. Леніним. У Тимчасовому уряді Монголії був міністром

¹ Див. прим. на с. 108.

² Див. прим. на с. 98.

фінансів, зберіг цей пост після утворення Народного уряду (10. 07. 1921). У травні – вересні 1921 р. був головою ЦК МНП. Данзан С. боровся за владу в МНП з *Бодоо Д.*, а потім з *Сухе-Батором Д.* Після смерті останнього (20. 02. 1923) Данзана С. звинуватили в контрреволюційній діяльності («роботі» на американські й китайські компанії) і розстріляли в серпні 1924 р. Був реабілітований у 1962 р.

ДАЎД, Мухамма́д-хан (1908/1909 – 28. 04. 1978) – афганський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1953–63; 1973–77], президент [1977–78]. Двоюрідний брат короля Афганістану *М. Захір-шаха*. Вищу освіту здобув на батьківщині й у Франції. У 1946–47 рр. був міністром внутрішніх справ, у 1946–48 рр. і 1949–52 рр. – міністром оборони. Під час першого урядування [1953–63] М. Дауд здійснював політику «керованої економіки», в межах якої було посилено контроль держави над зовнішньою торгівлею, спрощено доступ населення до кредитів шляхом створення нових банків і кредитних кооперативів, а також розширено програми кредитного будівництва за участю держави. У 1956 р. уряд прийняв 5-тирічний план розвитку економіки, наголос в якому зробивши на енергетичній сфері, промисловості, транспорті, сільському господарстві, іригації, а також розширенні мережі освітніх і медичних закладів. З одного боку, значне за афганськими мірками зростання фабрично-заводської промисловості й будівництва розширило базу найманої праці, прискорило процес формування економічних районів, а також внутрішнього ринку. З іншого – прогрес був нерівномірний, до того ж посилював розшарування населення. Серйозні соціальні проблеми породжувалися невирішеністю аграрного питання. Реформи, в цілому підтримувані підприємцями міста й села, наштовхувалися на протидію племінної верхівки, а також мусульманського духовенства. Ці розбіжності призвели до відставки кабінету М. Дауда в березні 1963 р. У вересні 1964 р. Афганістан отримав нову конституцію, одним з положень якої була заборона на посідання урядових постів членами королівської родини.

У ніч 16–17. 07. 1973 група офіцерів, відданих М. Дауду, захопила владу в країні. *М. Захір-шах*, який тоді перебував за кордоном, за місяць зрікся престолу. Вищим органом влади став Центральний Комітет Республіки, до якого увійшли офіцери – керівники та учасники перевороту. М. Дауд сконцентрував у своїх руках усю владу. 27. 07. 1973 він розпустив парламент, ліквідував Верховний Суд, призупинив дію конституції, заборонив діяльність усіх політичних партій, закрив приватні газети, на всій території країни запровадив військовий стан. 23. 08. 1973 М. Дауд у «Зверненні до народу» виклав основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики. Піддаючи критиці попередній режим, він обіцяв реформи на основі «участі всього народу в економічному, соціальному й політичному житті країни». У перевороті брали участь офіцери, пов'язані з прорадянською Народно-Демократичною Партією Афганістану (НДПА) на чолі з *Н. М. Таракі*, тому в перші роки правління М. Дауда в уряді було чимало її представників. Це позначилося на політиці нової влади. Вона повела боротьбу з корупцією й спекуляцією, покращила становище робітників і дрібних службовців, запровадила пільгове оподаткування для місцевих підприємців.

Була започаткована аграрна реформа, якою велике землеволодіння обмежувалося 20 га зрошувальних земель. Рештки земель конфісковували за викуп і передавали селянам. Проте землю отримали не більше 1% селян. Було розширено мережу навчальних закладів, при цьому особлива увага приділялася професійно-технічній освіті. Уряд встановив контроль над приватними й духовними школами. У зовнішній політиці М. Дауд намагався балансувати між СРСР і США (про нього говорили, що він «любив прикурювати американські цигарки радянськими сірниками»). У червні 1974 р. він відвідав Москву.

З к. 1974 р. з уряду були усунуті представники НДПА, згорталися соціальні програми, М. Дауд вибудував авторитарний режим. У 1976 р. була створена Партія Національної Революції, яка монополізувала владу. У 1977 р. Лойя Джирга¹ обрала М. Дауда президентом, а також схвалила нову конституцію. За нею президент отримав усю повноту влади в країні. Громадяни втратили право зборів і організацій, з профспілками і політичними партіями включно. Деякі партії саморозпустилися, деякі пішли в підпілля. Особливо жорсткою була позиція М. Дауда щодо ісламістських організацій (напр. «Мусульманська молодь»), чимало їх представників були репресовані, решта емігрували до Пакистану й Ірану. У липні 1975 р. ісламісти здійснили спробу державного перевороту, яка була придушена урядовими військами. 27. 04. 1978 в Афганістані відбувся військовий переворот, організований офіцерами, пов'язаними з НДПА. 28. 04. 1978 М. Дауд і його родина загинули, владу в Афганістані прибрала до рук НДПА на чолі з *Н. М. Таракі*.

ДАЯН, Моше́ (20. 05. 1915 – 16. 10. 1981) – ізраїльський військовий, політичний і державний діяч, міністр сільського господарства (1959–64), оборони (1967–74) і закордонних справ (1978–79). Народ. у кібуці² Дганія в родині вихідців з України (м. Жашків, Черкаська обл.). Навчався в початковій і сільськогосподарській школі. З 1929 р. був членом «Хагани» – єврейської воєнізованої організації, створеної для захисту від арабів Палестини. У 1936–39 рр. служив в єврейській палестинській поліції. У 1939 р. був заарештований британською адміністрацією за незаконне володіння зброєю, до 1941 р. перебував у в'язниці в Акко. Вийшовши на волю, служив у лавах військового угруповання «Пальмах», був командиром роти, брав участь у бойових діях у Сирії й Лівані, був поранений, втратив око. М. Даян був нагороджений британським орденом «За видатні заслуги». У 1946 р. був делегатом сіоністського конгресу в Базелі.

Під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. майор М. Даян відзначився в декількох битвах з сирійськими військами. У серпні 1948 р. був призначений командувачем Єрусалимським фронтом, у січні 1949 р. вів переговори з королем Йорданії *Абдаллою I ібн Хусейном*, пізніше брав участь у

¹ Лойя Джирга (пушту «Велике коло») – всеафганські збори старійшин, ханів племен та мусульманського духовенства. Збирається нерегулярно, переважно для врегулювання суспільно-політичних криз. Її рішення є обов'язковими, тому ці збори можна вважати вищим органом державної влади в Афганістані, з якими мали рахуватись усі правителі й режими до останнього часу.

² Див. прим. на с. 50.

переговорах на о. Родос з представниками Єгипту, Лівії і Йорданії. У 1950–53 рр. був командувачем Південним і Північним ВО Ізраїлю, навчався у вищій офіцерській школі у Великій Британії, очолював оперативний відділ Генерального Штабу. У 1953–58 рр. – начальник Генерального Штабу, керував блискучою операцією «Кадеш» під час Суецької кризи (1956–57), внаслідок якої Ізраїль відновив судноплавство Акабською затокою. З 1959 р. був депутатом Кнессету, до 1964 р. був міністром сільського господарства. У 1967 р. став міністром оборони, але не встиг сильно вплинути на перебіг і наслідки Арабсько-ізраїльської («Шестиденної») війни 1967 р. Розділив з головою уряду *Г. Меїр* відповідальність за значні втрати ізраїльської армії в перші дні Арабсько-ізраїльської війни 1973 р. («Війна Судного дня»), наступного року пішов у відставку. Попри войовничу репутацію М. Даяна, він багато зробив для умиротворення палестинських арабів та сусідніх арабських держав: ініціював передачу Храмової гори в Єрусалимі під контроль мусульманських організацій, підтримував ідею повернення Синайського півострова Єгипту взамін на підписання з ним мирного договору тощо. Під час перебування на посту міністра закордонних справ М. Даян брав активну участь у підготовці тексту Кемп-Девідських угод (вересень 1978 – березень 1979 рр.). Помер у Тель-Авіві.

ДЕБІ, Ідріс (18. 06. 1952 – 20. 04. 2021) – чадський військовий, політичний і державний діяч, президент [1990 – 2021]. Народ. у с. Бердоба на півн. сх. Чаду, етнічний загава¹, мусульманин. Отримав військову освіту у Франції, військовий льотчик. У Чаді тоді тривала громадянська війна між різними етноконфесійними угрупованнями, які до того ж мали різну зовнішньополітичну орієнтацію. І. Дебі обрав сторону лідера Збройних Сил Півночі (абр. з фр. ФАН) *Х. Хабре*, який тоді протистояв пролівійському президенту *Г. Уеддею* й опорні пункти якого розташовувались у регіоні Дарфур у Судані. За підтримки І. Дебі *Х. Хабре* влітку 1982 р. відсторонив *Г. Уеддея* від влади й став президентом. За його правління І. Дебі посідав вищі командні пости в армії і Таємній поліції. Утім, у квітні 1989 р. президент звинуватив його в змові, він був змушений утекти до Лівії, а потім до Судану. Там він створив «Патріотичний рух за порятунок» (його базою став той таки Дарфур) і восени 1990 р. виступив проти уряду. 30. 11. 1990 загони І. Дебі захопили важливе м. Абете, після чого *Х. Хабре* утік з країни. 1. 12. 1990 І. Дебі без бою зайняв Нджамену й оголосив себе президентом. У 1996, 2001, 2006, 2011 і 2016 рр. незмінно переобирався, так само як його «Патріотичний рух» був непереможний на парламентських виборах. Продовж його тривалого правління Чад жив у перманентній кризі, громадянська війна, конфігурація учасників якої постійно змінювалася, не припинялася, періодично вона супроводжувалась етнічними читками як з боку урядових ЗС, так і з боку повстанців. Різні антиурядові сили підтримували сусідні держави, передусім Судан і Лівія, тоді як центральному уряду традиційно допомагала Франція. У 1993 р. І. Дебі домігся перемир'я у громадянській війні, навіть запровадив у країні багатопартійність, проте це не

¹ Загава – ніло-сахарський народ у Центр. Африці (Чад, Судан), прибіл. чисельність – 180 тис. осіб.

зарадило проблемі. Так само як і деяке економічне зростання у 1990-ті рр., чому сприяло відкриття Чаду для іноземних ТНК та освоєння нафтових родовищ (з 2003 р. Чад – експортер нафти). Складна політична ситуація в середині країни зумовила авторитарний стиль правління І. Дебі, організація Amnesty International¹ неодноразово звинувачувала його в переслідуванні опозиції. У травні 2018 р. він змінив конституцію: було скасовано посаду прем'єр-міністра, президент зосередив у своїх руках усю виконавчу владу.

І. Дебі загинув у бойових діях проти повстанців на півн. Чаду. У країні була створена Перехідна Військова Рада на чолі з його сином, Мохаматом Дебі. На похованні І. Дебі 23. 04. 2021 були присутні тисячі осіб, а також лідери африканських держав і президент Франції Е. Макрон.

ДЕМІРЄЛЬ, Сулейман (6. 10. 1924 – 17. 06. 2015) – турецький політичний і державний діяч, п'ятиразовий прем'єр-міністр і президент [1993–2000]. Закінчив Стамбульський технічний ун-т за спеціальністю «інженер-будівельник». У 1954–60 рр. був генеральним директором Державного управління водного господарства, в 1960–64 рр. викладав у Середньосхідному технічному ун-ті. Тоді ж очолив Партію Справедливості. Під час першого прем'єрства [1965–71] безуспішно намагався подолати економічний спад і політичний хаос, подав у відставку на вимогу військового командування. Наступні три уряди С. Деміреля [1975–77; 1977–78 і 1979–80] зіштовхнулися з посиленням «правого» й «лівого» тероризму, загострення курдської² проблеми, кризи довкола Кіпру (1974–75). У вересні 1980 р. економічна й політична ситуація в Туреччині спровокували військовий переворот на чолі з генералом *К. Евреном*. Уряд С. Деміреля був відправлений у відставку, певний час він перебував під домашнім арештом. У 1983 р. був співзасновником Партії Вірного Шляху, але офіційно очолив її лише після скасування військового стану в 1987 р. Повернувшись у політику, очолив уряд у 1991 р. За його останнього прем'єрства Туреччина стала асоційованим членом ЄС (1992). У травні 1992 р. уряд С. Деміреля підписав Договір про дружбу і добросусідство з Україною.

Після раптової смерті *Т. Озала* (17. 04. 1993) С. Демірель став президентом і продовжив його політику. Дотримувався жорсткої політики щодо Греції і курдського питання. 15. 02. 1999 внаслідок спільної операції спецслужб Туреччини, США й Ізраїлю був заарештований лідер Курдської Робітничої Партії *А. Оджоллан*. Суд звинуватив його в причетності до смерті 37 тис. громадян Туреччини, які загинули внаслідок збройної боротьби курдів проти уряду і 29. 06. 1999 виніс йому смертний вирок. У січні 2000 р. уряд Туреччини відклав виконання вироку суду до завершення розгляду справи *А. Оджаллана* в ЄСПЛ. С. Демірель продовжив започатковану *Т. Озалом* політику, спрямовану на посилення позицій Туреччини в тюркських державах колишнього СРСР («Великий Туран»). Підтримав заборону ісламістської Партії Благоденства колишнього прем'єр-міністра *Н. Ербакана*. На поч. 2000 р. прихильники С. Деміреля ініціювали внесення змін до конституції, аби домогтися збереження

¹ Див. прим. до с. 78.

² Див. прим. до с. 40.

за ним президентського посту, але невдало. Після відставки до смерті залишався впливовою політичною фігурою.

ДЕН Сяопін (22. 08. 1904 – 19. 02. 1997) – китайський політичний і державний діяч, очільник «другого покоління лідерів» Китайської Народної Республіки (КНР), «батько» китайських реформ. Народ. у селі в пров. Сичуань, син сільського вчителя. У 1919 р. у складі групи з 80-ти юнаків був відправлений до Франції, навчався в Парижі й працював на заводі «Рено». Там же в 1924 р. став членом Комуністичної Партії Китаю (КПК). У 1926–27 рр. навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу ім. Й. В. Сталіна в Москві й Ун-ті ім. Сунь Ятсена в Гуанчжоу. З поч. першої Громадянської війни в Китаї між КПК і Національною Партією (Гомінданом) (1927–37) був політичним комісаром корпусу Червоної Армії, учасник «Північного походу» (1934–35). Під час китайсько-японської війни Канчжень (1937–45) очолював партизанські загони в пров. Шансі, Хебей, Хенань і Шандунь. Після проголошення КНР (1. 10. 1949) перебував на партійних і державних постах. У 1955 р. став членом Політбюро ЦК КПК. Не підтримував політику «Трьох червоних прапорів» *Мао Цзедуна*, в 1960 р. реалізовував програму «політики врегулювання» її наслідків. Під час «Культурної революції» (1966–76) був затаврований «особою №2, що йшла капіталістичним шляхом», у 1967–72 рр. «перевиховувався» на Цзіньцзянському тракторному заводі, в поважному віці працюючи слюсарем. Після реабілітації й повернення до Пекіна став заступником прем'єра Державної ради КНР (уряду) й заступником Голови КПК. У квітні 1976 р. Ден Сяопіна звинуватили в організації політичних демонстрацій у Пекіні й звільнили з усіх постів. Після смерті *Мао Цзедуна* (9. 09. 1976) й усунення «банди чотирьох» (*Цзян Цін*, Ван Хунвень, Чжан Чунцяо і Яо Веньюань, заарештовані 6. 10. 1976) став найвпливовішим політиком держави. Ден Сяопін формально не обіймав вищих державних постів (був головою Військової Ради ЦК КПК з 1981 р. і головою Центральної комісії радників КПК – з 1982 р.), проте вважається очільником «другого покоління лідерів» КНР. Сформулював програму реформ, відому під назвою «чотирьох модернізацій» (у сільському господарстві, промисловості, науці й культурі, обороні). Їх головною метою проголошувалася побудова «соціалізму з китайською специфікою». Передбачалися масштабні ринкові перетворення при незмінній монополії КПК на владу. Реформа в Китаї розраховувалася на тривалу перспективу. На першому її етапі (до 1999 р.) передбачалося вчетверо збільшити ВВП країни. Продовж другого етапу (до 2021 р.) передбачалося підняти Китай до рівня середньорозвинутої країни, а до 2049 р. – перетворити КНР на сучасну великорозвинену державу.

Економічні реформи в КНР розпочалися у грудні 1978 р., коли пленум ЦК КПК ухвалив рішення про початок аграрної реформи. Сільськогосподарські комуни розпускалися, запроваджувалася підрядна система землекористування, основною формою якої став сімейний підряд. Сім'я на тривалий термін одержувала ділянку землі, розмір якої визначався кількістю працюючих. Між державою й господарством укладався контракт на виробництво певних видів сільськогосподарської продукції. Відповідно до його умов сім'я продавала державі за твердими цінами 40% урожаю, 3% вартості урожаю виплачувала як

податок на землю і 7% – грошима або натурою вносила до громадського фонду села на гідромеліоративні й будівельні роботи, утримання соціальної сфери тощо. Решту врожаю селяни мали право реалізувати на ринку за вільними цінами. Для стимулювання розвитку аграрного сектора держава підняла закупівельні ціни на 18 видів продукції. Селяни отримали дозвіл і змогу купувати техніку й добрива. Як наслідок, до 1983 р. обсяги продукції сільського господарства зросли вдвічі, середньорічне виробництво зерна досягло 380–400 млн. т. КНР в основному забезпечила себе продовольством. Одночасно з аграрною реформою був дозволений приватний бізнес. У торгівлі, громадському харчуванні й сфері послуг виникали приватні підприємства, які наповнили споживчий ринок товарами, прийнятними за ціною й якістю. Нові методи впроваджувались і в промисловості, де було запроваджене т. зв. «спрямовуюче планування», коли державне замовлення складало 10–60% продукції підприємств, а решту виробник міг реалізувати на власний розсуд. Водночас запроваджувалася система постачання сировини й матеріалів через відповідні центри й оптові ринки. У виробництво запроваджувалися досягнення науки й техніки. Було офіційно дозволено різні форми власності. Поряд з державним сектором, за яким зберігалися провідні позиції в промисловості, працювали приватний і змішаний сектори. Створювалися умови для залучення іноземних інвестицій. Були створені спеціальні зони «економічно-технологічного розвитку» з особливими сприятливими умовами господарської діяльності. Зацікавленість у вкладанні своїх капіталів у КНР виявили США, Японія, країни АСЕАН і Зах. Європи. У цих зонах китайський державний капітал співпрацював з іноземним. Проте перебудова промисловості КНР відбувалася повільно. Держава й надалі підтримувала численні збиткові підприємства, побоюючись втратити контроль над економікою. Такий господарський плюралізм викликав гострі дискусії між «реформаторами» й «консерваторами», які побоювалися, що подальше впровадження ринкових відносин може зіштовхнути Китай на шлях «капіталістичного розвитку». На метафоричному рівні, характерному для Китаю, ця дискусія звелася до протиставлення двох тез: «Неважливо, якого кольору кішка, аби вона лише ловила мишей» (Ден Сяопін) і «Нехай пташка літає, але все ж у клітці» (Чень Юнь, голова Центральної Комісії Радників КПК). У 1992 р. Ден Сяопін здійснив експедиційну подорож країною, після чого заявив, що ринок не суперечить принципам соціалізму. Реформи тривали. Відмінною рисою китайської реформи, яка докорінно відрізняла її від подібних перетворень у посткомуністичних країнах Сх. Європи, був її еволюційний характер, а також відмова від рекомендацій МВФ і методів «шокової терапії». Здійснюючи широкомасштабні перетворення, китайці спираються на власні національно-культурні традиції і декларують принцип: «західна техніка, східна моральність». Результати реформ не забарилися. Щорічні темпи економічного зростання у 1979–98 рр. становили 9,7%. У 1998 р. ВВП КНР становив 961,9 млрд. дол. і зріс у 6 разів порівняно з 1979 р.

Ден Сяопін, реформуючи економіку, був категорично проти змін у політиці. Коли студенти вийшли на вулиці Пекіна з вимогою пом'якшення політичного режиму, Ден Сяопін наказав армії розігнати мирні демонстрації

(події на площі Тяньаньмень, 15. 04 – 4. 06. 1989). У зовнішній політиці Ден Сяопін орієнтувався на зах. держави, підтримував афганських моджахедів в Афганській війні 1979–89 рр. Утім, він поклав початок діалогу з СРСР (візит М. С. Горбачова до Китаю у травні 1989 р.). У 1983 р. Ден Сяопін висунув концепцію об'єднання КНР з одного боку і Тайваню та Гонконгу з іншого за формулою «одна держава – дві системи». Ця формула лягла в основу включення до складу КНР Гонконгу (1. 07. 1997) й Аоминя (20. 12. 1999). Після подій на площі Тяньаньмень Ден Сяопін відмовився від державних посад, передав владу «третьому поколінню» на чолі з *Цзян Цземін*. У 1992 р. він відійшов від політики, захворів на хворобу Паркінсона. Ідеї Ден Сяопіна включені до конституції КНР поряд з ідеями *Мао Цзедуна* як ідеологічна основа КПК.

ДЖА-ЛАМА (Дамбіджалцан) (1860–1923) – монгольський релігійний і військовий діяч, учасник національно-визвольного руху 1910-х рр. Рання біографія сумнівна. Народ. побл. Астрахані (Російська імперія) в калмицькій родині, його батько Т. Санаєв у 1865 р. з родиною переїхав до Монголії. Джа-лама навчався в дацані¹ в Далайнорі. Виявив надзвичайні здібності, був направлений для продовження навчання до Тибету, де тривалий час навчався в буддійському ун-ті Гоман-дацан у Лхасі. Здобув блискучу буддійську освіту, проте змушений був залишити Тибет через начебто вбивство іншого буддійського монаха. У Монголії працював при Богдо-гегені Джанджа-Хутухті VII, займався питаннями календаря та спостереженнями за астрономічними явищами. У 1890 р. Джа-лама з'явився в Зах. Монголії, видавав себе за втілення джунгарського² хана XVIII ст. Амурсани, який звільнив цей регіон з-під влади Цинів. Здобув широку популярність і підтримку. Китайська адміністрація домовилася з російським консулом про арешт Джа-лами, як російського підданого його вислали до Кяхти (Бурятія, Росія). Звідти він зміг утекти (чи його відпустили) до Тибету, в 1891 р. знову з'явився в Зах. Монголії, де його заарештувала китайська адміністрація. У 1910 р. Джа-лама знову прибув до Джунгарії на чолі загону в 5 тис. монголів, дербетів³ і торгутів⁴, відіграв вирішальну роль у розгромі китайських військ у Зах. Монголії і Сіньцзяні. Від *Богдо-гегена VIII* отримав в управління хошун⁵, проте фактично контролював увесь регіон. У 1914 р. між ним і Богдо-гегеном стався конфлікт, 7. 02. 1914 він був заарештований російськими військами й засланий до Астрахані. Там він

¹ Дацан – у Тибеті відділення, «факультет» при великому ламаїстському монастирі, в якому ведеться викладання й навчання. У бурят слово набуло значення «монастир» взагалі, а в монголів так називали окремих храм при великому монастирі.

² Джунгарія – географічна й історична область у Центр. Азії, займає зах. частину суч. Монголії і півн. захід Китаю. У Джунгарії існувало Джунгарське ханство (1635 – 1757), завойоване Цинами й включене до складу Китаю як частина суч. Сіньцзян-Уйгурському АР Китаю.

³ Дербети – монгольський народ ойратської групи в зах. Монголії і російській Калмикії.

⁴ Торгути – монгольський народ ойратської групи в Сіньцзян-Уйгурському АР Китаю, зах. Монголії і російській Калмикії.

⁵ Хошун – військово-адміністративна одиниця в Монголії під час Цинської зверхності. Очоловалася спадковим князем – дзасаком. У військовому відношенні являв собою дивізію. Під час Автономної Монголії (1911–19) хошуни (їх було 113) були адміністративно-територіальними одиницями на чолі зі спадковими правителями.

перебував до 1918 р., знову повернувся до Монголії, але Богдо-геген видав наказ про його арешт. Після окупації Монголії китайськими військами в 1919 р. активно протистояв їм, на початку 1921 р. пішов на співпрацю з *Р. Ф. Унгерном фон Штернбергом*. Після приходу до влади Монгольської Народної Партії (МНП), підтримуваної російськими більшовиками, Джа-лама встановив контакти з китайською владою в Сіньцзяні з метою спільного протистояння МНП. Був убитий в результаті спецоперації, організованої начальником розвідувальної служби Монголії Балланцоржем Д.

ДЖААДЖАА, Самір (народ. 25. 10. 1952) – ліванський політичний діяч, лідер партії «Ліванські сили», учасник громадянської війни, кандидат у президенти Лівану в 2014 і 2016 рр. Народ. у незаможній маронітській¹ родині, син молодшого офіцера. Вивчав медицину в Американському ун-ті й Ун-ті Св. Фоми в Бейруті. Здобув диплом лікаря, але за фахом не працював. Студентом вступив до партії «Катаїб» («Ліванська фаланга») *П. Жмайеля*. З поч. громадянської війни (квітень 1975 р.) С. Джааджаа воював у складі фалагістської («християнської») міліції, яка підтримувала центральний уряд Лівану. Виявив бойові й командні якості, вміло командував підрозділами «Ліванських сил» у боях проти загонів Організації визволення Палестини, Прогресивно-Соціалістичної Партії, Ліванської Комуністичної Партії. Підтримав ізраїльську операцію «Мир для Галілеї» (червень–вересень 1982 р.), брав участь в «акціях відплати» після вбивства новообраного президента Лівану *Б. Жмайеля* (14. 09. 1982), активно протистояв сирійським військам. С. Джааджаа був прибічником силових методів розв'язання політичної кризи в Лівані, через що навіть конфліктував з президентом *А. Жмайелем*, який не відкидав компромісів з мусульманами й сирійцями. Коли в березні 1985 р. «Катаїб» за ініціативи *А. Жмайеля* вирішив відсторонити С. Джааджаа від керівництва загонами «Ліванських сил», той перейшов у контрнаступ, усунув конкурентів і одноосібно очолив «Ліванські сили» (15. 01. 1986).

С. Джааджаа зміцнив «Ліванські сили», посилив їх боєздатність. Здійснював жорсткий курс щодо сирійської присутності, намагався заручитися підтримкою США й Ізраїлю. Пішов на союз з *М. Ауном*, проте згодом розійшовся й з ним. Після підписання Таїфських угод (22. 10. 1989) відкидав будь-які заклики до примирення й роботи в уряді через сирійську військову присутність у Лівані. У 1994 р. був заарештований і постав перед судом. С. Джааджаа став єдиним учасником громадянської війни в Лівані, якого офіційно звинуватили у військових злочинах (вибух у церкві 27. 02. 1994). Попри те, що його провину не довели, в 1995 р. проти нього висунули ще 4 обвинувачення (в т. ч. – створення «незаконних збройних формувань» і «співробітництво з Ізраїлем у 1982 р.») і засудили до 11 років ув'язнення. Міжнародна організація Amnesty International² визнала ці звинувачення й вирок політично вмотивованими. С. Джааджаа відбув тюремне ув'язнення, вийшов на волю після «Кедрової революції» (лютий–квітень 2005 р.) і виведення з Лівану

¹ Див прим. на с. 75.

² Див прим. на с. 78.

сирійських військ. Кілька місяців лікувався у Франції. Знову очолив «Ліванські сили», які стали основою «Коаліції 14 березня» (утв. у 2005 р.), яка протистояла просирійській «Коаліції 8 березня» і «Хезболлі». Продовжував обстоювати антисирійську позицію, в громадянській війні в Сирії підтримував опозиційні *Б. Аль-Асаду* сили. 4. 01. 2012 на С. Джааджаа був здійснений невдалий замах. У 2014 р. він був кандидатом на президентських виборах від «Коаліції 14 березня», навіть переміг у першому турі, проте зняв кандидатуру через масові протести мусульман Лівану. У 2016 р. несподівано підтримав *М. Ауна*. Вважалось, що таке рішення мало сприяти зміцненню політичної системи Лівану.

ДЖАБЕ́Р ІІІ Аль-Ахма́д Аль-Джабе́р Ас-Саба́х (29. 06. 1926 – 15. 01. 2006) – емір Кувейту [1977 – 2006] з дин. Ас-Сабах¹. Третій син еміра Ахмеда Аль-Джабера Ас-Сабаха. Навчався в школах «Аль-Мубаракія», «Аль-Ахмедія» й «Аль-Шаркія». У 1949–59 рр. був директором громадської служби регіону Ахмаді, у 1959–61 рр. – керівником департаменту фінансів і промисловості. У 1961–65 рр. Джабер був призначений першим міністром фінансів незалежного Кувейту, у 1963–65 рр. одночасно був заступником прем'єр-міністра, а в 1965–77 рр. очолював уряд. Відіграв значну роль у тому, що, передусім завдяки прибуткам від продажу нафти, невеликий патріархальний племінний емірат перетворився на високорозвинену, технологічну урбанізовану державу. Запровадив національну валюту – кувейтський динар. У травні 1966 р. емір Сабах Ас-Салем Аль-Мубарак Ас-Сабах оголосив його спадковим принцом. 31. 12. 1977 Джабер ІІІ очолив Кувейт. За його правління Кувейт відіграв дедалі більшу роль у регіоні. Водночас претензії на територію емірату неодноразово висував сусідній Ірак. Під час Іраксько-іранської війни (1980–88) Кувейт надав Іраку 10 млрд. дол. допомоги (з 60 млрд. дол., які надали арабські країни Близького Сходу). Щоб відвернути увагу іракців від економічних проблем, *С. Хусейн* наважився на розв'язування нової війни, звинувативши Кувейт у ворожих діях. У липні 1990 р. він висунув урядові Кувейту ультиматум, який містив такі вимоги: 1) списати борги й надати ще 10 млрд. дол. позики; 2) виплатити компенсацію 2,4 млрд. дол. за нафту, нібито незаконно видобуту Кувейтом у прикордонному родовищі Румейла; 3.) передати Іраку о-ви Варба й Бубіян. Джабер ІІІ прийняв усі вимоги, окрім територіальних. 2. 08. 1990 розпочалася агресія Іраку проти Кувейту, ця держава була захоплена іракськими військами вже до кінця цього дня. Успіх операції був напередвизначений якісною й кількісною перевагою військ вторгнення над кувейтською армією. Тим не менше, іракські сили спеціального призначення не змогли захопити еміра: спроба вертолітного десанту в Ель-Кувейті наштотхнулася на опір кувейтського ППО, при цьому командос зазнали втрат. Емір же виїхав до Саудівської Аравії. 8. 08. 1990 Кувейт став 19-ою провінцією Іраку під назвою «Аль-Саддамія», столицю Ель-Кувейт було перейменовано на Кадхіму. РБ ООН ухвалила низку резолюцій, які вимагали від Іраку вивести свої війська з Кувейту. 29. 11. 1990, після провалу чисельних спроб схилити Багдад до мирного врегулювання кувейтської кризи, РБ ООН прийняла резолюцію №678: Ірак мав

¹ Див. прим. на с. 30.

за 1,5 місяці припинити окупацію Кувейту, в іншому разі, держави-члени ООН були уповноважені «використовувати всі необхідні засоби з тим, щоб підтримати резолюцію №660 і всі подальші відповідні резолюції і відновити міжнародний мир і безпеку в цьому регіоні».

У Саудівській Аравії Джабер III очолив уряд Кувейту у вигнанні, мешкав у готелі в Дархані. Після успішної військової операції Багатонаціональних сил на чолі з США проти Іраку (17.01 – 24.02.1991) суверенітет Кувейту було відновлено, 15.03.1991 Джабер III повернувся до емірату. Всі ресурси держави були спрямовані на подолання наслідків іракської агресії. У 1999 р. Джабер III вніс поправки до виборчого законодавства, якими жінки отримали право голосу й доступ до державної служби. Утім, Національні Збори їх відхилили. Джабер III здійснював активну зовнішню політику, відіграв значну роль у створення «Ради співробітництва арабських країн Перської затоки». У вересні 2000 р. емір переніс важкий інсульт, декілька місяців лікувався у Великій Британії. Джабер III помер після ускладнень від повторного інсульту. У Кувейті було оголошено 40-денну жалобу. Владу успадкував Саад Аль-Абдулла Ас-Салем Ас-Сабах, якого за декілька днів замінив *Сабах IV Аль-Ахмед Аль-Джабер Ас-Сабах*.

ДЖАДІД, Салáх (1926 – 19.08.1993) – сирійський військовий, політичний і державний діяч, фактичний керівник Сирії [1966–70]. Народ. в алавітській¹ родині поблизу м. Джебла. Навчався у військовій академії Хомса, з 1946 р. перебував на військовій службі. Був членом Сирійської Соціалістично-Націоналістичної Партії, але перейшов до Партії Арабського Соціалістичного Відродження (ПАСВ, або «Баас» – араб. «відродження»). Поділяв ідеї «арабського соціалізму» президента Єгипту *Г. А. Насера*, вітав утворення Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР, 1958–61), під час її існування служив у Каїрі. Там у 1959 р. разом з іншими офіцерами-баасистами створив Військовий Комітет з метою збереження ОАР. Після приходу до влади в Сирії *Н. Аль-Кудси* (14.12.1961) С. Джадид та інші баасисти були звільнені з армії, вони створили кілька таємних товариств і готували переворот. 8.06.1963 у Сирії відбувся військовий переворот, президент *Н. Аль-Кудси* був заарештований, прем'єр-міністр *Х. Аль-Азем* утік до Лівану. Офіцери-баасисти повернулися до армії, в країні був встановлений однопартійний режим. С. Джадид поряд з *Х. Аль-Асадом* та іншими видними баасистами мали значний вплив у політиці. 23.02.1966 С. Джадид і *Х. Аль-Асад* організували черговий військовий переворот, усунули від влади *М. Афляка* та його прибічників. Влада перейшла до лівого крила ПАСВ. Попри те, що С. Джадид був лише Генеральним секретарем ПАСВ, фактично він був керівником держави. При цьому він передав *Х. Аль-Асаду* керівництво силовими структурами. У Сирії був створений розгалужений репресивний апарат, здійснювалася націоналізація економіки. С. Джадид розсварився з кількома арабськими країнами (Ліван, Йорданія, Ірак, Саудівська Аравія), водночас співпрацював з Єгиптом, підтримував Організацію Визволення Палестини. У «холодній війні» орієнтувався на СРСР, отримувал звідти значну фінансову й військово-технічну допомогу. Сирія брала участь в

¹ Див прим. на с. 51.

Арабсько-ізраїльській («Шестиденній») війні 1967 р., внаслідок якої втратила Голанські висоти. 16. 11. 1970 *Х. Аль-Асад* звинуватив С. Джадида в неефективній політиці й здійснив внутрішньопартійний переворот, С. Джадида заарештували й помістили під домашній арешт, який тривав до його смерті.

ДЖЕМАЛЬ-ПАША́, Ахмед (6. 05. 1872 – 21. 07. 1922) – османський військовий, політичний і державний діяч, учасник молодотурецької революції, член тріумвірату «трьох пашів». Народ. на о. Лесбос, син військового медика. Навчався у військовому училищі в Куелі (зак. у 1890 р.) і військовій ак. у Стамбулі (1893). Перебував на військовій і військово-адміністративній службі. Входив до керівництва молодотурецького «Комітету Єднання і прогресу». Один з керівників молодотурецької революції 1908–09 рр., став одним з найвпливовіших адміністраторів Османської імперії: був губернатором Багдада, учасником обох Балканських воєн (1912–13), начальником гарнізону Стамбула, міністром громадських робіт. У 1914 р. став міністром морського флоту, разом з військовим міністром *І. Енвер-пашею* й міністром внутрішніх справ *М. Талаат-пашею* створив тріумвірат («режим трьох пашів»), який фактично правив Портою до к. 1918 р. Був прибічником союзу з Францією напередодні Першої світової війни, проте схилився до запропонованого *І. Енвером-пашею* союзу з Німеччиною. Під час Першої світової війни командував військами в Єгипті. У 1915 р. він очолив військову адміністрацію в Сирії, мав необмежені владні повноваження, жорстоко переслідував арабських діячів, здійснював масові страти. Так, у французьких консульствах Бейрута й Дамаска турки виявили документи про співпрацю арабських політиків з французами. А. Джемаль-паша за масові репресії отримав від місцевих арабів прізвисько «Ас-Саффі» («М'ясник»). Наприкінці війни ініціював таємні переговори з представниками Антанти про вихід Османської імперії з війни, які втім не мали результатів.

Після капітуляції Османської імперії (Мудроське перемир'я, 30. 10. 1918) А. Джемаль-паша втік з іншими членами тріумвірату до Німеччини. 5. 07. 1919 турецький військовий трибунал засудив «трьох пашів» до повішання за втягнення Османської імперії в Першу світову війну, організацію масових убивств вірмен і арабів. У жовтні 1920 р. А. Джемаль-паша прибув до Афганістану, де став військовим радником *Аманулли-хана* й згодом став трохи не головним фаворитом еміра. Він активно взявся за справу реформування збройних сил. Від Радянської Росії, яка тоді була головним військово-політичним партнером Афганістану, він регулярно вимагав якомога більшої військової допомоги східній країні в очікуванні на можливе збройне протистояння з Великою Британією. Показово, що радянська розвідка результати діяльності А. Джемалі-паші в цій царині визнавала успішною й результативною. Він також співпрацював з Радянською Росією і представниками Комінтерну під час підготовки ними «індійського походу» через «афганський коридор» (див. *Бородін М. М.; Рой М.*), встановив контакти з представниками «східних пуштунських племен»¹ у зах. районах Британської Індії. Така активність турка непокоїла англійський уряд, що загрожувало погіршенням

¹ Див. прим. на с. 46.

радянсько-британських відносин. Восени 1921 р. А. Джемаль-паша виїхав до Росії, потім опинився в Тифлісі (Тбілісі), де його вбили вірменські дашнаки на знак відплати за «вірменську різанину» в Османській імперії. Його тіло перевезли до Ерзурума, де й поховали.

ДЖІННА, Мухаммед Алї (25. 12. 1876 – 11. 09. 1948) – індійський і пакистанський політичний і державний діяч, вважається «батьком-засновником» Пакистану. Народ. у Карачі в родині заможних купців. Навчався в Карачі й Бомбеї (суч. Мумбай), у 1893–96 рр. вивчав право в Лондоні, мав успішну адвокатську практику в Бомбеї, працював у Вищому Суді міста. У 1905 р. став особистим секретарем одного з лідерів Індійського Національного Конгресу (ІНК), наступного року вступив до лав партії. У 1912 р. примкнув до Мусульманської Ліги (МЛ), був одним з її керівників. Спочатку підтримував ідеї *М. К. Ганді* про необхідність спільної боротьби індусів і мусульман проти британської колоніальної системи, проте вже в 1921 р. вийшов зі складу ІНК. З того часу став незмінним головою МЛ. Поступово схилявся до думки про особний шлях мусульман Індії, вимагав від британської колоніальної адміністрації третини місць в індійських колоніальних органах для мусульманської общини. У 1930–34 рр. мешкав у Великій Британії. Ухвалення «Закону про управління Індією» (1935) і результати виборів до провінційних Законодавчих Зборів у Британській Індії (1937), на яких ІНК переконливо переміг, остаточно переконали М. А. Джинну, що мусульмани в «спільній» Індії завжди будуть підкореною меншістю. Він обґрунтовував ідею, що мусульмани Індії – це не конфесійна група, а окрема нація, яка мала такі ж права на самовизначення, як і індійці. Ця ідея лягла в основу «пакистанської резолюції» (Лахор, 23. 03. 1940), яка вперше обґрунтувала необхідність утворення держави мусульман Індії. Назву для неї (букв. «Держава чистих») також запропонував М. А. Джинна. Ухвалення «пакистанської резолюції» посилювало розбіжності між М. А. Джинною й *М. К. Ганді*, який закликав до спільного досягнення незалежності, а вже потім вирішення питання про відносини між індусами й мусульманами. М. А. Джинна вважав, що слід було домагатися від британців поділу колонії за релігійним принципом, і потім кожна з частин Британської Індії мала йти до незалежності власним шляхом. За переконанням М. А. Джинни, Пакистан мав бути світською демократичною державою. Вітав «Закон про незалежність Індії» (15. 08. 1947), став першим генерал-губернатором домініону¹ Пакистан. Помер у Карачі.

У Пакистані зберігається справжній культ М. А. Джинни. Ще за життя він отримав прізвисько «Каїд-і аззам» («Великий лідер»), його кличуть «батьком нації», його іменем названо міжнародний аеропорт Карачі.

ДЖОЗЕФ-СЕРЛІФ, Елен (народ. 29. 10. 1938) – ліберійська політична й державна діячка, президент [2006–17], перша в Африці жінка-голова держави, лауреатка Нобелівської премії миру (2011 р., спільно з *Л. Гбові* і *Т. Карман*) «за ненасильницьку боротьбу за права жінок на повноправну участь у розбудові світу». Народ. у Монровії в пресвітеріанській американсько-

¹ Див. прим. на с. 9.

ліберійській¹ родині. Попри те, що вийшла заміж у 17 років і мала 4 дітей, отримала блискучу освіту. Після закінчення Коледжу Зах. Африки в Монровії навчалась у Медісонській бізнес-школі (шт. Вісконсин, США), Колорадському ун-ті (м. Боулдер, США), вивчала економіку й державне управління в Школі державного управління ім. Джона Кеннеді Гарвардського ун-ту. У 1972–73 рр. працювала в адміністрації президента Ліберії *В. Толберта*. Подала у відставку після вибухової промови, в якій звинуватила ліберійські корпорації в гонитві за прибутками й нехтуванні інтересами держави. Коли до влади внаслідок військового перевороту прийшов *С. Доу* (12.04.1980), він наказав убити *В. Толберта* й усіх тодішніх і колишніх членів його уряду. Е. Джозеф-Серліф була однією з тих, кому пощастило вціліти. Вона виїхала до США (листопад 1980 р.), у Вашингтоні працювала в Світовому Банку. Наступного року перебралася до Кенії, де стала віце-президентом Африканського регіонального бюро Citibanc. У 1985 р. вона брала участь у парламентських виборах, проте зазнала поразки. Через критику режиму *С. Доу* під час передвиборчої кампанії її засудили до 10 років ув'язнення, проте швидко звільнили й змусили залишити Ліберію. У 1985–97 рр. працювала в Equator Bank, була директором Регіонального бюро Африки в рамках Програми ООН, членом Комісії ОАЄ для розслідування геноциду в Руанді і Комісії з Міжконголезького діалогу, була головою «Відкритого суспільства для Африки». Попри те, що Е. Джозеф-Серліф підтримувала *Ч. Тейлора* в його протистоянні режиму *С. Доу*, на президентських виборах 1997 р. вона виступала як опозиційний кандидат від «Партії єдності», але програла. До того ж *Ч. Тейлор* звинуватив її в державній зраді за «дискредитацію президента республіки». Е. Джозеф-Серліф знову змушена була залишити Ліберію, виїхавши до Абіджана (Кот-д'Івуар).

Е. Джозеф-Серліф взяла участь у президентських виборах 2005 р., які відбувалися після Другої громадянської війни (1999–2003), і перемогла в другому турі. Країна потерпала від соціально-економічних наслідків громадянських воєн і санкцій, які були накладені на диктаторський режим *Ч. Тейлора*. Важливо було також подолати політичні наслідки громадянських воєн. Вона координувала діяльність створеної в 2003 р. «Комісії з встановлення істини і примирення», яка розглянула понад 20 справ учасників конфлікту, в т. ч. *Ч. Тейлора*. Ідеєю необхідності об'єднання ліберійців було пронизане урочисте святкування 160-річчя утворення Ліберії в липні 2007 р. Завдяки авторитету в світі й міжнародному визнанню Е. Джозеф-Серліф вдалося отримати фінансову допомогу від держав G-8 і списання 1,2 млрд. дол. зовнішнього боргу (з 4,9 млрд. дол.). 4. 10. 2010. був прийнятий Закон про свободу інформації, через що вона стала першою головою держави, яка отримала від Союзу редакторів

¹ Американо-ліберійці – самоназва частини населення Ліберії, нащадків засновників колонії і республіки, які в пер. пол. XIX ст. прибули з США. Мешкають у Монровії, гр. Монтсеррадо, Маргібі, Меріленд, Гранд-Баса, Гренд-Маунт і Сіно. Від утворення Ліберії вони посіли панівні позиції в економіці та політиці. Мовою спілкування американо-ліберійців є англійська, переважна їх більшість сповідує християнство (протестантизм і меншою мірою католицизм). Традиційними їхніми заняттями були підприємництво, торгівля, ремесло. Матеріальна культура й соціокультурні стандарти суттєво вестернізовані. Відтак, американо-ліберійці з самого початку протиставили себе місцевим аборигенам.

Африки відзнаку «Друг ЗМІ в Африці». Раніше, в 2006 р., Forbes¹ поставив її на 51 місце в переліку найвпливовіших жінок світу. У 2010 р. різні авторитетні міжнародні видання зараховували її до переліку найвпливовіших жінок-лідерів, а Economist² назвав «безперечно, кращим президентом року». У Ліберії і світі її часто порівнювали з «залізною леді». У рік нагородження Нобелівською премією миру Е. Джозеф-Серліф вразі перемогла на президентських виборах. Здійснювала активну зовнішню й миротворчу політику в Африці (під час Громадянської війни в Кот-д'Івуарі, Лівійської кризи тощо), кілька разів відвідувала США, що сприяло відновленню відносин між державами.

Після завершення президенства Е. Джозеф-Серліф є членом багатьох міжнародних організацій, була Послом доброї волі ВООЗ.

ДЖОНСОН, Прінц (народ. 6. 06. 1952) – ліберійський військовий і політичний діяч, учасник Першої громадянської війни (1989–96), сенатор. Народ. у Талето (гр. Німба), але виховувався дядьком у Монровії. У 1971 р. приєднався до Ліберійської Національної Гвардії, яка після повалення уряду *В. Толберта* й встановлення режиму *С. Доу* (12. 04. 1980) стала основою ЗС Ліберії. Дослужився до лейтенанта, пройшов військову підготовку в США, далі був флігель-ад'ютантом командувача ліберійської армії. У к. 1980-х рр. він вступив до Національно-патріотичного Фронту Ліберії *Ч. Тейлора*, був учасником Першої громадянської війни (1989–96), командував повстанськими загонами. У 1990 р. відколовся від *Ч. Тейлора*. 9. 09. 1990 прибічники П. Джонсона захопили у Монровії *С. Доу* і після жорстоких катувань (їх знімали на відео й потім оприлюднили) вбили його. П. Джонсон навіть претендував на пост президента, проте після встановлення режиму *Ч. Тейлора* втік до Нігерії. Там він прийняв християнство, покаючись у вбивстві й навіть примирився з родиною *С. Доу*. Не брав участі в Другій громадянській війні (1999–2003), повернувся до Ліберії у 2004 р., його справу розглядала «Комісія з встановлення істини і примирення», але не включила до списку осіб, відсторонених від політики. У 2007 р. став сенатором в уряді *Е. Джозеф-Серліф*. У 2011 р. висунув свою кандидатуру на пост президента від новоствореного «Національного союзу за демократичний прогрес», але отримав підтримку лише 12% виборців.

ДЖУМБЛАТ, Камаль (6. 12. 1917 – 16. 03. 1977) – ліванський політичний діяч, засновник Прогресивно-Соціалістичної Партії Лівану (ПСПЛ), один з лідерів друзької³ общини країни. Походив з давнього друзького роду Джумблатів, відомого з XVII ст. У 1949 р. заснував ПСПЛ, очолив коаліцію «Національно патріотичні сили Лівану» (НПСЛ, разом з Ліванською Комуністичною партією, «Рухом арабського націоналізму», Партією Арабського Соціалістичного Відродження). У 1961–64 рр. і 1970–76 рр. був міністром закордонних справ, висував претензії на президентство, через що закликав скасувати систему політичної конфесійності (за нею президентом міг бути лише

¹ Див прим. на с. 69.

² Economist («Економіст») – щотижневий аналітичний журнал, публікується в Лондоні з 1843 р.

³ Див прим. на с. 55.

християнин-мароніт¹). З поч. громадянської війни в Лівані (квітень 1975 р.) К. Джумблат і його НСПЛ підтримали Організацію Визволення Палестини. Він заявляв, що реформу ліванської політичної системи слід було здійснювати негайно, не чекаючи припинення бойових дій. Отримував допомогу від Сирії, відкидав будь-які компроміси з християнськими партіями й політиками. Багато хто в Лівані критикував його за деструктивну позицію (говорили, що К. Джумблат – «фасад для лівих, які прагнуть усе зруйнувати»). Вітав втручання в громадянську війну Сирії. Був убитий з автоматичної зброї у власному автомобілі біля розташування сирійських військ. Обставини загибелі до кінця не з'ясовані, в причетності звинувачували президента Сирії *Х. Аль-Асада*, якого лякали неконтрольованість і агресивність К. Джумבלата. Лідером НПСЛ і дружньої общини став його син Валід Джумблат.

ДЖУНАЇД-ХАН (спр. ім'я: Мухаммед Курбан Сердар, 1857–1938) – один з керівників національно-визвольної боротьби проти більшовицької влади в Середній Азії, правитель Хіви [1918–20]. Походив з впливової родини одного з йомудських племен² – джунаїд. Був кадї³ аулу, розпорядником води. Під час встановлення в Центральній (Середній) Азії більшовицької влади об'єднав туркменські племена, уклав союз з полковником І. Зайцевим, відрядженим до регіону Тимчасовим урядом. У січні 1918 р. став правителем Хіви (суч. Узбекистан). Після утворення Туркестанської Федеративної Радянської Республіки (30. 04. 1918) Джунаїд-хан чинив запеклий опір більшовикам. 24. 11. 1918 з бл. 4 тис. вершників і 6 тис. піхоти він взяв в облогу Петроолександрівськ (суч. Туртуль, Узбекистан). Після 11-тиденних боїв пішов на перемир'я з більшовиками. У вересні 1919 р. налагодив контакти з урядом О. В. Колчака й еміром Бухари *М. М. Алім-ханом*. Попри це, в січні 1920 р. зазнав поразки і втратив Хіву. Джунаїд-хан емігрував до Афганістану, в 1920-х – на поч. 1930-х рр. здійснював набіги на територію підрадянської Середньої Азії, залишався одним із найбільш впливових ватажків басмачів.

ДІА, Мамадú Мустафа́ (18. 07. 1910 – 25. 01. 2009) – сенегальський публіцист, економіст, політичний і державний діяч, голова Урядової ради Французької Заморської Території Сенегал [1958], прем'єр-міністр Автономної Республіки Сенегал [1958–60], прем'єр-міністр Сенегалу [1960–62]. Народ. у м. Комболь (окр. Тіес, Сенегал, Французька Західна Африка) в селянській родині. Як етнічний тукулер⁴ не мав повноцінних громадянських прав у Французькому Сенегалі, проте його батько був ветераном Першої світової війни, тож М. М. Діа отримав доступ до освіти. Закінчив місцеву ісламську початкову школу, районну школу в Діурбелі, середню школу в Сен-Луї і Федеральну нормальну школу в Дакарі. Отримав свідоцтво викладача, учителював у Сен-Луї

¹ Див прим. на с. 75.

² Йомуди – одна з найбільших етнографічних груп туркменів, більшість їх кочували.

³ Див прим. на с. 27.

⁴ Тукулери – західноатлантичний народ на півн. Сенегалу (бл. 650 тис.), півд. зах. Мавританії (бл. 95 тис.), Гамбії, Малі. У Сенегалі становлять бл. 10% населення. Інколи їх не виділяють в окремий народ, розглядають як етнічну групу фульбе (див. прим. на с. 79) через мовну й культурну схожість.

й Фісселі, в 1943 р. був призначений директором районної школи в Фатіне. М. М. Діа мав активну громадянську позицію, писав для місцевих ЗМІ. Після Другої світової війни вступив до африканської секції Соціалістичної Партії Франції (СПФ), обирався до Територіальної Асамблеї Сенегалу. Там він познайомився з *Л. С. Сенгором*, у 1948 р. вони вийшли з СПФ і заснували Сенегальський Демократичний Блок (СДП). *Л. С. Сенгор* був головою партії, а М. М. Діа – генеральним секретарем. Через вільне володіння французькою, мовами тукулер і волоф¹ М. М. Діа був ще й головним оратором СДП. 14. 11. 1948 він був обраний депутатом Ради Республіки Франції від СДП, у 1953 р. його обрали генеральним секретарем «Координаційного комітету парламентської групи незалежних депутатів від заморських територій Франції». У 1956 р. разом з *Л. С. Сенгором* став депутатом Національних Зборів Франції, обоє входили до фракції депутатів від заморських територій. Одночасно М. М. Діа навчався на ф-ті права Паризького ун-ту, досліджував проблеми економічного розвитку Африки, написав декілька наукових праць («Роздуми про економіку Чорної Африки», 1953; «До дослідження кооперативного руху в Чорній Африці», 1957; «Африканська економіка», 1958). 26. 07. 1958 очолив Урядову раду Французької Заморської Території Сенегал. Тоді ж розійшовся в поглядах з Ш. де Голлем (через погляди на майбутнє французьких колоній в Африці) і *Л. С. Сенгором* (той був за членство Сенегалу в складі Французької Співдружності, тоді як М. М. Діа виступав за повну незалежність).

Після створення Федерації Малі (4. 01. 1959) М. М. Діа став віцепрем'єр-міністром федерального уряду (його головою був *Л. С. Сенгор*). Очолив уряд Сенегалу після його виходу з Федерації Малі (20. 08. 1960), здійснив адміністративну реформу, запровадив 4-річний план розвитку економіки, намагався реалізувати в країні концепцію «освіченого ісламу». Як прем'єр-міністр М. М. Діа відвідав з офіційними візитами Францію, ФРН, Швецію, Польщу, Чехословаччину, Угорщину, СРСР та ін. Утім, між ним і президентом *Л. С. Сенгором* наростали протиріччя, які переросли в конфлікт. 18. 12. 1962 М. М. Діа і ще 4-х міністрів заарештували за «порушення конституції» й засудили до довічного ув'язнення. Із закликом звільнити М. М. Діа до *Л. С. Сенгора* зверталися Папа Іоанн ХХІІІ, французький письменник і філософ Ж.-П. Сартр та ін. відомі особи. Проте на волю М. М. Діа вийшов лише в березні 1974 р., а амністований був у квітні 1976 р. Він заснував нелегальну Соціалістичну Партію Самоврядування, яка була легалізована в 1981 р. уже за президента *А. Діуфа*. Утім, партія не змогла здобути бодай одного місця в парламенті на жодних виборах. М. М. Діа помер у Дакарі в поважному віці.

Наступного року після смерті М. М. Діа відзначали 100-річчя від його народження, в Сенегалі розгорнулася дискусія щодо його ролі в історії країни. Більшість схилилася до визнання його «справжнім батьком-засновником» держави. Бульвар Республіки в Дакарі перейменували на Бульвар Мамаду Діа.

¹ Волоф – мова однойменного західноатлантичного народу, який мешкає в межиріччі Сенегалу й Замбії. У Сенегалі мешкають бл. 4,6 млн. волоф (з загальної кількості бл. 6,2 млн.), що становить бл. 43% населення.

ДІНК, Грант (15. 09. 1954 – 19. 01. 2007) – турецький журналіст і громадський діяч, один з лідерів вірменської общини Туреччини, став жертвою політичного вбивства. Народ. у Малатї (сх. Туреччина), згодом родина переїхала до Стамбула. Виріс у Вірменському дитячому будинку, навчався в школах, заснованих вірменською общиною Туреччини. Закінчив зоологічний ф-т Стамбульського ун-ту, далі навчався на філософському, але не закінчив його. Разом з дружиною Ракель керував вірменським дитячим табором. Тричі його заарештовували за «політичними» статтями. Коли табір після 21 року діяльності влада закрила, Г. Дінк заснував газету «Агос» і став її головним редактором. Це була перша газета, яка виходила вірменською й турецькою мовами. Попри незначний тираж (6 тис. примірників у 2007 р.) вона була популярною. Він також друкувався в газетах «Заман» і «Біргюн», виступав за футбольну команду вірменської общини Стамбула СК «Таксім». Г. Дінк був своєрідним голосом вірменської общини Туреччини, водночас публічно говорив про необхідність демократизації суспільно-політичного ладу країни, захист свободи слова, прав етнічних і релігійних меншин, закликав до міжетнічного порозуміння. 19. 01. 2007 Г. Дінка убив біля приміщення редакції його газети турецький радикальний націоналіст О. Самаст. Його поховання перетворилося на велелюдний мітинг під гаслом «Усі ми Гранти Дінки!» Виявилося, що поліція Стамбула знала про підготовку замаху, проте не попередила його. Родичі загиблого подали позов на уряд Туреччини до ЄСПЛ. У вересні 2010 р. Суд визнав турецький уряд винним і зобов'язав виплатити родині Г. Дінка 133 тис. євро компенсації. 22. 07. 2011 О. Самаста засудили до 21 р. і 5 міс. позбавлення волі за умисне вбивство і 1 р. і 4 міс. – за незаконне зберігання зброї.

ДІОРІ, Алхаджі Амані (6. 06. 1916 – 23. 04. 1989) – нігерський політичний і державний діяч, перший прем'єр-міністр [1958–60] і президент [1960–74] Республіки Нігер. Народ. у с. Судуре-Карма побл. Ніамея (Нігер, Французька Західна Африка), етнічний джерма¹, мусульманин. Його батько був медиком, служив у колоніальній адміністрації. Навчався в місцевій школі, педагогічному коледжі Віктора Балло в Порто-Ново (Французька Дагомея, суч. Бенін). У 1930 р. за успіхи в навчанні був премійований направленням до Вищої педагогічної школи Вільяма Понті в Сенегалі. У 1936–38 рр. учителював, був запрошений до Ін-ту заморських досліджень у Парижі, де викладав мови джерма й хауса². По поверненні знову вчителював, був директором школи в Ніамеї. У 1946 р. разом з *Ф. Уфуге-Буаньї* заснував Африканське Демократичне Об'єднання, очолював його філію – Прогресивну Партію Нігеру (ППН). Разом з тим же *Ф. Уфуге-Буаньї* був обраний до Національних Зборів Франції, входив до складу «Координаційного комітету парламентської групи незалежних депутатів від заморських територій Франції». У 1956 р. переобрався до Національних Зборів Франції, підтримував входження Нігеру до Французького Співтовариства, заснував «Союз за французько-африканське співтовариство». Союз переміг на

¹ Джерма – етнічна група сонгаї в Буркіна-Фасо, Нігері, а також Нігерії, Гані, Кот-д'Івуарі. Сонгайські мови належать до ніло-сахарської макросім'ї. Джерма зберегли клановий устрій.

² Див. прим. до с. 25.

референдумі, а потім на виборах до автономного законодавчого органу. 18. 12. 1958 А. А. Діорі став його прем'єр-міністром.

Від самого початку А. А. Діорі, попри імідж інтелігента, був авторитарним правителем. Він заборонив мітинги й збори, розпустив нелояльні профспілки, закрити не підконтрольні уряду ЗМІ і встановив тотальну цензуру над рештою, переслідував і заборонив опозиційні партії, їх лідери емігрували. Зосередивши в своїх руках усю владу, він став вимагати у Франції повної незалежності. Нігер отримав її 3. 08. 1960, а 16. 11. 1960 А. А. Діорі офіційно став президентом. У країні сформувалась однопартійна система (ППН). У 1965 і 1970 рр. він «перемагав» на безальтернативних президентських виборах з результатом 100%. До управління державою залучав лише представників джерма. Значний вплив на президента мали дружина й особисті радники. Більшість економічних реформ (як то створення експорторієнтовного сільського господарства) провалились. ВВП країни зростав повільно (менше 1% на рік), винятково за рахунок експорту урану й міжнародної допомоги. Уряд заледве давав раду з іншими проблемами: велике повстання туарегів¹ на півночі вдалося придушити завдяки допомозі з боку Малі, виступи опозиції після заборони партій – французьким офіцерам, які командували місцевими силовиками. Внутрішні невдачі президент Нігеру намагався компенсувати активною зовнішньою політикою: був посередником під час врегулювання відносин між Францією й Алжиром, урядом Нігерії й сепаратистською Республікою Біафра тощо. В останні роки правління А. А. Діорі вдався до ісламізації, все більше орієнтувався на Лівію та її правителя *М. Каддафі*. На А. А. Діорі були здійснені кілька замахів. У 1968–74 рр. Нігер спіткали декілька великих посух, що наклалося на підвищення податків і скорочення соціальних виплат. У 1973 р. розпочався голод, жертвами якого стали сотні тисяч осіб. Обурювало населення й показово розкішне життя дружини президента Аїсси. У країні відбувалися масові демонстрації протесту, які розгнали силовики. Чутки про розкрадання урядовцями закордонної гуманітарної допомоги стали останньою краплею. Начальник штабу ЗС Нігеру підполковник *С. Кунче* 15. 04. 1974 здійснив військовий переворот. Президента і його оточення заарештували, його дружина загинула під час штурму палацу. А. А. Діоре 6 років провів у в'язниці, після цього 4 роки перебував під домашнім арештом у Ніамеї. Президент *А. Саїбу* помилував його й дозволив виїхати до Марокко. А. А. Діорі помер у Рабаті, був похований у Ніамеї. На його честь назвали аеропорт столиці.

ДІЎФ, Абд́у (народ. 7. 09. 1935) – сенегальський політичний і державний діяч, президент [1981–2000]. Син поштового службовця, навчався в ліцеї в Сен-Луї, на ф-тах права в Ун-ті Дакара й Сорбонни (Франція), французькій Школі з підготовки адміністративних працівників для заморських

¹ Туареги – народ групи берберів (див. прим. на с. 27) у Малі, Нігері, Буркіна-Фасо, Алжирі й Лівії, прибіл. чисельність якого 3,2 млн. осіб. Мусульмани-суніти, але зберегли чимало рис доісламської культури й родоплемінну організацію. Так, в їх середовищі поширені матрилинійна родова організація й матрилокальне шлюбне поселення, моногамність. Жінка має високий статус у суспільстві, обов'язково має бути писемною, тоді як чоловік – ні. Основа господарства – мотичне землеробство й скотарство. Частина туарегів кочує.

територій. Після здобуття Сенегалом незалежності (20. 06. 1960) став членом правлячого «Сенегальського прогресивного союзу» (СПС), який сповідував ідеї «африканського соціалізму». Був генеральним секретарем міністерства оборони, губернатором Сіне-Солум, директором кабінету міністерства закордонних справ, директором кабінету й першим секретарем канцелярії президента *Л. С. Сенгора*, міністром планування й промисловості. У 1968 р. став членом Політбюро СПС, у 1978 р. – заступником генерального секретаря партії. Після відставки першого президента Сенегалу *Л. С. Сенгора* автоматично посів його місце. Переобирався на цей пост у 1983, 1988 і 1993 рр. Продовжив будівництво «африканського соціалізму», при цьому Сенегал залишався однією з найбільш бідніших держав Африки. У відповідь на військовий переворот у сусідній Гамбії (30–31. 07. 1981, до влади там прийшли ліворадикальні сили) здійснив збройну інтервенцію (під час неї загинуло бл. 500 осіб), створив і очолив формальну конфедерацію двох держав – Сенегамбію. Вона розпалася після прикордонного конфлікту Сенегалу з Мавританією у 1989 р. У 2000 р. програв президентські вибори опозиційною політикою *А. Ваду*. У 2003–14 рр. А. Діуф очолював організацію Франкофонія¹.

ДЛАКАМА, АФОНСУ (1. 01. 1953 – 3. 05. 2018) – мозамбіцький політичний діяч, лідер антикомуністичного руху «Мозамбіцький національний опір» (абр. з порт. РЕНАМО), учасник громадянської війни, 5-тиразовий кандидат у президенти Мозамбіку. Син сільського старости, служив у португальських колоніальних військах. У 1974 р. вступив до «Фронту визволення Мозамбіку» (абр. з порт. ФРЕЛІМО), але швидко розчарувався в марксистській ідеології і в *С. Машелі*. Вступив до РЕНАМО, після здобуття Мозамбіком незалежності (25. 06. 1975) брав участь у партизанській війні проти ФРЕЛІМО, яка захопила владу в країні. 17. 10. 1979 очолив військову структуру РЕНАМО, а в 1988 р. – партію. Угрупування РЕНАМО під керівництвом А. Длаками взяли під контроль значні райони країни, журналісти й експерти високо оцінювали його організаторські й військові якості. Він отримував підтримку від Півд. Родезії, Малаві, ПАР, США, тоді як ФРЕЛІМО допомагали СРСР і Китай. Завершення «холодної війни» й розпад СРСР вплинули на учасників громадянської війни в Мозамбіку. 4. 10. 1992 між ФРЕЛІМО (президент *Ж. Чиссано*) і РЕНАМО (А. Длакама) було підписано угоду про припинення бойових дій і перехід опозиції до легальних методів політичної боротьби. А. Длакама балотувався в президенти в 1994, 1999, 2004, 2009 і 2014 рр., проте кожного разу програвав вибори кандидатам від ФРЕЛІМО. В усіх складах парламенту він очолював фракцію РЕНАМО, в 2005 р. входив до складу Державної ради – консультативного органу при президенті. Під впливом падіння його рейтингів з 2012 р. почастишали сутички між урядовими військами й загонами РЕНАМО, які переривалися кількома угодами про перемир'я. ЗМІ писали про «заколот низької ефективності», який поступово вичерпався.

¹ Франкофонія – міжнародна організація співробітництва франкомовних держав, яка об'єднує 54 повноправних та 4 асоційованих членів, а також 26 спостерігачів. Головним критерієм для вступу до організації є не ступінь володіння французькою мовою населення тієї чи іншої держави, а культурні зв'язки з Францією. Україна є країною-спостерігачем Франкофонії.

Поховальна церемонія А. Длакоми мала офіційний державний статус, на ній був присутній президент Мозамбіку *Ф. Ньюсі*.

ДОУ, Сэмюел Кáньон (6.05.1951 – 9.09.1990) – ліберійський військовий, політичний і державний діяч, військовий диктатор [1980–86] і президент [1986–90]. Походив з племені кран народності кру¹, син військового. З 17 років служив в армії. 12.04.1980 очолив військовий переворот, який завершився вбивством президента *В. Толберта* й більшості членів його уряду. Став головою Ради Народного Порятунку й головою держави, першим представником корінного населення Ліберії (до цього нею правили американо-ліберійці²). С. Доу спочатку підтримала більшість населення Ліберії, проте режим швидко набув рис військової диктатури, в якій всю владу зосередили представники племені кран. У 1986 р. С. Доу оголосив про перехід до цивільного правління, оголосив «вільні» президентські вибори, на яких переміг з численними порушеннями. Він навіть приписав собі 1 рік до віку, адже за конституцією участь у президентських виборах могли брати особи, які досягли 35 років. У зовнішній політиці орієнтувався на США, в 1986 р. розірвав дипломатичні відносини з СРСР. У 1989 р. виник опозиційний «Національно-патріотичний рух Ліберії» на чолі з *Ч. Тейлором*, у країні розпочалася Перша громадянська війна (1989–96). Повстанці взяли під контроль 90% території країни, проте в їх таборі стався розкол. *П. Джонсон* на чолі частини військ повстанців взяв в облогу Монровію й викликав С. Доу до місії ООН начебто для переговорів. Там президента схопили й після тривалих катувань убили. Після цього громадянська війна в Ліберії розгорілася з новою силою, у ній загинуло щонайменше 150 тис. осіб.

ДУСТУМ, Абду́л-Раши́д (народ. 25.03.1954) – афганський військовий і політичний діяч, учасник воєн 1978–2001 рр., був опорою режиму *М. Наджибулли*, воював у лавах моджахедів, підтримував уряди *Х. Карзія* й *А. Гані*. В умовах повної децентралізації країни де-факто створив і очолив узбецький анклав в Афганістані. Народ. у кишлаку Ходжа Ду Кух pobl. Шибєргана (пров. Джаузджан). Його батько був узбеком, мати – туркменка, мусульманин-суніт. З 1970 р. працював на газовидобувному підприємстві в Шибєргані, був профспілковим активістом. Підтримав переворот *М. Дауда* (16–17.07.1973), проте згодом розчарувався в його режимі. А. Р. Дустум вітав квітневий переворот («Саурську революцію» 27.04.1978), вступив до лав ЗС Демократичної Республіки Афганістан (ДРА), пройшов військову підготовку в Желалабаді і Кабулі. У 1979 р. приєднався до фракції «Парчам» Народно-Демократичної Партії Афганістану (НДПА), яку в грудні того ж року підтримав СРСР військовим вторгненням до ДРА. У 1980 р. пройшов військову підготовку в Ташкенті (УзбРСР) і Москві. Був командиром 53-ї дивізії ЗС ДРА, в якій служили переважно узбеки (через що її називали «Узбецькою»). Це був один з небагатьох дійсно боєздатних підрозділів ЗС ДРА, вважався чи не головною опорою режиму *М. Наджибулли*. У 1986 і 1988 рр. А. Р. Дустум був

¹ Див. прим. на с. 125.

² Див. прим. на с. 165.

нагороджений Зіркою Героя ДРА. Після виведення радянських військ з Афганістану (15. 02. 1989) підтримував уряд, проте в березні 1992 р. перейшов на бік афганської опозиції (моджахедів). А. Р. Дустум заснував і очолив «Національний Ісламський Рух Афганістану», який виступав за федералізацію країни. Узбецькі частини А. Р. Дустума спільно з таджицькими загонами *Ахмад Шаха Масуда* 24. 04. 1992 зайняли Кабул і повалили режим *М. Наджибулли*. А. Р. Дустум фактично контролював пров. Балх, Джаузджан, Фарьяб і Кундуз з населенням 2,5 млн. осіб, значна частина яких – узбеки. Ці території зі столицею в Мазарі-Шарифі називали «Дустумістаном». Там діяли «його» закони, ходили «його» гроші, він створив армію з 65 тис. бійців, яка мала на озброєні навіть танки й літаки. Під час подальшої боротьби за владу між різними угрупованнями моджахедів, а пізніше – між ними й «Талібаном», А. Р. Дустум постійно змінював союзників: воював спільно з *Г. Хекматъяром* проти *Ахмад Шаха Масуда*, з талібами – проти *Г. Хекматъяра*, з *Ахмад Шахом Масудом* – проти талібів. Останній союз політики уклали 11. 10. 1996, «Дустумістан» став частиною Північного Альянсу *Ахмад Шаха Масуда*, проте 2. 05. 1997 під тиском талібів А. Р. Дустум виїхав до Туркменістану. У вересні того ж року повернувся, спробував організувати опір наступу талібів, проте після взяття ними Мазарі-Шарифа (тоді загинуло бл. 2 тис. осіб) у серпні 1998 р. виїхав до Узбекистану.

А. Р. Дустум повернувся до Афганістану після повалення режиму «Талібан» міжнародною коаліцією на чолі з США у к. 2001 р. внаслідок антитерористичної операції «Нескорена свобода» Був призначений заступником міністра оборони в Тимчасовому уряді *Х. Карзая*. У 2004 р. він балотувався на посаду президента Афганістану, проте посів 4-е місце (10% голосів). У 2005 р. був призначений начальником штабу Верховного командування ЗС Афганістану. У 2008 р. його відсторонили й відправили зі столиці в заслання. А. Р. Дустум повернувся наступного року, знову очолив штаб Верховного командування. З 2014 р. був першим віцепрезидентом при *А. Гані*. У 2019 р. запропонував президентові й американському військовому командуванню план масштабних операцій проти талібів, який ті відкинули. У червні 2020 р. А. Р. Дустум отримав звання маршала. Афганська армія не змогла протистояти масованому наступу талібів улітку 2021 р. А. Р. Дустум утік з Кабула до Узбекистану в ніч на 15. 08. 2021, за декілька годин до захоплення столиці Афганістану талібами.

ДУТÉРТЕ, Родріго («Роді») Рба (народ. 28. 03. 1945) – філіппінський політичний і державний діяч, президент [2016–22]. Народ. у м. Масине (о. Лейте, пров. Півд. Лейте), його батько походив з народності себуано¹, мати мала китайське коріння. У 1951 р. родина переїхала до Давао (о. Мінданао), де батько мав юридичну практику. Закінчив початкову школу Св. Анни в Давао й Ак. Св. Хреста в Дівосі (звідти його двічі відраховували за поведінку). Далі отримав ступінь бакалавра мистецтв у ліцеї Філіппінського ун-ту в Манілі (1968) і магістра права в Юридичному коледжі Св. Беди (1972). Того ж року склав іспит на адвокатську ліцензію, працював у прокуратурі м. Давао

¹ Себуано – народ на центр і півд. Філіппінах (о. Себу та ін.), другий за чисельністю після тагалів (див. прим. на с. 38), прибіл чисельність 15,8 млн. Їхня мова належить до австралонезійської сім'ї.

(1977–86). Після «Жовтої революції» (лютий 1986 р.) і відсторонення від влади *Ф. Маркоса* був призначений мером Давао. У 1988 р. його обрали на цю посаду, обіймав її до 1998 р., того року програв чергові вибори мера й від Давао обрався до Конгресу. У 2001 р. знову став мером Давао. Р. Р. Дутерте уславився жорсткою позицією щодо наркоторговців і наркоманії загалом, водночас витратив 12 млн. песо з міського бюджету на будівництво центру для реабілітації наркозалежних. Він також був відомий епатажними вчинками. Так, у вересні 2015 р. відвідувач бару в Давао відмовився загасити цигарку в приміщенні. Тоді власник закладу зателефонував мерові, той приїхав і змусив клієнта проковтнути недопалка. Цей інцидент мав сильний резонанс і неоднозначні оцінки по всій країні. *Time*¹ вже тоді називав його «катом» через підтримку страт злочинців поліціантами без суду й слідства (ЗМІ писали про підконтрольні Р. Р. Дутерте «ескадрони смерті Давао»). Про ситуацію в цьому місті говорили на засіданні ГА ООН у вересні 2009 р., писали в своїх звітах міжнародні організації *Amnesty International*² та *Human Rights Watch*³.

30.06.2016 Р. Р. Дутерте став президентом Філіппін. Уже під час інавгураційної промови він погрожував наркоторговцям, пізніше натякнув керівництву поліції, що вбивство злочинців, пов'язаних з наркотиками, під час затримання чи переслідування не вважатиметься злочином і не каратиметься. На Філіппінах дійсно розпочалися масові вбивства наркодилерів. Вже в серпні 2016 р. ЗМІ писали про 900 таких випадків. Представники уряду США тоді заявляли, що можуть припинити постачання Філіппінам озброєння, якщо її влада нехтуватиме базовими правами людини. Про це неодноразово говорили і в ООН. У відповідь Р. Р. Дутерте заявив, що ООН не здатна зарадити голоду, тероризму й війнам в Іраку й Сирії. Президент Філіппін неодноразово публічно ображав президента США Б. Обаму й Генерального Секретаря ООН *Пан Гі Муна*. Тим часом убивства тривали. У к. 2016 р. ЗМІ писали про 2 400 загиблих на Філіппінах за невстановлених обставин наркоторговців і наркоманів, а бл. 700 тис. злочинців і наркозалежних, побоюючись можливої розправи, здалися владі. До критики Р. Р. Дутерте приєдналися уряди держав ЄС та ін. країн. У жовтні 2021 р. він заявив, що не балотуватиметься у 2022 р., пообіцяв організувати «чесні, мирні й вільні вибори». У травні 2022 р. Р. Р. Дутерте здивував світ жорсткою заявою вбік президента РФ В. В. Путіна через російську агресію в Україні. Він тоді сказав, що, на відміну від російського диктатора, «вбивав представників криміналу, а не літніх людей і дітей».

ДУШ САНТУШ, Жозе Едуарду (народ. 28.08.1942) – ангольський політичний і державний діяч, президент [1979–2017]. Отримав початкову й середню освіту. З 1961 р. був членом «Народного руху за незалежність Анголи» (абр. з порт. МПЛА), учасник національно-визвольного руху проти португальської колоніальної присутності. В сер. 1960-х рр. навчався й працював

¹ Див. прим. на с. 45.

² Див. прим. на с. 78.

³ *Human Rights Watch* («Нагляд за правами людини») – міжнародна неурядова неприбуткова організація, яка займається захистом прав людини. Заснована в 1978 р., шт.-кв. знаходиться в Нью-Йорку.

у СРСР, після повернення до Анголи в 1970 р. очолив один з повстанських загонів. Після проголошення незалежності (11. 11. 1975) став міністром закордонних справ, у 1977–79 рр. був секретарем ЦК МПЛА. Після смерті *А. Нето* (10. 09. 1979) став президентом, продовжив його прокомуністичну політику. Він одночасно був президентом, головою правлячої партії і головнокомандувачем Народних Збройних Сил Звільнення Анголи. Його режим був авторитарним, міжнародні правозахисні організації неодноразово звинувачували його в порушенні прав людини, переслідуванні журналістів тощо. Опозиція звинувачувала уряд у системній корупції й розкраданні державних коштів. Громадянська війна в Анголі тривала, урядові війська (їх підтримували кубинські командос і радники з СРСР і НДР) протистояли силам «Національного союзу за повну незалежність Анголи» (абр. з порт. УНІТА, підтримувана США й ПАР) на чолі з *Ж. Савімбі*. Зміна міжнародної ситуації в к. 1980-х рр. і розпад СРСР змусили *Ж. Душ Сантуша* започаткувати ринкові реформи в сподіванні на зах. інвестиції. Усе це сприяло укладанню угоди про перемир'я між МПЛА й УНІТА (1. 05. 1991) і проведення в Анголі перших вільних виборів у 1992 р. Перемогу здобув *Ж. Душ Сантуш* (51% голосів), але *Ж. Савімбі* не визнав результатів виборів. Нові сутички переросли в черговий етап громадянської війни. У травні 1995 р. *Ж. Душ Сантуш* і *Ж. Савімбі* за посередництва президента ПАР *Н. Манделли* уклали угоду про припинення бойових дій і визнання результатів виборів 1992 р., але й ця домовленість не виконувалась. У 1997 р. *Ж. Душ Сантуш* сформував уряд Національної Єдності, але через непоступливість *Ж. Савімбі* він був неефективним. У к. 1990-х рр. ситуація в Анголі загострилася, уряд не контролював майже 1/3 території країни, з Анголи було евакуйовано місію спостерігачів ООН. 4. 04. 2002 уряд підписав нову угоду про перемир'я з УНІТА, яка оголосила про перехід до легальної політичної боротьби. У 2007 р. Ангола вступила до ОПЕК, є другим в Африці виробником нафти. До країни прийшли іноземні інвестиції, передусім китайські. Але рівень життя населення залишався вкрай низьким, а рівень корупції – одним з найвищих в Африці. Утім, у 2012 р. МПЛА перемогла на чергових виборах. У 2017 р. під тиском віцеголови МПЛА *Ж. Лоренсу* *Ж. Душ Сантуш* пішов у відставку, але залишився головою МПЛА. Новий президент *Ж. Лоренсу* домігся послаблення позицій *Ж. Душ Сантуша*, його діти були усунуті з високих постів (донька Ізабель тривалий час очолювала державну нафтову компанію Sonangol, син Жозе Філіміну – Суверенний фонд Анголи), а син був заарештований за корупцію. У вересні 2018 р. *Ж. Душ Сантуш* змушений був залишити пост голови МПЛА й відійти від політики.

ДЮБУА́, Ві́льям (23. 06. 1868 – 27. 08. 1963) – афроамериканський громадський діяч, соціолог, історик, ідеолог панафриканізму. Народ. у Грейт-Баррингтоні (шт. Массачусетс, США). Став першим афроамериканцем, який отримав ступінь доктора філософії Гарвардського ун-ту (1895). Професор історії й економіки Атлантського ун-ту (1897), вивчав соціальне становище афроамериканців у США, виступав за доступ їх до вищої освіти. В. Дюбуа вважав, що навіть 10% афроамериканців з вищою освітою будуть здатні покращити становище всієї спільноти. Був співзасновником «Ніагарського

руху» – громадського руху за права й свободи кольорового населення США та «Національної асоціації сприяння прогресу кольорового населення». Був членом Соціалістичної Партії Америки, але вийшов з неї через неготовність її лідерів боротися проти расової дискримінації. Декілька разів (1928, 1936, 1949, 1958–59, 1962 рр.) відвідував СРСР. У 1951 р. був звинувачений у шпигунстві на користь Кремля, але після заступництва А. Ейнштейна всі звинувачення були зняті. У 1955 р. уряд США не дозволив йому виїхати до Індонезії для участі в Бандунзькій конференції. У 1961 р. вступив до Комуністичної Партії США, перебрався до Гани, відмовився від американського громадянства. В. Дюбуа помер в Аккрі.

В. Дюбуа написав багато наукових робіт і кілька автобіографій. Він був головним ідеологом панафриканізму. Цей рух оформився на поч. ХХ ст., до середини століття панафриканісти провели 5 конгресів (1919, 1921, 1923, 1927, 1945 рр.). В. Дюбуа закликав до спільної боротьби світової громадськості проти пригноблення афро-негритянських народів. Для панафриканського руху в міжвоєнний період були характерні: поміркований характер; неопрацьованість політичних вимог і чіткості розумінні кінцевої мети своєї боротьби, зокр. відсутність вимоги надання незалежності африканським колоніям; орієнтація на освічену частину африканських суспільств і демократичні кола метрополій. Панафриканізм міжвоєнного часу, таким чином, мав цінність передусім як ідея, але не як дія. Утім, рух мав велике значення для розвитку національної самосвідомості й визвольного руху африканців. Він відіграв позитивну роль у приверненні уваги світової, насамперед громадськості колоніальних держав до проблем африканських народів, постановки проблеми їх соціального й національного визволення, ліквідації расового гноблення. Під впливом Другої світової війни панафриканізм зазнав змін, про що свідчив V Панафриканський Конгрес у Манчестері (Велика Британія, жовтень 1945 р.). На ньому йшлося про готовність до рішучих (навіть збройних) форм боротьби за незалежність колоній в Африці. Націленість на досягнення повної незалежності народами континенту й готовність вести боротьбу за неї характеризувало рішення конгресу й піднімало антиколоніальну боротьбу на якісно вищій рівень. Таким чином, панафриканізм відіграв важливу роль у деколонізації Африки, а також був ідеологічним підґрунтям інтеграційних процесів на континенті у II пол. ХХ – на поч. ХХІ ст.

Е (Ебаді – Ешколь)

ЕБАДІ, Ширін (народ. 21.06.1947) – іранська юристка й правозахисниця, лауреатка Нобелівської премії миру (2003). Народ. у Хабадані в родині професора-правознавця, який був головним нотаріусом міста. Закінчила ф-т права Тегеранського ун-ту (1969), після річної практики стала суддею. У 1971 р. захистила дисертацію, а в 1975 р. стала першою іранською жінкою, яка очолила місцевий суд (міський суд Тегерана). Утім, після Ісламської Революції (1978–79) її перевели в секретаріату суду, через що вона звільнилася. Ш. Ебаді писала наукові статті й книги, які зробили її відомою. У 1993 р. отримала дозвіл на відкриття юридичної консультації, а трохи згодом – викладання в Тегеранському ун-ті. ЗМІ відзначали її внесок у лібералізацію суспільно-політичного життя в Ісламській Республіці Іран у 1990-ті рр. Вона публічно говорила про важливість розширення участі жінок у громадському житті, підтримала *М. Хатамі* на президентських виборах 1997 р. Ш. Ебаді була адвокатом у кількох резонансних справах, очолювала дві правозахисні організації («Іранське товариство захисту прав людини» і «Правозахисний світ»), неодноразово виступала проти іранської ядерної програми. В 2003 р. її відзначили Нобелівською премією миру «за внесок у розвиток демократії і боротьбу за права людини, особливо жінок і дітей, в Ірані». Реакція на цю подію в Ірані була неоднозначною. Більшість населення вітали її, влаштовували вуличні святкування. Проте *М. Хатамі* заявив, що нагорода з таким формулюванням – це засіб тиску на Іран. У листопаді 2009 р. правоохоронці вилучили в неї медаль і диплом Нобелівського комітету.

Ш. Ебаді відома кількома своїми працями: «Права дитини. Дослідження правових аспектів прав дитини в Ірані», «Історія прав людини в Ірані», «Іран пробуджується: Свідчення про революцію і надію».

ЕВРЕН, Кенан (17.07.1917 – 9.05.2015) – турецький військовий, політичний і державний діяч, президент [1982–89]. Закінчив військове училище (1938) й Ак. сухопутних військ (1948) в Анкарі. Учасник Корейської війни (1950–53), був командиром артилерійського полку. У 1964 р. отримав військове звання генерала, в 1975 р. був призначений військовим аташе в Москві, з 1977 р. – начальник Генерального Штабу. 12.09.1980 очолив черговий для Туреччини військовий переворот. Владу перебрала до рук Рада Національної Безпеки (РНБ), яка заборонила діяльність політичних партій і здійснила перебудову політичної системи в бік централізації. Були заарештовані бл. 178 тис. осіб, 64 тис. з них були ув'язнені, 450 осіб загинули під тортурами і 50 – страчені. Під контролем військових була розроблена й прийнята 7.11.1982 нова конституція. Вона значно розширила повноваження президента: він отримав право розпускати парламент і призначати нові вибори, оголошувати референдум, накладати вето на законопроекти. Важлива роль відводилась РНБ у складі президента, прем'єр-міністра, начальника Генерального Штабу, міністрів оборони й внутрішніх справ, командувачів родами збройних сил. У 1983 р. РНБ затвердила закон про партії, який суворо регламентував їхню діяльність. Були

заборонені всі партії, які діяли до військового перевороту. У створенні нових партій не дозволялося брати участь великій групі (понад 700 осіб) діячів розпущених раніше партій, а деяким з них взагалі було заборонено продовж 5–10 років бути в політиці. За всіх цих обмежень за короткий час виникло півтора десятки партій. До парламентських виборів 1983 р. утім були допущені лише три: Партія Вітчизни, Народна Партія, Партія Національної Демократії. Перемогла Партія вітчизни, а її лідер *Т. Озал* сформував уряд. К. Еврен 09. 11. 1989 передав йому президентські повноваження.

Після відставки К. Еврен був головою Постійного комітету ОІК з економічного й торговельного співробітництва. 10. 01. 2012 К. Еврена і його соратника генерала Т. Шаїнкаї звинуватили через участь у перевороті 1980 р. 18. 06. 2014 суд розжалував їх у рядові й засудив до довічного ув'язнення за «злочини проти державної влади». К. Еврен помер у в'язниці.

ЕДДЕ́, Емі́ль (5. 05. 1883 – 27. 09. 1947) – ліванський політичний і державний діяч, учасник боротьби за незалежність, прем'єр-міністр [1929–30] і президент [1936–41] підмандатного Лівану. Народ. у Дамаску (Дамаський вілайет, Османська імперія) в маронітській¹ родині, його батько й дід були перекладачами у французькому консульстві. Закінчив єзуїтську школу в Бейруті, в 1902–03 рр. навчався в коледжі в Екс-ан-Провансі (Франція), проте повернувся до Лівану через хворобу батька. Працював у Бейруті адвокатом, був співзасновником Ліванської Бейрутської Асоціації, яка виступала за повернення Лівану до кордонів 1861 р. У 1913 р. через переслідування османської влади перебрався до Александрії (Єгипет), османський суд заочно засудив його до страти. Під час Першої світової війни брав участь у створенні «Східного легіону» – підрозділу французької армії з сирійських і ліванських добровольців, який вважається колицкою ЗС Лівану. Е. Едде був членом ліванської делегації на Паризькій мирній конференції (1919–20), завжди обстоював ідеї незалежності Великого Лівану. Він був одним з найбільш помітних ліванських політиків доби французького мандату (1920–43). У 1929–30 рр. очолював уряд, який перебував під контролем французької адміністрації. 20. 01. 1936 його обрали президентом підмандатного Лівану. Того ж року створив і очолив Національний Блок. 13. 11. 1936 Е. Едде підписав французько-ліванський договір, який обіцяв Лівану незалежність за 5 років, проте французький уряд Народного Фронту не ратифікував його. Під час свого президенства запровадив практику призначати прем'єр-міністром мусульманина-суніта, що пізніше було оформлено системою політичної конфесійності («Національний пакт», літо 1943 р.). На знак протесту проти політики уряду Віші подав у відставку. Е. Едде балотувався на президентських виборах 1943 р. Він виступив з програмною заявою, яка лягла в основу програми Ліванського Національного Блоку: повна незалежність Лівану, світськість, конфесійна й етнічна рівноправність.

ЕДЖЕВІ́Т, Бюле́нт (28. 05. 1925 – 5. 11. 2006) – турецький політичний і державний діяч, неодноразово очолював уряд країни [1974; 1977; 1978–79; 1999–2002] і посідав міністерські посади, поет, письменник, перекладач. Народ.

¹ Див. прим. на с. 75.

в інтелігентній родині (батько був професором медицини, мати – художниця) з боснійським і курдським¹ корінням. Закінчив Роберт-коледж у Стамбулі (1944), працював перекладачем і журналістом у Туреччині, Великій Британії і США, вивчав історію мистецтв, санскрит і бенгалі² (спеціально для перекладу праць *Р. Тагора*) в Школі сходознавства й африканістики в Лондоні. Повернувшись до Туреччини, в 1951–57 рр. працював у газеті «Улус» («Народ») – центральному друкованому органі Республіканської Народної Партії (РНП), заснованої *М. Кемалем Ататюрком*. Там на Б. Еджевіта звернув увагу *І. Іньюню*, і в 1957 р. він уперше потрапив до парламенту. У 1961–65 рр. був міністром праці. Домігся ухвалення закону про легалізацію страйків, розширення сфери соціального забезпечення й укладання колективних договорів. Очолював ліве крило РНП, у 1966 р. став її генеральним секретарем, але коли в березні 1971 р. більшість членів партії підтримали військовий переворот, подав у відставку. У 1972 р. знову очолив РНП, тричі приводив її до перемог на виборах і в 1974, 1977 і 1978 рр. очолював уряд. Традиційно вважався «найбільш лівим прем'єр-міністром в історії Туреччини». Після військового перевороту *К. Еврена* (12. 09. 1980) йому заборонили брати участь у політиці. Після зняття заборони в 1987 р. очолив Демократичну Ліву Партію. У 1999–2002 рр. знову очолив уряд. Того часу Туреччина підписала угоду з ЄС, був заарештований лідер курдського національно-визвольного руху *А. Оджаллан*. У 2002 р. програв вибори Партії Справедливості і Розвитку *Р. Т. Ердогана* й відійшов від політики. Помер від крововиливу в мозок. На його похоронах зібралися майже 1 млн. осіб.

ЕЛБЕГДОРЖ Цахіагійн (народ. 30. 03. 1963) – монгольський громадський, державний і політичний діяч, один з лідерів мирної Демократичної революції 1990 р., прем'єр-міністр [1998; 2004–06], президент [2009–17] країни. Народився в родині арата³, був наймолодшим з 8 дітей. Закінчив 8-класну школу, до армії працював на гірничорудному підприємстві в Ерденеті. Під час військової служби (1982–83) написав кілька віршів, які були надруковані у військовій газеті. Завдяки цьому отримав направлення на навчання до СРСР: у 1988 р. він закінчив Львівське вище військово-політичне училище за спеціальністю «військовий журналіст». У СРСР захопився ідеями «перебудови» і «гласності», які поширював по поверненні до Монголії під час роботи в газеті «Улаан Од». 10. 12. 1989 під час виступу на велелюдному мітингу в Улан-Баторі оголосив про заснування Монгольського Демократичного Союзу. Наступні місяці Монголією прокотилася хвиля мирних мітингів і демонстрацій, які змусили прем'єр-міністра *Батмунха Ж.* розпустити Політбюро ЦК Монгольської Народно-революційної Партії (МНРП) і самому піти у відставку. У травні 1990 р. з конституції було вилучено статтю про керівну роль МНРП. Хоча на перших багатопартійних виборах МНРП перемогла, процес демократизації країни це не зупинило. Ембелдорж Ц. був депутатом парламенту від демократичних сил, брав участь у розробці нової конституції. Її ухвалили 12. 02. 1992, вона гарантувала права людини, відданість принципам демократії і

¹ Див. прим, на с. 40.

² Див. прим. на с. 111.

³ Див. прим. на с. 98.

ринкової економіки. Ембелдорж Ц. заснував першу в Монголії незалежну газету «Демократія», за що в 2000 р. отримав від Асоціації монгольських журналістів «Зірку свободи преси» («за зусилля з встановлення свободи друку»). Він також брав участь у створенні першого незалежного телеканалу Eagle TV. Ембелдорж Ц. заснував і очолив «Асоціацію підприємців Монголії», яка сприяла реалізації програми приватизації худоби, а також допомагала монгольським селянам отримати втрачене під час колективізації приватне майно. Це дозволило до к. ХХ ст. збільшити поголів'я худоби в Монголії до 30 млн. голів, хоча за весь період «будівництва соціалізму» воно не перевищувало 25 млн.

У 1996 р. після перемоги на виборах демократичної коаліції Ембелдорж Ц. очолив парламентську більшість у Великому Державному Хуралі, а 23. 04. 1998 став наймолодшим за останні 50 років прем'єр-міністром Монголії. Щоправда, продаж урядом державного «Банку реконструкції» приватному «Голомт банку» призвів до втрати підтримки уряду Хуралом, 9. 12. 1998 він пішов у відставку. Після цього продовжив навчання в Економічному ін-ті Ун-ту Колорадо (м. Боулдер, США) й Урядовій школі ім. Джона Кеннеді в Гарвардському ун-ті. 20. 08. 2004 Ембелдорж Ц. очолив коаліційний уряд (Демократична Партія і МНРП). Головною своєю метою він оголосив боротьбу з корупцією й бідністю. Він активно стимулював бізнес через зменшення адміністративних витрат, скасування ліцензій і мит на деякі товари. Уряду також вдалося законодавчо закріпити свободу преси й демонстрацій, ЗМІ стали юридично незалежними, державний контроль над ними було зменшено. Успішною була боротьба з безробіттям, уряд підтримував розвиток професійно-технічної освіти й перекваліфікації працівників, навчальні заклади забезпечувалися комп'ютерною технікою, було суттєво розширено доступ населення до мережі Internet. Уряд Ембелдоржа Ц. проводив активну зовнішню політику в регіоні й світі. Він надавав притулок біженцям з КНДР, які транзитом через Китай і Монголію тікали до Півд. Кореї. У 2005 р. Монголія відправила свій військовий контингент до Іраку, того ж року Ембелдорж Ц. підтримав міжнародні вимоги звільнити бірманську опозиціонерку *Аун Сан Су Чжи*. Коли 13. 01. 2006 МНРП відкликала своїх міністрів і уряд подав у відставку, Монголією прокотилися демонстрації протесту проти дій МНРП і на підтримку голови уряду. 24. 05. 2009 Ембелдорж Ц. переміг у першому турі президентських виборів, ставши першим головою держави з 1924 р., який не представляв МНРП. За роки його правління ВВП Монголії стабільно зростав (у 2012 р. – на 12%).

Ц. Ембелдорж виховує 25 дітей, 20 з яких прийомні.

ЕЛЬЧИБЕ́Й, Абульфáз Гадіргулý-оглі (24. 06. 1938 – 22. 08. 2000) – азербайджанський історик, перекладач, політичний і державний діяч, президент [1992–93]. Народ. у селі в Нахічеванській АРСР. Навчався на відділенні арабської філології ф-ту сходознавства Азербайджанського державного ун-ту в Баку. У 1963–64 рр. проходив мовну практику в Єгипті, працював перекладачем на будівництві Асуанської ГЕС. Далі навчався в аспірантурі, в 1969 р. захистив кандидатську дисертацію з історії, в 1969–74 рр. викладав в Азербайджанському державному ун-ті. Тоді ж приєднався до

дисидентського руху, був прибічником пантюркізму¹. У 1973 р. організував студентський гурток «Воля», на засіданнях якого обговорювали перспективи відновлення незалежності Азербайджану. У січні 1975 р. був заарештований, на суді відмовився від послуг адвоката, в травні того ж року був засуджений до 1,5 років ув'язнення за «антирадянську й націоналістичну діяльність». Вийшовши на волю, працював у Республіканському рукописному фонді АН АзербРСР (до 1992 р.), був автором понад 50 наукових праць. В к. 1980-х – на поч. 1990-х рр. А. Г. Ельчибей був одним з лідерів національного руху, але не брав участі в перших президентських виборах у вересні 1991 р. У вересні 1992 р. після відставки А. Муталібова став президентом Азербайджану. 7. 06. 1992 р. на виборах підтвердив свої повноваження.

А. Г. Ельчибей прийшов до влади в складних умовах. Він орієнтувався на Туреччину (називав себе «солдатом Ататюрка» і «сином Анатолії») і США, обґрунтовував ідею об'єднання Азербайджану й Іранського Азербайджану. Був антиросійським політиком, підписав укази про вступ Азербайджану до МВФ і МБРР (18. 08. 1992). 3. 09. 1992 під час візиту до Баку прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер обговорював можливість залучення зах. інвестицій у нафтову промисловість. У грудні 1992 р. відвідав Київ, підписав Договір про дружбу й співробітництво з Україною. Запровадив нову грошову одиницю (манат, серпень 1992 р.), підписав укази про захист прав і свобод громадян, державну підтримку мови й культури національних меншин. Запровадив тестування при вступі до вищих навчальних закладів, яка унеможливила корупцію. Все це забезпечило значну (понад 60%) підтримку населення. Найбільшою проблемою президенства А. Г. Ельчибея був конфлікт з Вірменією за Нагірний Карабах. 12. 07. 1992 азербайджанські війська перейшли в наступ, зайняли декілька районів, але в жовтні наступ вичерпався, стався перелам на користь вірменської армії. Після того, як повноважний представник президента в Карабаху С. Гусейнов відвів війська від лінії розмежування, вірмени перейшли в наступ і зайняли значні території (лютий 1993 р.). А. Г. Ельчибей запровадив у країні надзвичайний стан, у відповідь С. Гусейнов здійснив заколот, під впливом вірменського наступу в Баку тривали демонстрації протесту. У ніч 17–18. 06. 1993 президент вилетів до Нахічевані. 28. 08. 1993 на референдумі про довіру до нього 97% населення висловилися за відставку А. Г. Ельчибея. Він був відсторонений від влади, президентом став *Г. Алієв*.

А. Г. Ельчибей повернувся до Баку, об'єднав опозиційні сили в Демократичний Конгрес Азербайджану. У 1996 р. уряд звинуватив його в змові. У 2000 р. А. Г. Ельчибей вилетів на лікування до Туреччини, помер у військовому шпиталі «Гюльхане» в Анкарі. Опозиційні ЗМІ висували версії про

¹ Пантюркізм – культурна й політична течія, поширена в державах, населених тюркськими народами, в основі якої лежать ідеї про необхідність їх політичної консолідації на основі етнічної, мовної і культурної єдності. Сформувалась у др. пол. XIX ст. серед інтелігенції татар Криму й Поволжя. Одним з теоретиків пантюркізму був кримськотатарський інтелектуал Ісмаїл Гаспринський (1851 – 1914). Ідеологія пантюркізму тісно пов'язана з поняттям «Туран» («тюркський світ») на протигагу «Ірану» – світу перської культури. Вона може розглядатися за своєю сутністю як аналог панславізму чи пангерманізму.

причетність влади до його отруєння. У суч. Азербайджані сформувалась негативна оцінка постаті А. Г. Ельчибея на тлі культу *Г. Алієва*.

ЕНВЕР-ПАША́, Ісмаїл (22. 11. 1881 – 4. 08. 1922) – османський і турецький військовий і політичний діяч, один з керівників молодотурецької революції, учасник повстанського басмацького руху проти більшовиків у Центральній (Середній) Азії. Народ. у м. Монастір (суч. Туніс) у родині залізничника. З відзнакою закінчив військове училище й школу Генерального Штабу. Служив у Салоніках (Македонія) в складі 3-ї армії. Був одним з керівників молодотурецької революції 1908–09 рр., одним з перших виступив проти султанської влади на чолі загону з 200 осіб. У 1909–11 рр. був військовим аташе в Німеччині, учасник італійсько-турецької (1911–12) і Балканських (1912–13) воєн. У січні 1914 р. І. Енвер-паша був призначений міністром оборони, згодом разом з великим візиром і міністром внутрішніх справ *М. Талаат-пашею* й міністром флоту *А. Джемаль-пашею* створив тріумвірат («режим трьох пашів»), який фактично керував Османською імперією до кінця Першої світової війни. І. Енвер-паша симпатизував Німецькій імперії, за сприяння німецьких інструкторів модернізував османську армію й відіграв вирішальну роль у вступі Турки в Першу світову війну на боці Центральних держав. Будучи фактичним керівником тріумвірату, від був реальним головнокомандувачем османської армії (формально ним був султан *Мехмед V*). Був прибічником політики пантюркізму¹, вважається одним з ініціаторів переслідування греків і асирійців, а також геноциду вірмен («Вірменська різанина» 1915–16 рр.). У 1916 р. він начебто говорив: «Оттоманська імперія має бути очищена від вірмен і ліванців. Перших ми знищили мечем, інших знищимо голодом». Після підписання Мудреського перемир'я (30. 10. 1918) і фактичної капітуляції Османської імперії в Першій світовій війні на німецькому підводному човні залишив Стамбул.

І. Енвер-паша осів у Німеччині, через К. Радека налагодив контакти з Комінтерном. На поч. 1920 р. він опинився в Москві, разом з функціонерами Комінтерну розробляв план «східного фронту світової революції». Був учасником Конференції народів Сходу в Баку (вересень 1920 р.). У жовтні 1921 р. І. Енвер-паша прибув до Бухари, де начебто мав сприяти остаточному встановленню в регіоні радянської влади. Але вже менш як за місяць, під приводом полювання, з 6-ма своїми наближеними вирушив до Сх. Бухари, яка була осередком антибільшовистського басмацького руху. І. Енвер-паша мав амбітні плани створення в Середній Азії незалежної мусульманської держави, висунув гасло «Мусульмани всіх країн – об'єднуйтесь!», своєю метою він проголосив утворення Халіфату в складі Бухари, Туркестану й Афганістану. Сам себе турок називав «Головнокомандувач усіма збройними силами Ісламу». Йому вдалося об'єднати під своїм керівництвом розрізнені ватаги басмачів, допомогу йому надав емір Афганістану *Аманулла-хан*. 16. 02. 1922 він узяв штурмом Душанбе, пізніше зайняв Карши, Шакрисябз і в березні взяв в облогу Бухару. Останнє місто більшовики все ж відстояли. Проти І. Енвера-паші більшовики кинули цілу армію на чолі з М. Какуріним (понад 4 тис. піхоти, понад 2 тис.

¹ Див. прим. на с. 181.

вершників, 20 гармат). 10. 07 1922 розпочався контрнаступ червоних на позиції І. Енвера-паші, 16. 07. 1922 повстанці залишили Душанбе. 4. 08. 1922 біля кишлака Бальджуан загін на чолі з І. Енвером-пашею випадково наштовхнувся на роз'їзд червоних. Турок особисто повів своїх джигітів в атаку й загинув від кулеметної черги (на його тілі виявили 5 кульових поранень).

Могила І. Енвера-паші була місцем масового паломництва до сер. 1930-х рр. Потім за наказом радянської влади пагорб був зритий, проте могилу продовжували відвідувати місцеві мешканці. Вона перетворилася на символ опору більшовикам і отримала назву «Мазара Хазраті-шох» («Мавзолей Св. Шаха»). 4. 08. 1996 прах І. Енвера-паші було урочисто передано президенту Туреччини *С. Демірелю* таджицьким лідером з Бальджуана І. Хайоевим.

ЕРБАКА́Н, Неджметтін (29. 10. 1926 – 27. 02. 2011) – турецький політичний і державний діяч, засновник «політичного ісламу» в турецькій політиці, прем'єр-міністр [1996–97], вважається «політичним наставником» *Р. Т. Ердогана*. Народ. у Синопі, закінчив Стамбульський ун-т, отримав докторський ступінь з інженерії в Норвегії. У 1969 р. опублікував працю «Національне бачення», в якій виклав своє розуміння політичного ісламізму. Ці ідеї лягли в основу ідеології декількох турецьких партій, деякі з яких були заборонені. У 1974, 1975–77 і 1977–78 рр. був віцепрем'єр-міністром. Під час заборони на політичну діяльність (1980–87) за правління *К. Еврена* Н. Ербакан був відсторонений від політики. У 1987 р. заснував Партію Благоденства, яка перемогла на виборах 1996 р. Н. Ербакан очолив уряд. Ісламісти вимагали зрівняння статусу дипломів світських і релігійних ун-тів, надання випускникам останніх права займати посади в державних установах. Н. Ербакан закликав відновити в повному обсязі ісламські традиції та звичаї, створити ісламське НАТО й навіть ісламську ООН, налагодив співпрацю з ісламськими державами. Окрім того, голова уряду запропонував програму «тисячі домівок» для раніше депортованих у СРСР кримських татар, яку озвучив президент *С. Демірель* під час візиту до України в 1994 р. Такі заяви Н. Ербакана й відверте нехтування принципами ататюркізму викликали насторогу військового командування країни, на вимогу якого («Меморандум з 18 пунктів» від 28. 02. 1997) він змушений був подати у відставку (червень 1998 р.). Того ж року Конституційний Суд заборонив діяльність Партії Благоденства й позбавив Н. Ербакана права займатися політикою протягом 5 років за «спробу повалення світського режиму». У 1999 р. його прихильники зареєстрували Партію Чеснот, а 2003 р. Н. Ербакан брав участь у створенні Партії Справедливості і Розвитку. У 2004 р. він був засуджений до 5 років позбавлення волі за шахрайство, але ув'язнення замінили домашнім арештом. У 2008 р. його помилували. Н. Ербакан помер у Стамбулі, його похорони зібрали сотні тисяч осіб.

ЕРДОГА́Н, Реджеп Таїп (народ. 26. 02. 1954) – турецький політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [2003–14], президент [з 2014 р.]. Народ. у Стамбулі в бідній родині з грузинським корінням, яка займалася вуличною торгівлею. Навчався в ісламському ліцеї, в 1981 р. закінчив ф-т економіки й торгівлі в ун-ті Мармара в Стамбулі. 19-тирічним вступив до Партії Національного Порятунку, на поч. 1980-х рр. – до Партії Благоденства; був

підтриманий нею на виборах на посаду мера Стамбула. На цій посаді (1994–98) реалізував низку успішних інфраструктурних проектів. Був прихильником ідеології політичного ісламу, виступав за повернення ісламської традиції в політику. Після військового перевороту 1997 р. Партія Благоденства була заборонена як така, що не відповідає кемалізму, Р. Т. Ердогана звинуватили в розпалюванні «релігійної і класової ненависті» й відправили у відставку. Він був засуджений до короткотермінового ув'язнення. Після виходу на волю в 2001 р. заснував і очолив Партію Справедливості і Розвитку (ПСР), переобирався її головою в 2012 і 2108 рр. Попервах це була правоцентристська партія, зорієнтована на зах. цінності. Утім, поступово в її ідеології панівними стали ідеї поміркованого ісламізму, що спричинило непорозуміння з лаїцистськими (світськими) силами. У 2002 р. ПСР перемогла на парламентських виборах, проте Р. Т. Ердоган через «непогашену» судимість не міг очолити уряд. Прем'єр-міністром став *А. Гюль*, але навесні 2003 р. Великі Національні Збори Туреччини прийняли відповідні зміни до законодавства: Р. Ердоган став депутатом парламенту, а 11. 03. 2003 очолив уряд.

Уряд Р. Ердогана реалізував низку успішних соціально-економічних програм. Зменшення інфляції, ефективна боротьба з корупцією, інфраструктурне будівництво (дороги, електростанції, соціальні установи, 24 нові аеропорти), реформа освіти (запровадження обов'язкової 12-тирічної освіти, відкриття низки ун-тів), залучення іноземних інвестицій зумовили стрімке зростання ВВП країни. Окрім того, він запропонував реалістичний план врегулювання курдської¹ проблеми. У 2005 р. розпочалися переговори про вступ Туреччини до ЄС. Проте уже в 2007 р. уряд згорнув діалог з курдами, поступовий його відхід від світськості й посилення релігійних тенденцій, а також дедалі більш авторитарний характер влади спричинили зростання невдоволення широких верств і політикуму. Генеральний прокурор Туреччини в 2008 р. навіть пропонував заборонити ПСР і відсторонити Р. Т. Ердогана й *А. Гюля* від політики, але Верховний Суд назвав ці ініціативи незаконними. У 2010 р. уряд Р. Ердогана спробував налагодити відносини з Грецією, прем'єр-міністр у травні відвідав Афіни, проте без реальних результатів. У травні 2013 р. на площі Таксим у Стамбулі відбулись масові антиурядові виступи. Утім, на президентських виборах 2014 р. Р. Т. Ердоган отримав 51,8% голосів і став президентом.

Президент Р. Т. Ердоган взяв курс на посилення ролі Туреччини в регіональній і світовій політиці. Він жорстко засудив анексію Криму Росією, рішуче підтримав опозицію в громадянській війні у Сирії, пішов на ескалацію відносин з Росією (збиття російського Су-24 24. 11. 2015). Сприяє посиленню позицій Анкари в рамках «Великого Турану». Відносини з ЄС стали куди прохолоднішими: він ініціював припинення переговорів з Брюсселем, не відмовляючись остаточно від перспектив членства; застосував відвертий шантаж європейських держав під час міграційної кризи 2015–16 рр. Авторитарні риси політики Р. Т. Ердогана стали дедалі більш очевидними після придушеної спроби військового перевороту 15–16. 07. 2016. Президент ініціював зміни до конституції, закріплені на референдумі в квітні 2017 р. Вони значно посилили

¹ Див. прим. на с. 40.

повноваження президента й перетворили країну на президентську республіку (вступили в силу 2019 р.). Відповідно, в 2018 р. Р. Ердоган був переобраний на дострокових виборах з новими повноваженнями. Турецькі й світові ЗМІ уже зараз пишуть про «султана Реджепа», що є свідченням посилення його ролі в турецькій політиці. У перші дні російської агресії проти України в лютому 2022 р. Туреччина перекрила Зону проток¹ для російських військових кораблів, які перебували в Середземному морі. Уперше країна скористалася правом, наданим їй «Конвенцією про протоки», підписаною у Монтрю (Швейцарія) в 1936 р. Утім, Р. Т. Ердоган відмовився приєднатися до антиросійських санкцій, запроваджених проти режиму В. В. Путіна США, ЄС та ін. державами. Водночас Туреччина запропонувала послуги посередника, вже відбулися декілька раундів переговорів на різних рівнях між представниками України і РФ на її території.

ЕРШАД, Хусейн Мохаммад (1. 02. 1930 – 14. 07. 2019) – пакистанський і бенгальський військовий, політичний і державний діяч, військовий диктатор і президент Бангладеш [1983–90]. Належав до родини мухаджирів² – його родина переїхала до Сх. Пакистану під час поділу Британської Індії в 1947–48 рр. Закінчив ун-т Дакки, з 1952 р. служив у пакистанській армії. Під час війни за незалежність Сх. Пакистану перебував у Зах. Пакистані, але після проголошення незалежності (26. 03. 1971) служив в армії Бангладеш. Військову освіту здобув в Індії, в 1973 р. отримав звання полковника, в 1975 р. – генерал-майора. Підтримав і захистив демократичний лад у кризові дні після вбивства президента *З. Рахмана* (30. 05. 1981). Утім, він швидко відійшов від нового президента А. Саттара, який прагнув відсторонити військову верхівку від політики. У березні 1982 р. Х. М. Ершад здійснив безкровний переворот, очолив військову адміністрацію, а 11. 12. 1983 оголосив себе президентом. Встановив авторитарний режим. Був ініціатором створення «Асоціації регіонального співробітництва держав Півд. Азії». Втратив владу внаслідок масових акцій протесту у грудні 1990 р. Очолив опозиційну партію «Джатья», 4 рази обирався до парламенту. Неодноразово заарештовувався за звинуваченням у порушенні законів під час президенства й корупції.

ЕСТРАДА, Джозеф Ехерсіто (спр. ім'я: Хосе Марсело Ехерсіто, народ. 19. 04. 1937) – філіппінський актор, політичний і державний діяч, президент [1998 – 2001]. Народ. у м. Тондо (суч. р-н Маніли) в заможній родині. У 1951 р. був відрахований зі школи за систематичні порушення дисципліни, навчався в коледжі при Технологічному ін-ті Мапуа, але не закінчив навчання. Зробив блискучу акторську кар'єру, знявся в понад ніж 100 кінострічок, взяв собі сценічне ім'я «Джозеф Естрада», мав також прізвисько «Ерап» («Приятель»), яке мало підкреслити його простоту й близькість до народу. Пізніше використовував свою популярність як актора в політиці. Д. Естрада розпочав політичну кар'єру в 1967 р. У 1969–86 рр. був мером Сан-Хуана й

¹ Див. прим. на с. 74.

² Мухаджири (араб. «переселенці») – учасники масового й цілеспрямованого переселення мусульман до мусульманської країни з немусульманської, де вони є меншістю й піддаються переслідуванням.

досяг значних успіхів. Він відкрив першу в місті середню школу, урядовий центр, декілька паркових зон, створив систему водопостачання, відновив 98% доріг і паркових алей, розширив мережу початкових шкіл і медичних установ, спортивних майданчиків. У 1987 р. став членом Сенату, був головою Комісії з громадських робіт, заступником голови Комісії з охорони здоров'я, природних ресурсів, екології і містобудування. Підтримав законопроект про розірвання Угоди про американські військові бази на тер. Філіппін. У 1989 р. ЗМІ назвали його «одним з трьох видатних сенаторів» країни. У 1992 р. балотувався на пост президента, але програв вибори.

У 1998 р. Дж. Естрада був обраний президентом Філіппін. Це був розпал Азійської фінансової кризи, яка болісно вдарила по країні. У 2000 р. президент оголосив війну «Ісламському фронту визволення», який діяв на півдні країни (о. Мінданао). Урядова армія захопила кілька таборів повстанців. Проте в жовтні 2000 р. Д. Естраду звинуватили в корупції й отриманні хабара в 68,7 млн. дол. за покровительство гральному бізнесу. Різні міжнародні організації внесли його до списку найбільш корумпованих політиків світу того часу. 3. 11. 2000 парламент розпочав процедуру імпічменту. У січні 2001 р. з вимогою його відставки на вулиці Маніли й інших міст виходило понад 100 тис. осіб. Коли парламент відмовився оприлюднювати банківські рахунки Д. Естради, 19. 01. 2001 армійське командування висунуло ультиматум з вимогою негайної відставки президента. 20. 01. 2001 він був відправлений у відставку. У 2007 р. Д. Естрада був засуджений до довічного ув'язнення, але невдовзі його помилували. У 2013–19 рр. був мером Маніли.

ЕШКОЛЬ, Леві (спр. ім'я: Школьник Лев Йосипович, 25. 10. 1895 – 26. 02. 1969) – ізраїльський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1963–69], один з «творців» ізраїльської економіки. Народ. в хасидській¹ родині в м. Оратів Київської губ. (Російська імперія, суч. Україна). Його батько був управляючим маєтку. Навчався в хедері² й єврейській гімназії у Вільно. У 1911 р. вступив до молодіжної сіоністської організації «Цеірей Ціон», а за 2 роки – до «Ха-Поль ха-Цаір» («Сіоністський робітничий рух») й емігрував до Палестини. Там Л. Ешколь спочатку працював у Петах-Тикві монтажником зрошувальних систем, приєднався до робітничого руху, був членом місцевої профспілки. Під час Першої світової війни служив в «Єврейському легіоні» Британської армії. У 1920 р. був серед засновників «Гістадрута» («Профспілка») й засновником «Хагани» («Оборона»), входив до складу її першого вищого командування. Окрім того, Л. Ешколь брав участь у створенні «Союзу працівників сільського господарства» і входив до виконкому «Єврейського агентства». У 1933 р. від імені Всесвітньої Сіоністської Організації вів у Берліні перемовини, які завершилися підписанням «Угоди Хаавара» (25. 08. 1933, між урядом Німеччини, Сіоністською організацією Німеччини й Англійсько-Палестинським банком) про переселення євреїв до Палестини. У 1933–51 рр. Л. Ешколь очолював водну компанію «Мекрот», зусиллями якої до 1947 р. було

¹ Див. прим. на с. 39.

² Див. прим. до с. 39.

прокладено 200 км. водогінних ліній. Водночас у 1940–42 рр. був генеральним секретарем заснованої *Д. Бен Гуріоном* сіоністсько-соціалістичної партії МАПАЙ. Тоді ж входив до складу вищого керівництва «Хагани», відповідав за фінансову сторону її діяльності, під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. відповідав за закупівлю зброї. На поч. війни *Д. Бен Гуріон* призначив Л. Ешколя генеральним директором міністерства оборони й керівником Національного Центру по набору особового складу до ЦАГАЛу («Армії оборони Ізраїлю»). По завершенні війни він очолив відділ поселень в «Єврейському агентстві», запропонував і реалізував ідею розселення новоприбулих єврейських іммігрантів у новостворених сільськогосподарських фермах.

З 1951 р. до самої смерті Л. Ешколь був депутатом Кнессета, водночас – міністром сільського господарства (1951–52) і фінансів (1952–63). На посту міністра фінансів розробив закон про створення Банку Ізраїлю. Важливу роль мало укладання угоди про репарації між ФРН і Ізраїлем у вересні 1952 р. За програмою, запропонованою Л. Ешколем, сплачені Німеччиною продовж 14 років 3 млрд. марок вкладалися в основний капітал, тобто йшли на індустріалізацію країни. У 1957 р. він розпочав переговори з ЄЕС, результатом яких стало підписання Ізраїлем у 1964 р. першої комерційної угоди з організацією. 26. 07. 1963 Л. Ешколь змінив *Д. Бен Гуріона* на посту прем'єр-міністра. За його урядування країна переживала стрімке економічне зростання. Одним з важливих завершених проєктів було відкриття в 1964 р. Всеізраїльського водогону. Утім, централізована економіка Ізраїлю вступила в період рецесії, безробіття сягнуло 12%. Проте запропоновані урядом заходи підготували нове економічне піднесення 1967–73 рр. У зовнішній політиці Л. Ешколь домігся встановлення дипломатичних відносин з ФРН (1965), під час візиту до США (травень 1964 р., це був перший візит голови Ізраїлю до цієї країни) підписав т. зв. «меморандум про взаєморозуміння Ешко–Комера» щодо ізраїльської ядерної програми, налагодив культурні відносини з СРСР, що сприяло переселенню до Ізраїлю деяких радянських євреїв. Перед початком Арабсько-ізраїльської («Шестиденної») війни 1967 р. Л. Ешколь сформував уряд Національної єдності. Сама ж війна завершилася блискучими перемогами Ізраїлю над коаліцією арабських держав, окупацією Зах. берегу р. Йордан, Сектора Гази, єгипетського Синайського пів-ва й сирійських Голанських висот. У 1969 р. за ініціативи Л. Ешколя відбулося урочисте перепоховання праху видатного сіоніста В. Є. Жаботинського, який помер у Нью-Йорку в 1940 р., але заповідав поховати себе в єврейській державі.

Л. Ешколь помер від повторного інфаркту. Його постать глибоко шанується в Ізраїлі. На честь нього названі Парк Ешколь біля Беер-Шиви й мікрорайон в Єрусалимі, його портрети прикрашають банкноти різних номіналів.

Ж (Жамцарано – Жмайель)

ЖАМЦАРАНО Цибѐн (1881 – 14. 05. 1942) – бурятський і монгольський науковець, громадсько-політичний діяч, один з творців соціалістичного ладу Монголії. Народ. в місцевості Судунтуй (суч. Агінський, Бурятський АО, РФ). Закінчив трьохкласне училище в Читі, далі навчався в гімназії в Санкт-Петербурзі, але через примус до переходу в православ'я залишив її. Продовжив навчання в Іркутській учительській семінарії, тоді ж почав збирати бурятський фольклор. У 1901–02 рр. учителював в Агінському парафіяльному училищі. На посаді бухгалтера-ревізора Санкт-Петербурзького ун-ту (1903–07) здійснив кілька фольклорних експедицій по Бурятії. У 1907–08 рр. викладав монгольську мову в тому ж ун-ті. У 1913 р. був ініціатором видання в Монголії першого періодичного видання «Нове зерцало». Багато подорожував Монголією, працював при дворі *Богдо-гегена VIII*. Підтримав більшовицький переворот у Росії, в 1917–18 рр. був членом Центрального Національного Комітету бурят-монголів у Сх. Сибіру, комісаром з національних питань Забайкальської області, одночасно викладав в Іркутському ун-ті. Жамцарано Ц. брав участь у підготовці I з'їзду Монгольської Народної Партії (МНП, 1. 03. 1921), автор т. зв. «Кяхтинської платформи» – маніфесту МНП. Як член МНП (до 1925 р.) брав участь у роботі III Конгресу Комінтерну (липень 1921 р.), був уповноваженим Тимчасового уряду Монголії і ЦК МНП для встановлення дипломатичних відносин з Радянською Росією. Входив до складу першого монгольського «революційного» уряду як «товариш» (заступник) міністра внутрішніх справ. Далі обіймав різні посади в органах влади Монгольської Народної Республіки (МНР), у 1932 р. був висланий з держави. У 1932–37 рр. працював в Ін-ті Сходознавства АН СРСР у Ленінграді, захистив докторську дисертацію з філології, був член-кореспондентом АН СРСР. 1. 08. 1937 Жамцарано Ц. був заарештований і 19. 02. 1940 засуджений до 5 років виправних таборів. Помер у Соль-Ілецкій в'язниці.

ЖМАЙЕЛЬ, Амїн (народ. 22. 01. 1942) – ліванський політичний і державний діяч, президент [1982–88]. Народ. у Бейруті, син *П. Жмайеля*, брат *Б. Жмайеля*, але не мав ані їхніх політичної волі, ані організаторських здібностей. Отримав фах юриста в Ун-ті Св. Йосифа (1965), мав адвокатську практику, видавав франкомовну газету. У 1961 р. став членом партії «Ліванська фаланга» («Катаїб»), яку заснував його батько *П. Жмайель*. У 1970 і 1972 рр. був депутатом парламенту, в 1976–82 рр. входив до Політбюро «Катаїб». А. Жмайель брав участь у громадянській війни в Лівані (розпоч. у квітні 1975 р.), був командиром бригади «християнської міліції». Після вбивства *Б. Жмайеля* (14. 09. 1982) парламент одноголосно обрав його президентом Лівану (21. 09. 1982). На той час більша частина тер. країни була окупована сирійськими військами, а більшість політичних сил не визнавали центрального уряду. Економіка країни була зруйнована. Позиції президента ще більше похитнулися після смерті *П. Жмайеля* (29. 08. 1984). Навіть загони «Ліванських сил» вийшли з-під контролю «Катаїб». Одним з перших зовнішньополітичних

рішень нового президента стало підписання мирного договору з Ізраїлем (17. 05. 1983), який утім був розірваний за рік під тиском Сирії й численних опонентів усередині Лівану. А. Жмайель пережив кілька спроб заколотів і замахів на себе, йому не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. За кілька годин до спливання терміну повноважень 23. 09. 1988 він призначив прем'єр-міністром *М. Ауна*, проти чого виступили тодішній голова уряду *С. Хосса* й Сирія. Цим рішенням А. Жмайель порушив норму системи політичної конфесійності (прем'єр-міністром мав бути мусульманин-суніт), а також створив небезпечну ситуацію: в Лівані не було жодного президента й два прем'єр-міністра. Це, а також остаточна окупація Лівану Сирією після підписання Таїфських угод (22. 10. 1989) і виступ проти цього *М. Ауна*, призвело до загострення ліванської кризи. А. Жмайель залишив Ліван, мешкав у Швейцарії, Франції, США. Читав лекції в Гарвардському ун-ті і Коледж-парку в Меріленді, писав книги й співпрацював з *М. Ауном*, який осів у Франції. Повернувся до Лівану в 2000 р., перебував в опозиції до президента *Е. Лахуда* й просирійського керівництва «Катаїб». Очолив «Рух фалангістів» – течію в «Катаїб», яка була за повернення до принципів *П. Жмайеля*. Під впливом «Кедрової революції» (лютий–квітень 2005 р.) позиції фалангістів у «Катаїб» посилились, А. Жмайель очолив партію. Головною своєю метою він проголосив остаточний вихід Лівану з-під сирійського впливу. У 2015 р. А. Жмайель передав лідерство в партії своєму синові Самі Жмайелю. Лишається лідером клану Жмайелів.

ЖМАЙЕЛЬ, Башір (10. 11. 1947 – 14. 09. 1982) – ліванський політичний і державний діяч, у 1982 р. обраний президентом Лівану, але не встиг вступити в обов'язки. Народ. у Бейруті, син *П. Жмайеля*. Навчався в єзуїтському коледжі Нотр-Дам-де-Джамхур і в Ун-ті Св. Йосифа, отримав дипломи юриста (1971) й політолога (1973). У 1972 р. стажувався в Центрі американського й міжнародного права в Техасі (США), проходив практику в юридичній фірмі у Вашингтоні. У 1973 р. відкрив адвокатську фірму в Бейруті. Б. Жмайель поділяв погляди свого батька на політичний розвиток Лівану і роль у цьому християнської маронітської¹ общини. З 1959 р. перебував в юнацькій фалангістській організації, в 1962 р. став членом заснованої *П. Жмайелем* партії «Ліванська фаланга» («Катаїб»), очолював студентське товариство партії в Ун-ті Св. Йосифа. У 1970 р. Б. Жмайеля викрали бойовики Організації Визволення Палестини в Бейруті, сильно побили, але відпустили, коли дізналися, чий він син. Ця подія визначила ставлення Б. Жмайеля до палестинців. Він пройшов військову підготовку в тренувальному таборі в Бікфайї (батьківщина батька в Гірському Лівані), командував фалангістською міліцією, служив в елітному загоні, який протистояв палестинцям.

Невдалий замах на Б. Жмайеля на поч. квітня 1975 р. став приводом до початку громадянської війни в Лівані. Він був організатором засідки, яка завершилася «Автобусною різаниною» (13. 04. 1975), командував підрозділами «християнської міліції» в багатьох битвах громадянської війни. У 1976 р. очолив об'єднане командування «Ліванських сил», був проти сирійської присутності й

¹ Див. прим. на с. 75.

прибічником зближення з Ізраїлем на тлі протистояння з палестинцями. У січні 1981 р. Б. Жмайель увійшов до Політбюро «Катаїб», у червні 1982 р. – до Ради Національного Порятунку, створеної президентом *I. Саркісом* для врегулювання ліванської кризи. Будучи фактичним головою християнського анклаву (Сх. Бейрут, обл. Кесруан, Джубель, Меїн), Б. Жмайель чимало зробив для відбудови й благоустрою цих територій. Намагався орієнтуватися на США й Ізраїль, які визнавали його військово-політичним лідером християнської общини Лівану. Під час ізраїльського вторгнення (операція «Мир для Галілеї», червень–вересень 1982 р.) підтримав Ізраїль. 23.08.1982 парламент Лівану обрав Б. Жмайеля президентом – він розглядався як компромісна фігура, здатна врегулювати громадянський конфлікт. Його кандидатуру підтримали навіть кілька сунітських політичних лідерів. Б. Жмайель одразу ж наказав підрозділам «Ліванських сил» припинити бойові дії й заборонив їм перебувати на вулицях Бейрута зі зброєю. Утім, він не встиг вступити в президентські обов'язки, оскільки загинув від вибуху бомби в шт.-кв. «Катаїб». Разом із ним загинуло ще 26 осіб. Виконавцем теракту був член Сирійської Соціалістично-Націоналістичної Партії Лівану Х. Шармуні, який до того ж був агентом сирійських спецслужб.

Загибель Б. Жмайеля завдала непоправної шкоди «Катаїб» і всьому християнському руху в Лівані. Його брат *А. Жмайель* не мав ані здібностей, ані авторитету для повноцінної заміни на посту лідера фалангістів. За кілька місяців громадянська війна в Лівані розгорілася з новою силою.

ЖМАЙЕЛЬ, П'єр (6. 11. 1905 – 29. 08. 1984) – ліванський політичний діяч, засновник і незмінний лідер партії «Ліванська фаланга» («Катаїб»), учасник громадянської війни в Лівані, батько президентів Лівану *Б. Жмайеля* [1982] й *А. Жмайеля* [1982–88]. Народ. у Бікфайї в Гірському Лівані, походив з давнього роду ліванських християн-маронітів¹, його батько був відомим політиком, у 1914 р. втік з родиною до Єгипту від переслідувань османської влади. П. Жмайель повернувся до Лівану в 1918 р. Навчався в єзуїтському коледжі й на медичному ф-ті Ун-ту Св. Йосифа в Бейруті. Займався фармацевтичним бізнесом, мав аптеки в Бейруті й Хайфі, займався спортом (футбол, бокс), очолював Ліванську федерацію футболу. П. Жмайель молодим поринув у політику, сповідував націоналістичні погляди, вважав правління в Лівані християнської общини запорукою незалежності країни, яка перебувала в оточенні мусульманських держав. Особливо його непокоїв сирійський вплив на Ліван. Після відвідування Олімпійських Ігор у Берліні в 1936 р. П. Жмайель, який не поділяв ідеології німецької Націонал-Соціалістичної Партії, вирішив використати її організаційну модель для створення власної партії. Того ж року він заснував і очолив «Ліванську фалангу», («Катаїб», у назві відображені симпатії П. Жмайеля до Ф. Франко й «Іспанської фаланги»). Французька адміністрація переслідувала П. Жмайеля, в 1937 р. партія була заборонена, але брала участь у національно-визвольному русі. Для боротьби проти Франції П. Жмайель навіть пішов на союз з деякими сунітськими політиками. Після

¹ Див. прим. на с. 75.

здобуття Ліваном незалежності (22. 11. 1943) П. Жмайель був одним з найбільш впливових політиків країни. Був послідовним захисником суверенітету Лівану, різко виступав проти панарабізму, сирійського впливу й ідей арабської федерації президента Єгипту *Г. А. Насера*. З 1960 р. незмінно був депутатом ліванського парламенту. Був міністром охорони здоров'я (1958–60), громадських робіт (1960; 1970), фінансів (1960–61; 1968), внутрішніх справ (1966; 1968–69), туризму (1968–69). На цих постах ініціював понад 440 інфраструктурних проєктів, розробив нове трудове законодавство. Був прибічником демократизації Лівану й посилення ролі християнської общини, орієнтувався на зах. держави. У 1964 і 1970 рр. балотувався на посаду президента, але програв вибори.

Невдалий замах на сина П. Жмайеля *Б. Жмайеля* на поч. квітня 1975 р. спровокував «Автобусну різанину» (13. 04. 1975) й початок громадянської війни в Лівані. У ній П. Жмайель був загально визнаним лідером християнської общини, «Катаїб» змушена була протистояти Організації Визволення Палестини, різним сунітським формуванням, Комуністичній Партії Лівану, Сирійській Соціалістично-Націоналістичній Партії Лівану, насеристському руху. Військовими загонами «Катаїб» («фалангістська», або «християнська міліція») командував його син *Б. Жмайель*. П. Жмайель спочатку вітав сирійські війська, які могли стати противагою загонам палестинців, проте згодом розпочав боротьбу й проти них. У 1976 р. був ініціатором утворення «Ліванського фронту» («Катаїб», Національно-Ліберальна Партія, «Вартові кедрів»). Підтримав ізраїльське вторгнення (операція «Мир для Галілеї», червень–вересень 1982 р.). 23. 08. 1982 *Б. Жмайель* був обраний президентом, але був убитий 14. 09. 1982. Президентом став його брат – *А. Жмайель*, а *П. Жмайель* увійшов до уряду Національної Єдності на чолі з Р. Караме: був міністром охорони здоров'я, соціальної політики, пошти, телеграфу й телекомунікацій. Помер після засідання уряду. Його смерть значно послабила позиції президента *А. Жмайеля* й християнської общини Лівану загалом.

З (Заглул-паша – Зума)

ЗАГЛУ́Л-ПАША́, Са́ад (липень 1857/1859 – 23. 08. 1927) – єгипетський політичний і державний діяч, лідер національно-визвольного руху, прем'єр-міністр [1924]. Народ. у родині сільського старости, навчався в медресе¹, закінчив ун-т «Аль-Азхар» у Каїрі. На поч. політичної кар'єри співпрацював з британською адміністрацією, в 1882 р. отримав посаду в МЗС, але в 1883 р. був заарештований через участь у «Товаристві відплати», яке виношувало плани повстання проти британського протекторату². Вийшовши на волю, працював адвокатом, був найбільш успішним юристом у Каїрі, входив до еліти інтелігенції. Цьому сприяв також шлюб з донькою прем'єр-міністра М. Фахмі Сафією. У 1892 р. отримав диплом юриста в Паризькому ун-ті. У 1906 р. став міністром освіти, організував масовий переклад підручників арабською мовою, започаткував перехід державних шкіл на арабську мову викладання. У 1910–12 рр. був міністром юстиції в уряді Хільті-паші, проте через конфлікт з хедивом Аббасом II подав у відставку.

Під час Першої світової війни приєднався до національно-визвольного руху, очолив «Єгипетську делегацію» на Паризькій мирній конференції, яка висунула вимогу повної незалежності Єгипту («Резюме єгипетських вимог», 13. 11. 1918). «Єгипетська делегація» (араб. «Аль-Вафд аль-мисрі») стала ядром партії «Вафд» («Партія делегації»), яку очолив С. Заглул-паша. До її складу входили представники аристократії, національної буржуазії, інтелігенції, дрібних підприємців міста й села, релігійні лідери. «Вафд» проголосив своїм наміром боротися за незалежність у мирний і легальний спосіб, просувала ідеї конституційної монархії і парламентаризму. «Вафд» також проголошувала своєю метою об'єднання Єгипту й Судану під владою єгипетського монарха. 8. 03. 1919 С. Заглул-паша був заарештований британцями, що спровокувало масові демонстрації протесту, він був звільнений, але в 1921 р. знову заарештований і висланий на Сейшельські о-ви. Вийшов на волю в 1922 р. 28. 02. 1922 Велика Британія опублікувала односторонню декларацію, якою оголосила Єгипет незалежною державою. Це було перше звільнення Лондоном залежної території. Проте в компетенції британського Верховного Комісара залишалися охорона шляхів сполучення, передусім Суецького каналу; захист країни від іноземного втручання; охорона інтересів іноземців і співуправління Суданом. С. Заглул-паша назвав декларацію «національною катастрофою». 19. 04. 1923 було проголошено першу конституцію Єгипту. Нею встановлювалася конституційна монархія на чолі з королем *Фуадом I*.

¹ Медресе (араб. «місце де вчать») – у широкому сенсі – будь яка вища чи середня школа на ісламському Сході. У новий час медресе діяли при великих мечетях. У них готували імамів (див. прим. на с. 32), учителів, а також службовців держапарату. Серед навчальних дисциплін головне місце посідало вивчення Корану, коментарів до нього, хадисів, арабської мови, норм шаріату, історії ісламу. Завдяки системі медресе майже до кінця нового часу мусульманське духовенство зберігало повний контроль над освітою в ісламських країнах.

² Див. прим. на с. 9.

Створювалися двопалатний меджліс і національний уряд, які працювали під наглядом англійського Верховного Комісара. Конституція передбачала мінімум громадянських свобод, створювала умови для діяльності політичних партій і друку ЗМІ. На перших парламентських виборах у січні 1924 р. «Вафд» здобула перемогу, С. Заглул-паша очолив уряд (лютий–листопад 1924 р.). Уряд запровадив продаж державних земель дрібним власникам, заохочував кооперативний рух і розвиток єгипетської промисловості, увів безкоштовну початкову освіту. С. Заглул-паша ініціював переговори з британським прем'єр-міністром Д. Р. Макдональдом щодо скасування режиму протекторату й виведення з Єгипту британських військ. Коли в Судані активізувався антианглійський визвольний рух, С. Заглул-паша спочатку підтримав його, але покірно прийняв англійський ультиматум і самоусунувся від тих подій. Після убивства в Каїрі генерал-губернатора Судану Л. Стека уряд «Вафд» пішов у відставку. С. Заглул-паша помер у Каїрі, похований у мавзолеї, витриманому в давньоєгипетському стилі. Пам'ятники йому стоять у Каїрі й Александрії.

ЗАЇД бін Султán Аль-Нахайян (1916/18 – 2. 11. 2004) – шейх¹ емірату Абу-Дабі [1966–71], президент Об'єднаних Арабських Еміратів [1971–2004]. Походив з давнього роду шейхів Аль-Нахайян, які правили Абу-Дабі понад 250 років. Молодший син шейха Султана. У 1930 р. за дорученням брата й шейха Шахбата II супроводжував зах. геологів, які шукали на тер. емірату вуглеводи. У 1946 р. був призначений правителем м. Аль-Айн, розбудовував його, сприяв розвитку сільського господарства. У 1966 р. став шейхом Абу-Дабі. У грудні 1971 р. шейхи 6 еміратів Договірному Оману² (Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Умм-ель-Найвайн, Ель-Фуджайра, Аджман) оголосили про створення федерації Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ). Наступного року до них приєднався емірат Рас-Аль-Хаймі. Шейх Абу-Дабі Заїд, як правитель найбільшого за територією й населенням, а також найзаможнішого емірату, став її президентом. Заїд 7 разів переобирався президентом ОАЕ. Завдяки надприбуткам від видобутку й продажу нафти він ініціював масштабні інфраструктурні й господарські проекти, які докорінно змінили державу. В ОАЕ збудовано 6 міжнародних аеропортів; морський порт Джебель-Алі має найбільшу в світі штучну гавань. Для потреб сільського господарства й забезпечення населення питною водою введені в експлуатацію 22 заводи з опріснення морської води. Значні кошти вкладались у розбудову туристичної інфраструктури. Ці заходи забезпечили громадянам ОАЕ одні з найвищих у світі

¹ Див. прим. на с. 31.

² Договірний Оман – об'єднання племінних союзів півд. узбережжя Перської затоки під протекторатом (див. прим. на с. 9) Великої Британії, яке існувало в 1820–1971 рр. Просуваючись до Індії, Британія була занепокоєна піратськими діями місцевих племен у Перській затоці (в європейській документації того часу ця територія називалася Піратським берегом). У 1819 р. британська ескадра розгромила флот шейхів, наступного року шейхи Рас-уль-Хайми, Абу-Дабі, Дубаю, Аджмана, Шарджи, Умм-ель-Кайвайна підписали з британською стороною Генеральний договір про мир, до якого згодом приєднався правитель Бахрейну. Британці не втручались у внутрішні справи племен, але гарантували собі їхню лояльність і монополію на зовнішню торгівлю в регіоні, посиливши свої позиції в зоні Перської затоки.

соціальні стандарти. За даними Forbes¹, особисті статки президента становили 20 млрд. дол. У 1992 р. він заснував «Фонд Заїда», який фінансував будівництво мечетей, діяльність науково-дослідних центрів тощо. Водночас він започаткував практику вербування до ОАЕ трудових мігрантів. Лише 21% з 4,8 млн. населення держави є її громадянами, решту становлять контрактні робітники. Попервах це були переважно громадяни арабських країн, проте небезпека поширення в ОАЕ ісламського радикалізму змусила уряд переглянути цю практику. Останніми роками висококваліфіковані робітники завозяться з Йорданії, Ємену, Шрі-Ланки, Пакистану, Індії.

ЗАУДІТУ (26. 04. 1876 – 2. 04. 1930) – негус негесте (імператриця) Ефіопії з дин. Соломонідів², донька *Менеліка II*. Народ. у Хараре (Абіссінія) в родині раса (правителя) пров. Шоа Сахле Марьяма (майб. *Менелік II*). Мати померла, коли дівчинка була немовлям, 7-мирічною її видали заміж. У 1909 р., коли *Менелік II* через хворобу відійшов від справ, вона була втягнута в боротьбу за владу між прибічниками імператриці Таїту й онуком негуса Ліджа Іясу (майб. *Іясу V*). Після смерті *Менеліка II* *Іясу V* змусив її залишити столицю й випровадив до Фале. У вересні 1916 р. невдоволені політикою *Іясу V* представники знаті вивезли її до Аддис-Абеби, за декілька днів відбувся переворот, імператора відсторонили від влади. 27. 09. 1916 Заудіту зійшла на трон Соломонідів і стала 82-ю імператрицею Ефіопії. Вона була проголошена правителькою не через здібності чи особисті якості, а винятково тому, що була донькою *Менеліка II*. До неї одразу ж приставили регентом її двоюрідного брата *Тефері Меконнина* (майб. *Хайле Селассіє I*). Він був фактичним правителем Ефіопії до смерті Заудіту від ускладнень від цукрового діабету.

ЗАХЕДІ, Ардешір (16. 10. 1928 – 18. 11. 2021) – іранський дипломат, політичний і державний діяч, син *Ф. Захеді*. Вищу освіту здобув у Лівані (Американський ун-т Бейрута) і США (Сільськогосподарський коледж штату Юта). Після повернення до Ірану входив до Комісії Ірансько-американського співтовариства, працював у міністерстві сільського господарства. У 1960–62 рр. був послом Ірану в США, в 1962–66 рр. – у Великій Британії. У 1966 р. посів пост міністра закордонних справ в уряді *А. А. Говейди*, забезпечував зовнішньоекономічну підтримку реформам «білої революції». У 1973–79 рр. знову працював послом у США, мав особисті контакти з президентами Р. Ніксоном, Дж. Фордом і Дж. Картером, а також помічником останнього з

¹ Див. прим. на с. 69.

² Соломоніди – династія правителів Ефіопії, яка правила країною з 1270 по 1974 рр. Ефіопські негусе негести вели свій родовід від наймудрішого та найвідомішого біблійного правителя Соломона і його не менш уславленої коханки цариці Савської, син яких на ім'я Менелік I вважався першим ефіопським володарем. Концепція про соломонідське походження правителів Ефіопії виникла в XIV ст. з метою якісного звеличення династії правителів народу амхара (які свого часу мігрували до Сх. Африки з території суч. Ємену, ймовірної території царства цариці Савської) за часів побудови ними християнської Ефіопії, що відбувалось у жорсткій боротьбі з іншими династіями – юдейськими, християнськими, мусульманськими. Відповідно, за ефіопською літописною традицією прихід до влади першого Соломоніда Йинко Амлака в 1270 р. тлумачилось як «відновлення законної влади нащадків Соломона й цариці Савської».

національної безпеки З. Бжезінським. Не прийняв Ісламської Революції, намагався схилити США до більш активної підтримки режиму *Мухаммеда-Резишаха Пехлеві*. Після перемоги Ісламської Революції (11. 02. 1979) А. Захеді відсторонили від дипломатичної служби, Ісламський суд заочно засудив його до страти. Він залишився в еміграції, був в оточенні шаха під час його перебування в Каїрі, був присутній на його похованні в липні 1980 р. А. Захеді осів у Монтрьо (Швейцарія), став одним з лідерів емігрантської опозиції теократичному режиму. Утім, поступово його погляди змінилися, оцінки Ісламської Республіки Іран стали більш лояльними. Він засуджував антиіранську риторику президента США Д. Трампа, підтримував іранську ядерну програму. Автор кількох мемуарів, був почесним доктором кількох ун-тів (серед них Гарвардський, Сент-Луїський, Ун-т шт. Юта).

ЗАХЕДІ, Фазролла́ (1897 – 2. 09. 1963) – іранський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1953–55]. Після закінчення військового училища служив у Перській козацькій бригаді, в 1925–26 рр. командував бригадою в Решті. У 1927–35 рр. був очільником жандармерії, в 1941 р. очолив дивізію. У 1943 р. був заарештований за звинуваченням у співпраці з німецькою агентурою і висланий до Палестини. У 1947–49 рр. жив у Франції. Після повернення до Ірану Ф. Захеді був начальником поліції, в 1951 р. став міністром внутрішніх справ, а в 1953 р. – міністром закордонних справ. Один з керівників державного перевороту 19. 08. 1953, який відбувся за вирішальної участі ЦРУ (пізніше в США було розтаємничено документи, які засвідчили, що на цю мету було виділено 1 млн. дол.) і внаслідок якого було відсторонено від влади уряд *М. Мосадика*. Ф. Захеді став прем'єр-міністром. У країні було встановлено військовий авторитарний режим, який переслідував усіх опозиціонерів. Особливо виграли від перевороту американські нафтові монополії. Саме вони посіли панівне становище в створеному замість Англійсько-Іранської Нафтової Компанії Міжнародному Нафтовому Консорціумі (МНК) і який відтоді отримав монопольне право на видобуток іранської нафти. Згідно підписаної у вересні 1954 р. угоди між Іраном і МНК, акції консорціуму розподілялись у наступній пропорції: американські компанії (Standard Oil Company of New Jersey, Standard Oil Company of California, Mobil Corporation, Gulf Oil Corporation, Texaco Incorporated) отримали 40%, британська British Petroleum Corporation – 40%, англійсько-голландська Royal Dutch-Shell Group – 14% і французька Compagnie Francaise des Petroles – 6%. Вартість консорціуму склала 1 млрд. дол. Іран отримував 30% від вартості проданої нафти. Уряд Ф. Захеді співпрацював з зах. країнами, насамперед із США, у військовій, економічній і культурній сферах. Іран вступив до СЕНТО (жовтень 1955 р.). Після відставки Ф. Захеді був представником Ірану в ООН. Помер у Женеві. Його син *А Захеді* також був видним іранським державним діячем.

ЗАХІР-ШАХ, Мохамма́д (16. 10. 1914 – 23. 07. 2007) останній король Афганістану [1933–73] з дин. Баракзай¹, син *М. Надір-шаха*. Навчався в ліцеях «Хабібія» й «Істікляль» у Кабулі, ліцеї Жарсон-де-Сайї в Парижі, Ін-ті Луї

¹ Див. прим. на с. 61.

Пастера й ун-ті Монпельє (Франція). Після вбивства батька (8. 11. 1933) був проголошений королем, але через юність М. Захір-шаха країною правили його дядьки. Отримав реальну владу після Другої світової війни. Був прогресивним, ліберальним і високоосвіченим (володів перською, англійською, французькою та італійською мовами) монархом. Його уряди (на чолі з *М. Даудом* і *М. Юсуфом*) сприяли модернізації Афганістану, розвитку державного сектору економіки. У жовтні 1964 р. король підписав проект нової конституції, за якою держава залишалася конституційною монархією. Король мав вищу виконавчу, законодавчу й судову влади. Членам королівської родини заборонялося посідати пости в уряді, парламенті і Верховному Суді. Конституція містила стандартний пакет демократичних прав і свобод. Хоча іслам сунітського зразку був державною релігією, вплив мусульманських богословів в освіті й судочинстві суттєво обмежувався. Парламент складався з Народної ради (члени її обиралися на 4 роки) й Сенату (1/3 складу обиралися, 2/3 – призначалися королем). Він же зберігав за собою право розпуску парламенту. Принципово новою нормою конституції було право створювати громадські організації і політичні партії за умови, що їхня діяльність не суперечила нормам конституції. В Афганістані масово виникали політичні партії – від ісламістських до ліворадикальних (напр. Народно-Демократична Партія Афганістану, НДПА). Були значно розширені права жінок, вони отримали право виходити на вулиці без чадри. На перших парламентських виборах за новим законодавством у вересні 1965 р. голосували й жінки. В Афганістані виник перший університет. М. Захір-шах уміло балансував між СРСР і США, отримуючи допомогу від обох наддержав. Багато афганців його правління розглядають як «золоту добу» в новітній історії Афганістану.

М. Захір-шах був відсторонений від влади внаслідок безкровного державного перевороту, організованого його двоюрідним братом *М. Даудом* за підтримки армії 17. 07. 1973. Екс-король виїхав до Італії, оселився в маєтку біля Риму. Після квітневого перевороту й приходу до влади НДПА (27. 04. 1978) був позбавлений афганського громадянства. Під час Афганської війни частина опозиційних політиків і польових командирів називали себе прихильниками М. Захір-шаха й підтримували ідею його поновлення на чолі держави. Після повалення режиму «Талібан» (операція «Нескорена свобода», жовтень–грудень 2001 р.) частина політиків пропонувала відновити в Афганістані монархію на чолі з М. Захір-шахом, але той відмовився. Підтримував кандидатуру *Х. Карзая*, а потім і його політику. Помер у Кабулі, похований у королівській усипальниці. В Афганістані було оголошено триденну жалобу, а на траурній церемонії президент *Х. Карзай* назвав М. Захір-шаха «основоположником афганської демократії» та «символом єдності афганського народу».

ЗЕНАУЇ, «Мелєс» Ёйто Легессе (8. 05. 1955 – 20. 08. 2012) – ефіопський політичний і державний діяч, президент [1991–95], прем'єр-міністр [1995–2012]. До цього був одним з лідерів повстанців, які протистояли комуністичному режиму *Х. М. Менгісту*. Народ. у пров. Тигре на півн. Ефіопії. Закінчив середню школу в Аддис-Абебі (1972), вступив на медичний ф-т Ун-ту Аддис-Абеби, але не закінчив навчання. У 1974 р. приєднався до Народно-визвольного Фронту Тигре, який сповідував марксистські ідеї й протистояв

уряду *Х. М. Менгісту*. Пізніше очолив коаліцію опозиційних сил – Ефіопський Народний Революційно-Демократичний Фронт (ЕНРДФ). Прибл. у 1990 р. М. Зенауї відійшов від лівих поглядів і став прибічником лібералізації суспільно-політичного й економічного життя. На поч. 1991 р. уряд Ефіопії контролював лише столицю держави, 21.05.1991 режим *Х. М. Менгісту* був повалений. перехідний уряд очолив М. Зенауї. Він же став т. в. о. президента.

Головними завданнями нового уряду було подолання наслідків правління *Х. М. Менгісту* й громадянської війни, а також економічної кризи. З утворенням незалежної Еритреї (24.05.1993) Ефіопія втратила вихід до Червоного моря, проте М. Зенауї визнав цей факт, оскільки він спільно з президентом цієї країни *І. Афеверкі* боровся проти *Х. М. Менгісту*. Утім, через територіальні суперечки в 1998 – 2000 рр. між державами відбулася війна, яку зупинило втручання міжнародної спільноти. Частина прибічників М. Зенауї навіть звинувачувала його в м'якості щодо Еритреї. У 1994 р. Ефіопія отримала нову конституцію, за якою держава була проголошена федеративною парламентською республікою. З 22.08.1995 до смерті М. Зенауї був прем'єр-міністром країни. Йому вдалося подолати руйнівні наслідки правління попередника. Уряд провів аграрну реформу, за якою розпускалися державні господарства й кооперативи, а земля, яка залишалась у державній власності, здавалася селянам в оренду на 99 років. Як наслідок, Ефіопія вийшла на 6 місце в світі з експорту кави, на 10 місце – з виробництва продукції тваринництва і на 2 місце в Африці з вирощування кукурудзи. З'явилася нова галузь – квітникарство, а Ефіопія стала другим експортером живих квітів на континенті. Жваво розвивалася цукрова галузь. Окрім аграрного сектору, значних успіхів було досягнуто в промисловості, передусім у легкій і харчовій галузях. У 2010 р. в Ефіопії відкрився перший завод зі збирання автомобілів. Країна переживала будівельний бум. ВВП на душу населення у 2010 р. досяг 398 дол. і виріс на 55% порівняно з 1990 р. М. Зенауї здійснював активну зовнішню політику. Ефіопія налагодила ділові відносини зі США та іншими зах. країнами, брала участь у врегулюванні Суданської кризи. У світі М. Зенауї мав високий авторитет, насамперед через відмову від типової африканської розкоші й миротворчу діяльність. У 2004 р. він став членом Африканської Комісії Т. Блера, яка боролася з бідністю в Африці. Водночас, коли в 2005 р. на вулиці ефіопських міст вийшли опозиційні сили з протестами проти можливих фальсифікацій результатів парламентських виборів, влада застосувала силу, тоді загинуло 42 особи.

М. Зенауї помер від інфаркту в лікарні Брюсселя (Бельгія).

ЗІЯ-УЛЬ-ХАК, Мухаммад (12. 08. 1928 – 17. 08. 1988) – пакистанський військовий, політичний і державний діяч, президент і військовий диктатор [1977–88]. Закінчив Королівську Індійську військову ак. (1945), наприкінці Другої світової війни служив у британських бронетанкових військах у Бірмі й Малайї. Після утворення Пакистану (15. 08. 1947) служив на вищих командних і штабних постах, учасник Індійсько-пакистанської війни 1965 р. У 1969–71 рр. був радником Йорданської армії. У 1976–77 рр. – начальник Генерального Штабу ЗС Пакистану. М. Зія-уль-Хак скористався масовими заворушеннями на знак протесту проти фальсифікацій урядом *З. А. Бхутто*

результатів парламентських виборів і 5. 07. 1977 здійснив військовий переворот. З. А. Бхутто був звинувачений у державних злочинах, засуджений до страти й повішений (4. 04. 1979). Цивільний уряд був відсторонений від влади, була обмежена діяльність демократичних інститутів. В умовах надзвичайного стану держава була поділена на 5 зон, на чолі яких були поставлені вищі армійські офіцери. Одночасно створювалися військові трибунали. М. Зія-уль-Хак здійснював ісламізацію суспільного життя. Створений ним Федеральний Шаріатський Суд, членів якого він призначав на власний розсуд, визнав «неісламськими» 267 з 1 511 чинних на той час законів. Були відновлені покарання через побиття палицями й відтинання кінцівок. Західні ЗМІ за це прозвали його «мулла в уніформі кольору хакі». Він запровадив вибори до парламенту на непартійній основі, що забезпечило режиму його поступливість. Більшість статей конституції скасовувалася, до неї вносилося безліч поправок. Так, 8-а поправка оголосила законною й такою, яка не підлягатиме розслідуванню надалі, діяльність військових. Усі укази й розпорядження М. Зія-уль-Хака набували статусу законів. Генерал був обраний президентом (вересень 1978 р.), але одночасно продовжував безпосередньо командувати армією. 24. 03. 1981 був оприлюднений Тимчасовий конституційний закон, який змінив чимало положень конституції 1973 р. Він закріпив необмежену владу президента, перетворивши органи законодавчої й виконавчої влади на дорадчі інституції. У січні 1982 р. на зміну розпущеним Національним Зборам було створено Федеральний Консультативний Орган, а в 1985 р. перехід від парламентської до президентської системи правління були закріплені в конституції. Військовий режим спирався на ісламські фундаменталістські партії, наслідком чого стало возз'єднання двох Мусульманських Ліг в Об'єднану Мусульманську Лігу, головою якої став М. Зія-уль-Хак. Він підтримував середнє й дрібне підприємництво в промисловості й у сільському господарстві при збереженні державного контролю над пріоритетними галузями, здійснив приватизацію частини націоналізованих раніше підприємств. М. Зія-уль-Хак активно розвивав ядерну програму.

У зовнішній політиці М. Зія-уль-Хак орієнтувався на зах. держави, чому сприяли неврегульований конфлікт з Індією й усебічна підтримка афганської опозиції в Афганській війні. У пакистанському Пешаварі розташовувались офіси провідних афганських опозиційних партій, у Південно-Західній прикордонній провінції осіло бл. 3,5 млн. афганських біженців, там же були створені табори підготовки повстанців (моджахедів), через пакистанську Міжвідомчу розвідку відбувався перерозподіл фінансової й військово-технічної допомоги моджахедам. М. Зія-уль-Хак став ініціатором зовнішньополітичної ізоляції кабульського режиму, особливо серед мусульманських країн. Пакистан запропонував обговорення ситуації в Афганістані в РБ та ГА ООН у 1980 р., а також на сесії міністрів закордонних справ країн-членів ОІК, з якої було виключено Афганістан. З 1982 р. Пакистан став одним з головних учасників Женевського переговорного процесу. Під впливом афганської кризи якісно змінилися американсько-пакистанські відносини. Якщо за декілька місяців до радянського вторгнення до Афганістану президент Дж. Картер пропонував

допомогу Пакистану на 400 млн. дол., яку М. Зія уль-Хак відкинув і висміяв («нам насіння не потрібне»), то в 1980 р. Вашингтон виділив Пакистану 3,2 млрд. дол., більша частина з яких пішла на військові цілі. Значно зросла співпраця, передусім у військовій сфері, з Китаєм і Саудівською Аравією.

М. Зія-уль-Хак загинув в авіакатастрофі. Обставини події до кінця не з'ясовані.

ЗУМА́, Дже́койб (народ. 12.04.1942) – південноафриканський політичний і державний діяч, президент ПАР [2009–18]. Народ. у пров. Квазулу-Натал, етнічний зулус¹. Не отримав формальної шкільної освіти. У 1959 р. вступив до Африканського Національного Конгресу (АНК), у 1963 – до Південноафриканської Комуністичної Партії. Як і більшість активістів АНК, у 1975–90 рр. жив у вигнанні – в Свазіленді (суч. Есватіні), Мозамбіку, Замбії. Після скасування режиму апартеїду (1994) повернувся до політики. Мав скандальну й неоднозначну репутацію. У 2005 р. Д. Зуму звинувачували в згвалтуванні й корупції, але суд його виправдав. Окрім цього, він був відомий своїми заявами щодо одностатевих відносин (називав їх «ганьбою для нації і Бога», погрожував «відправити в нокаут» будь-якого гомосексуаліста, якого побачить перед собою) й закликами відбирати дітей у малолітніх матерів і насильно відправляти їх на навчання й «перевиховання». Попри це, 6.05.2009 Національна Асамблея обрала його президентом ПАР. Але вже 18.03.2010 опозиційні депутати від партії «Конгрес народу» ініціювали винесення йому вотуму недовіри. Приводом стали інформація про наявність у Д. Зуми позашлюбної дитини й підозра у несвоєчасному декларуванні прибутків. Проте з 400 депутатів за відставку проголосували лише 84. 21.05.2014 Д. Зума на безальтернативній основі вдруге став президентом. 21.05.2015 партія «Демократичний альянс» звинуватила його в неефективній діяльності державних інститутів, корупції, уповільненні темпів розвитку. Ця спроба відправлення Д. Зуму у відставку також провалилася. Продовж 2016–2017 рр. Національна Асамблея 7 разів ставила питання про вотум недовіри президенту. 13.02.2018 його відставки вимагав уже генеральний секретар АНК Е. Магашуле. 18.02.2018 Д. Зума залишив пост президента. У березні 2018 р. його звинуватили в корупції і відмиванні грошей, у червні того ж року засудили до 15 місяців ув'язнення за неповагу до суду й відмову надати свідчення про корупційні дії. Арешт Д. Зуми спричинив акції протесту його прибічників, передусім у Квазулу-Наталі.

¹ Див. прим. на с. 115.

I (Ібрагім-бек – Іясу V)

ІБРАГІМ-БЕК (1889 – 31. 08. 1931) – найбільший ватажок басмачів у Центральній Азії 1920–30-х рр., який протистояв радянській владі на тер. кол. Бухарського емірату (суч. Узбекистан і Таджикистан) й Афганістану. Син аксакала¹ кишлака Кокташ (Бухарський емірат), належав до узбецького племені локай. Його батько був, за однією версією, чиновником, а за іншою – офіцером армії Бухарського емірату. Ібрагім-бек півтора роки провчився в мактабі², навчився трохи читати, проте писати не вмів. Став чиновником нижньої ланки, збирав закят³. У 1920 р. Ібрагім очолив своє плем'я, вірно служив емірові *М. М. Алім-хану*, який після захоплення Бухари Червоною Армією більшовиків (Бухарська операція, 29. 08 – 2. 09. 1920) емігрував до Афганістану. Ібрагім-бек об'єднав під своїм командуванням розрізнені племінні ополчення (до половини всіх басмачів регіону), здобув кілька перемог над «червоними» на лівобережжі р. Вакш, pobl. Душанбе й у Гіссарі (суч. Таджикистан). Після укладання перемир'я з Бухарською Народною Радянською Республікою (БНРР) і представниками від РРФСР зберіг свою владу в Сх. Бухарі. Він і надалі боровся за повернення на престол *М. М. Алім-хана*, здійснював постійні набіги на тер. БНРР. У 1921 р. був змушений відійти до Афганістану. Він відмовився від союзу з *І. Енвер-пашею*, оскільки не поділяв його претензій на загальне керівництво басмацьким рухом. Головні свої бази Ібрагім-бек облаштував у Півн. Афганістані, його ставка була в Ханабаді (пров. Кундуз), потім він переніс її до Алісабада. Значну підтримку йому надавали місцеві узбеки. Він підтримав повстання *Бачаї-Сакао* проти короля Афганістану *Аманулли-хана*, надав йому до 20 тис. вояків. Коли владу в Афганістані захопив *М. Надір-шах*, він побачив в Ібрагім-бекові загрозу й почав планомірно витіснити його з Афганістану. На поч. квітня 1931 р. Ібрагім-бек під тиском афганської урядової армії рушив до підрадянської Середньої Азії. Зазнавши значних втрат (понад 1 200 загиблих і 300 полонених), він повернувся до Афганістану, проте на його шляху стали афганські війська. 23. 06. 1931 Ібрагім-бека полонив спеціальний загін ОДПУ М. Султанова. Його доправили до Ташкента й 31. 08. 1931 розстріляли за вироком суду.

25. 08. 2021 Верховний Суд Узбекистану реабілітував 115 жертв радянських політичних репресій 1920–30-х рр. Серед них був Ібрагім-бек.

ІДРІС I, Мухаммад Ас-Санусі (12. 03. 1890 – 25. 03. 1983) – емір Кіренаїки⁴ [1914–22; 1949–51], король Лівії [1951–69]. Народ. у м. Джангубе в

¹ Аксакал (тюрк. «білобородий») – голова роду, старійшина, поважна людина в тюркських народів Центр. Азії й Кавказу.

² Мактаб – ісламська початкова школа.

³ Закят (араб. «милостиня») – обов'язковий річний податок з мусульман на користь нужденних, а також на користь проектів, пов'язаних з поширенням ісламу. Один з п'яти «стовпів» ісламу.

⁴ Кіренаїка – історична область суч. Лівії, розташована на півн. сх. і сх. країни. У прибережних районах сформувалися сприятливі умови для господарської діяльності, проте більшу частину регіону займає Лівійська пустеля з декількома оазами.

Кіренаїці, був сином верховного вождя суфійського¹ тарикату² сенуситів³. Його родина вела своє походження від Пророка по лінії його доньки Фатіми. До к. XIX с. тарикат сануситів встановив контроль над Кіренаїкою, контролював торговельні маршрути й збирав податки. Ідріс з юності брав участь у бойових діях проти османських військ, розквартированих у Кіренаїці, а в 1911–12 рр. – проти італійців, які внаслідок війни з Османською імперією встановили контроль над Кіренаїкою, а також Тріполітанією⁴ і Феццаном⁵. У 1913–14 рр. Ідріс здійснив хадж⁶ до Мекки, а в 1914 р. став еміром Кіренаїки. Під час Першої Першої світової війни спробував налагодити контакти з британцями в надії, що ті допоможуть йому звільнити Кіренаїку з-під влади Італії. У 1917 р., не дочекавшись відповіді від Лондона, домовився з Римом про припинення бойових дій і визнання його влади. У 1918 р. виникла Тріполітанська республіка, відносини між нею й Кіренаїкою були напруженими, в серії військових сутичок війська Ідріса зазнали поразки. У 1922 р. Італія встановила повний контроль над Лівією, Ідріс емігрував до Єгипту. На поч. Другої світової війни він оголосив про підтримку Великої Британії, в 1940 р. сформував в Єгипті «Лівійські арабські сили» з 5 піхотних батальйонів, які воювали проти італійсько-німецьких військ у Півн. Африці. По завершенні Другої світової війни за «планом Б. Сфорца» Франція встановила опіку над Феццаном, а Велика Британія – над Тріполітанією й Кіренаїкою під егідою ООН. Ідріс у 1949 р. знову став еміром Кіренаїки. 2. 12. 1950 Установчі збори Лівії обрали його королем Лівії, він офіційно коронувався 24. 12. 1951, коли Лівія отримала незалежність.

На час здобуття незалежності Лівія була однією з найбідніших держав світу. Її відстала економіка була зруйнована війною, 94% населення були неписьменними. Ідріс I встановив авторитарний режим, жорстко придушував опозицію. У 1963 р. Лівія була проголошена унітарною державою. В умовах «холодної війни» Ідріс I співпрацював з зах. державами. 20. 07. 1953 він підписав договір з Великою Британією, за яким надав їй дозвіл на розміщення в Лівії військових баз і використання лівійських аеродромів у власних цілях. Такі ж угоди були підписані з США (9. 09. 1954) і Францією (10. 08. 1956). Так, повітряно-військова база США «Уїлус-Філд» біля Тріполі була найбільшою базою в Півн. Африці. Для бідної Лівії це мало економічну вагу: лише США щороку платили за оренду території 10 млн. дол., окрім того, інші держави

¹ Див. прим. на с. 57.

² Тарикат – містичний ісламський релігійний орден, або дервішський орден.

³ Сенусити – послідовники сенуїє, релігійно-політичного руху, який виник у Тріполітанії (див. прим. до с. 41) на поч. XIX ст. Його засновником був алжирець Мухаммед бен Алі Ас-Сенусі (1787 – 1859). В основу його доктрини лягло поєднання містичних ідей з елементами ваххабізму (див. прим. до с. 32). Намагаючись примирити суфізм (див. прим. до с. 57) і традиційний іслам, Ас-Сенусі висунув в якості ідеалу організацію й діяльність ранньої мусульманської общини. Запорукою відновлення первинної сили ісламського віровчення він вважав аскетичний спосіб життя, відмову від багатства й розкошів, суворе дотримання букви Корану й повну відмову від пізніших нововведень в ісламі.

⁴ Див. прим. на с. 41.

⁵ Феццан – історична область у півд. Лівії, пустельна западину з декількома оазами.

⁶ Див. прим. на с. 48.

надали уряду Ідріса I значну фінансово-економічну допомогу. У 1950-ті рр. зах. компанії розпочали розвідку нафти, яку знайшли в Лівії в 1959 р. До 1967 р. лівійська нафта покривали третину західноєвропейських потреб. Після закриття Суецького каналу внаслідок Арабсько-ізраїльської («Шестиденної») війни 1967 р. прибутки від нафти ще більше зросли. За рахунок нафтодоларів економіка Лівії стрімко розвивалась. Якщо в 1951 р. ВВП на душу населення становило 25–35 дол., то в 1969 р. – 2 тис. дол. У 1960 р. уряд Ідріса I посилив контроль над галуззю, в 1962 р. Лівія вступила до ОПЕК. У 1968 р. була створена державна Лівійська Нафтова Компанія, всі іноземні ТНК мали працювати лише з нею. Водночас авторитарний характер влади, корупція й фаворитизм спричинили появу опозиції. 1. 09. 1969 під час перебування Ідріса I в Бурсі (Туреччина) офіцери лівійської армії на чолі з *М. Каддафі* здійснили військовий переворот. Заочний суд 16. 11. 1971 засудив Ідріса I до страти. У 1974 р. президент Єгипту *А. Садат* надав Ідрісу I і його родині єгипетське громадянство. Ідріс I помер у Каїрі, похований у Медині (Саудівська Аравія).

Під час громадянської війни в Лівії 2011 р. багато демонстрантів носили портрети Ідріса I, особливо в Кіренаїці.

ІЄНГ САРІ (спр. ім'я: Кім Чанг, 24. 10. 1925 – 14. 03. 2013) – один із найбільш впливових діячів режиму «червоних кхмерів» в Камбоджі, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ «Демократичної Кампучії». Народ. на півд. зах. В'єтнаму, був кхмером¹ по батькові й китайцем по матері. Закінчив Коледж короля Сисовата в Пномпені. Після вступу до маоїстсько-комуністичної організації «червоних кхмерів» (Революційна Армія Кампучії, РАК) змінив своє ім'я з китайського на кхмерське. Був свояком *Пол Пота*, навчався з ним у Парижі в Ін-ті політичних досліджень. У 1953 р. став професором історії в Коледжі короля Сисовата. У 1971–75 рр. входив до уряду Національної єдності *Народома Сіанука*, але після приходу до влади РАК (квітень 1975 р.) очолив її уряд і став міністром закордонних справ. Після поразки РАК (січень 1979 р.) і переходу до партизанської боротьби зберігав свої пости в «уряді у вигнанні». У серпні 1996 р. залишив «червоних кхмерів» з тисячами послідовників в обмін на королівське помилування *Народома Сіанука*. Заснував партію «Рух демократичного національного союзу», яка пішла на альянс з урядом *Хун Сена* й отримала мандат на управління Пайміном і видобуток дорогоцінного каміння на кордоні з Таїландом. 12. 11. 2007 Ієнг Сарі був заарештований, 16. 12. 2009 трибунал звинуватив його в геноциді й участі в убивствах в'єтнамських і мусульманських меншин Камбоджі. Помер до винесення остаточного вироку.

ІКЕДА, Хаято (3. 12. 1899 – 13. 08. 1965) – японський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1960–64], один з «творців» «японського економічного дива». Народ. у м. Такехара (преф. Хіросіма) в родині броваря. Закінчив юридичний ф-т Кіотського ун-ту (1925), того ж року отримав роботу в міністерстві фінансів. У 1929 р. очолив податкове управління м. Уцунумія, а в 1941 р. – податкове відділення міністерства фінансів. Під час американської

¹ Кхмери – титульний етнос у Камбоджі, розмовляють кхмерською мовою мон-кхмерської гілки австроазійської мовної сім'ї, належать до південних монголоїдів, сповідують буддизм.

окупації був заступником міністра фінансів (1947–48) і міністром фінансів (1949–52) в уряді *Йошида С.* У цей час була здійснена фінансово-податкова реформа (встановлення твердого курсу єна, зменшення податків на підприємницьку діяльність), яка дала імпульс відновленню японської економіки. У 1952 р. очолив міністерство зовнішньої торгівлі. Під час Корейської війни (1950–53) Японія стала основною тиловою базою США. Вони надали Японії військових замовлень на 2,5 млрд. дол., що уможливило підвищити валові обсяги виробництва промислової продукції в 1,5 рази, а оборот зовнішньої торгівлі – в 10 разів. У 1952 р. японська промисловість досягла довоєнного рівня, а сільськогосподарське виробництво й національний дохід перевищили цей рівень на третину. У 1954 р. Ікеда Х. очолив Ліберальну Партію, а після її об'єднання з Демократичною (1955) – очолив фракцію в Ліберально-Демократичній Партії Японії (ЛДПЯ). У 1954–56 рр. знову очолював міністерство фінансів, а в 1956–57 рр. – міністерство зовнішньої торгівлі й промисловості. Це був час початку «японського економічного дива». 19. 07. 1960 Ікеда Х. очолив ЛДПЯ й став прем'єр-міністром. Він запропонував план «подвоєння національного доходу» (передбачав щорічне зростання економіки на 7,2%, що за 10 років давало б подвоєння ВВП) і «політику терпіння й примирення» (передбачала мінімізацію соціальних конфліктів). Ікеда Х. був прибічником «доктрини *Йошиди*» (згідно неї, Японія мала зосередитися на економічному розвитку, натомість безпеку країни мали забезпечувати США). Політика Ікеда Х. стимулювала економічне зростання Японії: у др. пол. 1960-х рр. його темпи становили 11,6% щороку.

9. 11. 1964 Ікеда Х. пішов у відставку за станом здоров'я. Помер від раку.

ІНЬОНЮ́, Ісмет (Ісмет-паша́) (24. 09. 1884 – 25. 11. 1973) – османський і турецький військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1923–24; 1925–37; 1961–66], президент [1938–50] Туреччини. Народ. у родині курда¹ й туркені, його батько був османським чиновником. Учасник молодотурецької революції. Був проти участі Османської імперії в Першій світовій війні, проте воював у складі османської армії на Кавказі й у Сирії. Після капітуляції Порти (Мудроське перемир'я, 30. 10. 1918) й окупації частини території Туреччини військами країн Антанти примкнув до кемалістів, командував Західним фронтом, у 1919–1921 р. очолював Генеральний Штаб. Командував турецькими військами в двох битвах при Іньоню (10. 01. і 26. 03 – 1. 04. 1921), в якій завдав грецьким військам нищівних поразок. Військовий хист Ісмета-паші високо оцінив *М. Кемаль Ататюрк*. Поступово перетворився на одного з найбільших його соратників. Як міністр закордонних справ (1922–24) очолював турецьку делегацію на Лозаннській конференції (1922–23), домігся скасування Севрського договору (10. 08. 1920) і визнання Великими державами Турецької республіки (Лозаннський договір, 24. 07. 1923). Під час його урядування в 1925–37 рр. були здійснені всі реформи, які в літературі визначають як «кемалістські». Під час запровадження в Туреччині прізвищ 1. 01. 1935 Ісмет-паша отримав прізвище «Іньоню» – на честь переможних

¹ Див. прим. на с. 40.

баталій проти грецької армії у 1921 р. Після смерті *М. Кемаля Ататюрка* (10. 11. 1938) І. Інью очолив Народно-Республіканську Партію (НРП), став президентом Туреччини. У цілому продовжив внутрішню й зовнішню політику першого президента. У 1939 р. підписав договір з Францією про приєднання до Туреччини Александретського санджаку (Іскандерун), який до цього належав підмандатній Сирії. У жовтні того ж року І. Інью уклав союзний договір з Францією й Великою Британією, але після капітуляції Франції (22. 06. 1940) пішов на зближення з Німеччиною. Утім, попри підписаний з Німеччиною Договір про дружбу і ненапад (18. 06. 1941) під час Другої світової війни Туреччина дотримувалася нейтралітету. У березні 1944 р. Анкара розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною, проте у війну на боці Антигітлерівської коаліції вступила лише в лютому 1945 р.

Під час Другої світової війни й у перші повоєнні роки ускладнилися відносини Туреччини з СРСР, який висунув претензії на Зону протоків¹. У таких умовах І. Інью пішов на зближення з США та зах. державами. У березні 1947 р. президент США Г. Трумен звернувся з посланням до Конгресу, в якому просив про асигнування спеціальних коштів для надання допомоги Туреччині. За угодою від 12. 07. 1947 Туреччина прийняла військову допомогу США. У країні розпочалося будівництво стратегічних доріг, аеродромів, військово-морських баз. США збільшили обсяги торгівлі з Туреччиною, завозячи товари широкого вжитку й вивозячи сировину. У 1948 р. турецький уряд підписав із США угоду про співробітництво в рамках «плану Маршала». У внутрішній політиці І. Інью був змушений рахуватися зі змінами суспільно-політичної ситуації. У 1945–46 рр. у країні виникло близько 15 політичних партій. У січні 1946 р. стався розкол у НРП, частина її членів утворили Демократичну Партію (ДП) на чолі з *А. Мендересом* та *М. Д. Баяром*. Вона виступала проти жорсткого контролю держави над економікою, за свободу дій для приватного капіталу, дотримання прав і свобод, закріплених у конституції. І. Інью не перешкоджав становленню багатопартійності, пішов на перші демократичні вибори, на яких перемогла ДП (1950 р.). І. Інью очолив парламентську опозицію, критикував уряд *А. Мендереса* за економічну політику. Після перемоги НРП на виборах 1961 р., які відбулися після військового перевороту 27. 05. 1960, очолив коаліційний уряд. У травні 1972 р. склав з себе повноваження очільника НРП і відійшов від політики. Помер в Анкарі.

ІСМАЇЛ, Абдэль Фатгáх (28. 06. 1939 – 13. 01. 1986) – єменський політичний і державний діяч, засновник і головний ідеолог Єменської Соціалістичної Партії (ЄСП), голова Президії Верховної Народної Ради Народно-Демократичної Республіки Ємен (НДРС) [1978–80]. Народ. у м. Таїз (окр. Хугарія британського Протекторату² Аден). Навчався в Адені, в 1957–61 рр. працював на нафтопереробному заводі. Був співзасновником Арабського Національного Руху, створював його осередки на своєму заводі, за політичну агітацію серед робітників був заарештований. У 1961–63 рр. учителював, був

¹ Див. прим. на с. 74.

² Див. прим. на с. 9.

співзасновником «Національного фронту визволення Півд. Ємену». Коли Фронт 14. 10. 1963 оголосив про початок «революції за звільнення Півд. Ємену», очолив підпільне крило «федаїнів¹». Після утворення НДРС (30. 11. 1967) був міністром культури, національної орієнтації й у справах єменської єдності. У червні 1969 р. став одним з трьох членів Президії Ради і Генеральним секретарем «Об'єднаної політичної організації “Національний Фронт”». Після створення на її базі ЄСП (жовтень 1978 р.) став її генеральним секретарем. 27. 12. 1978 А. Ф. Ісмаїла обрали головою Президії Верховної Народної Ради НДРС. 25. 10. 1979 він підписав Договір про дружбу й співробітництво з СРСР. 20. 04. 1980 на Пленумі ЦК ЄСП його зняли з усіх постів «за станом здоров'я». Наступні 5 років він мешкав в Москві, у березні 1985 р. повернувся до НДРС, в жовтні того ж року його обрали секретарем ЦК ЄСП.

У партійному й державному керівництві НДРС виник конфлікт між «прорадянською» фракцією, яку очолював А. Ф. Ісмаїл, і «націоналістами» на чолі з головою Президії Верховної Народної Ради, генеральним секретарем ЄСП і прем'єр-міністром *А. Н. Мухаммедом*. До ідеологічних розбіжностей додалися міжплемінна ворожнеча й особисті образи. 13. 01. 1986 на спеціально скликаному засіданні Політбюро ЦК ЄСП були вбиті кілька прибічників А. Ф. Ісмаїла, його пораненого винесли охоронці. Почалося масове знищення його прибічників у партії й армії. А. Ф. Ісмаїл загинув того ж дня під час евакуації з Адена бронетранспортером. Про це офіційно повідомили 6. 02. 1986.

ІСХАК-ХАН Гулам (20. 01. 1915 – 27. 10. 2006) – пакистанський державний і політичний діяч, президент [1988–93]. Народ. у Півн.-Зах. Прикордонній Провінції (ПЗПП, Британська Індія, суч. Пакистан). Вивчав хімію в Пешаварському ун-ті. З 1940 р. працював у британській колоніальній адміністрації. Після утворення Пакистану (15. 08. 1947) обіймав високі адміністративні й державні пости за всіх режимів. Під час «першого цивільного правління» був секретарем головного міністра ПЗПП (1947–55), міністром внутрішніх справ, а потім – розвитку й іригації пров. Сінд (1956–58). За «військового правління» *М. Айюб-хана* й *А. М. Яхья-хана* очолював секретаріат міністерства сільського господарства (1958–61), Державне управління водних і енергетичних ресурсів (1961–66), державний секретаріат міністерства фінансів (1966–71). За правління «цивільного уряду» *З. А. Бхутто* Г. Ісхак-хан був управляючим Державного Банку Пакистану (1971–75), державним секретарем міністерства оборони (1975–77; відповідав за «ядерну програму»). Після встановлення військової диктатури *М. Зія-уль-Хака* був міністром фінансів (1977–85) і головою сенату (1985–88). Після загибелі *М. Зія-уль-Хака* (17. 08. 1988) Г. Ісхак-хан був призначений т. в. о. президента, а з 13. 12. 1988 став обраним президентом. У серпні 1990 р. він звинуватив прем'єр-міністра *Б. Бхутто* в корупції, зловживанні владою й відправив її уряд у відставку. Він також не знайшов порозуміння з її наступником *Н. Шарифом* і 18. 04. 1993 відсторонив його від влади. Верховний Суд Пакистану визнав це рішення

¹ Федаїни, федаї (араб. «той, що йде на жертву») – термін, яким позначають членів різних революційних бойових партій, учасників національно-визвольних рухів, терористичних організацій і груп у мусульманських країнах.

неконституційним, 25.04.1993 *Н. Шариф* повернувся на посаду прем'єр-міністра. У конфлікт між посадовцями втрутилися військові на чолі з генералом *П. Мушаррафом*, які 17.07.1993 відсторонили від влади обох. Після відставки Г. Ісхак-хан усамітнився, уникав контактів зі ЗМІ.

ІЯСУ V (спр. ім'я: Лідж Іясу; 4.02.1895/1896 – 25.11.1935) – негус-негесте («цар царів», імператор) Ефіопії [1913–16] з дин. Соломонідів¹. Син доньки імператора *Менеліка II* і раса (правителя області) Уоло Мікаеле, який з ісламу перейшов у християнство. В останні роки *Менелік II* важко хворів, розгорнулася боротьба придворних угруповань за вплив на нього. У 1909 р. *Менелік II* оголосив своїм наступником онука, Ліджа Іясу («лідж» – з амх. «дитина царської крові», «принц»). З 1911 р. він фактично правив Ефіопією при хворому імператорові, який після декількох інсультів відійшов від справ. Лідж Іясу не встиг коронуватися, тому в більшості документів він фігурував під цим іменем, але в офіційній генеалогії Соломонідів – він Іясу V. Під час свого нетривалого правління він здійснив кілька різких, імпульсивних кроків, які налаштували проти нього більшість ефіопської аристократії. В середині країни він намагався спиратися на мусульманську общину, а поза її межами – на ісламські держави. Під час Першої світової війни він зблизився з Німецькою імперією, фактично розірвавши традиційно дружні відносини з Великою Британією й Францією. Згодом він почав носити чалму, оголосив, що був нащадком Пророка Мухаммеда, а не Соломона. Це обурило оточення імператора, проти нього влаштували декілька змов. Якщо перша, 30.08.1916, була невдалою, то 27.09.1916 Іясу V відсторонили від влади, на престол придворна кліка звела його рідну тітку *Заудіту*. Батько Іясу V Мікаель спробував повернути трон синові, проте загони заколотників (інколи пишуть про громадянську війну в Ефіопії) швидко розгромив регент при *Заудіту* рас *Тефері Меконнин*. Коли він став імператором *Хайле Селассіє I*, то заборонив навіть згадувати ім'я Іясу V. Він помер 25.11.1935 за невстановлених обставин. На думку більшості, його вбили за наказом *Хайле Селассіє I*, адже Італія могла використати поваленого імператора у власних цілях під час агресії проти Ефіопії. Місце поховання Іясу V невідоме.

¹ Див. прим. на с. 194.

Й (Йосіхіто – Йошіда)

ЙОСІХІТО (31. 08. 1879 – 25. 12. 1926) – 123-й імператор Японії [1921–26], правив під ненго («гасло правління») «Тайсьо» («Велика справедливість»). Третій син *Муцухіто* («Мейдзі») й старшої фрейліни імператорського палацу Янагівара Наруку. Отримав традиційну домашню освіту, в 1889 р. його оголосили котаїси (спадковим принцом, букв. «Великий син імператора»). Тоді ж він отримав військове звання молодшого лейтенанта Імператорської армії і флоту. У 1909 р. Йосіхіто «дослужився» до генерал-лейтенанта й віце-адмірала. У 1900 р. одружився, мав чотирьох синів, один з них – *Хірохіто* – став 124-м імператором. 30. 07. 1912 Йосіхіто зійшов на трон, обрав своїм ненго фразу «Тайсьо», проте офіційна коронація відбулася лише в листопаді 1915 р., після трирічної жалоби за *Муцухіто*. У Першій світовій війні Японія була союзницею Антанти, Йосіхіто отримав британське військове звання фельдмаршала. Через наслідки важкої хвороби (менінгіт) він не міг уповні виконувати свої обов'язки. Так, після 1919 р. імператор не брав участі в церемоніях відкриття парламенту. В 1921 р. уряд призначив регентом *Хірохіто*. Йосіхіто помер від інфаркту.

ЙОШІДА, Сігеру (22. 09. 1878 – 20. 10. 1967) – японський дипломат, політичний і державний і діяч, перший повоєнний прем'єр-міністр [1946–54], який заклав основи політичної системи повоєнної Японії. Народ. у родині самурая¹ з клану Тоса і гейші². Незадовго до народження батька заарештували за політичну діяльність, хлопчика усиновив друг батька заможний купець Йошіда Кендзо. Він не мав дітей, тож після його смерті (1889) Йошіда успадкував значні статки. Навчався в академії, яку очолював викладач етики спадкового принца в Токіо, в Ун-ті Кейо і Токійській фізичній школі. В 1897 р. вступив до престижної Школи перів, яка готувала представників японської еліти до державної служби.

¹ Самураї (яп. «слуга», «воїн») – військовий служилий стан в Японії, який остаточно виокремився й набув привілейованого статусу в к. XVI ст. за правління Тойотомі Хідейосі. Відмінною ознакою самураїв було право носити два мечі: довгий бойовий (катана) і короткий (вакідзасі) для ритуального самогубства (харакірі, або сеппоку). Як правило, самураї входили до кланів і мали зберігати довічну відданість своєму даймьо. Самураїв часто тлумачать за аналогією з європейським середньовічним лицарством.

² Гейша (яп. «людина мистецтва») – в Японії жінка, яка розважає своїх гостей японським традиційним танком, співами, веденням чайної церемонії, бесідою на будь-яку тему, вдягнена в японський традиційний костюм, яка використовує традиційний макіяж і зачіски. Гейші з'явилися у XVII ст. в Едо (суч. Токіо) й Осаці, при чому першими гейшами були чоловіки, часто актори театру кабукі. Першою жінкою-гейшею в сер. XVIII ст. була Касен. «Золотим віком» гейш в Японії прийнято вважати другу пол. XVIII ст., коли вони були музами видатних поетів і митців. Тоді ж були вироблені жорсткі канони етикету й зовнішнього вигляду гейш, які дійшли до наших днів. У добу Мейдзі в Японії виникли школи гейш, в яких дівчат навчали музиці, танцям, рукоділлю, поезії. Згодом їх почали розглядати як охоронниць «справжнього японського духу». У к. XIX ст. в Японії налічувалося бл. 25 тис. гейш. У зах. культурі гейш часто асоціюють з повіями. Дійсно, у 1900 р. спеціальним законом гейш було відділено від блудниць. Проте власне гейші проституцією не займалися. Такі аналогії пов'язані передусім з тим, що японські повії часто використовували вбрання, макіяж і зачіски аналогічні тим, які використовували гейші.

У 1906 р. закінчив Токійський Імператорський ун-т і отримав посаду в МЗС. Працював в японській місії в Тяньцзині й генеральному консульстві у Фейтяні (Китай), консульстві в Італії, японській адміністрації в Кореї, був членом японської делегації на Паризькій мирній конференції в 1919 р., першим секретарем посольства у Великій Британії, послом у Швеції, Норвегії і Данії. У 1928–30 рр. Йошіда С. був міністром закордонних справ, після цього знову працював за кордоном (посол у Римі й Лондоні). Був категоричним противником війни проти США й Великої Британії. У квітні 1945 р. був заарештований. Після встановлення американського окупаційного режиму (вересень 1945 – квітень 1952 рр.) кілька місяців провів у в'язниці, пройшов «фільтрацію» і як політичний діяч, не запламований військовими злочинами під час Другої світової війни, вийшов на волю. Після легалізації американцями політичного життя й масового утворення політичних партій вступив до Ліберальної Партії Японії (ЛПЯ).

На перших вільних парламентських виборах 1946 р. ЛПЯ здобула перемогу, Йошіда С. очолив уряд. Американська окупаційна адміністрація й особисто *Д. Макартур* бачили його ідеальним кандидатом на пост прем'єр-міністра: він мав прозахідні погляди, володів чудовою англійською, мав досвід життя й роботи на Заході. Уряд Йошіди С. реалізовував усі ініціативи й реформи, які розробляв штаб *Д. Макартира*. Найважливішим напрямком діяльності американської адміністрації й уряду Йошіди С. стали заходи по зміні державного устрою Японії, передусім прийняття нової конституції. Її розробили співробітники пропагандистського відділу штабу *Д. Макартира*, в жовтні 1946 р. її схвалив парламент (набула чинності у травні 1947 р.). Вона діє без жодних змін по сьогодні. Конституція передбачала обмеження влади імператора, а сам він оголошувався «символом єдності нації». Імператор не має реальної державної влади, він затверджує рішення парламенту й уряду, але впливати на них не може. Деякі його функції є лише церемоніями (напр., вручення нагород або прийом іноземних делегацій). Законодавча влада належить парламенту, що складається з двох палат (Палата представників, Палата радників). Виконавчу владу здійснює кабінет міністрів. Конституція проголосила рівноправність чоловіків і жінок, свободу слова, друку, зборів із застереженнями, що ними «не можна зловживати». 9-та стаття конституції проголосила відмову від війни як засобу вирішення міжнародних конфліктів і створення ЗС та ВМФ.

Були здійснені важливі економічні реформи. Відбулася декартелізація японської промисловості. Старі дзайбацу¹ (насамперед «велика четвірка» концернів: «Міцуї», «Міцубіші», «Сумімото» й «Ясуда»), які були відповідальні за розв'язування війни, розпускалися. Головні їх офіси було ліквідовано, а їх акції розповсюджені серед службовців компаній. Замість кількох могутніх

¹ Дзайбацу (яп. «власність», «грошовий клан») – великі багатогалузеві фінансові й індустріальні об'єднання в Японії, які сформувались у добу Мейдзі й стали основою соціально-економічного піднесення Японії в к. XIX – на поч. XX ст. Утім, «велика четвірка» провідних дзайбацу («Міцуї», «Міцубіші», «Ясуда», «Сумімото») виникла ще за доби Токугава. Вони були сімейно-клановими корпораціями, основою більшості з них були засновані за ініціативою держави в перші десятиліття реформ Мейдзі «зразкові» підприємства. Найбільшими дзайбацу були «Міцуї», «Окура», «Шібудзава», «Міцубіші», «Фурукава», «Ясуда», «Асано», «Кавасаки», «Сумімото» та ін.

монополій виникли безліч підприємств і об'єднань з однаковими стартовими можливостями. Одночасно запроваджувалось антимонопольне законодавство. Проте таке розукрупнення не торкалося банків, що дозволило надалі їм зміцнити своє становище й стати основою економічного організму Японії, головною опорою прискореного розвитку економіки країни. На стабілізацію економічного клімату Японії була спрямована фінансово-податкова реформа (встановлення твердого курсу єна, зменшення податків на підприємницьку діяльність). Набрало чинності демократичне трудове законодавство (8-мигодинний робочий день, оплачувані відпустки, охорона праці жінок і підлітків). Ці закони дозволяли робітникам створювати профспілки, укладати колективні договори й організувати страйки з економічними й соціальними вимогами. У 1946–49 рр. була здійснена аграрна реформа. В Японії було ліквідовано велике землеволодіння, яке до цього концентрувало 50% оброблюваних земель. Більша частина цих земель здавалася в оренду, плата за яку сягала 60% врожаю. Реформа ж встановлювала земельний максимум у 3 тьо¹ землі, а на острові Хоккайдо – 12 тьо. Надлишки орної землі держава викупувала й продавала селянам. До 1950 р. держава викупила й передала селянам 80% усієї орендної землі (бл. 2 млн. тьо). Реформа мала значні наслідки: вона вдвоє збільшила кількість селян-землевласників, знищила напівфеодальні форми ведення сільського господарства й стала потужним імпульсом розвитку ринкових відносин на селі. Частина селян не змогла вести господарство по-новому, продала свої ділянки й пішла в міста. Кількість сільського населення помітно скоротилась, як і соціальна напруга на селі. Відтоді основою японського сільського господарства стала селянська родина з земельною ділянкою, яка була в її повній власності.

Важливим перетворенням американської адміністрації стала освітня реформа (1947 р.). Період обов'язкового безплатного навчання було збільшено з 6 до 9 років; переглядалися навчальні програми, з яких було вилучено елементи націоналістичної та шовіністичної пропаганди; було заборонено викладання курсів моралі й етики (в їх основі лежала традиційна самурайська ідеологія), а також історії і географії (до розробки нових підручників). Було децентралізовано шкільну освіту: місцева влада отримала більшу автономію в цій сфері, що покращило підготовку фахівців.

Під час Корейської війни (1950–53) Японія стала основною тиловою базою США на Далекому Сході. США надали Японії військових замовлень на 2,5 млрд. дол., що уможливило за роки війни підвищити валові обсяги виробництва промислової продукції в 1,5 рази, а оборот зовнішньої торгівлі – в 10 разів. У 1952 р. японська промисловість досягла довоєнного рівня, а сільськогосподарське виробництво й національний дохід перевищили цей рівень на третину. Тож реформи уряду Йошіди С., здійсненні під контролем американської окупаційної адміністрації, відіграли вирішальну роль у подальшому розвитку Японії. Вони сприяли економічному відновленню країни й відкрили перед нею перспективи демократичного розвитку.

¹ 1 тьо = 0,99 га.

Йошіда С. запропонував стратегію повоєнного розвитку Японії (т. зв. «доктрина Йошіди»), згідно якої держава мала дбати про економічний розвиток, натомість оборону Японії мали забезпечувати США. Цій меті відповідали засади зовнішньої політики. 8. 09. 1951 США й Японія (і ще 49 держав) підписали Сан-Франциський мирний договір. Японія відмовилась від Кореї, о. Тайвань, о-вів Пенхуледао (Пескадорські о-ви), Курильських о-вів і півд. частини о. Сахалін (Карафуту). Японські підмандатні території (Каролінські, Маріанські й Маршаллові о-ви) передавались під контроль США. Японія погоджувалась на встановлення опіки США над о-вами Рюкю. Делегація СРСР домагалася включення до тексту договору поправок і доповнень з територіальних, репараційних та деяких інших питань, але її побажання були відхилені й вона залишила конференцію, не підписавши документів. Її прикладом скористалися делегації Польщі й Чехословаччини. Одночасно США й Японія підписали «Пакт безпеки», за яким США дістали право тримати на японських островах війська в будь-якій кількості й без обмеження терміну. Японія почала створення армії, військово-морського флоту та авіації під назвою «сили самооборони». Сан-Франциський договір і «Пакт безпеки» вступили у силу 28. 04. 1952 й отримали назву «Сан-Франциської системи». Вона створила правову основу військово-політичного союзу США й Японії. З підписанням договору період окупації завершувався, Японія повернула собі суверенітет, ліквідовувався американський контроль над японською внутрішньою політикою.

Після відставки Йошіда С. був завідувачем Японської асоціації зоопарків і акваріумів. Він був надзвичайно популярним серед населення, за свій зовнішній вигляд, любов до сигар та якості лідера отримав від японців прізвисько «японський Черчіль». Його онук Асо Таро у 2008–09 рр. був прем'єр-міністром.

К (Кабіла – Кхама)

КАБІЛА, Жозе́ф Каба́нгу (народ. 4. 06. 1971) – конголезький військовий, політичний і державний діяч, президент Демократичної Республіки Конго (ДРК) [2001–19]. Старший з 10 дітей *Л.-Д. Кабіли*. Народ. у с. Хева-Бора в пров. Півд. Ківу. У к. 1970-х рр. батько виїхав до Танзанії, тож школу Ж. К. Кабіла закінчив у Дар-ес-Саламі. Там же, а також в Уганді й Руанді, здобув військову освіту. У 1996 р. приєднався до батька в його боротьбі проти уряду *Ж. Д. Мобуту*, командував військами в кількох битвах під час Першої конголезької війни (1996–97). Після приходу *Л.-Д. Кабіли* до влади (20. 05. 1997) Ж. К. Кабіла продовжив навчання в Національній військовій ак. у Пекіні. У 1998 р. отримав звання генерал-майора, став заступником голови Об'єднаного комітету начальників штабів ЗС ДРК, а в 2000 р. – начальником Генерального Штабу. Командував військами в Другій конголезькій війні (1998–2003).

Після загибелі батька (16. 01. 2001) Ж. К. Кабіла був проголошений президентом. Попри молодий вік і відсутність досвіду, він домігся завершення війни й виведення з ДРК іноземних військ. За умовами підписаної в Сан-Сіті (ПАР) угоди він зберігав свою владу, проте її обмежувала Адміністрація з 4-х віцепрезидентів (лідери двох найбільших повстанських угруповань, представник від громадської опозиції і представник від уряду). У грудні 2005 р. на референдумі було ухвалено нову конституцію. 30. 07. 2006 у ДРК відбулися перші вільні президентські вибори, на яких переміг Ж. К. Кабіла. Вже після президентської каденції, в 2021 р., Ж. К. Кабіла отримав ступінь магістра політології та міжнародних відносин в Йоханезбурзькому ун-ті (ПАР).

КАБІЛА, Лора́н-Дезі́ре (27. 11. 1939 – 16. 01. 2001) – конголезький військовий, політичний і державний діяч, президент Демократичної Республіки Конго (ДРК) [1997–2001], до цього – ватажок повстання, яке поклато край диктатурі *С. С. Мобуту*. Народ. у Джадотвіллі (суч. Лікасі) в пров. Катанга. Етнічний банту¹. Навчався у Франції і в Ун-ті Дар-ес-Салама (Танзанія). У Франції захопився марксизмом, пізніше вивчав його в Нанкіні (Китай) і Албанії. Після отримання Конго незалежності (30. 06. 1960) став заступником командувача молодіжним крилом організації «Балукат», що воювала проти сепаратистів на чолі з М. Чомбе (проголосив незалежність Катанги² від Конго). Л.-Д. Кабіла також підтримав *П. Лумумбу*, який протистояв голові Республіки Конго *Ж. Касаубу*. У 1965 р. з сотнею бійців до Конго прибув Е. Че Геварра, який розраховував здійснити в Конго революцію за кубинським зразком і сподівався у цьому на союз з Л.-Д. Кабілою. Утім, Че розчарувався в ньому, називав людиною «ненадійною», який цікавився лише випивкою й жінками. У 1967 р. Л.-Д. Кабіла заснував Народно-Револуційну Партію в пров. Півд. Ківу й

¹ Банту (букв. «люди») – спільна назва для понад 400 етнічних груп, які проживають по всій тер. Африки на південь від Сахари. До найбільших бантумовних народів належать шона, руанда, зулуси, конго, макуа, коса, рунді, чокве та ін. Попри значний ареал розселення, мають мовну й культурну спорідненість.

² Катанга – невизнана держава на півдні Конго-Леопольдвіля (суч. ДРК) у 1960–63 рр.

за підтримки Китаю створив там сепаратистську марксистську державу. Він здійснив колективізацію земель, організував видобуток і контрабанду корисних копалин, обклав даниною прилеглі райони. Командири урядових гарнізонів у сусідніх пров. побоювалися бойовиків Л.-Д. Кабіли, тож надавали йому зброю й боєприпаси взамін на обмеження грабінницьких рейдів. До к. 1970-х рр. Л.-Д. Кабіла розбагатів, обзавівся маєтками в Дар-ес-Саламі (Танзанія) і Кампалі (Уганда). У 1988 р. «держава» в Півд. Ківу припинила існування, ширилися чутки про смерть Л.-Д. Кабіли.

Л.-Д. Кабіла повернувся в жовтні 1996 р. на чолі загонів тутсі¹ й організації «Альянс демократичних сил за звільнення Конго» в розпочав бойові дії в Півд. Ківу проти племен хуту². Це стало початком Першої конголезької війни (1996–97). За підтримки Бурунді, Уганди в Руанди він почав наступ проти урядових військ С. С. Мобуту, 20. 05. 1997 захопив столицю Кіншасу й оголосив себе президентом. Л.-Д. Кабіла перейменував Заір на ДРК, відновив скасовані Ж. Д. Мобуту державні символи. Попри марксистські погляди, оголошений ним курс був сумішшю державної й планової економічних моделей. Він встановив авторитарний режим, який мало відрізнявся від попереднього. Так, міністр інформації, Заіру, який відповідав за формування культу особи Ж. Б. Мобуту, залишився на посаді й тепер працював на творення культу Л.-Д. Кабіли. Попри це, йому вдалося заручитися підтримкою США та їхніх союзників. Під час його правління розпочалася Друга конголезька війна (1998–2003). Колишні союзники Л.-Д. Кабіли Уганда й Руанда виступили проти нього, але він знайшов інших – Зімбабве, Намібію й Анголу. Завдяки їх підтримці йому вдалося втримати владу над півд. і зах. частинами країни. 16. 01. 2001 Л. Д. Кабіла отримав вогнепальне поранення за невстановлених обставин (можливо, це була спроба державного перевороту). Його доправили літаком до Зімбабве, але він помер від ран. Владу успадкував його син Ж. К. Кабіла.

КАБРА́Л, Амілка́р Лопес (12. 09. 1924 – 20. 01. 1973) – політичний діяч Гвінеї-Бісау й Кабо-Верде, теоретик національно-визвольної боротьби, засновник і генеральний секретар «Африканської партії незалежності Гвінеї та Кабо-Верде» (абр. з порт. ПАІГК). Народ. у Португальській Гвінеї, але виріс і закінчив школу в Кабо-Верде. Навчався в сільськогосподарському ін-ті в Лісабоні, кілька років працював у Португалії. Там познайомився з багатьма діячами визвольного руху з Гвінеї, Анголи, Мозамбіку, увібрив у себе ліві революційні ідеї. У 1952 р. повернувся до Португальської Гвінеї, працював агрономом. У 1956 р. разом з кількома однодумцями заснував ПАІГК, яка в 1960 р. розпочала партизанську боротьбу проти португальської колоніальної присутності. На поч. 1970-х рр. повстанські загони ПАІГК контролювали більшу частину тер. Португальської Гвінеї, португальці ж утримували 2 найбільші міста (Бісау і Бафата) та їх околиці. А. Л. Кабрал загинув від рук однопартійця у шт.-кв. ПАІГК побл. Конакрі.

¹ Див. прим. на с. 84.

² Див. прим. на с. 84.

А. Л. Кабрал вважається одним з найбільших теоретиків національно-визвольної боротьби не лише в португальських колоніях, але й у всій Африці. Він тісно співпрацював з лідерами національно-визвольного руху Анголи (*А. Нето*) й Мозамбіку (*М. Душ Сантуш*). Його ідеї викладені в численних промовах і статтях. У них значну увагу приділено розвитку африканської культури, яка мала протистояти культурі зах. колонізаторів. А. Л. Кабрал наголошував на необхідності не лише завоювання незалежності, але й встановлення контролю над виробничими силами в країнах. Подолання колоніалізму в усіх проявах, на його думку, було можливо лише шляхом об'єднання під антиімперіалістичними гаслами всіх страт африканського суспільства – від бідних селян до підприємців і племінної аристократії. Ці ідеї мали вплив по всій Африці, так само як і шанобливе ставлення до А. Л. Кабрала зберігається в багатьох країнах континенту.

КАБУС БЕН САЇД Аль-Саїд (18. 11. 1940 – 10. 01. 2020) – султан Маскату [23. 07 – 9. 08. 1970], а після об'єднання з імаматом Оман – султан [1970–2020] і прем'єр-міністр [1972–2020] Оману. Народ. у Салалі, єдиний син султана Маскату *Саїда Бен Теймура*. Навчався в Королівській військовій ак. у Сандхерсті (Велика Британія), 2 роки служив у піхотному батальйоні британської армії, закінчив курси начальників штабів у ФРН, вивчав систему місцевого самоврядування у Великій Британії. Після повернення на батьківщину у 1964 р. був поміщений батьком під домашній арешт, проте це не заважало йому приймати окремих гостей, у т. ч. британців, з якими він готував змову проти султана. 23. 07. 1970 у Маскаті відбувся безкровний палацовий переворот, *Саїд бен Теймур* зрікся влади на користь свого сина.

Маскат тоді був ізольованою архаїчною державою, в якій не було ані системи освіти, ані медицини, зберігався середньовічний устрій. Кабус був прибічником нововведень і модернізації, тому започаткував системні й структурні реформи, які докорінно змінили Оман. Невдовзі після його приходу до влади почали виходити щоденні газети, стали до ладу «Радіо Оману» (віщало арабською й англійською) і ще кілька радіостанцій, з'явилося ТБ, у 1976 р. запрацювала станція супутникового зв'язку. Султан реорганізував систему органів державної влади (з'явилися міністерства нафти й соціальних справ) і місцевої адміністрації. Він поділив державу на 41 пров. на чолі з призначуваними губернаторами (валі), чим послабив владу племінних шейхів¹. Засобами централізації держави була армія (отримала сучасну бронетехніку, авіацію й морський флот, у декілька разів зросло жалування офіцерам і солдатам, у 1976 р. уряд жорстко придушив сепаратистський Фронт визволення Дафара, який хотів приєднати провінцію до Єменської Арабської Республіки) й успішна соціально-економічна політика. Кабус спочатку здійснював ліберальну економічну політику, підтримував підприємництво. Щоправда, більшість нафтовидобувних і нафтопереробних підприємств перебували в особистій власності султана. У сер. 1970-х рр. було створено Раду Національного Розвитку, приймалися 5-тирічні плани, проте це була радше керована державою ринкова

¹ Див. прим. на с. 31.

економіка. Прибутки від продажу нафти спрямовувалися на розвиток сучасної інфраструктури, інших галузей промисловості й на підвищення життєвого рівня населення. В Омані почали видобувати мідь, хром, вугілля, алебастр. Країну перетнули сучасні автомагістралі. У 1973 р. відкрився міжнародний аеропорт, а згодом – сучасний морський порт. Було здійснено повну електрифікацію країни. Вагомими були зміни в соціальній сфері. У 1970 р. в Омані працювала лише 1 лікарня. До сер. 1980-х рр. держава відкрила 15 лікарень, 21 медичний центр, 4 пологові будинки, 74 поліклініки, 35 пересувних медичних бригад. Нині медичне обслуговування в Омані безкоштовне. Не менше уваги приділялось освіті. За перші 15 років правління Кабуса були відкриті понад 500 шкіл. У 1984 р. відкрився Національний ун-т, а в 1995 р. – перший приватний вищий навчальний заклад. У 2010 р. в Омані працювали 24 приватні коледжі й ун-ти, в яких навчалися 33 тис. студентів (з них понад 50% – жінки). Щоправда, майже 90% викладачів у них були іноземцями. Навчання в державних закладах освіти безкоштовне, натомість у приватних – платне. Були започатковані багато соціальних програм. Так, громадяни Оману отримували безвідсоткові кредити на придбання житла (відсотки по них банкам сплачувала держава). Політична модель, створена Кабусом, була авторитарною. Щоправда, в 1981 р. була створена Консультативна Рада, а конституція (1996 р.) передбачала створення Ради Оману й гарантувала головні права й свободи громадян. Кабус здійснював збалансовану миролюбну зовнішню політику, проте орієнтувався здебільшого на США й Саудівську Аравію. Оман був однією з небагатьох арабських держав, які підтримали підписання Кемп-Девідських угод (1978–79) між Єгиптом і Ізраїлем. У 1985 р. Оман і США підписали угоду, яка дозволяла розміщувати на тер. султанату американську авіацію й флот. Під час кризи в Перській затоці (1990–91) Оман став однією з баз Міжнародної коаліції на чолі з США.

Кабус Бен Саїд помер від раку. Трон успадкував його двоюрідний брат, колишній міністр культури в його уряді Хейсам Бен Терик Аль-Саїд.

КАВАБАТА Ясунорі (11. 06. 1899 – 16. 04. 1972) – японський письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури (1968). Народ. у м. Осака (о. Хонсю) в родині лікаря. Дворічною дитиною осиротів, його виховували бабця з дідом, 15-тирічним втратив усіх рідних. По закінченні школи (1916) вступив на гуманітарний ф-т Токійського ун-ту на спеціальність «англійська мова», але за рік перевівся на ф-т японської літератури. Далі працював у редколегії журналу «Бунгей Сонджю», пізніше спільно з іншими молодими письменниками заснував власний журнал «Бунгей дзідай», який перебував під значним впливом зах. літератури. У 1934 р. він переїхав до Камакури (преф. Канагава, о. Хонсю), був репортером у багатьох газетах. Кавабата Я. був байдужий до політики, війни й повоєнних реформ у Японії. Він помер за невстановлених обставин від витоку газу у власному будинку. Розглядали версії нещасного випадку й самогубства. Виявилось, що в останні роки життя у нього виявили хворобу Паркінсона. Утім, передсмертної записки не знайшли.

Писати Кавабата Я. розпочав ще студентом (перше оповідання – «Сцена з сеансу»). Значний вплив на нього справили зах. ідеї кубізму, експресіонізму, дадаїзму та ін. Свій літературний стиль він сам називав «сінканкакуха» («стиль

нових вражень»). Перше визнання прийшло до нього в 1925 р. за новелу «Танцівниця з Ідзу». Далі були романи «Червона банда Асакуси», «Країна снігів», «Тисяча журавлів», «Звук гір», «Дім сплячих красунь», «Краса і смуток», «Стара столиця», «Мейдзін (Майстер Го)» та ін. Декілька праць залишилися незавершеними. В його творах переважали японські мотиви й національний колорит: Едоський період, самураї¹, гейші², життя інтелігенції. Кавабата Я. був відзначений багатьма урядовими й міжнародними нагородами. У 1968 р. він отримав Нобелівську премію з літератури «за письменницьку майстерність, яка передає сутність японської свідомості».

Твори Кавабата Я. перекладені багатьма мовами, у т. ч. українською. Перший переклад І. Дзюби («Країна снігів») опублікувало видавництво «Дніпро» у 1976 р. Роман «Тисяча журавлів» включений в Україні до шкільної програми з зарубіжної літератури.

КАВА́М-ЕС-САЛТА́НÉ, Ахма́д (2. 01. 1876 – 23. 06. 1955) – іранський державний і політичний діяч, 5 разів очолював уряд країни [1921; 1922–23; 1942–43; 1946–47; 1952]. Народ в аристократичній родині, представники якої в XIX ст. служили на різних державних постах. Під час Іранської революції 1906–11 рр. був особистим секретарем *Мозафар-ед-Дін-шаха* й одним з авторів Основного закону 1906 р. У 1911 р. був призначений міністром внутрішніх справ, на цій посаді виявив організаторські й політичні здібності. За допомогою шведських офіцерів створив жандармерію й спеціальний загін для нагляду за шляхами (певний праобраз автоінспекції). Під час Першої світової війни був міністром фінансів і внутрішніх справ. У 1918–21 рр. був губернатором Хорасану. Після перевороту «3 хута» (21. 02. 1921) вперше став прем'єр-міністром. Військовим міністром в його уряді був Реза-хан (майб. *Реза-шах Пехлеві*), а міністром фінансів – *М. Мосаддик*. Він започаткував низку реформ в економіці й освіті, які потребували коштів. Через відсутність фінансування в жовтні 1921 р. подав у відставку. Наступні уряди були неефективними, тож 11. 07. 1922 А. Кавам-ес-Салтане знову став прем'єр-міністром. За підтримки радників із США він розпочав реорганізацію податкової і фінансової системи, проте через конфлікт з Реза-ханом 30. 01. 1923 подав у відставку. У жовтні 1923 р. його звинуватили в підготовці замаху на Реза-хана, він змушений був виїхати до Європи. У 1930 р. повернувся до Ірану, але до усунення від влади *Реза-шаха* (16. 09. 1941) був поза політикою.

9. 10. 1942 британська й радянська військові адміністрації погодили призначення А. Кавама-ес-Салтане прем'єр-міністром. Його головним завданням було забезпечення безперебійного функціонування транспортного «Іранського коридору», яким до СРСР постачали вантажі за програмою ленд-лізу. Попри реалізацію цього завдання (якщо в серпні 1941 р. через Іран пройшло 10 тис. т вантажів, то в жовтні 1942 р. – 30 тис. т., а в травні 1943 р. – 100 тис. т.) в лютому 1943 р. пішов у відставку. Наступного разу А. Кавам-ес-Салтане очолив уряд 28. 01. 1946. Тоді тривали повстання в Іранських Азербайджані й

¹ Див. прим. на с. 207.

² Див. прим. на с. 207.

Курдистані, підтримувані СРСР. Голова уряду виніс питання про втручання Москви у внутрішні справи Ірану на розгляд ООН. 4. 04. 1946 після переговорів з Й. В. Сталіним було укладено угоду, за якою СРСР мав вивести свої війська з Ірану, взамін чого мав отримати нафтові концесії¹. У травні 1946 р. радянські війська залишили Іран, але прем'єр-міністр переконав меджліс не ратифікувати угоду про концесії. Після цього в Ірані його називали «старою лисицею, яка обдурила Сталіна». 21. 11. 1946 уряд увів війська в бунтівні провінції й відновив територіальну цілісність країни. Після чергової відставки (18. 12. 1947) виїхав до Парижу, звідки повернувся в 1952 р. Після відставки *М. Мосаддика* востаннє був призначений головою уряду (17. 07. 1952). Проте використання урядом військ і поліції проти демонстрацій протесту проти відставки *М. Мосаддика* в Тегерані (загинуло 36 осіб) зумовили відставку А. Кавама-ес-Салтане 27. 07. 1952. Згодом він постав перед трибуналом, що стало кінцем його політичної кар'єри.

КАГАМЕ, Поль (народ. 23. 10. 1957) – руандійський військовий, політичний і державний діяч, засновник Руандійського Патріотичного Фронту (РПФ), відіграв вирішальну роль у припиненні геноциду в Руанді, президент [з 2000]. Народ. у бельгійській підмандатній території Руанда-Урунді, етнічний тутсі², походив з сім'ї, яка перебувала в родинних зв'язках з королем *Мутарою III*. У 1959 р., у розпал гонінь на тутсі, родина емігрувала до британської Уганди. У 1979 р. П. Кагаме приєднався до Народної Армії Опору, яка в 1985 р. захопила владу в Уганді. Тоді ж він створив РПФ з бійців-тутсі й у 1990–91 рр. безуспішно спробував вторгнутися з ним до Руанди. У розпал геноциду тутсі в Руанді (квітень – червень 1994 р.) РПФ розгорнув свій наступ і 18. 06. 1994 захопив столицю Кігалі. Попри те, що П. Кагаме тоді мав майже необмежену владу, він створив коаліційний уряд за участю тутсі й хуту³ (як це передбачалося угодою в Аруші в серпні 1993 р.). Президентом став представник хуту П. Бізімунгу, а сам П. Кагаме – віце-президентом. Між обома політиками було чимало непорозумінь, тож 23. 03. 2000 президент подав у відставку.

24. 03. 2000 П. Кагаме став президентом Руанди. Під час першого президентського терміну він домогся подвоєння ВВП країни (з 1996 р. щорічні темпи зростання становили 8–10%). Після виборів 2003 р. він оголосив програму «Бачення–2000», згідно якої Руанда мала стати країною з середнім достатком і панафриканським центром технологій. П. Кагаме залучав до країни іноземні інвестиції, розвивав інформаційні технології й «зелену енергетику». Руанда стала учасником вільного ринку в рамках Східноафриканського Співтовариства. Влада успішно боролася з корупцією: за даними Transparency International⁴, рівень корупції у Руанді є найнижчим у Сх. Африці. Водночас одразу ж після вступу на посаду П. Кагаме відсторонив багатьох опонентів, кілька разів заарештовував екс-президента П. Бізімунгу. Під час президентських виборів 2010 р. було

¹ Див. прим. на с. 134.

² Див. прим. на с. 84.

³ Див. прим. на с. 84.

⁴ Transparency International («Міжнародна прозорість») – міжнародна антикорупційна організація, заснована в 1993 р. у Берліні кол. керівником Світового Банку П. Айгеном. Має представництва у понад 100 держав світу.

зафіксовано чимало порушень. Перед виборами 2017 р. до законодавства були внесені зміни, які дозволили П. Кагаме балотуватися на посаду президента ще двічі. Світові й африканські ЗМІ називають його «проамериканським тираном».

КАДДАФІ, Муамар (весна 1942 – 20. 10. 2011) – лівійський військовий, політичний і державний діяч, голова Соціалістичної Народної Лівійської Арабської Джаммахірії¹ [1969–2011]. Народ. побл. м. Сірт у бедуїнському² племені аль-каддафа. Шатер, в якому народився, М. Каддафі пізніше завжди возив із собою навіть під час закордонних візитів. Закінчив юридичний ф-т Лівійського ун-ту (1964), далі отримав військову освіту (1968). У 1961 р. створив антимонархічну організацію, брав участь у демонстраціях проти режиму *Ідріса I*. Під час служби в інженерних військах створив «Союз вільних офіцерів» за зразком організації «Вільні офіцери» *Г. А. Насера*.

1. 09. 1969 М. Каддафі очолив військовий переворот, відсторонив від влади *Ідріса I* і проголосив Лівійську Арабську Республіку. Він очолив Раду Керівництва Революцією, став командувачем ЗС Лівії, прем'єр-міністром. Сконцентрувавши всю владу, 1. 09. 1979 оголосив себе «керівником революції» і став диктатором проголошеної у березні 1977 р. Соціалістичної Народної Лівійської Арабської Джаммахірії. Ще в 1973 р. М. Каддафі проголосив курс на «народну революцію» і сформулював власну ідеологічну доктрину, яку виклав у «Зеленій книзі» (1975). Вона ґрунтувалася на Корані, ідеях російського анархізму (М. О. Бакунін, П. О. Кропоткін) і відкидала як капіталістичний, так і комуністичний шлях розвитку. М. Каддафі висунув гасло джаммахірії – «безпосередньої народної демократії», заборонив діяльність політичних партій і організацій, всю владу передав місцевим народним зборам, які обирали представників до Вселівійського Народного Конгресу. З Лівії були вигнані чимало «ворогів революції» та іноземців – італійців, єгиптян тощо. Він здійснив тотальну націоналізацію майна й активів іноземних нафтових компаній. М. Каддафі налагодив тісну співпрацю з СРСР, сповідував ідеї «всесвітньої ісламської революції». У 1980-ті рр. його неодноразово звинувачували в інспіруванні заворушень і внутрішніх криз у Судані, Чаді, Марокко, Тунісі. Режим М. Каддафі фінансував ісламські радикальні організації, які здійснили низку терористичних актів у країнах Зах. Європи. Це спричинило відкриту конфронтацію з США. У 1981 і 1986 рр. ВПС США завдали бомбових ударів по військових об'єктах і резиденціях М. Каддафі в Тріполі й Бенгазі. Ситуація загострилась у 1990-ті рр., коли Лівія відмовилася видати терористів, які підірвали американський пасажирський літак над Локербі (Шотландія, загинуло 259 осіб). У квітні 1992 р. РБ ООН запровадила проти режиму М. Каддафі санкції. Під їх впливом у 1994 і 1995 рр. у Лівії відбулися спроби державного перевороту, придушені спецслужбами. У лютому 1999 р. М. Каддафі погодився видати двох терористів для суду над ними. Після відмови Лівії від усіх видів ЗМУ більшість санкцій були зняті. На поч. XX ст. М. Каддафі продовжував

¹ Джаммахірія (від араб. «народ», «маси») – неологізм, використаний М. Каддафі в «Зеленій книзі» для позначення нової форми державного устрою, відмінної від монархії і республіки.

² Див. прим. на с. 32.

будувати в Лівії «ісламське суспільство» під новими гаслами: «Влада, багатство й зброя – в руках народу». Щоправда, він дозволив деяку лібералізацію суспільно-політичного життя. Водночас у 2001 р. він звернувся до правителів африканських країн із закликом вигнати з Африки всіх європеоїдів і вимагати від Заходу компенсації за тривале пограбування країн континенту. У 2002 р. М. Каддафі запропонував план врегулювання Близькосхідної проблем (т. зв. «Біла книга»): повернення 7 млн. палестинських емігрантів на батьківщину, знищення Ізраїлем всієї ЗМУ і потужностей з її виробництва, створення єдиної арабсько-ізраїльської держави «Ізратина».

У лютому 2011 р. у кількох містах Лівії відбулися виступи проти режиму, які переросли спочатку в заворушення, а згодом – у повноцінну громадянську війну. Антиурядові сили створили Національну Перехідну Раду (НПР) на чолі з кол. міністром юстиції М. Абд-Аль-Джалілем. Дії урядових військ засудила ООН і запровадила проти режиму М. Каддафі нові санкції. На заклик ЛАД РБ ООН створила над Лівією безпольотну зону для захисту населення країни від можливих ударів урядових ВПС. У червні 2011 р. Міжнародний Кримінальний Суд видав ордер на арешт М. Каддафі. Після взяття повстанцями Тріполі диктатор перебрався до Сірта, де 20. 10. 2011 його захопили бійці НПР і після знущань і катувань убили.

КАДІР, Абдұл Дагарвіль (1944 – 22. 04. 2014) – афганський військовий, політичний і державний діяч, один з організаторів військових переворотів 16–17. 07. 1973 і 27. 04. 1978. Місце народження невідоме: пров. Гор або Герат. Етнічний чараймак¹ з племені зурі. Навчався у військовому училищі й військовій ак. у Кабулі, а також у Вищому військово-авіаційному училищі в СРСР. Служив в афганських ВПС, сповідував ліві погляди. Був одним з керівників перевороту 16–17. 07. 1973, внаслідок якого від влади було відсторонено короля *М. Захір-шаха* й владу захопив *М. Дауд*. Був призначений начальником штабу ВПС і ППО, проте через розходження з *М. Даудом* був звільнений з цієї посади у 1974 р. Служив начальником кабульської військової скотобійні. Того ж року заснував і очолив «Об'єднаний фронт комуністів Афганістану» за зразком організації «Вільні офіцери» *Г. А. Насера*. У 1977 р. повернувся на посаду начальника штабу ВПС і ППО.

А. Д. Кадир був одним з організаторів і керівників військового квітневого («саурського») перевороту 27. 04. 1978, залучив до нього пілотів з авіабази Баграм, особисто бомбардував палац *М. Дауда* Арг у Кабулі. Очолив Революційну Раду й особисто від її імені по радіо повідомив про повалення «антинародного режиму». 30. 04. 1978 передав владу Народно-Демократичній Партії Афганістану (НДПА) на чолі з *Н. М. Таракі*, яка перейменувала державу на Демократичну Республіку Афганістан (ДРА). У першому уряді НДПА став міністром національної оборони, отримав звання генерал-майора. Через конфлікт з одним з лідерів фракції «Хальк» («Народ») у НДПА *Х. Аміном* зблизився з лідером іншої фракції, «Парчам» («Знамено»), *Б. Кармалем*.

¹ Чараймаки – сукупність іраномовних племен на півн зах. Афганістану й півн. сх. Ірану загальним числом бл. 1,6 млн. осіб. Здебільшого ведуть напівкочове життя.

19. 08. 1978 *А. Д. Кадир* заарештували за звинуваченням у підготовці «парчамівського» заколоту, засудили до страти, яку замінили 15-тирічним ув'язненням. Вийшов на волю після вторгнення радянських військ 25–27. 12. 1979, убивства *Х. Аміна* й приведення до влади *Б. Кармаля*. У січні 1980 р. став завідуючим відділом оборони й юстиції ЦК НДПА, членом президії Револьюційної Ради. 4. 01 1982 був призначений міністром оборони, в грудні того ж року увійшов до Політбюро ЦК НДПА. А. Д. Кадир не належав до жодної фракції НДПА, це послаблювало його політичні позиції. Радянське військове командування було ним незадоволене через низьку боєздатність афганських ЗС і відсутність жодних успіхів у протистоянні загонам опозиції в Афганській війні. 21. 11. 1985 його звільнили з усіх посад і в вересні 1986 р. призначили послом у Польщі. Згодом він подав у відставку через конфлікт з *М. Наджибуллою*. Жив у Болгарії, потім перебрався до Росії. Помер у Кабулі.

КАЇБАНДА, Грегу́ар (1. 05. 1924 – 15. 12. 1976) – руандійський політичний і державний діяч, перший президент Руанди [1962–73]. Народ. у м. Таре (бельгійська підмандатна тер. Руанда-Урунді), етнічний хуту¹. Навчався в католицькій семінарії, далі вчителював у Кігалі, був інспектором шкіл Руанди, з 1955 р. працював у мандатній адміністрації. Одночасно в 1955–58 рр. видавав газету «Кінья-Матека» мовою кіньяруанда, яка просувала ідею незалежності. У ній опублікував «Маніфест хуту», а в 1959 р. заснував партію «Рух за емансипацію хуту» («Пармехуту»). У к. 1959 р. декілька тутсі² здійснили напад на одного з лідерів «Пармехуту», що спричинило масові міжетнічні сутички. Король *Кігелі V* утік з країни, до Руанди ввели Миротворчий контингент ООН. 19. 10. 1960 під контролем ООН відбулися вільні вибори, на яких прогнозовано перемогла «Пармехуту». У січні 1961 р. Г. Каїбанда очолив Тимчасовий уряд, 1. 07. 1962 було проголошено незалежність Руанди, того ж дня Г. Каїбанда став президентом, надалі тричі переобирався. Так хуту прийшли до влади, вони одразу ж запровадили низку дискримінаційних кампаній щодо тутсі. Пік переслідувань припав на 1963 р., коли на чолі з поваленим королем тутсі спробували повернути собі владу. Тоді загинули щонайменше 10 тис. тутсі. Г. Каїбанда був прозахідним авторитарним президентом. Коли спливили обумовлені конституцією 3 терміни, він запропонував зміни до конституції, які б зняли будь-які обмеження на посідання крісла президента. У 1972 р. у сусідній Бурунді (етнічна ситуація там була аналогічна руандійській) у відповідь на влаштований тутсі геноцид відбувся заколот хуту. Під впливом цих подій 5. 07. 1973 генерал *Ж. Хабіарімана* (також хуту) здійснив військовий переворот і захопив владу. Трибунал засудив Г. Каїбанду до страти, проте *Ж. Хабіарімана* замінив її довічним ув'язненням під домашнім арештом.

КАМАРАТУ́НГА, Чандрі́ка (народ. 29. 06. 1945) – ланкійська державна й політична діячка, прем'єр-міністерка [1994], президент [1994–2005] Шрі-Ланки. Донька *С. Банданарайке*, яка була першою жінкою – головою уряду в світі. Навчалась у монастирській школі в Коломбо, вивчала політологію в

¹ Див. прим. на с. 84.

² Див. прим. на с. 84.

Паризькому ун-ті. З чоловіком Віджайя Камаратунге заснувала Народну Партію (НП), а після його вбивства бойовиками організації Тигри Визволення Таміл Іламу (ТВТІ, 1988) очолила її. У 1994 р. після перемоги НП на виборах Ч. Камаратунге очолила уряд, того ж року вона перемогла на президентських виборах. Прем'єр-міністром при собі призначила матір, *С. Банданарайке*. Ч. Камаратунге, попри обіцянки укласти перемир'я з ТВТІ, здійснювала щодо тамілів¹ жорстку політику. На час її президенства припала Третя Іламська війна (1995–2002), коли урядові війська вдавалися до широкомасштабних військових операцій проти ТВТІ. Утім, їх успішність була локальною й сумнівною. За день до президентських виборів 2000 р. на Ч. Камаратунге був здійснений замах, вона дивом вижила. Вважається, що саме це дозволило їй обійти опозиційного кандидата *С. Викрамасінгхе*. Проте його партія перемогла на парламентських виборах і він очолив уряд. У 2002 р. голова уряду пішов на переговори з ТВТІ, що обурило президента. Ч. Камаратунге оголосила в країні надзвичайний стан і призначила дострокові парламентські вибори. Її партія в коаліції з сингальською² націоналістичною партією «Джаната Вімукті Пералуна» (ДВП) здобула перемогу. Тепер уряд був підконтрольний президентові, проте це не дало Шрі-Ланці стабільності. 26. 12. 2004 країна пережила руйнівне цунамі. Питання розподілу міжнародної допомоги на подолання його наслідків (ДВП була проти того, щоб допомогу в тамільських районах розподіляла ТВТІ) розкололо коаліцію. У грудні 2005 р. Ч. Камаратунге подала у відставку.

КАМІЛЬ, Мустафа́ (1874 – 1908) – єгипетський громадський і політичний діяч, журналіст, учасник національно-визвольного руху. Син військового інженера. Закінчив юридичну школу в Каїрі, отримав диплом юриста в Тулузькому ун-ті (Франція, 1894). Повернувшись до Єгипту, об'єднав навколо себе противників британського протекторату³. Заснував газету «Аль-ліва» («Прапор»), закликав у ній до боротьби за повну незалежність Єгипту, запровадження конституції, скликання парламенту. Був одним з найвпливовіших просвітників, зробив значний внесок у розвиток сучасної арабської літературної мови. У 1907 р. заснував школу для хлопчиків, в якій спільно навчалися мусульмани, християни й євреї. Того ж року заснував партію «Ватан» («Батьківщина») і був її першим лідером. У 1949–53 рр. у Каїрі звели Мавзолей М. Каміля, який існує по сьогодні.

КАМПАОРЕ́, Блез (народ. 3. 02. 1951) – буркінійський військовий, політичний і державний діяч, учасник військових переворотів 1983 і 1987 рр., президент Буркіна-Фасо [1987 – 2014]. Народ. в Угадугу (Верхня Вольта, Французька Західна Африка) в родині вождя мосі⁴, католик. Після закінчення католицької школи й педагогічного училища вступив до лав армії. У 1975 р.

¹ Див. прим. на с. 91.

² Див. прим. на с. 90.

³ Див. прим. на с. 9.

⁴ Мосі – народ у Зах. Африці загальною чисельністю бл. 9 млн. осіб. Становлять понад пол. населення Буркіна Фасо (бл. 6 млн.), також мешкають на півн. Гани. Їх мова належить до сім'ї гур нігеро-конголезької макросім'ї. Мосі здебільшого мусульмани-суніти, проте серед них є християни й прибічники традиційних культів.

закінчив військове училище в Камеруні, пізніше стажувався у Франції й Марокко. У 1982 р. у званні капітана увійшов до Національної Ради ЗС, проте залишив її через незгоду з політикою військового режиму. Після перевороту 7. 11. 1982 увійшов до Постійного секретаріату Ради Народного Порятунку на чолі з Ж. Б. Уедраого. Утім, уже 4. 08. 1983. Б. Кампаоре очолив військовий переворот, відсторонив від влади Ж. Б. Уедраого й привів на його місце *Т. Санкару*. Сам він став членом Національної Ради, державним міністром-делегатом при канцелярії президента й міністром юстиції. 15. 10. 1987 Б. Кампаоре здійснив черговий військовий переворот, під час якого *Т. Санкара* загинув, і сам став президентом. У 1989 р. він попередив змову, яку очолили міністри оборони й безпеки, розстріляв обох і сам очолив ці відомства. У 1991 р. переміг на безальтернативних виборах (опозиція їх бойкотувала), далі переобирався в 1998, 2005, 2010 рр. Кожного разу вибори відбувалися з порушеннями, використанням адміністративного ресурсу й фальсифікаціями. У 2010 р. незгодна з результатами виборів опозиція влаштувала акції протесту, які були жорстко придушені. У жовтні 2014 р. Б. Кампаоре знову оголосив про бажання балотуватися, відповіддю на що стали велелюдні демонстрації. 31. 10. 2014 президент скасував надзвичайний стан (діяв з 1987 р), проте того ж дня був змушений залишити країну. Його місцеперебування невідоме. У 2021 р. у Буркіна-Фасо ініціювали судове розслідування діяльності Б. Кампаоре, проте його результати наразі невідомі.

КАН Юв'ей (19. 03. 1858 – 31. 03. 1927) – китайський філософ, учений, педагог, лідер реформаторського руху в кін. XIX – на поч. XX ст. Народ. у родині шеньши¹, отримав класичну конфуціанську освіту, захоплювався буддизмом і «західними» природничими науками. Головна ідея, яку він обґрунтовував продовж усього життя – це модернізація Китаю при збереженні його культурної самобутності й ідентичності. У головній своїй книзі «Да Тун Шу» («Книга про велике єднання», 1884–87) Кан Ювей виклав власну теорію суспільного розвитку. В її основу він поклав традиційну для китайської філософії концепцію «трьох епох». Шлях людства пролягав від «епохи перебування у Хаосі» через «епоху становлення» до «епохи Великої рівноваги». У 1891 р. у Гуанчжоу заснував приватну школу, яка користувалася великою популярністю через одночасне викладання в ній буддизму, даосизму та «західних» гуманітарних і природничих наук. Після Японсько-китайської війни 1894–95 рр. і посилення експансії зах. держав Кан Ювей очолив реформаторський рух, надіслав богдихану Гуансюю 7 доповідей-меморандумів, в яких закликав до негайних реформ «зверху» для модернізації Китаю. У 1898 р. заснував «Тов-во захисту держави», влітку того ж року був залучений до державного управління, був одним з ідеологів «100 днів реформ» (11. 06 – 21. 09. 1898). Внаслідок перевороту консервативних сил Кан Ювей ледь уникнув смерті й виїхав з країни. Мешкав у Японії, Великій Британії, Британській Індії, в 1899 р. заснував «Спілку захисту імперії», яка в 1907 р. трансформувалася на

¹ Шеньши (букв. «вчені мужі, що носять широкий пояс») – вчений ступінь, а також державні чиновники, які пройшли через систему державних іспитів у Китаї часів Мін і Цин, один з чотирьох станів «корінного» (ханьського) населення в Імперії Цин.

Конституційну Партію. Мав значні розбіжності з іншим китайським політичним емігрантським осередком на чолі з *Сунь Ятсеном* і боровся з ним за прихильність китайської діаспори. Обидві течії об'єднувала національна ідея, прагнення перетворити Китай на суверенну незалежну країну. Проте, якщо для Кан Ювея головна загроза цьому йшла від Заходу, то для *Сунь Ятсена* – від Цинів. Так само різнилися підходи щодо методів досягнення мети й політичного устрою майбутнього Китаю. Кан Ювей вважав, що Китай врятують реформи й конституційна монархія. *Сунь Ятсен* був прибічником революції і республіки. Після смерті Гуансюя (1909) й Сінхайської революції (1911–12) залишався прибічником монархії. Повернувшись до Китаю, підтримував *Юань Шикая*, зокрема, його спроби відновлення одноосібної влади. В останні роки життя займався проблемами конфуціанства, прагнув перетворити його на загальнонаціональну релігію.

КАРЗАЙ, Хамід (народ. 24. 11. 1957) – афганський політичний і державний діяч, перший вільно обраний президент Афганістану [2002–14]. Народ. у кишлаку Карз (пров. Кандагар). Його батько був головою впливового пуштунського¹ клану, підтримував короля *М. Захір-шаха*. Навчався в школі в Кандагарі, після переїзду родини до Кабула закінчував навчання в ліцеї «Хабібія». Виявляв особливий інтерес до природничих наук і зах. літератури. Далі навчався в Індії (1976–82), отримав ступінь магістра політології в Ун-ті Хімачал у Сімлі. Після закінчення навчання осів у Пакистані, брав участь в Афганській війні проти прорадянського режиму Народно-Демократичної Партії Афганістану й радянських військ. Х. Карзай опікувався пошуком коштів для афганських опозиційних партій і перерозподілом іноземної допомоги між ними. Стверджували, що він мав зв'язки з американським ЦРУ і британською МІ-6². У Ліллі (Франція) пройшов курс журналістики. З 1986 р. був одним з лідерів «Фронту національного порятунку Афганістану» *С. Моджаддеді*. Після створення перехідного уряду Афганістану (лютий 1989 р.) Х. Карзай був членом відділу зовнішніх відносин. Увійшов до Кабула з одним з перших загонів моджахедів, які повалили режим *М. Наджибулли* 24. 04. 1992. В уряді *Б. Раббані* був заступником міністра закордонних справ. Х. Карзай спочатку підтримав рух «Талібан» і навіть був посередником під час переговорів талібів з американською нафтовою компанією Unocal, у 1996 р. таліби запропонували йому очолити представництво Афганістану в ООН. Він утім відмовився й утік до Кветти (Пакистан), у 1998 р. відкрито виступив проти талібів. Його ворожість до них посилено вбивство батька в серпні 1999 р., у чому звинувачували талібів. Кілька разів він відвідав США, навіть виступав перед одним з комітетів Сенату.

Х. Карзай повернувся до Афганістану в розпал операції коаліції на чолі з США «Нескорена свобода» (розпоч. 7. 11. 2001), брав участь у звільненні Кандагара в грудні того ж року. У к. грудня 2001 р. він очолив перехідний уряд Афганістану, 13. 06. 2002 його владу визнала Лояя Джирга³, його також

¹ Див. прим. на с. 46.

² МІ-6 (або Secret Intelligence Service, SIS, «Таємна служба розвідки») – заснована в 1909 р. британська служба політичної розвідки.

³ Див. прим. на с. 154.

підтримували кілька польових командирів і *М. Захір-шах*. Попри значну залежність від США, Х. Карзай усе ж не був безумовно прозахідним політиком. Під час перших президентських виборів 2004 р. отримав підтримку 55% афганців і 7. 12. 2004 став президентом. Він започаткував економічні й соціальні реформи, увів до уряду жінок. У грудні 2005 р. вперше за 30 років відновив роботу парламент – Національні Збори. З 249 депутатів нижньої палати 60% були «моджахедами», які воювали під час Афганської війни проти радянських військ. У 2009 р. Х. Карзай був переобраний на другий термін. Проте повалення режиму талібів і зах. військова присутність (у форматі «Міжнародних сил сприяння безпеці») не вирішили внутрішніх проблем країни, найскладнішою з яких була національна – протистояння пуштунів і національних меншин (таджиків, узбеків та ін.). Попри іноземну військову присутність, ситуація в країні була складною. Уряд Х. Карзая не контролював усієї території країни. Різні угруповання, передусім таліби, не визнавали центральної влади. Частими були теракти, в т. ч. проти вищих посадовців. Так, був убитий міністр цивільної авіації і туризму, відбувся замах на міністра оборони. Таліби й члени «Аль-Каїди», отямившись від поразки, розпочали партизанську війну проти нової влади й сил НАТО. За перші місяці після повалення «Талібану» Афганістан одержав від різних країни та організацій гуманітарної допомоги й субсидій на 2 млрд. дол., проте рівень життя населення не підвищився, а до налагодження економіки справа так і не дійшла. До того ж зростало незадоволення іноземною присутністю. 2. 04. 2011 у Кандагарі відбулись акції протесту, викликані чутками про те, що американський пастор знищив Коран. У заворушеннях взяли участь декілька тисяч осіб. Головною мішенню протестувальників стало представництво ООН, жертвами подій у Кандагарі стали близько 100 осіб. Раніше подібні акції відбулись у Мазарі-Шаріфі. 12. 07. 2011 у результаті замаху, відповідальність за який взяв «Талібан», був убитий брат афганського президента Ахмад Валі Карзай. Напади на автоколони з вояками коаліції стали буденністю. 6. 08. 2011 бойовики підбили американський гелікоптер, на борту якого перебували 31 американський «морський котик» і 7 афганських солдатів. За 9 місяців 2012 р. бойовики здійснили 26 атак на позиції зах. вояків (загинуло 34 особи). Атаки проти афганських військ були куди масованішими. 7. 10. 2012 «Талібан» оголосив про перемогу в війні проти США та їхніх союзників. Президентські вибори в Афганістані (квітень – червень 2014 р.) були під загрозою зриву через активізацію талібів. Зрештою, у вересні 2014 р. президентом став *А. А. Гані*.

Після другого захоплення влади в Афганістані талібами (15. 08. 2021) Х. Карзай був заарештований і відправлений під домашній арешт.

КАРІМОВ, Іслам Абдуганійович (30. 01. 1938 – 2. 09. 2016) – радянський і узбецький державний і політичний діяч, президент Узбекистану [1991–2016]. Народ. у Самарканді в родині узбека й таджички. Закінчив школу в Самарканді й Середньоазійський політехнічний ін-т. Після його закінчення в 1960 р. працював на заводі «Ташсільмаш» у Ташкенті, за рік став інженером. У 1961 р. перейшов до Ташкентського авіаційного виробничого об'єднання ім. В. П. Чкалова, був інженером-конструктором. Пізніше посідав різні партійні

й адміністративні пости: в 1966–83 рр. працював у Держплані УзбРСР; у 1983–86 рр. – міністр фінансів УзбРСР; 1986 р. – заступник голови Ради Міністрів УзбРСР; 1986–89 рр. – Перший секретар Кашкадар'їнського обласного комітету КП УзбРСР; 1989 р. – Перший секретар ЦК КП УзбРСР; 1990–91 рр. – член Політбюро ЦК КПРС. 24.03.1990 Верховна Рада УзбРСР обрала його президентом. 31.08.1991 він проголосив незалежність Узбекистану. 1.11.1991 на установчому з'їзді Народно-Демократичної Партії Узбекистану був обраний її головою. 29.12.1991 під час референдуму 98% проголосували за незалежність Узбекистану, а 86% – за обрання І. А. Карімова президентом.

Узбекистан після розпаду СРСР переживав економічну кризу. Економіка, базована на бавовництві, перебувала в стані колапсу. І. А. Карімов розпочав форсовану індустріалізацію, розбудовував сучасну дорожню інфраструктуру. У країні відкрилося кілька вищих навчальних закладів (Бухарський медичний ін-т, Самаркандський ін-т іноземних мов). Важливим кроком було запровадження тестової системи при вступі до вищих навчальних закладів. У 1996 р., до 660-ї річниці від дня народження Тимура, було відкрито Державний музей історії Тимуридів. Утім, владі не вдалося суттєво підвищити життєвий рівень більшості населення Узбекистану. Серйозною проблемою також були потужні ісламістські рухи, особливо у Ферганській долині. Там ісламська опозиція брала під свій контроль цілі райони. До сер. 1990-х рр. президентові вдалося шляхом переговорів з поміркованими силами й застосування сили проти радикальних угруповань примусити їх або залишити країну, або піти в підпілля. Надалі ісламська опозиція неодноразово виступала проти уряду, навіть вдавалася до терористичних актів. Саме обґрунтування необхідності протистояння ісламізму дозволило І. А. Карімову створити авторитарний режим і сконцентрувати в своїх руках майже необмежену владу, яка спиралася передусім на силові структури. У 2000 р. він був переобраний фактично на безальтернативній основі. Референдум 2002 р. продовжив його повноваження й тривалість президентського терміну з 5 до 7 років. Коли в травні 2005 р. в Андіжані відбулися масові виступи з вимогами суспільно-політичних реформ, війська відкрили по мирним демонстрантам вогонь. За офіційною версією, влада в Андіжані придушила терористичний заколот, який фінансували США. У 2007 і 2015 рр. І. А. Карімов знову обирався президентом, хоча за конституцією одна особа могла посідати цей пост 2 терміни. Міжнародні організації й узбецька опозиція неодноразово критикували режим І. А. Карімова за корупцію, клановість, порушення прав людини, зокрема, збереження радянської практики примусового психіатричного лікування. Він регулярно потрапляв до рейтингів найбільших диктаторів світу. Так, Parade¹ в 2006 р. помістив його на 5 місце; в 2009 р. – на 11, а в 2013 р. І. А. Карімов замкнув п'ятірку найбільших диктаторів Азії. Проти Узбекистану було запроваджено кілька пакетів санкцій. І. А. Карімов намагався відігравати важливу роль у регіональних і міжнародних відносинах. Він вплинув на припинення громадянської війни в Таджикистані, підтримавши в ній *Е. Рахмона*. У 1990-ті рр. намагався балансувати між США і Росією. Узбекистан підтримав

¹ Parade («Парад») – американський загальнонаціональний щотижневий газетний журнал, виходить з 1941 р.

очолювану США коаліцію під час антиталібівської операції «Нескорена свобода» в Афганістані (розпоч. 7. 10. 2001), дозволивши створити на своїй тер. американську військову базу. Утім, поступово Узбекистан все більше орієнтувався на Москву. У 2001 р. країна приєдналася до ШОС.

І. А. Карімов помер від інсульту. Вже 31. 08. 2017 у Ташкенті йому було відкрито перший пам'ятник, далі вони були зведені по всьому Узбекистану. На місці його поховання в Самарканді збудували мавзолей. Його ім'ям названі міжнародний аеропорт і центральна вулиця в Ташкенті.

КАРМА́ЛЬ, Бабра́к (6. 01. 1929 – 1/3. 12. 1996) – афганський політичний і державний і діяч, генеральний секретар Народно-Демократичної Партії Афганістану (НДПА) (1979–86), голова Революційної Ради (РР) Демократичної Республіки Афганістан (ДРА) [1979–86], голова Ради Міністрів ДРА [1979–81]. Народ. у Кабулі в родині армійського генерала. Батько таджик, мати – пуштунка-гільзай¹. Навчався в Кабульському ун-ті, де захопився марксизмом, за що був заарештований і продовж 1953–1959 рр. перебував у в'язниці. У 1960 р. закінчив юридичний ф-т Кабульського ун-ту. У 1960–1965 рр. працював у міністерстві освіти, міністерстві планування. Був одним із засновників НДПА. Після її розколу створив і очолив фракцію «Парчам» («Знамено»), яка вирізнялася поміркованою програмою й об'єднувала переважно непуштунських марксистів. У 1965–1973 рр. був депутатом нижньої палати парламенту. Підтримав переворот *М. Дауда* і його політику, члени «Парчам» отримали кілька урядових портфелів і місць у центральних і провінційних адміністраціях, а сам Б. Кармаль брав участь у написанні програми реформ *М. Дауда*. З сер. 1970-х рр. члени «Парчам» поступово були виведені з урядових структур, а сам Б. Кармаль перейшов в опозицію до *М. Дауда*. Після квітневого («саурського») перевороту 27. 04 1978 і проголошення ДРА Б. Кармаль став заступником голови РР і одним з трьох віцепрем'єр-міністрів. Влітку 1978 р. унаслідок внутрішньопартійної боротьби в НДПА всю владу в своїх руках зосередила фракція «Хальк» («Народ») на чолі з *Н. М. Таракі* й *Х. Аміном*, проти «Парчам» почалися репресії, її лідери були направлені на дипломатичну роботу за кордон. Б. Кармаля призначили послом ДРА в Чехословаччині. Після звинувачення в антиурядовій змові і відставки восени 1978 р. лишився в Празі. Тісно співпрацював з радянською агентурою. Москва розглядала Б. Кармаля як головну кандидатуру на заміщення на чолі НДПА й ДРА *Х. Аміна*. З поч. грудня 1979 р. перебував у Москві, перед вторгненням радянських військ до ДРА Б. Кармаля перевезли до авіабази Баграм під Кабулом, де він перебував під охороною радянських сил спеціального призначення.

Після операції «Шторм-333» й убивства *Х. Аміна* Б. Кармаль у ніч 27–28. 12. 1979 з радянськими військами прибув до Кабула й був проголошений генеральним секретарем ЦК НДПА, головою РР і прем'єр-міністром ДРА. Увесь час свого правління небезпідставно вважався маріонеткою Кремля, оскільки його влада трималася на радянських військах і радниках. З поч. «перебудови» в СРСР Б. Кармаль перестав влаштовувати Москву через свою несамостійність,

¹ Див. прим. на с. 64.

нездатність керувати країною й зловживання алкоголем. Політбюро ЦК КПРС ухвалило замінити його іншим політиком, М. Наджибом (*Наджибуллою*). 4. 05. 1986 18-й Пленум ЦК НДПА звільнив Б. Кармаля з поста голови партії «за станом здоров'я». 24. 11. 1986 його також звільнили з посту голови РР. Після усунення від влади Б. Кармаль виїхав до Москви, де й помер у лікарні 1 (або 3) 12. 1996. Похований у м. Хайратон (Афганістан).

КАРМАН, Тавакúль (народ. 7. 02. 1973) – єменська правозахниця, політична діячка, журналістка, учасниця повстання в Ємені 2011 р., яке було частиною «Арабської весни», відома як «Залізна жінка» й «Матір революції»; перша арабська жінка – лауреатка Нобелівської премії миру (2011 р., спільно з *Е. Джозеф-Серліф* і *Л. Гбові*) «за ненасильницьку боротьбу за безпеку жінок і за права жінок на повноправну участь у досягненні миру». Народ. у м. Таїз (Єменська Арабська Республіка). Її батько був юристом і політичним діячем, міністром юстиції в уряді *А. А. Салеха*. Навчалася в Ун-ті науки й технологій Сани (бакалавр економіки) й в Ун-ті Сани (магістр політології). У 2005 р. була співзасновницею правозахисного руху «Жінки без ланцюгів», який, з метою отримання ліцензії в Ємені, прибрав офіційну назву «Жінки-репортери без кордонів». Метою руху був захист прав людини, передусім, права на свободу переконань і їх вільне висловлення. Члени руху регулярно публікували звіти про порушення прав ЗМІ в Ємені, інформацію про факти корупції тощо. У 2007–10 рр. Т. Карман була організаторкою й учасницею багатьох акцій протесту й «сидячих демонстрацій», за що неодноразово піддавалася переслідуванням і арештам, як це було в січні 2011 р., напередодні Єменського повстання 2011 р. Т. Карман входила до опозиційної партії «Іслак», проте не підтримувала ідей ісламського радикалізму, була проти діяльності «Аль-Каїди» на Аравійському пів-ві. Під час виступу в Мічиганському ун-ті Т. Карман говорила: «Я – громадянка світу. Земля – моя країна. Людство – моя нація».

КАСАВУБУ́, Жозе́ф (1910 – 24. 03. 1969) – конголезький політичний і державний діяч, один з керівників національно-визвольного руху, Голова [1960–64] і президент [1964–65] Республіки Конго-Леопольдвіль (суч. Демократична Республіка Конго). Народ. у м. Чела, етнічний баконго¹. Навчався при католицьких місіях і в духовній семінарії, в 1940 р. отримав диплом учителя. Після кількох років роботи в школі вступив на службу до бельгійської компанії «Агріфер», а потім – до фінансово-податкової служби бельгійської колоніальної адміністрації. З сер. 1940-х рр. Ж. Касавубу поринув у політику, в 1955 р. очолив «Альянс народу баконго» (абр. з фр. АБАКО) – культурно-просвітницьку й політичну організацію, яка виступала проти бельгійської колоніальної присутності. Ж. Касавубу був прибічником ідеї винятковості баконго, збереження їхніх традицій та зміцнення ролі племінних вождів. Він обґрунтував ідею відродження середньовічної держави Конго. Був організатором масових демонстрацій за незалежність у січні 1959 р., у грудні того ж року головував на конференції патріотичних організацій, які вимагали для Бельгійського Конго

¹ Баконго (конго) – група народів банту (див. прим. на с. 211) в Центр. Африці (Республіка Конго, Демократична Республіка Конго, Ангола). Прибл. чисельність 10 млн. осіб.

негайної незалежності. У січні 1960 р. Ж. Касавубу брав участь у роботі Круглого столу в Брюсселі, який ухвалив рішення про незалежність Конго (30. 06. 1960). Хоча на перших парламентських виборах АБАКО програла партія *П. Лумумби* «Національний рух», парламент обрав Ж. Касавубу Головою держави. Уряд очолив *П. Лумумба*. Від самого початку незалежності країну роздирали внутрішні розбрати. Першим стала фактична громадянська війна, спричинена проголошенням незалежності пров. Катанга¹. Другий був зумовлений конфліктом між Ж. Касавубою (сповідував консервативні погляди) й *П. Лумумбою* (був лівим націоналістом). Тертя між політиками призвели до повного паралічу органів влади, 5. 09. 1960 вони «відправили» один одного у відставку. Головнокомандувач ЗС Конго *Ж. Д. Мобуту* підтримав Ж. Касавубу, тоді *П. Лумумба* в Стенвілі на півн. Конго створив альтернативний уряд. У січні 1961 р. сепаратистські угруповання Катанги захопили його й стратили. Проте це не змінило ситуації в країні. Ж. Касавубу змінював один уряд за іншим, у 1962 р. він навіть призначив прем'єр-міністром лідера катангських сепаратистів *М. К. Чомбе*. Зрештою, 25. 11. 1965 *Ж. Д. Мобуту* відсторонив Ж. Касавубу від влади й проголосив себе головою держави.

На могилі Ж. Касавубу пізніше збудували мавзолей і відкрили пам'ятник.

КАСЕМ, Абдэль-Керім (21. 11. 1914 – 9. 02. 1963) – іракський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1958–63]. Народ. у Багдаді, син теслі. Під час навчання в школі за здібності отримав державну стипендію. У 1931–33 рр. сам викладав у початковій школі. У 1934 р. закінчив військовий коледж, далі навчався у військовому училищі й на курсах старших офіцерів у Девідесі (Велика Британія). Брав участь у придушенні проницецького заколоту в Іраку в 1941 р., повстанні в Курдистані в 1945 р. З 1945 р. служив в іракській армії, брав участь в Арабсько-ізраїльській війні 1948–49 рр. У 1955 рр. отримав звання бригадного генерала, підтримував рух іракських офіцерів, який виступав за повалення монархії. У 1956 р. очолив організацію «Вільні офіцери», яка наступного року увійшла до коаліції «Фронт національної єдності» (з Партією Арабського Соціалістичного Відродження (ПАСВ, або «Баас» – з араб. «відродження»), Іракською Комуністичною Партією й партію «Істікляль»). 14. 08. 1958 очолив військовий переворот, під час якого був убитий король *Фейсал II Газі*. Ірак було проголошено республікою, вищим органом влади стала Рада Революції, яку очолив А. К. Касем. Він же став прем'єр-міністром і міністром оборони. 26. 07. 1958 була прийнята тимчасова конституція, яка проголосила рівність громадян перед законом і проголосила іслам державною релігією. З підпілля повиходили профспілки, політичні партії. Уряд А. К. Касема оголосив про вихід Іраку з СЕНТО, розірвав двосторонні відносини з Великою Британією й пішов на тісне співробітництво з СРСР. Звідти Ірак отримував зброю і військову техніку. Іракські військові й технічні спеціалісти навчались у Радянському Союзі. СРСР надав Іраку 500 млн. дол. кредитів, до країни прибули радянські радники. Уряд А. К. Касема значну увагу приділяв розвитку соціальної сфери: в Іраку відкривалися державні школи, лікарні, будувалося соціальне

¹ Див. прим. на с. 211.

житло. 30.09.1958 було розпочато аграрну реформу, яка передбачала конфіскацію великого землеволодіння за викуп. Уряд також обіцяв поступки курдам¹. У конституції 1958 р. Ірак проголошувався «спільною державою арабів і курдів». Проте обмеження прав курдів, зосередження урядових військ в Іракському Курдистані призвело до «Вересневого повстання» (11.09.1961), яке переросло в повноцінну громадянську війну (1961–75). Про її розмах свідчить той факт, що уряд запропонував винагороду в розмірі 100 тис. динарів (250 тис. дол.) тому, хто доставить до Багдада лідера курдського національного руху *Мустафу Барзані* живим чи мертвим. Політика А. К. Касема також загострила відносини Іраку з Іраном, Йорданією, Кувейтом. 8.02.1963 міністр внутрішніх справ генерал *А. С. Ареф* спільно з офіцерами з ПАСВ здійснили військовий переворот. Наступного дня А. К. Касем був страчений.

КАТАЯНА, Сен (3.12.1859 – 5.11.1932) – японський політичний діяч, функціонер Комінтерну. З 1884 р. жив у США, навчався в Коледжі Грінелл, теологічній школі й Йельському ун-ті. У США перейшов у християнство й захопився соціалістичними ідеями. З 1891 р. працював у друкарні в Токіо. У 1901 р. брав участь у створенні Соціально-Демократичної Партії Японії, яка швидко була розпущена. У 1903–04 рр. працював у газеті «Хеймін сімбун». У 1911 р. Катаяну С. заарештували за організацію страйку трамвайників у Токіо. Після звільнення виїхав до США, там у 1919 р. створив першу японську комуністичну організацію. У 1921 р. опинився в СРСР, був членом Виконкому Комінтерну, навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу ім. *Сунь Ятсена*. Був співзасновником Комуністичної партії Японії (1922). Похований на Червоній площі в Москві.

КАУНДА, Кеннет Дейвід (28.04.1924 – 17.07.2021) – замбійський політичний і державний діяч, перший прем'єр-міністр і президент країни [1964–91]. Народ. в обл. Чінсали (Британська Півн. Родезія) в родині священика, етнічний чева². Його батько у 1920-х рр. створив першу в колонії просвітницьку туземну організацію «Товариство добробуту Мвензо», спрямовану на подолання міжплемінних бар'єрів. Закінчив школу при пресвітеріанській місії й середню школу «Муналі» в Лусаці. Працював учителем і директором школи в Лубва. Вступив до лав Африканського Національного Конгресу (АНК) Півн. Родезії, був секретарем (1948–53) і генеральним секретарем (1953–58) партії. У 1958 р. заснував і очолив АНК Замбії. Домігся об'єднання всіх африканських партій колонії в «Об'єднану партію національної незалежності» (абр. з англ. ЮНП) і в 1960 р. став її генеральним секретарем. Посідав пости в органах місцевого самоврядування, в січні 1964 р. став прем'єр-міністром Півн. Родезії. Після проголошення незалежності (24.10.1964) став першим президентом Замбії, залишаючись керівником ЮНП.

К. Д. Каунда був прихильником ідей «африканського соціалізму», але у вигляді «замбійського гуманізму», який він обґрунтував у маніфесті «Гуманізм у

¹ Див. прим. на с. 40.

² Чева – народ групи банту (див. прим. на с. 211) в Центр. і Півд. Африці, прибіл. чисельність – 1,5 млн. осіб.

Замбії і керівництво з його здійснення» (1967). Прибутки від експорту корисних копалин (мідь, кобальт) та допомога від Китаю йшли на потреби соціально-економічного розвитку. Уряд розвивав соціальну інфраструктуру (освітня система, заклади охорони здоров'я), підвищив добробут громадян. Завдяки цьому К. Д. Каунда був популярний серед населення, що призвело до встановлення авторитарного режиму й формування культу особи президента. На всіх наступних виборах перемагав на безальтернативній основі. Був одним з лідерів Руху неприєднання, мав високий авторитет в Африці (у 1970–71 і 1987–88 рр. очолював ОАЄ). У 1970–80-х рр. реалізовував «курс на замбізацію», в рамках якого відбулася націоналізація іноземних підприємств, здійснено часткову кооперацію сільського господарства. Наслідки цих заходів, а також падіння експортних цін на сировину, зумовили різке падіння економічних показників, зростання інфляції і зовнішнього боргу (7 млрд. дол. у 1989 р.). Для придушення опозиційних сил створив надзвичайний орган – Канцелярію президента, яка розкрила й попередила декілька антиурядових змов і заколотів. Усе ж 17. 12. 1990 К. Д. Каунда був змушений внести поправки до конституції і запровадити багатопартійність. Найбільш впливовою була «Партія руху за багатопартійність і демократію» на чолі з *Ф. Челубою*. Йому К. Д. Каунда й програв на перших вільних президентських виборах у жовтні 1991 р.

К. Д. Каунда помер у військовому шпиталі в Лусаці. Президент Замбії Е. Лунгу на знак пошани до першого президента оголосив 21-денну жалобу.

КЕЙТА́, Ібрагі́м Бубака́р (29. 01. 1945 – 16. 01. 2022) – малійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1994 – 2000], президент [2013–20]. Народ. у Кутіала (Французький Судан, Французька Західна Африка). Навчався в Бамако, Дакарі (Сенегал), Парижі, отримав ступінь доктора з політології й історії, працював у різних громадських організаціях у Малі, Нігері, Буркіна-Фасо. У 1990 р. вступив до соціалістичної партії «Альянс за демократію в Малі – Панафриканська партія за свободу, солідарність і справедливість» (абр. з фр. ADEMA-PASJ). Керував виборчим штабом *А. У. Конаре* на виборах 1992 р., у 1994 р. став прем'єр-міністром. У 1999 р. очолив ADEMA-PASJ, був одним з віцепрезидентів Соцінтерну. У 2000 р. І. Б. Кейта вийшов з ADEMA-PASJ, заснував і очолив «Об'єднання заради Малі». У 2000–07 рр. був спікером парламенту. Після військового перевороту 2012 р. став одним з небагатьох політиків, які unikнули переслідування, зміг налагодити контакти з військовою хунтою й у серпні 2013 р. був обраний президентом. І. Б. Кейта домогся зняття обмежень на економічну допомогу (передусім з боку США), запроваджені після перевороту 2012 р. Він відсторонив від влади військових, які брали участь у тому перевороті, в 2018 р. переобрався на другий термін. Проте в іншому його правління було менш успішним. На півночі країни знову повстали туареги¹. Невирішеність економічних проблем, корупційні скандали, часті зміни урядів зумовили новий заколот 18. 08. 2020. І. Б. Кейта і прем'єр-міністр Б. Сіссе були заарештовані. За кілька днів президент оголосив про свою відставку.

¹ Див. прим. на с. 170.

КЕЙТА́, Модібо́ (4. 06. 1915 – 16. 05. 1977) – малійський і французький політичний і державний діяч, лідер малійського визвольного руху, прем'єр-міністр Федерації Малі [1959–60], перший президент Малі [1960–68]. Народ. у релігійній мусульманській родині, яка походила від правителів середньовічної держави Малі, побл. Бамако (Французький Судан, Французька Західна Африка). Отримав якісну освіту, був кращим учнем у педагогічному училищі. У 1936–37 рр. учителював у Бамако. Тоді ж захопився марксистськими ідеями, поринув у політику. М. Кейта був співзасновником Союзу вчителів Зах. Африки (1937) й журналу, який просував ідеї незалежності для французьких колоній Африки (1943). У 1946 р. був заарештований за політичну діяльність, півроку провів у в'язниці в Парижі. Того ж року спільно з *Ф. Уффе-Буаньї* заснував партію «Суданський Союз», наступного року став її генеральним секретарем. Попри антиколоніальні настрої, М. Кейта зберігав конструктивну позицію щодо Франції. У 1956 р. він став мером Бамако й депутатом Національних Зборів Франції, в 1957–58 рр. одночасно був державним секретарем французького уряду в справах заморських територій. 4. 04. 1959 була створена Федерація Малі (у складі суч. Малі і Сенегалу), М. Кейта очолив її уряд. 22. 09. 1960 Федерація розпалася, Малі стала незалежною державою, він став її першим президентом. У 1960–61 рр. одночасно був міністром закордонних справ.

М. Кейта встановив у Малі однопартійний режим на чолі з правлячим «Суданським Союзом». Його ідеологію склав синтез марксистських, націоналістичних і ісламських ідей. Уряд встановив контроль над профспілками, молодіжними, жіночими організаціями, клубами ветеранів та ін. У зовнішній політиці він орієнтувався на держави «соціалістичного табору», хоча в 1961 р. відвідав США, мав приязні стосунки з президентом Д. Ф. Кеннеді. У 1962 р. марксизм-ленінізм було оголошено офіційною державною ідеологією. Це позначилося на внутрішній політиці. М. Кейта розпочав націоналізацію економіки, Малі відмовилася від франка КФА¹ й запровадила малійський франк. Це призвело до падінням обсягів зовнішньої торгівлі, а відтак – скорочення надходжень до бюджету. У 1967 р. М. Кейта повернувся до зони франка КФА, звернувся до Парижа по економічну допомогу, відкрив Малі для французьких компаній. Це спричинило розкол у правлячій партії, незадоволені політикою президента були відсторонені від влади. Загалом же одержавлення економіки призвело до її дезорганізації, більшість підприємств були нерентабельними, в Малі виник дефіцит більшості товарів широкого вжитку. 19. 11. 1968 у Бамако відбувся військовий переворот, який очолив начальник піхотного училища *М. Траоре*. М. Кейта запроторили до в'язниці в м. Кідаль, де він і помер за невстановлених обставин. Його похорони супроводжувалися масовими безладами, влада застосувала силу. Після повалення режиму *М. Траоре* відбулася реабілітація М. Кейта, в 1999 р. у Бамако йому встановили пам'ятник.

М. Кейта (разом з *В. Дюбуа*, *К. Нкрума*, *Л. С. Сенгором* та ін.) був одним з найбільших ідеологів панафриканізму й негритюду. Він відіграв значну роль у створенні ОАЄ й просуванні ідей африканської солідарності й інтеграції.

¹ Див. прим. на с. 140.

КЕМА́ЛЬ-ПАША́ (Ататю́рк), **Мустафа́** – див. *Ататюрк, Мустафа Кемаль*.

КЕНІА́ТА, Джо́мо (7. 08. 1893 – 22. 08. 1978) – кенійський політичний і державний діяч, лідер національно-визвольного руху, перший прем'єр-міністр [1963–64] і президент [1964–78] країни. Етнічний кікуйю¹. У 1909–14 рр. навчався в місіонерській школі, потім – у Лондонській економічній школі. У 1920-х рр. служив у міській адміністрації Найробі. У 1936–46 рр. жив у Великій Британії, займався науковою й публіцистичною діяльністю. Був співорганізатором V Панафриканського конгресу в Манчестері (жовтень 1945 р.). У вересні 1946 р. повернувся до Найробі, заснував Союз Африканців Кенії (1947), який боровся за незалежність конституційними методами. У жовтні 1952 р. був заарештований британською колоніальною адміністрацією за звинуваченням у причетності до організації повстання «Мау-Мау». Після 7 років в'язниці очолив Кенійську Національну Унію. Після здобуття незалежності Кенії (12. 12. 1963) Д. Кеніата став її першим прем'єр-міністром, а в грудні наступного року – першим президентом. У внутрішній політиці проголосив концепцію «збирання сил», метою якою було пом'якшення міжплеменних протиріч, зміцнення центральної влади й забезпечення співпраці різних політичних сил. Заохочував вихідців з Європи вкладати кошти в економіку країни. Хоча в Кенії було запроваджено однопартійний політичний режим, він був більш ліберальний, аніж в ін. державах Африки. Дж. Кеніата проголосив доктрину «африканського демократичного соціалізму», але був проти тотальної націоналізації економіки. У зовнішній політиці орієнтувався на зах. держави, зокрема, на Велику Британію.

Після смерті Дж. Кеніати його політику продовжив *Д. Мої*.

КЕНІА́ТА, Уху́ру (народ. 26. 10. 1961) – кенійський підприємець, політичний і державний діяч, президент [2013–22], син *Д. Кеніати*. Народ. у Найробі. Закінчив приватний Амхерст-коледж (шт. Массачусетс, США). У 1997 р. розпочав політичну кар'єру, очолив регіональне відділення «Національного союзу африканців Кенії» (абр. з англ. КАНУ), проте вибори до парламенту програв. Президент *Д. А. Мої* розраховував використати його прізвище й готував на місце свого наступника. У 1999 р. У. Кеніата став головою Ради з туризму, в жовтні 2001 р. – міністром у справах місцевого самоврядування. Того ж року він став одним з 4-х заступників голови КАНУ. У 2002 р. *Д. А. Мої* спробував безболісно передати владу наступнику, проте У. Кеніата зазнав нищівної поразки на президентських виборах від більш досвідченого *М. Кібакі*. Після поразки він створив власну Ліберально-Демократичну Партію, аби продемонструвати свою незалежність від *Д. А. Мої*, але залишився в КАНУ. У листопаді 2006 р. його обрали головою КАНУ, але це рішення оскаржили у Верховному Суді. Попри те, що Суд визнав таке обрання легітимним, наступного року він відмовився від керівництва партією. Одночасно з політичною діяльністю У. Кеніата мав прибутковий родинний бізнес: це були 5-тизіркові готелі, авіакомпанії, комерційне сільське господарство. 4. 03. 2013

¹ Кікуйю – народ групи банту (див. прим. на с. 211) у Сх. Африці; в Кенії – бл. 6 млн. осіб.

його обрали президентом. У. Кеніата започаткував масштабні інфраструктурні проекти (будівництво електростанцій, залізниць і шосейних доріг, модернізація морських портів). Його уряд домогся зростання ВВП у середньому на 5% щороку. Водночас у 2017 р. державний борг Кенії склав 26 млрд. дол., за даними Transparency International¹, країна посідала 145 місце з 176 за рівнем корупції, чому сприяли неефективне антикорупційне законодавство й відсутність вільних судів. Попри це, у 2017 р. У. Кеніата переобрався на другий термін. У жовтні 2021 р. його ім'я фігурувало в скандалі з корупційним «Архівом Пандори», оприлюдненого Міжнародним консорціумом журналістів-викривачів.

КЕРÉКУ, Мат'ї́о́ (2. 09. 1933 – 14. 10. 2015) – бенінський військовий, політичний і державний діяч, президент Дагомеї [1972–75], а після перейменування країни – Беніну [1975–91; 1996–2006]. Народ. на півн. Дагомеї (Французька Західна Африка), етнічний сомба². Здобув військову освіту в Малі й Сенегалі. Служив у французьких колоніальних військах, а після здобуття незалежності (1. 08. 1960) – в ЗС Дагомеї. У 1961–63 рр. був ад'ютантом президента К. Ю. Магі. У 1967 р. брав участь у військовому перевороті, коли владу захопив його двоюрідний брат М. Куандете, став 1-м заступником, а потім і головою Військово-Революційної Ради.

26. 10. 1972 підполковник М. Кереку спільно з трьома іншими офіцерами здійснив черговий (шостий за 12 років незалежності!) військовий переворот, який пізніше назвали «революцією». Проголосив себе президентом, прем'єр-міністром і міністром оборони. Спочатку М. Кереку сповідував націоналістичні ідеї, проте в 1974 р. оголосив про відданість марксизму-ленінізму, перейменував державу на Народну Республіку Бенін, у листопаді 1975 р. створив правлячу Партію Народної Революції і став її головою, націоналізував банки, головні галузі промисловості, в т. ч. нафтову. Нова конституція 1977 р. метою розвитку країни проголосила побудову нового суспільства на засадах «наукового соціалізму». Утім, запровадження нової офіційної ідеології для Беніну мало позитивні наслідки: це дозволило об'єднати розколоте за етнічною ознакою населення держави й припинити перманентну політичну нестабільність. У 1980 і 1984 рр. М. Кереку «переобирали» президентом на безальтернативній основі. У 1980 р. після візиту до Лівії і зустрічі з *М. Каддафі* католик М. Кереку прийняв іслам і змінив ім'я на «Ахмед». Щоправда, невдовзі він повернувся до лона християнської церкви. У 1989 р. президент відмовився від марксизму, відновив багатопартійність, забезпечив перехід до ринкової економіки. У 1990 р. на референдумі була схвалена нова конституція. У березні 1991 р. у Беніні відбулися перші вільні вибори, на яких М. Кереку програв опозиційному кандидату Н. Согло й став, таким чином, першим африканським головою держави, який добровільно склав повноваження після поразки на виборах. На президентських виборах 1996 р. М. Кереку впевнено переміг чинного президента й повернувся до влади. Він продовжив політику поміркованих ліберальних економічних реформ. У країні тривало інтенсивне інфраструктурне будівництво,

¹ Див. прим. на с. 216.

² Сомба – народ у Зах. Африці (півн. зах. Беніну й півн. сх. Того) з групи гур сім'ї саванських мов нігеро-конголезької макросім'ї. Прибл. чисельність 300 тис. осіб.

було модернізовано порт Котоне. Під час другого правління М. Кереку ВВП країни зростав на 5% щороку. Під час перебування в США в 1999 р. він шокував афроамериканську громаду заявою-каяттям про роль самих африканців (зокрема, дагомейців) у работоргівлі. За М. Кереку Бенін брав участь у кількох миротворчих операціях в Африці (Кот-д'Івуар, Того, Нігер).

Після завершення каденції М. Кереку відійшов від політики. Після його смерті в Беніні оголосили двотижневу жалобу.

КЕСОН, Мануель (19.08.1878 – 1.08.1944) – філіппінський політичний і державний діяч, президент Співтовариства Філіппін [1935–44]. Народ. у родині іспаномовних метисів. Брав участь у Філіппінсько-американській війні (1899–1902) спочатку як ординарець президента *Е. Агінальдо*, а потім як військовий командир. Після війни закінчив Ун-т Сан-Томас у Манілі, отримав диплом юриста, працював у податковій службі, був губернатором Тайябаса. У 1907 р. був обраний до Асамблеї Філіппін, з 1909 р. представляв Філіппіни в Палаті представників Конгресу США. Вимагав більшої автономії, але не закликав до повної незалежності Філіппін. Після утворення двопалатного парламенту в 1916 р. став головою Сенату. Після проголошення в 1935 р. Співдружності Філіппін (США оголосили, що після 10-річного перехідного періоду країна отримає повну незалежність) за підтримки Національної Партії здобув перемогу над *Е. Агінальдо* й єпископом Г. Агліпаєм на президентських виборах. На поч. Другої світової війни Філіппіни прийняли 1 200 євреїв з Німеччини та окупованих нею європейських країн. У 1941 р. М. Кесон був переобраний на другий термін, проте в грудні того ж року змушений був емігрувати внаслідок японської агресії. Перебрався до Австралії, а звідти – до США. Там М. Кесон і помер від туберкульозу. Був похований на Арлінгтонському національному цвинтарі, але після війни його прах перепоховали під монументом у новій, названій на його честь, столиці Кесон-Сіті (була столицею в 1948–76 рр.)

В еміграції М. Кесон написав мемуари «Славний бій» (опубл. у 1946 р.).

КИТТИКАЧОН, Таном (11.08.1911 – 16.07.2004) – тайський військовий і державний діяч, прем'єр-міністр Таїланду [1958; 1963–73]. Закінчив початкову школу, кадетський корпус і Національний військовий коледж. Під час Другої світової війни воював у Бірмі. У 1947 р. взяв участь у військовому перевороті полковника *С. Танарата*, отримав звання полковника й очолив 11-у дивізію. У 1951 р. став депутатом парламенту, отримав звання генерал-майора. У лютому 1953 р. брав участь у придушенні повстання проти режиму *П. Пібунсонграма*, за що отримав звання генерал-лейтенанта. Проте в 1957 р. підтримав *С. Танарата* під час його перевороту проти *П. Пібунсонграма*. Став міністром оборони, а 1.01.1958 очолив уряд і став командувачем армії. Проте за 9 місяців змушений був поступитися владою на користь *С. Танарата*, став віцепрем'єр-міністром в його уряді. Після смерті *С. Танарата* 9.12.1963 знову став прем'єр-міністром і фактичним головою держави, фельдмаршалом, адміралом ВМФ і маршалом ВПС. Т. Киттикачон, які його попередники, рпінтувався на США. Під час В'єтнамської війни (1955–75) держава отримала від Штатів значну економічну й фінансову допомогу. Утім, значну її частину

привласнили вищі чиновники. У 1971 р. під приводом захисту від «комуністичного проникнення» Т. Киттикачон розпустив парламент і оголосив себе головою надзвичайного органу – Національної Виконавчої Ради. Наступного року повернувся на пост прем'єр-міністра. Концентрація всієї влади (разом із сином Нароногом і генералом *П. Чарусатьєном*, «три тирані») й тотальна корупція призвели до масових протестів, студентських демонстрацій під гаслами повернення до конституційного ладу («повстання 14. 10. 1973»). Режим Т. Каттикачона було повалено, він утік до США, де жив до смерті.

КІБАКІ, Мваї (15. 11. 1931 – 21. 04. 2022) – кенійський політичний і державний діяч, президент [2002–13]. Народ. в окр. Ньєрі (Центр. пров., Британська Кенія) в селянській родині, етнічний кікуйю¹. Італійські місіонери дали йому ім'я Еміліо Стенлі, проте під час політичної кар'єри він користувався рідним. У 1951–55 рр. навчався в ун-ті Макерере (Кампала, Уганда), потім планував вступити до лав британської колоніальної армії. Утім, тоді в Британській Зах. Африці тривало повстання «Мау-Мау», більшість учасників якого були кікуйю, тож колоніальна адміністрація заборонила вступ до війська представникам цього народу. Тоді М. Кібакі влаштувався на підприємство компанії Shell, що дозволило йому вступити до Лондонської школи економіки (зак. у 1959 р.). Повернувшись, викладав у Кампалі, але далі поринув у політику. У 1978–88 рр. М. Кібакі був віцепрезидентом при *Д. А. Мої*, в 1978–81 рр. – міністром фінансів, у 1982–88 рр. – міністром внутрішніх справ, у 1988–91 рр. – міністром охорони здоров'я. Досвідчений політик зруйнував плани багаторічного президента Кенії *Д. А. Мої*, який розраховував передати владу своєму наступнику, *У. Кеніати*. На виборах 2002 р. М. Кібакі впевнено переміг опонента й став президентом. У 2006 р. він оприлюднив амбітний план Vision-2030, який наступного року оформив у «Стратегію відновлення економіки для загального добробуту й створення нових робочих місць» Він передбачав щорічне зростання ВВП на 10%, щоправда, жодних механізмів реалізації стратегії він не запропонував. У 2007 р. М. Кібакі переобрався на другий термін, опозиційний кандидат Р. Одінга звинуватив владу у фальсифікаціях результатів, у країні розпочалися безлади. Лише втручання АС й особисто кол. Генерального секретаря ООН *К. Аннана* врегулювали ситуацію: опозиція погодилася на результати виборів, президент створив коаліційний уряд на чолі з Р. Одінгою. У 2010 р. М. Кібакі провів зміни до конституції, за якими створювалася незалежна виборча комісія, в рамках адміністративної реформи країна поділялася на 47 округів на чолі з губернаторами, при яких створювалися регіональні парламенти й сенати. Для обрання президентом кандидат мав отримати підтримку не лише понад ніж 50% від загального числа виборців, але й понад ніж 25% у 24 з 47 виборчих округів. У 2013 р. президентом став *У. Кеніата*.

КІГЕЛІ V (29. 06. 1936 – 16. 10. 2016) – останній король Руанди (тоді – бельгійської підмандатної тер. Руанда-Урунді) [1959–61]. Народ. у Чьянгугу на півд. зах. Руанди. Син Юхі V і мол. брат короля *Мутари III*. Під його впливом дитиною прийняв хрещення, все життя був ревним католиком. Навчався в

¹ Див. прим. на с. 231.

громадській школі в Астріді (Руанда) і коледжі в Ньянгезі (Бельгійське Конго). В 1956–59 рр. працював у бельгійській колоніальній адміністрації. Після раптової смерті бездітного *Мутари III* (25. 07. 1959), нез'ясовані обставини якої породили чутки про політичне вбивство, племінна аристократія тутсі¹ обрала його королем. Це рішення не лише застало зненацька бельгійців (не підтримували цієї кандидатури), але й спантеличило самого Кігелі. 28. 07. 1959 він зійшов на трон. Статус королівської влади в Руанді тоді був значно знівельований політикою бельгійської адміністрації. До того ж посилювалося міжетнічне протистояння між тутсі й хуту², які вимагали незалежності від Бельгії і прагнули відсторонити тутсі від влади. На поч. 1960 р. на виборах до колоніальних Законодавчих Зборів перемогла заснована *Г. Каїбандою* «Партія руху за звільнення хуту» (абр. з фр. ПАРМЕХУТУ). Попри те, що бельгійці завжди підтримували тутсі, вони мали погодитися на призначення *Г. Каїбанди* головою Тимчасового уряду. 28. 01. 1961 він організував переворот, Кігелі V утік до Республіки Конго-Лібревіль (суч. Демократична Республіка Конго). У жовтні того ж року на організованому бельгійцями референдумі 80% руандійців (прибл. таку частку населення становили хуту) висловилися за республіку. Кігелі V не визнав цих результатів, повернувся до Руанди, але його помістили під домашній арешт. 1. 07. 1962 Руанда стала незалежною, а 2. 10. 1962 Кігелі V депортували до сусідньої Танганьїки (суч. Танзанія). 20 років він мешкав у Танзанії, Уганді, Кенії, а в 1992 р. отримав політичний притулок у США. Спочатку оселився поблизу Вашингтона (окр. Колумбія), потім осів в Октоні (гр. Ферфакс, шт. Вірджинія). Він засуджував геноцид тутсі в Руанді, заснував «Благодійний фонд Короля Кігелі V», який допомагав його жертвам. Помер в Октоні.

КІМ Де Чжун (6. 01. 1924 – 18. 08. 2009) – південнокорейський політичний і державний діяч, президент Республіки Корея [1998–2003], лауреат Нобелівської премії миру (2000). Народ. у католицькій фермерській родині. Закінчив Ун-т Конгук (1953) і Ун-т Кенхи в Сеулі (1967), економіст за фахом. У 1960 р. був обраний депутатом Національних Зборів. У 1971 р. був кандидатом в президенти від Нової Демократичної Партії. У 1973 р. його засудили до ув'язнення за «порушення виборчого законодавства», вийшов на волю в 1978 р. У 1980 р. був засуджений до страти за «антиурядову й підривну діяльність», але смертну кару замінили довічним ув'язненням. У 1982 р. його амністували й Кім Де Чжун виїхав до США. Після повернення в 1985 р. він очолив боротьбу проти режиму *Чон Ду Хвана*, в 1987 і 1992 рр. балотувався в президенти, проте перемогти зміг лише на виборах 18. 12. 1997. Кім Де Чжун змінив першого демократично обраного «цивільного» президента *Кім Йон Сама* й мав намір продовжити реформування країни. Проте тоді Півд. Корея потерпала від наслідків Азійської фінансової кризи. За допомогою міжнародних кредитів і структурних реформ йому вдалося подолати кризові явища й забезпечити економічне піднесення країни. Продовжив боротьбу з корупцією. Вважається, що правління Кім Де Чджуна стало вирішальним етапом у становленні

¹ Див. прим. на с. 84.

² Див. прим. на с. 84.

демократичного устрою країни. Сприяв деякому пом'якшенню відносин Півд. Кореї з КНДР. У червні 2000 р. Кім Де Чжун зустрівся з північнокорейським лідером *Кім Чен Іром* і підписав угоду про примирення й економічне співробітництво. Того ж року президент Півд. Кореї отримав Нобелівську премію миру «за діяльність на захист прав людини в Півд. Кореї і ПСА, а також на благо миру в КНДР».

Кім Де Чжун помер у лікарні університету Енсе в Сеулі.

КІМ Йон Сам (20. 12. 1927 – 22. 11. 2015) – південнокорейський політичний і державний діяч, президент Республіки Корея [1993–98]. Народ. у християнській родині рибалки. У 1952 р. закінчив філософський ф-т Сеульського ун-ту. Під час Корейської війни (1950–53) добровольцем записався до армії Півдня, був військовим кореспондентом, займався контрпропагандою. У 1954 р. став депутатом Національних Зборів від Ліберальної Партії *Лі Син Мана*, проте згодом вийшов з її складу й примкнув до опозиції. Так само перебував в опозиції до військового авторитарного режиму, разом з *Кім Де Чжуном* був найбільшим критиком політики *Пак Чон Хі* й *Чон Ду Хвана*. У 1979 р. був заарештований, відправлений на 2 роки під домашній арешт і відлучений від політики на 5 років. Під час перших вільних виборів 1987 р. Кім Йон Сам не зміг домовитися з *Кім Де Чжуном* та іншими опозиційними політиками, тож перемогу здобув генерал *Ро Де У*. У 1990 р. об'єднав свою Демократичну Партію з Демократичною Партією Справедливості й Новою Демократичною Республіканською Партією в єдину Демократичну Ліберальну Партію. На президентських виборах 1992 р. переміг у *Кім Де Чжуна* й став президентом.

На посту президента Кім Йон Сам ініціював низку реформ. Він реорганізував економічну модель чеболей¹ у бік зменшення державного контролю за їхньою діяльністю. «Надзвичайний план нової економіки на 100 днів» (березень–липень 1993 р.) дозволив стабілізувати економіку. Було реформовано систему державних витрат. Президент лібералізував суспільно-політичне життя країни. У 1993 р. був ухвалений «Закон про діяльність політичних партій», у 1994 р. – «Закон про альтернативну виборчу систему» (всі цивільні адміністрації мали формуватися лише на конкурсній основі). Тоді ж було розширено права й повноваження опозиції. Були амністовані тисячі політв'язнів. У рамках боротьби з корупцією всіх чиновників зобов'язали публікувати фінансові звіти, а Кім Йон Сам став першим президентом Республіки Корея, який оприлюднив свої доходи. Колишні президенти *Чон Ду Хван* і *Ро Де У* були заарештовані за корупцію. Під час суду над *Ро Де У* було встановлено, що він отримав хабарів від чеболей (Samsung, Daewoo, LG, Hyundai) на загальну суму 650 млн. дол. *Ро Де У* засудили до 22 років позбавлення волі. Проте згодом самого Кім Йон Сама звинуватили в підтримці

¹ Чеболь – південнокорейська форма фінансово-промислових груп, аналог японських дзайбацу (див. прим. на с. 208). Становлять конгломерат формально самостійних фірм, які перебувають у власності певних сімей чи кланів під єдиним адміністративним і фінансовим контролем. Вмивкли в сер. ХХ ст, більшість їх функціонують по сьогодні. Всього налічується бл. 100 чеболей, найбільш відомі – «Самсунг» (Samsung), «Лакі Голдстар» (LG), «Деу» (Daewoo), «Хюндай» (Hyundai) та ін.

лояльного бізнесу, а також фінансових порушеннях під час виборів 1992 р. (витратив на кампанію в 3,5 разів більше за законодавчо встановлений ліміт). Це, разом із руйнівними наслідками для корейської економіки Азійської фінансової кризи, яка розпочалась у 1997 р., спричинили падіння популярності президента з 80% на початку каденції до 3,8% у її кінці.

Кім Йон Сам помер у Сеулі.

КІМ Ір Сен (15. 04. 1912 – 8. 07. 1994) – північнокорейський військовий, політичний і державний діяч, у 1948–1994 рр. керував Корейською Народно-Демократичною Республікою (КНДР): був Великим керівником КНДР, Генеральним секретарем Трудової Партії Кореї (ТПК), Верховним головнокомандувачем Корейської Народної Армії (КНА), Головою Державного Комітету Оборони. Народ. у с. Мангеде побл. Пхеньяна. Батько через переслідування за антияпонську діяльність емігрував до Маньчжурії, тож дитинство й юність Кім Ір Сен провів у Китаї. Молодим приєднався до патріотичного руху, неодноразово перебував під арештом. У 1931 р. вступив до лав Корейської Комуністичної Партії, був командиром партизанського загону, чинив опір японській окупації Кореї і Півн.-Зах. Китаю. У 1936 р. створив «Гов-во відродження вітчизни». Під час Другої світової війни був одним з керівників партизанського руху. У 1945 р. брав участь у звільненні Кореї радянськими військами. У 1946 р. був співзасновником ТПК, яка діяла в радянській (північній) зоні окупації Кореї. У відповідь на проголошення в американській (південній) зоні Республіки Корея (15. 08. 1947) Радянський Союз організував маріонетковий уряд на півночі (9. 09. 1948) на чолі з Кім Ір Сенем. У 1949 р. він став генеральним секретарем ТПК, у 1950 р. – Верховним головнокомандувачем КНА, Головою Військового командування КНДР. За підтримки СРСР 25. 06. 1950 розпочав Корейську війну (1950–53) з метою об'єднання всієї Кореї під своєю владою. Після вражаючих успіхів на першому етапі війни під егідою ООН було створено Міжнародну коаліцію на чолі з США (окрім американських і південнокорейських військ, входили контингенти Великої Британії, Канади, Греції, Франції Туреччини, Філіппін, Австралії, Нідерландів, Люксембургу, Таїланду та ін.). На боці КНДР у війні взяли участь бл. 1 млн. «китайських добровольців». СРСР офіційно не брав участі у війні (це означало піти проти міжнародної спільноти й ООН), проте надавав КНДР озброєння, військову техніку, радників. Є свідчення, що в Кореї таємно воювали радянські військові льотчики (напр., радянський «ас» О. І. Покришкін). Радянська й китайська підтримка допомогла встояти північнокорейському режиму, а сама війна завершилася поділом півострова по 38-й паралелі й утворенням двох Кореї.

Від самого початку свого існування КНДР отримувала неабияку допомогу від СРСР, що дозволило їй до сер. 1960-х рр. створити більш-менш життєздатну промисловість. Проте курс на автаркію після початку «відлиги» в СРСР, старіння обладнання й невміле господарювання вкупі з милітаризацією держави мало наслідком дефолт 1980 р. Ситуація ще більше ускладнилася з кризою й розпадом СРСР: на поч. 1990-х рр. відбулася деіндустріалізація КНДР, країна пережила декілька голодних років. Відсутність жодної відкритої статистики про його масштаби дозволяє лише припускати про число загиблих (говорять про

кількість від сотень тисяч до декількох мільйонів загиблих від голоду). Кім Ір Сен створив у КНДР тоталітарну систему «казарменого соціалізму», опорою якого був потужний репресивний апарат і тотальний контроль за населенням. Конституція 1972 р. закріпила «керівну роль ТПК» у державі. Попри режим партійної диктатури, влада в КНДР була зосереджена в руках вузької групи партійної номенклатури, яка значною мірою формувалася за сімейно-клановим принципом, а всі задекларовані конституцією представницькі державні органи (як і права й свободи громадян) були фікцією. В основі ідеологічної і державно-політичної (як, власне, й економічної) системи північнокорейського режиму було покладено концепцію «чучхе» (прибл. переклад «господар себе й оточуючого світу»). Ця філософська доктрина відома на Корейському пів-ві з часів Чосон¹, проте державною ідеологією стала за правління Кім Ір Сена (тому її ще називають «кімерсенізм»). Вважається, що вперше вона була викладена під час промови в грудні 1955 р., а її поява стала своєрідною відповіддю «імпортному марксизму» з метою підкреслити самостійність КНДР від СРСР і Китаю. Головні положення «чучхе» можна звести до наступних. 1) Суб'єктом історії є народ. Проте ця теза не передбачала демократії в зах. розумінні, оскільки опора на маси не передбачала рівності. Натомість народ становить складний ієрархічний організм, на вершині якого перебуває Вождь. Звідси – авторитарна, вождистська форма правління. 2) Нація, яка має високе почуття національної і революційної гідності, непереможна. На це була спрямована вся пропагандистська машина, базована на дезінформації, формуванні спотвореної картини дійсності, звеличенні власного режиму й Вождя. 3) На відміну від ринкової економіки, яка прагне прибутків, головною метою соціалістичної економіки є задоволення потреб країни й населення. Ідеологія «чучхе» наполягала на ідеалах соціалізму, розуміючи при цьому передусім пріоритет колективізму над індивідуалізмом. 4) Народ кожної країни має боротися не лише проти агресії і поработіння, за послідовний захист своєї незалежності, але й проти «імперіалізму» й «гегемонізму», які посягають на незалежність народів. Звідси – ізоляціонізм, автаркія, антиглобалізм. 5) Революція – це боротьба за реалізацію народними масами їх потреби в самостійності. Фактично, революція розуміється дуже широко, включаючи навіть буденну працю. Сидіти, склавши руки – рівнозначно відмові від революції. 6) Образ країни – «фортеці в облозі», яку необхідно захищати щодня. Головний ворог – Захід, який поневолив Півд. Корею. Тому головною метою режиму є визволення «нешасних братів» і возз'єднання корейців під владою Вождя. 7) Важливу роль відіграла доктрина «сонгун» («Армія понад усе»). Армія – головна опора незалежності. Звідси – політика першочергового задоволення потреб КНА, навіть тоді, коли населення вимирало від голоду. Армія в КНДР наділена державними функціями й контролює майже всі сфери життя суспільства з економікою включно. У 1994 р. було визначено, що вона вища за будь-які інші інституції держави й суспільства. У пропаганді «чучхе» держава нерідко зверталася до корейської міфології, сприймаючи її як продукт творчості корейського народу. Яскравим запозиченим

¹ Чосон (кор. «Країна вранішньої свіжості») – офіційна назва Кореї за правління династії Лі (1392 – 1910).

образом є крилатий кінь Чхолліма, який перетворений на символ прогресу й революції. Так само шанується фігура легендарного родоначальника корейської державності Тангуна, який прийшов із засніжених вершин не менш легендарного Пектусана. Щодо останнього, то в 1992 р. на одному з піків, що оточують кратер вулкану, було висічено напис завширшки 216 м.: «Пектусан. Свята гора революції (Кім Ір Сен, 16. 02. 1992)». Зображення Пектусану прикрашає державний герб КНДР.

Створена Кім Ір Сенем соціально-економічна й політично-ідеологічна система без суттєвих змін діє в КНДР по сьогодні. У країні, яка формально є республікою, править династія Кімів (за життя він призначив наступником сина *Кім Чен Іра*), ще за життя сформувався культ «Великого вождя», «творця раю на землі». Кім Ір Сен похований у меморіальному комплексі «Кимсуан», обладнаному в його кол. резиденції в Пхеньяні. День його народження є національним святом, пам'ятники прикрашають вулиці всіх північнокорейських міст, на його честь названі футбольний стадіон у Пхеньяні, головний університет, центральна площа в столиці й сотні площ і вулиць по всій країні. Вищою державною нагородою КНДР є «Орден Кім Ір Сена».

КІМ ЧЕН ИН (народ. 8. 01. 1982/83) – північнокорейський політичний і державний діяч, з 2011 р. керує Корейською Народно-Демократичною Республікою (КНДР): Великий керівник КНДР, генеральний секретар Трудової Партії Кореї (ТПК), Верховний головнокомандувач Корейської Народної Армії (КНА), Голова Державного Комітету Оборони. Син «Великого вождя» *Кім Чен Іра*, онук «Великого вождя» *Кім Ір Сена*. Середню освіту здобув у Швейцарії, потім навчався в Ун-ті ім. *Кім Ір Сена* й Військовому ін-ті в Пхеньяні. У 2007 р. *Кім Чен Ір* призначив його спадкоємцем, поступово залучав до керівництва партією й військовими органами КНДР. Після смерті батька (17. 12. 2011) став Верховним Головнокомандувачем КНА, генеральним секретарем ТПК.

Кім Чен Ин залишив незмінною політичну й ідеологічну структуру держави. Водночас скрутне економічне становище змусило піти на косметичні економічні реформи. У КНДР почали говорити про політику «реформ і відкритості». Дійсно, в сільському господарстві було запроваджено сімейний підряд («мала ланка») за зразком китайських реформ к. 1970-х рр. Сім'я могла розпоряджатися 60% врожаю. Як наслідок, суттєво зросли врожаї, країна змогла подолати небезпеку голоду. У рамках «політики зближення» з Півд. Кореєю продовжував роботу відкритий у 2004 р. Промисловий регіон Кесон (в 10 км. від демілітаризованої зони), де підприємства 15-ти південнокорейських чеболей¹ виробляли товари широкого вжитку. Там працювало 53,5 тис. осіб (з них 75% – жінки), щоправда, замість заробітної платні північнокорейська влада видавала робітниками купони на придбання товарів у спеціальних магазинах. Усе ж за 2004–11 рр. у Кесоні було вироблено товарів на 1,65 млрд. дол. У 2015 р. деякі державні підприємства отримали господарську самостійність Проте ці заходи нагадували радше пожежні заходи, аніж системну політику. Автаркія, галопуюча інфляція внаслідок непродуманої фінансової реформи 2009 р., санкції внаслідок

¹ Див. прим. на с. 236.

продовження реалізації ядерної програми, надмірна мілітаризація економіки (за різними даними, армія поглинає 40–60% ВВП) нівелювали всі позитиви від цих «реформ». Інвестиції з боку КНР припинились, у 2013 р. було призупинено роботу, а в 2016 р. остаточно закрито Промисловий регіон Кесон, а міжнародні санкції проти режиму Кім Чен Ина поставили населення КНДР на межу виживання. У зовнішній політиці КНДР продовжувала політику жорсткою конфронтації з Республікою Корея, Японією, США та Заходом узагалі. Натомість чи не єдиними «союзниками» режиму залишаються Китай і Російська Федерація. У 2013 р. КНДР анулювала Договір про ненапад з Півд. Кореєю й запровадила військовий стан. Утім, надалі були спроби порозуміння. У 2018 р. Кім Чен Ин тричі зустрічався з президентом Республіки Корея Мун Чжен Ином, наслідком чого стало підписання Декларації про денуклеаризацію Корейського півострова. КНДР взяла участь в Олімпійських іграх у Пхьончхані (Республіка Корея, 2018), а на змаганнях з хокею північнокорейські спортсмени виступали в об'єднаній команді з південнокорейськими. Того ж року північнокорейський керманіч у Сінгапурі зустрівся з президентом США Д. Трампом, де пообіцяв ядерне роззброєння взамін на гарантії безпеки. Проте це мало вплинуло на ситуацію на півострові: КНДР регулярно здійснює запуски балістичних ракет і не згортає ядерну програму. КНДР була однією з небагатьох держав (поряд з Білоруссю, Еритреєю і Сирією), яка підтримала агресію Росії проти України під час обговорення цього питання в ГА ООН 2. 03. 2022. 13. 07. 2022 Півн. Корея заявила про визнання фейкової терористичної «Донецької народної республіки». МЗС України у відповідь оголосив про намір розірвати дипломатичні відносини з державою Кім Чен Ина.

Кім Чен Ин докладає зусилля задля виходу з тіні своїх батька й особливо діда. ЗМІ й дослідники вже говорять про формування «кімченізму». ЗМІ КНДР, принаймні з осені 2021 р., почали називати його «Великим лідером» (до цього так величали лише *Кім Ир Сена*), з адміністративних будівель у Пхеньяні почали знімати портрети батька й діда.

КІМ ЧЕН ІР (при народ.: Юрій Ірсенович Кім, 16. 02. 1942 – 17. 12. 2011) – північнокорейський політичний і державний діяч, у 1994–2011 рр. керував Корейською Народно-Демократичною Республікою (КНДР): був Великим керівником КНДР, Генеральним секретарем Трудової Партії Кореї (ТПК), Верховним головнокомандувачем Корейської Народної Армії (КНА), Головою Державного Комітету Оборони. Син «Великого вождя» *Кім Ир Сена* й батько «Великого вождя» *Кім Чен Ина*. Місцем народж. вважається с. В'ятське Хабаровського краю (СРСР), де тоді дислокувалася 88-а окрема бригада Червоної Армії, одним з батальйонів якої командував його батько. Там же провів раннє дитинство. У листопаді 1945 р. з батьками прибув до Пхеньяна. Під час Корейської війни (1950–53) з матір'ю виїхав до Китаю, там відвідував школу. Навчався у військовому училищі поблизу Пхеньяна, в Пхеньянському державному ун-ті ім. *Кім Ир Сена*. Служив в особистій охороні батька, в апараті ТПК. У 1970-ті рр. увійшов до вищого партійного керівництва. 24. 12. 1991 Кім Чен Ир став головнокомандувачем КНА, 20. 04. 1992 отримав військове звання «маршал». З 1993 р. – Голова Ради Оборони КНДР, яка після внесення змін до Конституції

(1998) є найвищою державною посадою й «керує військовими, політичними й економічними силами країни». Переобранився на неї в 1998 і 2003 рр. 8. 10. 1997 призначений генеральним секретарем ТПК.

За правління Кім Чен Іра тривало подальше погіршення соціально-економічної ситуації в КНДР, спричинене повною автаркією й лівацькими експериментами ТПК. 1990-ті рр. стали часом деіндустріалізації країни, вона пережила декілька голодних років. Відсутність відкритої статистики про його масштаби дозволяє лише припускати кількість загиблих (говорять про цифру від сотень тисяч до декількох мільйонів загиблих голодною смертю). Населення виживало лише завдяки гуманітарній допомозі з боку Республіки Корея й США (по лінії Всесвітньої продовольчої програми ООН по боротьбі з голодом). Лише в 1999 р. ця організація надала КНДР 700 тис. т. зерна. Це дещо виправило ситуацію, проте, за даними міжнародних організацій на поч. 2000-х рр. 7% північнокорейських дітей жорстко недоїдали, 37% – недоїдали хронічно, а 23,4% – мали недостатню вагу. Кім Чен Ір продовжував розробляти запропоновані *Кім Ір Сеном* ідеї «чучхе», які викладені в багатьох його працях. Рідко з'являвся на публіці, переважно на зустрічах з вищим військовим командуванням. До 2000 р. не виїжджав за межі КНДР. Перший закордонний візит здійснив у травні 2000 р. (до Китаю) й у к. 2001 – на поч. 2002 рр. (до Росії). Кім Чен Ір панічно боявся літати, тож більшу частину півторамісячного візиту до Росії провів у потягу. У червні 2000 р. Кім Чен Ір зустрівся з президентом Республіки Кореї *Кім Де Чжуном* і підписав угоду про примирення й економічне співробітництво. У грудні 2004 р. у рамках «політики зближення» між обома Кореями було відкрито Промисловий регіон Кесон (у 10 км. від демілітаризованої зони), де підприємства 15-ти південнокорейських чеболей¹ виробляли товари широкого вжитку. Там працювало 53,5 тис. осіб (з них 75% – жінки), щоправда, замість заробітної платні північнокорейська влада видавала робітникам купони на придбання товарів у спеціальних магазинах. Усе ж за 2004–11 рр. в Кесоні було вироблено товарів на 1,65 млрд. дол. Тоді ж у КНДР почав вкладати кошти Китай: 1 млн. дол. у 2003 р. і 20 млн. дол. у 2004 р.

За життя Кім Чен Іра в КНДР сформувався культ його особи, який наклався на культ *Кім Ір Сена* й мав напіврелігійний характер. КНДР за його правління неодноразово звинувачували в систематичних порушеннях прав людини. Щороку Кім Чен Іра вносили до трійки найбільших диктаторів світу, а в 2003 і 2004 рр., за версією *Parade*², він очолював цей рейтинг. У 2009 р. наступником призначив свого молодшого сина Кім Чен Ина. Помер у власному потягу. Похований поряд з батьком у мавзолеї, Кимсуанському меморіальному палаці в Пхеньяні.

КІМБАНГУ, Симбон (12. 09. 1887 – 12. 10. 1954) – конголезький релігійний і політичний діяч, учасник національно-визвольного руху в Бельгійському Конго, баптистський проповідник і священник, засновник

¹ Див. прим. на с. 236.

² Див. прим. на с. 224.

кімбангізму, справив значний вплив на афрохристиянських¹ проповідників у 1920–30-ті рр. С. Кімбангу проповідував, що 21. 10. 1921 з неба зійде вогонь, який спопелить усіх «білих» у Бельгійському Конго. Він оголосив себе «чорним Ісусом» – визволителем від колоніального зла. Самих же колонізаторів він називав «породженням Сатани». Власне кібангізм як різновид афрохристиянства поєднував пуританську етику з заборонаю на насильство, багатоженство, чаклунство, танці, вживання алкоголю й тютюну. Найбільш радикальним стало гасло «Конго – конголезцям!» Тож кімбангізм швидко трансформувався з релігійного вчення на антиколоніальну ідеологію. Форми боротьби прихильників руху еволюціонували від пасивних (несплата податків, відмова працювати на плантаціях і копальнях) до активної масової боротьби й протесту (маніфестації, страйки, збройний опір). Послідовники С. Кімбангу вірили, що від влади «білих» колонізаторів їх врятують або афроамериканці, або сам Ісус. Після арешту С. Кімбангу в день «спопеляючого вогню» мали місце заворушення, натовп намагався його відбити, бельгійські солдати відкрили вогонь. С. Кімбангу зміг утекти, довго переховувався, в Бельгійському Конго було оголошено надзвичайний стан. С. Кімбангу зрештою здався, його засудили до смертної кари, яку замінили довічною каторгою. Він помер у в'язниці.

У 1959 р. колоніальна влада визнала кімбангізм релігією. З 1969 р. він входить до Всесвітньої ради церков. Особливостями його культу є хрещення після 12 років, а також те, що євхаристія здійснюється тричі на рік: на Різдво, Великдень і в день смерті «Пророка Кімбангу». Нині послідовниками кімбангізму є від 4,5 до 8 млн. конголезців.

КЛЕРК де, Фредерік Віллем (18. 03. 1936 – 11. 11. 2021) – південноафриканський політичний і державний діяч, президент ПАР [1989–94], один з ініціаторів згортання політики апартеїду, лауреат Нобелівської премії миру [1993]. Закінчив Почефструмський ун-т (1956), отримав диплом юриста. У 1961–72 рр. працював адвокатом. У 1973 р. став депутатом парламенту від Національної Партії (НП), неодноразово посідав міністерські пости: міністр соціального забезпечення й пенсій (1978–79), міністр шахт і енергетики (1979–82), міністр внутрішніх справ (1982–84), міністр внутрішніх справ і національної освіти (1984–89). У лютому 1989 р. очолив НП. У серпні 1989 р. Ф. де Клерк замінив *П. Боту* на посту президента. У лютому 1990 р. він презентував програму масштабних політичних реформ, ініціював діалог влади з лідерами організацій чорношкірого населення, легалізував усі опозиційні партії й амністував усіх політв'язнів. У цьому президент активно співпрацював з лідером Африканського Національного Конгресу (АНК) *Н. Манделлою*. У 1991–93 рр. були скасовані всі расистські закони, які лежали в основі політики апартеїду. У квітні 1993 р. Ф. де Клерк офіційно засудив апартеїд і від імені всіх «білих» мешканців ПАР вибачився перед чорношкірими. Того ж року він разом з

¹ Афрохристиянство – спільна назва для церков і сект, які у врівненні й обрядності поєднують положення християнства й місцевих традиційних африканських вірувань. Зародилось у к. XIX ст. у Півд. Африці шляхом пристосування різних християнських концесій до місцевих вірувань і культів.

Н. Манделлоу отримав Нобелівську премію миру. 14. 02. 1992 уряд Ф. де Клерка визнав Україну і 16. 03. 1992 встановив з нею дипломатичні відносини.

Після перших в історії ПАР загальних виборів у квітні 1994 р. Ф. де Клерк визнав перемогу АНК і *Н. Манделли*, посів пост другого віцепрезидента країни. У 1996 р. пішов у відставку, наступного року залишив пост керівника НП і пішов з політики. 3. 03. 2015 взяв участь у створенні «Агентства модернізації України», створеної за ініціативи громадських організацій і Федерації роботодавців України, а також найбільших профспілок. Помер від онкологічного захворювання.

КОЇДЗУМІ, Дзюнітіро (народ. 8. 01. 1942) – японський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [2001–06]. Походив з відомої родини, його батько був депутатом парламенту й начальником Управління Національної Оборони. Вивчав економіку в Ун-ті Кейо й Лондонському ун-ті. Через смерть батька (1969) змушений був повернутися до Японії, розпочав політичну кар'єру. Вступив до Ліберально-Демократичної Партії Японії (ЛДПЯ), був особистим секретарем прем'єр-міністра *Т. Фукуди*, депутатом парламенту (з 1972 р.), міністром охорони здоров'я (1988–89; 1996–98), пошти й телекомунікацій (1992–93). У 2001 р. очолив ЛДПЯ і став прем'єр-міністром.

Його урядування пізніше назвали «епохою Коїдзумі», оскільки уряд ініціював масштабні зміни в різних сферах японської політики. Коїдзумі Д. уперше ввів до складу уряду 5 жінок. В основі економічної програми було скорочення державних витрат, відмова від державної підтримки збиткових підприємств. Найбільшою реформою стала приватизація державної поштової служби. У 2002 р. Японія ратифікувала «Кіотський протокол» Ці реформи забезпечили стійке економічне зростання, яке почалось у 2003 р. Коїдзумі Д. здійснював активну зовнішню політику. Японія взяла курс на посилення економічної присутності в Центр. Азії, передусім у Казахстані й Узбекистані. Після терористичних актів у Нью-Йорку 11. 09. 2001 японські сили самооборони взяли безпрецедентну (для Японії) участь в антитерористичних операціях в Афганістані й Іраку. Він посилив оборонну співпрацю з США: в 2003 р. було ухвалене рішення про розміщення в Японії багаторівневої системи ПРО для захисту від можливих акцій з боку КНР, КНДР і Росії; у 2005 р. Японія й США підписали програму «Загальні стратегічні цілі», а в 2006 р. – «Японсько-американський альянс нового століття». Неодноразово піднімав питання про повернення суверенітету Японії над окупованими Росією «північними територіями» – Курильськими о-вами, вимагав припинення ядерної програми КНДР, через систематичні запуски нею балістичних ракет уряд Японії запровадив проти Пхеньяна санкції. У вересні 2006 р. ЛДПЯ очолив *С. Абе*, Д. Коїдзумі поступився йому постом прем'єр-міністра.

Після відставки Коїдзумі Д. на деякий час зник з публічного поля. Проте після аварії на атомній електростанції Фукусіма (2011) він виступив з кількома заявами, які не співпадали з офіційною позицією ЛДПЯ. Зокрема, він закликав японський уряд повністю відмовитися від атомної енергетики.

КОНАРЕ́, Альфа Ума́р (народ. 2. 02. 1946) – малійський політичний і державний діяч, президент [1992 – 2002]. Народ. у Каесі (Французький Судан,

Французька Західна Африка). У 1978–80 рр. був міністром у справах молоді, спорту, мистецтва й культури, в 1981–92 рр. – консультантом ЮНЕСКО й Програми розвитку ООН. У 1992 р. був обраний президентом на вільних виборах, організованих *А. Т. Туре*. На першу половину його правління припало велике повстання туарегів¹ на півн. країни, яких традиційно підтримала Лівія. На боці армії воювали ополченці з осілого населення півдня Малі. У 1996 р. було досягнуто перемир'я, президент обіцяв забезпечити туарегів економічною й соціальною гуманітарною допомогою, проте не дотримав слова. Повстання поновилися. А. У. Конаре здійснив адміністративну реформу, поділивши Малі на 682 «комуни», які отримали широке самоврядування. Уряд переклав на них питання землекористування, освіти, медицини, транспорту тощо. У 2001 р. він невдало спробував провести зміни до законодавства, аби дозволити собі втретє брати участь президентських виборах. У 2003–08 рр. був головою Комісії АС.

КОНОЕ, Фумімаро (12. 10. 1891 – 16. 12. 1945) – японський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1937–39; 1940–41; 1941]. Походив з давнього роду Фудзіваро, який перебував у родинних зв'язках з імператорською родиною, мав титул «князь». Був крупним акціонером дзайбацу² «Сумімото». З 1919 р. перебував у політиці, був депутатом парламенту, очолював верхню його палату. Під час першого урядування Коное Ф. Японія почала «реалізацію цілей імперії» в рамках концепції «Східноазійської сфери спільного процвітання». З «китайського інциденту» (7. 07. 1937) розпочалася агресія Японії в Китаї, яка переросла в повноцінну війну (війна «Канчжень», 1937–45). Виявом антирадянських настроїв стали агресії Японії біля оз. Хасан (на півдні Приморського краю СРСР, липень – серпень 1938 р.) і на р. Халхін-Гол (на кордоні Монголії і Манчжоу-Го, травень – серпень 1939 р.). Своїм вторгненням до Монголії Японія припускала не лише захоплення її території, але й окупацію Уссурійської, Хабаровської, Амурської обл. СРСР. Окрім того, це порушило б зв'язок СРСР з Китаєм. Поразки на півночі змусили Японію зосередитися на Китаї й «південних морях». 27. 09. 1940 Японія уклала Берлінський пакт з Німеччиною й Італією. Завдяки цьому вона зберегла контроль над кол. німецькими володіннями в Тихому океані, переданими їй по завершенні Першої світової війни. Цей пакт був спрямований як проти СРСР, так і проти США й Великої Британії, при цьому Японії відводилася роль привернення уваги Британії до Далекого Сходу й утримання США від активної участі у війні в Європі. Коное Ф. започаткував комплекс заходів, які отримали назву «нovoї економічної» й «нovoї політичної структури». З метою консолідації нації було оголошено «рух по мобілізації національного духу». Економіка країни швидко переводилася на військові рейки, що спричинило серйозні економічні труднощі в 1937–41 рр. Велика увага приділялася мобілізації усіх сил і засобів для війни («рух служіння Вітчизні через виробництво»). Створювались асоціації для контролю над різним галузями промисловості, які, діяли від імені держави й виконували функції нагляду, постачання, регулювання тощо. Як наслідок, у

¹ Див. прим. на с. 170.

² Див. прим. на с. 208.

1940 р. в Японії сформувалася система «економіки військового часу», яка дозволила взяти під контроль і використовувати у військових цілях усі людські, матеріальні й фінансові ресурси, маніпулювати суспільною свідомістю.

Найбільш повно політика Коноє Ф. проявилась улітку 1940 р., під час його другого приходу до влади. У перші дні він виступив по радіо з роз'ясненням сутності «нової політичної структури». Він заявив, що вона покликана забезпечити «співробітництво та єдність влади й народу, жертвне служіння державі кожного підданого на своєму робочому місці». Коноє Ф. заявив, що суспільні позиції партій усіх напрямків уже несумісні з новою державною структурою. Продовж липня – серпня 1940 р. всі партії «саморозпустилися». Коноє Ф. ініціював «рух за нову партію», внаслідок чого виникло «Об'єднання для підтримки імператорської влади». Будучи організаційним оформленням «нової політичної структури», воно зміцнило авторитарну владу, культивувало монархізм, здійснювало ідеологічний контроль за населенням і фінансувалося з державного бюджету. Таким чином, «нова економічна структура» й «нова політична структура» стали стовпами внутрішнього життя Японії воєнного часу.

Коноє Ф. намагався уникнути війни з США, проте як голова уряду мусив безпосередньо готувати напад на Пьорл-Харбор (7. 12. 1941). Утім, тоді він уже не очолював уряд: у листопаді 1941 р. він пішов у відставку. У липні 1944 р. Коноє Ф. очолював дипломатичну місію до Москви, яка не мала жодних результатів. Після капітуляції Японії (2. 09. 1945) й окупації її американськими військами була реальна загроза притягнення Коноє Ф. до відповідальності. Не чекаючи цього, він вкоротив собі віку.

КОНТЕ́, Лансанá (30. 11. 1934 – 22. 12. 2008) – гвінейський військовий, політичний і державний діяч, президент Гвінеї [1984 – 2008]. Народ у с. Мусайя (пров. Дубрека, Французька Гвінея, Французька Західна Африка), етнічний сусу¹, мусульманин. Коран вивчав удома, відвідував місцеву школу, потім навчався у військових школах у Бержервіллі (Берег Слонової кістки, суч. Кот-д'Івуар) і Сен-Луї (Сенегал). У червні 1956 р. розпочав службу в французькій колоніальній армії – у 1-му полку сенегальських стрільців, воював в Алжирі, дослужився до капрала. Після проголошення незалежності Гвінеї (2. 10. 1958). Л. Конте попросив відставки й дозволу повернутися на батьківщину. У 1962 р. закінчив військове училище в Конакрі, далі навчався в СРСР (1970). 22. 03. 1970 відзначився під час придушення заколоту проти *А. С. Туре*, за що отримав медаль «За заслуги перед нацією» й звання капітана. У травні 1975 р. у званні майора був призначений начальником штабу сухопутних військ. У 1977 р. став підполковником, у 1982 р. – полковником. З 1980 р. був членом ЦК Демократичної Партії Гвінеї і депутатом парламенту.

3. 04. 1984 Л. Конте здійснив державний переворот і відсторонив від влади президента Л. Л. Беавогу (був при владі 8 днів). Він очолив Військовий Комітет Національного Відродження, став президентом, головнокомандувачем ЗС і міністром оборони. У грудні 1984 р. він скасував посаду прем'єр-міністра й сам

¹ Сусу – народ у Зах. Африці (Гвінея, Гвінея-Бісау, Сьєрра-Леоне) загальною чисельністю бл. 1,2 млн. Їхня мова належить до групи манде нігеро-кордофанської мовної сім'ї.

очолив уряд (до червня 1986 р.). Л. Конте встановив однопартійний режим, лише в 1992 р. дозволив утворювати партії, сам заснував і очолив Партію Єдності й Прогресу. У грудні 1993 р. Л. Конте переміг на вільних президентських виборах. Економіка Гвінеї базувалася на гірничій промисловості, передусім на видобутку бокситів, золота й діамантів. У 1992 р. до країни прийшли капітали іноземних ТНК (Франції, США, Канади). За рахунок іноземних інвестицій здійснювалося будівництво доріг. Утім, 70% населення країни працювали в нерентабельному аграрному секторі, який не міг забезпечити продовольчих потреб населення. У лютому 1998 р. Л. Конте переобрався на посаду президента, а в листопаді 2001 р. провів зміни до конституції, які подовжили президентську каденцію до 7 років і зняли обмеження на кількість президентських термінів. Як наслідок, опозиція бойкотувала вибори в грудні 2003 р. Влада Л. Конте дедалі посилювалася, водночас Гвінея залишалася однією з найбідніших держав світу. На президента були скоєні декілька замахів: неодноразово його кортежі обстрілювали, в президентський палац жбурляли вибухівку. Відповіддю були масові арешти, які лише провокували нові страйки й демонстрації протесту. У 2007 р. Л. Конте запровадив надзвичайний стан. Здоров'я президента погіршувалось, у 2006–07 рр. він тривалий час лікувався в Марокко і Швейцарії. Л. Конте помер у Конакрі, похований у рідному селі.

КОТАНЕ, Мбзес (9. 08. 1905 – 19. 05. 1978) – південноафриканський політичний діяч, борець проти апартеїду, генеральний секретар Південноафриканської Комуністичної партії (ПАКП). Народ. у Трансваалі в селянській родині, етнічний тсвана¹. Навчався в початковій школі, працював на фермі батраком, на копальнях у Крюгерсдорпі. У 1928 р. вступив до лав Африканського Національного Конгресу, наступного року – до ПАКП. Неодноразово перебував під арештом. У 1931 р. виїхав до СРСР, навчався в Міжнародній Ленінській школі в Москві. У 1938 р. очолив ПАКП, боровся проти апартеїду. У 1955 р. представляв ПАКП на Бандунзькій конференції в Індонезії. Помер у Москві, був похований на Новодівочому цвинтарі, але був перепохований у м. Пелла (Півн.-Зах. пров. ПАР).

КРИШТИНА, Орланду (1927 – 17. 04. 1983) – мозамбіцький військовий і політичний діяч, один із засновників і генеральний секретар «Мозамбіцького національного опору» (абр. з порт.: РЕНАМО), який у громадянській війні (1976–92) протистояв «Фронту визволення Мозамбіку» (абр. з порт.: ФРЕЛІМО). Народ. у Португалії, син унтер-офіцера. Навчався в Лісабонському ун-ті. Студентом вступив до Португальської Комуністичної Партії, його мати була її активісткою. Остерігаючись арешту сина, вона запропонувала йому виїхати до Мозамбіку, де в батька була ферма. У 1948 р. О. Криштину мобілізували до португальської колоніальної армії, після проходження служби він працював на фермі, був професійним мисливцем на велику дичину. Він сприйняв африканські традиції і спосіб життя, одружився з мусульманкою, донькою вождя племені яо. Водночас О. Криштина був

¹ Тсвана – народ групи банту (див. прим. на с. 211) в Півд. Африці (ПАР, Ботсвана, Намібія, Зімбабве) загальною чисельністю бл. 5 млн. осіб.

прибічником ідей лужотропікалізму¹ й португальського колоніалізму. У 1962 р. він повернувся до колоніальних військ, був агентом оперативної розвідки. Виконуючи бойове завдання (мав створювати лояльні до португальців антикомуністичні формування з корінного населення Мозамбіку), в 1963 р. він перебрався до Танзанії і вступив до лав ліворадикальної ФРЕЛІМО. Водночас створив кілька загонів ополчення для охорони сіл і плантацій, які йому протистояли. Після проголошення незалежності Мозамбіку (25. 07. 1975) й приходу до влади ФРЕЛІМО О. Криштина відкинув прорадянський режим. На основі своїх ополчень він прагнув створити опозиційну ФРЕЛІМО організацію. Був заарештований, після звільнення перебрався до Півд. Родезії, яка стала базою мозамбіцької опозиції. Там він створив радіостанцію «Голос вільної Африки», яка мовила на тер. Мозамбіку. У 1976–77 рр. спільно з *А. Матсангаїссом* створив РЕНАМО, яка в травні 1977 р. розпочала бойові дії проти уряду ФРЕЛІМО. 17. 10. 1979 *А. Матсангаїсса* загинув, військове крило РЕНАМО очолив *А. Длакама*, а О. Криштина став генеральним секретарем партії. Після проголошення незалежності Зімбабве (18. 04. 1980) її прем'єр-міністр *Р. Мугабе* в громадянській війні в Мозамбіку підтримував режим *С. Машелу*. РЕНАМО втратила свою базу, тож О. Криштина заручився підтримкою уряду *П. Боти* в ПАР. Там, на фермі поблизу Преторії, він жив останні роки життя. О. Криштина загинув за невстановлених обставин на своїй фермі. Вважається, що він став жертвою внутрішнього конфлікту в РЕНАМО. В убивстві звинуватили бойовика організації Б. Бомбу. Його з 5 поплічниками стратили спецслужби РЕНАМО.

КУНЧЕ́, Сейні́ (1. 07. 1931 – 10. 11. 1987) – нігерський військовий, політичний і державний діяч, голова Вищої Військової Ради й президент Нігеру [1974–87]. Народ. у Фанду (Нігер, Французька Західна Африка), нащадок племінних вождів джерма², мусульманин. У 1949 р. закінчив військове училище, служив у французькій колоніальній армії, дослужився до сержанта. Після здобуття Нігером незалежності (3. 08. 1960) продовжив службу, в 1965–69 рр. навчався у Військовій ак. в Парижі. По її завершенні був призначений заступником начальника Генерального Штабу, а в 1973 р. – начальником. Нігер тоді був однією з найбідніших держав світу, до того ж невдоволення населення викликала однопартійна диктатура першого президента країни *А. А. Діорі*, переслідування ним опозиції, корупція й непомітність. 15. 04. 1974 С. Кунче здійснив безкровний військовий переворот, відсторонив від влади президента, призупинив дію конституції, розпустив Національну Асамблею. 17. 04. 1974 була створена Вища Військова Рада, яка призначила його президентом. Він одразу ж наказав розподілити серед населення країни стратегічні запаси продовольства, дозволив повернутися на батьківщину політикам, яких видворив з країни *А. А. Діорі*. Утім, він зберіг однопартійну систему, відсторонив від політики потенційних опонентів, встановлений ним режим був військовою диктатурою. С. Кунче орієнтувався на Францію, підтримував дружні відносини з

¹ Див. *Фрейре Ж.*

² Див. прим. на с. 169.

арабськими країнами. У 1975, 1976 і 1983 рр. у Нігері відбулися невдалі спроби військових переворотів. 24. 01. 1983 він призначив «цивільного» прем'єр-міністра, в 1984 р. розробив і провів через референдум «Національну хартію» – нову конституцію країни. У 1986 р. С. Кунче важко захворів і наступного року помер від онкологічного захворювання. На його честь назвали головну спортивну арену країни – стадіон у Ніамеї.

КУРОСАВА, Акіра (23. 03. 1910 – 6. 09. 1998) – японський кінорежисер, сценарист, продюсер, одна з найвпливовіших постатей в історії світового кінематографу. Народ. у Токіо, з дитинства тяжів до мистецтва. У 1928 р. на виставці «Ніка-тен» виставив свою картину «Сейбуцу». З 1930-х рр. працював винятково в кінематографі. Спочатку був асистентом режисера Ямамото Кадзіро. У 1943 р. зняв свій перший фільм за власним сценарієм «Геній дзюдо». Далі були «Геній дзюдо-2» і «П'яний янгол». Світову славу приніс Куросаві А. фільм «Расьомон» (1950), який започаткував «самурайську»¹ тематику в його творчості. Стрічка отримала головний приз «Золотий Лев» Венеціанського кінофестивалю, а також спеціальну премію «Оскар» (1952) за найкращий іноземний фільм. Це було перше нагородження в цій категорії неєвропейської стрічки. Куросава А. зняв загалом понад 30 фільмів, найбільш відомим серед яких були «Ідіот» (1951 р., за романом Ф. М. Достоевського), «Жити» (1952), «Сім самураїв» (1954 р., мав колосальний успіх у США, на нього знято декілька рімейків²), «Я живу в страху» (1955 р., антивоєнна драма), «Трон у крові» (1957 р., за мотивами «Макбета» В. Шекспіра), «На дні» (за мотивами М. Горького, проте дію сюжету переніс до Японії доби сьогунату Токугава), «Три негідники в прихованій фортеці» (1960), «Погані сплять спокійно» (1960), «Охоронець» (1961), «Хоробрий самурай» (1975) та ін. Його останньою роботою стала стрічка «Ще ні» (1993). Куросава А. помер від інсульту, похований у Камакурі (преф. Канагава, о. Хонсю) при храмі Ан'йо-ін.

Куросава А. вважається класиком японського й світового кіномистецтва, справив значний вплив на розвиток світового кіно. 6 його фільмів входять до переліку кращих 250 фільмів в історії кіно за версією IMDb³. Його творчість вплинула на багатьох кіномитців, зокр. на Д. Лукаса, Ф. Фелліні та ін.

КУТБ, Сеїд (9. 10. 1906 – 29. 08. 1966) – єгипетський ісламський теоретик, один з керівників організації «Брати-мусульмани». Народ. в Асьоті. Навчався в медресе, 10-тирічним знав Коран напам'ять. Далі навчався в ліцеї в Каїрі й Каїрському ун-ті. Був сільським вчителем, кілька років працював у міністерстві громадської освіти. Молодим писав вірші, прозу, проте «романтичний» період тривав недовго: С. Кутб захопився теоретичними проблемами ісламу. У 1951 р. він вступив до «Братів-мусульман», очолював відділ пропаганди. Свої ідеї виклав у працях «Соціальна справедливість в ісламі», «У затінку Корану», «Віхи на шляху» та ін. У них він критикував

¹ Див. прим. на с. 207.

² Найвідомішою адаптацією був фільм Д. Стюрджеса «Чудова сімка» (1960).

³ IMDb (Internet Movie Database, «база даних фільмів в Інтернеті») – найбільша база даних фільмів та сайт про кінематограф, за своєю концепцією нагадує Вікіпедію.

притаманний Заходу культ матеріального накопичення. За його переконанням, в ісламі найвищими є духовні, а не матеріальні цінності. Він вважав, що тогочасне йому ісламське суспільство не відповіло нормам вчення, проголошеного Пророком, і повернулося до «джахилії» («доісламського варварства»). Саме через слабкість у вірі ісламські країни відставали в розвитку від держав Заходу. Шлях до відродження «справжнього ісламу», за С. Кутбом, лежав через утворення замкнених груп «справжніх мусульман», які мали відмовитися від навколишнього світу й зміцнювати свою віру. Він не відкидав насильства на шляху до створення фундаменталістського ісламського режиму. Обов'язком справжнього мусульманина мали стати гасла «Аллах – ідеал», «Пророк Мухаммед – вождь», «Джихад – засіб досягнення мети», «Смерть в ім'я Аллаха – заповітна мрія». Ідеї С. Кутба вплинули на ідеологію багатьох ісламських радикальних організацій.

Ідеї С. Кутби суперечили ідеологічному підґрунтю світського режиму *Г. А. Насера*. Його звинуватили в розпалюванні релігійної ворожнечі й за вироком суду повісили.

КУФУОР, Джон (народ. 8.12.1938) – ганський політичний і державний діяч, один із символів демократизації країни, президент [2001–08]. Народ. у Кумасі в шляхетній католицькій родині ашанті¹. Отримав блискучу освіту: навчався в початковій школі, школі-інтернаті Осен-Туту, в коледжі Премпех, престижному коледжі Лінкольн-Інн у Лондоні (Велика Британія, отримав кваліфікацію адвоката), в Ексетер-коледжі Оксфордського ун-ту (Велика Британія). Працював адвокатом. У 1979–81 рр. був депутатом парламенту, одним з опозиційних лідерів. У січні 1982 р. ще з кількома опозиціонерами увійшов до складу уряду диктатора *Дж. Роллінгса*, був секретарем у справах місцевого самоврядування. На знак протесту проти репресій режиму за 7 місяців подав у відставку. Займався бізнесом, проте згодом повернувся до політики. Д. Куфуор став одним із засновників і лідерів Нової Патріотичної Партії, яка була головним супротивником режиму *Дж. Роллінгса*. На президентських виборах 1996 р. був його головним опонентом, але програв. Проте уже в 2000 р. зміг перемогти колишнього віцепрезидента й ставленника *Дж. Роллінгса* А. Міллса. Д. Куфуор започаткував економічні реформи за принципами «шокової терапії», що дозволило отримати від МВФ і Світового банку пільгову програму виплати зовнішнього боргу й домогтися від зовнішніх кредиторів списання його половини. Переміг на виборах 2004 р. Був головою АС у 2007–08 рр. Після президентства працював у різних міжнародних організаціях. У 2011 р. отримав Всесвітню продовольчу премію за якість управління на посту президента Гани й персональний внесок у боротьбу з бідністю й голодом.

КУЧЕ́К-ХАН, Мирза́ (1880/1881 – листопад/грудень 1921) – перський (іранський) військовий і політичний діяч, засновник і лідер руху «дженгелійців», очільник потужного антиурядового повстанського руху в к. 1910-х – на поч.

¹ Ашанті (букв. «ті, що об'єднані для війни») – західноафриканський народ групи акан, їхня мова належить до нігеро-конголезької макросім'ї. Проживають переважно в центр. Гані (2,9 млн. із загальної кількості 3,3 млн.).

1920-х рр. Народ. у Решті, був сином місцевого чиновника. Навчався в рідному місті й у Тегерані. Став відомим під час Іранської революції 1905–11 р., зокрема під час походу фedaїв¹ на Казвін. Уже тоді його характеризували як «популярного на Півночі хороброго й безкорисливого муджахіда²», «політично безграмотного», але «справжнього патріота», «чесного й сумлінного ідеаліста». Став лідером дженгелійців (з фарсі³ «лісові люди») – повстанських загонів, які, скориставшись політичною анархією, брали під свій контроль цілі райони й створювали там альтернативні державним органи влади, розв'язували соціальні проблеми й не корилися ані центральній владі, ані англійцям, ані росіянам. З осені 1915 р., коли російські війська знову зайняли Гілян, він зі своїми загонами успішно протистояв як російським, так і шахським військам. У 1917 р. М. Кучек-хан створив Комітет, який «боровся під знаменом ісламу проти іноземного впливу в Персії». Попри поразки (спочатку від англійців, потім від Перської козацької бригади) він мав значний вплив на населення не лише Гілян, але й Іранського Азербайджану, Хорасану.

Під приводом переслідування залишків білогвардійських військ, які знайшли притулок у Півн. Персії, російські більшовики вирішили скористатися масовим антианглійським й антишахським рухом і створити «перську революційну базу». 18. 05. 1920 кораблі Волзько-Каспійської флотилії на чолі з *Ф. Ф. Раскольниковим* обстріляли північноіранський порт Ензелі (пров. Гілян). Після цього місто атакував морський десант за підтримки піхоти, яка днем раніше перетнула іранський кордон суходолом. Створивши плацдарм в Ензелі, *Ф. Ф. Раскольников* вислав розвідувальні загоны для налагодження контактів з дженгелійцями, яких у Кремлі помилково вважали природними союзниками більшовиків у Персії. На мітингу в Ензелі більшовики відверто збрехали місцевому населенню, що їх запросив до Персії М. Кучек-хан. Насправді ж він дав «дозвіл» на перебування більшовиків у Гіляні лише 27. 05. 1920, під час таємної зустрічі М. Кучек-хана з С. Орджонікідзе і *Ф. Ф. Раскольниковим*. На поч. червня була проголошена Персидська (Гілянська) Радянська Соціалістична Республіка, тимчасовий уряд якої очолив М. Кучек-хан. Після цього більшовики розгорнули в Гіляні бурхливу діяльність, створили «Іранську Червону Армію», яку очолив кол. «царський» генерал В. Каргаретелі. 22–24. 06. 1920 в Ензелі відбувся I з'їзд Іранської Комуністичної Партії, на якому були присутні 60 делегатів. Більшість їх давно мешкали за межами Ірану, переважно в Російському Азербайджані. Усе це спричинило конфлікт між більшовиками й

¹ Див. прим. на с. 209.

² Моджахед, муджахід (араб. «борець», «той, що докладає зусиль») – учасник джихаду – «священної війни». Але всупереч усталеній (передусім на Заході) думці, моджахед – не обов'язково воїн. Ним може бути будь-який мусульманин, чия діяльність вкладається в причинні рамки одного з визначень джихаду. Моджахедом може бути і вчитель, і мулла, і мати, яка виховує дитину. Загиблий моджахед вважається шахідом (див. прим. на с. 82). В європейських мовах термін «моджахед» (як і «шахід») часто сприймається як синонім поняття «ісламський бойовик» чи «терорист». Пов'язано це з тим, що члени радикальних ісламських угруповань (як то учасники антирадянського опору в Афганістані) називали себе «моджахедами».

³ Див. прим. на с. 111.

М. Кучек-ханом і подальший розкол, який відбувся в к. липня. 4.08.1920 М. Кучек-хан відкрито виступив проти російських більшовиків і іранських комуністів, розпочалися бойові дії, ситуація складалася не на користь «експортерів пролетарської революції». Росія була вимушена вивести свої війська з Персії. Залишки Гілянської республіки й загонів дженгелійців розгромили урядові війська на чолі з Реха-ханом (майб. *Реза-шах Пехлеві*). М. Кучек-хан утік і переховувався в горах, але його схопили, видали владі й публічно стратили.

КХАМА, Серетсе (1.07.1921 – 13.07.1980) – ботсванійський політичний і державний діяч, перший президент Ботсвани [1966–80], відіграв вирішальну роль у тому, що ця держава стала взірцем демократії та інституційної стабільності в Африці. Народ. у британському протектораті¹ Бечуаналенд, син вождя тсванійського² племені бамангвато, 4-річним отримав титул «кгосі» – «король». Здобув юридичну освіту в ПАР і Великій Британії. Одружився на англійці, через це в 1949 р. був позбавлений титулу. У 1956 р. був обраний до місцевої ради Бечуаналенду. У 1961 р. С. Кхама заснував і очолив Демократичну Партію Бечуаналенду (ДПБ), яка сповідувала соціалістичні й panaфриканські ідеї. На виборах 1965 р. вона здобула перемогу, С. Кхама став прем'єр-міністром протекторату й був удостоєний Орденом Британської імперії. Одним з перших його рішень стало перенесення столиці до Габороне.

30.09.1966 Бечуаналенд отримав незалежність (був перейменований на Ботсвану), того ж дня відбулися президентські вибори, на яких переміг С. Кхама. Надалі парламент щоразу обирав його президентом, оскільки ДПБ завжди мала більшість місць у законодавчому органі. Ботсвана тоді була бідною країною з високою часткою неписьменного населення. Президент переорієнтував економіку країни на зовнішні ринки, здійснював ліберальну економічну політику, сприяв забезпеченню верховенства права. Держава стимулювала розвиток видобувної галузі (мідь, вугілля, діаманти), завдяки чому ВВП країни на душу населення зріс з 93 дол. у 1967 р. до 1 060 дол. у 1980 р. Прибутки від експорту корисних копалин влада спрямовувала в соціальну сферу й розвиток людського капіталу. С. Кхама успішно боровся з корупцією. Важливим фактором уникнення етнічних і політичних конфліктів, окрім економічних успіхів, було рівномірне представництво найбільших етнічних груп в органах влади й місцевої адміністрації. С. Кхама помер від онкологічного захворювання. Він глибоко шанується в Ботсвані й за її межами як видатний політичний і державний діяч.

¹ Див. прим. на с. 9.

² Тсвана – див. прим. на с. 246.

Л (Ламізана – Лю)

ЛАМІЗАНА́, Абубакáр Сангулé (31. 01. 1916 – 26. 05. 2008) – буркінійський військовий, політичний і державний діяч, президент Верхньої Вольти (суч. Буркіна-Фасо) [1966–80]. Народ. у селянській родині у Французькій Верхній Вольті (Французька Західна Африка, ФЗА), мусульманин. Закінчив середню школу в Уахігуя й військову школу для африканців у Сен-Луї (Сенегал, ФЗА). З 1936 р. служив у французькій колоніальній армії, воював в Індокитаї й Алжирі, дослужився до капітана. Після проголошення незалежності Верхньої Вольти (5. 08. 1960) був чи не найдосвідченішим офіцером країни, президент *М. Ямеого* доручив йому формування ЗС. А. С. Ламізана був популярним серед населення, мав значний вплив на політику. Він скористався загальним невдоволенням політикою уряду й 3. 01. 1966 відсторонив *М. Ямеого* від влади, об'єднав посади президента, прем'єр-міністра (до 1971 р.), міністра оборони й міністра закордонних справ. Присвоїв собі звання бригадного генерала. А. С. Ламізана обіцяв у 1970 р. схвалити конституцію й передати владу цивільному уряду, в 1971 р. призначив прем'єр-міністром Ж. К. Уедраого. Проте через сильні посухи й економічні труднощі на поч. 1970-х рр. в уряді розпочалася фракційна боротьба, в 1974 р. президент звільнив прем'єр-міністра й сам очолив уряд. У 1978 р. переобрався на безальтернативних президентських виборах. Попри авторитарний режим, А. С. Ламізана визнавали в світі, Верхню Вольту відвідав президент США Р. Ніксон, 15. 10. 1973 сам президент африканської країни мав зустріч з президентом США в Овальному кабінеті Білого дому. У листопаді 1980 р. у Верхній Вольті відбувся черговий військовий переворот, владу захопив С. Зербо. У 1984 р. розпочав роботу трибунал у справі про можливі зловживання А. С. Ламізани на посту президента, проте провини його не знайшли. Далі перебував поза політикою.

ЛАУРЕ́ЛЬ, Хосé (9. 11. 1891 – 6. 11. 1959) – філіппінський політичний і державний діяч, президент т. зв «Другої Філіппінської республіки» [1943–45] – маріонеткової держави, створеної Японією під час Другої світової війни. Народ. у заможній родині, в 1915 р. закінчив юридичний коледж Ун-ту Філіппін, у 1919 р. – Ун-т Санто-Томас і Школу права Єльського ун-ту (США). Був міністром внутрішніх справ і місцевого самоврядування (1922–23), потім – сенатором, членом Верховного Суду. Під час Другої світової війни Х. Лаурель пішов на колаборацію з японськими окупаційними військами. Він сформував Тимчасовий уряд, був головою комісії з підготовки «конституції», 14. 10. 1943 став «президентом» Філіппінської Республіки. Представляв її на Великій Східноазійській конференції в Токіо (Японія). Двічі на нього скоювали замаху філіппінські партизани. Після капітуляції Японії в ПСА (15. 08. 1945) розпустив уряд. За наказом *Д. Макаптура* Х. Лауреля заарештували, його утримували у в'язниці для військових злочинців Сугато в Токіо, проте в липні 1946 р. випустили на волю. У 1948 р. президент *М. Рохас* підписав помилування, в 1951 р. Х. Лауреля обрали до Сенату. У 1954 р. на чолі філіппінської делегації він відвідав США, підписав декілька торговельних угод. У 1957 р. пішов з

політики. Попри співпрацю з японськими окупаційними військами, на Філіппінах Х. Лауреля вважають третім президентом країни.

ЛАХУД, Еміль Джаміль (народ. 12.01.1936) – ліванський військовий, політичний і державний діяч, президент [1998–2007]. Народ. у м. Баабдат (пров. Гірський Ліван), християнин-мароніт¹. Батько був генералом, депутатом парламенту, міністром праці й соціальних справ; мати мала вірменське коріння. Після закінчення початкової і середньої шкіл у 1956 р. вступив до Королівського військово-морського коледжу в Дартмуті (Велика Британія). По його закінченні розпочав службу у ВМС Лівану. Восени 1967 р. відбув до США, навчався в Інституті хімічних, біологічних і радіаційних досліджень, потім – на військово-морських штабних курсах у Род-Айленді. У 1973–74 рр. очолював особистий штаб головнокомандувача ЗС Лівану. У 1979–80 рр. знову навчався в США, у Військово-морському командному коледжі в Род-Айленді. У 1980 р. очолив кадровий департамент ЗС Лівану, в 1985 р. отримав звання контр-адмірала, 28.11.1989 став головнокомандувачем ЗС Лівану. Під його командуванням у жовтні 1990 р. урядові війська придушили заколот генерала *М. Ауна*. Е. Д. Лахуд започаткував реформування армії, намагався залучити до її лав усі угруповання, які брали участь у громадянській війні. Запровадив практику, коли представники різних етноконфесійних общин Лівану проходили службу в тих регіонах, з яких їх призивали. Це дозволило придушити останні осередки повстанських рухів у країні.

15.08.1998 парламент Лівану одногосно обрав Е. Д. Лахуда президентом. Його також підтримала Сирія, війська якої перебували в Лівані з 1976 р. Між президентом і прем'єр-міністром *Р. Харірі* одразу ж виниклим непорозуміння, він подав у відставку. Щоправда, у 2000 р. очолюваний *Р. Харірі* блок партій переміг на парламентських виборах і він знову очолив уряд. Відносини між ним і президентом залишалися напруженими. Е. Д. Лахуд займав жорстку антиізраїльську й просирійську позицію. Він публічно вимагав від Тель-Авіва звільнення окупованих територій, зокрема, повернення Сирії Голанських висот. 8.09.2004 парламент продовжив повноваження президента. На знак протесту проти цього рішення *Р. Харірі* подав у відставку. 14.02.2005 він загинув від рук терориста. У вбивстві політика звинуватили Сирію, яку підтримував Е. Д. Лахуд. Антисирійські й антиурядові виступи переросли в «Кедрову революцію» (лютий – квітень 2005 р.). Сирія мусила вивести свої війська з Лівану, а на парламентських виборах перемогли антисирійські сили. Більшість з них вимагали відставки президента, такої ж думки (згідно з соціологічними опитуваннями) були 55% ліванців. У лютому 2006 р., до річниці загибелі *Р. Харірі*, Ліваном прокотилася хвиля демонстрацій. Вимогу відставки президента підтримали *М. Аун* і голова маронітської церкви патріарх Насрулла Бутрос Сфейр. Після ізраїльського вторгнення до Лівану у відповідь на постійні атаки «Хезболли» в липні 2006 р. Е. Д. Лахуд виступив з черговими антиізраїльськими заявами. Він залишив пост президента у визначений термін, 24.11.2007. Він відійшов від політики, лише зрідка виступав у ЗМІ. Восени

¹ Див. прим. на с. 75.

2008 р. в Ірані він зустрівся з президентом *М. Ахмадінежадом*, подякував йому за стійку антиізраїльську позицію. Неодноразово заявляв про підтримку «Хамас» в його протистоянні Ізраїлю в Секторі Гази.

ЛЕ Дик Тхо (спр. ім'я: Фан Динь Кхай; 1911 – 13. 10. 1990) – в'єтнамський військовий і політичний діяч, лауреат Нобелівської премії миру (1973), від якої відмовився. Відомостей про ранні роки життя немає. Був співзасновником Комуністичної Партії Індокитаю (КПІ, 1930 р.). У 1930–36 і 1939–44 рр. перебував у французьких в'язницях. Був співзасновником «Ліги незалежності В'єтнаму» («В'єтмінь»). Під час В'єтнамської війни (1955–75) працював у Півд. В'єтнамі від ЦК Партії Трудящих В'єтнаму (з 1956 р. – Комуністичної Партії В'єтнаму). Був одним з найбільш впливових діячів партії, в 1955–86 рр. входив до її Політбюро. Ле Дик Тхо очолював північно-в'єтнамську делегацію на мирних переговорах із США в Парижі, мав таємні зустрічі з державним секретарем Г. Кіссінджером, що дозволило підписати Паризькі домовленості про припинення вогню (27. 01. 1973). На знак відзначення цієї події Ле Дик Тхо й Г. Кіссінджер того ж року стали лауреатами Нобелівської премії миру «на знак визнання заслуг у зв'язку з перемир'ям у В'єтнамі». Утім, в'єтнамець відмовився від неї, заявивши, що насправді домовленості не припинили війни. Найбільш вірогідно, що Ле Дик Тхо очолював в'єтнамські війська під час вторгнення до сусідньої Камбоджі (грудень 1978 – січень 1979 рр.) і повалення там режиму «червоних кхмерів». Він також був військовим радником «Єдиного фронту національного порятунку Кампучії» на чолі з *Хенг Самріном*. Помер у військовому шпиталі в Ханой.

ЛЕ Зуан (7. 04. 1907 – 10. 06. 1986) – в'єтнамський державний і політичний діяч, Генеральний секретар Комуністичної Партії В'єтнаму (КПВ) [1960–86], був фактичним керівником Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ) [1976–86], діяч міжнародного комуністичного руху. Народ. у селянській родині, з молодю брав участь в антифранцузькому русі. Був одним із засновників Комуністичної Партії Індокитаю (3. 02. 1930). У 1960 р. став генеральним секретарем КПВ, був другим за впливовістю політиком після *Хо Ши Міна*, мав офіційний титул «Другого брата». Після смерті *Хо Ши Міна* (2. 09. 1969) став фактичним керівником Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ), а після перемоги у В'єтнамській війні й об'єднання країни (2. 07. 1976) очолив СРВ. Того ж року країна отримала конституцію, а Сайгон був перейменований на Хошимін. СРВ спиралася на всебічну підтримку від СРСР, відтак відбувалося сліпе копіювання радянської суспільно-політичної й соціально-економічної моделі. Режим був авторитарним, і хоча масового знищення його опонентів у СРВ не відбувалося, повсюдно віднаходили «ворогів народу», влада контролювала всі сфери життя країни. СРВ намагалася грати роль лідера в Індокитаї, водночас напруженими були відносини з іншою комуністичною державою – КНР. Ще в 1974 р. ДРВ анексувала у Китаю Парасельські о-ви. У грудні 1978 р. у відповідь на регулярні провокації на камбоджійсько-в'єтнамському кордоні в'єтнамські війська увійшли до Камбоджі й повалили режим *Пол Пота* («Демократична Кампучія»). В'єтнамські війська привели до влади пров'єтнамський режим *Хенг Самріна* («Народна Республіка Кампучія») й

перебували там до 1989 р. Це спричинило конфлікт з КНР, яка підтримувала «червоних кхмерів». Навесні 1979 р. розпочалася в'єтнамсько-китайська війна. Загартовані багаторічною війною, навчені радянськими радниками й озброєні радянською зброєю в'єтнамські війська завдали китайцям дошкульної поразки. Утім, сутички на кордоні між державами надалі були частими, відносини між двома соціалістичними державами Азії були відновлені лише в листопаді 1991 р. Соціалістичні експерименти, а також згортання «холодної війни» й припинення радянської підтримки, спричинили гостру економічну кризу в СРВ. Після смерті Ле Зуана його політику критикували, в країні розпочалися помірковані ринкові реформи за китайським зразком (т. зв. «політика оновлення»).

ЛЕ Хонг (1938 – 1985) – в'єтнамський військовий і політичний діяч, учасник Індокитайської (1946–54) і В'єтнамської (1955–75) воєн, офіцер південнов'єтнамської армії. Народ. у католицькій родині, виховувався в дусі в'єтнамського націоналізму й антикомунізму. У 1950 р. приєднався до французьких військ, воював проти військ «Ліги незалежності В'єтнаму» («В'єтмінь»), отримав фах військового радиста. Після битви при Дьєнб'єнфу (березень – травень 1954 р.) і розподілу В'єтнаму згідно Женевських угод (21.07.1954) по 17-й паралелі перебрався до Півд. В'єтнаму, служив у парашутно-десантному батальйоні, який з часом розгорнули в полк «командос». Ле Хонг воював проти північнов'єтнамських військ і загонів «Національного фронту звільнення Південного В'єтнаму» («В'єтконг»), вважався одним з кращих офіцерів армії Півд. В'єтнаму. Після падіння Сайгона (квітень 1975 р.) виїхав до Франції, а потім до США, де активно співпрацював з в'єтнамською діаспорою. Разом з *Хоанг Ко Мінем* створив «Національний об'єднаний фронт звільнення В'єтнаму» (НОФЗВ). Ле Хонг очолив його збройну структуру – «Зарубіжну армію звільнення В'єтнаму». За сприяння уряду Таїланду організував базу в пров. Убонратчатхан, з території якої здійснював рейди до В'єтнаму й Лаосу, особисто брав участь у бойових діях. Помер від малярії під час одного з рейдів. Його смерть значно послабила позиції НОФЗВ, а після самогубства *Хоанг Ко Міня* (28.08.1987) його діяльність майже припинилася.

ЛЕ Хонг Фонг (спр. ім'я: Ле Ван Зук; 6.09.1902 – 6.09.1942) – в'єтнамський політичний діяч, один з керівників національно-визвольного руху, генеральний секретар Комуністичної Партії Індокитаю (КПІ, 1931–36). Народ. у бідній селянській родині, молодим працював на соляному заводі, тоді ж примкнув до лав національно-визвольного руху. У 1924 р. виїхав до Китаю, в Гуанчжоу познайомився з *Хо Ши Міном* і вступив до Нового Союзу Молоді. Навчався у військово-політичній школі на о. Вампу, організованій радянськими радниками. У лютому 1926 р. вступив до Комуністичної Партії Китаю, наступного року виїхав до СРСР. Там навчався в льотних училищах у Ленінграді й Борисоглібську, став першим в'єтнамським військовим льотчиком. Пізніше навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу ім. Й. В. Сталіна, служив у РСЧА. У лютому 1930 р. Ле Хонг Фонг брав участь у конференції соціалістичних і комуністичних організацій у Гонконгу, на якій було створено Комуністичну Партію В'єтнаму (з жовтня 1930 р. – КПІ). У березні 1931 р. став її генеральним секретарем. Очолював делегацію КПІ на VII конгресі Комінтерну

в Москві (липень – серпень 1935 р.), був обраний до складу виконкому Комінтерну. 22. 06. 1939 був заарештований французькою колоніальною адміністрацією й засуджений до 6 міс. ув'язнення. 6. 02. 1940 був заарештований вдруге. Ле Хонг Фонга засудили до 5 років в'язниці й заслали на «острів смерті» Пуло-Кондор (арх. Кондао), де він і помер.

ЛЕТТОВ-ФОРБЕК фон, Пауль Еміль (20. 03. 1870 – 9. 03. 1964) – німецький військовий діяч, генерал-майор, командувач німецькими військами в Африканській кампанії Першої світової війни, вважається одним з кращих партизанських командирів в історії. Народ. у Саарлуїсі (Саар, Німецька імперія) в родині військового. Здобув військову освіту, в 1889 р. отримав звання лейтенанта артилерії. У 1900 р. відбув у складі німецького контингенту до Китаю, брав участь у придушення повстання іхетуанів¹. Після цього служив у колоніальних військах в Африці. На чолі роти капітан П. Е. фон Леттов-Форбек брав участь у придушенні повстання гереро² й готтентотів³ у Німецькій Півд.-Зах. Африці (суч. Намібія). Під час тих подій німці знищили бл. 65 тис. осіб (бл. 80% дорослого населення гереро), що нині розцінюється як геноцид. У 1913 р. у званні майора очолив німецькі колоніальні війська в Камеруні.

На поч. Першої світової війни П. Е. фон Леттов-Форбек очолив німецькі війська в Німецькій Сх. Африці (суч. Танзанія). Він мав у розпорядженні 216 німецьких офіцерів, унтер-офіцерів і солдатів, а також 4 680 аскарі⁴, проте відмовився коритися наказам з Берліна й губернатора колонії організувати пасивну оборону й розпочав активні бойові дії. 15. 09. 1914 німецькі війська

¹ Іхетуани (кит. «загони справедливості й миру») – учасники повстань проти іноземного втручання у внутрішні справи Китаю, яке охопило півн. р-ни країни й тривало в 1898 – 1901 рр. Ідеологічними знаменами повстання були конфуціанство, патріотизм і затята ксенофобія. Воно розпочалося навесні 1898 р. у пров. Шаньдунь і Чжилі. Іхетуани нищили все «варварське» – християнські церкви й школи, бібліотеки, залізниці, мости, імпортовані товари, європейські книги. Цей вибух відчаю маргінальних прошарків китайського суспільства став відповіддю на насильницьку європеїзацію країни. Серед учасників повстання були представники різних страт китайського суспільства: селяни, ремісники, торговці, робітники, учнівська й студентська молодь. Тісно пов'язані з чисельними таємними товариствами на кшталт «Білого лотоса», іхетуани використовували прийоми східних єдиноборств, тому в європейській пресі повстання отримало назву «боксерського». Імператриця Цзісі, вражена патріотичним піднесенням мас, у 1900 р. оголосила війну Великим державам. Війська Великої Британії, Німеччини, Росії і Франції задля захисту своїх посольств підійшли до Пекіна. До них згодом приєдналися США, Італія, Японія й Австро-Угорщина. Восени 1900 р. Цзісі залишила столицю. Продовж декількох місяців армії восьми держав придушували повстання. Увійшовши до Пекіну, вони розграбували місто, вивізши звідти тони антикваріату. Цзісі повернулася до Пекіна й висловила «вдячність за заспокоєння заколотників». «Подякою» став «Заключний (боксерський) протокол» (7. 09. 1901), який суттєво посилив залежність Китаю від Великих держав.

² Гереро – народ групи банту (див. прим. на с. 211) в Півд. Африці (Намібія, Ботсвана й Ангола).

³ Готтентоти (від нідерл. «заїка») – представники капоїдної раси, проживають у Півд. Африці.

⁴ Аскарі (араб. «солдат») – термін, яким позначали набраних з місцевого населення Півн., Півн.-Сх. і Центр. Африки найманців для служби в колоніальних військах Великих держав у ХІХ – на поч. ХХ ст. Такі підрозділи були в британських, французьких італійських, німецьких колоніях, у Бельгійському Конго.

перейшли кордон колонії й зайняли стратегічно важливе м. Тавета в Британській Сх. Африці (суч. Кенія). 2–5. 11. 1914 П. Е. фон Леттов-Форбек відбив висадку британського десанту біля м. Танга. Надалі німці завдали британцям ще декількох дошкульних поразок (як то було бл. Яссина 18. 01. 1916). Успіхи військ під командуванням П. Е. фон Леттов-Форбека вражають з огляду на те, що він не отримав жодної допомоги зброєю чи живою силою з метрополії. Утім, він зміг мобілізувати до лав свого війська 12 тис. аскарі, які воювали британською трофейною зброєю. У березні 1916 р. проти німецького контингенту були спрямовані 45 тис. британських військ на чолі з південноафриканським генералом *Я. Х. Сметсом*, проте й вони зазнали декількох поразок. Так, у битві побл. Махіви в жовтні 1917 р. британці втратили 1 600 осіб проти 100 загиблих німців. Навесні–влітку 1918 р. П. Е. фон Леттов-Форбек здійснив серію блискучих рейдів на південь, до Португальського Мозамбіку. Там він розгромив декілька гарнізонів. Про капітуляцію Німецької імперії в Комп'єнському лісі 11. 11. 1918 П. Е. фон Леттов-Форбек дізнався випадково, з документів, знайдених під час обшуку полоненого британського офіцера. Лише 23. 11. 1918 залишки німецького Африканського корпусу (30 офіцерів, 125 унтер-офіцерів і бійців та 1 168 аскарі) почесно капітулювали в Аберкорні (Півд. Родезія, суч. Зімбабве).

По завершенні Першої світової війни П. Е. фон Леттов-Форбек став легендою, його звитяги визнавали не лише німці, але й колишні вороги. Його 2 книги «Мої спогади про Східну Африку» мали шалений успіх. Він працював у торговельному підприємстві в Бремені, в 1930 р. став депутатом Рейхстагу від Німецької Народної Партії. Не схвалював нацистських ідей і політики уряду А. Гітлера, хоча ті прагнули використати його військову славу у власних цілях. Під час Другої світової війни його будинок у Бремені розбомбили союзники, обидва його сини загинули в боях, по її завершенні сам він жив у злиднях. У 1953 р. П. Е. фон Леттов-Форбек повернувся до Танганьїки (кол. Німецька Сх. Африка), зміг розшукати «своїх» аскарі, які вітали його їхньою похідною піснею. На його урочистих похованнях на запрошення уряду ФРН були присутні кілька аскарі, які стояли в почесному караулі. П. Е. фон Леттов-Форбек похований у Просторфе (Шлезвіг-Гольштайн). На його честь були названі вулиці, школи й казарми в кількох німецьких містах. Деякі з них у к XX ст., у зв'язку з переглядом колоніального минулого Німеччини, були перейменовані. У 1919 р. німецький палеонтолог Г. Вірхов назвав на честь П. Е. фон Леттов-Форбека нововідкритий вид динозаврів.

Лі Дачжа́о (29. 10. 1889 – 28. 04. 1927) – китайський політичний діяч, один з перших китайських марксистів, співзасновник Комуністичної Партії Китаю (КПК). Народ. у селянській родині в пов. Лаотин пров. Чжилі. У 1913–17 рр. вивчав політекономію в ун-ті Васеда в Токіо (Японія). Студентом був редактором газети «Ченьбао» («Ранкові новини», виходила в Пекіні), яка критикувала політику *Юань Шикая*. У 1916–18 рр. писав для журналу «Сунь Цинянь» («Нова молодь»). Лі Дачжао був професором і завідувачем бібліотекою Пекінського ун-ту, вважався одним з найбільших китайських інтелектуалів свого часу. Водночас він був одним з перших пропагандистів марксизму в Китаї, вітав

більшовистський переворот у Росії в жовтні 1917 р. Його асистентом у бібліотеці був *Мао Цзедун*, Лі Дачжао справив на нього значний вплив. Лі Дачжао був одним з організаторів «руху 4 травня» 1919 р., у 1920 р. заснував перші марксистські гуртки в навчальних закладах Пекіна. 23. 07 – 5. 08. 1921 за ініціативи Лі Дачжао й *Чень Дусю* в Шанхаї відбувся нелегальний з'їзд представників марксистських гуртків, який оголосив себе I з'їздом КПК. В його роботі взяли участь 12 делегатів від 7 гуртків, в яких нараховувалося 53 особи. На з'їзді були присутні представник виконкому Комінтерну Г. Маринг та уповноважений Далекосхідного секретаріату Комінтерну Нікольський. З'їзд ухвалив програмні документи: «Перша програма Комуністичної партії Китаю» й «Перше рішення про завдання Комуністичної партії Китаю». КПК була визначена «пролетарською» партією, проголошувався курс на «соціалістичну революцію», повалення «влади буржуазії» й «встановлення диктатури пролетаріату» (програма-максимум). Найближчими завданнями партії (програма-мінімум) визнавалися участь у боротьбі проти мілітаризму, забезпечення свободи слова, друку й зборів. Після розколу Єдиного Національного Фронту КПК і Національної Партії (Гоміндан) Лі Дачжао був заарештований у радянському посольстві в Пекіні й страчений.

Лі Денхуей (15. 01. 1923 – 30. 07. 2020) – тайванський політичний і державний діяч, Голова Національної Партії (Гоміндан) і президент Китайської Республіки (КР, Тайваню) [1988–2000]. Народ. у китайській родині на Тайвані, який тоді входив до складу Японської імперії. З дитинства цікавився мистецтвом, історією й філософією, читав твори І. Канта і Й. В. Гьоте. Значний вплив на нього також справили японські культура і спосіб життя. Навчався в Ун-ті Кіото, далі його призвали до японської Імператорської армії, під час Другої світової війни служив у ППО на Тайвані. Після завершення війни навчався в Національному ун-ті Тайваню, вивчав сільське господарство. У вересні 1946 р. вступив до лав Комуністичної Партії Китаю, але вийшов з неї у 1948 р. Був учасником «Інциденту 288» 28. 02. 1947 – масових виступах тайванців проти китайської адміністрації. У 1953 р. отримав диплом магістра Ун-ту шт. Айова (США). Викладав у Національному ун-ті Ченчи, був запрошеним професором Національного ун-ту Тайваню. У 1968 р. захистив дисертацію з економіки сільського господарства в Корнуельському ун-ті (США). Його дисертація, видана книгою «Міжсекторальні потоки капіталу в економічному розвитку Тайваню (1895–1960)», отримала нагороду Американської асоціації економістів як найкраща наукова робота року. Її положення зберігають актуальність понині.

У 1971 р. Лі Денхуей вступив до правлячого на Тайвані Гоміндану, був «міністром без портфеля», відповідав за аграрний сектор країни. У 1978 р. став мером Тайбея, пізніше був віце-президентом у *Цзян Цзинго*, членом Постійного комітету ЦК Гоміндану. Після смерті *Цзян Цзинго* (13. 01. 1988) став президентом Китайської Республіки й головою Гоміндану. Новий президент змінив склад Виконавчого Юаня (уряду), вилучивши з нього багатьох вихідців з материкового Китаю в віці, згодом такі ж зміни спіткали ЦК Гоміндану. Серед новопризначених урядовців 14 осіб мали дипломи доктора філософії, отримані переважно в США. Коли в 1990 р. на Тайвані відбулися масові демонстрації з

вимогами демократизації суспільно-політичного ладу, Лі Денхуей запросив ватажків протестувальників до президентського палацу на переговори. Він запропонував демократичні зміни в країні. У 1991 р. було скасовано надзвичайний стан (діяв з 1949 р.). 23.03.1996 відбулися перші вільні президентські вибори, на яких Лі Денхуей отримав підтримку 54% виборців і став першим загальнообраним президентом КР. У зовнішній політиці Лі Денхуей дотримувався принципів «прагматичної дипломатії». На противагу КНР (сповідувала формулу *Ден Сяопіна* «одна держава – дві системи») він виступав за збереження статус-кво й «двох Китаїв». Це спричинило напругу у відносинах між країнами, часті китайські військові навчання в Тайванській протоці. Попри це, Лі Денхуей наполягав на відносинах з КНР за формулою «держава – держава» (китайська формула – «держава – бунтівна провінція»), просував вступ КР до різних міжнародних організацій, здійснював політику «тайванізації» (залучення до управління тайванців, народжених на острові до 1949 р.).

Після завершення терміну правління залишився в політиці, заснував партію Тайванський Союз Солідарності. У 2007 р. шокував тайванців заявою, що ніколи не підтримував повної незалежності Тайваню, хоча для всіх він був символом цієї боротьби. Пізніше він пояснив свою позицію тим, що Тайвань де-факто є незалежною державою, тож немає потреби формалізувати цей статус, аби не дратувати КНР.

Лі Куан Ю (16.09.1923 – 23.03.2015) – сингапурський політичний і державний діяч, перший прем'єр-міністр країни [1959–90], головний творець «сингапурського економічного дива». Народ. у Сингапурі в китайській родині, з дитинства перебував під значним впливом британської культури. Навчався в середній школі Раффлза й Національному ун-ті Сингапура («Раффлз-коледж»). Під час японської окупації Лі Куан Ю торгував на ринку, був англомовним редактором японської газети. У 1945–49 рр. навчався в Кембриджському ун-ті (Велика Британія). Після повернення до Сингапура працював в юридичній фірмі. 12.12.1954 з декількома однодумцями заснував Партію Народної Дії (ПНД). На загальних виборах 1959 р. ПНД отримала 43 з 51 місць в Установчих Зборах, того ж року Сингапур став самоврядною колонією, а Лі Куан Ю – її прем'єр-міністром. У 1963 р. Сингапур увійшов до складу Малайської федерації. Проте уряд останньої непокоївся через переважно китайський етнічний склад населення Сингапуру, що суперечило політиці «Малайзія для малайців». Як наслідок, 9.08.1965 за ініціативою Лі Куан Ю Сингапур вийшов зі складу Федерації, виникла незалежна Республіка Сингапур. Надалі ПНД щоразу перемагала на парламентських виборах, тож Лі Куан Ю незмінно очолював уряд.

На час здобуття незалежності Сингапур був бідною країною (на острові не було навіть питної води, яку імпортували з Малайзії), до того ж вразливою перед зовнішніми загрозами. Молодь залишала країну. Вона потребувала радикальних реформ. Насамперед необхідно було створити ефективну армію для підтримки стабільності на острові. Лі Куан Ю запровадив ізраїльську концепцію масової мобілізації (наприкінці 1960-х рр. армія країни сукупно з резервами налічувала 250 тис. осіб), запросив ізраїльських інструкторів для реорганізації ЗС і ВМФ, здійснив масовані закупки в Ізраїлі трофейної арабської зброї. Пізніше для

підтримання боєздатності армії уряд Сінгапуру уклав угоди з Тайванем, Філіппінами та Австралією про проведення спільних навчань. Країна почала виготовляти стрілецьку зброю. Найбільш перспективними галузями економіки від початку існування сінгапурського поселення були судноремонтна й суднобудівна, чому також сприяло вигідне географічне розташування острова: між Південно-Китайським морем та Малайською протокою, на одному з найбільш поживлених морських торговельних маршрутів Азії. Тому уряд модернізував один з найбільших у світі за площею (93 км²) морський порт, збудував 6 сучасних терміналів, які були здатні обслуговувати всі типи океанічних суден. Згодом судна більш ніж 300 корабельних ліній почали робити зупинки в Сінгапурі для дозаправки й ремонту, що сприяло значному розвитку суднобудівної промисловості. У 2004 р. порт прийняв і обслужив 393 млн. т комерційних вантажів і став найбільш завантаженим портом світу. Відкриття нових нафтових і газових родовищ у Малайзії, Індонезії, Брунеї підштовхнуло Сінгапур до створення нафтохімічної й нафтопереробної промисловості та будівництва на замовлення цих країн платформ для видобутку нафти на континентальному шельфі. Сінгапурські ділки займалися також перепродажем продовольства екіпажам суден, яке вони дешево купували в Індонезії чи Малайзії. Проте, попри прибутковість, суднобудування й обслуговування суден не могли гарантувати достатнього рівня зайнятості населення, безробіття в к. 1960-х становило 14%. Економіка Сінгапуру потребувала диверсифікації.

Спроби привнести динамізм в економіку країни шляхом імпорту простих технологій з випуску текстилю та іграшок виявилися невдалими. Сінгапурські товари програвали конкуренцію передусім Гонконгу й Тайваню. Лі Куан Ю знову звернувся до досвіду Ізраїлю, який, перебуваючи у ворожому оточенні, зміг «перестрибнути» сусідів і започаткувати торгівлю високотехнологічною продукцією з країнами Зах. Європи й США. Для цього слід було залучити інвестиції від ТНК. План уряду полягав у створенні в Сінгапурі різноманітних секторів послуг для представників міжнародного бізнесу та перетворення країни-острова на біржево-фінансовий центр ПСА. У 1969 р. у Сінгапурі була створена перша «вільна торговельна зона» (нині функціонує 7). Проте ідея залучення міжнародних інвестицій до Сінгапуру тоді видавалася примарною. Країна не мала жодних природних ресурсів. Тож ставка була зроблена на створення привабливого інвестиційного клімату. Лі Куан Ю говорив: «Ми повинні бути набагато кращими за сусідів для того, щоб міжнародні корпорації працювали в нас». Лідеру країни вдалося забезпечити політичну стабільність, а також створити прозору й ефективну систему адміністрування. До роботи в державному апараті було залучено талановитих і чесних громадян, рівень оплати їх праці був зрівняний з заробітною платнею в приватному секторі (рівень оплати праці державних службовців у Сінгапурі – один з найвищих у світі), встановив надзвичайно суворі покарання за корупцію (за даними Transparency International¹, Сінгапур у рейтингу найменш корумпованих держав світу поступається лише Норвегії й Фінляндії), подолав вплив організованих злочинних груп («тріад»). До країни були запрошені найкращі фахівці з західних

¹ Див. прим. на с. 216

держав, а володіння англійською мовою стало обов'язковим для всіх сінгапурців. З метою створення привабливого інвестиційного клімату було запроваджено найвищі зах. стандарти в сферах послуг, телекомунікацій, транспорту, освіти й охорони здоров'я. ТНК було обіцяно суттєві податкові пільги на 5–10 років, а надалі – значно скорочено податки й для місцевих інвесторів. Для уникнення соціальної нестабільності уряд Лі Куан Ю започаткував масштабні програми житлового будівництва на умовах довгострокового кредитування населення. Сьогодні саме наявність власного житла вирізняє сінгапурців від громадян більшості держав Азії, навіть «азійських тигрів». Ці заходи забезпечили політичну стабільність, а також зробили Сінгапур «вільним від комуністів». В умовах «холодної війни», особливо під час В'єтнамської війни (1955–75) та по її завершенні, США розглядали Сінгапур як один зі своїх головних форпостів в Азії. Водночас Сінгапур вбачав у США запоруку безпеки від можливого експорту комунізму з Китаю, В'єтнаму та інших держав регіону. Як наслідок, Сінгапур став привабливим для іноземних інвесторів. У к. XX ст. там працювали 3 тис. ТНК (з них 1,5 тис. – із США), які створили робочі місця, суттєво підвищили кваліфікацію робітників, надали нові технології й започаткували цілі нові галузі наукомісткого виробництва – комп'ютерів і комплектуючих до них, побутової електроніки й офісної техніки, лазерної оптики, біотехнологій. Сінгапур перетворився на найбільший дистриб'юторський центр в АТР: через Сінгапур реекспортуються більшість товарів держав АСЕАН. Він перетворився на важливий транспортний вузол: у к. 1980-х рр. було збудовано два нові термінали відкритого в 1955 р. аеропорту Чангі. На поч. XXI ст. міжнародний аеропорт Сінгапура став одним з найбільших у світі за пасажиропотоком і рівнем комфорту для гостей.

Велику увагу уряд Лі Куан Ю приділяв благоустрою міста, що розглядалось як додатковий чинник інвестиційної привабливості. Здійснювались озеленення, розчищення каналів і річок, знесення старих дерев'яних будівель. Водночас уряд зберіг історичні квартали малайців, індусів та китайців. Були також створені національні парки, зоопарк, мережу сучасних готелів. Це формувало туристичну привабливість міста. Уряд Лі Куан Ю називав місто «туристичними воротами регіону». Були створені музей, парки розваг, штучні пляжі. Наближеність Сінгапура до інших держав регіону зробило його привабливим транзитним туристичним пунктом. Водночас за Лі Куан Ю Сінгапур став «містом штрафів», більшість яких стосуються забруднення міста.

У зовнішній політиці Лі Куан Ю передусім прагнув забезпечити сприятливі умови для економічного розвитку. Сінгапур був співзасновником АСЕАН, мав тісні відносини з США, країнами Зах. Європи, Японією, Республікою Корея, Тайванем, Таїландом, Австралією та ін.

У 1990 р. Лі Куан Ю передав владу *Го Чок Тонгу*, в 1992 р. звільнив для нього місце голови ПНД. Утім, до 2004 р. він був «старшим міністром» в уряді, а в 2004–11 рр. – «міністром-ментором¹». Цю посаду створив спеціально для нього

¹ Ментор – у давньогрецькій міфології приятель Одісея, був опікуном його дому, коли той брав участь у Троянській війні. Далі «ментором» називали наставника, консультанта, порадника.

новий голова уряду, його син *Лі Сянь Лун*. У вересні 2010 р. Лі Куан Ю відвідав Україну. Його книга «З третього світу в перший: історія Сінгапуру 1965–2000» є однією з кращих в історії праць з державного менеджменту й затребувана серед політиків і політтехнологів в усьому світі. Іменем Лі Куан Ю названо Національний ун-т Сінгапура.

Лі Син Ман (26. 04. 1965 – 19. 07. 1965) – корейський політичний і державний діяч, перший президент Республіки Корея [1948–60]. Народ. в аристократичній родині, навчався в місіонерській школі в Сеулі, в ун-тах Гарварда й Принстона (США). Був учасником демократичного руху, за що в 1904 р. був заарештований. Після звільнення виїхав до США, закликав президента Т. Рузвельта й державного секретаря Д. Хея не допустити поглинання Кореї Японією. Після анексії Кореї Японією (22. 08. 1910) був учасником національно-визвольного руху, після придушення «руху 1 березня» 1919 р. у Шанхаї (Китай) очолив корейський уряд в еміграції, який був визнаний всіма патріотичними організаціями. У 1925 р. був відсторонений від керівництва через зловживання владним становищем. Під час Другої світової війни співпрацював з американськими політиками, восени 1945 р. зустрічався в Токіо (Японія) з очільником Американської військової адміністрації *Д. Макартуром*.

Лі Син Ман повернувся до «американської» (південної) зони Кореї наприкінці 1945 р., очолив «Національну Асоціацію за швидке досягнення незалежності Кореї», яка перемогла на виборах до Національної Асамблеї (відбулися під наглядом ООН у травні 1948 р.). Сприяв прийняттю конституції, 20. 07. 1948 був обраний президентом (переобирався у 1952, 1956 і 1960 рр.). Був одним з ініціаторів проголошення незалежності Кореї 15. 08. 1948 зі столицею в Сеулі. Попри те, що ООН визнала уряд Лі Син Мана на всій території Кореї, його влада поширювалася лише на південь півострова, до 38-ї паралелі. Після агресії з боку Півн. Кореї в червні 1950 р. звернувся до РБ ООН, на півострів прибули міжнародні ЗС. Корейська війна (1950–53), яка зберегла на півострові передвоєнний статус-кво, зруйнувала економіку Півд. Кореї. Це ще більше посилювало залежність уряду Лі Син Мана від США. Встановлений ним режим був авторитарним, сам південнокорейський лідер був затятим антикомуністом (у 1954 р. ініціював створення «Антикомуністичної ліги народів Азії»), переслідував опозицію й інакодумців. Це, а також невирішеність економічних проблем, зумовили зростання невдоволення населення. У квітні 1960 р. під тиском студентських демонстрацій Лі Син Ман подав у відставку й виїхав на Гавайські о-ви, де помер від інсульту. Його прах було перепоховано на Сеульському національному кладовищі. У суч. Півд. Кореї склалося доволі критичне ставлення до Лі Син Мана.

Лі Сянь Лун (народ. 10. 02. 1952) – сінгапурський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [з 2004 р.], син *Лі Куан Ю*. Народ. у Сінгапурі. З відзнакою закінчив Трінті-коледж Кембриджського ун-ту (Велика Британія), де вивчав математику й комп'ютерні науки, а також Школу державного управління ім. Джона Кеннеді Гарвардського ун-ту (США). Після військової служби пройшов курс армійського навчання в коледжі командного й штабного складу в Форт-Лівенорті (США). Обіймав посаду другого начальника

Генерального Штабу ЗС Сінгапуру, бригадний генерал. У 1984 р. Лі Сянь Лун звільнився з військової служби й став депутатом парламенту від правлячої Партії Народної Дії (ПНД). У 1986 р. став членом ЦВК партії, згодом – другим помічником її генерального секретаря й заступником голови виконкому штабу ПНД, керував її молодіжним крилом. Одночасно працював в уряді: був міністром оборони (1984–87), міністром торгівлі й промисловості (1987–92). У 1990–2004 рр. був заступником прем'єр-міністра *Го Чок Тонга*, куратором міністерств оборони й торгівлі та промисловості. Під час Азійської фінансової кризи 1998 р. був призначений головою Валютно-фінансового управління Сінгапуру (виконує функції Центрального Банку) й міністром фінансів. За оцінками експертів, його ефективні дії на цих постах дозволили подолати кризові явища в економіці й виробити програму лібералізації фінансового ринку. 12. 08. 2004 Лі Сянь Лун змінив *Го Чок Тонга* на посту голови уряду й генерального секретаря ПНД. Одночасно очолював «Раду з наукових досліджень, інновацій і підприємництва». Він створив посаду «міністра-ментора¹» спеціального для свого батька, *Лі Куан Ю*. За оцінками Всесвітнього Економічного Форуму, у 2015 р. уряд Лі Сянь Луна увійшов до десятки найбільш ефективних урядів світу. Водночас він має найвищу заробітну плату серед усіх голів урядів і держав у світі: у 2008 р. вона склала 2,5 млн. дол.

ЛІНЬ Бяо (5. 12. 1907 – 13. 09. 1971) – китайський військовий, політичний і державний діяч, маршал, міністр оборони Китайської Народної Республіки (КНР) (1959–1971), у 1950–60-ті рр. входив до найближчого оточення *Мао Цзедуна*. Народ. у пров. Хубей, син дрібного підприємця. Член Комуністичної Партії Китаю (КПК) з 1925 р. У 1926 р. закінчив Військово-політичну школу на о. Вампу. Учасник Першої громадянської війни (1927–37), брав участь у Нанкінському повстанні (1927), під час «Великого походу» (1934–36) очолював 1-у армійську групу Червоної Армії Китаю, тоді ж наблизився до *Мао Цзедуна* й *Чжоу Еньлая*. Брав участь у боях проти японських військ під час війни «Канчжень» (1937–45), був важко поранений, лікувався в СРСР. Тоді ж став представником КПК у Комінтерні. Під час Другої громадянської війни (1945–49) очолював Об'єднану Армію Півн.-Сх. Китаю, потім – 4-у армію Національно-Визвольної Армії Китаю. Після проголошення КНР (1. 10. 1949) обіймав вищі військові посади, очолював армію китайських «добровольців», які підтримували північнокорейський режим у Корейській війні (1950–53). У 1954 р. Лінь Бяо став віцепрем'єр-міністром Державної Ради (уряду) КНР, у 1955 р. – членом Політбюро ЦК КПК, у 1959 р. – міністром оборони. Підтримував політику «Великого стрибка» й «Культурної революції», сприяв встановленню й зміцненню культу особи *Мао Цзедуна*. У 1964 р. за його ініціативи в КНР було видано багатомільйонним тиражем «Цитатник» *Мао Цзедуна*, який підлягав обов'язковому вивченню кожним бійцем китайських ЗС. У квітні 1969 р. на IX з'їзді КПК *Мао Цзедун* оголосив Ліня Бяо своїм наступником. Проте в серпні – вересні 1970 р. між ними розгорівся конфлікт через бажання Ліня Бяо посісти пост Голови КПК. За офіційною версією, він загинув в авіакатастрофі

¹ Див. прим. на с. 261.

над територією Монголії під час втечі до СРСР. Його посмертно виключили зі складу КПК. Під час розслідування «справи Ліня Бяо» було репресовано тисячі військових, що значно послабило роль армії в китайській політиці.

На відміну від інших представників «першого покоління лідерів КНР», Лінь Бяо не був реабілітований, пам'ять про нього в КНР почала потроху повертатися лише на поч. 2000-х рр.

ЛІССУБА, Паска́ль (15. 11. 1931 – 24. 08. 2020) – конголезький учений, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1963–66], президент [1992–97] Республіки Конго. Народ. у с. Цингуї департ. Ніарі (Середнє Конго, Французька Екваторіальна Африка), етнічний нзамбі¹. Закінчив школу сільського господарства в Браззавілі, затим вивчав агрономію в лицей Фелікса Фора в Ніцці (Франція) і сільськогосподарське машинобудування у Вищій школі сільського господарства в Тунісі. Мав докторський ступінь з генетики рослин, працював у паризьких НДІ. До Республіки Конго повернувся в 1962 р., очолив сільськогосподарську службу, сторонився політики. У 1963 р. прозахідного президента *Ф. Юлу* відсторонили від влади, П. Ліссуба став міністром сільського господарства в «лівому» уряді *А. Массамби-Деби*. Коли він став президентом на безальтернативних виборах, то 24. 12. 1963 призначив П. Ліссубу прем'єр-міністром. Він відповідав за реалізацію політики «соціалістичної орієнтації»: було розгорнуто програму індустріалізації й націоналізації промисловості, енергетики, торгівлі. Найбільшими партнерами держави стали КНР, СРСР і Куба, проте уряд зберіг зв'язки з Францією. Уряд П. Ліссуби багато уваги приділяв розвитку соціальної інфраструктури (освіта, медицина). Він був відповідальним за проведення Всеафриканських ігор у 1965 р. у Браззавілі. П. Ліссуба входив до т. зв. «групи Мпила» – неформального кола найближчого оточення *А. Массамби-Деби*, яке ухвалювало найважливіші рішення, в т. ч. – щодо репресій. Навесні 1966 р. через розходження з президентом він подав у відставку, викладав, займався генетикою, вирощував нові сорти какао й манго.

У липні 1968 р. у Республіці Конго загострилася політична ситуація, проти *А. Массамби-Деби* виступили військові на чолі з капітаном *М. Нгуаби*. 26. 07. 1968 П. Ліссуба (разом з двома однодумцями) надіслали президентові відкритого листа з закликами припинити етнічно вмотивовану політику й репресії, запровадити демократичні норми й розпочати економічні реформи. 5. 08. 1968 владу захопила Національна Рада Революції на чолі з *М. Нгуаби*, П. Ліссуба став міністром планування, а потім – сільського господарства. Утім, у червні 1969 р. його відправили у відставку, а 17. 10. 1969 разом з іншими членами «групи Мпила» заарештували за підозрою в політичних убивствах. Суд виправдав П. Ліссубу, проте заборонив йому займатися політикою. Він повернувся до викладання, став деканом ф-ту природничих наук Ун-ту Браззавіля. У лютому 1972 р. після невдалої спроби військового перевороту його знову заарештували й засудили до довічного ув'язнення, проте він підпав під амністію. П. Ліссуба увійшов до ЦК правлячої Конголезької Партії Праці. Він закликав до амністії для всіх політичних ув'язнених, за що знову був

¹ Нзамбі – етнічна група баконго (див. прим. на с. 226).

заарештований (йому закидали підбурювання до страйку). 18. 03. 1977 внаслідок чергового військового перевороту *М. Нгуабі* загинув, владу захопив Військовий Комітет Партії (Ж. Йомбі-Опанча, *Д. Сассу-Нгессо* та ін.). Трибунал звинуватив в убивстві *М. Нгуабі А. Массамбу-Дебу*, 25. 03. 1977 його розстріляли. П. Ліссубу заарештували, йому також загрожувала страта, проте за нього заступилися політики Франсафрики¹ на чолі з президентом Габону *Е. О. Бонго Ондімбою*. П. Ліссубу засудили до довічного ув'язнення, але в 1979 р. звільнили під час загальної амністії, оголошеної *Д. Сассу-Нгессо*. Він виїхав до Франції, займався наукою, викладав в ун-ті Валь-де-Марн (м. Кретее). З 1985 р. працював в африканській дирекції ЮНЕСКО з науки й техніки.

На поч. 1990-х рр. *Д. Сассу-Нгессо* відмовився від марксистсько-ленінської ідеології, запровадив багатопартійність, реабілітував *Ф. Юлу* й *А. Массамбу-Дебу*, оголосив про перехід до ринкової економіки. П. Ліссуба повернувся до Республіки Конго, заснував і очолив лівоцентристську партію «Панафриканський союз за соціалізм і демократію», висунув свою кандидатуру на виборах президента. Він обіцяв лібералізацію економіки й демократизацію політичної системи, інтенсивний технологічний розвиток промисловості й транспортної інфраструктури. У серпні 1992 р. він переміг на виборах і став президентом. Його політика дійсно різнилася від того, що він упроваджував в урядах *А. Массамби-Деби* й *М. Нгуабі*. У 1994 р. був ухвалений закон про децентралізацію. Президент стимулював розвиток приватного підприємництва. За рахунок зростання прибутків від експорту нафти йому вдалося частково подолати бюджетний дефіцит, було девальвовано конголезький франк, уряд уклав угоду про співпрацю з МВФ. П. Ліссуба домогся часткової економічної стабілізації й активізації бізнесу. У зовнішній політиці він орієнтувався на США й Францію, налагодив відносини з Ізраїлем. Проте наслідками швидких реформ стали інфляція й підвищення споживчих цін, приватизація державних підприємств збільшила число безробітних. Це зумовило зростання невдоволення населення, страйки, студентські демонстрації. Не сприяли стабільності й часті зміни урядів. Через низький рівень політичної культури в державі опозиція тяжіла до силових методів боротьби. *Д. Сассу-Нгессо* з самого початку правління П. Ліссуби здійснював спроби відсторонити його від влади. 14. 10. 1997 за підтримки Анголи він розгорнув наступ на Браззавіль. 25. 10. 1997 П. Ліссуба залишив країну, президентом оголосили *Д. Сассу-Нгессо*.

П. Ліссуба через Лібревіль (Габон) і Уагадугу (Буркіна-Фасо) виїхав до Лондона. У 1999 р. його заочно засудили за військові злочини, в 2001 р. – за розкрадання державного майна й зловживання владою. Загалом його засудили до 30 років позбавлення волі. 11. 12. 2009 за пропозицією *Д. Сассу-Нгессо* парламент амністував П. Ліссубу, йому призначили державну пенсію як колишньому президенту. П. Ліссуба помер у клініці Перпіньяна (Франція). У Республіці Конго його високо цінують як інтелектуала й політика, здатного відкинути ідеологічні догми заради інтересів держави.

¹ Франсафрика – система неформальної опіки Франції над своїми кол. колоніями в Африці, сформувалась у 1960-ті р. Не була організацією в чистому вигляді, проте реально існувала до сер. 1980-х рр.

ЛОН Нол (13. 11. 1913 – 17. 11. 1985) – камбоджійський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1966–67; 1969–71], засновник і президент Кхмерської республіки [1972–75]. Народився в етнічно змішаній родині: його батько був кхмером¹, мати – китайкою. Його батько й дід були високопоставленими чиновниками (губернаторами провінцій). Лон Нол навчався в ліцеї у Пномпені, престижній середній школі Шасслу-Лоба в Сайгоні (суч. Хошимін, В'єтнам, тоді – Французький Індокитай), Королівській військовій ак. у Пномпені. З 1936 р. служив у колоніальній адміністрації Французького Індокитаю: був суддею, головою округу, губернатором пров. Компонгтян-Вар Камель (на цій посаді придушив антифранцузьке повстання). Коли навесні 1945 р. японці створили маріонеткову державу Королівство Камбоджа на чолі з *Народомом Сіануком*, Лон Нол став губернатором, а згодом – начальником поліції. Після відновлення в жовтні 1945 р. французької влади був звинувачений у переслідуванні профранцузьких камбоджійців, проте в справі проходив як свідок. Лон Нол став одним з найближчих радників короля *Народом Сіанука*, брав участь у переговорах з Таїландом щодо повернення Камбоджі окупованої в 1941 р. пров. Баттамбанг, а після повернення її під суверенітет Камбоджі – став її губернатором. Був співзасновником націоналістичної Партії Кхмерського Оновлення (ПКО, 1947), в 1951 р. став її головою. З 1952 р. служив в ЗС Камбоджі, в 1955 р. пройшов військову підготовку в Франції, став начальником Генерального штабу ЗС Камбоджі, отримав звання генерал-лейтенанта. У 1959 р. король призначив його міністром оборони. Попри нейтралітет Камбоджі у В'єтнамській війні (1955–75), Лон Нол був проамериканським політиком. Східні райони країни використовували південнов'єтнамські повстанці, через них проходила т. зв. «стежка *Хо Ши Міна*», якою Півн. В'єтнам доправляв військові вантажі для «Національного Фронту звільнення Півд. В'єтнаму» («В'єтконг»). Камбоджійські комуністи підтримували в'єтконгівців, тож Камбоджа стала заручницею В'єтнамської війни.

У 1966 р. ПКО отримала 13 місць у парламенті, 23. 10. 1966 Лон Нол очолив уряд. За рік після важкої автокатастрофи на час лікування залишив пост прем'єр-міністра, але повернувся в 1969 р. Критикував режим одноосібної влади і політику *Народом Сіанука*. У березні 1970 р., коли король перебував в Європі, в Пномпені відбулися антив'єтнамські виступи, натовп розгромив посольство Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ). Скориставшись цим, прем'єр-міністр розірвав дипломатичні відносини з ДРВ, повстанцям В'єтконга була надано 72 год., аби залишити Камбоджу. 18. 03. 1970 парламент ухвалив рішення про позбавлення влади *Народом Сіанука*, вона перейшла до військових на чолі з Лон Нолом. Після встановлення республіки Камбоджу фактично охопила громадянська війна між урядом, який підтримував США й Півд. В'єтнам, і Національним Єдиним Фронтом Кампучії, в якому вирішальна роль належала комуністам. У 1972 р. Лон Нол став президентом Кхмерської республіки, його влада набула авторитарних рис. Перетворення країни на американську базу у В'єтнамській війні спричинило зростання незадоволення частини населення. Найбільш радикальною частиною опозиції була організація «червоних кхмерів»

¹ Див. прим. на с. 206.

(Револьюційна Армія Кампучії) на чолі з *Пол Потом*, які сповідували принципи маоїзму й розгорнули проти уряду справжню війну. Після взяття ними Пномпеня (17. 04. 1975) Лон Нол залишив країну. Все його найближче оточення, серед якого був брат Лон Нон, були вбиті полпотівцями. Лон Нол осів на Гавайських о-вах, потім перебрався до Фуллертона (шт. Каліфорнія, США), де й помер.

ЛОРЕНСУ, Жу́ан Ману́ел Гонса́леш (народ. 5. 03. 1954) – ангольський військовий, політичний і державний діяч, президент [з 2017]. Народ. у родині медика, етнічний півд. мбунду¹. Його батько був учасником національно-визвольної боротьби, 3 роки провів у португальській в'язниці. Ж. Лоренсу навчався в Промисловому ін-ті Луанди. У 1974 р. вступив до «Народного руху за визволення Анголи» (абр. з порт. МПЛА). Учасник громадянської війни в Анголі, в якій МПЛА протистояв «Національний союз за повну незалежність Анголи» (абр. з порт. УНІТА). У 1978–82 рр. навчався в Військово-політичній ак. ім. В. І. Ленна в Москві. Після повернення воював проти опозиції, був першим секретарем МПЛА в пров. Мошико, Бенгела. У 1989–91 рр. очолював директорат ЗС Анголи. З 1991 р. перебував у вищому керівництві МПЛА. Тоді почалася ідеологічна переорієнтація партії з марксизму-ленінізму на «демократичний соціалізм», і переконаний комуніст Ж. Лоренсу сприйняв ці зміни. Щоправда, це не припинило громадянську війну. У 1998–2003 рр. він був генеральним секретарем МПЛА, в 2003–14 рр. – заступником голови Національної Асамблеї. У 2014 р. став міністром оборони.

У грудні 2016 р. ЦК МПЛА вніс Ж. Лоренсу першим номером до списку кандидатів на парламентських виборах у серпні 2017 р. За конституцією Анголи президентом стає лідер партії, яка перемагає на виборах до Національної Асамблеї. Тож Ж. Лоренсу був оголошений наступником *Ж. Е. душ Сантуша*. МПЛА прогнозовано переміг на виборах, а 26. 09. 2017 Ж. Лоренсу став президентом. Від нього очікували продовження попереднього курсу, проте новий президент оголосив політику «ангольської відлиги». Він розпочав безпрецедентну для Анголи боротьбу з корупцією, спрямовану насамперед проти найближчого оточення колишнього президента. Одним з перших рішень стало відсторонення від керівництва державною нафтовою компанією *Sonagol* його доньки, Ізабелли душ Сантуш. Її брата Жозе Філомену звільнили з посту керівника Суверенного фонду Анголи (акумулятор нафтові прибутки скарбниці). У вересні 2018 р. Ж. Ф. душ Сантуша заарештували за звинуваченням у корупції. Були також заарештовані бізнес-партнери сина экс-президента. З керівних посад у силових структурах були звільнені «люди» *Ж. Е. душ Сантуша*, а на екстремому з'їзді МПЛА (8. 09. 2018) колишній президент був відсторонений від керівництва партією. Його місце посів Ж. Лоренсу. У відповідь на такі заходи в МПЛА сформувалось опозиційне консервативне угруповання з прибічників колишнього президента, яке всіляко гальмувало реформи чинної влади. Натомість Ж. Лоренсу надалі усував старі керівні кадри й боровся з корупцією. Він започаткував новий стиль державного управління: значно скоротив особисту

¹ Південні мбунду – народ групи банту (див. прим. на с. 211) в Анголі й Намібії. Прибл. чисельність 4 млн. осіб.

охорону, багато їздив країною, зустрічався з ангольцями. У к. 2018 р. він ініціював програму економічних реформ, основою яких мала стати приватизація найбільших державних компаній (включно з операторами аеродромів і морських портів). З опозиційною УНІТА Ж. Лоренсу був підкреслено доброзичливим. У 2019 р. розпочала роботу урядова Комісія з примирення й пам'яті жертв політичних конфліктів. Проте восени 2020 р. ситуація в Анголі загострилося через масове незадоволення економічними проблемами, а також неефективність влади в боротьбі з поширенням Covid-19. У пров. Півн. Луанда відбулися сутички шахтарів-страйкувальників з поліцією. УНІТА оголосила курс президента хибним, що загрожувало подальшою політичною нестабільністю.

ЛОУРЕНС (Аравійський), Томас Едвард (16. 08. 1888 – 19. 05. 1935) – британський археолог, мандрівник, військовий діяч, дипломат, один з керівників «Арабського повстання» (1916–18) проти Османської імперії. Народ. у валійському селі Тремадог (Велика Британія), був позашлюбною дитиною сера Т. Чепмена й гувернантки С. Джуннер. Батьки багато переїздили з місця на місце, поки в 1896 р. не осіли в Оксфорді, де були відомі як «подружжя Лоуренс» (хоча одруженими не були). У 1896–1907 рр. Т. Е. Лоуренс навчався в Оксфордській школі для хлопчиків, яку закінчив з відзнакою. З дитинства цікавився середньовічною архітектурою, колекціонував антикваріат. У 1907–10 рр. вивчав історію середніх віків у коледжі Ісуса при Оксфордському ун-ті. Під час навчання відвідав Сирію й Палестину, брав участь в археологічних розкопках у Каркемиші (Півн. Сирія). Тоді ж захопився арабською мовою й культурою. Його магістерська дисертація «Замки хрестоносців» стала подією в медієвістиці й була опублікована монографією в 1936 р. Пізніше Т. Е. Лоуренс під керівництвом відомих учених (Д. Г. Хогарт, К. Томпсон, К. Вуллі, Ф. Пітрі) брав участь в археологічних експедиціях у Каркемиші й Єгипті. За однією з версій, вже тоді він співпрацював з британською розвідкою, вивчаючи під приводом розкопок будівництво Німеччиною Багдадської залізниці.

У січні 1914 р. Т. Е. Лоуренс спробував записатися до лав британської армії, проте через низький зріст і худорлявість був зарахований до нестройових частин. На поч. Першої світової війни, зважаючи на володіння арабською, його направили до «Бюро з арабських справ» у Каїрі (Єгипет). Одним з його завдань було ведення переговорів з османським військовим командуванням у Месопотамії (суч. Ірак), наслідком чого стала почесна капітуляція британських частин, обложених в Ель-Куті. У травні 1916 р. командувач Єгипетськими експедиційними військами А. Мюррей направив Т. Е. Лоуренса радником до сина Шерифа Мекки¹ *Хусейна ібн-Алі Аль-Хашимі* принца *Фейсала ібн Хусейна*. Він відіграв вирішальну роль у розгортанні Арабського повстання (або «Повстання в пустелі»), а також у виробленні тактики партизанської війни загалом. Під керівництвом Т. Е. Лоуренса повстанці змогли перерізати Хіджазку залізницю й вибити турків з Аккаби (6. 07. 1917). Англієць надавав британському командуванню цінні розвідувальні данні, які значно вплинули на хід бойових дій у регіоні. У жовтні 1918 р. повстанці взяли Дамаск, а

¹ Див. прим. на с. 29.

Т. Е. Лоуренс одним з перших увійшов до міста. Схоже, що під час повстання й тривалого спілкування з *Фейсалом ібн Хусейном* він перейнявся ідеями панарабізму¹, щиро прагнув створення арабської держави.

Т. Е. Лоуренс був учасником Паризької мирної конференції, на якій відстоював прагнення арабів створити власну державу, демонстративно носив арабський одяг. Розподіл арабських володінь кол. Османської імперії між Великою Британією й Францією обурило його, він відмовився від урядових нагород. Утім, за однією з версій, Т. Е. Лоуренс зміг вплинути на британський уряд, який призначив *Фейсала ібн Хусейна* королем підмандатного Іраку, а його брата *Абдаллу I ібн Хусейна* – Трансйорданії. Т. Е. Лоуренс служив у британських ВПС (під прізв. Росс) і танкових військах (під прізв. Шоу), проте був дуже популярним і відомим, тож ЗМІ завжди «вираховували» його. У 1926 р. він опублікував автобіографічну працю «Сім стовпів мудрості», присвячену Арабському повстанню. Це було дороге ілюстроване видання, яке вийшло обмеженим тиражем (128 екземплярів) і поширювалося по підписці. Аби компенсувати витрачені кошти, наступного року Т. Е. Лоуренс видав скорочений варіант «Повстання в пустелі», який став бестселером. Попри звинувачення автора у вигадках виявилось, що книга точно відтворила обставини подій 1916–18 рр. У 1927 р. він відбув до Британської Індії, був комендантом військових казарм у Півн.-Зах. Прикордонній Провінції. Радянська пропаганда звинувачувала його в підбуренні афганців до повстання проти режиму *Аманулли-хана* й підтримці *Бачаї-Сакао*. У 1930–35 рр. брав участь у роботах з модернізації військових кораблів. Т. Е. Лоуренс загинув у Мортоні (гр. Доссет) в автокатастрофі за до кінця невстановлених обставин.

Т. Е. Лоуренс ще за життя став напівлегендарною особистістю, про що свідчить прикріплене до його імені прізвисько «Аравійський». Визнаючи його внесок у науку й культуру, «Британське королівське товариство зі справ Азії» вручає Пам'ятну медаль Лоуренса Аравійського «за заслуги в розвідці, дослідженнях і літературі». У 1962 р. світ побачив 3,5-годинний художній фільм Д. Ліна «Лоуренс Аравійський», в якому головну роль зіграв П. О'Тул. Фільм отримав 7 нагород «Оскар», у т. ч. у номінації «кращий фільм». В основу сценарію було покладено книгу «Повстання у пустелі». Окрім цього кінофільму, Т. Е. Лоуренс неодноразово згадується в музичних творах, кінофільмах, літературних творах і комп'ютерних іграх.

ЛУКАМБА, Паулу («генерал Гату»; народ. 13. 05. 1954) – ангольський військовий і політичний діяч, один з лідерів «Національного союзу за повну

¹ Панарабізм – суспільно-політичний рух, спрямований на консолідацію арабів Близького Сходу та Півн. Африки. Зародився в к. XIX ст., коли значна частина арабського світу перебувала під владою турків-османів, як відповідь на політику пантюркізму. Колискою панарабізму став Аравійський півострів, де в 1916 р., під час «Повстання в пустелі» Шериф Мекки *Хусейн ібн-Алі Аль-Хашімі* заснував королівство Хіджаз зі столицею в Джидді. Ця держава розглядалась adeptами панарабізму як колиска майбутньої арабської держави, допомогу в створенні якої вони сподівалися отримати в держав Антанти. Цим надіям не судилося справдитися. Продовж майже усього XX ст. панарабізм залишався впливовою ідеологічною доктриною й тактикою діяльності багатьох арабських політичних діячів та сил.

незалежність Анголи» (абр. з порт. УНІТА), учасник громадянської війни, генерал повстанської армії «Збройні сили звільнення Анголи» (абр. з порт. ФАЛА, збройне крило УНІТА). Відомостей про ранні роки життя немає. В УНІТА вступив у 1974 р., брав участь у громадянській війні в Анголі, входив до найближчого оточення лідера УНІТА *Ж. Савімбі*. З 1995 р. – генеральний секретар УНІТА. Брав участь у переговорах з урядом «Народного руху за визволення Анголи» (абр. з порт. МПЛА) з реалізації мирної угоди від 15. 11. 1994, відповідальність за їх зрив поклав на уряд країни. Після загибелі *Ж. Савімбі* (22. 02. 2002) П. Лукамба став очільником УНІТА. Визнав необхідність компромісу з урядом МПЛА, 2. 04. 2002 уклав угоду з президентом *Ж. Е. душ Сантушем* про припинення бойових дій. Це дозволило УНІТА перетворитися на легальну опозиційну партію. В 2008 і 2012 рр. П. Лукамба обирався депутатом парламенту від УНІТА.

ЛУМУМБА, Патріс Емері (2. 07. 1925 – 17. 01. 1961) – конголезький політичний і державний діяч, перший прем'єр-міністр Республіки Конго-Леопольдвіль (суч. Демократична Республіка Конго). Етнічний тетела¹, закінчив середню школу при католицькій місії й курси поштових службовців. Працював клерком і писарем на пошті, службовцем у бельгійській промисловій компанії, редакції газети. На поч. 1950-х рр. поринув у політику, спочатку перебував на поміркованих позиціях, оскільки був представником прошарку т. зв. «еволуе» («освічених тубільців»): був прибічником ідеї бельгійсько-конголезької спільності, виступав за вестернізацію Конго. Кілька років провів у Бельгії, де йому навіть пропонували місце в міністерстві колоній, проте був заарештований за розкрадання державних коштів. Після звільнення в к. 1950-х рр. П. Лумумба значно радикалізувався. У 1958 р. заснував партію Національний Рух Конго, яка сповідувала марксистські ідеї й вимагала негайної незалежності для Бельгійського Конго. У 1958–59 рр. перебував під арештом. П. Лумумба встановив зв'язки з лідером патріотичної організації «Альянс народу баконго²» (абр. з фр. АБАКО) *Ж. Касавубу*, отримував допомогу від президента Єгипту *Г. А. Насера* й лідера визвольного руху в Золотому Березі (суч. Гана) *К. Нкрума*. У 1959 р. був організатором загального страйку, який примусив бельгійську владу до переговорів з діячами національно-визвольного руху. Був учасником конференції Круглого столу в Брюсселі (січень 1960 р.), яка завершилася проголошенням незалежності Конго (30. 06. 1960). Між ним (перебував на лівих позиціях, був за повний розрив з Бельгією й радикальні перетворення) і *Ж. Касавубу* (підтримував націоналістичні погляди, був за співробітництво з метрополією й еволюційну модернізацію) загострилися розбіжності, особливо після того, як другий став президентом, а перший – прем'єр-міністром. Конго-Леопольдвіль з евакуацією бельгійської адміністрації поринуло в політичний хаос: сепаратистські виступи в різних пров., численні військові заколоти, загострився конфлікт між П. Лумумбою і *Ж. Касавубу*. Введення миротворчих сил ООН не врегулювало ситуації, 14. 09. 1960 уряд був відсторонений від влади

¹ Тетела – народ групи монго, що належить до банту (див. прим. на с. 211), мешкають у Демократичній Республіці Конго, прибіл. чисельність 5 млн. осіб.

² Див. прим. на с. 226.

внаслідок військового перевороту, організованого начальником Генерального Штабу *Ж. Мобуту*. П. Лумуба на півночі Конго створив сепаратистський уряд, але в грудні 1960 р. був схоплений повстанцями з Катанги¹ й убитий за нез'ясованих обставин.

В СРСР склався справжній культ П. Лумумби, який став символом «революційної» Африки. На честь нього названий Ун-т дружби народів у Москві, безліч вулиць і площ (в т. ч. і в Україні).

ЛУТУЛІ, Альберт Джон (1898 – 21. 07. 1967) – південноафриканський політичний діяч, президент Африканського Національного Конгресу (АНК), борець проти апартеїду, перший африканець – лауреат Нобелівської премії миру (1960). Народ. побл. Булавайо в Півд. Родезії (суч. Зімбабве), син зулуського² місіонера Церкви адвентистів сьомого дня. Після смерті батька разом з матір'ю переїхав до ПАС. Там у 1917 р. закінчив учительську школу в Івендейлі, став директором і єдиним вчителем школи в Блаубосхі (пров. Натал). Отримав від департаменту освіти Натала премію й на ці кошти продовжив навчання в коледжі місії Адамса. По завершенні навчання викладав там продовж 10 років. У 1935 р. став вождем зулуського племені в Гроутвіллі. У 1944 р. вступив до АНК, у 1948 р. став головою його відділення в Наталі. У 1952 р. був обраний президентом АНК, на цьому посту багато подорожував країною, засуджував політику апартеїду, закликав до ненасильницької боротьби проти неї. За це неодноразово піддавався арештам. У 1960 р. А. Д. Лутулі отримав Нобелівську премію миру «за зусилля з утвердження справедливості між людьми й народами». У 1962 р. студенти Ун-ту Глазго (Шотландія, Велика Британія) обрали його ректором, але уряд ПАР після дозволу на виїзд для отримання Нобелівської премії більше не дозволяли йому залишати країну. Того ж року опублікував автобіографію під назвою «Let My People Go» («Відпусти мій народ»). А. Д. Лутулі загинув під колесами потяга, похований у Гроутвіллі.

ЛЮ Сяобó (28. 12. 1955 – 13. 07. 2017) – китайський правозахисник і громадський діяч, лауреат Нобелівської премії миру (2010). Народ. у м. Чанчунь (пров. Гірін, КНР). Його батько, професор і член Комуністичної Партії Китаю (КПК), під час «культурної революції» був засланий «на перевиховання» до сільської місцевості. Лю Сяобо був робітником на заводі, потім вступив до ун-ту в Гіріні, по його закінченні викладав філологію, в 1988–89 рр. перебував у відрядженні в США й Норвегії. Він уперше «засвітився» в 1988 р., коли в інтерв'ю журналістці з Гонконгу заявив, що Китай не здатний на самостійні економічні й політичні реформи. У розпал мирних протестів на площі Тяньаньмень у Пекіні (квітень – червень 1989 р.) закликав студентів залишити площу, аби уникнути жертв. За підтримку протестів був заарештований, з червня 1989 по січень 1991 рр. перебував за ґратами. У травні 1995 р. був заарештований удруге за критику влади. Після 6 місяців під вартою був звільнений, оскільки «визнав власні помилки». У 1996 р. його знову

¹ Див. прим. на с. 211.

² Див. прим. на с. 115.

заарештували за дисидентську діяльність, Лю Сяобо 3 роки провів у виправному таборі. У 2003 р. він очолив китайське відділення PEN-International¹. Був співавтором «Хартії-08» – маніфесту китайської інтелігенції з вимогами демократизації суспільно-політичного режиму КНР, який підписали понад 8 тис. осіб. 8. 12. 2008, за два дні до запланованої публікації документу, був заарештований. У грудні 2009 р. Лю Сяобо засудили до 11 років ув'язнення «за підбурювання до підриву державного ладу». Вирок засудили уряди США, держав ЄС, Управління Верховного Комісару ООН з прав людини. На поч. 2010 р. В. Гавел і *Далай-лама XIV* висунули кандидатуру Лю Сяобо на здобуття Нобелівської премії миру. Цю пропозицію підтримав Нобелівський комітет, 8. 10. 2010 він став лауреатом «за тривалу ненасильницьку боротьбу за головні права людини в Китаї». Китайські ЗМІ проігнорували цю подію, уряд КНР рішуче засудив це рішення й заборонив виїзд родичів Лю Сяобо для отримання нагороди. Це був перший випадок в історії Нобелівської премії, коли на церемонії нагородження не було жодного представника лауреата. У червні 2017 р. у Лю Сяобо діагностували рак печінки, його перевели до лікарні Китайського медичного ун-ту в Шеньяні (пров. Ляонін). Уряди США та держав ЄС марно закликали китайську владу випустити хворого на лікування за кордон. Лю Сяобо помер у вказаній лікарні.

ЛЮ ШАОЦІ (24. 11. 1898 – 12. 11. 1969) – китайський політичний і державний діяч, Голова Китайської Народної Республіки (КНР) [1959–68], один з керівників Комуністичної Партії Китаю (КПК), офіційно вважався наступником *Мао Цзедуна*. Народ. у селі в пров. Хунань у родині вчителя. Після закінчення початкової школи вступив до педагогічного училища в м. Чанша. У 1917 р. в числі найкращих студентів потрапив на курси з підготовки до навчання у Франції. Проте тоді Лю Шаоци захопився революційними ідеями, брав участь у «русі 4 травня» 1919 р., мріяв про навчання в Москві. У 1920 р. у Шанхаї вступив до «Союзу соціалістичної молоді Китаю», де познайомився з творами К. Маркса і Ф. Енгельса, вивчав російську мову. У 1921 р. відбув до Москви, навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу ім. Й. В. Сталіна. Тоді ж вступив до лав КПК. Був партійним функціонером у Шанхаї і пров. Гуандун. У 1925 р. став заступником голови Всекитайської Організації Профспілок. 30. 05. 1925 був серед організаторів студентських демонстрацій у Шанхаї під гаслами: «Геть імперіалістів!», «Народ усього Китаю, об'єднуйся!», «Шанхай – китайцям!» Після того, як поліція застосувала проти демонстрантів силу, страйк у Шанхаї став загальним. У ньому взяли участь 200 тис. робітників, торговців, службовців, 50 тис. студентів та старшокласників. В усіх великих містах Китаю відбувалися масові страйки, мітинги, демонстрації, почався бойкот іноземних товарів. Ці події стали початком Революції 1925–27 рр., в якій КПК діяла спільно з Національною Партією (Гоміндан) («Єдиний національний фронт», ЄНФ). Після розколу в ЄНФ і початку антикомуністичних репресій з боку Гоміндану в квітні 1927 р. Лю Шаоци був організатором масових виступів у Ханькоу. Під час

¹ PEN-International – міжнародна неурядова правозахисна організація, яка об'єднує письменників, журналістів та ін. Заснована в 1921 р. у Лондоні.

Першої громадянської війни (1927–37) він став членом ЦК КПК, був секретарем партійного осередку партії в Маньчжурії. Учасник «Великого походу» (1934–36), був організатором партизанського руху в Центр. і Півн. Китаї. Під час китайсько-японської війни «Канчжень» (1937–45) був політичним комісаром 4-ї армії. Завдяки книзі «Як бути хорошим комуністом» посів помітне місце серед керівництва КПК, став «третьою особою» в партії після *Мао Цзедуна* і *Чжу Де*.

Після утворення КНР (1. 10. 1949) Лю Шаоци став заступником голови й секретарем ЦК КПК. Повністю підтримував політику *Мао Цзедуна*. У квітні 1959 р. став Головою КНР, тоді як *Мао* був Головою КПК. Підтримав політику «Великого стрибка», проте після її провалу засумнівався в ній. Підтримав розпочату в 1961 р. політику «врегулювання темпів розвитку», яка мала подолати згубні наслідки «Великого стрибка». Лю Шаоци почав обґрунтовувати еволюційний шлях до соціалізму, в чому дедалі більше розходився з *Мао Цзедуном*. На Пленумі ЦК КПК у серпні 1966 р. (став початком «культурної революції») Лю Шаоци зазнав нищівної критики, його затаврували «особою № 1, що йде капіталістичним шляхом». В ухвалі Пленуму він був названий «зрадником, провокатором, цепним собакою імперіалізму й гомінданівської реакції», який «40 років вів контрреволюційну діяльність». Після цього його ганьбили на плакатах хунвейбінів і в ЗМІ. У жовтні 1968 р. Лю Шаоци звільнили з усіх постів. Він помер у Кайфінській в'язниці від запалення легенів, оскільки йому відмовили в елементарній медичній допомозі.

Лю Шаоци була реабілітований у 1980 р. Сьогодні він глибоко шанується як видатний представник «пролетарських революціонерів старшого покоління та героїв, які загинули в ім'я революції».

М (Ма – Мушарраф)

МА Інцзю́ (народ. 13. 07. 1950) – тайванський політичний і державний діяч, лідер Національної Партії (Гоміндан) і президент Китайської Республіки (КР) [2008–16]. Народ. у Британському Гонконгу, за рік родина перебралася на Тайвань. Закінчив юридичний ф-т Національного ун-ту Тайваню (1972), отримав диплом бакалавра права. Далі навчався в Ун-ті Нью-Йорка і Гарвардському ун-ті (США), захистив дисертацію на тему «Юридичні аспекти суверенітету Тайваню над о-вами Дяююйтай». Декілька років працював на біржі на Уолл-Стріт у Нью-Йорку. У 1984 р. став помічником і перекладачем президента КР *Цзян Цинго*, того ж року вступив до Гоміндану. Одночасно був професором юриспруденції в Державному політичному ін-ті. У 1984–88 рр. Ма Інцзю був заступником голови Гоміндану. Далі працював в уряді: голова урядової Комісії з досліджень і експертних оцінок при Виконавчому Юані (уряді) (1988–91), заступник голови Ради в справах материкового Китаю (1991–93), міністр юстиції (1993–96), «міністр без портфеля» (1996–97). У 1998 р. Ма Інцзю обрали мером Тайбея (був переобраний у 2002 р.). Він часто конфліктував з центральною владою, завжди був проти офіційного проголошення повної незалежності Тайваню й говорив про поступове зближення з КНР аж до можливого об'єднання двох Китаїв. Ма Інцзю мав реноме чесного й неупередженого технократа, особливо популярний був серед жінок і молоді, часто виступав на тайванському діалекті китайської мови. У червні 2005 р. його обрали головою Гоміндану. У лютому 2007 р. він висунув свою кандидатуру на посаду президента й пішов з голови Гоміндану. Влітку 2007 р. очолював тайванську делегацію до Індії й Сінгапуру. 22. 03. 2008 Ма Інцзю отримав підтримку 58% виборців і став президентом, перервавши 8-мирічне владування Демократичної Прогресивної Партії (ДПП).

Головними своїми завданнями Ма Інцзю оголосив економічне зростання й поліпшення відносини з КНР. Був проголошений економічний «план 633», який передбачав щорічне зростання ВВП на 6%, скорочення рівня безробіття до 3% і досягнення рівня ВВП на душу населення в 30 тис. дол. Ма Інцзю здійснив багато закордонних візитів, постійно заявляв про прагнення об'єднання з КНР, проте зауважував, що Гоміндан мав прислухатися до думки значної частини населення Тайваню, які виступали за незалежність. Попри те, що 17. 03. 2008 (ще до вступу в президентські повноваження) він закликав бойкотувати літні Олімпійські Ігри в Пекіні, а за кілька днів оголосив, що не планує відвідувати КНР, відносини між обома Китаями за його президенства поліпшилися. Між країнами вперше було встановлено пряме чартерне авіаційне сполучення, Тайвань було відкрито для туристів з КНР, було послаблено обмеження на тайванські інвестиції до материкового Китаю. У 2012 р. Ма Інцзю переобрався на посаду президента (отримав 51,6% голосів). На виборах 2016 р. його однопартієць Чжу Лілунь поступився кандидатці від ДПП *Цай Інвень*.

МААТАЇ, Вангарі́ (1. 04. 1940 – 25. 09. 2011) – кенійська громадська діячка, вчена, лауреатка Нобелівської премії миру (2004). Народ. у гірському районі Кенії (Британська Сх. Африка) в родині фермера. Отримала блискучу

освіту, навчалася в Ун-ті Найробі й Пітсбурзькому ун-ті (шт. Пенсільванія, США). Першою з жінок Сх. і Центр. Африки отримала вчене звання доктора наук (у галузі ветеринарної анатомії). У 1977 р. отримала посаду ад'юнкт-професора в Ун-ті Найробі. Була членом багатьох громадських організацій: Кенійський Червоний Хрест (була головою Найробійського відділення), «Кенійська асоціація університетських жінок», «Національна рада кенійських жінок» (входила до її ради). У сер. 1970-х рр. В. Маатаї заснувала фірму Envirocare Ltd, яка мала на меті поєднати її ідеї про покращення довкілля Кенії та забезпечення роботою якомога більшого числа кенійців. Фірма спеціалізувалася на лісонасадженнях, до чого залучали тисячі безробітних. Проте цей проєкт зрештою зазнав невдачі через брак фінансування. У 1977 р. вона заручилася підтримкою міжнародних фінансових донорів і заснувала рух «Зелений пояс» – масову екологічну організацію, яка зусиллями переважно кенійських жінок висадила бл. 40 млн. дерев. У 1980 р. В. Маатаї очолила «Національну раду кенійських жінок», на поч. XXI ст. стала депутаткою парламенту, була помічником міністра охорони навколишнього середовища та природних ресурсів в уряді президента *М. Кібакі*. Вона відіграла значну роль у становленні в Кенії демократичних інститутів, захисті прав жінок, а також екології країни. У 2004 р. В. Маатаї стала лауреаткою Нобелівської премії миру «за внесок у сталий розвиток, демократію та підтримку миру». В обґрунтуванні рішення Нобелівський комітет наголосив, що вона «мислить на глобальному рівні, а діє на локальному», що її діяльність врятувала Кенію від наступу пустелі. В. Маатаї померла в Найробі від онкологічного захворювання.

МАЗРУЇ, Алі (24. 02. 1933 – 12. 10. 2014) – американський вчений кенійського походження, професор-африканіст. Народ. у Момбасі (Кенія, Британська Сх. Африка). Походив з впливової родини, його батько був ученим, головним ісламським суддею в Кадхі. Навчався в Кембриджській школі, але через погані результати випускових іспитів не зміг вступити до коледжу Макерере – єдиного тоді вищого навчального закладу в Британській Сх. Африці. Утім, він отримав стипендію від уряду колонії й вступив до Манчестерського ун-ту у Великій Британії (зак. у 1960 р.). Наступного року отримав ступінь магістра в Колумбійському ун-ті (Нью-Йорк, США), а в 1966 р. – докторський ступінь у коледжі Наффілда в Оксфордському ун-ті (Велика Британія). А. Мазруї перебував під значним впливом ідей панафриканізму *В. Дюбуа* й *К. Нкрума* про «потрійний спадок Африки» («африканство», християнство, іслам). Проблеми сучасної Африки він пов'язував з особливостями її історичного розвитку, передусім – колоніальним спадком. Він критикував «африканський соціалізм» і загалом усі прояви марксизму – вважав, що ці ідеї були чужими для Африки. Водночас він піддавав критиці сучасну ринкову економіку й капіталізм, який експлуатував Африку. Не менш різко він засуджував систему апартеїду в ПАР.

А. Мазруї викладав в Ун-ті Макерере в Уганді, був професором політології Мічиганського ун-ту (Енн-Арбор, шт. Мічиган, США), професором Ун-ту Джоса в Нігерії, працював у Центрі африканських досліджень Корнелльського ун-ту (Ітака, шт. Нью-Йорк, США), Ун-ті сільського господарства й технологій у Найробі (Кенія). Був запрошеним професором

Стенфордського, Чиказького, Гарвардського (усі – США), Оксфордського (Велика Британія), Сінгапурського та ін. ун-тів. А. Мазруї був президентом Центру африканських досліджень (США), віце-президентом Міжнародної асоціації політичних наук, спеціальним радником Всесвітнього банку, членом правління Американської мусульманської ради (Вашингтон, США). Окрім того, він був членом редакційних колегій понад 20 наукових журналів, писав для ЗМІ, консультував уряди. А. Мазруї був автором великої кількості наукових праць, деякі з яких мали значний вплив на світову африканістику. Не менш відомим став фільм «Африка: потрійний спадок» (BBC¹ спільно з Управлінням ТБ Нігерії), створений за його сценарієм. Мав безліч нагород від урядів країн, міжнародних організацій і наукових установ. У 2005 р. А. Мазруї посів 73-є місце в списку 100 найбільших інтелектуалів світу.

МАКА́РТУР, Дуглас (26.01.1880 – 5.04.1964) – американський військовий і політичний діяч, генерал. Учасник Першої світової війни, воював у Франції. Закінчив військову ак. у Вест-Пойнті. У 1930–35 рр. очолював Генеральний Штаб ЗС США. У 1935–41 рр. був військовим радником уряду Філіппін. На поч. Другої світової війни намагався організувати оборону архіпелагу, проте змушений був здати його японським військам і евакуювався звідти в травні 1942 р. Був Верховним головнокомандувачем союзних військ у півд.-зах. частині Тихого океану. Розробив тактику «плигання по островах», якої успішно отримувався в 1943–45 рр. Війська під командуванням Д. Макартура звільнили від японської окупації Нову Гвінею, Філіппіни, низку островів у Тихому океані. Прийняв беззастережну капітуляцію Великої Японської імперії 2. 09. 1945 р. на борту крейсера ВМФ США «Міссурі».

У 1945–50 рр. Д. Макартур очолював Американську військову адміністрацію в Японії, яка фактично керувала країною під час повоєнного перехідного періоду. Багато хто в США розглядали це призначення як «почесне заслання» з метою недопущення популярного генерала до перших повоєнних виборів президента. Д. Макартур і його штаб розробили низку суспільно-політичних і соціально-економічних реформ, які докорінно змінили Японію й визначили вектор її повоєнного розвитку. На цій посаді Д. Макартур виявив неабиякі управлінські й організаційні здібності, а також тонке відчуття політичної ситуації. Найважливішим напрямком діяльності американської адміністрації стали заходи по зміні державного устрою Японії, серед яких найбільш важливою акцією стало прийняття нової конституції. Вона була розроблена співробітниками пропагандистського відділу штаба Д. Макартура, прийнята парламентом у жовтні 1946 р. (набула чинності в травні 1947 р.) і діє без жодних змін по сьогодні. Вона передбачала обмеження влади імператора, а сам він оголошувався «символом єдності нації». Вважається, що обґрунтоване Д. Макатуром збереження імператорської династії значно пом'якшило сприйняття японцями американської присутності й фактично зберегло безперервність японської державності навіть в умовах американської окупації. Імператор за конституцією не має реальної влади, він затверджує рішення

¹ Див. прим. на с. 40.

парламенту й уряду, але впливати на них не може. Деякі його функції є лише церемоніями (наприклад, вручення нагород або прийом іноземних делегацій). Законодавча влада належить парламенту, що складається з двох палат (палата представників, палата радників). Виконавчу владу здійснює кабінет міністрів. Конституція проголосила рівноправність чоловіків і жінок, свободу слова, друку, зборів із застереженнями, що ними «не можна зловживати». 9-та стаття конституції проголосила відмову від війни як засобу вирішення міжнародних конфліктів і створення ЗС та ВМФ.

Під контролем адміністрації Д. Макартура були здійснені важливі економічні реформи. Відбулася декартелізація японської промисловості. Старі дзайбацу¹ (передусім «велика четвірка» концернів: «Міцуї», «Міцубіші», «Сумімото» й «Ясуда»), які були причетні до розв'язування війни, розпускалися. Головні їх офіси було ліквідовано, а їх акції розповсюджені серед службовців цих компаній. На зміну кільком могутнім монополіям виникло безліч підприємств і об'єднань з однаковими стартовими можливостями. Одночасно вводилося антимонопольне законодавство. Проте таке розукрупнення не торкалося банків, що дозволило їм надалі зміцнитись і стати основою економічного організму Японії. На стабілізацію економічного клімату Японії була спрямована фінансово-податкова реформа (встановлення твердого курсу єна, зменшення податків на підприємницьку діяльність). Набрало чинності демократичне трудове законодавство (8-мигодинний робочий день, оплачувані відпустки, охорона праці жінок і підлітків). Ухвалені закони дозволяли робітникам створювати профспілки, укладати колективні договори, проводити страйки з соціально-економічними вимогами. У 1946–49 рр. була здійснена аграрна реформа. В Японії було ліквідовано велике землеволодіння, яке до цього концентрувало 50% оброблюваних земель. Більша частина цих земель до реформи здавалася в оренду, плата за яку сягала 60% врожаю. Реформа ж встановлювала земельний максимум у 3 тьо² землі, а на о. Хоккайдо – 12 тьо. До 1950 р. держава викупила й передала селянам 80% усієї орендної землі (бл. 2 млн. тьо). Реформа вдвічі збільшила кількість селян-землевласників, знищила напівфеодальні форми ведення сільського господарства й стала потужним імпульсом розвитку ринкових відносин на селі. Частина селян не змогла вести господарство по-новому, продала свої ділянки й пішла в міста. Кількість сільського населення помітно зменшилась, як і соціальна напруга на селі. Відтоді основою японського сільського господарства стала селянська родина з земельною ділянкою, яка була в її повній власності.

Важливим перетворенням адміністрації Д. Макартура стала освітня реформа (1947 р.). Період обов'язкового безплатного навчання було збільшено з 6 до 9 років; переглядалися навчальні програми, з яких було вилучено елементи націоналістичної та шовіністичної пропаганди; було заборонено викладання курсів моралі й етики (в їх основі лежала традиційна самурайська ідеологія), а також історії й географії (до розробки нових підручників). Шкільну освіту було

¹ Див. прим. на с. 208.

² Див. прим. на с. 209.

децентралізовано: місцева влада отримала більшу автономію в цій сфері, що покращило підготовку фахівців.

На поч. Корейської війни (1950–53 рр.) Д. Макартура призначили спочатку командувачем армії США в Кореї, а в липні 1950 р. – Головнокомандувачем військ ООН. Він спланував і здійснив кілька блискучих операцій (висадка в Інчхоні – Чемульпо, звільнення Сеула), що змусило ЗС КНДР відійти за 38-у паралель. Після вступу у війну на боці Півн. Кореї китайських «добровольців» і відступу сил ООН на південь Д. Макартур запропонував перенести бойові дії на територію КНР, знищити авіаударами військові бази й аеродроми, навіть закликав застосувати проти Китаю ядерну зброю. Без консультацій з президентом Г. Труменом він висунув ультиматум китайському командуванню в Кореї припинити бойові дії, погрожуючи ядерним ударом. Через це він був усунутий з посту командувача американської армії на Далекому Сході. Далі Д. Макартур пробував себе в політиці, проте невдало.

МАЛАН, Даніель Франсуа (22. 05. 1874 – 7. 02. 1959) – південноафриканський кальвіністський проповідник, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Південноафриканського Союзу (ПАС) [1948–54], один з «архітекторів» апартеїду. Народ. у Рібек-Весті (Капська колонія) в давній і впливовій африканерській¹ родині. Його предками були французькі гугеноти, які перебралися до Півд. Африки у XVII ст., брали участь у війнах проти зулусів², повстаннях проти британців і «Великому треку»³. Його батько був фермером і кальвіністським проповідником, тож виховував сина в дусі жорсткого протестантизму й африканерського націоналізму. Навчався в семінарії Голландської реформаторської церкви в Стелленбосі (суч. Західнокапська пров.) і Коледжі Вікторії (суч. Стелленбоський ун-т), де вивчав математику й природничі науки. Тоді ж остаточно сформувалися його погляди, які були поєднанням африканерського націоналізму й кальвіністської етики. Він завжди критикував британську колоніальну політику, підтримував бурські республіки, захоплювався президентом Південноафриканської республіки (Трансваалю) П. Крюгером. Під час Британсько-бурської війни (1899–1902) Д. Ф. Малан навчався в Утрехтському ун-ті (Нідерланди), тож не міг брати участь у бойових

¹ Див. прим. на с. 112.

² Див. прим. на с. 115.

³ «Великий трек» (афр. «переселення») – переселення африканерів (див. прим. на с. 112) до центр. р-нів Півд. Африки, що мало наслідком створення бурських республік – Трансваалю (Південноафриканської Республіки) й Оранжевої вільної держави. У к. XVII ст. сформувався рух трекбурів (бурів-переселенців), які, тікаючи від утисків з боку Нідерландської Ост-Індійської компанії, створили низку поселень на схід від Капської колонії. Після анексії останньої Англією зростало невдоволення бурів її політикою. У сер. 1830-х рр. у Капській колонії було заборонене рабство (що бури розтлумачили як наступ на основи їхнього господарського ладу), англійська стала офіційною мовою колонії, в обігу з'явилися англійські ф. ст. Відповіддю стало організоване переселення бурів – «Великий трек», який розпоч. у 1835 р. Більшість трекерів походило зі сх. р-нів Капської колонії. У напрямку річок Оранжева, Вааль і до узбережжя Індійського океану вирушило близько 15 тис. бурів. Досить швидко трекери дійшли до меж Зулуленда й у 1839 р. проголосили про створення першої бурської держави – Натал. Після її анексії Британією Великий трек продовжився далі на північ, результатом чого стало створення Трансваалю й Оранжевої республіки.

діях. Натомість він поширював африканерську пропаганду в Європі. Він відвідав батьківщину предків у Франції і кальвінізму – в Швейцарії, подорожував Німеччиною, Норвегією, Великою Британією. У 1902 р. представляв африканерів на Всесвітній конференції християнських студентів у Данії. В Утрехті він познайомився з П. Крюгером (там він мешкав у вигнанні після поразки в Британсько-бурській війні), також зустрічався з іншими бурськими лідерами: *Л. Ботою*, *Х. де Ветом*, *К. де ла Ресм*. Під час перебування в Європі *Д. Ф. Малан* зміцнився в своїх антибританських переконаннях. У 1905 р. в Утрехті він захистив дисертацію з богослов'я.

По поверненні до Півд. Африки *Д. Ф. Малан* був проповідником Голландської реформаторської церкви, послідовно відстоював інтереси африканерів. У 1907 р. він очолив «Тов-во мови африкаанс¹», у 1909 р. був співзасновником Південноафриканської Ак. літератури і мистецтв. Він став переконаним соціал-дарвіністом, обґрунтовував ідею ієрархії світових цивілізацій. На його думку, взірцем високої цивілізації була саме африканерська, ознаками якої були: 1) європеїдна раса; 2) європейське походження; 3) мова африкаанс; 4) відданість кальвінізму; 5) відданість бурським традиціям. Натомість негритянську культуру він вважав примітивною, кочовою, язичницькою. Поступово він перетворився на ідейно-політичного лідера африканерської общини. *Д. Ф. Малан* був проти участі ПАС у Першій світовій війні, критикував діяльність *Я. Х. Сметса* і *Л. Боти*. У 1915 р. він вступив до Національної Партії (НП) *Д. Б. Герцога*, був редактором партійної газети *Die Burger*, очолював партійну організацію Капської провінції. Одночасно був активістом «Брудербонду»². Після перемоги НП на виборах 1924 р. *Д. Ф. Малан* став міністром внутрішніх справ, освіти й охорони здоров'я в уряді *Д. Б. Герцога*. Він домогся визнання офіційного статусу африкаанс поряд з англійською, запровадив систему міграційних квот (обмежили в'їзд до ПАС мігрантів з англійських країн), ініціював запровадження нового прапора ПАС (1928 р., на ньому британський символ «Юніон Джек» був зменшений у розмірі), домогся надання «білим» жінкам виборчих прав (1930). Він завжди підтримував голову уряду в його протистоянні з «англофілами» *Я. Х. Сметсом* і *Т. Русом*. Коли більшість членів НП об'єдналася з Південноафриканською Партією *Я. Х. Сметса* (1934), *Д. Ф. Малан* разом з 19 «радикалами» створили Очищену НП, яка виступала за перетворення ПАС на африканерську республіку. У 1939 р. очолив Відновлену НП, був за нейтралітет ПАС у Другій світовій війні. У

¹ Див. прим. на с. 135.

² «Брудербонд» (афр. «Союз братів-африканерів») – таємне (в 1918–93), а згодом легальне африканерське політичне тов.-во, засн. у червні 1918 р. у Йоганнесбурзі представниками молоді африканерської інтелігенції. Його завданням було визначено захист африканерської культури від британського впливу й панування, а також підвищення економічного добробуту африканерської общини. Формально не був політичною організацією, але перспективною метою члени Союзу вбачали повалення британського панування й здобуття африканерами верховенства в ПАС. Для цього необхідно було забезпечити економічне домінування й проникнення до органів влади. Організаційно «Брудербонд» будувався за типом підпільних груп, масонських лож тощо. Діяли осередки за територіальним принципом по 5–20 осіб. Для вступу до Союзу необхідною була рекомендація двох членів Братства.

1942 р. він запропонував проект конституції, який базувався на расовій сегрегації і «християнському патерналізмі». Після перемоги НП на виборах Д. Ф. Малан 4. 06. 1948 став прем'єр-міністром. Одночасно був міністром закордонних справ. До складу його уряду увійшли лише члени «Брудербонду». Д. Ф. Малан на чолі уряду ПАС заклав підвалини системи апартеїду, тому небезпідставно вважається одним з її «архітекторів». За його прем'єрства був ухвалений «Закон про реєстрацію населення» (1950), за яким створювалося Бюро расової класифікації. Всі мешканці ПАС мали реєструватись у ньому за трьома (згодом чотирма) расами: «білі», «чорні» (банту¹), «кольорові» (згодом поділені на індіців і метисів). Тоді ж почали створювати бантустані². Далі були «Закон про перепустки» (1952), «Закон про роздільні послуги» (1953), «Закон про освіту банту» (1953). Ними були заборонені міжрасові шлюби, позашлюбні зв'язки, обмежене побутове спілкування. Одночасно був ухвалений «Закон про придушення комунізму» (1950); будь-який опозиціонер міг бути оголошений «комуністом» і підпадав під дію закону. У ПАС були запроваджені декілька державних свят: День прибуття Я. ван Рібекка до Півд. Африки (6. 04. 1652 р.), День народження П. Крюгера (10 жовтня). Уряд Д. Ф. Малана в умовах «холодної війни» здійснював прозахідну зовнішню політику. Військовий контингент ПАС воював у Корейській війні (1951–53) на боці Міжнародної коаліції на чолі з США, літаки й екіпажі ВПС ПАС брали участь в операції з постачання товарів до Зах. Берліну під час Берлінської кризи (1948–49). Особливі відносини ПАС підтримував із США, Ізраїлем і Великою Британією, Д. Ф. Малан був присутній на коронації Єлизавети II в Лондоні (2. 05. 1953), зустрічався з прем'єр-міністром Ізраїлю *Д. Бен Гуріоном*. 11. 10. 1954 під час відкриття пам'ятника П. Крюгеру в Преторії він оголосив про бажання піти з політики. Це рішення спричинило боротьбу в НП за його ідейний спадок і прем'єрське крісло, в якій переміг *Й. Стрейдом*.

Після відставки Д. Ф. Малан мешкав у Стелленбосі, писав автобіографію, проте не закінчив її. Помер від серцевого нападу. В ПАС/ПАР за доби апартеїду вважався національним героєм. На його честь відкрили музей і Меморіальний центр у Стелленбосі, по всій країні були встановлені бюсти й пам'ятні знаки, його іменем назвали вулиці й парки, а також аеропорт у Кейптауні. Після ліквідації системи апартеїду більшість цих об'єктів були перейменовані, проте по сьогодні є декілька вулиць його імені в Преторії, Кейптауні та ін. Вручається «Медаль Малана» (з 1961 р.) за досягнення в розвитку мови африкаанс.

МАНДЖЛА, Нельсон (18. 07. 1918 – 5. 12. 2003) – видатний південноафриканський політичний і державний діяч, перший чорношкірий президент ПАР [1994–99], лауреат Нобелівської премії миру (1993). Походив з родини вождя племені тембу народу коса³, син сільського старости. Навчався на юриста в Південноафриканському ун-ті Преторії й Ун-ті Вітватерстранда, проте так і не отримав диплому про вищу освіту. Студентом поринув у політику, мав тоді ліворадикальні погляди. У 1944 р. був серед засновників Молодіжної ліги

¹ Див. прим. на с. 211.

² Див. прим. на с. 115.

³ Коса – народ групи банту (див. прим. на с. 211) у Півд. Африці.

Африканського Національного Конгресу (АНК), яку очолив у 1949 р. Відтоді був активним борцем проти апартеїду. У 1952 р. став заступником голови АНК *А. Лутулі*. За організацію масових акцій протесту проти расової дискримінації в 1956–60 рр. перебував під арештом, після виходу на волю працював у підпіллі. Заснував і очолив радикальну воєнізовану організацію «Умконто ве сізве» («Спис нації»). Вона тісно співпрацювала з АНК, проте використовувала тактику партизанської боротьби й терористичних актів проти представників влади й «білої» меншості. У 1962 р. Н. Мандела знову був заарештований, а в 1964 р. – засуджений до довічного ув'язнення. Тригодинна промова «Я готовий до смерті», виголошена ним у суді в Ривонії 20. 04. 1964, вважається однією з найбільш значимих промов XX ст. Написана групою південноафриканських інтелектуалів (серед них була майб. Нобелівська лауреатка *Н. Гордімер*), вона стала символом і маніфестом боротьби проти апартеїду. Спочатку Н. Манделлу утримували на о. Роббен біля мису Доброї надії в одиночній камері, а в 1982 р. перевели до в'язниці Полсмур. В ув'язненні він заочно навчався в Лондонському ун-ті. Він відмовився від звільнення взамін на припинення політичної діяльності. Саме під час ув'язнення Н. Мандела став всесвітньо відомою фігурою, символом боротьби проти апартеїду.

З приходом до влади в ПАР президента *Ф. де Клерка* розпочалося згорання політики апартеїду. 11. 02. 1990 Н. Манделу випустили на волю, його вихід з в'язниці транслювали всі провідні світові телерадіокомпанії в прямому ефірі. У день звільнення він виступив з запальною промовою, що ще більше ствердило його як провідного політика країни. У 1991 р. він очолив АНК, активно співпрацював з *Ф. де Клерком* у справі ліквідації всіх проявів расової дискримінації, закликав до міжрасового миру, за компроміс з «білою» меншістю, реформування суспільно-політичної і соціально-економічної системи ПАР. Так, засуджуючи політику апартеїду, Н. Мандела визнав, що АНК і «Спис нації» в своїй боротьбі проти расової дискримінації також порушували права багатьох «білих» громадян ПАР. Визнанням зусиль Н. Мандели і *Ф. де Клерка* в демонтуванні системи апартеїду стало відзначення їх обох Нобелівською премією миру в 1993 р.

У травні 1994 р. АНК здобув переконливу перемогу на перших вільних парламентських виборах, а Н. Мандела став першим чорношкірим президентом країни. Одним з віцепрезидентів став *Ф. де Клерк*. Н. Мандела дотримувався виваженого політичного курсу, спрямованого на збереження міжетнічного й міжрасового миру, економічне піднесення й поступове вирівнювання соціально-економічних стандартів життя різних расових груп. Серед найбільш важливих реформ, ініційованих президентом, були створення системи безкоштовного медичного обслуговування для дітей до 6 років, вагітних жінок і матерів, які годують немовлят; державна програма з фінансування соціально-побутового обслуговування населення «Програма реконструкції і розвитку»; значне збільшення витрат на державну допомогу й освіту (на 25% у 1996–97 рр.); підтримка земельних орендарів за Законом про земельну реформу (1996); внесення змін до трудового законодавства (закони про підвищення кваліфікації для чорношкірого населення, про трудові відносини, про рівність при

працевлаштуванні тощо); масштабні інфраструктурні проєкти для колишніх бантустанів¹ (реконструкція й будівництво майже 500 клінік, 750 тис. будинків для 3 млн. осіб, розбудова мереж водопостачання, електрифікації й телефонного зв'язку) тощо. Н. Мандела мав незаперечний авторитет в Африці та світі, в 1998–99 рр. він був генеральним секретарем Руху неприєднання.

У 1999 р. Н. Мандела оголосив, що не балотуватиметься на другий термін, чим фактично передав президентські повноваження своєму другому віце-президенту *Т. Мбекі* й відійшов від політики. Після відставки його діяльність на посту президента позитивно оцінювали 80% населення ПАР. Він створив Фонд Нельсона Мандели, який опікувався розвитком сільських районів країни, боротьбою з поширенням ВІЛ/СНІД. Написав книгу «Немає легкого шляху до свободи». Помер у власному будинку біля Йоганнесбурга. 6. 08. 2014 68-а сесія ГА ООН заснувала Премію імені Нельсона Мандели. Він залишається одним з найбільш авторитетних політиків в історії Африки. Його життя й діяльність відображені в десятках кінострічок і літературних творів, пам'ятники Н. Манделі прикрашають вулиці й площі сотень міст по всьому світу, його портрети розміщені на банкнотах і поштових марках.

МАО Цзедун (26. 12. 1893 – 9. 09. 1976) – китайський політичний і державний діяч, один із засновників та керівник Комуністичної Партії Китаю (КПК), учасник двох громадянських воєн (1927–37; 1945–49) і Китайсько-японської війни (Війна «Канчжень», 1937–45), засновник Китайської Народної Республіки (КНР) і її незмінний лідер [1949–76], Голова Центрального Народного Уряду [1949–54], Голова КНР [1954–59], розробник ідеології «маоїзму» («ідеї Мао Цзедуна»). Народ. у с. Шаошань побл. м. Чанша (пров. Хунань) у родині дрібних, але відносно забезпечених, землевласників. Його батько був прибічником ортодоксального конфуціанства, мати – буддисткою. Під час Сінхайської революції (1911–13) служив у війську в пров. Хунань. У 1911–18 рр. навчався в Хунанській провінційній школі, тоді ж захопився ідеями західних і російських філософів і революціонерів, був учасником студентського руху. У 1918 р. влаштувався на роботу до бібліотеки Пекінського ун-ту, де підпав під вплив одного з перших китайських популяризаторів марксизму *Лі Дачжао*. Наступного року повернувся до рідної провінції, працював учителем, організовував студентські гуртки, писав статті на політичні теми й розробляв власну концепцію політичної філософії.

Мао Цзедун був присутній на установчому з'їзді КПК у Шанхаї (23. 07 – 5. 08. 1921). Не вітав союзу КПК з Національною Партією (Гоміндан) у рамках Єдиного національного фронту (ЄНФ, 1923), проте визнав рішення керівництва партії. Після розколу ЄНФ і початку Першої громадянської війни (1927–37) разом з *Чжу Де* створив китайську Червону Армію, був її політичним комісаром. Учасник Великого походу Червоної Армії на півн. зах. країни (1934–36), брав участь у створенні «звільнених комуністичних районів». У 1937 р. підтримав перемир'я з Гомінданом в умовах японської агресії в Китаї, але не поділяв думки *Чжу Де* і *Пен Дехуая* про активну участь Червоної армії в бойових діях проти

¹ Див. прим. на с. 115.

японських військ спільно з урядовими військами Гоміндану. Т. зв. «група Мао Цзедуна» закликала розширювати революційні бази в тилу й готуватися до боротьби з Гомінданом після війни. Гору взяла лінія Мао: війська КПК уникали активних бойових дій, а «звільнені райони» перетворилися на «державу в державі». Формально КПК визнавала суверенітет гомінданівського уряду, але насправді йому не підкорялась. За таких умов зміцнювалися позиції групи Мао Цзедуна, він став єдиним ідеологом і теоретиком партії. Ідейною платформою групи став строкатий набір окремих положень марксизму-ленінізму, легізму¹, конфуціанства й навіть окремих положень суньятсенізму². «Ідеї Мао Цзедуна» (термін «маоїзм» у Китаї не вживається) були викладені в працях «Відносно практики», «Відносно суперечності» та ін. Мао обґрунтовував ідею «диктатури пролетаріату», проте з урахуванням китайських реалій. По-перше, роль «класа-гегемона» мало виконувати селянство. По-друге, зняряддя розгрому «класового ворога» мала стати не держава, а армія (він говорив: «Народ навчається в партії, а партія – в армії»). Він також розробив тактику партизанської селянської боротьби за владу, яка мала здійснюватись у три етапи: 1) створення партизанських баз у віддалених районах країни («село виступає проти міста»); 2) створення партизанських районів («село оточує місто»); 3) захоплення політичної влади («село захоплює місто»). Мао був переконаний у неминучості перемоги соціалістичного ладу в світі. Він також здійснював «впорядкування стилю» КПК, організаційну її перебудову на принципах одноосібного керівництва й армійських методів («чженфен»). Результатом стало повне підпорядкування партії Мао. Утім, з тактичних міркувань він запропонував доволі конструктивну концепцію «нової демократії», принципами якої були ідея національного порятунку й визволення; демократизація китайського суспільства (відмова від однопартійної диктатури Гоміндану й перехід до багатопартійності з провідною роллю КПК); оновлення економічного життя (захист приватної власності за «змішаною» економікою, аграрна реформа, співпраця праці й капіталу). Така програма забезпечила підтримку КПК навіть серед підприємців і інтелігенції під час Другої громадянської війни (1945–49). На VII з'їзді КПК (квітень – червень 1945 р.) «ідеї Мао Цзедуна» були схвалені як ідеологічна платформа КПК.

По завершенні Війни Канчжень Червона Армія КПК (бл. 1 млн. бійців) і війська Гоміндану (понад 4 млн.) повели боротьбу за райони, які раніше були окуповані Японією й на яких утворився «вакуум влади». Важливу роль у китайських подіях відіграв СРСР, який навесні 1946 р. створив т. зв. Маньчжурську революційну базу. Він не дозволив уряду Гоміндану направити сюди своїх чиновників і війська й передав КПК озброєння японської Квантунської армії й радянську зброю. СРСР надавав китайським комуністам автомашини, пальне, ліки, стратегічні матеріали. До Червоної Армії були призначені радянські військові радники. Це дозволило КПК, попри чисельну

¹ Легізм – філософська школа доби Чжаньго (V–III ст. до н.е.), відома як «Школа права». Головною її ідеєю була рівність усіх перед Законом і Сином Неба й посідання державних посад не за походженням, а за здібностями.

² Див. *Сунь Ятсен*.

перевагу армії Гоміндану, завдати їй кількох поразок (Ляошенська битва в Півд. Маньчжурії, 12. 09 – 2. 11. 1948; Хуайхейська операція, листопад 1948 – січень 1949 рр.; Бейпін-Тяньцзінь-Калганська операція в Півн. Китаї, грудень 1948 – січень 1949 рр.). У квітні 1949 р. війська КПК форсували Янцзи, а в к. 1949 р. контролювали майже увесь континентальний Китай, за винятком Тибету. Зрештою, Друга громадянська війна закінчилася перемогою комуністів. Залишки військ *Чан Кайши* евакуювалися на о. Тайвань.

1. 10. 1949 була проголошена КНР на чолі з КПК. Мао Цзедун став її повновладним правителем. 2. 10. 1949 нову державу визнав СРСР. 14 .02. 1950. між обома державами був підписаний Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу терміном на 30 років. СРСР надав Китаю пільговий кредит (300 млн. дол.) для оплати поставок радянських технічного обладнання й матеріалів. Договір доповнювався секретними додатками, за якими СРСР набув «особливих прав» у Маньчжурії й Сінцзяні, а також доступ до стратегічної сировини. У перші роки Мао дотримувався концепції «нової демократії». Соціалізм був для нього заповітною, але віддаленою метою, а шлях до нього мав бути мирним, відмінним від радянського. Така тактика КПК користувалася широкою підтримкою. За відносно короткий час у КНР було створено дієздатний адміністративний апарат. Національним меншинам було дозволено створювати Автономні Національні Райони (130 АНР станом на 1952 р.). Під час аграрної реформи до 1953 р. було ліквідовано велике землеволодіння, а 300 млн. селян отримали 47 млн. га землі. 90% земель були перерозподілені серед бідного й середнього селянства. Розпочалося кооперування сільського господарства: спочатку – м'яке (до к. 1955 р. було кооперовано 14,2% господарств), а в 1956 р. – форсоване (до кінця року – 93,6% господарств). Політика КПК щодо приватного капіталу була непослідовною. У 1949–51 рр. він працював у сприятливих умовах (протекціоністська політика держави, припинення іноземної конкуренції). Проте в КПК не бажали посилення національної буржуазії. У к. 1951 р. було організовано кампанії «трьох проти» (корупції, безгосподарності й бюрократизму державних службовців) і «п'яти проти» (хабарництва, ухиляння від сплати податків, розкрадання державної власності й розголошення державної таємниці), в чому переважно звинуватили ділові кола. Це стало початком масованого наступу на позиції приватного капіталу, підсумком чого стало перетворення держави на співвласника приватних підприємств. У 1956 р. було здійснено суцільну націоналізацію цих підприємств за викуп. Значну економічну допомогу КНР надавав СРСР: пільгові кредити, тисячі спеціалістів, які відновлювали зруйновані війною й будували нові підприємства й налагоджували ефективне управління господарством. До сер. 1950-х рр. КНР підтримувала всі зовнішньополітичні акції Кремля. Так, сотні тисяч китайських «добровольців» взяли участь у Корейській війні (1950–53) на боці Півн. Кореї. Тісними були зв'язки з соціалістичними країнами (окрім Югославії, яку КПК звинуватила в «ревізіонізмі» й «змові» з імперіалістами). Продовж 1950–60-х рр. товарообіг з ними зріс у 20 разів. Китай встановив дипломатичні відносини з низкою країн Півд. Азії і ПСА. У квітні 1954 р. було врегульовано спірні територіальні питання з Індією. Зміцненню довіри до Китаю сприяла його гнучка політика на

Женевській конференції (1954) з проблем Кореї й Індокитаю, а також заява представника КНР на Бандунській конференції (1955) про відсутність територіальних та інших претензій до молодих держав.

Після XX з'їзду КПК (1956 р.), який розвінчав культ особи Й. В. Сталіна, намітилися глибокі ідеологічні розбіжності між КПК та КНР. Мао та деякі інші лідери КПК вирішили різко прискорити темпи будівництва соціалізму, щоб «обігнати» СРСР і зайняти його місце в світовому комуністичному русі. Це співпадало з завершенням формування культу особи Мао Цзедуна, який створювався з 1940-х рр. Його портрети й скульптури прикрашали китайські міста, світлини з ним були на шпальтах кожної газети. У 1958 р. КПК оголосила про відмову від поступального розвитку й сформулювала нову Генеральну лінію партії: «Напружуючи всі сили, прагнучи вперед, будувати соціалізм за принципом “Більше”, “Швидше”, “Краще”, “Економніше”». Новий курс здійснювався під гаслами «Трьох червоних прапорів»: нова Генеральна лінія, «Великий стрибок» і «Народні комуни». Здійснити ж «ривок до соціалізму» (а то й комунізму) передбачалося за допомогою нових форм організації праці, здатних, на думку маоїстів, мобілізувати «людське море» – багатомільйонне населення Китаю. Гаслом нового курсу стало: «Три роки впертої праці – десять тисяч років щастя». У рамках «Великого стрибка» була оголошена «всенародна битва за сталь» для того, щоб одним стрибком вивести Китай до числа передових держав. Було вирішено різко збільшити виплавку сталі – з 5,4 млн. т до 100 млн. т на рік. У міських кварталах, дворах вузів, шкіл, лікарень споруджувалися сотні тисяч примітивних плавильних печей, які працювали цілодобово. Лише за прибл. оцінками, було витрачено 40 млн. т залізної руди, 80 млн. т вугілля і працю 100 млн. осіб, але одержаний метал виявився непридатним для використання. Продовж кількох місяців 1958 р. 720 тис. сільськогосподарських кооперативів об'єднали в 26 тис. «народних комун». У них усупільнювалися не лише праця й основні засоби виробництва, але й присадибні ділянки й особисте майно селян (худоба, птиця, навіть посуд). Цим було ліквідовано принцип матеріальної зацікавленості селян: за день роботи вони отримували миску рису. Праця й побут воєнізувалися під гаслами «Їж і спи на полях», «Працюй, як мураха, який пересуває гору». «Великий стрибок» знайшов свій прояв у культурі, науці, освіті. Надходили повідомлення, що студенти, «зламавши сліпу віру в авторитети», за кілька днів, а то й за одну ніч, писали підручники чи наукові праці, які раніше не вдавалося підготувати роками. Швидко стало очевидним, що ця політика зайшла у безвихідь. Нелюдські умови в комунах призвели до масових втеч і селянських заворушень. Через дезорганізацію сільськогосподарського виробництва в Китаї у к. 1958 – на поч. 1959 рр. почався голод. На пленумі ЦК КПК 1959 р. з критикою політики «Трьох червоних прапорів» виступив *Пен Дехуай*, який назвав такі методи побудови соціалізму «дрібнобуржуазним фанатизмом». Його оголосили «правим опортуністом», звільнили з посади військового міністра й заслали «на перевиховання». Усе ж у 1961 р. керівництво КПК було змушене визнати провал «Великого стрибка» й оголосило політику «врегулювання темпів розвитку». Селянам повернули городи й особисте майно. 20 млн. містян насильно

переселили до сіл для їх порятунку. Ціною надзусиль найбільш катастрофічні наслідки «Великого стрибка» вдалося подолати. Провал «Трьох червоних прапорів» спричинив кризу в КПК. В опозицію до курсу Мао Цзедуну стали Голова КНР *Лю Шаоци*, генеральний секретар ЦК КПК *Ден Сяопін*, провідний спеціаліст з економічних питань у КПК Чень Юнь, маршал *Чжу Де*. Позиції Мао похитнулися, на якийсь час він відійшов від керівництва й навіть залишив пост Голови КНР (його посів *Лю Шаоци*), зберігши за собою посаду лідера КПК.

Проте він лише вичікував слушного моменту, щоб повернути собі владу й розправитися з опонентами. У 1966 р. у Китаї розпочалася «культурна революція» – кампанія розгрому партійних, державних і громадських організацій, які вважались оплотом опозиції. 8. 08. 1966 XI Пленум ЦК КПК прийняв «Постанову про Велику Пролетарську культурну революцію». Була створена Група в справах «культурної революції» на чолі з дружиною Мао *Цзян Цін* і його кол. секретарем *Чень Бода*. Тоді ж зусиллями *Лінь Бяо* багатомільйонним тиражем вийшла «Червана книжечка» – «Цитати товариша Мао Цзедуну». Вона стала справжньої «Біблією “культурної революції”», студенти, військовослужбовці, робітники зачували її на пам'ять, результати чого контролювали «компетентні органи». Знарядям боротьби з ідейними ворогами стала політично незріла молодь, яку тривалий час виховували в дусі відданості вождю й КПК. Об'єднані в загони хунвейбінів («червоних охоронців»), вони розпочали терор проти інтелігенції, партійних і громадських діячів, яких виводили на «суд мас» за «ревізіонізм», а насправді – за самостійність мислення й реальну оцінку комуністичних експериментів. Їх направляли до спеціальних таборів на «перевиховання». Згодом виникли загони цзаофанів («бунтівників») з некваліфікованих молодих робітників і дрібних службовців, які мали нести ідеї «культурної революції» до підприємств і установ. У країні запанували хаос і беззладдя. Розпочалися криваві сутички між різними угрупованнями хунвейбінів і цзаофанів. Проти них було кинуте армію, адже молодь виконала свою руйнівну роль і більше не була потрібна керівництву КПК. Сотні тисяч хунвейбінів і цзаофанів заарештували і вислали на «перевиховання» у віддалені райони Китаю. Влітку 1967 р. у Китаї фактично встановилася військова диктатура. Головного удару було завдано по лідерам опозиції. *Лю Шаоци*, «особа № 1, що йде капіталістичним шляхом», у постанові Пленуму ЦК КПК був названий «зрадником, провокатором, цепним собакою імперіалізму й гомінданівської реакції». Він помер у Кайфінській в'язниці від запалення легенів. «Особою №2, що йшла капіталістичним шляхом», визнали *Ден Сяопіна*. Його відправили «на перевиховання» на Цзіньцзянський тракторний завод, де він працював слюсарем. Маршала *Пен Дехуая*, який жив у засланні в пров. Сичуань після критики «Великого стрибка», заарештував хунвейбінівський «полк по затримці» й кинув до пекінської в'язниці. В антипартійній діяльності й «буржуазній військовій лінії» був звинувачений начальник Генерального Штабу ЗС КНР Хуан Кечен. У 1971 р. за загадкових обставин у небі над Монголією загинув міністр оборони *Лінь Бяо*, якого підозрювали в організації змови проти Мао. Під час розслідування «справи *Лінь Бяо*» репресій зазнали 34 тис. військових. Загалом під час «культурної

революції» під слідством перебували 4,2 млн. осіб. У різних сутичках загинуло понад 237 тис. осіб, а 730 тис. стало інвалідами. Репресій і переслідувань зазнали понад 21 млн. осіб. Під час «культурної революції» змінилося ставлення влади до китайських традицій, історії і культури. Були призупинені всі археологічні дослідження, знищено безліч предметів старовини – т. зв. «феодалних реліквій». Переслідувалося й конфуціанство – «символ феодалного минулого».

Змін зазнала й зовнішня політика КНР. З др. пол. 1950-х рр. погіршувалися відносини з СРСР. Мао Цзедун звинуватив М. С. Хрущова у «ревізіонізмі» й поступках на користь Заходу, як це було після Карибської кризи (1962). СРСР у відповідь відкликав з КНР усіх спеціалістів і анулював раніше підписані торговельні угоди (1960). У 1960–70-ті рр. радянсько-китайські відносини зіпсувалися остаточно. У 1963 рр. відбувся обмін офіційними листами між ЦК КПРС і ЦК КПК, який засвідчив діаметральну відмінність ідеологічних позицій обох партій. Наступного року Мао заявив, що в СРСР перемиг капіталізм, що мало наслідком повний розрив відносин між державами. У роки «культурної революції» антирадянські настрої в Китаї досягли піку, а СРСР в «епоху Брежнєва» тримав на кордоні з Китаєм 40 дивізій. У березні й серпні 1969 р. відбулися прикордонні бої на о. Даманський (на р. Уссурі, Приморський край СРСР), р. Тасти й оз. Жаланашколь побли. Семипалатинська (КазРСР). Зустріч голів урядів країн *Чжоу Еньляя* й О. М. Косигіна 1. 09. 1969 у пекінському аеропорту поклала початок поступовій нормалізації радянсько-китайських відносин: ухвалили знову призначити послів, поновити торговельні й економічні зв'язки. Проте справжня нормалізація відносин між державами розпочалася лише після візиту до КНР М. С. Горбачова в 1989 р.

Тоді ж загострилася «тайванська проблема». У серпні–вересні 1958 р. артилерія КНР обстріляла два острови в Тайванській протоці (Цзіньмень і Мацзу). У відповідь на спроби США евакуювати звідти тайванські війська КНР звинуватила Вашингтон у порушенні меж територіальних вод Китаю й у втручанні у внутрішні справи країни. У китайсько-американський конфлікт втрутився СРСР. Як наслідок, Пекін не пішов на окупацію прибережних островів, надовго створивши в очах світу й власного населення образ КНР як «фортеці в облозі», використовуючи «зовнішню загрозу» для згуртування нації й успішної реалізації внутрішніх експериментів.

Вага КНР на міжнародній арені зросла після випробування ядерної зброї в 1964 р.: Китай став п'ятою ядерною державою, проте не брав участі в розробці й не приєднався до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (12. 06. 1968). КНР підписала Договір лише в 1992 р. Ба більше, Мао Цзедун публічно припускав можливість використання ядерної зброї. У 1967 р. Пекін випробував водневу бомбу, а в 1970 р. запустив власний супутник. З поч. В'єтнамської війни (1965–75) КНР засудила дії США й спрямувала декілька десятків тисяч своїх вояків до Півн. В'єтнаму (участі в бойових діях вони не брали). З часом китайсько-в'єтнамські відносини погіршилися через надмірну співпрацю В'єтнаму з СРСР. Важливою тенденцією зовнішньої політики КНР того часу стала зміна відносин із Заходом, що було зумовлене спільною конфронтацією з СРСР. У 1964 р. КНР визнала Франція, у 1970–71 рр. – Канада, Італія, Австрія й

ще 14 країн. У квітні 1971 р. після чемпіонату світу з пінг-понгу в Японії Мао й *Чжоу Еньлай* запросили до КНР американську збірну в супроводі журналістів (західні ЗМІ назвали це «пінг-понговою дипломатією»). До кінця року КНР відвідало 32 делегації з США, двічі в Пекіні був помічник президента США з національної безпеки Г. Кіссінжер. У жовтні 1971 р. за сприяння США КНР став членом ООН (одночасно Тайвань був виключений з цієї організації). У лютому 1972 р. Китай відвідав президент США Р. Ніксон.

В останні роки життя Мао Цзедун хворів, великий вплив на його політику справляла т. зв. «банда чотирьох» на чолі з його дружиною *Цзян Цін*. Усі четверо були заарештовані невдовзі після смерті Великого Керманіча. Попри це, в КНР не відбулося розвінчання «культу Мао». Він залишається «галеонною фігурою» китайського комунізму, його ідеї (поряд з ідеями *Ден Сяопіна* й *Сі Цзіньпіня*) є ідеологічною платформою КПК. Ставлення до нього в суч. Китаї неоднозначне. З одного боку, він – національний герой, харизматичний політик, сильний лідер. Його вважають діячем, який домігся справжнього суверенітету Китаю, перетворив його на впливову індустріальну державу з ядерною зброєю. З іншого боку – він залишив країну в глибокій кризі, припускався помилок і невиправданої жорстокості. Важливо, що нині в КНР можлива досить вільна дискусія щодо місця Мао Цзедуну в китайській історії.

МА́РКОС, Фердинáнд (11. 09. 1917 – 28. 09. 1989) – філіппінський політичний і державний діяч, президент, фактичний диктатор країни [1965–86]. Народ. у католицькій родині. Закінчив коледж з відзнакою, під час навчання був лідером учнівського осередку. Отримав юридичну освіту в Ун-ті Філіппін. У 1944–45 рр. брав участь у бойових діях філіппінських підрозділів (спільно з американськими військами *Д. Макартура*) проти японських військ. Був у полоні, зміг утекти, зробив блискучу військову кар'єру (дослужився від лейтенанта до майора), мав 28 урядових нагород (найбільше в філіппінській армії). Після завершення Другої світової війни й здобуття повної незалежності Філіппін (1946) поринув у політику. Був депутатом парламенту від Ліберальної Партії, її головою, спікером Сенату. У 1964 р. перейшов до Національної Партії. Ф. Маркос вирізнявся блискучими ораторськими здібностями, через героїчне минуле й зразкову родину був надзвичайно популярним політиком.

У 1965 і 1969 рр. Ф. Маркос був кандидатом на пост президента країни від Національної Партії. Завдяки численним порушенням і фальсифікаціям результатів виборів перемагав на них. У 1972 р. він запровадив у країні надзвичайний стан і всупереч конституції, під приводом «збереження стабільності й гарантування безпеки», залишився при владі без жодних виборів. Одночасно Ф. Маркос виконував функції голови уряду. З одного боку, він зміг істотно покращити економічне становище країни. Цьому сприяла допомога США у відповідь на підтримку їх у В'єтнамській війні (1964–73). Його уряд ініціював низку програм по боротьбі з бідністю й соціальною нерівністю, які були популярними за змістом і характером. З іншого – на Філіппінах процвітали корупція й непотизм. На всіх вищих посадах перебували родичі й близькі друзі президента, а його родина контролювала безліч прибуткових підприємств і закладів обслуговування. Особисті статки Ф. Маркоса оцінювали в

5–10 млрд. дол. Будь-які прояви інакодумства й опозиції переслідувалися, з часом це набуло форм масових політичних репресій. Так, число політв'язнів досягло 60 тис. осіб. Ф. Маркоса небезпідставно звинувачували в убивствах опозиційних політиків (напр., убивство Б. Акіно 21. 08. 1983). Усе це було підставами для звинувачення Ф. Маркоса у встановленні диктатури попри те, що в 1981 р. він скасував надзвичайний стан. На поч. 1986 р. під тиском опозиції й міжнародних організацій він пішов на вільні президентські вибори. Численні порушення й фальсифікація їх результатів спричинили масові демонстрації протесту в лютому 1986 р. («Жовта революція»). Ф. Маркос передав владу опозиційній кандидатці *К. Акіно* й 25. 02. 1986 вилетів на Гавайські о-ви.

У 1988 р. США порушили кримінальну справу про корупцію й викрадення Ф. Маркосом кількох мільярдів доларів з державної скарбниці. Утім, звинувачення не було доведене. Ф. Маркос помер на Гавайських о-вах.

МАСІРЕ, Кветт Кетуміле (23. 04. 1925 – 22. 07. 2017) – ботсванійський політичний і державний діяч, президент [1980–98]. Народ. у Каньє (Британський Бечуаналенд). Дитиною випасав худобу, до школи пішов лише в 13 років. Утім, він виявив неабиякі здібності до навчання, в 1944 р. отримав стипендію на навчання в школі Тангор-Клоф у ПАС, яку закінчив у 1949 р. Через смерть батька відмовився від вступу до університету, оскільки мав піклуватися про молодших братів і сестер. У 1950 р. заснував і очолив середню школу ім. Сепатицо II – перший навчальний заклад у регіоні Баквангеце, який давав середню освіту. Одночасно працював на землі, придбав трактор і домігся таких врожайів на своїй ділянці, що в 1957 р. став першим африканцем, який отримав диплом магістра землеробства. К. К. Масіре вирізнявся активною громадянською й політичною позицією, неодноразово обирався до різних місцевих комісій, рад. Був членом Африканської Ради й Національної Ради Бечуаналенду. У 1961 р. вступив до лав Демократичної Партії Бечуаналенду (ДПБ), входив до її керівництва. Після здобуття Ботсваною незалежності (30. 09. 1966) був депутатом парламенту, міністром фінансів і планування, віцепрезидентом за правління *С. Кхама*. Був ініціатором проголошення програми подолання економічної відсталості, сприяв залученню іноземної допомоги, спрямуванню прибутків від гірничої промисловості на розвиток систем освіти, охорони здоров'я, енергетичної й транспортної інфраструктури, а також на підтримку інших галузей економіки. За ініціативи К. К. Масіре в Ботсвані розвивалася програма розвитку комерційно успішного сільського господарства й досягнення продовольчої незалежності, підтримувалися скотарські господарства. На посаді міністра фінансів домігся раціонального використання бюджетних коштів. Ці заходи спричинили незадоволення племінної верхівки (до неї належав президент *С. Кхама*), проте забезпечили широку підтримку серед більшості населення країни.

Після смерті *С. Кхама* (13. 07. 1980) К. К. Масіре впевнено переміг на партійних виборах і був обраний т. в. о. президента Ботсвани. Надалі він щочотири роки перемагав на президентських виборах, поки парламент не обмежив термін повноважень президента двома 5-тирічними термінами. На посаді президента К. К. Масіре забезпечив стабільні (за африканськими мірками)

економічний розвиток країни й зростання добробуту населення. Цьому сприяло успішне залучення інвестицій у розвиток економіки, інфраструктури й соціальної сфери. Важливим здобутком стало також забезпечення нетипової для континенту політичної стабільності. У країні зміцнилися позиції таких громадських і політичних інститутів, як незалежна виборча комісія, інститут омбудсмана, Управління по боротьбі з корупцією й економічними злочинами. К. К. Масіре мав високий міжнародний авторитет. Він очолював «Тов-во розвитку Півд. Африки», був віцепрезидентом ОАЄ. Утім, йому закидали фаворитизм і запізнілу реакцію на поширення епідемії ВІЛ/СНІД. У 1998 р. він достроково залишив крісло президента.

Після відставки К. К. Масіре займався землеробством, але не полишив міжнародної діяльності. Він очолював сформовану ОАЄ Міжнародну колегію для розслідування геноциду в Руанді у 1994 р., був посередником у врегулюванні внутрішніх конфліктів у Демократичній Республіці Конго, Ефіопії, Мозамбіку, Нігерії. Помер у лікарні в Габороне.

МАССАМБА-ДЕБІ, Альфонс (1921 – 18.03.1977) – конголезький політичний і державний діяч, президент Республіки Конго [1963–68]. Народ. у с. Нколо, етнічний баконго¹. Навчався в протестантській місії в Бразавілі. Працював учителем у Чаді, де вступив до лав антиколоніальної Прогресивної Партії. Тоді ж сформувалися політичні погляди А. Массамби-Дебі, які були сумішшю африканського соціалізму й ортодоксального марксизму. З 1948 р. він працював учителем і директором школи в Французькому Конго. Разом з *Ф. Юлу* в 1956 р. заснував «Демократичний союз захисту африканських інтересів», який виступав за повну незалежність Конго. У 1959 р. його призначили міністром освіти в уряді автономного Конго.

Після здобуття Конго незалежності (15.08.1960) А. Массамба-Дебі був міністром планування в уряді *Ф. Юлу*. Утім, між ним і президентом розгорівся конфлікт (підставою стали лівацькі погляди А. Массамби-Дебі), тож у травні 1963 р. він подав у відставку. Після повалення *Ф. Юлу* у серпні 1963 р. після масових виступів і військового заколоту А. Массамба-Дебі очолив уряд, а на безальтернативних 19.12.1963 виборах став президентом країни. У серпні 1964 р. він заснував правлячу (й єдину дозволена в країні) партію – Національний Рух Революції. Уряд А. Массамби-Дебі здійснював політику централізації й директивного планування економіки. У зовнішній політиці він орієнтувався на СРСР, КНР, Кубу (особисто зустрічався з Е. Че Геваррою). Водночас Республіка Конго розірвала дипломатичні відносини з США. Створений А. Массамбою-Дебі режим мав усі ознаки партійної диктатури, опозиція жорстоко переслідувалася. У перші роки правління А. Массамбі-Дебі вдалося досягти певних успіхів в індустріалізації й будівництві об'єктів соціальної інфраструктури. Це забезпечило йому широку популярність і підтримку з боку населення. Утім, одноосібна влада, етнокланові пріоритети й репресії проти опозиції зумовили зростання антиурядових настроїв. Їх осередком стала армія, а лідером – капітан *М. Нгуабі*. У червні 1966 р. він здійснив спробу

¹ Див. прим. на с. 226.

військового перевороту, проте його придушили за допомогою кубинських військ. 12. 01. 1968 А. Массамба-Дебі звільнив голову уряду й одночасно обійняв пости президента й прем'єр-міністра. Це спричинило нові масові протести 29. 07. 1968. Президент наказав заарештувати *М. Нгуабі*, проте 31. 07. 1968 той утік з-під варти. 4. 08. 1968 між А. Массамбою-Дебі й *М. Нгуабі* відбулися переговори, внаслідок яких капітан очолив уряд, а А. Массамба-Дебі став його рядовим членом. 31. 12. 1968 президентом Республіки Конго проголосили *М. Нгуабі*. Він у цілому продовжив політику попередника.

Після відставки А. Массамба-Дебі відійшов від політики. Проте після вбивства *М. Нгуабі* (18. 03. 1977) його заарештували за звинуваченням у його організації, засудили до смертної кари й розстріляли. У 1991 р. А. Массамбу-Дебі реабілітували. Його іменем назвали стадіон у Бразавілі.

МАТСАНГАЇССА, Андрé (18. 03. 1950 – 17. 10. 1979) – мозамбіцький військовий і політичний діяч, учасник війни за незалежність і громадянської війни. Народ. у пров. Маніка (Португальський Мозамбік). 20-тирічним вступив до «Фронту національного визволення Мозамбіку» (абр. з порт. ФРЕЛІМО). Пройшов військову підготовку в таборах повстанців у Танзанії, був активним учасником війни за незалежність. Після проголошення незалежності Мозамбіку (25. 07. 1975) отримав офіцерське звання й став армійським інтендантом м. Дондо (пров. Софала). Він швидко перейшов до опозиції до режиму *С. Машела* (говорив, що «чорні зробили рабами чорних»), за що був звинувачений у розкраданні державного майна й запроторений до табору «на перевиховання». У жовтні 1976 р. А. Матсангаїсса втік до Півд. Родезії (суч. Зімбабве). Там він встановив зв'язок з радіостанцією «Голос вільної Африки», заснованою *О. Криштиною*. Він заручився його підтримкою в організації збройної боротьби проти режиму ФРЕЛІМО. Із загоном у 150 бійців А. Матсангаїсса повернувся до Мозамбіку. У грудні 1976 р. його знову заарештували за антиурядову діяльність, але 6. 05. 1977 його визволив південнородезійський загін спеціального призначення. У Півд. Родезії він заснував «Мозамбіцький національний опір» (абр. з порт. РЕНАМО). Масове незадоволення населення Мозамбіку політикою ФРЕЛІМО зумовило зростання популярності опозиції, в Мозамбіку розгорілася громадянська війна (тривала до 1992 р.). А. Матсангаїсса загинув у бою проти урядових військ під Гронгозою.

Попри легалізацію РЕНАМО в суч. Мозамбіку багато хто досі вважає А. Матсангаїссу «терористом», «злочинцем» і «родезійським агентом». Утім, у 2007 р. одну з площ у м. Бейра назвали на його честь.

МАТСУА́, Андрé Гренáр (17. 01. 1899 – 13. 01. 1942) – конголезький релігійний і політичний діяч, ідеолог і керівник антиколоніального руху в Французькій Екваторіальній Африці (ФЕА), розробник ідеології «матсуанізму». Народ. у селі побл. Кінкалі (Французьке Конго). У 1921 р. виїхав до Парижа, в 1925 р. вступив до лав французької колоніальної армії, служив у корпусі сенегальських стрільців, брав участь у придушенні Рифської республіки в Марокко. Працював у Парижі бухгалтером, одночасно навчався у вечірній школі для вихідців із «заморських територій», отримав французьке громадянство. У 1926 р. А. Г. Матсуа заснував «Асоціацію вихідців з ФЕА», яка співпрацювала з

Французькою Комуністичною Партією й сприяла створенню профспілок за участю африканців. Серед вимог організації були відміна «тубільного кодексу»¹, надання самоврядування й виборчих прав місцевому населенню, контроль над діяльністю європейських компаній. Адепти руху використовували переважно мирні засоби боротьби (несплата податків, громадянська непокоря, відмова від служби в колоніальних арміях, переселення до інших колоній). Тож матсуанізм виник як політичний рух, і лише згодом набув релігійно-містичного змісту. Соціальною його опорою були африканці, які здобули освіту в метрополії. Шлях до звільнення ФЕА вони вбачали в створенні широкого прошарку освічених африканців, здатних вести діалог з європейцями. Попри масовість і широку соціальну базу, матсуанізм був етнічно замкнений (не поширювався поза територією проживання баконго²). А. Г. Матсуа неодноразово заарештовували й 1930-ті рр. він здебільшого провів за ґратами. У 1939 р. його мобілізували до французької армії, він воював у Лотарингії (Франція), був поранений. За звинуваченням у «контактах з ворогом» у 1940 р. його заарештували й вислали до Браззавіля на каторжні роботи, де він і помер у в'язниці.

А. Г. Матсуа став одним із символів антиколоніальної боротьби у французьких колоніях Африки, а в очах послідовників – мучеником, навколо якого склався культ напіврелігійного вшанування.

МАУНТБЕТТЕН Альберт Віктор Луїс Франціс (25. 06. 1900 – 27. 08. 1979) – британський військовий, політичний і державний діяч, адмірал, лорд, останній віце-король Британської Індії [1947]. Правнук королеви Вікторії. Був учасником Першої світової війни, служив у Британському Королівському Флоті на Півн. морі. На поч. Другої світової війни А. Маунтбеттен очолював винищувальну флотилію. У жовтні 1943 р. його призначили командувачем союзницьких військ у ПСА, які звільняли Бірму від японської окупації. 12. 09. 1945 прийняв капітуляцію японських військ у ПСА. У березні 1947 р. А. Маунтбеттен був призначений віце-королем Британської Індії. 3. 06. 1947 він подав до британського парламенту проект поділу Індії на два домініони³ за релігійною ознакою. «План Маунтбеттена» був схвалений парламентом і ліг в основу «Акту про незалежність Індії» (затверджений 18. 07. 1947, вступив у дію 15. 08. 1947). Ним передбачалося добровільне визначення майбутньої приналежності до того чи того домініону (в т. ч. шляхом референдуму) окремих штатів, провінцій чи туземних князівств Британської Індії. У результаті реалізації Плану утворилися домініони Індійський Союз і Пакистан.

Після цього А. Маунтбеттен служив у британському ВМФ у Середземному морі, в 1959–65 рр. був начальником Об'єднаного комітету штабів (на цій посаді здійснив військову реформу), ад'ютантом Єлизавети II. Загинув внаслідок вибуху, організованого бойовиками Ірландської Республіканської Армії.

¹ «Тубільні кодекси» – нормативно-правові акти в африканських колоніях Франції та деяких інших колоніальних імперій, які регулювали правовий статус місцевого населення, значно обмежували їхні соціально-економічні, громадські й політичні права.

² Див. прим. на с. 226.

³ Див. прим. на с. 9.

МАХАТХІР, Мохаммад (народ. 10.07.1925) – малайзійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1981–2003; 2018–20], «батько» «малайзійського економічного дива». Син сільського вчителя. У 1953 р. закінчив медичний ф-т Ун-ту Малайя в Сінгапурі, мав медичну практику. З 1946 р. перебував у лавах Об'єднаної Малайської Національної Організації (ОМНО). У 1964 р. уперше став депутатом парламенту. У 1969 р. за критику політики прем'єр-міністра *А. Разака* був виключений з ОМНО й позбавлений депутатського мандату. Написав книгу «Малайська дилема», в якій обґрунтовував необхідність активного залучення «буміпутр»¹ до економічного життя, що в подальшому лягло в основу здійснюваної ним політики «позитивної дискримінації». Вже тоді він зарекомендував себе прибічником «азійських цінностей» та японського шляху досягнення економічного зростання, говорив про своє бажання перетворити Малайзію на «малу Японію ПСА». У 1972 р. М. Махатхір повернувся до ОМНО, став сенатором, депутатом парламенту, а в 1974 р. – міністром освіти. На цій посаді він посилив державний контроль над університетами. У 1976–81 рр. був заступником прем'єр-міністра й одночасно міністром торгівлі й промисловості. 16.07.1981 М. Махатхір став президентом ОМНО і прем'єр-міністром. У 1982, 1986, 1990 і 1995 рр. ОМНО незмінно перемагала на парламентських виборах, а її лідер залишався очільником уряду. Він був першим прем'єр-міністром Малайзії, який не навчався у Великій Британії й не був пов'язаний з королівською родиною. Одним з перших його рішень стала амністія для 21 політв'язня. Уряд обмежив повноваження султанів штатів і членів королівської родини, суттєво скоротив їх фінансування.

Головним напрямком політики уряду М. Махатхіра була економіка. Відомо, що улюбленим словом політика була «модернізація». Як ішлося, він був прихильником «азійської моделі» розвитку, а не копіювання економічної системи США чи країн Зах. Європи. Орієнтиром для нього була Японія, проте він завжди враховував малайзійську специфіку, про що свідчила його програма «позитивної дискримінації». Вона передбачала створення нових робочих місць та підвищення зайнятості, передусім серед малайців. Його метою було доведення частки «буміпутр» у володінні економічними багатствами країни з 5 до 30%. Ним було ініційовано політику переселення малайців до традиційно китайських міст. Першим кроком М. Махатхіра була масова приватизація державного сектору економіки в дусі «тетчеризму», включно з авіакомпаніями, комунальними й телекомунікаційними компаніями. Завдяки особистим зв'язкам з діловими колами Японії він зміг залучити до країни значні іноземні інвестиції. Цьому також сприяла ситуація в регіоні. Нафтові шоки на Близькому Сході та подорожчання курсу єна щодо долара змусили японські ТНК перенести своє виробництво до «дешевих», але багатих на сировину, країн Азії. Однією з них стала материкова Малайзія, яка мала значні поклади нафти й газу, каучуку, олова, багатьох видів рідкісних мінералів. Японські корпорації стали поступово розміщувати там виробництво запчастин до автомобілів, електроніки,

¹ Буміпутр – букв. «сини землі», тобто етнічні малайці, які в Малайзії становили більшість, проте в соціально-економічній сфері посідали другорядне становище, поступаючись етнічним китайцям («хуацяо»).

комп'ютерів та комплектуючих. Саме малайцям, а не китайцям, японці, в рамках домовленостей з урядом М. Махатхіра, надавали переваги при прийнятті на роботу на нові підприємства. Цьому перешкоджала здебільшого низька їх кваліфікація. Тож М. Махатхір ініціював кампанію «Погляд на Схід», яка передбачала набуття малайзійцями позитивних «японських» рис і цінностей, таких як працьовитість, терпіння, дисциплінованість і організованість. Їх пропаганда стала складовою «Нової економічної політики Малайзії». Іншою її метою було перейняття японських «ноу-хау», стилю та методів менеджменту. Для цього на навчання до японських вузів спрямовувалися великі групи студентів, малайзійські фахівці проходили практику на японських фірмах. Чимало малайзійців навчались у США, Великій Британії та ін. Уряд частково фінансував навчання своїх громадян за кордоном за умови, що вони повернуться на батьківщину. У самій Малайзії відкрилися численні сучасні навчальні заклади, а також відділення західних і японських університетів і коледжів.

Зростання зайнятості серед «буміпутр» шляхом підвищення їхньої кваліфікації дало змогу значно збільшити частку власності малайзійців у національній економіці. До закону про спільні підприємства було внесено доповнення про необхідність володіння малайзійцями щонайменше 30% акцій таких підприємств. Значні ресурси уряд виділяв на розвиток інфраструктури в місцях традиційного проживання малайців, для них було спрощено доступ до банківських кредитів і освіти. Як наслідок, на поч. ХХІ ст. Малайзія займала передостаннє місце в ПСА за часткою бідного населення (8%) та друге місце після Сінгапура за рівнем письменності (93%).

Соціально-економічні заходи М. Махатхіра дали результати. Швидка індустріалізація країни, зосередженість на розвитку високотехнологічного виробництва, якісна транспортна інфраструктура (напр. автомагістраль «Північ – Південь» від Сінгапура до кордону з Таїландом), створення 11 «вільних торговельних зон», заснування мережі «технологічних парків» (власна «Силіконова долина» побл. Куала-Лумпура й «електронна столиця» країни шт. Пінанг) перетворили Малайзію на технологічного лідера регіону й дозволили їй увійти до числа «нових індустріальних країн». Малайзія є єдиною державою ПСА, яка має власне автомобілебудування (марка «Proton») і є найбільшим виробником легкових автомобілів у регіоні. У 1990-х рр. регулярним стало проведення етапу перегонів Формули-1 на трасі Сепангі. У 1998 р. у Куала-Лумпур відкрилися близнюки-хмарочоси Petronas Twin Towers висотою 375 м кожен (зі шпилем – 452 м), які до 2005 р. були найвищими спорудами в світі. Під час їх відкриття М. Махатхір сказав, що раніше малайзійці довго дивились униз, а тепер в них з'явився стимул поглянути вгору.

Продовж свого тривалого урядування М. Махатхір завжди надавав перевагу економічному зростанню перед громадянськими свободами в їх зах. розумінні. Хоча США були великим інвестором у малайзійську економіку, він часто критикував їх політику (як то операцію «Шок і трепет» в Іраку в 2003 р. чи політику щодо Ізраїлю), підтримував ідею створення Палестинської держави. Він також називав ЄС «антимусульманським» союзом, заявляв, що терористичні акти в США 11. 09. 2001 були інспіровані ЦРУ.

Під час Азійської фінансово-економічної кризи 1997–98 рр. Малайзія відмовилася від рекомендацій МВФ (пропонував жорстку кредитну грошову й фіскальну політику). Уряд навпаки збільшив державні витрати й встановив фіксований курс рингіта до долара. Як наслідок, країна пододала наслідки кризи раніше за сусідів. У 2002 р. М. Махатхір оголосив про майбутню відставку й назвав наступника – *А. Бадаві*. 31. 10. 2003 він залишив посаду голови уряду й фактично перейшов в опозицію: критикував наступників за неефективну політику й корупцію. У 2018–20 рр. він удруге був прем'єр-міністром, був тоді найстарішим головою уряду в світі.

МАХФУЗ, Нагіб (11. 12. 1911 – 29. 08. 2006) – єгипетський письменник, драматург, сценарист, лауреат Нобелівської премії з літератури (1988), єдиний араб в історії премії. Народ. у Каїрі в родині чиновника. Значний вплив на нього справили бурхливі політичні події в Єгипті, зокрема, «березнева революція» 1919 р., яка супроводжувалася піднесенням націоналістичних настроїв. Під час навчання в школі виявляв здібності в математиці, мріяв стати медиком або інженером. Утім, у 1930 р. він вступив на філософський ф-т Каїрського ун-ту, чим засмутив батька. Під час навчання захопився зах. літературою, опублікував декілька статей з філософії й психології. Надалі аж до 1972 р. перебував на державній службі: працював у міністерстві вакуфів, був директором з цензури в Бюро мистецтв, директором Фонду підтримки кіно, консультантом у міністерстві культури.

Н. Махфуз написав і опублікував 34 романи, понад 350 оповідань, 5 п'єс і десятки кіносценаріїв. Перша збірка новел «Подих безумства» вийшла в 1938 р. Декілька романів були присвячені стародавній історії Єгипту. Перше визнання в Зах. Європі отримав його роман «Каїрська трилогія» про життя трьох поколінь каїрської родини на тлі бурхливих подій історії Єгипту (опубл. у к. 1950-х рр.). Далі були «Злодій і собака» (1961), «Світло Бога» (1963), «Перепілка й осінь», «Шлях» (1964), «Бідняк» (1965), «Балачки над Нілом» та ін. Остання книга (збірка оповідань «Сьоме небо») вийшла в 2005 р. Н. Махфуз був найбільш плідним арабським прозаїком ХХ ст., за його творами й сценаріями зняті десятки фільмів. Попри велику популярність, його ліберальність була приводом для невдоволення ісламістів. У 1994 р. він пережив замах з боку релігійного фанатика, був поранений. У 1988 р. Н. Махфуз став лауреатом Нобелівської премії з літератури «за реалізм і багатство відтінків арабського оповідання, які мають значення для всього людства». 11. 12. 1996, до 85-річчя з дня народження, в Єгипті було започатковане щорічне вручення «Медалі Нагіба Махфуза за літературу». 11. 12. 2001 був заснований Фонд Нагіба Махфуза, який опікується перекладами творів арабської літератури мовами світу. До 90-річчя з дня народження письменника в Єгипті опубліковано повне зібрання його творів у 20 т. 3 грудня 2006 р. в Американському ун-ті в Каїрі читається щорічна Меморіальна лекція Нагіба Махфуза. Першу прочитала лауреатка Нобелівської премії з літератури з ПАР *Н. Гордімер*.

Декілька творів Н. Махфуза перекладені українською. У 1989 р. у журналі «Всесвіт» опубліковано повість «Від початку до кінця», у 1997 р. – роман «Пансіонат “Мірамар”». Обидва твори переклав В. Плачинда.

МАШЕ́Л, Самóра Мóйзеш (29. 09. 1933 – 19. 10. 1986) – мозамбіцький політичний і державний діяч, лідер національно-визвольного руху, перший президент країни [1975–86]. Народ. у селянській родині, етнічний шангаан¹, син керівника афрохристиянської² церкви. Закінчив початкову школу, кілька класів середньої школи й католицьку семінарію. Працював у лікарні в Мапуту. У 1963 р. вступив до «Фронту національного визволення Мозамбіку» (абр. з порт. ФРЕЛІМО). Пройшов військову підготовку в Алжирі, створив перший табір для підготовки повстанців у Танзанії. У 1966 р. був призначений секретарем ФРЕЛІМО по обороні, за два роки став головнокомандувачем військами партії. Після вбивства *Е. Мондлане* (3. 02. 1969) увійшов до складу колективного керівництва ФРЕЛІМО. Поступово усунув конкурентів і в 1970 р. одноосібно очолив партію. Просував ідеї переходу до соціалізму, минаючи капіталізм, і побудову суспільства «соціалістичної орієнтації» в якості офіційної партійної ідеології. У 1971 р. очолював делегацію ФРЕЛІМО до СРСР, Болгарії, Румунії і НДР. За радянської й китайської підтримки повстанці ФРЕЛІМО брали під контроль усе нові райони Мозамбіку. Після «революції гвоздик» у Португалії (квітень 1974 р.) С. Машел вів переговори з майбутнім португальським президентом М. Соарешем про надання Мозамбіку незалежності. Після її проголошення (25. 06. 1975) став першим президентом Мозамбіку.

Створений С. Машелом режим був однопартійним з тоталітарним відтінком: нормою були масові політичні репресії, інструментом яких була Національна Служба Народної Безпеки. Було здійснено націоналізацію земель, торговельних і промислових підприємств. Уряд заохочував виїзд за межі країни європейців і мулатів. У зовнішній політиці Мозамбік орієнтувався на СРСР і соціалістичні країни. С. Машел зустрічався з правителем Куби Ф. Кастро, Ефіопії – *Х. М. Менгісту*, НДР – *Е. Хонекером*, КНДР – *Кім Ір Сеном*, Румунії – *Н. Чаушеску*, радянськими вождями *Л. І. Брежнєвим*, *Ю. В. Андроповим* і *М. С. Горбачовим*. ФРЕЛІМО підтримував партизанський рух у Півд. Родезії (суч. Зімбабве, надавав територію під бази й військову допомогу). Водночас С. Машел відвідував Францію, Велику Британію, Францію, зустрічався з президентом США *Р. Рейганом*. Він також не поривав остаточно з кол. метрополією. З 1976 р. Мозамбік жив в умовах громадянської війни: проти ФРЕЛІМО виступив «Мозамбіцький національний опір» (абр. з порт. РЕНАМО), який отримував допомогу від Півд. Родезії, а з 1980 р. – від ПАР. У сер. 1980-х рр. бойові дії тривали на всій тер. Мозамбіку.

С. Машел загинув в авіакатастрофі на шляху з Замбії над територією ПАР. Обставини авіатрощі до кінця не з'ясовані, літаком керував радянський екіпаж. Наступник С. Машела *Ж. А. Чиссано* пішов на лібералізацію соціально-економічного й суспільно-політичного життя країни.

МБА, Леóн Габріéль (9. 02. 1902 – 27. 11. 1967) – габонський політичний і державний діяч, перший прем'єр-міністр [1959–61] і президент

¹ Шангаан – етнічна група тсонга – народу групи банту (див. прим. на с. 211). Шангаан вважаються нащадками зулусів (див. прим. на с. 115). З припл. 7 млн. шангаан 5 млн. мешкають у Мозамбіку.

² Див. прим. на с. 242.

[1961–67] країни. Народ. у Лібревелі (Габон, Французька Екваторіальна Африка, ФЕА), етнічний фанг¹. Після навчання в католицькій семінарії працював митним агентом у колоніальній адміністрації. Одночасно був журналістом газети «Відлуння Габону», пізніше сам заснував декілька газет. У 1920 р. вступив до секції Габону в Лізі Прав Людини. Л. Г. Мба поступово відійшов від католицизму й став послідовником традиційного африканського культу «Бвіті», який особливо був поширений серед фанг. У 1931 р. секту звинуватили в ритуальному вбивстві жінки, тіло якої знайшли в Лібревелі. Попри те, що причетність Л. Г. Мба до справи не довели, його звільнили зі служби в колоніальній адміністрації, засудили до 3 р. ув'язнення й 10 р. вигнання з колонії. Після виходу на волю мешкав в Убангі-Шарі (суч. ЦАР), проте й звідти він справляв вплив на общину фанг у Габоні. Через це він перебував під особливим наглядом генерал-губернатора. У 1942 р. влаштувався чиновником у Браззавелі (Середнє Конго, ФЕА), у 1946 р. повернувся до Габону, був менеджером британської торговельної фірми «Джон Холт». Л. Г. Мба вимагав від французької адміністрації залучення до управління колонією корінного населення, заснував Об'єднаний Рух Габону (ОРГ, був відділенням створеного в 1946 р. Африканського Демократичного Об'єднання, АДО). У 1953 р. ОРГ трансформувалася на Демократичний Блок Габону (ДБГ), який поступово дистанціювався від АДО (його фактично контролювала Французька Комуністична Партія). У 1952 р. Л. Г. Мба обрали депутатом територіальних Законодавчих Зборів, у 1956 р. – мером Лібревелі. Після перемоги ДБГ на виборах до Законодавчих Зборів колонії став заступником голови уряду. 28. 09. 1958 у Франції була схвалена конституція П'ятої республіки, на місці французького Союзу постала Французька Співдружність, складовою якої стала колонія Габон. Л. Г. Мба очолював колоніальний уряд, після проголошення незалежності (17. 08. 1960) став першим прем'єр-міністром суверенного Габону, а після перемоги на президентських виборах 1961 р. – першим президентом. У 1964 р. у Габоні відбувся переворот, президента викрали заколотники, проте за 2 дні його звільнили військовослужбовці французьких сил спеціального призначення. У 1967 р. Л. Г. Мба переобрали президентом, проте того ж року він помер від онкологічного захворювання в Парижі. Владу успадкував віцепрезидент А. Бернар Бонго (*Е. О. Бонго Ондіба*).

МБЕ́КІ, Та́бо Мву́елва (народ. 18. 06. 1942) – південноафриканський політичний і державний діяч, президент ПАР [1999 – 2008]. Етнічний коса², його батько був членом Африканського Національного Конгресу (АНК) і Комуністичної Партії ПАР. У 1956 р. вступив до Молодіжної ліги АНК, був активним борцем проти системи апартеїду. Заочно навчався в Лондонському ун-ті. Після оголошення АНК поза законом (1960) вступив до Сасекського ун-ту в Брайтоні (Велика Британія), де здобув ступінь магістра економіки. Був секретарем «Африканської студентської асоціації». З 1970 р. навчався в СРСР, де отримав військову підготовку. Надалі як функціонер АНК працював у Замбії,

¹ Див. прим. на с. 107.

² Див. прим. на с. 280.

Нігерії, Ботсвані, Мозамбіку, Свазіленді (суч. Есватіні). У 1990 р. повернувся до ПАР. Після ліквідації апартеїду поринув у політику. У 1994–99 рр. був другим віце-президентом ПАР за правління *Н. Манделі*. 14. 06. 1999 р. Т. М. Мбекі обрали президентом ПАР. Він мав неоднозначну репутацію. Так, президент заперечував вірусну природу ВІЛ/СНІД і звільняв незгодних з цією точкою зору фахівців і політиків. Він також критикував зах. медицину й перешкоджав забезпеченню хворих у ПАР антиретровірусними препаратами, наслідком чого стала передчасна смерть від 330 до 365 тис. осіб. З іншого боку, за його правління ПАР отримала право на проведення Чемпіонату світу з футболу 2010 р., було реалізовано більшість підготовчих робіт (збудовано 5 і реконструйовано ще 5 стадіонів, вдосконалено транспортну й отельну інфраструктуру тощо). 21. 09. 2008 Т. М. Мбекі подав до парламенту прохання про відставку, яке було задоволено наступного дня.

МВАМБЎТСА ІV (1912 – 26. 04. 1977) – король Бурунді [1915–66]. Син Мутаги ІV. Зійшов на трон 16. 12. 1915, проте до досягнення повноліття (28. 09. 1929) владу здійснювала регентська рада. Бурунді тоді була німецькою колонією, а після Першої світової війни стала частиною підмандатної тер. Руанда-Урунді, переданої під управління Бельгії. Бельгійська адміністрація всіляко підтримувала тутсі¹, проте значно послабила владу короля на користь племінних вождів. Мвамбутса ІV довго був цілком лояльним до бельгійців, на відміну від свого сина, принца *Л. Рвагасоре*, який був послідовним поборником незалежності Бурунді, заснував і очолив партію «Союз за національний прогрес» (абр. з фр. УПРОНА). 8. 09. 1961 його партія перемогла на виборах до Законодавчих Зборів колонії, *Л. Рвагасоре* став прем'єр-міністром, проте 13. 10. 1961 він загинув від рук грека Я. Кагеоргіса, пов'язаного з опозиційною Християнсько-Демократичною Партією Бурунді і, можливо, з бельгійською адміністрацією й організаціями хуту². Це вбивство спровокувало загострення «вічного» міжетнічного протистояння тутсі-хуту, а також остаточно схилило короля до категоричної вимоги повного суверенітету. 1. 07. 1962 Бурунді отримала незалежність, у липні наступного року Мвамбутса ІV призначив прем'єр-міністром хуту П. Нгендандутве, проте 15. 01. 1965 його вбив біженець-тутсі з сусідньої Руанди. У травні 1965 р. відбулися позачергові парламентські вибори, на яких хуту здобули 23 з 33 депутатських мандатів. Попри це, король призначив прем'єр-міністром тутсі Л. Біа. Відповіддю стала спроба військового перевороту 19. 10. 1965, здійснена поліціантами й офіцерами хуту, яку жорстко придушив міністр оборони *М. Мічомберо*. Під час тих подій Л. Біа був важко поранений, а король утік до Швейцарії. Після придушення заколоту розпочалися розправи над хуту, лише в Бужумбурі загинуло бл. 5 тис. осіб. У січні 1965 р. уряд Бурунді звинуватив посла США А. Дюмонта й двох його помічників у підтримці заколотників і вислав їх з країни. У березні 1966 р. Мвамбутса ІV призначив регентом молодшого сина Ш. Надійє, а вже 8. 07. 1966 *М. Мічомберо*

¹ Див. прим. на с. 84.

² Див. прим. на с. 84.

здійснив військовий переворот, відсторонив Мвамбутсу IV від влади й проголосив королем регента, який прийняв ім'я *Ntare V*.

Мвамбутса IV мешкав у Женеві, жодним чином не реагував на події в Бурунді, помер від інфаркту. У 2010 р. його рештки ексгумували на прохання уряду Бурунді. Він просив передати їх на батьківщину до 50-тиріччя незалежності країни, проте члени родини не погодилися на це. У червні 2017 р. рештки Мвамбутси IV перепоховали в Женеві. У Бурунді його посмертно відзначили «Медаллю за відвагу» за заслуги перед батьківщиною й антиколоніальну боротьбу.

МВІНЬЇ, Алі Хасан (народ. 8. 05. 1925) – танзанійський політичний і державний діяч, президент [1985–95], голова правлячої Революційної Партії (абр. з суахілі¹ ЧЧМ, «Чама Ча Макіндузі»). Народ. у Ківурі (Танганьїка, Британська Сх. Африка). Навчався в Даремському ун-ті (Велика Британія). У 1945–63 рр. був учителем у початковій школі й викладачем у вчительському коледжі на о. Занзібар. Після об'єднання Танганьїки й Занзібару в 1964–70 рр. керував кількома фінансовими, культурно-просвітницькими й редакційно-видавничими закладами на Занзібарі й усій Танзанії. Був державним міністром (1971–75), міністром внутрішніх справ (1975–78), послом Танзанії в Єгипті (1978–82). У 1982–84 рр. працював в уряді *Д. Ньєрере*. У серпні 1984 р. він оголосив А. Х. Мвіньї наступником і зробив заступником голови ЧЧМ, третім віце-президентом, президентом Занзібару й головою його Революційної Ради. 27. 10. 1985 А. Х. Мвіньї отримав 95,68% голосів виборців і став президентом Танзанії. Він здійснив перші кроки по згортанню політики «соціалістичної орієнтації», яку здійснював *Д. Ньєрере*. Були послаблені обмеження на імпорт, держава заохочувала приватне підприємництво й намагалася залучити приватні й іноземні інвестиції. Було оголошено курс на суспільно-політичну лібералізацію, запроваджено багатопартійність. Через схильність до реформ і зовнішню схожість президента Танзанії називали «Північним Манделою». Після двох президентських термінів А. Х. Мвіньї повністю відійшов від політики.

МЕГАВАТІ СУКАРНОПҀТРИ (повне ім'я: Діа Пермата Мегаваті Сетіаваті СукарнопҀтри; народ. 23. 01. 1947) – індонезійська політична й державна діячка, президент [2001–04], донька *А. Сукарно*. Народ. у Джокьякарті, дитинство провела в президентській резиденції – палаці Мердека в Джакарті. В останні роки правління батька навчалася в Ун-ті Панджаджаран у Бандуні, де вивчала сільське господарство. Після відсторонення *А. Сукарно* від влади (лютий 1967 р.) залишила навчання й доглядала хворого батька. Після його смерті (12. 06. 1970) продовжила навчання в Ун-ті Індонезії (Джакарта), вивчала психологію, але була відрахована в 1972 р. У 1986 р. генерал-президент *Х. М. Сухарто* визнав заслуги *А. Сукарно* в здобутті Індонезією незалежності й

¹ Суахілі – мова народу суахілі, найбільша з мов банту (див. прим. на с. 211) за числом мовників (бл. 150 млн.) і одна з найпоширеніших мов Африки. Є мовою міжетнічного спілкування в Сх. і Центр. Африці (Танзанія, Кенія, Уганда, Демократична Республіка Конго, Руанда, Бурунді, Мозамбік, Коморські о-ви й о. Майотта). В Уганді, Кенії, Танзанії і на Коморах суахілі має офіційний статус.

надав йому почесне звання «Герой Проголошення». Участь в офіційній церемонії нагородження стала для Мегаваті Сукарнопутрі першим публічним досвідом. У 1987 р. вона вступила до Демократичної Партії Індонезії (ДПІ), яка позиціонувала себе спадкоємицею ідей *А. Сукарно*, була обрана до парламенту. Популярність Мегаваті Сукарнопутрі стрімко зростала, передусім серед міської бідноти й середніх прошарків селян. Вона не була харизматичною лідеркою чи ораторкою, переважно експлуатувала статус доньки *А. Сукарно*. У 1992 р. вона не потрапила до парламенту, проте наступного року стала одним з трьох кандидатів на посаду голови ДПІ. Попри перемогу на партійних виборах, уряд *Х. М. Сухарто* не визнав її головою партії. ДПІ розкололася на її прибічників і прихильників іншого кандидата, Сурьяді. 27.07.1996 його прибічники за потурання сил правопорядку здійснили напад на шт.-кв. Мегаваті Сукарнопутрі, їй заборонили брати участь у виборах 1997 р., а головою ДПІ уряд визнав Сурьяді. У 1998 р., уже після відставки *Х. М. Сухарто*, Мегаваті Сукарнопутрі заснувала «Демократичну партію боротьби Індонезії», яка перемогла на парламентських виборах. У 1999 – 2001 рр. вона була віцепрезидентом (за президенства А. Вахіда), а після його відсторонення від влади влітку 2001 р. була обрана президентом.

Багато хто в Індонезії покладав на Мегаваті Сукарнопутрі великі сподівання. Вірили, що вона змогла б стати такою ж лідеркою країни, як її батько, ЗМІ писали про неї як про нову *К. Акіно*. Проте роки президентства розчарували багатьох її прибічників. З одного боку, під час її правління до законів, які регулюють політичну систему Індонезії, було внесено певні позитивні зміни. Так, перебування на президентській посаді однієї людини обмежувалося двома термінами, військові були усунуті від прямої участі в політиці, міністром оборони відтоді призначалася цивільна особа, а обирати президента вона вперше запропонувала населенню, а не парламенту. З іншого боку, Мегаваті Сукарнопутрі критикували за пасивність та відсутність інтересу до урядових справ, якими опікувався винятково прем'єр-міністр. Натомість вона присвятила себе переважно протокольним заходам або взагалі не з'являлася на людях місяцями. Крім того, на ставлення до неї традиційного мусульманського суспільства відіграв той факт, що вона була жінкою. Усе це зумовило її політичне падіння. На президентських виборах 2004 р. вона програла досвідченому політику *Сусіло Бамбангу Йодхойоно*. Попри це, того ж року *Forbes*¹ помістив її на 8 місце в списку найвпливовіших жінок світу.

М'ЄЇР, Гóлда (при народ. Мобóвич; 21.04.1898 – 8.12.1978) – ізраїльська політична й державна діячка, прем'єр-міністерка [1969–74]. Народ. у Києві (Російська імперія, суч. Україна). Її батько, Мойше-Іцхак Мобович, був теслею, а мати Блюма – годувальницею. Під впливом масштабних єврейських погромів у Києві в 1903 р. Мобовичі виїхали до Пінська (суч. Білорусь), а згодом – до Мілуокі (шт. Вісконсін, США). Під час навчання в 4-му класі Голда з подругою організувала «Американське товариство юних сестер» для збирання коштів для підтримки бідних євреїв. Після закінчення початкової школи

¹ Див. прим. на с. 69.

(1912 р.) працювала репетитором з англійської мови для емігрантів, аби заробити грошей на подальше навчання. У 1916 р. закінчила середню школу й вступила до Вісконсінського педагогічного коледжу. Тоді ж стала членом сіоністської організації «Паолей Ціон» і вийшла заміж за Морріса Меєрсона (Меїра). У 1921 р. подружжя через активну політичну діяльність було депортоване до Палестини. Г. Меїр працювала в кібуці¹ Мерхавія в Ізраїльській долині, бухгалтером в Єрусалимі, очолювала жіночий відділ Загальної Федерації трудящих. 14. 05. 1948 була серед тих, хто підписав Декларацію незалежності Ізраїлю. У червні 1948 р. вона була призначена послом у СРСР. На цій посаді домоглася поставок до Ізраїлю радянської зброї, що відіграло важливу роль у перемозі країни в Війні за незалежність (Арабсько-ізраїльська війна 1948–49 рр.). Далі була міністром праці й соціального забезпечення (1949–56) та закордонних справ (1956–66).

Після смерті *Л. Ешколя* (26. 02. 1969) Г. Меїр очолила уряд. На її урядування припали складні й драматичні події в історії країни: внутрішньополітична криза, терористичний акт під час Олімпіади в Мюнхені (5. 09. 1972, загинуло 9 ізраїльських атлетів), Арабсько-ізраїльська війна 1973 р. («Війна судного дня»). Голова уряду наказала політичній розвідці «Моссад» розшукати й знищити всіх членів організації «Чорного вересня», причетних до нападу в Мюнхені (її наказ керівнику «Моссада» «Надсилай хлопчиків!» став хрестоматійним). Ця операція тривала 20 років, але перші акти відплати мали місце за урядування Г. Меїр: до 1973 р. були ліквідовані 13 осіб з 17, які підлягали знищенню. Останній акт відплати відбувся в 1990 р.

Г. Меїр пішла у відставку під тиском опозиції після завершення важкої війни 1973 р. Померла в Єрусалимі, похована на Горі Герцля.

МЕНГІСТУ, Хайле Маріам (народ. 21. 05. 1937/1941) – ефіопський військовий, політичний і державний діяч, фактичний правитель країни [1977–87], президент Народної Демократичної Республіки Ефіопія [1987–91]. Достовірних біографічних даних про дитинство й молоді роки немає. Етнічний бареа², походження достеменно невідоме: син військового й прислуги, або військового й аристократки. Закінчив лише початкову школу, проте за протекцією дядька-міністра вступив до військової ак. Голетта (зак. у 1966 р.). Служив у палацовій охороні, проходив військову підготовку в США: служив у Форт-Левенворті (шт. Канзас). Потім вивчав економіку в Ун-ті Меріленда (США). Далі служив у 3-й армійській дивізії ЗС Ефіопії, дослужився до полковника. Був одним з керівників військового перевороту у вересні 1974 р., внаслідок якого від влади було відсторонено імператора *Хайле Селассіє I*, а також організатором його вбивства (27. 08. 1975). Пізніше він неодноразово заперечував цей факт, проте завжди носив «печатку Соломона», яка раніше належало *Хайле Селассіє I*. Був заступником голови Тимчасової Військової Адміністративної Ради (ТВАР) генерала Т. Бенті.

¹ Див. прим. на с. 50.

² Бареа – народність у Сх. Африці (перев. на тер. Еритреї), припл. чисельність 30 тис. Їхня мова – нара – належить до східносуданських мов ніло-сахарської макросім'ї.

У лютому 1977 р. Х. М. Менгісту організував черговий військовий переворот, під час якого вбив тогочасного фактичного правителя Ефіопії Т. Бенті й сам очолив державу. До 1987 р. він був головнокомандувачем ЗС, головою Ради Міністрів і головою ТВАР. У вересні 1987 р. Х. М. Менгісту проголосив нову конституцію Народної Демократичної Республіки Ефіопія (дуже нагадувала конституцію СРСР 1977 р.), оголосив себе її президентом і головою Державної Ради. Він сповідував принцип «Ефіопія понад усе» й продовжив попередній курс на побудову суспільства «соціалістичної орієнтації». Під час Огаденської війни проти Сомалі (1977–78) Ефіопія уклала Договір про дружбу й співробітництво з СРСР, завдяки чому отримувала звідти військово-технічну й фінансово-економічну допомогу. Військову допомогу Х. М. Менгісту надавала також Куба. В Ефіопії були націоналізовані приватні підприємства, здійснювалася насильницька колективізація сільського господарства. До того ж у країні було встановлено диктаторський режим, не припинялися масові політичні репресії (переслідувалася Ефіопська церква, всі опозиційні режиму сили були знищені або змушені були емігрувати), через що західні ЗМІ називали Х. М. Менгісту «Червоним Негусом», «Чорним Сталіним» і «М'ясником з Ефіопії». Єдиною легальною партією була Робітничка Партія, генеральним секретарем якої був сам очільник держави.

Наслідки Огаденської війни й соціалістичні експерименти спричинили погіршення соціально-економічної ситуації в Ефіопії. У 1984–85 рр. країну спіткав голод, жертвами якого стали щонайменше 1 млн. осіб. Влада унеможливила витік будь-якої інформації про цю трагедію назовні. Наслідком стало зростання невдоволення населення, ситуацію ускладнило піднесення національно-визвольного руху в Еритреї (сутічки з владою, які розпочалися там у 1975 р., переросли в громадянську війну) й сепаратистського руху в пров. Тигре (там діяв маоїстський Народний Фронт Визволення Тигре). Х. М. Менгісту утримував владу винятково завдяки радянській допомозі й 18-тис. кубинському військовому контингенту. Його виведення в 1989 р., а потім і припинення допомоги з боку СРСР, визначили долю марксистського режиму в Ефіопії. Під ударами повстанців, які тоді контролювали більшу частину тер. країни, в травні 1991 р. Х. М. Менгісту втік до Зімбабве.

У 1994 р. в Аддис-Абебі розпочався суд над Х. М. Менгісту й 76 особами з його найближчого оточення. Були зібрані свідчення, документи, відеозаписи та інші докази, на підставі яких экс-диктатора й 11 його поплічників визнали винними по 21 пункту обвинувачення. 11.01.2007 Верховний Суд Ефіопії заочно засудив Х. М. Менгісту до довічного ув'язнення. Після оскарження вироку прокуратурою суд виніс йому смертний вирок. Утім, Х. М. Менгісту наразі живе в Зімбабве, де у 2001 р. отримав дозвіл на постійне проживання.

МЕНДЕРЕС, Аднан (17. 09. 1899 – 17. 09. 1961) – турецький політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1950–60]. Народ. у Кочарли в пров. Айдин у родині землевласника кримськотатарського походження. Після початкової школи навчався в Американському коледжі в Ізмірі. Учасник війни за незалежність і Кемалістської революції (1919–22), був нагороджений бойовою медаллю. Після війни закінчив юридичний ф-т Ун-ту Анкари. У 1930 р. заснував

фракцію Ліберально-Демократичної Партії, а після її заборони отримав від *М. Кемалю Ататюрка* запрошення приєднатися до Народно-Республіканської Партії (НРП). Був депутатом Великих Національних Зборів Туреччини від пров. Айдин. Після Другої світової війни різні політичні сили в Туреччині вимагали переходу до багатопартійності, зміцніла турецька буржуазія відчувала себе обмеженою політикою етатизму й вимагала ринкових свобод. У червні 1945 р. А. Мендерес разом з *М. Д. Баяром*, Ф. Кепрілю й Р. Корілтаном звернувся до парламентської групи НРП з листом, в якому вимагав встановлення підзвітності уряду перед парламентом, забезпечення задекларованих у конституції прав і свобод громадян, переходу до багатопартійності. У др. пол. 1945 – на поч. 1946 р. у країні виникло 15 політичних партій. У січні 1946 р. частина членів НРП на чолі з А. Мендересом і *М. Д. Баяром* заснували Демократичну Партію (ДП). Вона була проти контролю держави над економікою, за перехід до ринку й дотримання прав і свобод, закріплених у конституції.

На парламентських виборах 1950 р. ДП здобула перемогу, *М. Д. Баяр* став президентом, а А. Мендерес – прем'єр-міністром. Свій успіх партія закріпила на виборах 1954 і 1957 рр. Новий уряд оголосив курс на підтримку приватного капіталу і залучення іноземних кредитів та інвестицій. З одного боку, це сприяло зміцненню позицій національного капіталу, з іншого – вело до залежності від іноземних ТНК, зростання зовнішнього боргу. У 1955 р. уряд, не маючи коштів на виплату відсотків за кредитами, заставив майже увесь золотий запас країни. Чимало заходів уряду були популістськими, а також спровокували міжетнічні конфлікти (Стамбульський погром 6–7. 09. 1955 проти грецької общини). Політику ДП критикували опозиційні партії, а також громадські організації і профспілки. Офіцери турецької армії, які традиційно захищали ідейну спадщину *М. Кемалю Ататюрка*, створили таємну організацію «ататюркістів». Активізувалося мусульманське духовенство, яке змогло добитися від уряду деяких поступок (викладання ісламу в школах, будівництво нових і ремонт старих мечетей, читання Корану по радіо, відкриття богословського ф-ту в Ун-ті Анкари та ін.). Виникали націоналістичні організації нетурецьких народів (курдів¹, вірменів та ін.), що були проти політики отуречення. Проти опозиційних діячів та організацій уряд здійснював репресії. У 1960 р. була створена спеціальна парламентська комісія з надзвичайними повноваженнями для розслідування «підривної діяльності» опозиції. У країні виникла гостра політична криза. Відбувалися масові студентські демонстрації під гаслами «У відставку Мендереса!», «Ми вірні Ататюрку!» Їх підтримали курсанти й викладачі військових училищ. 27. 05. 1960 група офіцерів під керівництвом командувача сухопутними військами генерала *Д. Гюрсея*, спираючись на армію, здійснила державний переворот. А. Мендерес та інші керівники ДП були заарештовані, уряд і парламент розпущені, діяльність партій заборонена. За вироком Верховного Суду А. Мендерес і два його міністри (Ф. Рюшту й Х. Полаткан) були страчені, а *М. Д. Баяр* – засуджений до довічного ув'язнення.

А. Мендерес став останнім турецьким топ-політиком, страченим після перевороту. Він став одним з трьох турецьких діячів (разом з *М. Кемалем*

¹ Див. прим. на с. 40.

Ататюрком і Т. Озалом), який похований у мавзолеї («Мавзолей Аднана Мендереса»). На його честь названі аеропорт в Ізмірі, університет в Айдині, десятки бульварів і вулиць по всій Туреччині.

МЕНЕЛІК II (при народж.: Сахле Маріам; 17. 08. 1844 – 12. 12. 1913) – негус-негесте («цар царів», імператор) Абіссинії (з 1945 р. – Ефіопія) [1889–1913] з дин. Соломонідів¹. Син правителя (раса) «царства» Шоа Хайле Мелекота, після смерті батька успадкував його владу. Імператор Абіссинії Теодрос II під час завоювання Шоа полонив Сахле Маріама й запроторив до фортеці Магдала в горах. У 1864 р. Теодрос II одружив його на своїй донці Атлаш-Теодрос, проте за рік зять утік до Шоа. Після загибелі негуса Йоханнуса IV в битві проти суданських махдистів² під Галабатою 9. 03. 1889 Сахле Маріам захопив владу й прийняв ім'я на честь Менеліка I – легендарного сина Соломона й цариці Савської Балкіс, засновника дин. Соломонідів. За підтримки Італії (сподівалася встановити протекторат³ над Абіссинією) Менелік II усунув конкурентів на владу (головним був рас Тигре Йоханнис Менгешет). 2. 05. 1889 він підписав Уччальський Договір Про дружбу й торгівлю з італійським королівським посланником Антонеллі. Ефіопія поступалася на користь Італії Еритреєю, втративши цим самим вихід до Червоного моря. Окрім того, вона передала Італії право самостійної дипломатії. Справа в тім, що тексти Договору амхарською⁴ й італійською різнилися. В амхарському варіанті ст. 7 звучала так: «Його Величність цар царів Ефіопії може вдаватися до послуг уряду Його Величності італійського короля в усіх справах з іншими державами й урядами». В італійському тексті замість «може» стояло «згоден». Ефіопія, таким чином, ставала італійським протекторатом. Утім, Італія визнала Менеліка II правителем Ефіопії, обіцяла надати кредит (4 млн. італійських лір) і щедрю військово-технічну допомогу (38 тис. гвинтівок з набоями, 28 гармат з повним боєкомплектom снарядів). Гарантувати дотримання договору з боку Менеліка мав його племінник рас Маконен, який був направлений до Риму в якості посланця, а фактично – заручника. Принизливий характер Уччальського договору надалі зумовив напруженість у відносинах Ефіопії й Італії. У 1890 р. італійські війська окупували північноєфіопську область Тигре, а італійський уряд Ф. Кріспі вкотре нагадав про протекторат над Ефіопією. Менелік II пробував протестувати, розсилав ноти до європейських столиць, проте відповіді не дочекався. Ба більше, Велика Британія визнала Ефіопію сферою впливу⁵ Італії. На це негус погодитись не міг, тому в 1893 р. оголосив про розірвання Уччальського договору, а наступного року наказав расу Тигре Менгеші

¹ Див. прим. на с. 194.

² Махдисти – учасники антибританського повстання в Сх. Судані (1881–98), яке очолив Мухаммад Ахмад, який оголосив себе Махді. В ісламі Махді – останній наступник Пророка Мухаммеда, свого роду месія, який з'явиться перед кінцем світу. У Корані він не згадується, але всіляко тлумачиться в хадисах. Згодом Махді став розумітись як оновлювач віри. Месіанські ідеї набули широкого поширення в шиїзмі, де віра в Махді злилася з вірою в майбутнє повернення «прихованого» імама – Мухаммада Аль-Махді.

³ Див. прим. на с. 9.

⁴ Див. прим. на с. 35.

⁵ Див. прим. на с. 10.

відвоювати провінцію. Конфлікт знайшов продовження в Італійсько-ефіопській (Першій Абіссінській) війні 1894–96 рр.

Італія в Африці тримала 30-тис. армію, яка завдала поразки військам раса Тигре й окупувала деякі території на півн. і сх. Ефіопії. Менелік II кинув проти італійців 120-тис. армію, яка поступалась європейцям озброєнням, проте була цілком боєздатною. У грудні 1895 р. ефіопи завдали італійцям поразки при Амба-Алага, в січні наступного року капітулював італійський гарнізон у центр. місті Тигре Макалле, а 1. 03. 1895 італійський генерал О. Братьері наважився на генеральну битву при м. Адуа. Чисельна перевага ефіопів була значною (проти трьох поріділих італійських дивізій Менелік II зосередив 80 тис. піхотинців і 9 тис. вершників), до того ж озброєнням Ефіопії таємно допомогла Франція. 10-годинна битва завершилася повною перемогою африканців. Італійці втратили 11 тис. загиблими й 3,5 тис. полоненими. Ефіопи захопили італійський обоз з грішми, які призначалися для жалування воякам. На додачу, світова громадськість вітала поразку Італії: Менелік II отримав близько 4 тис. вітальних телеграм, а голова італійського уряду подав у відставку. Продовж наступних місяців італійці спробували перехопити ініціативу, проте перевага ефіопської армії була очевидно. Італія запросила миру. Підписаний у жовтні 1896 р. Аддис-Абебський мирний договір анулював Уччальський договір, Італія визнала повну незалежність Ефіопії, повернула Соломонідам пров. Тигре, а також пообіцяла надалі повернути Еритрею. Таким чином, підсумки Першої Абіссінської війни засвідчили, що Ефіопія стала єдиною африканською державою, яка змогла зберегти незалежність під час «Битви за Африку».

Менелік II намагався здійснювати активну зовнішню політику. У 1894 р. він надав уряду Франції концесію¹ на прокладання залізниці Аддис-Абеба – Джибуті, а в 1897 р. уклав з Францією торговельний договір. При ньому розпочалася деяка модернізація країни, яку, втім, він не встиг завершити. У 1903 р. Менелік II пережив інсульт і відійшов від справ. Фактичну владу виконував уперше створений в Ефіопії уряд з 9 міністрів. У 1908 р. Менелік II оголосив своїм наступником свого онука Ліджа Іясу, майб. *Іясу V*.

В Ефіопії глибоко шанували пам'ять про Менеліка II, який об'єднав країну й відстояв її суверенітет: лише Ефіопія й штучно створена Ліберія уникнули європейського колоніального поневолення в Новий час. За правління *Заудиту* (1924) в Ефіопії було запроваджено «Орден Менеліка II» – найвищу державну нагороду (вручався до 1974 р.).

МЕРКЬЮРІ, Фредді (спр. ім'я: Фаррúх Бульсáра; 5.09.1946 – 24.11.1991) – британський співак індійського походження (парс²), автор пісень і музичний продюсер, вокаліст і лідер рок-гурту Queen, один з найбільш впливових виконавців в історії рок-музики, виділявся яскравими сценічними образами й чотирьохоктавним вокальним діапазоном. Народ. у м. Кам'яний міст на о. Занзібар (султанат Занзібар) у родині парсів з індійського Гуджарату³ (пров. Мумбаї). Його батько працював у колоніальній адміністрації. Він

¹ Див. прим. на с. 134.

² Див. прим. на с. 145.

³ Див. прим. на с. 146.

виховував сина в зороастрійських традиціях, що надалі позначилося на його творчості. Батьки віддали його на навчання до Школи Св. Петра в Панчані поблизу Бомбея (суч. Мумбаї), там він брав уроки гри на фортепіано. 12-річним Фаррух створив шкільний ансамбль The Nectics («Метушня»), який виконував кавери на відомі хіти. У 1962 р. він повернувся на Занзібар, проте за два роки, під впливом «Занзібарської революції», родина перебралася до Англії (м. Фелтон, гр. Міддлсекс). Фаррух вступив до коледжу мистецтв «Челсі» в Зах. Лондоні, де вивчав художню графіку. Під час навчання він грав у кількох гуртах, разом з подругою М. Остін продавав вживаний одяг і власні малюнки в ятці на Кенсінгтонському базарі Лондона, працював в аеропорту «Гітроу».

У 1970 р. Ф. Бульсара познайомився з гітаристом Б. Меєм і барабанщиком Р. Тейлором (вони грали в гурті Smile, «посмішка»). У 1971 р. до них приєднався бас-гітарист Д. Дікон. Ф. Бульсара запропонував назву гурту Queen («Королева»), власноруч намалював герб колективу й взяв собі сценічний псевдонім «Фредді Меркьюрі». У Queen він зробив блискучу кар'єру, разом з колективом видав 14 студійних альбомів. Ф. Меркьюрі був автором більшості пісень гурту, чимало з яких увійшли до переліку найкращих рок-композицій в історії («Bohemian Rhapsody», «Killer Queen», «Somebody to love», «Don't stop me now», «We are the champions» та ін.). 10 з 17 пісень Queen, які увійшли до переліку «Greatest Hits» гурту, написав Ф. Меркьюрі. Для творчості колективу притаманним було розмаїття стилів: рокабілі, прогресивний рок, хеві-метал, диско та ін. Окрім того, Ф. Меркьюрі мав успішні сольні проекти, насамперед – дуєт з оперною співачкою М. Кабальє. Ф. Меркьюрі вирізнявся яскравими сценічними образами, він власноруч розробляв ескізи для костюмів, виробив особливі прийоми спілкування з публікою. Концерти Queen наживо (Ф. Меркьюрі загалом виступив з колективом на бл. 700 концертах) завжди перетворювалися на шоу. «Найвеличнішим шоу в історії рок-музики» вважається участь Queen на благодійному фестивалі Live Aid на стадіоні Вемблі в Лондоні 13. 07. 1985. Наживо концерт переглянуло 72 тис. глядачів, а по ТБ – 1,6 млрд. осіб. Відеокліп на пісню «Bohemian Rhapsody» зробив переворот у створенні музичного відео, а сама пісня визнана «найкращою піснею тисячоліття». «We are the champions» використовується під час більшості спортивних змагань під час нагородження переможців, а виконана з М. Кабальє пісня «Barcelona» стала неофіційним гімном літньої Олімпіади 1992 р.

Ф. Меркьюрі, як і більшість рок-зірок, вживав наркотики, він був бісексуалом. З 1986 р. ЗМІ почали поширювати чутки про захворюваність співака на ВІЛ/СНІД. Останні місяці життя він майже не з'являвся на публіці. 23. 11. 1991, за день до смерті, він оголосив про хворобу. Ф. Меркьюрі поховали за зороастрійським ритуалом. Місце поховання праху М. Остін нікому не повідомила. Після його смерті решта учасників Queen заснували Фонд Mercury Phoenix Trust, який фінансує дослідження й лікування ВІЛ/СНІД. Перші внески до Фонду були зроблені з концерту пам'яті Ф. Меркьюрі 20. 04. 1992 на Вемблі за участі зірок поп- і рок-музики. Ф. Меркьюрі залишається одним з найбільш популярних виконавців в історії музики. У багатьох країнах споруджені пам'ятники йому. Найбільш відомим є пам'ятник у Монтріо (Швейцарія) з

видом на Женевське озеро, який є місцем паломництва фанатів. Іншим відомим пам'ятником є статуя над входом до театру «Домініон» у Лондоні. 23. 10. 2018 відбулася світова прем'єра байопіку «Богемна рапсодія», в якому Ф. Меркьюрі зіграв Рамі Малек.

МЕХМЕД VI Вахіддін (2. 02. 1861 – 15. 05. 1926) – останній султан Османської імперії з дин. Османів¹ [1918–22]. Син султана Абдул-Меджида I. Очолив державу після смерті брата Мехмеда V (3. 07. 1918) у к. Першої світової війни, проте не мав реальної влади в умовах військової диктатури «трьох пашів» *А. Джемал-паші, І. Енвера-паші й М. Талаата-паші*. Після капітуляції Порти (30. 10. 1918) й встановлення військами Антанти контролю над Стамбулом султан розпустив меджліс, сподіваючись відновити свою владу після усунення молодотурків. Водночас військове командування союзників підштовхувало його до переговорів з націоналістичними угрупованнями. Мехмед VI на поч. 1920 р. погодився на скликання нового меджлісу, сподіваючись цим врятувати османську державність. Утім, після прийняття меджлісом «Національної обітниці» (28. 01. 1920) він, на вимогу окупаційних військ, розпустив парламент. Частина депутатів меджлісу приєдналася до прибічників *М. Кемалю Ататюрка*, які 23. 04. 1920 в Анкарі проголосили створення Великих Національних Зборів Туреччини (ВНЗТ). ВНЗТ не визнавали султана, оголосили себе легітимною владою. У Стамбулі ж владу зосередили верховні комісари, позбавивши султана будь-якої політичної ролі. Під їх тиском Мехмед VI підписав принизливий Севрський договір (10. 08. 1920), який відкинули кемалісти.

Після перемоги Кемалістської національно-визвольної революції ВНЗТ ухвалили Закон про скасування султанату (1. 11. 1922). Мехмед VI на британському лінкорі «Малайя» втік на Мальту. У 1923 р. він здійснив хадж² до Мекки. Мешкав в Італії, помер у Сан-Ремо. Похований у Дамаску (Сирія).

МІРЗІЙЇЄВ, Шавкят Міромінович (народ. 24. 07. 1957) – узбецький політичний і державний діяч, президент [з 2016 р.]. Народ. у Заалінському р-ні Джиздацької обл. УзРСПР. Закінчив Ташкентський ін-т іригації і меліорації, в 1981–92 рр. працював у тому ж закладі вищої освіти: був викладачем, секретарем комсомольської організації, партторгом. Там же захистив кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидата технічних наук, після чого став першим проректором ін-ту. У 1990 р. був обраний депутатом Верховної Ради УзРСПР, у 1994 р. – депутатом парламенту Узбекистану. У 1996 р. був призначений хакімом (губернатором) Джиздацької обл. 12. 12. 2013 Ш. М. Мірзійоєва призначили прем'єр-міністром Узбекистану. Тоді він був одним з найбільш впливових політиків країни, після смерті ж *І. А. Карімова* (2. 09. 2016) вважався найбільш вірогідним претендентом на пост президента. 8. 09. 2016 на спеціальному засіданні обох палат парламенту Ш. М. Мірзійоєва обрали т. в. о. президента. За кілька тижнів він отримав підтримку 86% виборців і став головою держави. У жовтні 2021 р. його

¹ Див. прим. на с. 33.

² Див. прим. на с. 48.

переобрали на другий термін. Ш. М. Мірзієєв у цілому зберіг принципи внутрішньої і зовнішньої політики свого попередника.

МІЧОМБЕРО́, Мішэль (26. 08. 1940 – 16. 07. 1983) – бурундійський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1966–72], президент [1966–76]. Народ. у с. Рутову пров. Бурурі (бельгійська підмандатна тер. Руанда-Урунді), етнічний тутсі¹. Навчався в місцевій католицькій школі, з 1960 р. перебував на військовій службі. У 1962 р. закінчив Бельгійську Королівську військову ак. у Брюсселі. Того ж року (1. 07. 1962) Бурунді здобула незалежність, М. Мічомберо призначили начальником штабу ЗС і першим секретарем національної оборони. У жовтні 1965 р. він став міністром оборони, зміцнив армію, об'єднав навколо себе офіцерів-тутсі й усунув з командних постів хуту². 8. 07. 1966 позбавив влади короля *Мвамбутсу IV* й посадив на трон його сина *Нтапе V*. За декілька днів став прем'єр-міністром і фактично керував країною. 28. 11. 1966 М. Мічомберо здійснив ще один державний переворот, відсторонив *Нтапе V*, проголосив Бурунді республікою, а себе – президентом. Тоді ж присвоїв собі звання генерал-лейтенанта. Він запозичив у президента Танзанії *Д. Ньєрере* ідеї «африканського соціалізму», а в президента Заїру (суч. Демократична республіка Конго) *С. С. Мобуту* – диктаторський стиль правління. Значну допомогу отримував від КНР. М. Мічомберо здійснював етнічно вмотивовану політику, всіляко утискав хуту. Коли вони повстали в 1972 р., він за допомогою Заїру жорстоко придушив цей виступ, після чого розгорнув масові етнічні чистки. Тоді загинуло бл. 150 тис. осіб. У 1973 р. нова редакція конституції посилила й подовжила його владні повноваження. Режим М. Мічомберо був корумпованим, до того ж сам він зловживав спиртним, його поведінка часто була неадекватною. 1. 11. 1976 начальник штабу ЗС Бурунді генерал *Ж.-Б. Багаза* здійснив військовий переворот, М. Мічомберо утік до Сомалі. Там у 1982 р. він отримав докторський ступінь з економіки. Помер від серцевого нападу, президент Сомалі *М. С. Барре* оголосив тоді триденну жалобу.

МІЯДЗА́ВА, Кіті (8. 10. 1919 – 28. 06. 2007) – японський політичний і державний діяч, лідер Ліберально-Демократичної Партії Японії (ЛДПЯ), прем'єр-міністр [1991–93]. Народ. у Фукусімі (преф. Хіросіма) в родині впливових політиків. Під час американської окупації Японії (1945–52) був особистим секретарем міністра фінансів і торгівлі. Входив до складу першої японської делегації до США, брав участь у розробці й підписанні «Пакту безпеки» (8. 09. 1951). У 1952 р. вперше став депутатом парламенту, входив до Політичної ради ЛДПЯ. Був генеральним директором Управління економічного планування (1962–70), міністром зовнішньої торгівлі й промисловості (1970–71), закордонних справ (1974–76), фінансів (1986–88), заступником прем'єр-міністра (1986–88). У 1988 р. очолив фракцію ЛДПЯ в парламенті. Восени 1991 р. Миядзава К. очолив ЛДПЯ й став прем'єр-міністром. Він запропонував прагматичний курс на розвиток «економіки для людей», започаткував фінансову реформу. Його уряд також виступав проти активної зовнішньої політики Японії

¹ Див. прим. на с. 84.

² Див. прим. на с. 84.

(на цьому наполягали опозиція й частина членів ЛДПЯ). Водночас він першим поставив питання про можливе постійне членство Японії в РБ ООН. Голова уряду також ініціював «Закон про сприяння сил самооборони Японії миротворчим зусиллям ООН» (1992). Японські сили самооборони брали участь у невійськових операціях під егідою ООН у Камбоджі (1992) й Мозамбіку (1998). Пішов у відставку з посту прем'єр-міністра через висловлений парламентом вотум недовіри. У 1998 р. Міядзава К. став міністром фінансів (був ним у декількох урядах до 2001 р.). На цьому посту ініціював надання фінансової допомоги державам ПСА під час Азійської фінансової кризи 1997–98 рр. на 30 млрд. дол. (т. зв. «ініціатива Міядзава»). У 2003 р. він припинив парламентську діяльність і пішов з політики. Міядзава К. помер у Токіо.

МКАПА, Б'єнджамін (12. 11. 1938 – 24. 07. 2020) – танзанійський політичний і державний діяч, президент [1995–2005], голова правлячої Револьюційної Партії (абр. з суахілі¹ ЧЧМ, «Чама Ча Макіндузі»). Народ. у півд. Танганьїці (Британська Сх. Африка). Закінчив Ун-т Макерере в Уганді (1962). За рік отримав ступінь магістра в галузі міжнародних відносин у Колумбійському ун-ті (Нью-Йорк, США). Був міністром закордонних справ (1977–80; 1984–90), послом Танзанії в Канаді (1982) і США (1983–84). У 1995 р. Б. Мкапа був обраний президентом Танзанії за підтримки *Д. Ньєрере*. Головним пунктом його передвиборчої кампанії була боротьба з корупцією. У 1996 р. була створена Президентська антикорупційна комісія, яка вивчала законодавчу базу, процедуру й правила ліцензування, системи оподаткування й державних тендерів. Влада підтримувала ЗМІ й неурядові організації, які сприяли боротьбі з корупцією. Б. Мкапа першим з державних службовців топ-рівня оприлюднив інформацію про статки, свої й своєї родини – це був заклик до усіх чиновників до такої публічності. Антикорупційну кампанію Б. Мкапа оцінювали неоднозначно. З одного боку, це збільшило довіру іноземного бізнесу до Танзанії, дало змогу суттєво збільшити іноземні інвестиції. За 10 років його президенства ВВП країни зростав на 5% щороку, вдвічі більше, ніж за попереднього президента *А. Х. Мвіньї*. Інфляція за той же час впала з 35 до 5%. З іншого боку, критики вважали, що це була лише піар-акція правлячої ЧЧМ з метою утримати владу, і що реальний рівень корупції в країні особливо не змінився. Під час другого президенства Б. Мкапа були приватизовані всі державні корпорації. Це забезпечило отримання допомоги від МВФ і Світового банку, а також списання частини державного боргу Танзанії. Утім, президента критикували за неефективність у боротьбі з корупцією, а також за марнотратство (зокрема, за придбання президентського літака за 15 млн. дол.). Сильно вдарив по репутації Б. Мкапа скандал з вугільною шахтою Ківіра. Незадовго до відставки її приватизувала за значно заниженою ціною створена президентом і міністром природних ресурсів приватна компанія.

МНАНГ'АГВА, Емерсон (народ. 15. 09. 1942) – зімбаввійський політичний і державний діяч, президент [з 2017 р.]. Народ. у Півд. Родезії в селянській родині. Початкову освіту здобув у сільській школі. Згодом родина

¹ Див. прим. на с. 299.

виїхала до Півн. Родезії (суч. Замбія), там він закінчив будівельне училище й вступив до технічного коледжу. Утім, навчання не закінчив: його відрахували через політичну діяльність. У 1962 р. Е. Мнангава вступив до «Союзу африканського народу Зімбабве» (абр. з англ. ЗАПУ). Пройшов початкову військову підготовку в тренувальних таборах ЗАПУ в Танганьїці (суч. Танзанія) й Єгипті. У серпні 1963 р. був заарештований єгипетською владою, про його звільнення особисто клопотав *Р. Мугабе*. Після звільнення повернувся до Танганьїки, перебував у таборах підготовки бойовиків «Фронту національного визволення Мозамбіку» (абр. з порт. ФРЕЛІМО), з яким *Р. Мугабе* підтримував союзницькі відносини. Проходив військову й ідеологічну підготовку в Китаї. Повернувшись до Танзанії, увійшов до складу військово-диверсійної «Групи Крокодила» («крокодил» – це було прізвисько Е. Мнангава). Вона доправляла зброю й бойовиків до Півд. Родезії, планувала й здійснювала диверсії проти органів влади й «білих» фермерів. У січні 1965 р. був заарештований, під тортурами зізнався в кількох терористичних актах і був засуджений до 10 років ув'язнення. У в'язниці він продовжував здобувати юридичну освіту (заочно). Після відбуття частини терміну був депортований до Замбії, в 1972 р. отримав диплом бакалавра юриспруденції Лондонського ун-ту. Далі навчався в Ун-ті Замбії, мав адвокатську практику. У 1977 р. Е. Мнангава вступив до лав «Зімбабвійського Африканського Національного Союзу – Патріотичного фронту» (абр. з англ. ЗАНУ–ПФ), увійшов до його вищого керівництва. Він був помічником з особливих доручень одного з лідерів ЗАНУ–ПФ *Р. Мугабе*, мав значний вплив на всі партійні органи, в т. ч. – на службу безпеки партії.

Після проголошення незалежності (18. 04. 1980) Е. Мнангава увійшов до уряду *Р. Мугабе*, був міністром державної безпеки й очільником Об'єднаного оперативного командування. Він мав значний вплив на внутрішню й зовнішню політику Зімбабве. Був одним з організаторів кампанії репресій проти народності ндебеле¹ в 1982–83 рр., наслідком чого став розгром ЗАПУ й політичне усунення *Д. Нкомо* як конкурента *Р. Мугабе*. Е. Мнангава й надалі обіймав високі державні пости: міністр юстиції (1989–2000) й одночасно міністр фінансів (1995–96), голова нижньої палати парламенту (2000–05), міністр житлового будівництва й соціальної політики (2005–09), міністр оборони (2009–13), знову міністр юстиції (2013–14). Увесь цей час він був найближчим соратником президента *Р. Мугабе*, «другою особою» в Зімбабве. Так, він підтримував політику «чорного переділу» щодо «білих» фермерів і був одним з її реалізаторів. У грудні 2014 р. Е. Мнангава був призначений віцепрезидентом і отримав значну частину владних повноважень. Але в листопаді 2017 р. *Р. Мугабе* несподівано (вважається, під впливом дружини) відправив його у відставку, звинуватив у підготовці змови, корупції й убивствах. 15. 11. 2017 у Зімбабве стався військовий переворот, *Р. Мугабе* був відсторонений від влади, а 24. 11. 2017 Е. Мнангава оголосили президентом і головою ЗАНУ–ПФ. Він одразу ж дистанціювався від свого попередника, оголосив про бажання співпрацювати з Заходом, запросив ООН і ЄС спостерігати за президентськими

¹ Ндебеле – народність групи банту (див. прим. на с. 211) в Півд. Африці. Розрізняють південних (на тер. ПАР) і північних (Зімбабве) ндебеле.

виборами. Вони відбулися 30. 06. 2018, Е. Мнангава отримав 50,8% голосів і, попри протести опозиції, став обраним президентом. За тиждень до виборів під час виступу Е. Мнангава на стадіоні в Булавайо на нього скоїли замах: тоді внаслідок вибуху було поранено 8 осіб, сам він не постраждав. Після виборів він повністю оновив склад уряду й оголосив початок реформ. Так, уряд пообіцяв грошову компенсацію «білим» фермерам, які втратили свої землі в 2000 р.

МОБУ́ТУ, Сесе Сэку Кúку Нгебéнду Ва За Бáнга (до 1972 р. – Мобу́ту, Жозéф Дезіре́; 14. 10. 1930 – 7. 09. 1997) – конголезький політичний і державний діяч, президент і фактичний диктатор Демократичної Республіки Конго (ДРК, у 1971–97 рр. – Заїру) [1965–97]. Народ. у с. Гбадоліт побл. м. Лісала (Бельгійське Конго), етнічний нгбанді¹. В дитинстві його всиновив кухар при бельгійській місії, тож він навчався в місіонерській школі в Леопольдвілі (суч. Кіншаса). Вищу освіту здобув в Ін-ті соціологічних досліджень у Брюсселі. У 1949–56 рр. служив у бельгійських колоніальних військах. Тоді ж вступив до лав Національного Конголезького Руху на чолі з *П. Лумумбою*. Невдовзі після проголошення незалежності Республіки Конго-Леопольдвіля (30. 06. 1960) став міністром оборони, очолив військовий переворот і відсторонив від влади прем'єр-міністра *П. Лумумбу*. Сам Ж. Д. Мобуту залишився військовим міністром, був командувачем Конголезької Національної Армії. 25. 11. 1965 він здійснив черговий переворот, відсторонив від влади першого президента ДРК *Ж. Касавубу*, проголосив себе президентом, прем'єр-міністром і керівником правлячої партії Народний Рух Революції (НРР).

Встановлений Ж. Д. Мобуту режим від самого початку був диктаторським. Усі партії, окрім НРР, були заборонені, парламент розпущено, було значно посилено повноваження центральних органів влади за рахунок місцевих, влада жорстоко розправлялася з будь-якою опозицією. Уряд здійснив форсовану націоналізацію всієї промисловості країни. У 1971 р. Ж. Д. Мобуту оголосив програму «автентичності», яка звелася до політики тотальної «заїризації». Окрім зміни назви держави на «Заїр²», було запроваджено нові державні символи (герб, прапор). Диктатор вимагав, аби всіх дітей називали винятково африканськими іменами. Він сам змінив ім'я, яке можна перекласти як «Могутній воїн, що завдяки своїй стійкості, витривалості й волі до перемоги буде йти від одного завоювання до іншого, залишаючи після себе вогонь». Усі громадяни мали носити традиційний африканський одяг, водночас було заборонено європейське вбрання (кампанія «Геть костюм!»). Сам С. С. Мобуту завжди носив шапочку зі шкіри леопарда. У зовнішній політиці він намагався орієнтуватися на Захід (Бельгія, Франція, США), неодноразово головував у Союзі Держав Центральної Африки, був ініціатором створення Ліги Держав Чорної Африки. Водночас він дружив з румунським диктатором Н. Чаушеску, налагодив приязні відносини з КНР, КНДР, СРСР, низкою африканських держав. Дуже швидко сформувався культ особи диктатора. У 1973 р. він перейменував

¹ Нгбанді – народ у Центр. Африці (бл. 300 тис. осіб у ЦАР і бл. 250 тис. у Демократичній Республіці Конго). Їхня мова належить до адамава-убангійської сім'ї нігеро-конголезької макросім'ї, в культурі багато спільного з народами Судану. Нгбанді здебільшого католики.

² Заїр – спотворена португальцями місцева назва р. Конго – Нзарі.

на свою честь оз. Альберт. В Африці й у світі цього ніхто не визнав, проте в радянських атласах і довідниках воно фігурувало як «озеро Мобуту Сесе Секо». У РФ назву змінили лише в 1996 р. Режим С. С. Мобуту вважається одним з найбільш корумпованих режимів ХХ ст. У Кіншасі він мав декілька палаців й автопарк з дорогих ексклюзивних автомобілів. Проте з міркувань особистої безпеки диктатор жив не в столиці, а в рідному селі Гбадоліт, яке називали «Версалем джунглів». Його особиста власність оцінювалась у 4–5 млрд. дол., тоді як державний борг країни складав 4 млрд. дол.

Наслідком правління С. С. Мобуту стала глибока соціально-економічна криза: через недофінансування була знищена соціальна інфраструктура, більшість населення жила в злиднях, почався голод, у 1989 р. влада оголосила дефолт. До того ж після завершення «холодної війни» диктатор став на Заході персоною нон-грата. Країною ширилися антиурядові виступи, які підтримала частина армії. Під їх тиском С. С. Мобуту пішов на деяку лібералізацію, погодився на обмеження президентських повноважень. Попри це, опозиційні сили не склали зброї. Вони об'єдналися в «Альянс демократичних сил за визволення Конго». Ситуацію ускладнила вимога С. С. Мобуту до представників етнічної общини тутсі¹ негайно залишити країну (1996). Опозиційний Альянс підтримали уряди Уганди й Руанди. На поч. 1997 р. повстанці контролювали більшість території країни. 17. 05. 1997 вони зайняли Кіншасу. С. С. Мобуту зрікся влади й залишив країну. Франція й Того відмовили йому в притулку, він осів у Рабаті (Марокко), де й помер за декілька місяців.

МОДЖАДДЕДІ, Себгатулла́ (21. 04. 1925 – 11. 02. 2019) – афганський релігійний і політичний діяч, пуштунський² духовний лідер, один з ватажків моджахедів, лідер антирадянського руху опору, президент Афганістану (28. 04. – 28. 06. 1992). Народ. у Кабулі в давній впливовій пуштунській родині, яка традиційно очолювала суфійський³ тарикат⁴ Нашбандія. Вивчав світську й ісламську юриспруденцію в ун-ті «Аль-Азхар» у Каїрі (Єгипет). Там ознайомився з ідеями видних членів організації «Брати-мусульмани» *Х. Аль-Банни* й *С. Кутба*. У 1952 р. повернувся до Афганістану, викладав у школах Кабула. Був прибічником незалежної зовнішньої політики Афганістану, дистанціювання як від США, так і СРСР. У 1959 р. був заарештований за підготовку замаху на М. С. Хрущова, який тоді відвідав Афганістан. Попри відсутність вироку суду, до прийняття конституції 1964 р. сидів у в'язниці. Був одним з лідерів ісламського політичного руху в Афганістані, який у 1969 р. оформився в організацію «Мусульманська молодь». Принципи її діяльності були запозичені в «Братів-мусульман»: аскетизм, жертвність, поєднання концепції джихаду й індивідуального терору.

С. Моджаддеді насторожено зустрів «президентський» переворот *М. Дауда* (16–17. 07. 1973), хоча й був переконаним супротивником режиму короля *М. Захір-шаха*. Після квітневого («Саурського») перевороту (27. 04. 1978)

¹ Див. прим. на с. 84

² Див. прим. на с. 46.

³ Див. прим. на с. 57.

⁴ Див. прим. на с. 201.

прорадянська Народно-Демократична Партія Афганістану розгорнула репресії проти ісламських діячів. Чимало представників клану С. Моджаддеді і його послідовників були страчені. Сам він виїхав за кордон, мешкав у Данії, Австрії, Ірані, Пакистані, зустрічався з політиками, давав інтерв'ю в ЗМІ, критикував політику Демократичної Республіки Афганістан (ДРА) й СРСР. Після радянського вторгнення до ДРА (25 – 27. 12. 1979) в пешаварському Пакистані заснував Національний Фронт Порятунку Афганістану (НФПА), який згодом увійшов до «Пешаварського альянсу» семи партій моджахедів. На відміну від решти організацій, НФПА вважався поміркованим ісламістським рухом. На думку С. Моджаддеді, Афганістан мав стати повністю незалежною країною, влада в якій мала перебувати в руках поміркованих ісламістів. Він не поділяв радикалізму ваххабітів¹ і взагалі салафітів². Під час виведення радянських військ з Афганістану 10. 02. 1989 моджахеди утворили в Пешаварі Перехідний уряд Афганістану, який очолив С. Моджаддеді. Після повалення марксистського режиму *М. Наджибулли* (24. 04. 1992) він був проголошений президентом, проте за кілька місяців передав владу *Б. Раббані*. С. Моджаддеді залишався впливовою релігійною й політичною фігурою. Не підтримав радикального ісламізму талібів. Після повалення режиму «Талібан» у 2001 р. повернувся до політики. У січні 2004 р. головував на Лойя Джирзі³, яка затвердила нову конституцію країни. Наступного року його обрали головою верхньої палати Національних Зборів. 12. 03. 2006 на С. Моджаддеді був здійснений замах, тоді під час вибуху машини загинуло 4 особи. Помер у Кабулі в поважному віці, на його похоронах були присутні десятки тисяч афганців.

МОДІ, Нарендра Дамодардас (народ. 17. 09. 1950) – індійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [з 2014 р.]. Народ. у м. Ваднагар (шт. Гуджарат). З юного віку цікавився політикою, вступив до «Союзу добровільних слуг батьківщини» (абр. з хінді⁴ РСС) – правої воєнізованої організації, яка сповідувала ідею хіндутви – індуїстської виключності. Пізніше вступив до Народної Партії Індії (на хінді «Бхаратія Джаната Парті», БДП), яка просувала ту ж ідею. БДП закликала трансформувати індійське суспільство на засадах класичного індуїзму. Вона апелювала до релігійних почуттів індуїстів і розробила ефективну тактику релігійно-націоналістичної пропаганди. У 1992 р. лідери БДП спровокували зруйнування мечеті, яку звів засновник імперії Великих Моголів Бабур у м. Айодх'я (шт. Уттар-Прадеш) на тій підставі, що вона нібито була розташована на місці народження бога Рами. Вони звернулися до жерців усіх індуїстських храмів з закликом надіслати до Айодх'ї по одній цеглині для будівництва на місці мечеті храму на честь індуїстського божества Рами. Завдяки цьому заходу БДП стала відомою в Індії як захисниця індуїзму, що виступала проти ісламу й експансії зах. способу життя. Вона закликала також

¹ Див. прим. на с. 32.

² Салафіти, салафійя (араб «пращури», «попередники») – рух у сунітському ісламі, який об'єднує мусульманських релігійних діячів, які в різний час закликали орієнтуватися на образ життя й віру ранньої мусульманської общини часів Пророка.

³ Див. прим. на с. 154.

⁴ Див. прим. на с. 111.

«звільнити» місця народження бога Крішни в Матхурі й бога Вішванатха в Бенаресі (шт. Уттар-Прадеш), де також стояли мечеті. Кількість прихильників партії зростала, її підтримували висококастові індуси, які орієнтувалися на традиційні культурно-релігійні цінності, підприємці, бюрократія, інтелігенція, значна частина середнього класу. У 1998 р. Н. Моді очолював виборчу кампанію БДП у шт. Гуджарат і Хімчал-Прадеш. У жовтні 2001 р. його призначили першим міністром Гуджарату. Результати його діяльності були доволі неоднозначні. З одного боку, Н. Моді вважався одіозним політиком: здійснював виразно проіндуїстську політику, потурав мусульманським погромам («Гуджаратський погром» 2002 р.). З іншого боку, його реформи та успішна боротьба з корупцією дали підстави говорити про «Гуджаратське економічне диво». Авторитетне видання *Indian Today* у 2006 і 2011 рр. визнавало його кращим головним міністром штату в Індії.

13. 09. 2013 Н. Моді висунули кандидатом у прем'єр-міністри, він очолив передвиборчу кампанію БДП на парламентських виборах. Вибори 2014 р. відбувались у складних умовах. Того року темпи зростання ВВП склали 4,9% проти запланованих 8–9%. Виборців обурювало зростання цін на товари першої необхідності та енергоносії, а також традиційне для Індії засилля бюрократії. Передвиборчим гаслом БДП стало «Націоналізм – наше натхнення. Розвиток і ефективне управління – наша мета». БДП упевнено перемогла головного конкурента – Індійський Національний Конгрес (здобула 283 з 541 місця в парламенті) – й уперше за 30 років самостійно сформувала уряд. У травні 2014 р. Н. Моді очолив уряд. Вперше в історії процедуру принесення присяги в Індії відвідав прем'єр-міністр Пакистану *Н. Шаріф*. Наступного дня між обома лідерами відбулися перемовини, які продемонстрували прагнення обох сторін до нормалізації відносин. Від Н. Моді передусім очікували приборкання індійської бюрократії, стимулювання зовнішньої торгівлі й подальшого залучення іноземних інвестицій. Його порівнювали з жорсткими реформаторами на кшталт М. Тетчер чи *І. Ганді*, хоча якоїсь чіткої економічної програми БДП не запропонувала. Єдиною різницею відмінністю Н. Моді стала його активність у соціальних мережах: на його сторінці в Twitter у 2019 р. було 45 млн. підписників. (серед політиків світу більше було лише в Б. Обама – 104 млн. і Д. Трамп – 57 млн.). Він часто публікує твіти мовою країни, в яку заплановано його візит. Пише вірші на гуджараті¹. У 2019 р. *Financial Times*² включила Н. Моді до списку 50 осіб, які «визначили обличчя десятиліття».

Попри високий авторитет Індії та голови її уряду в світі, деякі зовнішньополітичні кроки Н. Моді були безвідповідальними. Такою була його позиція щодо російської агресії в Україні в 2014 р. Індія засудила зах. санкції проти РФ, а 10. 12. 2014 під час візиту до Нью-Делі В. В. Путіна Індію відвідав «голова» анексованого Криму С. Аксьонов. Тоді було підписано меморандум

¹ Гуджараті – мова гуджаратців, одна з мов півд.-зах. індоарійської підгрупи індоєвропейської мовної сім'ї (прибл. 46 млн. носіїв). Одна з 23 офіційних мов Індії, офіційна мова шт. Гуджарат. Окрім Зах. Індії, поширена в Пакистані, Танзанії, Уганді, Кенії.

² *Financial Times* – щоденна британська газета, присвячена світу фінансів. Виходить у Лондоні з 1888 р.

про співробітництво між урядом Криму й організацією «Індійсько-Кримське партнерство». Попри те, що візит був неофіційний, президент України П. О. Порошенко звинуватив Індію в тому, що «вона приділяє більше уваги грошам, аніж “ціні” візиту Аксьонова». Такою ж була позиція уряду Індії в 2022 р. Офіційно оголосивши нейтралітет і закликаючи до припинення бойових дій, Індія уникала критики дій РФ та утрималася від голосування за всі резолюції ООН, які засуджували дії Росії. Така позиція дозволяла Москві оминати санкції, накладені на РФ через агресію в Україні.

МОЗАФАР-ЕД-ДІН-ШАХ (5. 03. 1853 – 1. 01. 1907) – шах Персії (суч. Іран) [1896 – 1907] з дин. Каджарів¹. Другий син Насер-ед-Дін-шаха, який загинув від руки найманого вбивці 19. 04. 1896. За каджарською традицією тривалий час був губернатором Іранського Азербайджану й мешкав у Тебризі. Його вихователем був Мірза-Нізам – вчений з європейською освітою. Завдяки цьому принц вільно володів французькою, за його наказом було перекладено чимало європейських книг з різних галузей знань. За його ініціативи в Тебризі виходила ліберальна газета «Насирі», було засноване вище військове училище (назване на честь принца «Музафферіє»), в якому викладали європейські військові інструктори. Роки правління Мозафар-ед-Дін-шаха стали часом глибокої суспільно-політичної кризи Персії, країна впевнено перетворювалася на напівколонію² Російської та Британської імперій. Шах надав кілька великих концесій³ зах. підприємцям і компаніям. Найбільш важливою в подальшій перспективі стало надання концесії на пошук нафти лондонському підприємцю В. Н. д'Арсі. Після відкриття ним великого нафтового родовища в 1908 р. була створена Англійсько-Перська Нафтова Компанія. Водночас шах здійснив три візити до Європи. Під час перебування в Парижі він захопився кінематографом, який згодом з'явився в Персії. У розпал масових народних виступів у Тегерані, які розпочались у грудні 1905 р. і переросли в Перську революцію 1905–11 рр., Мозафар-ед-Дін-шах скликав меджліс (жовтень 1906 р.) і підписав проєкт конституції (грудень 1906 р.). Таким чином, він став першим перським конституційним монархом. Утім, шах помер за кілька днів від серцевого нападу.

МОЇ, Даніель Арап (2. 09. 1924 – 4. 02. 2020) – кенійський політичний і державний діяч, президент [1978–2002]. Народ. у селі на околицях м. Сачо (пров. Ріфт-Валлі на зах. Кенії, Британська Сх. Африка). Закінчив середню

¹ Каджари – тюркське плем'я в Ірані, компактно заселяють Хазар-Джериб у Мазендерані й сусідній гірський район у Горгані, також проживають у Тегерані. У к. XVIII ст. захопили владу й дали назву правлячій династії в Персії (1796 – 1925). Засновником династії був Ага Мохаммед-хан (1796 – 1797). Його наступниками були Фетх Алі-шах (1797 – 1834), Мохаммед-шах (1834–48), Насер-ед-Дін-шах (1848–96), Мозафар-ед-Дін-шах (1896–1907), Мохаммед Алі-шах (1907–09) і Султан Ахмед-шах (1909–25). Правління Каджарів припало на занепад Ірану, іноземне проникнення й перетворення країни на напівколонію Росії й Великої Британії. Більшість представників правлячого дому не належали до видатних правителів в історії Ірану. Усе це, в поєднанні з тюркським походженням династії та специфічною суспільно-політичною доктриною шиїзму, визначило низький авторитет Каджарів в іранському суспільстві й у цілому негативну оцінку цієї династії в іранській історіографії.

² Див. прим. на с. 10.

³ Див. прим. на с. 134.

школу й педагогічний коледж. У 1946–55 рр. учителював, був директором школи. У 1955 р. Д. А. Мої обрали членом Законодавчої Ради пров. Ріфт-Валлі. У 1960 р. він був співзасновником Африканського Демократичного Союзу Кенії (абр. з англ. КАДУ). Був прихильником федеративного устрою держави, тоді як Національна Асоціація Африканської Кенії (абр. з англ. КАНА) на чолі з *Д. Кеніатою* виступали за жорстку централізацію. Зрештою, гору взяла ідея федералізації. У 1960–61 рр. Д. А. Мої був міністром освіти, далі – міністром місцевого самоврядування в колоніальному уряді. Після проголошення незалежності Кенії (12. 12. 1963) її перший прем'єр-міністр *Д. Кеніата* наполіг на саморозпуску КАДУ й входження всіх його членів до КАНА. Д. А. Мої був міністром внутрішніх справ (1964–67) і віце-президентом (1967–78).

Після смерті *Д. Кеніати* (22. 08. 1978) Д. А. Мої автоматично став президентом Кенії. Попервах він користувався значною популярністю через відкритість і вдавану простоту. Вирізнявся антикомуністичними поглядами, що забезпечувало Кенію значною зах. допомогою в умовах «холодної війни»: країна розглядалась як протизвага орієнтованим на СРСР режимам Ефіопії й Танзанії в регіоні. Після спроби державного перевороту, організованого колишнім віце-президентом країни О. Одігоєм (1. 08. 1982), Д. А. Мої жорстко переслідував будь-які прояви опозиції й інакодумства. Водночас він мав значний авторитет в Африці, в 1981–83 рр. очолював ОАЄ, відіграв значну роль у врегулюванні конфліктів у Марокко, Судані та ін. Із завершенням «холодної війни» режим Д. А. Мої втратив роль оплоту антикомунізму в Сх. Африці, зах. допомога припинилася, що зумовило економічні труднощі й стагнацію. Це змусило кенійську владу піти на лібералізацію суспільно-політичного життя. У 1991 р. у країні було дозволено утворювати політичні партії. Д. А. Мої, скориставшись етнічними й політичними розбіжностями в таборі опозиції, зміг з незначною перевагою перемогти на вільних президентських виборах у 1993 і 1997 рр. Президента, його найближче оточення й синів неодноразово звинувачували в корупції. На виборах 2002 р. він намагався передати владу синові *Д. Кеніата* Ухуру, проте той вибори програв. Проти экс-президента ініціювали розслідування в справі про корупцію, проте його провина не була доведена.

Д. А. Мої помер у лікарні в Найробі.

МОНДЛАНЕ, Еду́арду Шива́мбо (20. 06. 1920 – 3. 02. 1969) – діяч національно-визвольного руху Мозамбіку, один із засновників «Фронту національного визволення Мозамбіку» (абр. з порт. ФРЕЛІМО). Був четвертим з 16 синів вождя одного з племен тсонга¹. До 12 років випасав худобу, навчався в місіонерській школі. Не маючи змоги далі навчатись у Мозамбіку (через відсутність навчальних закладів) й ПАР (після запровадження апартеїду), навчався в Лісабоні й у США. Молодим познайомився з *Н. Манделою*, а під час навчання в Португалії – з діячами національно-визвольного руху в інших португальських колоніях *А. Кабралом* і *А. Нето*. У Північно-Західному ун-ті (шт. Ілінойс, США) захистив дисертацію з соціології. Пізніше працював в ООН. Міністерство в справах заморських територій Португалії навіть пропонувало

¹ Див. прим. на с. 296.

йому місце в колоніальній адміністрації Мозамбіку, але він відмовився. Під час перебування в США одружився з «білою» американкою Д. Р. Джонсон. Президент Танзанії *Д. Ньєрере* запропонував Е. Ш. Мондлане працювати в таборах мозамбіцьких біженців на території своєї країни й готувати їх до боротьби проти португальців. У 1962 р. Е. Ш. Мондлане очолив ФРЕЛІМО. Він просував ідеї «соціалістичної орієнтації», хоча його часто звинувачували в симпатіях до США (через шлюб з американкою). Штаб-квартиру організації він розмістив у столиці Танзанії Дар-ес-Саламі. З 1964 р. ФРЕЛІМО за підтримки КНР розпочав партизанську боротьбу в Мозамбіку. Е. Ш. Мондлане загинув унаслідок вибуху в шт.-кв. ФРЕЛІМО в Дар-ес-Саламі. Пізніше один з лідерів Фронту У. Сіманга заявив про причетність до замаху. Утім, зізнання він зробив у в'язниці під тортурами, тож більшість дослідників цю версію відкидали. Вірогідно, що замах здійснили португальські спецслужби.

Е. Ш. Мондлане залишається культовою фігурою в Мозамбіку. Його іменем названо університет у Мапуту, сотні вулиць, площ і скверів. Вищою урядовою нагородою країни є «Орден Едуарду Мондлане». До його імені й ідейного спадку апелюють і ФРЕЛІМО, й опозиційний «Мозамбіцький національний опір» (абр. з порт. РЕНАМО).

МОСАДДІК, Мохаммед (19. 05. 1882 – 5. 03. 1967) – іранський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1951–53]. Народ. у Тегерані у впливовій і шанованій родині, його батько був міністром фінансів у пров. Хорасан, а мати – правнучкою Фетха Алі-Шаха Каджара¹. Сам М. Мосаддик був одружений на онуці по матері Насер-ед-Дін-шаха Каджара. Політичну кар'єру розпочав під час Іранської революції 1905–11 рр. У 1914 р. відбув на навчання до Європи: навчався в Парижі і в Ун-ті Невшателя (Швейцарія). У серпні 1919 р. категорично виступив проти підписання англійсько-перської угоди, за якою Велика Британія встановлювала повний контроль над Персією. Вітав переворот 3 хута (21 лютого) 1921 р., в уряді *З. Табатаї* був міністром фінансів, одночасно був депутатом меджлісу. Вже тоді він здобув репутацію послідовного й принципового політика, мав великий авторитет серед іранців. По завершенні Другої світової війни М. Мосаддик виступав за здійснення Іраном незалежної зовнішньої політики (курс «пасивної рівноваги»), за обмеження позицій шаха й двору. У 1949 р. він створив і очолив партію «Національний Фронт», головною вимогою якої була націоналізація іранської нафтової промисловості.

У липні 1950 р. було створено спеціальну парламентську комісію з питань нафти, яка зробила висновок про необхідність націоналізації нафтової промисловості на усій тер. країни. 15. 03. 1951 меджліс схвалив розроблений за участю М. Мосаддика закон про націоналізацію нафтових родовищ Ірану. 20. 03. 1951 це рішення схвалив Сенат. У квітні того ж року меджліс прийняв закон про порядок націоналізації нафтової промисловості й доручив її здійснення уряду М. Мосаддика, сформованому 29. 04. 1951. Тоді ж була створена Іранська Національна Нафтова Компанія, яка отримала монопольне право на видобуток нафти в Ірані. Англійсько-Іранська Нафтова Компанія й інші

¹ Див. прим. на с. 315.

західні ТНК використовували різні форми тиску на Іран з метою змусити його відмовитися від націоналізації. Так, найбільший у світі Абаданський нафтопереробний завод на півд. зах. Ірану, вся продукція якого йшла на експорт, припинив роботу. Іранська економіка переживала гостру кризу. У відповідь уряд М. Мосаддика розірвав дипломатичні відносини з Великою Британією. Одночасно загострилися відносини між урядом і шахським двором. Спроба останнього усунути М. Мосаддика з посту голови уряду в липні 1952 р. спровокували масові виступи, які вилились у повстання в Тегерані, яке придушили війська. *Мохаммед-Реза-шах Пехлеві* змушений був повернути М. Мосаддика на пост прем'єра й призначити його одночасно міністром оборони. М. Мосаддик сподівався на суперечності в регіоні між США й Великою Британією, проте американці, своєю чергою, боялись поширення іранського досвіду на інші нафтодобувні країни й не підтримали голову іранського уряду. США й Велика Британія оголосили ембарго на продаж іранської нафти. Від М. Мосаддика відійшли націоналісти й ісламісти, які звинуватили голову уряду в орієнтації на «американських імперіалістів». В Ірані ширилися протести, дійшло до знесення пам'ятників *Мохаммеду-Реза-шаху*, який утік спочатку до Багдада, а потім до Рима. 19. 08. 1953 в Ірані стався державний переворот, який здійснили військові за вирішальної участі ЦРУ (пізніше було розтаємничено документи американської розвідки, які засвідчили, що для цієї мети було виділено 1 млн. дол.). Керівник перевороту корпусний генерал *Ф. Захеді* сформував уряд. У країні було встановлено фактичну військову диктатуру, проти всіх опозиційних груп і об'єднань обрушилися переслідування й репресії.

Після перевороту М. Мосаддика звинуватили в державній зраді. Після 3 років ув'язнення він до смерті мешкав у засланні в маєтку в Ахмадабаді. Після Ісламської Революції день націоналізації нафтової промисловості (15 березня) відзначається як державне свято.

МОХАММЕД-РЕЗА-ШАХ – див. *Пехлеві, Мохаммед-Реза-шах*.

МСВАТІ III (народ. 19. 04. 1968) – король Есватіні (до 2018 р. – Свазіленду) [з 1986 р.]. Один з багатьох синів короля *Собузи III*. Після його смерті в 1982 р. Королівська рада обрала Мсваті спадкоємцем престолу, проте до завершення його навчання в Шербонській школі у Великій Британії державою правили регенти. Мсваті III був коронований 25. 04. 1986. З того року на всіх банкнотах розміщено його портрет. Він є останнім абсолютним монархом в Африці, хоча й відновив діяльність розпущеного батьком парламенту. Попри це, в країні відсутні політичні партії. Утім, в Есватіні є опозиція, яка періодично критикує владу за розкішне життя й розграбування державної скарбниці. Так, у квітні 2011 р. відбулися масові демонстрації протесту. Під впливом чергових виступів 28. 06. 2021, коли загинуло бл. 40 осіб, з'явилася інформація про втечу короля, яка не була підтверджена. Особисті статки Мсваті III оцінюють у 200 млн. дол. Окрім того, він особисто розпоряджається коштами спеціального фонду «Тібійо Така Нгване», до якого мають жертвувати всі громадяни країни. У 2018 р. король ініціював перейменування країни зі Свазіленду на Есватіні. Офіційною причиною цього стала плутанина в назвах: англійською назва цієї держави була співзвучна Швейцарії (Switzerland).

Мсваті III має 15 дружин і 36 дітей.

МУБАРАК, Хосні (4. 05. 1928 – 25. 02. 2020) – єгипетський військовий, політичний і державний діяч, президент [1981–2011]. Народ. у селі в пров. Мануфія в дельті Нілу. У 1947–50 рр. навчався у військовій академії, отримав кваліфікацію військового льотчика. Служив на Сінайському пів-ві, був інструктором у Військово-повітряній ак. Потім навчався у Військовій ак. ім. *М. Фрунзе* в Москві. Учасник бойових дій під час Суецької кризи (1956), в складі єгипетського контингенту воював у громадянській війні в Ємені (1962–69). У 1967 р. проходив підвищення кваліфікації в СРСР. У 1969–72 рр. був начальником штабу ВПС Єгипту, в 1973–75 рр. – командувачем ВПС, отримав звання маршала авіації. У 1975–81 рр. був віцепрезидентом *А. Садата*, заступником голови правлячої Національно-Демократичної Партії (НДП).

Після вбивства *А. Садата* (6. 10. 1981) Х. Мубарак автоматично став президентом Єгипту. За місяць він підтвердив свої повноваження на виборах. У 1987, 1993 і 1999 рр. єгиптяни підтримували його безальтернативну кандидатуру на пост президента на референдумах. Одночасно він був прем'єр-міністром і головнокомандувачем ЗС. Запроваджена ним серія реформ мала поліпшити економічну ситуацію й забезпечити політичну стабільність. Уряд встановив контроль над ісламістськими організаціями: були страчені бойовики, причетні до вбивства *А. Садата*, переслідувалися угруповання, які використовували в своїй діяльності терор і насильство. Водночас на волю вийшли більш помірковані ісламські діячі, серед яких були й ті, хто критикував режим. Як і раніше, не допускалася ісламізація державних і юридичних структур, проте вплив релігії на побутовому рівні посилювався. Так, зросло число ісламських програм на радіо й ТБ, у країні будувалися нові мечеті, зростали перелік і наклади релігійної літератури, що друкувалася в Єгипті. Курс на деполітизацію ісламу в Єгипті дав позитивні наслідки. Екстремісти втратили значну частину своїх прихильників. Нова влада Єгипту пішла на діалог з іншими напрямками опозиції. Були звільнені політв'язні, зняті обмеження для ЗМІ, розширена діяльність легальних політичних партій. Для заснування нової партії необхідно було звернутися до Комітету з політичних партій, який складався з міністрів внутрішніх справ, юстиції й у справах парламенту й трьох призначених урядом чиновників на чолі зі спікером. Рішення комітету мало бути одноголосним. На поч. XXI ст. в Єгипті діяло 14 партій. Закон про вибори (1983) передбачав пропорційне представництво в парламенті: для отримання мандатів партії мали набрати 8% голосів виборців. Опозиція мала в ньому близько третини місць. Проте правляча НДП, очолювана Х. Мубараком, контролювала парламент і уряд і могла на законних підставах здійснювати свою політику. Утім, спецслужби Єгипту попередили декілька замахів на президента (1995, 1999).

Х. Мубарак дещо переглянув політику інфітаху¹, врахувавши її вади й допущені *А. Садатом* помилки. За новим порядком залучення іноземних інвестицій вони не мали заважати розвитку єгипетської промисловості.

¹ Інфітах (араб «відкриття») – економічна «політика відкритих дверей», яку здійснював у 1970-х рр. президент Єгипту *А. Садат*.

Державний сектор реорганізовувався на ринкових засадах, нерентабельні підприємства приватизувались. Проте повністю він не ліквідувався. У модернізації зони Суецького каналу були задіяні американський, британський, японський капітали, зусиллями яких були побудовані риболовецький порт, дві ГЕС, водогінні станції, дороги вздовж узбережжя й у напрямку Каїра, кілька сотень туристичних комплексів, яхт-клуб. Після остаточного виведення ізраїльської армії з Синайського пів-ва (1982 р.) там виник новий потужний економічний район, збудовано 8 нових міст: Рас-Сидр, Абу-Рудейс, Торсіна, Шарм-ель-Шейх, Загаб, Нувейба, Санкт-Катрин, Абу-Зунейма. Значно посилилась увага держави до аграрного сектору, куди були виділені значні кошти. Заохочувалось фермерство, Х. Мубарак висунув гасло «Назад – до землі!» У цілому, за правління *А. Садама* й Х. Мубарака економіка країни (передусім за рахунок експорту нафти й скрапленого газу, експлуатації Суецького каналу, доходів від туризму) розвивалася доволі динамічно. Єгипет перетворився на найбільш економічно розвинену державу Півн. Африки, частка ВВП на душу населення зросла до 4,5 тис дол. Утім, в економіці країни залишилось чимало невирішених проблем. ВВП зростав повільно й переважно за рахунок зовнішніх джерел, зростали зовнішні борги. Складними соціальними проблемами залишалися швидкий приріст населення й забезпечення його продовольством, урбанізація, зосередження більшості населення в долині Нілу. За офіційною статистикою, понад 20% населення проживало за межею бідності.

Х. Мубарак досяг значних успіхів у зовнішній політиці. Він висунув тезу про те, що мир на Близькому Сході для Єгипту є стратегічною метою, але двосторонні відносини з Ізраїлем залежали від вирішення палестинської проблеми. Арабські країни відновили з Єгиптом дипломатичні відносини, розірвані після укладання Кемп-Девідських угод з Ізраїлем, країна брала участь у спробах врегулювання палестинської проблеми (Каїрський саміт 1995 р.). Єгипет знову став членом ЛАД, а шт.-кв. цієї організації повернулася до Каїра. Зберігалися «особливі стратегічні відносини» країни з США. У 80-х – на поч. 90-х рр. Єгипет був лідером за обсягами військової й економічної американської допомоги серед країн, що розвиваються, чому багато в чому сприяла послідовна антирадянська позиція в афганському питанні. Єгипет виступав на боці міжнародної коаліції, очолюваної США, під час Кризи в Перській Затоці (1990–91). Така позиція сприяла не лише відновленню його авторитету як одного з лідерів арабського світу, але й позитивно вплинула на розв'язання проблеми зовнішніх боргів. Нафтовидобувні країни Перської Затоки списали йому борг у 15 млрд. дол. США, в свою чергу, анулювали воєнні борги в 7,1 млрд. дол. і виділили щорічну субсидію в 2 млрд. дол. Утім, у 2003 р. Х. Мубарак не підтримав військової операції коаліції на чолі з США проти Іраку, наполягав на політичних методах врегулювання проблеми. Президент Єгипту в 1989–90 і 1993–94 рр. головував в ОАЄ.

У 2005 р. в Єгипті відбулися перші конкурентні президентські вибори. Х. Мубарак отримав підтримку 88,5% єгиптян за вкрай низької явки в 23%. Опозиція все голосніше звинувачувала владу в корупції й політичних репресіях. Х. Мубарак намагався передати владу синові Гамалю, проте безуспішно. 25. 01 –

11. 02 2011 у Каїрі, Александрії та інших містах відбулася серія масових демонстрацій, які пізніше назвали «Другою Жасминою Революцією» (за аналогією з туніськими подіями січня того ж року). 11. 02. 2011 Х. Мубарак подав у відставку. У 2011–17 рр. відбулися декілька судових процесів, під час яких його, представників його родини й оточення звинувачували в корупції й застосуванні сили проти мирних демонстрантів у лютому 2011 р. Х. Мубарак 6 років провів за ґратами. Помер у Каїрі.

МУГАБЕ, Роберт (12. 02. 1924 – 6. 09. 2019) – зімбаввійський політичний і держаний діяч, прем'єр-міністр [1980–87], президент [1984–2017], голова правлячого Зімбаввійського Африканського Національного Союзу – Патріотичного фронту (абр. з англ. ЗАНУ–ПФ). Народ. у Кутамі (Півд. Родезія, суч. Зімбabwe), етнічний шона¹. Закінчив ун-т Порт-Гейр (Еліс, ПАС), потім вивчав педагогіку й економіку в Лондоні (заочно). У 1952–60 рр. учителював у Солзбері (Півд. Родезія) й Акрі (Золотий Берег, суч. Гана). На поч. 1960-х рр. приєднався до руху «чорної» більшості проти режиму *Я. Сміта*. У 1961 р. разом з *Д. Нкомо* заснував Союз Африканського Народу Зімбabwe (абр. з англ. ЗАПУ). Через переслідування родезійських властей Р. Мугабе був змушений емігрувати до Танзанії. У 1963 р. очолив ЗАПУ, нелегально повернувся до Півд. Родезії, був заарештований й ув'язнений на 10 років. Вийшовши на волю, в 1975–79 рр. очолював збройну боротьбу проти расистського режиму *Я. Сміта*. У 1976 р. разом з *Д. Нкомо* заснував ЗАНУ–ПФ.

Після проголошення незалежності (18. 04. 1980) Р. Мугабе став її першим прем'єр-міністром і міністром оборони. Попервах уряд здійснював помірковану політику, яка враховувала інтереси обох расових груп населення країни. Утім, у 1982–83 рр. уряд організував кампанію репресій проти народності ндебеле², головним результатом чого став розгром ЗАПУ й політичне усунення *Д. Нкомо* як конкурента Р. Мугабе. Водночас економіка була переведена на планові, просоціалістичні рейки. З грудня 1984 р. Р. Мугабе одночасно був президентом і першим секретарем ЗАНУ–ПФ. У грудні 1987 р. він став обраним президентом (переобирався в 1990, 1996, 2002, 2008 і 2013 рр.), одночасно був ректором Ун-ту Зімбabwe. Зімбаввійський режим поступово набув диктаторських рис. Міжнародні спостерігачі й опозиція звинувачували Р. Мугабе в масових порушеннях прав людини, переслідуванні опозиції. Так, США й ЄС не визнали результатів президентських виборів 2002 р., коли Р. Мугабе переіграв лідера опозиційного «Руху за демократичні зміни» М. Товангірая. Попри те, що в 1992 р. уряд Зімбabwe оголосив про перехід до ринкової економіки, в травні 2000 рр. розпочалася політика «чорного перерозподілу». Держава конфіскувала без жодної компенсації 3 041 господарство «білих» фермерів (5 млн. га). Під час цих подій загинуло 60 фермерів, біля 90% решти під загрозою фізичної розправи залишили країну. 840 тис. зімбаввійців втратили роботу. Вже наступного року в країні розпочалася глибока економічна криза. Услід за різким падінням сільськогосподарського виробництва через втрату сировини обвалилися галузі

¹ Шона – народ групи банту (див. прим. на с. 211) в Півд. Африці. У Зімбabwe (бл. 11 млн. осіб) становлять абсолютну більшість населення. Бл. 2 млн. шона мешкають у Мозамбіку.

² Див. прим. на с. 310.

переробної промисловості. За 5 років ВВП Зімбабве скоротився вдвоє. МВФ згорнув програму підтримки країни, ЄС наклав санкції на членів уряду. Р. Мугабе неодноразово звинувачував держави Заходу в «неоколоніалізмі». Окремі його дії були проявами «запаморочення від влади». Так, у серпні 2016 р. він наказав заарештувати в аеропорту всю олімпійську збірну Зімбабве через те, що на літніх Олімпійських Іграх у Ріо-де-Жанейро вона не здобула жодної медалі. Р. Мугабе та його політику критикували міжнародні громадські й правозахисні організації. Так, у 2007 р. бл. 200 письменників підписали колективного листа з протестом проти Р. Мугабе.

У листопаді 2017 р. Р. Мугабе був відсторонений від влади внаслідок військового перевороту. Цьому передувало його рішення відправити у відставку популярного віцепрезидента *Е. Мнангагву*. Р. Мугабе помер від тривалого онкологічного захворювання в приватній клініці в Сінгапурі. Його державні похорони відбулися на Національному спортивному стадіоні, на них були присутні голови держав і урядів багатьох африканських держав. 28. 09. 2019 його перепоховали на подвір'ї родинного будинку.

МУРСІ, Мухамма́д Іса́ Аль-Айя́т (8. 08. 1951 – 17. 06. 2019) – єгипетський політичний і державний діяч, президент [2012–13]. Народ. у родині фермера. Навчався в Каїрському ун-ті. В Ун-ті Півд. Каліфорнії (Лос-Анджелес, США) отримав докторський ступінь з ракетобудування. Повернувшись до Єгипту, став одним з лідерів «Братів мусульман» (організації, забороненої *Г. А. Насером* у 1954 р.). У 2000–05 рр. був депутатом парламенту як незалежний кандидат. Під час «Єгипетської революції» 2011 р. М. Мурсі заснував «Партію свободи й справедливості», яка фактично була політичним крилом «Братів мусульман». Був кандидатом від неї на президентських виборах 2012 р., переміг на них у другому турі (отримав 51,7% голосів). 30. 06. 2012 М. Мурсі став президентом Єгипту. Головну увагу він зосередив на міжнародних питаннях і зовнішній політиці, водночас нехтував соціально-економічними проблемами й питаннями безпеки. У внутрішній політиці він прагнув запровадити ісламські норми в усі сфери суспільного життя країни. Це спричинило тертя М. Мурсі з єгипетською військовою верхівкою, яка переважно дотримувалась світських позицій. У жовтні 2012 р. Єгиптом прокотилася хвиля масових протестів, спричинена неспроможністю уряду вирішити економічні проблеми, а також прагненням М. Мурсі зосередити всю владу у своїх руках. 15. 12. 2012 єгиптяни на референдумі схвалили проект нової конституції, який передбачав розширення повноважень президента, закріплення шаріату як основи судово-правової системи, суттєво обмежував права громадян. Опозиція розкритикувала проект і звинуватила владу в фальсифікації результатів народного волевиявлення. Масові протести влітку 2013 р. завершилися військовим переворотом 3. 07. 2013. М. Мурсі був відсторонений від влади, його звинуватили в державній зраді й шпигунстві й у 2015 р. засудили до смертної кари. Після низки оскаржень і апеляцій у грудні 2017 р. вирок замінили трирічним ув'язненням.

М. Мурсі помер від серцевого нападу під час чергового слухання в справі про шпигунство.

МУСЄВЕНІ, Йовєрі Кагúта (народ. 15.06.1944) – угандійський політичний і державний діяч, президент [з 1986 р.]. Народ. у родині великого землевласника в Зах. Уганді (Британська Сх. Африка). Його батько походив з аристократичної касті одного з племен анколе¹. Початкову освіту здобув у місцевій школі. У 1967 р. вступив на ф-т економіки й політології Ун-ту Дар-ес-Салама (Танзанія). Студентом захопився ідеями марксизму й panaфриканізму², вступив до «Фронту національного визволення Мозамбіку» (абр. з порт. ФРЕЛІМО), воював у його партизанських загонах. У 1970 р. повернувся до Уганди, працював чиновником у канцелярії президента *М. Оботе*. Після перевороту *І. Аміна* (25.01.1971) утік до Танзанії, де викладав у коледжі. Створив «Фронт національного порятунку» (абр. з англ. ФРОНАСА), який боровся проти диктатури *І. Аміна*. У 1978 р. армія Уганди вторглася до Танзанії, загони ФРОНАСА підтримали танзанійські війська, спільно з ними взяли Кампалу й повалили режим *І. Аміна* (11.04.1979). У складі перехідного уряду Уганди було чимало діячів ФРОНАСА, а сам Й. К. Мусевені був міністром оборони й міністром регіонального співробітництва. Але на виборах 1980 р. перемогу здобув Угандійський Національний Конгрес на чолі з *М. Оботе*. Опозиція на чолі з Й. К. Мусевені звинуватила владу в фальсифікації результатів виборів, що спричинило громадянську війну (1981–86). В її розпал 27.07.1985 генерал Т. О. Лутуа повалив режим *М. Оботе*, проте це не припинило бойових дій. 26.01.1986 повстанці взяли Кампалу, 29.01.1986 Й. К. Мусевені проголосили президентом Уганди.

Й. К. Мусевені перемагав на президентських виборах у 1996, 2001, 2006 і 2011 рр. У 1986 р. він створив і очолив першу політичну загальноугандійську партію Рух Національного Опору. Одночасно решта партій були заборонені. До того ж громадянська війна в Уганді (новій владі протистояла частина «старої» урядової армії) тривала, в 1987 р. президент оголосив у країні надзвичайний стан, ЗМІ було заборонено відвідувати райони бойових дій. Економіка Уганди була зруйнована ірраціональними заходами урядів *І. Аміна* й *М. Оботе*, а також громадянською війною, процвітала корупція, більшість населення жила в злиднях. Й. К. Мусевені започаткував серію реформ, допомогу країні надали Світовий банк і США. Влада повела боротьбу з корупцією, було створено посаду Генерального інспектора для розслідування корупційних злочинів. Було реформовано органи влади: чисельність державних службовців було зменшено, але підвищено оплату їхньої праці. Було також децентралізовано механізми прийняття рішень шляхом збільшення повноважень місцевих органів влади та груп волонтерів на місцях. Й. К. Мусевені вдалося нормалізувати відносини з більшістю держав, окрім ПАР і Ізраїлю. Вже до к. 1990-х рр. президенту вдалося виправити соціально-економічну ситуацію. У 1997 р. він оголосив «війну бідності». Як наслідок, частка бідного населення скоротилася з 44% у 1997 р. до 20% у 2012–13 рр. Цьому сприяла оптимізація розвитку сільського господарства (освоєння нових земель, підвищення закупівельних цін на аграрну продукцію,

¹ Анколе – народ групи банту (див. прим. на с. 211) в півд.-зах. Уганді чисельністю бл. 2,5 млн. осіб.

² Див. *Дюбуа В.*

прокладання автомобільних шляхів сільською місцевістю). Темпи промислового зростання також були доволі високими (14% у 2005–06 рр.). У 2005–10 рр. ВВП країни в різних секторах зростав до 8% щороку. Так само зростали обсяги іноземних інвестицій в економіку Уганди. Головними драйверами економічного зростання країни були й залишаються будівництво (дорожня й енергетична інфраструктура) й видобуток нафти. Утім, попри ринкові механізми, в Уганді приймаються 5-тирічні плани економічного розвитку. Чи не єдиною підставою критики режиму Й. К. Мусевені є авторитарні методи керівництва державою.

МУТАРА III (29. 06. 1912 – 25. 07. 1959) – король Руанди [1931–59] (в складі бельгійської підмандатної тер. Руанда-Урунді). Народ. у Ньянзі на півд. Руанди (Німецька Сх. Африка). По завершенні Першої світової війни тер. суч. Руанди й Бурунді (Руанда-Урунді) були передані в підмандатне управління Бельгії. Син короля Юхи V. Початкову освіту здобув у Колоніальній школі синів вождів у Ньянзі. У 1924 р. став секретарем батька, в січні 1929 р. очолив одну з провінцій. Зійшов на престол 16. 11. 1931, коли бельгійська адміністрація відсторонила від влади Юху V. Мутара III прийняв хрещення й став ревним католиком. Статус королівської влади в Руанді тоді був знівельований політикою бельгійської адміністрації. Він розпочав деяку модернізацію Руанди, сприяв запровадженню нових технологій у сільському господарстві. Мутара III намагався примирити тутсі¹ з хуту² і повністю християнізувати країну (в цьому спирався на бельгійців і християнські місії). Під час Другої світової війни Руанда пережила декілька голодних років, що затьмарило його правління. Так, у 1945 р. від голоду загинуло бл. 200 тис. осіб з 2 млн. населення країни. Мутара III провів перші вільні вибори до Законодавчих Зборів колонії за участю хуту. Це обурило впливові кола тутсі, які обґрунтовано боялися приходу хуту до влади. Мутара III також неодноразово офіційно заявляв про намір вимагати в Брюсселі повної незалежності. Він раптово помер у лікарні в Бужумбурі (Бурунді). Суперечливі заяви бельгійської адміністрації спровокували чутки про можливе вбивство ними незручного короля. Країну охопила хвиля політичного насильства. Мутара III не мав дітей, наступним (і останнім) королем Руанди став його брат *Kigeli V*.

МУХАММАД VIII Аль-Амін Мухаммад Аль-Хабіб (4. 02. 1881 – 3. 09. 1962) – останній дей³ [1943–56], перший і останній король [1956–57] Тунісу з дин. Хусейнідів⁴. Народ. у Карфагені. У 1922 р. його батько Мухаммад ібн Мухаммад став деєм, проте після його смерті трон успадкував його дядько Ахмад II. Лише наступний дей Мухаммад VII Аль-Мунсіф надав Мухаммаду Аль-Аміну титул спадкоємця престолу й військове звання бригадного генерала. У травні 1943 р. французький генерал А. Жуен відсторонив від влади Мухаммада VII за начебто підтримку італійсько-німецьких військ. 6. 07. 1943 деєм Тунісу проголосили Мухаммада VIII, який в умовах французької

¹ Див. прим. на с. 84.

² Див. прим. на с. 84.

³ Дей – почесне звання у війську яничар в Османській імперії, а також титул довічного правителя Тунісу, Триполітанії (див. прим. на с. 41) й Алжиру.

⁴ Хусейніди – дин. правителів Тунісу в 1705 – 1957 рр. Дей Тунісу Мухаммед ас-Садик (1859–82) з династії Хусейнідів був першим на Сході конституційним монархом.

присутності не мав реальної влади. До того ж сильною була внутрішня опозиція з кола осіб, наближених до Мухаммада VII. Лише після смерті кол. дея позиції Мухаммада VIII дещо посилилися. Він налагодив приязні стосунки з лідером партії «Новий Дестур» *Х. Бургібою*. Коли французька адміністрація його заарештувала, він виступив з різким зверненням до президента Франції В. Оріоля. Він вимагав розширення автономії Тунісу, в 1955 р. домігся рішення про перетворення його на королівство, створення першого уряду, до складу якого увійшли винятково корінні тунісці, а також звільнення *Х. Бургіби*. 20. 03. 1956 був підписаний французько-туніський протокол про скасування режиму протекторату¹. Тоді ж Мухаммад VIII був проголошений королем. На перших парламентських виборах перемогу здобув блок Національний Союз («Новий Дестур», «Національний союз селян», «Союз ремісників» і профспілки). Прем'єр-міністром країни став *Х. Бургіба*. Від початку стосунки між королем і головою були напруженими. 31. 05. 1956 уряд провів закон про скасування всіх привілеїв правлячої династії, 21. 06. 1956 були ліквідовані згадки про Хусейнідів на державних знаках країни, а 31. 08. 1956 король втратив право підписувати законодавчі акти. 15. 07. 1957 туніська армія, підпорядкована голові уряду, замінила королівську гвардію й фактично блокувала королівський палац. 18. 07. 1957 за хибним звинуваченням було заарештовано сина короля Салах-ад-Діна. 25. 07. 1957 Установчі Збори скасували монархію, Туніс проголосили республікою, а *Х. Бургіба* став президентом.

Після усунення від влади Мухаммад VIII перебував під домашнім арештом, його звинувачували в приховуванні коштовностей Хусейнідів.

МУХАММЕД V Сіді Могаммед Бен Юсуф (10. 08. 1909 – 26. 02. 1961) – султан (1927–53; 1955–57) і король (1957–60) Марокко з дин. Алауїтів². Син султана Юссефа бен Хассана. Отримав традиційну мусульманську й європейську освіту. У роки Другої світової війни підтримав провідну партію країни «Істікляль» в її боротьбі за повну незалежність Марокко (з 1912 р. країна перебувала під протекторатом³ Франції й Іспанії). Так, під час конференції в Касабланці (22. 01. 1943) Мухаммед V обговорював це питання з прем'єр-міністром Великої Британії У. Черчілем і президентом США Ф. Д. Рузвельтом. Султан заблокував усі спроби протекторатського французького уряду Ф. Петена нав'язати Марокко антиєврейські закони й депортувати з країни 250 тис. євреїв. Утім, під тиском режиму Віші він був змушений заборонити євреям відвідувати школи й перебувати на державній службі. Після Другої світової війни султан залишався центральною політичною фігурою у боротьбі за незалежність Марокко. У серпні 1953 р. французька адміністрація відсторонила його від влади й заслала на о. Корсика, а потім – на Мадагаскар. Французи посадили на трон слухняного Мухаммеда Мулая Бен Арафу. Утім, під тиском масових акцій протесту вони були змушені в 1955 р. дозволити Мухаммеду V повернутися до Марокко. Він домігся надання країні незалежності (2. 03. 1956) й

¹ Див. прим. на с. 9.

² Алауїти – дин. султанів Марокко з XVII ст. по 1957 р. У 1957 р. змінився титул (*Мухаммед V* прийняв титул короля), проте династія залишається незмінною.

³ Див. прим. на с. 9.

об'єднання французької й іспанської зон в єдину державу, а також приєднання до неї Танжера з прилеглими територіями (перебували під міжнародним контролем). Мухаммед V встановив у Марокко режим конституційної монархії, а 9. 06. 1957 прийняв титул «король». У квітні 1960 р. він оголосив наступником свого сина *Хассана II* і відійшов від влади.

МУХАММЕД VI Бен Аль-Хасан (народ. 21. 08. 1963) – король Марокко з дин. Алауїтів¹ [з 1999 р.]. Старший син короля *Хассана II* і його дружини Лалли Латіфи Хамму, яка походила зі знатної берберської² родини. Вивчав Коран у палаці, потім навчався в школі «західного» типу й Королівському коледжі в Рабаті. Отримав блискучу освіту в Марокканському Ун-ті *Мухаммеда V* (спеціальність «юриспруденція», зак. у 1985 р. і «політологія», зак. у 1987 р.). Далі навчався в Ун-ті Софія-Антиполіс у Ніцці (Франція, зак. у 1993 р.). Вільно володіє арабською, берберською, французькою, англійською й іспанською мовами. З дитинства супроводжував батька в закордонних поїздках. Мухаммед VI коронувався 23. 07. 1999. Одним з перших його рішень стала амністія політв'язням і звільнення міністра внутрішніх справ Дріса Басрі (був символом політичних репресій за *Хассана II*). Пізніше амністія оголошувалась у 2003 і 2005 рр. У 2003 р. була створена Комісія зі справедливості й примирення, яка мала розслідувати випадки порушення прав людини за правління *Хасана II*. У 2005 р. Мухаммед VI оприлюднив «Програму розвитку людського потенціалу», головною метою якої була боротьба з бідністю. До 2010 р. у Марокко було створено 40 тис. робочих місць, допомогу від держави отримали бл. 5 млн. осіб. Успіхи програми зумовили її продовження до 2015 р. За Мухаммеда VI режим у Марокко став більш ліберальним порівняно з іншими арабськими країнами Африки (за оцінками західних спостерігачів – «м'яка форма авторитаризму»), значно покращилася ситуація з правами людини, громадянськими свободами, свободою ЗМІ. У 2011 р. була здійснена конституційна реформа, яка дещо розширила повноваження парламенту й уряду, посилила незалежність судової системи, закріпила громадянські права й свободи. Берберська мова отримала статус офіційної поряд з арабською. Утім, проблемами залишаються корупція, бідність населення, випадки переслідування опозиції, низька грамотність (40% громадян Марокко є неписьменними). За Індексом людського розвитку країна посідає 126 місце в світі.

МУХАММЕД, Алі Насер (народ. 31. 12. 1939) – єменський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Народно-Демократичної Республіки Ємен (НДРС) [1971–85], Голова Президентської Ради [1978] й Голова Президії Верховної Народної Ради [1980–86]. Народ. у суч. пров. Абья в селянській родині. Після закінчення середньої школи працював учителем і директором початкової школи. Був членом «Національного фронту визволення окупованого Півдня Ємену» від його утворення в 1963 р. У 1969–77 рр. був міністром оборони НДРС, в 1971–85 рр. – прем'єр-міністром і одночасно міністром оборони, з 1980 р. також був Генеральним секретарем Єменської

¹ Див. прим. на с. 325.

² Див. прим. на с. 27.

Соціалістичної Партії (ЄСП). На чолі уряду намагався нормалізувати відносини з сусідами: Єменською Арабською Республікою, Оманом, Саудівською Аравією, арабськими країнами Перської затоки, а також Заходом. Підтримував розвиток внутрішнього ринку й приватного підприємництва, намагався залучити гроші єменських емігрантів в економіку НДРС. Водночас родоплемінний принцип комплектування органів влади викликав масове незадоволення. Як наслідок, 14. 01. 1985 А. Н. Мухаммед змушений був передати владу *Х. А. Аль-Атмасу*. 13. 01. 1986 А. Н. Мухаммед і його прибічники здійснили спробу державного перевороту, проте більшість заколотників були розстріляні, сам він виїхав до рідної провінції. Розпочалися бойові дії між різними угрупованнями ЄСП, в яких загинуло від 4 до 10 тис. осіб. А. Н. Мухаммед з оточенням утік до Єменської Арабської Республіки, проживав там до об'єднання Ємену в 1990 р., потім виїхав до Дамаска. Там він очолював «Центр арабських стратегічних досліджень», безуспішно намагався впливати на єменську політику.

МУЦУХІТО (при народж.: Сатіномія («щасливий принц»); 3. 11. 1852 – 30. 06. 1912) – 122-й тенно (імператор) Японії [1867 – 1912], правив під ненго («гасло правління») «Мейдзі» («Освічене правління»). Народ. у Кіото, син тенно Осахіто (посмертне ім'я «Комей») і його фрейліни Накаями Йосіко. Тоді тенно не мали реальної влади, яку узурпували сьогуні¹ з дому Токугава². Про дитинство Муцухіто збереглося небагато достовірних відомостей. Відомо, що навчався він неохоче, хоча дорослим писав вірші. 11. 11. 1860 його проголосили спадковим принцом, тоді ж він отримав «доросле» ім'я Муцухіто. Це був драматичний період в історії Японії: насильницьке відкриття країни й серія нерівноправних договорів з Великими державами, криза сьогунату Токугава й зростання проімператорських настроїв, початок громадянської війни між прибічниками сьогуну й імператора, в якій сторони конфлікту підтримували Великі держави. У розпал цих подій раптово помер тенно Комей (30. 01. 1867), владу успадкував 13-річний Муцухіто. У 1868–69 рр. громадянська війна досягла кульмінації («війна Босін»³), переможцем у ній вийшла імператорська армія. 4. 01. 1868 Муцухіто оголосив про відновлення імператорської влади, за декілька місяців він обрав гаслом свого правління фразу «Мейдзі» («Освічене правління»). Головним змістом його владування стали масштабні системні реформи, які докорінно змінили Японію. Тому історики говорять про «добу Мейдзі», «революцію Мейдзі», «епоху Мейдзі».

За неповноліття Муцухіто владу здійснював сформований у січні 1868 р. «уряд Мейдзі» на чолі з досвідченим управлінцем Арісугавою Тарухіто, до складу якого, окрім членів імператорської родини й найвпливовіших куге⁴,

¹ Сьогун (букв. «військовий вождь») – титул вищого воєначальника в Японії доби середньовіччя й Нового часу.

² Сьогуні з дому Токугава правили Японією в 1603 – 1867 рр. Інша назва сьогунату Токугава – Едоський сьогунат, від міста розташування ставки сьогуну («бакуфу») в м. Едо (суч. Токіо).

³ «Війна Босін» – кульмінація громадянської війни між прибічниками сьогуну та тенно в Японії, яка припала на 1868 р. За японським календарем 1868 р. – рік Дракона («Босін»),

⁴ Куге – придворна аристократія в Японії доби Токугава, яка протиставлялася служилій знаті («буке»).

увійшли даймьо¹ південних районів, які відзначились у боротьбі проти бакуфу². Столицею Японії став Едо, перейменований на Токіо («східна столиця»), державу поділили на префектури (72 провінційних «кен» і 3 столичні «фу»), які на пряму підпорядковувались уряду. Цим вирішили «вічну» проблему напівнезалежності провінцій. У 1870 р. було запроваджено державний (а не клановий чи армійський) прапор – білий прямокутник з червоним колом посередині. Проте справжнє реформування країни розпочалося з фінансів. У 1867–69 рр. країну спіткав неврожай. Бюджетні надходження покривали лише 15–20% державних потреб, неконтрольована грошова емісія зумовила інфляцію, а для покриття бюджетного дефіциту уряд мусив піти на істотні поступки зах. країнам. На кінець сьогунату держава не мала єдиної грошової системи: в обігу було 7 типів золотої і 2 – срібної монети. У 1871 р. уряд увів єдину грошову одиницю – ен, що містив 1,5 г. чистого золота й дорівнював долару США (або двом російським рублям). Тоді ж в Осаці був відкритий Імператорський монетний двір – єдиний центр емісії грошей у державі. У 1870–72 рр. Японія, через російський Владивосток і китайський Шанхай, приєдналася до світової телеграфної мережі й створила уніфіковану під міжнародні стандарти державну поштову службу. У 1872 р. було скасовано всі станові привілеї та обмеження, хоча зберігся жорсткий принцип формування правлячої еліти: вищі чиновники, генералітет, дипломатичний корпус набиралися винятково з сімей кадзоку³. Традиційну систему комплектування ЗС з буші⁴ замінила загальна військова повинність (термін служби становив 3 роки). Це перетворило військо на централізований і підконтрольний уряду державний інститут. У 1873 р. у Токіо відкрилася Імператорська військова ак., де викладали «сухопутні» спеціалісти з Франції (пізніше з Німеччини) і «морські» – з Великої Британії. Проте офіцерські посади залишалися в руках кол. буші. Одночасно уряд забезпечував оновлені ЗС сучасною матеріально-технічною базою. На арсеналах у Токіо (8 тис. робітників) й Осаці (понад 3 тис.) налагодили випуск новітніх гармат, рушниць, снарядів і патронів. Морські арсенали відкрили в Куре (9 тис. робітників), Йокосуці (4 тис.) й Сасебо (2 тис.) – там виготовляли й ремонтували військові кораблі, морські міни, боєприпаси для флоту. Як наслідок, за лічені роки Японія отримала регулярну армію в 36 тис. вояків, а в к. XIX ст. це число зросло до 140 тис. Армія була озброєна за останнім словом тогочасної техніки.

У 1872 р. в Японії стала до ладу перша залізниця Токіо – Йокогама (29 км.), було запроваджено григоріанський календар. Офіційним одягом державної бюрократії стало вбрання європейського покрою, а при дворі

¹ Даймьо (яп. «велике ім'я») – родова аристократія в Японії, лідери кланів, правителі провінцій.

² Бакуфу – назва ставки сьогунів з дому Токугава в Японії (1603 – 1867) в Едо. Іноді так визначають сьогунський уряд, але це не зовсім вірно: власне уряд називався «роджо».

³ Кадзоку (яп. «квіти народу») – сформований в результаті проведеної в рамках реформ Мейдзі в 1872 р. реформи соціальної структури новий аристократичний прошарок японського суспільства, який включав у себе колишніх даймьо та куге. Їхній статус був закріплений у Конституції Великої Японської імперії. Мали фактично монопольне право на посідання вищих цивільних і військових посад.

⁴ Буші (бусі) (яп. «воєнні доми») – привілейований військовий стан в Японії за часів Токугава, складався з даймьо й самураїв (див. прим. на с. 207).

імператора почали влаштовувати бали на європейський лад. Для викладання в новостворених школах (за лічені роки було відкрито 5,5 тис. початкових шкіл) та університетах (у Токіо, Кіото, Сендаї, Фукуоці, Саппоро) було запрошені викладачі з Європи й Америки. У столиці було відкрито публічну бібліотеку, а в 1879 р. – Токійську АН. Найбільш важливою була аграрна реформа (1872–73), за якою всі, хто в 1872 р. володів землею, ставав її власником з правом вільної купівлі-продажу. Замість заплутаної системи податків і повинностей був запроваджений єдиний грошовий податок на землю, який становив 3% її ринкової вартості. Для аграрних регіонів він був цілком прийнятним, що дало можливість селянам не лише підтримувати, але й розвивати своє господарство. У міських районах, де земля цінувалася, цей податок сягав 50% врожаю. Швидке розорення міських аграріїв розчистило землю для будівництва промислових потужностей. Проте на шляху модернізації й індустріалізації Японії була перепона. Тогочасна Японія була країною бідною, фінансові можливості купців, ремісників і лихварів були обмеженими, приватний капітал не міг дозволити собі капітальне промислове будівництво. Не мала Японія й колоній, ресурси з яких можна було використати для індустріалізації. Японії загрожувала фінансова залежність від Заходу. Спочатку японські реформатори спробували загарбницькі війни. У 1872 р. Японія підкорила о-ви Рюкю, а в 1874 р. спробувала захопити Тайвань. Проте опір китайців (японці втратили 700 вояків) змусили Токіо відступити за грошову компенсацію з боку Цинів у 700 тис. єн. Нарешті, 1876 р. Японія змусила «відкритися» Корею. Однак фінансова ефективність цих заходів була мізерною. Стало очевидним, що резерви слід шукати всередині країни.

Продовж 1870–80-х рр. держава спорудила бл. 500 «зразкових» підприємств (заводи, фабрики, верфі, вокзали, залізниці, порти тощо), створивши цим самим необхідну промислову інфраструктуру. Щоправда, для цього уряд вдався до масштабних кредитів: у 1880 р. зовнішній борг країни сягнув 246,8 млн. єн. Значно зросли податки, акцизні й гербові збори – всі кошти йшли на індустріалізацію. Ще однією стороною проблеми, окрім масового незадоволення населення, стала неефективність державного сектору економіки. Вихід знайшли простий, небезпечний і, як виявилось, ефективний. У листопаді 1880 р. було прийнято безпрецедентний закон, згідно якого на державних аукціонах «зразкові» підприємства було реалізовано тим співвітчизникам, хто бажав їх мати й міг хоч щось за них заплатити. Майже за безцінь дрібні крамарі, шинкарі, лихварі, купці, ремісники отримали заводи, верфі, копальні, шахти, фабрики. Учораšní ремісники й крамарі стали власниками дзайбацу¹ «Міцуї», «Шібудзава», «Міцубіші», «Фурукава», «Осуда», «Кавасакі», «Сумімото» та ін. Так унаслідок продуманих, а тому вдалих, реформ Японія уже в к. 1880-х рр. з напіваграрної країни перетворилася на індустріальну, її економіка стала ринковою, хоча й монополістичною з превалюванням концернів. В Японії тоді працювало 1 300 підприємств з майже 350 тис. робітників, оборот зовнішньої торгівлі країни зріс з 26 млн. єн у 1868 р. до 131 млн. єн у 1888 р., при чому майже з нульовим балансом. Японський експорт до США, Великої Британії, Китаю, Франції, Італії, Кореї, Росії складали не лише сировина (рис, шовк-

¹ Див. прим. на с. 208.

сирець, рослинний віск, камфора), але й промислова продукція (шовкові тканини, фарфор, фаянс, віяла, парасольки, бамбукові вироби). Імпортувала Японія бавовник, цукор, тютюн, керосин, залізо, обладнання й озброєння. Важливо, що всі бюджети Японія доби Мейдзі зводила з профіцитом. Ще одним показником змін стало істотне зростання населення країни. Якщо століттями до «революції Мейдзі» його чисельність була стабільною в межах 26–27 млн. осіб, то в 1871 р. воно сягнуло 33 млн., а в к. ХІХ ст. – 44 млн.

Супутником модернізації була політична еволюція країни. У 1882 р. було прийнято «Збірку кримінальних законів» і «Закони кримінального судочинства», створені на основі Наполеонівського кодексу. У 1881 р. в Японії виникла Конституційно-Ліберальна Партія («Ріккен-Джіюто»), яку фінансував «Міцуї», а очолив Ітагакі Тайсеке, палкий шанувальник ідей Великої Французької революції. Вона виступала за модернізацію, ліквідацію нерівноправного становища країни в світі. Наступного року була заснована Реформаторська Партія («Кайшінто»), яку вирізняла неприхована зовнішньополітична агресивність. Її спонсором був «Міцубіші», а засновником – Фукудзава Юкічі. Таке самоврядне партійне будівництво змусило уряд створити провладну Конституційно-Імператорську Партію («Тейсейто»). У 1881 р. Муцухіто пообіцяв японцям конституцію, розробку якої доручив спеціальному комітету юристів на чолі з князем Іто Хіробумі. Він виїхав до Європи, де кілька років вивчав конституційний досвід зах. держав. Зрештою він усвідомив, що для Японії найприйнятнішим є пруська конституція О. фон Бісмарка. 11. 02. 1889 було проголошено «Конституцію Великої Японської імперії». Вона наділяла імператора широкими правами, його персону обожнювалася. Імператору належали затвердження й видання законів, скликання й розпуск парламенту, оголошення війни й укладання миру, верховне командування ЗС тощо. Уряд з 9 міністрів, підзвітний лише йому, отримав право без згоди парламенту затверджувати бюджет країни. Парламент був двопалатним: верхня палата складалася з принців крові й вищої титулованої знаті, яких особисто призначав імператор; нижча – обиралася чоловічим населенням країни з осіб, які досягли 30 років. Виборче право отримали лише ті, хто сплачував 15 ен прямих податків і досяг 25 років. Таким чином, виборче право отримало близько 1% населення. Конституція декларувала основні права й свободи громадян.

Так завершилася глобальна трансформація Японії, яка втім внаслідок модернізації не втратила свого культурного обличчя. Непорушними залишалися її мова й мистецтво, традиції правової державності та святості неперервної імператорської династії. Проте це була вже нова Японія. У минуле відійшли владний деспотизм, державно-деспотичний контроль над економікою, станові привілеї, податкова й фінансова кругова порука, зовнішньополітична ізоляція. Пореформена Японія активно переозброювала й розбудовувала армію й флот, її динамічний капітал проривався на міжнародні ринки. Секрет такої метаморфози полягав у стратегічній виваженості й послідовності реформаторів Мейдзі, які на досвіді власної країни довели продуктивність синтезу зах. ідей і досвіду з глибинними традиціями далекосхідної ментальності. Традиційна японська цивілізація за роки самоізоляції накопичила енергію й потенціал, яким зах.

запозичення дали можливість проявитися сповна. Як наслідок, у к. XIX ст. Японія стала єдиною державою Сходу, яка не лише уникнула колоніального чи напівколоніального поневолення євроатлантичними країнами, а й сама долучилася до розподілу світу. Так, у 1894 р. у Лондоні був підписаний перший рівноправний британсько-японський договір, відповідно до якого британці відмовилися від усіх привілеїв, пільг і статусу екстериторіальності¹, якими вони користувалися з сер. XIX ст. Того ж року аналогічну угоду з Японією уклали США, 1895 р. – Росія, Бельгія, Бразилія, Данія; 1896 р. – Франція, Німеччина, Швеція, Швейцарія; 1897 р. – Іспанія, Австрія; 1898 р. – Мексика. Японія стала повноправним суб'єктом міжнародної політики. Ба більше, на межі XIX–XX ст. вона стала на шлях колоніальних загарбань. Результатом переможної для неї Японсько-китайської війни (1894–95) стали анексія о. Тайвань, Пескадорських о-вів, пів-ва Ляодун, окупація Вейхайвея, визнання Китаєм незалежності Кореї. Після війни з Російською імперією (1904–05) остання визнала Корею сферою японських інтересів, а 1910 р. Корея стала японською колонією. Окрім того, Портсмутський договір закріпив за Японією півд. Сахалін, Курильські о-ви, Квантунську орендовану область. За японсько-російською угодою 1912 р. до сфери японських інтересів потрапила Маньчжурія. Японія стрімко увірвалася до клубу «Великих держав», ставши єдиною метрополією, розташованою в Азії.

Достеменно не встановлено, чи сам Муцухіто підтримував ці війни, принаймні в своїх віршах він виступав пацифістом. Тенно важко хворів і помер від уремії. Муцухіто мав 15 дітей від 5 фрейлін (його дружина Сьокен була безплідною), третій син *Йосіхіто* (гасло правління «Тайсьо») успадкував після нього трон. В Японії надзвичайно шанують Муцухіто й «добу Мейдзі». Оразу після його смерті парламент ухвалив «Резолюцію про увічнення». На місці саду, де Муцухіто з дружиною любив гуляти, спорудили святиню Мейдзі Дзингу.

МУШАРРАФ, Первез (народ. 11.08.1943) – пакистанський військовий, політичний і державний діяч, президент [2001–08]. Народ. у Делі (тоді – Британська Індія), син співробітника МЗС. Під час поділу Британської Індії на два домініони² в 1947 р. родина переїхала до Карачі, а згодом – до Стамбула, де батько працював у посольстві. Там відвідував школу. У 1961–64 рр. навчався у військовій академії, закінчив її офіцером-артилеристом. Був учасником індійсько-пакистанських воєн 1965 і 1971 рр. Зробив блискучу військову кар'єру: від командира дивізії до генерального директора Управління загальновійськових операцій. У 1998 р. очолив Штаб сухопутних військ. Після

¹ Екстериторіальність (лат. «той, що не відноситься до даної території») – статус фізичних і юридичних осіб, закладів, установ і об'єктів, вилучених з-під дії місцевого законодавства й які підпадають під дію законодавства країни, підданими (громадянами) якого вони є. Звичною практикою екстериторіальності є інститут дипломатичних представництв і імунітетів. Проте у новий час Великі держави, нав'язуючи нерівноправні договори державам Сходу, трактували право екстериторіальності ширше і вільніше. Воно поширювалося на будь-яку власність будь-якої установи (від офісу чи представництва торгівельної компанії до складу чи крамниці), власником чи співвласником якої був підданий держави, що уклала відповідний нерівноправний договір. Зловживання правом екстериторіальності було дієвим засобом обмеження суверенітету держав Сходу й перетворення їх на напівколонію (див. прим. на с. 9).

² Див. прим. на с. 9.

провалу операції кашмірських бойовиків за участю пакистанських військ у р-ні м. Каргіл (Каргільський конфлікт, травень–липень 1999 р.) прем'єр-міністр *Н. Шариф* планував звільнити П. Мушаррафа. Той зіграв на випередження й внаслідок військового перевороту відсторонив голову уряду від влади.

П. Мушарраф став черговим фактичним військовим диктатором Пакистану: призупинив дію конституції, розпустив парламент, усі центральні й місцеві органи виконавчої влади. Надзвичайний орган влади – Національна Рада Безпеки, мала консультувати його з усіх питань внутрішньої й зовнішньої політики. П. Мушарраф обіцяв покінчити з корупцією, вирішити економічні проблеми, розпочав переговори з Індією щодо Кашміру й з афганськими талібами – щодо контрабанди наркотиків і тероризму. Верховний суд дав йому термін до жовтня 2002 р., коли він мав повернути країну до цивільного правління. Формально він виконав цю вимогу, 20. 06. 2001 ставши президентом. У квітні 2002 р. референдум підтвердив його владні повноваження, а в 2007 р. він був переобраний на другий термін. Одночасно він був головою уряду й головнокомандувачем ЗС Пакистану. Таку концентрацію влади засуджувала опозиція на чолі з *Б. Бхутто*. П. Мушарраф підтримав антитерористичну операцію США в Афганістані в 2001 р. («Нескорена свобода»), за що отримав від Вашингтона значну фінансову допомогу. Утім, таке зближення з США обурило ісламістів, які здійснили декілька замахів на президента. У відповідь він заборонив діяльність деяких партій («Армія Джангви», «Армія сподвижників Пророка») й навіть заарештував декількох релігійних діячів. Світську ж опозицію й Верховний Суд обурювало суміщення П. Мушаррафом політичної і військової влади. У відповідь у листопаді 2007 р. він запровадив у країні надзвичайний стан і призупинив дію конституції. *Б. Бхутто* назвала це «переворотом» і закликала своїх прибічників до «маршу на Ісламабад». Попри відправлення опозиційної діячки під домашній арешт, 28. 11. 2007 П. Мушарраф залишив пост головнокомандувача ЗС і став, таким чином, «цивільним» президентом.

У серпні 2008 р. під загрозою імпічменту П. Мушарраф подав у відставку. Отримавши гарантії особистої недоторканості від зах. урядів, він виїхав до Великої Британії. Проте в Пакистані його звинуватили в узурпації влади й причетності до вбивства *Б. Бхутто* (27. 12. 2007). 12. 02. 2011 суд видав ордер на його арешт. Попри це, в березні 2013 р. він повернувся до Пакистану й оголосив про намір взяти участь у парламентських виборах на чолі Всепакистанської Мусульманської Ліги. Проте суд зняв партію з перегонів, а самого П. Мушаррафа звинуватив у державній зраді й відправив під домашній арешт з довічною заборонаю на участь у виборах. У березні 2016 р. він зміг виїхати до ОАЕ, де перебуває по сьогодні. 17. 12. 2019 Колегія спеціального суду Пакистану засудила його заочно до страти в справі про державну зраду.

Н (Набієв – Ньюсі)

НАБІЄВ, Рахман Набі́йович (5. 04. 1930 – 11. 04. 1993) – радянський і таджицький політичний і державний діяч, президент Таджикистану [1991–92]. Народ. у с. Шейбурхан Ходжентського р-ну Ленінабадської обл. (ТаджРСР). Працював у колгоспі, в 1946 р. вступив до Ленінабадського сільськогосподарського технікуму. Далі навчався в Ташкентському ін-ті інженерії іригації й механізації (1949–54), працював інженером МТС (1954–56), головним інженером МТС (1956–59), директором Ремонтно-технічної станції Ходжентського р-ну (1959–60). З 1960 р. Р. Н. Набієв перебував на партійній роботі, був членом ЦК Компартії ТаджРСР, міністром сільського господарства ТаджРСР (1971–73), головою Ради Міністрів ТаджРСР (1973–85), Першим секретарем ЦК КП ТаджРСР (1982–85). З останнього посту його звільнили за надмірну пристрасть до спиртного. Попри це він став депутатом Верховної Ради СРСР, Верховної Ради ТаджРСР і в 1991 р. навіть очолити останню.

За безпосередньої участі Р. Н. Набієва 9. 09. 1991 було проголошено незалежність Таджикистану. На перших президентських виборах 24. 11. 1991 він переміг як кандидат від Комуністичної Партії. Р. Н. Набієв був прихильником неокомуністичного розвитку держави, співробітництва з кол. республіками СРСР (Узбекистаном, Киргизстаном, Казахстаном, Росією, Білоруссю). Натомість опозиційна Демократична Партія на чолі з режисером і кол. дисидентом Д. Худоназаровим була за вільний, орієнтований на Захід і мусульманські держави Таджикистан. Президента підтримували переважно рівнинні райони країни (Ленінабадська й Кулябська обл.), тоді як опозицію – Гірсько-Бадахшанська АО та інші гірські регіони. Опозиція не визнала перемоги Р. Н. Набієва, протестувала проти підписання ним 21. 11. 1991 в Алма-Аті угоди про створення СНД і підтвердження ним домовленості про перебування в Таджикистані російської 201-ї військової бази. У березні 1992 р. після арешту опозиційного мера Душанбе М. Ікромова відбулися демонстрації протесту з вимогами демократизації суспільно-політичного ладу, відставки президента й розпуску парламенту. Згодом на вулиці вийшли прибічники влади. Розпочалися сутички між різними угрупованнями, доходило до перестрілок і вуличних боїв. Міліція оголосила про свій нейтралітет, а Президентська гвардія з усім озброєнням і технікою перейшла на бік опозиції. 11. 05. 1992 Р. Н. Набієв погодився на формування коаліційного уряду за своєю участю. Цей компроміс виявився нетривалим. У серпні ситуація загострилась, у Душанбе відбувалися сутички демонстрантів з військами. Р. Н. Набієв утік до розташування російської військової бази. 7. 09. 1992 він спробував вилетіти з країни, проте віддані опозиції сили перехопили його на шляху до аеропорту Душанбе. Його змусили зректися влади, він оголосив про відхід від політики й оселився в своєму будинку в Худжанді. Там він і помер від інфаркту.

У суч. Таджикистані Р. Н. Набієв є шанованою фігурою. На честь нього названі вулиці, парки, школи.

НАГІБ, Мохамма́д (20. 02. 1901 – 28. 08. 1984) – єгипетський військовий, політичний і державний діяч, президент [1953–54]. Народ. у Хартумі (британсько-єгипетський кондомініум¹ Судан) у родині військового. Навчався в Гордонівському коледжі в Хартумі, в Єгипетській військовій академії. З 1918 р. на військовій службі, яку розпочав у Судані. На поч. 1920-х рр. був переведений до Каїра, в 1923 р. вступив до лав націоналістичної організації «Біле знамено». Одночасно з військовою службою продовжував навчання, в 1929 р. отримав диплом магістра політекономії, в 1931 р. – магістра права. Далі навчався в коледжі Генерального Штабу, проходив військову підготовку у Великій Британії. Вже тоді вважався одним з найбільш фахових і впливових єгипетських офіцерів, проте не користувався довірою короля *Фарука I*. Утім, у 1940 р. М. Нагіб увійшов до Генерального Штабу. Під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. очолював піхотну бригаду, після війни був командувачем прикордонними військами, командувачем сухопутними силами ЗС Єгипту. У 1949 р. приєднався до антимоноархічної організації «Вільні офіцери», одним з керівників якої був полковник *Г. А. Насер*. В її складі було бл. 300 офіцерів, розділених на групи по 3–5 осіб, які нічого не знали про існування й діяльність інших. Лише *Г. А. Насер* знав усіх членів «Вільних офіцерів». Координацію роботи груп здійснював Виконавчий комітет, який очолював офіцер з найвищим військовим званням – генерал-майор М. Нагіб.

У ніч 22–23. 07. 1952 «Вільні офіцери» здійснили переворот («Липнева революція»), змусили *Фарука I* зректися престолу й залишити країну. Влада перейшла до рук Ради Революційного Командування (РРК) на чолі з М. Нагібом, тимчасовим президентом і прем'єр-міністром Єгипту. Інколи його називають першим етнічним єгиптянином на чолі Єгипту з часів римського завоювання. Він вважався вождем єгипетської революції, ініціатором оновлення країни. Його заступник *Г. А. Насер* залишався в тіні, для широкого загалу він був непомітним офіцером, одним з виконавців прийнятих рішень. Його роль як справжнього керівника РРК не афішувалась. Одним з перших рішень нової влади стало прийняття Закону про аграрну реформу (9. 09. 1952). Він встановлював земельний максимум у 200 федданів² землі. Ще 100 федданів могло перебувати у власності членів сім'ї землевласника. Надлишки вилучалися державою за викуп і продавалися безземельним і малоземельним селянам на виплат терміном на 30 р. 18. 06. 1953 набула чинності Тимчасова конституція, яка проголосила Єгипет республікою. У зовнішній політиці країна орієнтувалася на США, сподіваючись на економічну й політичну допомогу. 19. 10. 1954 була укладена угода з Великою Британією про виведення англійських військ з Єгипту продовж 20 місяців від дня її підписання. М. Нагіб не поділяв радикалізму інших лідерів «Вільних офіцерів», зокрема, *Г. А. Насера*. Так, він не підтримував масових вироків, які виносив діячам попереднього режиму Революційний трибунал. Розбіжності в поглядах на майбутнє країни між М. Нагібом і *Г. А. Насером* переросли в конфлікт, в якому гору взяв молодий і більш енергійний полковник. Він звинуватив М. Нагіба в організації замаху на себе. У листопаді 1954 р. його

¹ Див. прим. на с. 9.

² 1 феддан = 0,42 га.

усунули від влади в вислали у віддалене село під домашній арешт, де він провів решту свого життя. Повновладним правителем Єгипту став *Г. А. Насер*.

НАДЖИБУЛЛА́, Мухамма́д (26. 08. 1947 – 27. 09. 1966) – афганський військовий, політичний і державний діяч, Генеральний секретар Народно-Демократичної Партії Афганістану (НДПА, з 1990 р. «Ватан») [1986–92], голова Революційної Ради Демократичної Республіки Афганістан (ДРА) [1986–87], президент Республіки Афганістан [1987–92]. Син державного службовця, пуштун-гільзай¹ з клану ахмадзай. Закінчив кабульський ліцей «Хабібія» й медичний ф-т Кабульського ун-ту (за спеціальністю «гінекологія»). Студентом поринув у політичне життя, був серед засновників НДПА в січні 1965 р., очолював нелегальний «Демократичний союз студентів». Після розколу НДПА на дві фракції був членом «Парчам» («Прапор») на чолі з *Б. Кармалем*, відповідав за створення мережі її осередків у Кабульській пров. Неодноразово перебував під арештом. Після захоплення влади НДПА внаслідок квітневого («Саурського») перевороту 27. 04. 1978 і проголошення ДРА М. Наджибулла входив до складу Революційної Ради, очолював Кабульський комітет НДПА. Після внутрішньопартійного перевороту в НДПА, який завершився перемогою фракції «Хальк» («Народ») на чолі з *Н. М. Таракі* й *Х. Аміном* та усуненням членів «Парчам» з керівних партійних і державних постів улітку 1978 р., М. Наджибулла був призначений послом в Ірані. Після зняття з посту й вимоги повернутися до Кабула з жовтня того ж року переховувався в Москві. Повернувся до ДРА разом з *Б. Кармалем* та іншими членами «Парчам» напередодні радянського вторгнення до ДРА 25–27. 12. 1979.

У новому афганському керівництві на чолі з *Б. Кармалем* М. Наджибулла очолював Службу Державної Інформації (абр. з пушту² ХАД), яка була аналогом радянського КДБ. У 1983 р. отримав військове звання генерал-лейтенанта. Є свідчення, що він особисто брав участь у допитах і тортурах «ворогів режиму». З початком «перебудови» в СРСР нове кремлівське керівництво на чолі з М. С. Горбачовим оголосило курс на виведення радянських військ з Афганістану й вирішило змінити афганське керівництво. Безініціативного й непопулярного *Б. Кармаля*, який до того ж зловживав алкоголем, влітку – восени 1986 р. на вищих партійних і державних посадах замінив М. Наджибулла, якого підтримував КДБ. Він став Генеральним секретарем НДПА й головою Революційної Ради. 15. 01. 1987 він оголосив розроблену у Кремлі «політику національного примирення», яка втім мало вплинула на ситуацію в країні. Громадянська війна тривала, а режим НДПА утримував владу винятково завдяки стотисячному радянському військовому контингенту. Не змінило становища й схвалена Лойя Джиргою³ нова конституція країни (30. 11. 1987). Вона проголосила державу «Республікою Афганістан», запровадила посаду президента, яку на безальтернативній основі посів М. Наджибулла. Він всіляко гальмував переговорний процес у Женеві, а після підписання Женевських угод (14. 04. 1988) і під час підготовки виведення з Афганістану радянських військ

¹ Див. прим. на с. 64.

² Див. прим. на с. 46.

³ Див. прим. на с. 154.

уперто намагався залишити їх частину в країні. Після виведення радянських військ (15. 02. 1989) режим М. Наджибулли повністю залежав від радянської фінансово-економічної й військово-технічної допомоги. СРСР надавав Афганістану продовольство, пальне, споживчі товари, поставляв новітнє високотехнологічне озброєння (тактичні ракетні комплекси, РСЗВ, гелікоптери, літаки, бронетехніку), в Афганістані й надалі працювали радянські військові радники. Це дозволило афганському марксистському режиму відносно успішно протистояти опозиції, яку підтримували Пакистан, США, Саудівська Аравія. У березні 1990 р. М. Наджибулла придушив військовий заколот міністра оборони генерала *Ш. Таная*. Після цього були здійснені спроби реформування режиму. НДПА була перейменована на «Ватан» («Вітчизна»), з її статуту було вилучено положення про «марксистсько-ленінську ідеологію», в країні було запроваджено формальну багатопартійність. Утім, це мало позначилося на стані справ у країні, режим М. Наджибулли тримався лише на радянській допомозі. Після розпаду СРСР і припинення радянської підтримки 24. 04. 1992 марксистський режим в Афганістані було повалено. Після цього М. Наджибулла переховувався в місії ООН. Він був страчений разом з братом після тривалих катувань талібами, які захопили Кабул у вересні 1996 р.

НАДІР-ШАХ, Мухамма́д (9. 04. 1883 – 8. 11. 1933) – афганський військовий, політичний і державний діяч, король Афганістану з дин. Баракзай¹ [1929–33]. Народ. у Дехрадуні (Британська Індія, суч. шт. Уттаракханд, Індія), походив з роду баракзай пуштунського² племені мохаммадзай, належав до бічної гілки правлячої афганської династії. Під час Третьої британсько-афганської війни (1919) був генералом в армії *Амманули-хана*, пізніше був міністром оборони й послом Афганістану в Франції. Під час громадянської війни 1928–29 рр. виїхав до Британської Індії, об'єднав навколо себе пуштунські племена Сх. Афганістану й виступив проти самопроголошеного еміра країни таджика *Хабібулли-Газі (Бачаї-Сакао)*. 13. 10. 1929 війська М. Надір-шаха захопили Кабул, за два дні його проголосили королем Афганістану. М. Надір-шах створив нову структуру органів влади. До складу його уряду ввійшли лише представники його роду. У 1931 р. була проголошена нова конституція, яка значно посилила владу монарха. М. Надір-шах суттєво розширив самоуправління лояльних до влади пуштунських племен. Єдиним органом, який теоретично міг вплинути на короля, була Лойя-Джирга³. У зовнішній політиці він дотримувався нейтралітету, але намагався орієнтуватися на Велику Британію. Водночас він витіснив на територію СРСР середньоазійських повстанців (басмачів) *Ібрагім-бека*, які за *Амманули-хана* знайшли притулок в Афганістані. 24. 06. 1931 Афганістан і СРСР підписали Договір про нейтралітет і взаємний ненапад. М. Надір-шах жорстко розправився з опозицією, яка підтримувала экс-короля *Амманулу-хана*. Так, у 1932 р. він наказав стратити рід Чархі, який був однією з найбільших опор экс-короля. Переслідувалися й інші представники оточення *Амманули-хана*. Відповіддю стали низка акцій індивідуального терору проти наближених

¹ Див. прим. на с. 61.

² Див. прим. на с. 46.

³ Див. прим. на с. 154.

М. Надір-шаха. У червні 1933 р. у Берліні убили брата короля, посла М. Азіз-хана. 8. 11. 1933 під час урочистостей у ліцеї «Неджет» учень закладу А. Х. Хазар убив М. Надір-шаха. Вбивцю схопили на місці й за вироком суду чвертували. Усіх його родичів стратили.

НАЗАРБАЄВ Нурсултан Абішевич (народ. 6. 07. 1940) – радянський і казахський політичний і державний діяч, президент Казахстану [1990 – 2019]. Народ. у с. Чемолган Алма-Атинської обл. КазахРСР. По закінченні середньої школи (1957) працював на «комсомольських будівництвах», Карагандинському металургійному комбінаті, перебував на комсомольській роботі в м. Теміртау (КиргРСР). З 1979 р. – на партійній роботі: був секретарем ЦК КП КазахРСР. У 1984–89 рр. був головою Ради Міністрів КазахРСР. Після жорстоко придушених протестів у містах республіки проти призначення на посаду Першого секретаря ЦК КП КазахРСР етнічного росіянина Г. Колбіна в 1989 р. на його місце призначили Н. А. Назарбаєва. На поч. 1990 р. він також посів пост голови Верховної Ради КазахРСР, а 24. 04. 1990 його обрали президентом республіки. У 1990 і 1992 рр. захистив кандидатську й докторську дисертації з економіки.

Після здобуття Казахстаном незалежності (16. 12. 1991) Н. А. Назарбаєв був обраний президентом на безальтернативних виборах. Переобирався в 1999, 2005, 2011 і 2015 рр. Кожного разу вибори та їх результати критикували міжнародні спостерігачі як недемократичні. Згідно поправок до конституції (2007 р.) отримав право посідати президентське крісло необмежену кількість термінів. У 2010 р. Н. А. Назарбаєв отримав довічний титул «батько нації». 10. 12. 1997 він переніс столицю з Алмати до Астани (у 2019 р. указом президента *К.-Ж. К. Токаєва* столицю перейменували на Нур-Султан). Під час свого правління Н. А. Назарбаєв опирався вимогам демократизації суспільно-політичного життя, наголошуючи на пріоритетності економічного розвитку. У Казахстані сформувалась однопартійна авторитарна політична система, успадкована від радянської компартійної моделі. У 1999 р. він створив і очолив партію «Отан» («Батьківщина»), яку в 2006 р. об'єднав з партією «Асар» (очолювала його донька Даріга) в партію «Нур Отан» («Світло батьків») і яка лишається правлячою. Н. А. Назарбаєв не допускав жодних проявів опозиції, а також політизації ісламу. Попри створення в 2003 р. Комісії з прав людини режим регулярно звинувачували в авторитаризмі й порушенні тих же прав людини. Н. А. Назарбаєв, попри тісні економічні зв'язки й вплив Росії, прагнув здійснювати незалежну економічну політику. Казахстан був співзасновником СНД, вступив до ОБСЄ (головавав у 2010 р.), ОІК (головавав у 2011 р.), ШОС. У 2015 р. держава приєдналася до ЄврАзЕС, проте уникала політичної інтеграції з його членами, прагнучи використовувати лише його економічні механізми. У 1993 р. у країні була затверджена програма «Болашак», за якою виділялися державні стипендії для навчання здібних учнів за кордоном. На всіх рівнях освіти відбувся перехід на трьохмовну систему (казахська, англійська й російська). У 2018 р. Н. А. Назарбаєв підписав указ про поступовий перехід з кирилиці на латиницю. Попри проголошення в 1997 р. стратегії розвитку «Казахстан-2030», яка ґрунтувалася на ринковій економіці й залученні

іноземних інвестицій, зберігався регулювальний вплив держави в економіці. Утім, у 1993–2006 р. Казахстан залучив 51 млрд. дол. іноземних інвестицій, що склало понад 80% всіх іноземних капіталовкладень до держав Центр. Азії.

19. 03. 2019 Н. А. Назарбаєв передав владу *К.-Ж. К. Токаєву*. Він залишався на чолі Ради Безпеки й очолював «Фонд Першого Президента». Під впливом протестів у Казахстані 26. 01. 2022 парламент скасував довічні повноваження Н. А. Назарбаєва в Асамблеї народу Казахстану й Раді Безпеки, остаточно відсторонивши його від політики.

НАЗИМУДДІН, Хаваджá (19. 07. 1894 – 22. 10. 1964) – пакистанський політичний і державний діяч, генерал-губернатор [1948–51] і прем'єр-міністр [1951–53] домініону¹ Пакистан. Народ. в аристократичній кашмірсько-бенгальській родині. Закінчив Алігархський ун-тет (бакалавр соціології), далі навчався в Трініті-коледжі Кембриджського ун-ту (магістр англійської мови). Працював адвокатом у Великій Британії, в 1940 р. захистив дисертацію з права в ун-ті Дакки (Бенгалія, Британська Індія).

Х. Назимуддин був членом Мусульманської Ліги (МЛ), очолював муніципалітет Дакки (1922–29), був міністром освіти (1929–34) й внутрішніх справ (1937–43) Бенгалії, головним міністром провінції (1943–45). У серпні 1947 р. очолив представництво МЛ у Сх. Бенгалії, відіграв вирішальну роль у входженні регіону до складу Пакистану. У 1947–48 рр. був головним міністром Сх. Пакистану. Після смерті *М. А. Джинни* (11. 09. 1948) Х. Назимуддин став генерал-губернатором домініону Пакистан. Був проти секуляризації політики, був за приєднання до Пакистану всієї тер. князівства Дхамму і Кашмір. Після убивства *Л. Алі-Хана* (16. 10. 1951) очолив уряд домініону. За його прем'єрства було розроблено проєкт конституції Пакистану, здійснено перший перепис населення (1951). Утім, його уряду не вдалося вирішити багатьох соціально-економічних проблем. Не менш складною була етноконфесійна ситуація. Так, Х. Назимуддин вважав, що урду² мала стати єдиною державною мовою. Така позиція зумовила масові виступи протесту захисників бенгалі³. Частими були сутички на релігійному ґрунті, між ортодоксальними мусульманами й прибічниками світської держави. На хвилі цієї нестабільності генерал-губернатор М. Гулам звільнив Х. Назимуддина з поста прем'єр-міністра.

Після відставки Х. Назимуддин відійшов від політики. Похований у Мавзолі Трьох Лідерів у Дацці (Бангладеш, поряд з А. К. Ф. Хаком і Х. Ш. Сухраварді). На його честь названі вулиці в Карачі, Ісламабаді й Дацці.

¹ Див. прим. на с. 9.

² Урду (від фарсі – див. прим. на с. 110 – «армія», «військо») – індоевропейська мова, функціональний стиль мови хіндустані, в розмовному варіанті взаємозрозумілий з хінді (див. прим. на с. 111), проте передається арабським письмом. Виокремилася на межі ХІХ–ХХ ст. і стала мовою індійських мусульман. Після утворення в 1947 р. Пакистану стала однією з двох (поряд з англійською) офіційних мов країни, хоча рідною її вважає не більше 7% населення. В Індії на урду, який є однією з 22 офіційних мов, говорять переважно мусульмани.

³ Бенгалі (бенгальська мова) – мова новоіндійської групи індоевропейських мов, офіційна мова Бангладеш і шт. Зах. Бенгалія (Індія), загалом бл. 215 млн. мовців. Основоположником літературної бенгальської мови був *Р. Тагор*. За словниковим запасом близька до санскриту, проте відрізняється від нього граматичною будовою.

НАРАСІМХА РАО, Памулапарті Венката (28. 06. 1921 – 23. 12. 2004) – індійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1991–96]. Народ. у Карімангарі (кн. Хайдарабад, Британська Індія) в брахманській¹ родині, етнічний телугу². Навчався в ун-тах Бомбея (суч. Мумбаї) й Нагпура. Був членом Індійського Національного Конгресу (ІНК), брав участь у національно-визвольному русі. У 1962–73 рр. працював в уряді шт. Уттар-Прадеш, у 1971–73 рр. очолював уряд штату. Після розколу ІНК у 1969 р. увійшов до ІНК (Індіри). Був міністром внутрішніх справ, закордонних справ і оборони.

Після вбивства *Р. Ганді* П. В. Нарасімха Рао очолив ІНК, після перемоги партії на виборах став прем'єр-міністром. Став першим телугу на чолі індійського уряду. Разом з міністром фінансів *М. Сингхом* здійснив масштабну трансформацію індійської економіки. В основу індійської моделі реформ були покладені 4 принципи: 1) виведення економіки з кризи («стабілізація»); 2) створення передумов для піднесення («реструктуризація»); 3) посилення ринкових механізмів («лібералізація»); 4) інтеграція індійської економіки в світове господарство («глобалізація»). В Індії, як і раніше, зберігалася змішана економіка, співіснування державного й приватного секторів, державна монополія в стратегічно значущих галузях виробництва. Приватизація стосувалась лише збиткових об'єктів господарювання. Держава не допускала неконтрольованого надходження на індійський ринок закордонних товарів і капіталів. Головна увага зосереджувалась на залученні прямих іноземних інвестицій і на підтримці тих індійських підприємців, які випускали продукцію на експорт (вони отримали численні пільги і преференції). Знімались обмеження для приватного сектора в банківській справі, страхуванні, енергетиці, на транспорті. Було ліквідовано складну й заплутану систему видачі ліцензій, спрощено умови залучення іноземних інвестицій, знижено максимальну податкову ставку, рупії надано статус конвертованої валюти. В Індії було створено 9 вільних економічних зон («зони експортного виробництва»). Значні інвестиції спрямовувались у сільське господарство («зелена революція»). Ці заходи дали значні результати. До 1997 р. приріст ВВП коливався в межах 7,5% щороку й більш ніж удвічі перевищував середні темпи зростання за три попередні десятиріччя. Обсяги промислового виробництва зростали на 12–13% на рік. На експорт ішло 18–20% випущених товарів. Інфляція знизилась з 13,6% до 5% на рік. Обсяги іноземних інвестицій зросли з 155 млн. дол. у 1991 р. до 3,1 млрд. дол. у 1997 р. У зовнішній політиці уряд П. В. Нарасімха-Рао здійснював жорстку політику щодо Пакистану й більш лояльну щодо Ізраїлю, Ірану, КНР. Значно активізувалася співпраця з державами АСЕАН.

Під час урядування П. В. Нарасімха-Рао загострилось індусько-мусульманське міжконфесійне протистояння, активісти «Бханата джаната парті»

¹ Див. прим. на с. 121.

² Телугу – дравідійський народ у Центр. і Півд. Індії (шт. Андхра-Прадеш, Телінган, Тамілнад, Карнатака, Махараштра, Одіша). Як і всі дравіди, вирізняються з-поміж решти населення Індії нижчим зростом і темнішим кольором шкіри. В часи арійського завоювання Індії телугу були витіснені з Півн. та Центр. Індії на південь. Їхня мова (бл. 215 млн. мовців) – одна з найпоширеніших мов Індії (після хінді й бенгалі – див. прим. на с. 111, 338).

(БДП, «Індійська народна партія») 6. 12. 1992 зруйнували мечеть Бабура в Айодх'ї (шт. Уттар-Прадеш), у сутичках, спровокованих цією акцією, загинуло бл. 2 тис. осіб. Уряд П. В. Нарасімха-Рао звинуватили в бездіяльності. Попри економічне зростання, ІНК програв вибори 1996 р. Після відставки П. В. Нарасімха-Рао звинувачували в корупції, проте його провини не довели. Він помер від інфаркту, кремований у Хайдарабаді. В ІНК намагаються не згадувати про нього, передусім через інцидент з мечеттю й наступними кривавими подіями, які позначилися на репутації партії. Так, *С. Ганді* під час виступу в 2009 р. усі економічні успіхи 1990–2000-х рр. приписала *Р. Ганді* й *М. Сингху*, жодним словом не згадавши П. В. Нарасімха-Рао.

НАРАЯН, Джаяпракш (11. 10. 1902 – 8. 10. 1979) – індійський політичний діяч, учасник національно-визвольного руху 1930–40-х рр., один з лідерів опозиції Індійському Національному Конгресу (ІНК), засновник «Джаната парті» (ДП, Народна партія Індії). Народ. у селянській родині, був родичем *Р. Прасада* – видатного учасника антиколоніальної боротьби й першого президента Індії. Початкову освіту здобув у Патні (суч. шт. Біхар). З дитинства захоплювався філософією й індуїзмом. Був прибічником незалежності Індії. У 1919 р. приєднався до організованої *М. К. Ганді* Першої кампанії громадянської непокори. Відмовився від британської стипендії на навчання, натомість вступив до коледжу, заснованого *Р. Прасадом*. Не поділяв концепції ненасилля *М. К. Ганді*, був розчарований припиненням Першої кампанії громадянської непокори в 1922 р. Того ж року виїхав до США, вивчав філософію в Ун-ті Берклі (шт. Каліфорнія). Аби оплатити навчання, працював на фермі й фабриці. Потім навчався в Айовському й Вісконсинському ун-тах, захопився марксизмом, читав праці *М. Роя*, симпатизував СРСР. У 1929 р. Д. Нараян повернувся до Індії, вступив до Індійського Національного Конгресу (ІНК), входив до близького оточення *М. К. Ганді* і *Д. Неру*. У 1932 р. був заарештований за участь у черговій кампанії громадянської непокори. У 1934 р. був співзасновником Соціалістичної Партії Конгресу – фракції в ІНК. Тоді він відійшов від комуністичних ідей, але був переконаним соціалістом. Під час Другої світової війни закликав скористатися сприятливою ситуацією для проголошення незалежності Індії. Кілька разів заарештовувався, в т. ч. за участь у Серпневому повстанні 1942 р.

Після проголошення незалежності Індії (15. 08. 1947) Д. Нараян вийшов з ІНК і заснував Соціалістичну Партію. Серед її вимог були виробнича кооперація, самоврядування штатів, розширення прав профспілок, безоплатне наділення селян землею, гарантування мінімальної заробітної платні тощо. Водночас він відмовився від блокування з індійськими комуністами. Д. Нараян відхилив пропозицію увійти до складу уряду *Д. Неру*. Пізніше перебував в опозиції до уряду *І. Ганді*: критикував її за авторитарні методи управління, надмірний бюрократизм, економічний застій, бідність тощо. У 1974 р. він очолив протести в Біхарі, які переросли в загальнонаціональні виступи проти уряду. Д. Нараян закликав до «тотальної революції» – масового ненасильницького опору політиці ІНК. 25. 07. 1975 його заарештували, що спровокувало масові демонстрації протесту. Під їх тиском Д. Нараяна звільнили, але помістили до лікарні під нагляд. Після скасування надзвичайного стану в січні 1977 р.

заснував «Джаната – опозиційний блок», до якого увійшли партії різного спрямування – від соціалістичних до радикально націоналістичних. На парламентських виборах 16–20.03.1977 блок здобув перемогу. Д. Нараян відмовився від місця в уряді, але був його неформальним лідером.

Д. Нараян помер у Патні (шт. Біхар). У суч. Індії його шанують як «пророка народної влади», називають «Лок Наяк» («Народний герой»). У 1980 р. вийшла поштова марка з його портретом. У 1998 р. його посмертно нагородили найвищою урядовою нагородою «Бхарат Ратна». Іменем Д. Нараяна названо міжнародний аеропорт у Патні, а до сторіччя з дня народження (2002) на його честь була випущена ювілейна монета в 1 рупію.

НАРОДОМ, Ранаріт (2. 01. 1944 – 28. 11. 2021) – камбоджійський принц, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1993–97]. Син *Народома Сіанука*. Навчався в Камбоджі й кількох французьких навчальних закладах (у Марселі й Парижі). Отримав кваліфікацію магістра права. З 1970 р. перебував на державній службі. Він не схвалив переворот *Лон Нола* (18.03.1970), був учасником повстанського руху, в 1971 р. був заарештований. Після звільнення в 1973 р. виїхав до Франції, наступного року в Ун-ті Провансу захистив дисертацію з права, викладав. Після повалення режиму «червоних кхмерів» (січень 1979 р.) пішов на співпрацю з ними, боровся проти пров'єтнамського режиму Народної Республіки Кампучія. У 1989 р. очолив «Національний об'єднаний фронт за незалежну, нейтральну, мирну Камбоджу» (абр. з фр. ФУНСІНПЕК), брав участь у виробленні Паризьких угод щодо Камбоджі (1991).

Після перемоги ФУНСІНПЕК на парламентських виборах 1993 р. і коронації його батька *Народома Сіанука* Народом Ранаріт став одним з двох прем'єр-міністрів (другим був лідер марксистської пров'єтнамської Народної Партії Камбоджі *Хун Сена*). Обидва урядовці мали відмінні погляди на майбутнє країни: Народом Ранаріт прагнув орієнтуватися на соціально-економічну модель Сінгапура чи Малайзії (ринкова економіка, жорсткий політичний режим за формальної багатопартійності), тоді як для *Хун Сена* взірцем були Китай чи В'єтнам. Це спричинило конфлікт і збройні сутички, які завершилися перемогою угруповання *Хун Сена*. 9. 07. 1997 Народом Ранаріта звинуватили в державних злочинах і відсторонили від влади. Бойові дії, під час яких ФУНСІНПЕК періодично підтримували «червоні кхмери», тривали до лютого 1998 р. У березні 1998 р. Народом Ранаріта засудили (заочно) до 35 років ув'язнення за антидержавну змову, зв'язки з «червоними кхмерами» й контрабанду зброї. Утім, вирок було анульовано королівським помилюванням. Принц повернувся до камбоджійської політики, на чолі ФУНСІНПЕК перейшов в опозицію, але був змушений піти на компроміс з *Хун Сеном*. Збройні загони ФУНСІНПЕК були інкорпоровані до ЗС Камбоджі, а сам Народом Ранаріт очолив Національну Асамблею. 18. 09. 2006 його відсторонили від головування в ФУНСІНПЕК і звинуватили в корупції. Він емігрував до Малайзії, заснував партію свого імені, намагався впливати на камбоджійську політику з-за кордону. У 2014 р. повернувся до Камбоджі, наступного року знову очолив ФУНСІНПЕК, але тоді це була партія, цілком лояльна до уряду *Хун Сена*. Це спричинило невпинне падіння популярності й підтримки політика. Народом Ранаріт помер у Франції.

НАРОДÓМ, Сіамóні (народ. 14. 05. 1953) – король Камбоджі [з 2004 р.]. Син *Народома Сіанука*. З 1962 р. мешкав у Чехословаччині, закінчив початкову, середню школу й Ак. музичних мистецтв (клас танцю) в Празі. Далі вивчав кіномистецтво в Півд. Кореї. У 1977 р. повернувся до Камбоджі, був поміщений під домашній арешт «червоними кхмерами». Вийшов на волю після в'єтнамського вторгнення й повалення режиму *Пол Пота* (7. 01. 1979). У 1981 р. виїхав до Франції, де займався балетом. Далі був послом Камбоджі в ЮНЕСКО, очолював Національну організацію танцю. 14. 10. 2004 Народом Сіамоні став королем Камбоджі, але за конституцією не має реальної влади.

НАРОДÓМ, Сіану́к (31. 10. 1922 – 15. 10. 2012) – король [1941–55; 1993–2004], Голова [1960–70], прем'єр-міністр [1945; 1950; 1952–53; 1954; 1955–56; 1957; 1958–60; 1961–62] Камбоджі, Голова Державної ради Демократичної Кампучії [1975–76]. Народ. у протектораті¹ Камбоджа (Французький Індокитай) у королівській родині. Навчався в школах Пномпеня й Сайгона (суч. Хошимін, В'єтнам), Військового ун-ті Сомур у Парижі (Франція). У 1941 р. коронувався за згодою французького проницецького уряду маршала Ф. Петена. Мав номінальну владу. У березні 1945 р. за підтримки японського військового командування офіційно розірвав будь-які відносини з Францією. Внаслідок тривалих французько-камбоджійських перемовин у 1947 р. його визнали правителем Камбоджі під французьким протекторатом. Після підписання Женевських домовленостей (21. 07. 1954) і проголошення незалежності Камбоджі зрікся влади на користь батька Народома Сурамаріта. У 1955–70 рр. був прем'єр-міністром і лідером Народно-Соціалістичної Партії. Після смерті батька не коронувався, офіційно був Головою держави. Після перевороту на чолі з *Лон Нолом* (18. 03. 1970) емігрував, мешкав у Лондоні й Пекіні. Після захоплення влади в Камбоджі «червоними кхмерами» (Революційна Армія Кампучії, 17. 04. 1975) Народом Сіанук спочатку підтримав їхній режим і навіть очолив Державну Раду Демократичної Кампучії. Утім, у квітні 1976 р. він на знак протесту проти їхньої політики терору подав у відставку. Після в'єтнамського вторгнення й проголошення Народної Республіки Кампучія (січень 1979 р.) мешкав у Пекіні, створив там емігрантський уряд (1982), очолив рух опору проти пров'єтнамського режиму. Після підписання Паризьких угод (1991) і виведення в'єтнамських військ Народом Сіанук повернувся до Камбоджі, очолив Вищу Народну Раду й Тимчасовий уряд. Його партія «Національний об'єднаний фронт за незалежну, нейтральну, мирну Камбоджу» (абр. з фр. ФУНСІНПЕК) перемогла на парламентських виборах 1993 р. і встановила в країні режим конституційної монархії. 23. 03. 1993 Народом Сіанук знову став королем Камбоджі. Уряд очолили його син принц *Народом Ранаріт* і лідер пров'єтнамських сил *Хун Сен*. У конфлікті між ними підтримав сина. Коли у березні 1998 р. *Народома Ранаріта* засудили (заочно) до 35 років ув'язнення за антидержавну змову, зв'язки з «червоними кхмерами» і контрабанду зброї, він анулював вирок королівським помилюванням. 07. 10. 2004 Народом Сіанук зрікся престолу й передав владу синові *Народому Сіамоні*. Помер у Пекіні.

¹ Див. прим. на с. 9.

НАСЕР, Гамаль Абдель (15. 01. 1918 – 28. 09. 1970) – єгипетський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1954–62] і президент [1956–70] Єгипту, прем'єр-міністр і президент Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР), [1958–61). Народ. в Александрії, син поштового службовця. Навчався в школах у Каїрі й Александрії. Старшокласником поринув у політику, брав участь в акціях протесту проти підписання Британсько-єгипетського договору 1936 р. Одночасно навчався в юридичному коледжі Каїрського ун-ту й Військовій ак. Військову службу розпочав у 1938 р. у Судані, далі був інструктором у Військовій ак. у Каїрі. Учасник Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр., отримав звання полковника. Після війни фактично очолив антимонархічну організацію «Вільні офіцери». В її складі було бл. 300 офіцерів, розділених на групи по 3–5 осіб, які нічого не знали про існування й діяльність решти. Лише Г. А. Насер знав усіх членів «Вільних офіцерів». Координацію роботи груп здійснював Виконавчий комітет, який очолював офіцер з найвищим військовим званням – генерал-майор *М. Нагіб*. Тоді ж сформувалися політичні погляди Г. А. Насера, які були сумішшю націоналізму, панарабізму й ісламізму.

У ніч 22–23. 07. 1952 «Вільні офіцери» здійснили переворот («Липнева революція»), план якого розробив Г. А. Насер. *Фарук I* зрікся престолу й залишив країну. Влада перейшла до рук Ради Революційного Командування (РРК) на чолі з *М. Нагібом*, тимчасовим президентом і прем'єр-міністром Єгипту. Він вважався вождем єгипетської революції, ініціатором оновлення країни. Його заступник, міністр закордонних справ *Г. А. Насер* залишався в тіні, його роль як справжнього керівника РРК не афішувалася. Одним з перших рішень нової влади стало прийняття Закону про аграрну реформу (9. 09. 1952). Він встановлював земельний максимум у 200 федданів¹ землі. Ще 100 федданів могло перебувати у власності членів сім'ї землевласника. Надлишки вилучалися державою за викуп і продавалися безземельним і малоземельним селянам на виплат терміном на 30 років. 18. 06. 1953 набула чинності Тимчасова конституція, яка проголосила Єгипет республікою У зовнішній політиці країна орієнтувалася на США, сподіваючись на економічну й політичну допомогу. 19. 10. 1954 була укладена угода з Великою Британією про виведення англійських військ з Єгипту продовж 20 місяців від дня її підписання. Розбіжності в поглядах на майбутнє країни між більш поміркованим *М. Нагібом* і більш радикальним Г. А. Насером переросли в конфлікт, в якому гору взяв молодий і більш енергійний полковник. У листопаді 1954 р. він усунув *М. Нагіба* з усіх посад і став фактичним правителем Єгипту.

28. 03. 1955 Г. А. Насер сформулював принципи «єгипетської революції»: 1) ліквідація імперіалізму, 2) ліквідація феодалізму, 3) ліквідація монополій, 4) встановлення соціальної справедливості, 5) створення сильної національної армії, 6) встановлення дійсно демократичної системи. Нова конституція (23. 06. 1956) проголосила Єгипет республікою, єгипетський народ – частиною арабської нації, наділила президента значними повноваженнями. Г. А. Насер розпочав переговори з США й МБРР про кредити на економічні проєкти, зокр., на будівництво Асуанської ГЕС на Нілі. Г. А. Насер також шукав сучасної зброї

¹ Див. прим. на с. 334.

в умовах конфлікту з Ізраїлем. США відмовили Єгипту в цьому, після чого Каїр звернувся до СРСР. Тоді США й МБРР остаточно відмовили Єгипту в допомозі. У відповідь Єгипет 26. 07. 1956 оголосив про націоналізацію Суецького каналу, плануючи спрямувати доходи від його експлуатації на індустріалізацію. 44% акцій каналу належало британському уряду, 52% – французьким власникам, незначна частина – США, що купили їх у Ватикану. Щороку Суецький канал давав компанії 35 млн. ф. ст., з яких Єгипет отримував лише 1 млн. Уряд Єгипту гарантував свободу судноплавства каналом, а власники акцій мали отримати компенсацію. Великі держави спробували оскаржити це рішення, Велика Британія скликала в Лондоні нараду, на якій США запропонували вивести Суецький канал з-під контролю Єгипту й передати його під міжнародне управління. Але РБ ООН підтвердила суверенітет Єгипту над каналом (жовтень 1956 р.). Тоді Британія й Франція здійснили інтервенцію проти Єгипту, яку підтримав Ізраїль («Суецька криза», 29. 10 – 15. 11. 1956). На допомогу прийшов СРСР: М. С. Хрущов погрожував участю «радянських добровольців» у бойових діях на боці Єгипту. «Суецька криза» завершилася на користь африканської країни. Ці події остаточно визначили орієнтацію Г. А. Насера на СРСР.

У к. 1950-х рр. Г. А. Насер розпочав «єгиптизацію» економіки. Держава викупила контрольні пакети акцій іноземних підприємств, далі націоналізувала за викуп великі єгипетські промислові, будівельні, транспортні компанії. Так виник державний сектор, який посів панівні позиції. Інтенсивно здійснювалась індустріалізація, в чому значну допомогу Єгипту надав СРСР. 27. 12. 1958 була підписана угода про спорудження Асуанського гідроенергетичного комплексу, на що СРСР надав кредит у 90 млн. руб. 27. 08. 1970 було виділено ще 202,5 млн. руб. Радянськими фахівцями був розроблений проект ГЕС на 12 турбін потужністю 175 тис. кВт кожна, споруда якої була вирубана в скелі. Іригаційна система складалася з озера (назване на честь Г. А. Насера), трьох головних і 8-ми тис. додаткових польових каналів. За сприяння ЮНЕСКО історичні пам'ятки були перенесені в інше місце. Асуанський комплекс став основою господарства Єгипту й після закінчення будівництва приносив до державного бюджету 1 млрд. ф. ст. на рік. Країна розпочала експорт електроенергії до Сирії, Йорданії, Саудівської Аравії, Туреччини. Посівні площі збільшилися на 30%. Загалом же СРСР збудував в Єгипті 150 промислових, сільськогосподарських і навчальних об'єктів, а до початку 1970-х рр. у країні було побудовано понад 1 тис. нових господарських об'єктів. В економіці Єгипту, поряд з державним, працював і приватний сектор, переважно дрібні й середні майстерні, заклади обслуговування й торгівлі. У 1960-х рр. були прийняті доповнення до Закону про аграрну реформу 1952 р. Земельний максимум скорочувався до 50 федданів на власника й 100 федданів на його родину. З 1964 р. компенсація за вилучену землю скасовувалась, а викупні платежі для селян знижувались на 75%. Держава заохочувала створення селянських кооперативів. Великого значення надавалось освоєнню нових земель і створенню державних господарств у пров. Ат-Тахір (у Лівійській пустелі на півд. зах. від дельти Нілу) і в районі Асуанської греблі.

Г. А. Насер критично ставився до багатопартійності й прагнув створити єдину партію, яка б виражала інтереси всіх єгиптян. Спочатку така роль

відводилася «Національному конгресу народних сил», який прийняв програму «Хартія національних дій» (1962). Головною метою проголошувалася побудова «єгипетського соціалізму». Підкреслювався його національний характер, принципова відмінність від комунізму, неприйняття диктатури пролетаріату, повага до ісламських цінностей. У 1962–63 рр. виникла «насерівська» партія Арабський Соціалістичний Союз, яка монополізувала владу в країні. Поступово встановився режим особистої влади Г. А. Насера. Президент став центром політичної системи, а демократичні інститути мали другорядний характер. Головною опорою режиму були силові відомства. Опозиція всіляко переслідувалася. У зовнішній політиці Г. А. Насер орієнтувався на СРСР, але з прагматичних міркувань. Він не був марксистом (серед політв'язнів в Єгипті було чимало комуністів), взяв з нього лише націоналізацію економіки. В СРСР він убачав лише гаранта суверенітету Єгипту. Водночас під час візиту до Каїра в травні 1964 р. М. С. Хрущов нагородив Г. А. Насера Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. Згідно з його геополітичною концепцією, Єгипет був центром трьох кіл: арабського, африканського й мусульманського, а тому претендував на особливу роль в арабському світі. Практичним втіленням цього стало об'єднання Єгипту й Сирії в Об'єднану Арабську Республіку (1958–61). Інші арабські країни (пропозиції були надіслані Іраку й Ємену) відкинули цю ідею. Єгипет підтримував палестинців у Близькосхідному конфлікті. Під час Арабсько-ізраїльської («Шестиденної») війни 1967 р. Єгипет, окрім людських і військових втрат і збитків, втратив Синайський пів-в і сектор Гази.

У к. 1960-х рр. модель «єгипетського соціалізму» себе вичерпала. Країна переживала затяжну кризу. Державний сектор працював неефективно. На загальний стан економіки негативно вплинули наслідки війни 1967 р.: закриття Суецького каналу, втрата нафтопромислів на Синайському пів-ві, припинення надходжень прибутків від туризму. Єгипет потребував фінансової допомоги. Сподіваючись на її отримання, Г. А. Насер змушений був піти на примирення з монархами Аравійського півострова, яких він завжди критикував за деспотизм. В останні роки життя він говорив про можливість поліпшення відносин із США та ін. зах. країнами. Г. А. Насер раптово помер від серцевого нападу.

У суч. Єгипті зберігається в цілому добра пам'ять про Г. А. Насера, який звільнив країну з-під британського впливу й сприяв модернізації. З іншого боку, диктаторський режим, тисячі політв'язнів тощо є підставами для його критики.

НАСРАЛЛА́, Хасáн (народ. 31. 08. 1960) – ліванський релігійний і політичний діяч, лідер шіїтської партії й терористичної організації «Хезболла» («Партія Алліха», з 1992 р.). Народ. у м. Бурдж Хаммуд (сх. передмістя Бейрута) в родині сеїдів¹, яка, втім, не була надто релігійною, мусульманин-шіїт. З дитинства захоплювався богословською літературою, вивчав ісламську доктрину й історію цієї релігії. Навчався в школі Аль-Наджа й державній школі в християнському р-ні Бейрута. Коли в Лівані розпочалася громадянська війна (1975–90), родина переїхала до Ель-Базуріє, там він закінчив державну школу й приєднався до шіїтської організації «Амаль» («Рух пригнічених») *М. Садра*.

¹ Див. прим. на с. 48.

Далі навчався в шиїтській семінарії в м. Баальбек (долина Бекаа). У 1977 р. відбув до Ен-Наджафа – релігійного й освітньо-культурного шиїтського центру в Іраку. Навчання там не закінчив, оскільки в 1979 р. *С. Хусейн* видворив з країни багатьох шиїтських діячів, у т. ч. *Р. Хомейні*. Х. Насралла повернувся до Лівану, викладав у школі при «Амаль».

У 1983 р. Х. Насралла вступив до лав «Хезболли». У 1989 р. він відбув до Ірану, закінчив декілька релігійних навчальних закладів у головному шиїтському центрі країни Кумі. Там він зміцнився в переконанні, що іслам здатен вирішити всі проблеми ліванського (й взагалі людського) суспільства. Повернувся до Лівану, після смерті А. Аль-Мусаві очолив «Хезболлу». Він зосередився на створенні потужної військової організації, для цього налагодив тісні контакти з урядами й спецслужбами Ірану й Сирії. «Хезболла» поступово встановила контроль над Півд. Ліваном. Ракетами з великою дальністю враження «Хезболла» регулярно обстрілювала Ізраїль, реакцією на що стала операція «Зведення рахунків» (25–31.07.1993). Ізраїльська авіація й ракетні сили зруйнували більшість об'єктів воєнної інфраструктури «Хезболли», сторони уклали перемир'я, проте Х. Насралла не дотримався його. Це спровокувало наступну операцію Ізраїлю «Грона гніву» (11–27.04.1996): були заблоковані ліванські порти, літаки ізраїльських ВПС завдали ударів по позиціях «Хезболли» й сирійській військовій базі. Знову було укладене перемир'я, проте й цього разу ненадовго. Після рішення ізраїльського уряду *Е. Барака* про виведення військ з Півд. Лівану «Хезболла» швидко захопила позиції Армії Півд. Лівану, яку до цього підтримували ізраїльські війська. Це значно посилило авторитет Х. Насралли й очолюваної ним організації в арабському світі: мовляв, це була сила, яка звільнила Ліван від ізраїльської окупації. «Хезболла» швидко перетворилася на «державу в державі», з якою не можна було не рахуватися. На поч. ХХІ ст. вона мала 10 моторизованих і 6 піхотних батальйонів (по 2,5 тис. бійців), озброєних бл. 1 тис. РСЗВ і бл. 100 тис. ракет до них, ствольною артилерією, БПЛА, протикорабельними ракетами, ПТРК і ПЗРК. Озброєння переважно радянського й російського виробництва надходило з Сирії, Ірану й, можливо, РФ. «Хезболла» має власні супутниковий канал «Аль-Манар» («Маяк») і радіостанцію «Аль-Нур» («Світло»), які фінансуються Іраном і через які здійснюється пропаганда «ісламської революції». На підконтрольних територіях «Хезболла» створила мережу лікарень і шпиталів, шкіл і освітніх центрів, на які також ідуть мільйони дол. Функціонує «Інститут мучеників» («Аль-шахід»), який надає допомогу й освіту сім'ям загиблих бойовиків. Важливим джерелом прибутків «Хезболли» є контрабанда наркотиків і зброї. Особисті статки Х. Насралли оцінюють у 250 млн. дол.

Попри те, що «Хезболлу» визнали терористичною організацією в більшості держав світу (в т. ч. Єгипті, Бахреїні, Саудівській Аравії), Х. Насралла увійшов до ліванської публічної політики. У 2005 р. він очолив виборчий список «Хезболли» й провів до ліванського парламенту 23 депутати, сам отримав пост міністра енергетики й водних ресурсів. Діяльність «Хезболли» спровокувала т. зв «Другу ліванську війну» (12.07–14.08.2006), в якій Ізраїль протистояв не державі Ліван, а терористичній організації «Хезболла». Дії Ізраїлю схвалили

Йорданія, Єгипет, Саудівська Аравія, проте деякі ліванські політики підтримали Х. Насраллу. У липні 2006 р. він підписав домовленість з *М. Ауном* «про взаєморозуміння». «Хезболла» підтримала режим *Б. Аль-Асада* в громадянській війні в Сирії, в якій загинув племінник Х. Насралли. Відомо також про опорні бази «Хезболли» на Кубі, в Парагваї, Бразилії, Аргентині й Венесуелі. Бойовики організації були відповідальні за напад на посольство Ізраїлю в Аргентині.

НАХХА́С-ПАША́, Мустафа́ (15. 06. 1879 – 23. 08. 1965) – єгипетський політичний і державний діяч, 5 разів обіймав пост прем'єр-міністра [1928; 1930; 1936–37; 1942–44; 1950–52]. Син торговця, закінчив Хелуанську юридичну школу, працював адвокатом. У 1904 р. його призначили суддею м. Танта. У 1919 р. вступив до патріотичної партії «Вафд», за що його позбавили юридичної практики. У 1921–23 рр. перебував у вигнанні на Сейшельських о-вах. У 1923 р. М. Наххас-паша став депутатом Палати представників, наступного року – міністром комунікацій, у 1927 р. – спікером Палати представників. У 1928 р. вперше очолив уряд [16. 03 – 27. 06. 1928], одночасно був міністром внутрішніх справ. Він намагався стабілізувати політичну ситуацію, покращити відносини з Великою Британією, скасував закон 1925 р. про обмеження свободи зібрань. Утім, під тиском британського верховного комісара він скасував останнє рішення й подав у відставку. Після перемоги «Вафд» на виборах 1929 р. М. Наххас-паша вдруге став прем'єр-міністром [1. 01 – 20. 06. 1930]. Цей уряд відкрив Каїрську фондову біржу, провів реформу тарифів, започаткував аграрну реформу та розробив нове трудове законодавство. Однак через конфлікт з Великою Британією навколо Судану король *Фуад I* відправив уряд у відставку. Третій кабінет М. Наххаса-паші [9. 05. 1936 – 29. 12. 1937] також ініціював комплекс реформ: оголосив амністію політв'язням, запровадив 20% знижку на всі кредити дрібним фермерам тощо. У 1936 р. Єгипет уклав нову угоду з Великою Британією, за якою британські війська виводилися з Єгипту, обмежені контингенти залишались у зоні Суецького каналу, Каїрі та Александрії. Замість Верховного Комісара Лондон мав представляти у Каїрі посол. Того ж року країна увійшла до Ліги Націй. Цього разу радикальні сили звинуватили голову уряду в «змові» з Великою Британією, в листопаді 1937 р. на нього вчинив замах бойовик організації «Молодий Єгипет». М. Наххас-паша подав у відставку. Наступного разу він очолив уряд під час Другої світової війни [6. 02. 1942 – 27. 01. 1944], після відсторонення британцями уряду Х. Сіррі-паші (він симпатизував Третьому Рейху й Італії). Проте той уряд перебував під повним контролем британського військового командування. Утім, саме тоді М. Наххас-паша висунув ідею створення ЛАД. Після парламентських виборів 1950 р. він востаннє став прем'єр-міністром [12. 01. 1950 – 27. 01. 1952]. М. Наххас-паша ініціював перегляд умов Британсько-єгипетського договору 1936 р. (вимагав повного виведення британських військ), почав переговори з СРСР щодо Договору про ненапад. Після антибританських виступів у Каїрі 20. 01. 1952 (тоді загинули десятки європейців) король *Фарук I* відправив уряд у відставку, а М. Наххаса-пашу – до в'язниці. Високий авторитет М. Наххаса-паші засвідчили його похорони: вони перетворилися на політичну демонстрацію, єгиптяни несли плакати зі словами: «Немає лідера після Вас, Наххас!»

НГАВА́НГ ЛОБСА́НГ ЧО́КЫЇ НЬЇМИ ТЕНЗІ́Н ВАНГЧУ́Г (Богдо-Геген VIII; 1869 – 17. 04. 1924) – монгольський релігійний, політичний і державний діяч, восьмий Халха-Джебцзундамба-хутухта (голова ламаїстської¹ сангхи² Монголії, Богдо-Геген VIII), теократичний правитель Монголії (Богдохан) [1911–21], «правитель Монголії з обмеженими повноваженнями» [1921–24]. Народ. у родині тибетського чиновника через рік після смерті Богдо-Гегена VII. Раннє дитинство провів у Лхасі, в палаці Далай-лами. Там же був визнаний хубілганом³ і проголошений новим головою монгольських буддистів. У 1875 р. придбув до Урги (суч. Улан-Батор), де одразу ж вступив у конфлікт з китайською адміністрацією. На знак протесту проти засилля китайців в Урзі (там була резиденція Богдо-гегена) він переніс свою ставку до давнього монастиря Ерден-Дзу на околиці м. Хорхорин у центр. Монголії. Попри в цілому антикитайську позицію, Богдо-Геген VIII не вирізнявся політичною активністю. Утім, ламаїзм відіграв важливу роль у консолідації монголів під час дугуйланського руху⁴ ост. трет. XIX – на поч. XX ст., тож ламаїстський лідер став своєрідним символом боротьби за незалежність.

¹ Ламаїзм (тибетський буддизм) – напрямок у буддизмі, характерний для Тибету, прилеглих до нього областей Гімалаїв, а також сх. регіонів Центр. Азії. Становить комплекс учень і медитативних практик, притаманних буддизму Махаяни («Велика колісниця»). Характерною відмінною рисою його є передача Вчення, а також духовної й світської влади в рамках тулку (див. прим. на с. 349) видних буддійських діячів. У своєму розвитку ця ідея призвела до об'єднання духовної й світської влади в інституті Далай-лами. Головним засобом досягнення просвітлення в тибетському буддизмі вважається таємна мантра. При цьому вважається, що шлях таємної мантри значно могутніший за інші способи й може привести до просвітлення не за багато перероджень, а в межах одного людського життя. У тибетському буддизмі особлива роль відводиться інституту лам (див. прим. на с. 133), без допомоги яких людина не здатна досягти нірвани.

² Сангха (санск. «збори», «множинність») – загальна назва буддійської общини. У вузькому розумінні сангха – сонм істот, що досягли певного ступеню просвітленості. У широкому розумінні під сангхою розуміють «чотирьохскладову сангху», яка об'єднує монахів і монашок, мирян і мирянок, тобто всю буддійську спільноту держави чи навіть світу.

³ Хубілган – у тибетському буддизмі (ламаїзмі) «переродженець». Хубілганами в Монголії проголошувалися переважно світські особи й залежно від сфери, в якій вони досягли успіхів, цивільній чи духовній, їм жалувався титул «хутухта» або «геген».

⁴ Дугуйланський рух (від монг. «коло») – форма народного руху в Монголії, яка розвинулась у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Перші осередки дугуйланів виникли у Внутрішній Монголії під впливом Тайпінського руху, звідки перекинулися до Халхи. Характерною особливістю дугуйланів була абсолютна рівність усіх учасників, незалежно від соціального статусу й віку. На зборах усі сідали колом, так само по колу підписували документи й петиції. Ці дві обставини (ідея рівності й підписи під документами) спростовують головну тезу марксистської історіографії про аратський (див. прим. на с. 98; арати в Монголії майже стовідсотково були неписьменними) й «антифеодальний» характер руху. Окрім аратів, у русі були задіяні лами (див. прим. на с. 133) й родова аристократія. Дугуйланський рух став специфічною в монгольських умовах того часу формою протесту проти погіршення економічного становища внаслідок насильницького відкриття Китаю й зміни політики Цинів щодо Монголії в ост. третині XIX ст. Рух, зародившись як соціальний, швидко набув антикитайського й антиманьчжурського характеру. Форми протесту дугуйланів були найрізноманітнішими – від петицій і відмови від сплати податків до збройних повстань (особливо на межі XIX – XX ст.).

Сінхайська революція в Китаї (1911–12), під час якої було повалено маньчжурську династію Цин (12. 02. 1912), створила сприятливі умови для монгольського визвольного руху. 27–28. 08. 1911 в Урзі відбулася зустріч впливових лам¹ і ханів, на якій фактично головував Богдо-Геген VIII. На з'їзді було ухвалено рішення про незалежність Зовнішньої Монголії (Халхи) від Китаю й відрядження місії до Санкт-Петербурга з закликом підтримати цей крок. 1. 12. 1911 було проголошено незалежність Монголії, китайський гарнізон Урги здався без опору. 29. 12. 1911 Богдо-Геген VIII був проголошений правителем країни під титулом «Богдо-хан». Його владу визнали всі аймаки Зовнішньої Монголії, розглядалася можливість поширення влади Богдо-хана й на Внутрішню Монголію. У Монголії встановився теократичний режим, до складу уряду вперше з XIII ст. не увійшов жоден представник «золотого роду» Чингізидів і взагалі жоден хан. Утім, незалежність Монголії визнав лише самопроголошений Тибет. Серією договорів 1912–15 рр. Російська імперія, Японія й Китай визнали Монголію автономією в складі Китаю під російським протекторатом². Росія була гарантом недоторканості автономії Монголії й її головним фінансово-економічним донором. Уряд Богдо-хана повністю залежав від російської допомоги. Після жовтневого перевороту 1917 р. і початку громадянської війни Росія усунулася від монгольських справ, чим скористався Китай. У к. 1918 – на поч. 1919 р. Монголію окупували війська генерала Сюй Шучжена, Богдо-хан опинився під домашнім арештом у своїй резиденції в Урзі. У лютому 1921 р. Монголію звільнили від китайської окупації російські «білі» війська *Р. Ф. Унгерна фон Штернберга*. Богдо-хан повернувся до влади, сформував новий уряд і навіть ініціював низку реформ. Після поразки *Р. Ф. Унгерна фон Штернберга* й взяття Урги військами Монгольської Народної Партії (МНП) за підтримки російських більшовиків Богдо-хан знову опинився під домашнім арештом. 10. 07. 1921 МНП створила уряд на чолі з *Бодоо Д.* і змусила Богдо-хана підписати «Клятвенну угоду» (1. 11. 1921). Згідно неї влада Богдо-хана була номінальною, він оголошувався «монархом з обмеженими повноваженнями». За кілька років він помер від онкологічного захворювання, після чого Монголія була проголошена Народною Республікою (13. 06. 1924).

Після смерті Богдо-Гегена VIII було заборонено пошук нових тулку³, новий Богдо-геген не був призначений. Ця заборона була знята лише на поч. 1991 р. Наступного року Монголія отримала Богдо-Гегена IX.

НГЕМА́ БІЙОГО, Франціско Ма́сіас (1. 01. 1924 – 29. 09. 1979) – гвінейський політичний і державний діяч, перший президент Екваторіальної

¹ Див. прим. на с. 133.

² Див. прим. на с. 9.

³ Тулку (санск. «феноменальне тіло»), монгольський відповідник – «хубілган». Під тулку розуміють одне з трьох тіл Будди, форма прояву Будди в повсякденні, його реінкарнацію. Інститут тулку не має аналогів у світі. У політичному аспекті – це альтернатива інституту кровно-родинного (династійного) успадкування й виборів при висуванні політичних і релігійних лідерів. Система тулку в Тибеті набула розвитку в XIII ст. і стала важливою складовою ламаїзму (див. прим. на с. 348). У Тибеті реінкарнованими втіленнями бодхісатви вважається Далай-лама, в Монголії – Богдо-геген, які, помираючи, реінкарнуються у своїх наступниках.

Гвінеї [1968–79], один з найбільш одіозних африканських диктаторів. Народ. у Монгомо (Ріо-Муні, континентальна частина колонії Іспанська Гвінея), етнічний фанг¹. Не мав особливих здібностей до навчання чи лідерських якостей (екзамен на державного службовця склав з 4-ої спроби), проте завдяки лояльності до іспанців зробив кар'єру в колоніальній адміністрації. У 1960 р. був призначений алькальдом (мером) Монгомо. Після здобуття незалежності Екваторіальною Гвінеєю (12. 10. 1968) Ф. М. Нгема Бійого очолив коаліційний уряд і став президентом. У лютому 1969 р. він спровокував антиіспанські погроми, від яких європейці масово тікали з країни, залишивши все майно. Ті посадовці, які намагалися хоча б якось пом'якшити ситуацію, підпали під репресії. Після цього він розпустив уряд, наказав стратити 10 з 12 міністрів. До нового уряду увійшли винятково родичі президента, його племінник *Т. О. Нгема Мбасого* очолив Національну гвардію. Родичі й наближені до Ф. М. Нгема Бійого також стали власниками плантацій кави й какао, якими до цього володіли іспанці. Відтоді влада президента стала фактично необмеженою. У липні 1970 р. він запровадив однопартійність, правлячою була Єдина Національна Партія Трудящих, членами якої мали бути всі дорослі громадяни країни. 12. 07. 1973 набула чинності нова конституція, яка зробила владу президента довічною й нічим необмеженою. Одночасно він був міністром оборони, державної безпеки, народного будівництва, призначав усіх чиновників і суддів, видавав декрети, які мали силу закону. Терор і репресії стали буденністю, в країні з населенням 300 тис. осіб бл. 50 тис. були ув'язнені або страчені, 125 тис. – емігрували. Економіка держави була повністю одержавлена, як і власність іноземців. У 1975 р. було ухвалено закон, за яким частка держави в будь-якій компанії чи фірмі мала бути не меншою за 50%. Держава встановила монополію на торгівлю. Це призвело до повної дезорганізації економіки, регулярну заробітну платню отримували президент, військовослужбовці й поліціанти. Більшість міністерств і відомств не працювали через відсутність фінансування. У 1976 р. за наказом Ф. М. Нгема Бійого привселюдно стратили директора Національного Банку, після чого він закрився. Всі грошові запаси країни президент тримав у себе вдома. Силовики захоплювали в заручники іноземних туристів і дипломатичних представників, за яких вимагали викуп. Президент Екваторіальної Гвінеї зневажав освіту, іноземну культуру й інтелектуалів загалом, тому в країні були закриті всі бібліотеки, було заборонено друк газет і журналів, роботу друкарень взагалі. У 1974 р. були закриті всі школи при католицьких місіях, державні ж не працювали через брак фінансування. Таких зручностей, як водопостачання чи електрика, як і більшості товарів широкого вжитку, в Екваторіальній Гвінеї не було. Тотальний контроль і цензура поєднувалися з культом особи Ф. М. Нгеми Бійого. У кожній католицькій церкві висів його портрет, священники під час кожної проповіді говорили щось на кшталт: «Бог створив Екваторіальну Гвінею завдяки Франциско Масіасу». На честь себе він назвав о. Фернандо-По (о. Масіас Нгема Бійого). У зовнішній політиці балансував між СРСР і Заходом, підтримував національно-визвольний рух у португальському Сан Томе і Прінсіпі, особливо «дружив» з КНДР (туди після відсторонення від влади втекла його родина).

¹ Див. прим. на с. 107.

У к. 1970-х рр. очевидними стали ознаки розумової слабкості Ф. М. Нгеми Бійого: він часто розмовляв сам із собою й страченими ним посадовцями, недочував, у нього виникли проблеми з координацією рухів. Він перебрався до села, увесь валютний запас держави ховав у джунглях. У червні 1979 р. до нього прийшли 11 офіцерів Національної гвардії зі скаргою на не виплату заробітної платні за останні роки. Ф. М. Нгема Бійого наказав їх розстріляти. 3. 08. 1979 *Т. О. Нгема Мбасого* здійснив військовий переворот. Ф. М. Нгема Бійого якимось дивом утік з двома валізами грошей (решту валютного запасу він спалив). За два тижні його схопили, він постав перед судом. Ф. М. Нгема Бійого розстріляли, проте, оскільки в Екваторіальній Гвінеї вірили, що він був чаклуном, розстрільну команду запросили з Марокко.

НГЕМА́ МБАСО́ГО, Теодóро Обіа́нг (народ. 5. 06. 1942) – гвінейський військовий, політичний і державний діяч, президент Екваторіальної Гвінеї [з 1979 р.]. Народ. в Акаокане (Ріо-Муні, континентальна частина колонії Іспанська Гвінея), етнічний фанг¹. Племінник першого президента держави *Ф. М. Нгеми Бійого*. Отримав військову освіту, був призначений дядьком керівником Національної гвардії. Т. О. Нгема Мбасого був виконавцем більшості злочинних наказів президента. Так, 8. 01. 1976 він особисто наказав силовикам штурмувати посольство Нігерії, тоді загинуло 11 громадян цієї країни. У грудні того ж року він особисто заарештував і стратив понад 100 осіб, незадоволених політикою уряду. 3. 08. 1979 підполковник Т. О. Нгема Мбасого здійснив військовий переворот, відсторонив від влади, а потім розстріляв *Ф. М. Нгеми Бійого*. 12. 10. 1979 він офіційно став президентом Екваторіальної Гвінеї, 6 разів (востаннє в листопаді 2021 р.) переобирався, хоча з 1993 р. в країні формально запроваджена багатопартійність, з 1996 р. вибори, також формально, були вільними. На всі більш-менш важливі пости призначив родичів і близьких осіб, створив культ власної особи. У 2003 р. радіо Екваторіальної Гвінеї оголосило, що Т. О. Нгема Мбасого «подібний Богу на небесах». Економічним опертям режиму є нафта (відкрита на шельфі в 1991 р.), яку видобувають російські компанії (після візиту Т. О. Нгема Мбасого до Росії в червні 2011 р.). Він пережив декілька спроб військових переворотів (2004, 2009 рр.). За версією американського журналу *Parade*², президент Екваторіальної Гвінеї посідав 6-е місце серед найгірших диктаторів світу. За даними *Forbes*³, його статки становлять 600 млн. дол. (8-е місце серед найзаможніших правителів світу). У 2016 р. місцева газета звинуватила його в канібалізмі. Головного редактора заарештували, його доля невідома.

НГО Дінь Д'єм (3. 01. 1901 – 2. 11. 1963) – в'єтнамський політичний і державний діяч, президент Республіки В'єтнам (Півд. В'єтнам) [1955–63]. Народ. у Хюе (Французький Індокитай) в аристократичній родині. Його батько був міністром обрядів і радником при імператорові Тхань-Тхай-Фе-Де. Навчався в католицькій місіонерській школі, Французькій школі права й адміністрування

¹ Див. прим. на с. 107.

² Див. прим. на с. 224.

³ Див. прим. на с. 69.

в Ханой. З 1929 р. перебував на службі у французькій колоніальній адміністрації, був губернатором пров. Бінътхуан, міністром в уряді *Бао-Дай-Де*. Звільнився з служби на знак протесту проти небажання французької адміністрації розширити автономію В'єтнаму. У 1945 р. був заарештований діячами «Ліги незалежності В'єтнаму» («В'єтмінь»). У 1947 р. заснував Фронт Національної Єдності, після його заборони емігрував до Бельгії й далі до США.

Після підписання Женевських угод і поділу В'єтнаму по 17-й паралелі Нго Дін Д'єм повернувся до Півд. В'єтнаму, був радником короля *Бао-Дай-Де*, далі – прем'єр-міністром. Після ліквідації монархії 28.10.1955 став президентом Республіки В'єтнам. Одночасно був міністром оборони й головнокомандувачем ЗС. Нго Дін Д'єм створив авторитарний режим, заборонив діяльність політичних партій. Водночас він ініціював низку реформ, найбільш важливою з яких мала стати аграрна. Її здійснення було покладено на радника з США В. Ладежанського. Він відповідав за аграрну реформу на Тайвані, яка дала поштовх «економічному диву», проте в Півд. В'єтнамі реформа провалилася. Нго Дін Д'єм боровся з «Національним фронтом визволення Південного В'єтнаму» («В'єтконг»), який підтримував Півн. В'єтнам. Через свій безкомпромісний католицизм він вступив у конфлікт з буддиською сангхою¹. Його політикою була незадоволена більшість населення країни. Маніфестації проти диктаторського режиму, публічні акти самоспалення буддиських монахів, все більше втягнення США у в'єтнамську політику мали наслідком військовий переворот 2.11.1963. Є версія, що заколотників підтримувало ЦРУ, проте переконливих доказів цьому немає. Нго Дін Д'єм був убитий, влада перейшла до Тимчасового уряду, а насправді – до військової хунти.

НГУАБІ, Маріан (31.12.1938 – 18.03.1977) – конголезький військовий, політичний і державний діяч, голова [з 1968 р.] й президент [1969–77] Народної Республіки Конго (НРК, суч. Республіка Конго). Народ. у бідній селянській родині в Французькому Конго (Французька Екваторіальна Африка), етнічний мбоші². Початкову освіту здобув у Форт-Руссе (суч. Овандо). У 1953–57 рр. навчався в Школі військової підготовки ім. генерала Леклерка в Браззавілі, далі служив у колоніальних військах в Убангі-Шарі (суч. ЦАР) і Камеруні. Після здобуття Конго незалежності (15.08.1960) продовжив військове навчання у Франції, служив у ЗС Конго. М. Нгуабі був прибічником ортодоксального марксизму, в 1966 р. став членом ЦК правлячого Народного Руху Революції. Він координував діяльність проурядових воєнізованих формувань, мав великий вплив на офіцерське середовище й фактично був лідером опозиції режиму *А. Массамби-Дебі* (орієнтувався на Кубу й КНР). З часом між ним і президентом розгорівся конфлікт, президент наказав заарештувати М. Нгуабі, проте 31.07.1968 той утік з-під варти. 4.08.1968 між *А. Массамбою-Дебі* й М. Нгуабі відбулися переговори, внаслідок яких він очолив уряд, а *А. Массамба-Дебі* став його рядовим членом. 31.12.1968 президентом Республіки Конго проголосили М. Нгуабі.

¹ Див. прим. на с. 348.

² Мбоші – народ групи банту (див. прим. на с. 211) в сер. течії р. Конго, чисельність – бл. 270 тис. осіб.

На відміну від попередника, М. Нгуабі орієнтувався на радянську модель соціалізму, що визначило внутрішню й зовнішню політику країни. Був встановлений однопартійний режим, який здійснював тотальний ідеологічний контроль над суспільством. У 1969 р. постала правляча Конголезька Партія Праці (КПП), яка спиралася на «Союз конголезької соціалістичної молоді», «Конголезьку конфедерацію профспілок», «Революційний союз конголезьких жінок». У 1970 р. було здійснено націоналізацію всіх господарських структур, їх діяльність контролювали «революційні комітети». Зовнішній політиці М. Нгуабі були притаманні орієнтація на СРСР, відвертий антизахідний курс і антифранцузька риторика, конфлікти з африканськими прозахідними режимами. У країні виникли бази «Народного руху за визволення Анголи» (абр. з порт. МПЛА), М. Нгуабі тісно контактував з його лідером, а пізніше президентом Анголи *А. Нето*, а також з кубинським очільником Ф. Кастро. Експерименти в економіці, жорсткий бюрократизм, трайбалізм (вищі державні пости посідали переважно мбоші) зумовили формування опозиції навіть у правлячій КПП. Вже в 1971 р. у країні відбулося кілька страйків і демонстрацій студентів і школярів, які були жорстко придушені. Влада також попередила кілька спроб державного перевороту. У пам'ять про репресованих учасників одного з них (22. 02. 1972) опозиція створила «Рух 22 лютого». У країні розпочалися фактична громадянська війна. На поч. березня 1977 р. *А. Массамба-Дебі* надіслав М. Нгуабі листа з закликом скласти повноваження. За кілька днів президента застрелили в приміщенні Генерального Штабу спецпризначенці, пов'язані з *А. Массамбою-Дебі*. Утім, обставини тих подій до кінця не з'ясовані.

Наступні уряди дотримувалися запропонованого М. Нгуабі курсу до поч. 1990-х рр. У Конго склався справжній його культ, над його могилою спорудили мавзолей, ім'я М. Нгуабі носить університет у Браззавілі.

НГУЕ́Н Ван Тьє́у (5. 04. 1923 – 29. 09. 2001) – в'єтнамський військовий, політичний і державний діяч, президент Республіки В'єтнаму (Півд. В'єтнам) [1967–75]. Народ. у католицькій родині дрібного землевласника. В юному віці вступив до «Ліги незалежності В'єтнаму» («В'єтмінь») на чолі з *Хо Ши Міном*. Утім, він швидко розчарувався в марксистській ідеології партії і в її орієнтації на СРСР, тому вийшов з її складу. У 1949 р. закінчив Військову ак. у Хюе. На час поділу В'єтнаму за Женевськими угодами (1954) був полковником ЗС Республіки В'єтнам (Півд. В'єтнам). Поступово став впливовою політичною фігурою, за урядування Нгуен Као Кі (1965–67) був фактичним головою держави. 3. 09. 1967 Нгуен Ван Тьєу був обраний президентом і перебував при владі майже до падіння Сайгона (суч. Хошимін) під ударами армії Півн. В'єтнаму й загонів «Національного фронту визволення Південного В'єтнаму» («В'єтконгу») 30. 04. 1975. Він зосередив у своїх руках усю владу, урізав повноваження парламенту. Через авторитарний режим і високий рівень корупції опозиція бойкотувала вибори 1971 р. 21. 04. 1975 Нгуен Ван Тьєу залишив Сайгон і через Тайвань і Велику Британію вилетів до США. Осів у м. Ньютон (шт. Массачусетс), де мешкав до смерті.

НÉРУ, Джавахарлáл (14. 11. 1889 – 27. 05. 1964) – індійський політичний і державний діяч, один з лідерів національно-визвольного руху,

президент Індійського Національного Конгресу (ІНК, 1927; 1929–64), прем'єр-міністр домініону¹ Індійський Союз [1947–50], перший прем'єр-міністр Індії [1950–64]. Народ. в Аллахабаді в родині кашмірських брахманів². Його батько *М. Неру* був успішним адвокатом і впливовим політиком. Д. Неру навчався в престижній лондонській школі «Херроу» й на юридичному ф-ті Кембриджського ун-ту (Велика Британія). У 1916 р. одружився з Камалою Каул, родина мала єдину доньку, *І. Ганді*. Тоді ж Д. Неру підпав під вплив *М. К. Ганді*, який став його політичним наставником. Під час Першої кампанії громадянської непокори (1919–22) Д. Неру став активним діячем ІНК. Він, рафінований інтелігент, кол. лондонський «денді» мандрував країною потягом, автомобілем, на возі й навіть пішки. Він уперше побачив справжню Індію. Д. Неру згадував пізніше про свій подив, коли дізнався, що селяни індійської глибинки не розуміли слів «сніданок», «обід» чи «вечеря», а знали лише слово «їжа». Він не лише зумів донести до них вчення *М. К. Ганді*, але й сам переглянув свої політичні погляди. Перекоаний «західник», Д. Неру став прибічником гармонійного синтезу здобутків зах. цивілізації та індійських традицій. Через політичну діяльність Д. Неру неодноразово ув'язнювали, в 1927 р. він разом з *М. Неру* відвідав СРСР. Він поступово розходився з *М. К. Ганді* щодо тактики політичної боротьби й поглядів на майбутнє Індії, фактично очолив «ліву» фракцію ІНК, намагався поєднати ідеї національного й соціального визволення індійців. Під час Другої світової війни Д. Неру не поділяв радикальної позиції *М. К. Ганді* щодо британської присутності («Геть з Індії!»), вважаючи найважливішим тогочасним завданням боротьбу проти Німеччини й Японії.

24. 08. 1946 Д. Неру був призначений віцепрем'єр-міністром Тимчасового уряду Індії. 15. 08. 1947 він підняв прапор Індії над Червоним фортом³ у Делі й став прем'єр-міністром домініону. Головним його завданням стала розробка конституції держави. Ситуацію ускладнював кривавий поділ Британської Індії на два домініони, перший конфлікт з Пакистаном за Джамму і Кашмір (1947–48). Д. Неру наполіг на республіканському устрої держави, змусив британський уряд переглянути умови членства в Британській Співдружності Націй (визнання своїм головою британського монарха). Після набуття чинності конституції Індії (26. 01. 1950) Д. Неру став її першим прем'єр-міністром. Його внутрішня політика дістала назву «курс Неру». Він поділяв ідеї гандизму й теорії ненасилля, був відданий індійським традиціям і моралі. Проте Д. Неру відійшов від релігійності й утопізму *М. К. Ганді* й сформулював цілісну концепцію своєрідного «індійського соціалізму». У 1955 р. на сесії ІНК Д. Неру проголосив своєю ціллю побудову в Індії «мирним і законним шляхом суспільства соціалістичного зразку», в якому всі його члени повинні мати рівні можливості отримання матеріальних благ і самовдосконалення. В основу «курсу Неру» лягла концепція «змішаної економіки». Провідну роль Д. Неру відводив державному

¹ Див. прим. на с. 9.

² Див. прим. на с. 121.

³ Червоний форт – історична цитадель у Делі. Була закладена в квітні 1639 р. Шахом Джаханом [1627–58], який переніс до Делі з Агри столицю держави. Будівництво завершилось у квітні 1648 р. Назва походить від червоної цегляної стіни периметром 2,5 км, що оточує форт.

сектору, який розвивався відповідно до 5-тирічних планів. Він створювався шляхом націоналізації (за викуп) цілих галузей і окремих підприємств, що належали англійському капіталу, а також внаслідок індустріалізації. Держава брала на себе дорогі програми й проекти: будівництво іригаційних споруд, об'єктів транспортної інфраструктури, підприємств оборонної промисловості, атомної енергетики, вугільної й нафтової промисловості, важкого машинобудування, зв'язку. Ставка робилася на промислові гіганти, які Д. Неру називав «храмами нової Індії». Підтримку й допомогу в цьому Індія отримувала від СРСР. Індійські підприємці в цілому підтримували політику індустріалізації, оскільки держава створювала необхідну інфраструктуру для економічного розвитку, протекціоністськими заходами захищала внутрішній ринок від експансії зах. товарів. Сферою діяльності приватних підприємців були легка, харчова, обробна промисловість, торгівля. Уряд запровадив пільги для дрібних товаровиробників, яким надавалися вигідні кредити, закріплювалося право на випуск певних товарів. Іноземний капітал під контролем держави залучався переважно до важкої промисловості і високотехнологічних галузей. Уряд Д. Неру багато уваги приділяв сільському господарству. Було ліквідовано систему посередників між землевласниками й орендарями, обмежено велике землеволодіння (до реформи 2% заміндарі¹ володіли 70% усіх земель). Частина земель вилучалась у власників за викуп і передавалася селянам. Встановлювався максимум орендної платні, яка не повинна була перевищувати третини врожаю. Селяни, які обробляли свої ділянки 5 і більше років, дістали право їх викупити. В результаті аграрної реформи кількість дрібних землевласників зросла до 70–80% усього селянства. У рамках т. зв. «зеленої революції» держава фінансувала освоєння цілинних земель і пусток, будівництво зрошувальних каналів, використання сучасних агротехнічних методів. Створювалися кооперативи й ферми, де застосовувалась техніка й наймана праця. Попри недосконалість реформи, вона руйнувала залишки традиційних відносин на селі, заміндарі, отримавши солідну компенсацію, перетворилися на фермерів, з'явився прошарок підприємливого середнього селянства. Усе це відкривало шлях для розвитку ринкових відносин на селі. Уряд Д. Неру провів низку соціально-культурних реформ. Так, було скасовано всі обмеження за релігійними, етнічними, кастовими й расовими ознаками. Жінки отримали рівні з чоловіками права. Здійснювалися заходи з подолання неграмотності, розширено мережу освітніх і медичних закладів. У 1956 р. була проведена адміністративна реформа з урахуванням національного й мовного факторів. Не всі етноконфесійні общини Індії були задоволеними її результатами, що призвело до тривалих конфліктів.

Д. Неру мав високий авторитет у світі, був одним з найбільш впливових політиків свого часу. Попри дружні відносини з СРСР і отримання від нього

¹ Заміндарі (букв. «землевласник») – в Імперії Великих Моголів – збирач податків на користь держави, який, на відміну від джагірдарів (військові, яких наділяли землею – джагірами), не мав утримувати військові контингенти, а лише отримував 10% зібраної суми як плату за виконання службових обов'язків по збиранню державних податків. З часом трансформувався на землевласника, основного платника податків на користь Британської Ост-Індійської компанії, а потім – уряду Британської Індії.

значної допомоги він не був прорадянським політиком. Індія стала членом Британської Співдружності, здійснювала збалансовану зовнішню політику. Д. Неру прагнув відігравати помітну роль у міжнародних відносинах у регіоні, був одним з ініціаторів скликання Міжнародної конференції країн Азії та Африки в Бандунзі (Індонезія) в 1955 р. У документах конференції були проголошені озвучені Д. Неру ще в 1948 р. 5 принципів мирних взаємовідносин («Панча шила»): 1) повага до суверенітету й територіальної цілісності; 2) взаємний ненапад; 3) невтручання у внутрішні справи; 4) рівноправність; 5) мирне співіснування. Ці принципи стали основою відносин Індії з іншими країнами, а також лягли в основу діяльності Руху неприєднання, одним з творців якого був Д. Неру. Попри мирні наміри, Індія у перші роки незалежності стала заручником територіальних проблем. У 1961 р. вона відновила суверенітет над португальськими колоніями Гоа, Діу, Даман та ін. Але на інших напрямках успіхів було менше. Так, Індія однією з перших визнала КНР, проте в 1959 р. вибухнув індійсько-китайський конфлікт через ділянку кордону в Тибеті. Демаркація кордону проведена не була, на китайських картах частина індійської території зображувалась як китайська, те ж саме робили й індійські картографи. З часом «географічна» війна переросла в збройні сутички. Восени 1962 р. сталися два напади китайських військ на індійські прикордонні ділянки, до чого ЗС Індії виявилися неготовими. Вони були розбиті, китайці окупували кілька гірських районів Індії, які утримують понині. Ці події вплинули на подальші двосторонні відносини. Конфлікт з іншим сусідом, Пакистаном, через статус Джамму і Кашміру, який виник у 1947 р., не врегульований по сьогодні.

Д. Неру помер у Делі від серцевого нападу. За заповітом його прах розвіяли над р. Ямуною. Пам'ять про нього глибоко шанується в Індії й світі. На честь Д. Неру названі стадіон і ун-т у Делі. Його книги «Автобіографія», «Відкриття Індії» (у 2-х т.), «Погляд на всесвітню історію» (у 3-х т.) перекладені багатьма мовами світу.

НЕРУ, Мотіла́л (6. 05. 1861 – 6. 02. 1931) – індійський політичний діяч, один з лідерів національно-визвольного руху, президент Індійського Національного Конгресу (ІНК, 1919–20; 1928–29), засновник політичної династії Неру – Ганді, батько *Д. Неру*. Походив з касты брахманів¹, його родина належала до кашмірських пандитів², батько, Гангадхар Неру, був останнім начальником міської охорони Делі. Після його смерті М. Неру виховували старші брати, його дитинство пройшло в Джайпурі й Аллахабаді. Там він навчався в коледжі, далі вивчав право в Кембриджському ун-ті. У 1883 р. повернувся до Індії, став успішним адвокатом. У 1888 р. М. Неру вступив до ІНК. Спочатку він входив до поміркованого крила (виступало за самоврядування Індії в складі Британської імперії), але в 1910-ті рр. потрапив під вплив *М. К. Ганді* й примкнув до радикальної фракції. Був одним з організаторів Першої кампанії громадянської

¹ Див. прим. на с. 121.

² Пандит (санск. «учений») – в Індії почесне звання вченого-брахмана, а також високоосвіченої людини в сфері класичної індійської літератури на санскриті. Брахман-пандит займається повсякденною релігійною практикою, допомагає досягнути основи індуїзму, в проведенні ритуалів тощо. З часом слово стало використовуватись у формі шанобливого звернення.

непокори 1919–22), тоді ж став президентом ІНК. Його маєток «Ананд Бхаван» («Обитель радощів») в Аллахабаді став справжньою шт.-кв. індійського національно-визвольного руху. М. Неру спочатку піддав критиці «Акт про краще управління Індією» (1918 р., Реформа Монтегю-Челмсфорда), проте з часом прийняв її. На його думку, вона відкривала перед ІНК можливість легальної політичної діяльності. У грудні 1921 р. М. Неру разом з сином *Д. Неру* був заарештований. М. Неру засудив рішення *М. К. Ганді* припинити Кампанію громадянської непокори після подій у с. Чаурі-Чаура (лютий 1922 р., тоді селяни вбили кількох поліцейських). Наступною причиною розходжень з *М. К. Ганді* стала участь М. Неру (разом з Ч. Дасом і сформованої ними «фракції свараджистів в ІНК) у виборах на підставі Акту 1918 р. Тоді «свараджисти» здобули більшість місць у Законодавчих Зборах у Бенгалії й Центральних провінціях. До 1925 р. більшість членів ІНК перейшла на позиції М. Неру й «свараджистів», партія возз'єдналась. У 1927 р. М. Неру і *Д. Неру* відвідали СРСР. У 1928 р. він знову очолив ІНК і запропонував власний проект Конституції Індії (проект «Неру-старшого») на противагу запропонованому британською конституційною Комісією Саймона. Проект М. Неру передбачав негайне надання Британській Індії статусу домініону¹. У 1929 р. М. Неру відійшов від політики, помер у Лакхнау.

НЕТАНЬЯГУ Бен'ямін (народ. 21.10.1949) – ізраїльський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1996–99; 2009–21]. Народ. у Тель-Авіві, його батько був професором історії. Середню школу закінчував у США (шт. Пенсільванія), де працював батько. У 1967 р. повернувся до Ізраїлю для проходження строкової військової служби. Учасник Арабсько-ізраїльської «Шестиденної» війни 1967 р., був двічі поранений. У 1972 р. повернувся до США, в 1975 р. отримав диплом бакалавра архітектури Массачусетського технологічного ін-ту (м. Кембридж), у 1977 р. – магістра менеджменту Міжнародної бізнес-школи в Кембриджі. Також вивчав політологію в Гарвардському ун-ті. У 1976–82 рр. працював у різних установах, заснував Міжнародний ін-т з проблем терору («Ін-т Йонатана»). У 1982–84 рр. був політичним аташе посольства Ізраїлю в США, в 1984–88 рр. – постійним представником Ізраїлю при ООН.

У 1988 р. Б. Нетаньягу став депутатом Кнессету від правоцентристської партії «Лікуд» (з івр. «Консолідація»), в 1992 р. очолив партію й одночасно парламентську опозицію. У 1996 р. він переміг на перших прямих виборах прем'єр-міністра, ставши наймолодшим головою уряду в історії Ізраїлю. Тоді загострилося протистояння з палестинськими бойовиками, що не завадило Б. Нетаньягу погодитися на переговори з *Я. Арафатом* у Хевроні (1997). Утім, після вибуху в кафе «Апропо» в Тель-Авіві 21.03.1997 (відповідальність за теракт взяв на себе «Хамас») переговорний процес було згорнуто. Багато уваги уряд приділяв економіці, було суттєво збільшено капіталовкладення в наукоємні галузі. Розпочалося будівництво єврейського району в Єрусалимі. Попри це, на дострокових виборах до парламенту 1999 р. «Лікуд» зазнав нищівної поразки,

¹ Див. прим. на с. 9.

Б. Нетаньягу подав у відставку й оголосив про відхід від політики. Кілька років він працював у комерційних структурах, але 2002 р. став міністром закордонних справ в уряді *А. Шарона*. За рік очолив міністерство фінансів, ініціював скорочення державних видатків і зменшення податків. На знак протесту проти політики *А. Шарона* щодо одностороннього виведення ізраїльських військ з Сектору Гази й Зах. берегу р. Йордан подав у відставку. У 2007 р. він знову очолив «Лікуд», за наслідками виборів 2009 р. удруге став прем'єр-міністром. Б. Нетаньягу запропонував план Близькосхідного врегулювання, який передбачав утворення Палестинської держави з обмеженим суверенітетом за умови визнання палестинцями Ізраїлю «національним домом» євреїв. Однак після виборів 2015 р. він категорично відкинув цю ідею. У 2020 р. Б. Нетаньягу звинуватили в корупції, в травні того року розпочався судовий процес. Попри заперечення ним усіх звинувачень 13.06.2021 пішов у відставку. Його урядування (15 років і 3 місяці) було найбільш тривалим в історії Ізраїлю.

НÉТО, Антóніо Агостіньйо (17. 09. 1922 – 10. 09. 1979) – ангольський політичний і державний діяч, президент [1975–79], поет. Син методистського протестантського проповідника й учительки. У Португальській Анголі закінчив початкову й середню школу. З 1947 р. мешкав у метрополії, навчався на медичному ф-ті Каїмбрського ун-ту. У 1948 р. опублікував першу збірку віршів. Там же познайомився з майбутніми лідерами визвольних рухів в африканських колоніях Португалії (*А. Кабралом, Ж. Е. Душ Сантушем* та ін.). Під їх впливом сприйняв марксистські ідеї. Неодноразово перебував під арештом, тому навчання закінчив лише в 1959 р. Повернувшись до Анголи, відкрив приватну клініку, часто лікував африканців за символічну платню або безкоштовно, не приховував своїх політичних поглядів. У 1960 р. колоніальна влада заарештувала А. Нето, що спричинило масові демонстрації протесту. Під час їх придушення було вбито бл. 30 і поранено бл. 200 ангольців. У 1962 р. він утік з-під варті, зміг перебратися до Конго-Леопольдвіля (суч. Демократична Республіка Конго), звідти відбув до США, марно шукав підтримки в боротьбі проти Португалії. Того ж року А. Нето заснував «Народний рух за визволення Анголи» (абр. з порт. МПЛА). Він використовував тактику партизанської боротьби, яка була успішною. До «революції гвоздик» у Португалії (квітень 1974 р.) загони МПЛА контролювали більшу частину тер. Анголи.

У день проголошення незалежності Анголи (11. 11. 1975) А. Нето став її президентом. За допомогою кубинських військ і радянських радників МПЛА встановила повний контроль над тер. країни й оголосила курс на побудову суспільства «соціалістичної орієнтації». Окрім СРСР і Куби, допомогу Анголі надавали інші соціалістичні держави (як то НДР). У країні від самого проголошення такої політики розгорілася громадянська війна, в якій МПЛА протистояли «Фронт національного визволення Анголи» (абр. з порт. ФНЛА) й «Національний союз за національну незалежність Анголи» (абр. з порт. УНІТА). Опозицію підтримували США та деякі ін. держави Заходу, ПАР. А. Нето помер у лікарні в СРСР після перенесеної операції. Був похований у мавзолеї в Луанді. У 1992 р. на прохання родини його перепоховали. День його народження в Анголі святкується як День Національного Героя. Збірники його віршів видано

великими тиражами й перекладені багатьма мовами. Так, у 1970 і 1981 рр. твори А. Нето видавались у СРСР.

НІМЕЙРІ, Джаф'яр Мухаммад (1. 01. 1930 – 30. 05. 2009) – суданський військовий, політичний і державний діяч, голова Революційної Ради [1969–71], прем'єр-міністр [1969–71; 1971–76; 1977–85], президент [1971–85], фактичний правитель Судану [1969–85]. Народ. в Омдурмані (Британсько-Єгипетський кондомініум¹ Судан) у родині чиновника, мусульманин-суніт. Навчався в середній школі в Хартумі, в 1952 р. закінчив Суданський військовий коледж. Під час «жовтневої революції» 1964 р. командував батальйоном у Хартумі, перейшов на бік повстанців. Далі навчався у ФРН і США, отримав диплом магістра військових наук. Був одним з лідерів організації «Вільні офіцери», яка 25. 05. 1969 здійснила військовий переворот і відсторонила від влади уряд І. Аль-Азхарі. Д. М. Німейрі очолив вищий орган влади – Революційну Раду, одночасно був прем'єр-міністром і головнокомандувачем ЗС. Нова влада оголосила курс на побудову суспільства «соціалістичної орієнтації», в зовнішній політиці орієнтувалася на СРСР, заявляла про відданість принципам антиімперіалізму. Задля отримання якомога більшої допомоги від СРСР Д. М. Німейрі навіть увів до складу уряду декількох комуністів. СРСР надав Судану фінансово-економічну й військову допомогу (у т. ч. винищувачі, танки та іншу бронетехніку) на 130 млн. дол. У к. 1970 р. між Д. М. Німейрі й комуністами стався розкол, у липні 1971 р. вони здійснили спробу державного перевороту (на декілька днів відсторонили голову уряду від влади). Утім, заколот було придушено, розпочалися репресії й розправи. Д. М. Німейрі наказав стратити генерального секретаря Комуністичної Партії Судану А. Махджуба. Після цього він обійняв ще й посаду президента. У 1972 р. у Судані було запроваджено однопартійну систему, єдиною легальною партією був Суданський Соціалістичний Союз. Ці події зумовили погіршення відносин з СРСР, Д. М. Німейрі почав зближення з Єгиптом *А. Садама*. На початку свого правління він будував світську державу, проте змушений був рахуватися зі зростанням впливу ісламістів. 8. 09. 1983 Судан було проголошено ісламською республікою, Д. М. Німейрі заявив, що Судан здійснить власну «ісламську революцію». Він запровадив у країні шариат, ісламські суди, форми покарання й податки. Влада підтримувала суфійські² ордени й мечеті. До складу уряду навіть увійшли декілька членів організації «Брати-мусульмани».

6. 04. 1985 під час візиту Д. М. Німейрі до США його відсторонили від влади внаслідок безкровного перевороту, організованого партією Національний Фронт, яка виступала проти тотальної ісламізації Судану. Д. М. Німейрі отримав політичний притулок в Єгипті, мешкав там до 1999 р. 22. 05. 1999 він повернувся до Судану, що було подано як ознаку демократизації режиму *О. Аль-Башира*. Його зустріли на офіційному рівні, з почесною вартою та лімузином. Д. М. Німейрі помер у Хартумі.

¹ Див. прим. на с. 9.

² Див. прим. на с. 57.

НІЯЗОВ, Сапармурат Атаєвич (19. 02. 1940 – 21. 12. 2006) – радянський і туркменський політичний і державний діяч, президент Туркменістану [1991–2006]. Народ. у с. Кипчак, походив з туркменського племені теке. Під час Другої світової війни став круглим сиротою, виховувався в дитячому будинку в м. Кизил-Арват. Після закінчення школи (1959) вступив до Московського енергетичного ін-ту, але залишив навчання через часті напади епілепсії. Після лікування навчався в Ленінградському політехнічному ін-ті (зак. у 1967 р., інженер-електрик). С. А. Ніязов зробив на диво стрімку партійну кар'єру. Уже в 1970 р. він був членом ЦК ТуркРСР. У 1976 р. заочно закінчив Вищу партійну школу при ЦК КПРС. У 1980 р. його призначили Першим секретарем ашхабадського міського комітету КП ТуркРСР. У березні 1985 р. С. А. Ніязов очолив Раду Міністрів республіки, в грудні того ж року став Першим секретарем ЦК КП ТуркРСР. У січні 1990 р. очолив Верховну Раду ТуркРСР, у липні того ж року увійшов до складу Політбюро ЦК КПРС.

27. 10. 1990 С. А. Ніязова на безальтернативній основі обрали президентом ТуркРСР. Після проголошення незалежності Туркменістану (27. 10. 1991) він став його першим президентом на таких же безальтернативних виборах 21. 06. 1992. Від самого початку отримав майже необмежену владу. Уся опозиція виїхала до Москви (згуртувалася навколо «Фонду культурного й ділового співробітництва “Туркменістан”»). 22. 10. 1993 меджліс проголосив С. А. Ніязова «головою всіх туркменів світу» («Туркменбаші Великий»). Тоді ж Демократична Партія Туркменістану (кол. Компартія ТуркРСР) запропонувала продовжити його владні повноваження до 2002 р. без перевиборів у 1997 р. У січні 1994 р. туркмени на референдумі схвалили цю пропозицію. Тоді ж обговорювали можливість прийняття президентом титулу «шах» і перетворення країни на «шахство», проте цю ідею відкинули. Але в грудні 1999 р. Народна рада Туркменістану ухвалила рішення про довічне президентство С. А. Ніязова.

За правління С. А. Ніязова Туркменістан перетворився на повністю ізольовану від світу країну. Пострадянська економіка країни базувалася на експорті нафти й газу, прибутки від яких ішли на популістські програми (як то безкоштовні комунальні послуги для громадян, скасовані в 2017 р.), інфраструктурні програми й на звеличення особи президента. Водночас були скасовані пенсії, чимало видів пільг і соціальної допомоги. Так, самотні пенсіонери мали здавати свої житла державі, але замість коштів за оренду отримували місця в притулках для літніх людей. Піклуватися ж про решту літніх людей мали їхні діти. Навколо С. А. Ніязова сформувався гіпертрофований, майже карикатурний культ особи. За життя йому поставили 14 тис. пам'ятників і бюстів. Найбільший з них прикрашає Ашхабад: 14-метрова позолочена статуя вартістю 10 млн. дол., яка обертається вслід сонцю. Найвищу гору країни пік Айрібаба перейменували на «Пік Великого Туркменбаші», м. Красноводськ – на Туркменбаші. С. А. Ніязов – п'ятиразовий герой Туркменістану. Його книга «Рухнама» («Книга духу», 2001), в якій ішлося, що туркмени винайшли колесо й воза, першими навчилися плавити метал і заснували понад 70 держав в Євразії, вивчалась як окремий предмет у школі. Кол. головний муфтії Туркменістану Н. ібн Абдулла був засуджений до 22 років

ув'язнення за те, що відмовився прирівняти її до Корану. С. А. Ніязов фактично «скасував» науку (з 1998 р. у Туркменістані не було присуджено жодного ступеня доктора наук, було розпущено АН), заборонив балет (начебто говорив: «Я не розумію балет. Навіщо він нам?»), театр, оперу, «нетрадиційну» музику й кінофільми. Натомість було запроваджено «новий туркменський календар», започатковано святкування «Дня дині» (перетворився на найбільше свято країни). Спеціальний закон вимагав від молодят під час весілля перший келих підняти за здоров'я Туркменбаші. С. А. Ніязов запровадив велику кількість побутових нововведень, більшість з яких були ірраціональними. Так, були заборонені золоті зубні коронки, жіноча косметика тощо.

С. А. Ніязов помер від раптового серцевого нападу. Він устиг підготувати наступника, яким став *Г. Бердимухамедов*.

НКОМО, Джошуа Мкубуке Ньонголо (19. 07. 1917 – 1. 07. 1999) – зimbabweйський політичний і державний діяч, один з лідерів боротьби за незалежність Півд. Родезії й засновників Республіки Зімбабве, очільник Союзу Африканського Народу Зімбабве (абр. з англ. ЗАПУ). Син сільського вчителя й проповідника Лондонського місіонерського товариства з племені каланга народності ндебеле¹. Його родина мала понад 1 тис. голів худоби, тож Д. Нкомо здобув якісну освіту. Він навчався в католицькій місіонерській школі в Семокві, середній школі в Булавайо й державній промисловій школі в Тжолоджо (здобув кваліфікацію теслі й водія). Займався скотарством і теслярством, на зароблені кошти в 1941 р. вступив до Коледжу Адамса (пров. Наталь, ПАС), далі навчався в Школі соціальних наук Яна Хофмейера в Йоганнесбурзі (ПАС). Під час навчання в ПАС вступив до Африканського Національного Конгресу (АНК), був профспілковим активістом, познайомився з *Н. Манделою*. У 1945 р. Д. Нкомо став секретарем родезійського Союзу африканських залізничників, з 1947 р. працював в Управлінні залізниць у Булавайо. У 1951 р. заочно закінчив Ун-т Йоганнесбурга (бакалавр соціології), того ж року очолив Асоціацію африканських залізничників Півд. Родезії. Д. Нкомо перетворив її на одну з найбільш впливових профспілок Африки. У 1952 р. очолив АНК Півд. Родезії, був поміркованим політиком, прибічником легальних, ненасильницьких методів політичної діяльності. У 1958 р. Д. Нкомо відбув до Гани, брав участь у Першій Конференції народів Африки в Акрі. Під час перебування в Єгипті дізнався про запровадження в Півд. Родезії надзвичайного стану й арешти членів АНК, тож залишився в еміграції, осів у Лондоні. У 1960 р. він заснував Національно-Демократичну Партію Півд. Родезії, багато їздив Зах. Європою, закликав до підтримки визвольного руху в своїй батьківщині. Після повернення Д. Нкомо до Півд. Родезії його партію заборонили (6. 12. 1961). За кілька тижнів він заснував ЗАПУ, публічно вимагав скасування режиму расової дискримінації. У вересні 1962 р. він був заарештований. Наступного року радикальні члени ЗАПУ (серед них був *Р. Мугабе*) вийшли з нього й заснували Зімбабвійський Африканський Національний Союз (абр. з англ. ЗАНУ). Цей розкол мав також етнічне підґрунтя: в ЗАПУ залишилися переважно представники ндебеле, тоді як в

¹ Див. прим. на с. 310.

ЗАНУ переважали шона¹. Кожна партія мала власні воєнізовані формування, які самотужки протистояли режиму. Д. Нкомо неодноразово перебував під арештом, у т. ч. за свої ліві погляди. У 1976 р. він пішов на союз з ЗАНУ, який відтоді називався ЗАНУ – Патріотичний Фронт (ЗАНУ–ПФ).

18. 04. 1980 Півд. Родезія отримала незалежність, виникла Республіка Зімбабве. На перших парламентських виборах ЗАПУ отримала лише 20 місць, оскільки ндебеле становили бл. третини населення країни. Д. Нкомо отримав другорядну посаду міністра внутрішніх справ. Давня напруга у відносинах між ним і *Р. Мугабе* в 1982–83 рр. переросла у відкрите протистояння. Воно завершилося фактичним розгромом ЗАПУ й усуненням Д. Нкомо з політики. 8. 03. 1983 він виїхав до Лондона. Отримавши гарантії безпеки, 15. 08. 1983 повернувся на батьківщину, але не мав жодного політичного впливу. У 1987 р. *Р. Мугабе* оголосив своїм опонентам амністію, Д. Нкомо знову погодився на злиття партій у Патріотичний Фронт (ПФ). У грудні 1989 р. він став віце-президентом і другим секретарем ПФ, проте, як і раніше, мало впливав на *Р. Мугабе* й політику держави.

З 1994 р. Д. Нкомо лікувався від онкологічного захворювання. Помер у шпиталі в Хараре. Д. Нкомо ховали з державними почестями. У 2000 р. у Зімбабве вийшла поштова марка з його портретом. Він же прикрашає деякі банкноти зімбабвійських доларів.

НКРУМА́, Кв́а́ме (21. 09. 1909 – 27. 04. 1972) – ганський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1957–60], президент [1960–66], ідеолог національно-визвольного руху. Народ. у британській колонії Золотий Берег у родині ювеліра, етнічний нзіма². Закінчив католицьку школу й педагогічний коледж на батьківщині. У 1939–45 рр. навчався в Ун-ті ім. Авраама Лінкольна (шт. Пенсільванія, США), отримав дипломи бакалавра з економіки, соціології й богослов'я. Там же працював асистентом, захистив магістерську дисертацію з філософії. Студентом поринув у політику, очолював Товариство африканських студентів у США й Канаді. Продовжив навчання в Лондонській економічній школі. Брав участь у роботі V Панафриканського конгресу в Манчестері (жовтень 1945 р.). У 1949 р. К. Нкрума заснував Народну Партію Конвенту, яка вимагала автономії для Золотого Берега. У 1954 р. партія перемогла на виборах до Законодавчих Зборів колонії, її лідер очолив автономний уряд Золотого Берега. К. Нкрума очолював делегацію автономії на переговорах з британським урядом, домігся надання Золотому Берегу статусу домініону³, в 1957–60 рр. був його прем'єр-міністром.

К. Нкрума відіграв вирішальну роль у проголошенні незалежності Гани (6. 03. 1960) і входженні її до Британської Співдружності Націй. Був обраний першим президентом Гани. Як політик з лівими поглядами орієнтувався на СРСР і решту країн «соціалістичного табору». У 1964 р. він запровадив у Гані однопартійну систему й оголосив себе «довічним президентом». Зловживання

¹ Див. прим. на с. 321.

² Нзіма – народ у Зах. Гані і Півд. Кот-д'Івуарі. Їхня мова належить до групи ква нігеро-кордофанської сім'ї.

³ Див. прим. на с. 9.

владою, nepoтизм, соціалістичні економічні експерименти довели країну до глибокої економічної кризи. Під час візиту К. Нкрума до Китаю група військових 24.06.1966 здійснила в Гані військовий переворот. Після відсторонення від влади К. Нкрума жив в еміграції, помер у Румунії.

К. Нкрума шанується як «батько» незалежної Гани. Окрім цього, його діяльність і погляди мали вплив на всю Африку. Він був автором багатьох праць з історії, філософії й політології, був визнаним лідером африканського руху за незалежність, одним з ідеологів неоколоніалізму (вважається, що він першим обґрунтував це поняття у праці «Неоколоніалізм як остання стадія імперіалізму», 1965 р.). Його ідеї (писали про «нкрумизм» як різновид «африканського марксизму») були поєднанням марксизму, панафриканізму¹, націоналізму й африканських племінних традицій. На його думку, справжньою метою національно-визвольного руху було не лише завоювання політичної незалежності, але й встановлення демократичного ладу й підвищення добробуту населення на основі соціалізму. Справжня економічна незалежність була несумісна з неоколоніалізмом, який він уважав найбільшою небезпекою для Африки. К. Нкрума був прихильником загальноафриканської інтеграції в її радикальному варіанті. Незадовго до установчого саміту ОАЄ (Аддис-Абеба, 25.05.1963) вийшла його книга «Африка повинна об'єднатись». У ній він пропонував широкомасштабну економічну інтеграцію, яка би дозволила пришвидшити процес розвитку та індустріалізації континенту; наголошував на політичній єдності Африки, елементом якої було дистанціювання від СРСР та США. Він пропонував також прийняти спільну військову й оборонну стратегію, а також створити Африканські ЗС. І, нарешті, африканські країни мали узгодити спільну зовнішньополітичну доктрину «щоб захиститись і сприяти розвитку континенту». Після відсторонення від влади К. Нкрума писав про необхідність соціалістичних революцій в усій Африці, обґрунтовував силові методи політичної боротьби («Посібник з революційної війни», 1968; «Класова боротьба в Африці», 1970). Не дивно, що К. Нкрума був культовою фігурою в СРСР: у 1963 р. він став Лауреатом Ленінської премії миру, а в 1989 р. на його честь вийшла поштова марка.

НО Му Хьон (1.09.1946 – 23.05.2009) – корейський політичний і державний діяч, президент Республіки Корея [2003–08]. Народ. у м. Кімхе (пров. Кьонсан-Намдо) в бідній селянській родині. Проте як найбільш здібний учень початкової школи він отримав право на безкоштовне навчання в комерційній школі м. Пусан (зак. у 1966 р.). У 1975 р. здав державний іспит на право займатися юридичною діяльністю, працював суддею в м. Теджон, пізніше відкрив власну судову контору. У 1985 р. Но Му Хьон став одним з лідерів організації «Пусанська демократична громадська рада». У 1987 р. він був заарештований і тимчасово втратив адвокатську ліцензію. У 1988 р. був обраний до парламенту від Демократичної Партії Національного Об'єднання. Став відомим після промови під час парламентських слухань у справі про корупційні злочини президента *Чон Ду Хвана*. У 1990 р. він склав депутатські

¹ Див. Дюбуа В.

повноваження, проте наступного року очолив Об'єднану Демократичну Партію. Програв з нею парламентські вибори 1992, 1996 і 2000 рр., як і вибори на посаду мера Пусана в 1995 р. У 2000–01 рр. був міністром морського господарства й рибальства. Но Му Хьон переміг на президентських виборах 2002 р. і в лютому наступного року очолив країну. Серед його передвиборних обіцянок було налагодження діалогу з КНДР, реформа трудового законодавства. Він забезпечив зближення з США й Японією, стійке економічне зростання країни. Утім, 12. 03. 2004 парламент оголосив йому імпічмент, який 14. 05. 2004 скасував Конституційний суд.

Після відбуття президентського терміну Но Му Хьона звинуватили в отриманні хабара в 6 млн. дол. від текстильної компанії в Пусані. 23. 05. 2009 він укоротив собі віку (стрибнув з гори Совине урвище в с. Понха в рідній провінції). Це самогубство мало значний резонанс у Півд. Кореї.

НОГІ, Маресу́ке (1. 11. 1849 – 13. 09. 1912) – японський військовий і політичний діяч, генерал. Син самурая¹, отримав відповідні освіту й виховання. З 1869 р. перебував на військовій службі, воював проти «самурайської республіки» Сайго Такаморі, за що отримав звання полковника. У 1879 р. відбув до Німеччини для подальшого військового навчання. Під час Японсько-китайської війни (1894–95) Ногі М. командував піхотною бригадою, яка взяла м. Люйшунь (Порт-Артур). За цю звитягу отримав звання генерал-лейтенанта. Під час тієї ж війни на чолі іншої бригади зайняв о. Тайвань і до 1898 р. був його першим генерал-губернатором. У 1900 р. генерал Ногі М. подав у відставку, але з початком Російсько-японської війни (1904–05) повернувся до служби. Був командиром 3-ї армії, яка штурмувала й захопила Порт-Артур (23. 12. 1904). Попри величезні втрати (серед бл. 100 тис. загиблих японців був син генерала) Ногі М. став національним героєм. Він очолював 3-ю армію й під час найбільшої в тій війні Мукденської битви (20. 02. – 10. 03. 1905). По завершенні війни Ногі М. звернувся до імператора *Муцухіто* за дозволом зробити сеппоку² на знак

¹ Див. прим. на с. 207.

² Сеппоку, або харакірі (яп. «розрізання живота») – ритуальне самогубство шляхом розрізання живота мечем вахідзасі, прийняте серед буші (див. прим. на с. 328) в Японії. Сеппоку здійснювалося або добровільно, коли була зачеплена честь воїна, чи на знак відданості даймьо, або за вироком. Здійснюючи сеппоку, самурай демонстрував свою мужність перед обличчям смерті й чистоту своїх помислів перед людьми. Жінкам дозволялося перерізати горло (розрізання живота вважається дуже болючим способом самогубства) або наносити удар в серце. Іноді, особливо коли буші був засуджений до сеппоку, для його виконання призначався помічник, який обезголовлював жертву в момент торкання мечем живота. Вважається, що перше сеппоку було здійснене в 1156 р. Мінамото Таметомо. Продовж середньовіччя й Нового часу цей ритуал був невід'ємною складовою життєвого шляху буші. Але навіть у ХХ ст. від нього повністю не відмовилися. Під час Другої світової війни відомі випадки сеппоку, вчинені генералами. Так загинули Курібаясі Тадаміті, командувач японськими військами в битві на Іводзімі, і генерал Усідзима Міцуру, очільник японських військ на Окінаві. Мали місце йі масові самогубства японських вояків: американські військові були вражені сценами масових сеппоку японських солдатів і молодших офіцерів, які не бажали здаватись у полон. Але й у мирний час сеппоку не забуте. У 1970 р. світ був вражений сеппоку, яке здійснив відомий японський письменник Юкіо Місіма. Кожен подібний випадок японське суспільство зустрічає з прихованим схваленням.

спокутування жертв під Порт-Артуром. *Муцухіто* заборонив це робити, тож у 1908–12 рр. генерал керував престижною школою, був особистим вихователем майбутнього імператора *Хірохіто*. Більшість своїх статків він витратив на лікування поранених у Російсько-японській війні солдатів та на облаштування надгробків на могилах загиблих. Після смерті *Муцухіто* (30.07.1912) генерал Ногі М. не вважав себе більше пов'язаним імператорською заборонаю й учинив самогубство за самурайським ритуалом.

Багато японців вважають Ногі М. взірцем самурая-буші¹. Він майже канонізований, в Японії є кілька синтоїстських храмів на його честь.

НТАРЕ V (при народж.: Шарль Ндізейє; 2.12.1947 – 29.04.1972) – останній король Бурунді [8.07 – 28.11.1966], етнічний тутсі². Син *Мвамбутси IV*. Навчався в Швейцарії. 24.03.1966 король (утік до Швейцарії під час спроби державного перевороту 19.10.1965, здійсненої офіцерами-хуту³) призначив його регентом. 8.07.1966 міністр оборони *М. Мічомберо* здійснив державний переворот, відсторонив від влади *Мвамбутсу IV* й посадив на престол регента, який прийняв ім'я Нтаре V. Він одразу ж відправив у відставку сформований батьком уряд, призупинив дію конституції, скоротив заробітну платню міністрам, скоротив дипломатичне представництво країни за кордоном. Попри те, що *М. Мічомберо* привів його до влади, стосунки між ними були напруженими. Король був безініціативним і майже не займався державними справами. 28.11.1966 під час перебування Нтаре V в Кіншасі на святкуванні річниці приходу до влади у Демократичній Республіці Конго *С. С. Мобуту М. Мічомберо* здійснив військовий переворот і проголосив республіку. Нтаре V осів у ФРН, коли там з візитом перебував президент Уганди *І. Амін*, він запропонував йому повернутися до Африки. У лютому 1972 р. Нтаре V прибув до Уганди, а за місяць – до Бурунді. Там тоді тривало велике повстання хуту (під час тих подій загинуло від 80 до 120 тис. осіб), тож екс-короля звинуватили в бажанні скористатися ситуацією й повернути монархію та помістили під домашній арешт. Він загинув за нез'ясованих обставин. За офіційною версією, його застрелили при спробі втечі з палацу.

НТАРЬЯМІРА́, Сіпріє́н (6.03.1955 – 6.04.1994) – бурундійський політичний і державний діяч, президент [5.02 – 6.04.1994]. Народ. у бельгійській підмандатній території Руанда-Бурунді, етнічний хуту⁴. Навчався в школі в Бужумбурі й Національному ун-ті в Кігалі (Руанда), здобув фах агронома. Працював у Бурунді за спеціальністю, був учасником соціалістичних організацій, у 1985 р. був заарештований за політичну діяльність проти режиму *Ж.-Б. Багази*, етнічного тутсі⁵. У 1986 р. був співзасновником і одним з керівників опозиційної партії «Фронт за демократію Бурунді» (абр. з фр. ФРОДЕБУ), в якому переважали хуту. 1.06.1993 відбулися перші в історії

¹ Див. прим. на с. 328.

² Див. прим. на с. 84.

³ Див. прим. на с. 84.

⁴ Див. прим. на с. 84.

⁵ Див. прим. на с. 84.

Бурунді вільні президентські вибори, на яких переміг М. Ндадаїє, етнічний хуту. С. Нтарьяміра став міністром сільського господарства. У жовтні 1993 р. військові-тутсі влаштували військовий переворот, під час якого загинули президент і 6 міністрів. У наступні місяці в міжетнічному конфлікті загинуло від 50 до 100 тис. хуту і тутсі. Зрештою гору взяли хуту, 5. 02. 1994 парламент, в якому більшість місць мали депутати від ФРОДЕБУ, обрав С. Нтарьяміру президентом. Прем'єр-міністром став представник тутсі. У квітні 1994 р. президент перебував у Дар-ес-Саламі (Танзанія), де брав участь у перемовинах щодо врегулювання конфлікту між хуту й тутсі в Бурунді й сусідній Руанді (мала аналогічну етнічну проблему). 6. 04. 1994 літак, в якому С. Нтарьяміра повертався додому разом з президентом Руанди *Ж. Хабіаріманю*, збили з ПЗРК на підльоті до аеропорту Кігалі. Хуту звинуватили в цьому тутсі, що спричинило геноцид тутсі в Руанді й загострення міжетнічного протистояння в Бурунді.

НУЙОМА, Сémюель (Сем) Дéніел «Шафіішуна» (народ. 12. 05. 1929) – намібійський політичний і державний діяч, лідер національно-визвольного руху, очільник Організації Народів Південно-Західної Африки (абр. з англ. СВАПО, 1960–2007), президент Намібії [1990–2005]. Народ. у селянській родині в окупованій ПАС Півд.-Зах. Африці, етнічний овамбо¹. Закінчив місіонерську початкову школу в Окахао й середню – у Віндхуку. Школярем працював на залізниці, торгував у крамниці. У 1958 р. був одним із засновників Народної організації Овамболенду, а в 1960 р. – СВАПО. СВАПО проголосила своєю метою боротьбу за незалежність Намібії (цю назву, для майбутньої держави, яка походила від назви пустелі, запропонував С. Нуйома) від ПАС (з 1961 р. – ПАР), в основі її ідеології лежав марксизм. За організацію акцій протесту С. Нуйому вислали з Віндхука, з 1961 р. він перебував в еміграції (мешкав у Танзанії, Замбії, Анголі). У 1966 р. С. Нуйома очолив партизанську боротьбу СВАПО проти ПАР під псевдонімом «Шафіішуна» («Блискавка»). У 1971 р. він проголосив себе Верховним головнокомандувачем Народно-Визвольної Армії Намібії. Співпрацював з президентом Єгипту *Г. А. Насером* і Гани – *К. Нкрумою*, неодноразово відвідував СРСР (був запрошений на XXVI з'їзд ЦК КПРС у лютому – березні 1981 р.), мав підтримку від НДР, МНР та ін. соціалістичних держав

Після врегулювання намібійської проблеми під егідою ООН (1989) і проголошення незалежності Намібії (21. 03. 1990) С. Нуйома став її першим президентом. Він зміг стабілізувати економічну ситуацію, заручився підтримкою з боку США і держав Зах. Європи, нормалізував відносини з ПАР. Водночас він підтримував тісні зв'язки з Кубою, Лівією, Іраном, КНДР. Уряд Намібії жорстко придушив сепаратистські виступи в окр. Капріві², ініціював передачу земель «білих» фермерів африканцям. У квітні 1998 р. було укладено договір з

¹ Овамбо – народ групи банту (див. прим. на с. 211) в Намібії і Півд. Анголі (бл. 900 тис. осіб).

² Смуга Капріві (від імені канцлера Німеччини Л. фон Капріві [1890–94]) – вузька смуга земель, яка була приєднана до Німецької Півд.-Зах. Африки за умовами Занзібарської (Гельголандської) (1. 07. 1890) угоди. Формування смуги Капріві мало наслідком розрив етнічної території народу лозі (баротсе), частина якого опинилась у Півн. Родезії, а частина – в Німецькій Півд.-Зах. Африці (суч. Намібія).

російською компанією «АЛРОСА» про видобуток діамантів. С. Нуйому переобрали на пост президента в 1994 р. Після внесення змін до конституції (обмежувала президента двома термінами) в 1999 р. втретє став президентом.

У 2001 р. були опубліковані книги С. Нуйоми «Там, де інші поступилися. Автобіографія Сема Нуйоми» та «Моє життя в СВАПО й моя участь у визвольній боротьбі Намібії».

НЬЄРЕРЕ, Джуліус Камбарáге (13. 04. 1922 – 14. 10. 1999) – танзанійський політичний і державний діяч, Головний міністр [1960–61] і прем'єр-міністр [1962–64] Танганьїки, президент Танзанії [1964–85]. Син племінного вождя нечисленної народності занакі¹. Його батько мав 22 дружини й 26 дітей. Навчався в католицьких школах, а також у найбільш престижному в Британській Сх. Африці коледжі Макерере. У 1949 р. вступив до Единбурзького ун-ту (Шотландія, Велика Британія). Там він захопився марксизмом, виступав проти расової дискримінації. У 1952 р. отримав диплом магістра, повернувся на батьківщину, працював викладачем. У 1954 р. заснував Африканський Національний Союз Танганьїки, став лідером національно-визвольного руху колонії. У 1958 р. Союз впевнено переміг на виборах до колоніальних Законодавчих Зборів. На поч. 1961 р. за його активної участі Танганьїка отримала самоврядування, а в грудні того ж року – незалежність. Д. Ньєрере очолив перехідний уряд, наступного року став прем'єр-міністром, а після об'єднання Танганьїки й о. Занзібар (став незалежним у грудні 1963 р.) в єдину Об'єднану Республіку Танзанію (26. 04. 1964) – її першим президентом.

Д. Ньєрере був прибічником «некапіталістичного шляху», своє бачення майбутнього розвитку країни він виклав у «Декларації Аруша» (1967) – маніфесті т. зв. «танзанійського соціалізму». На його думку, лише соціалізм міг бути дієвим засобом модернізації Африки, проте вона мала зберегти свою традиційну общинність і покладатися винятково на власні сили. Це лягло в основу концепції «соціалізму уджамаа» – суспільства вільних аграрних об'єднань общинників («уджамаа»), заснованих на традиційному господарському укладі. Свої ідеї він розвинув у працях «Свобода й соціалізм», «Людина й розвиток», «Свобода й розвиток», «Уджамаа: Есе про соціалізм». На практиці ж такі общини виявилися неефективними, оскільки Танзанія була аграрною країною з вузькою експортною орієнтацією (бавовник, кава, кеш'ю). Водночас уряду Д. Ньєрере вдалося суттєво покращити соціальну сферу країни. Було запроваджено обов'язкове 7-місячне навчання, створено розгалужену систему середніх шкіл, здібні учні направлялися на навчання за кордон. Держава також заснувала кілька коледжів і інститутів. Створена в Танзанії система освіти й охорони здоров'я вважалася однією з найкращих в Африці, водночас військові витрати уряду – одні з найнижчих серед держав «соціалістичної орієнтації». Як наслідок, у Танзанії сформувався впливовий прошарок світської цивільної інтелігенції як з випускників закордонних (радянських та інших соціалістичних країн), так і місцевих навчальних закладів. Д. Ньєрере був прибічником

¹ Занакі – народ групи банту (див. прим. на с. 211) перев. в обл. Мара на півн. Танзанії, прибіл. чисельність 100 тис. осіб.

панафриканізму¹, був одним з ініціаторів створення ОАЄ (1963). Він підтримував національно-визвольну боротьбу в інших колоніях Африки, публічно засуджував політику апартеїду в ПАР. Він не визнав режиму *I. Аміна* в Уганді, під час угандійсько-танзанійського конфлікту (1978) СРСР підтримав Танзанію. Це дозволило їй встояти у війні й навіть взяти Кампалу. Танзанія була активним учасником Руху неприєднання.

У 1985 р. Д. Ньєрере добровільно пішов у відставку, кілька років очолював Револьюційну Партію. Після відходу від політики він повернувся до рідного села й працював на землі, багато мандрував, займався літературною діяльністю (відомі його переклади п'єс У. Шекспіра на суахілі²). Д. Ньєрере помер у Лондон. У суч. Танзанії його ім'я глибоко шанується. У січні 2005 р. діоцез Мусома розпочав процедуру беатифікації Д. Ньєрере, який за життя був ревним католиком.

НЬЮСІ Філіпе Жасінту (народ. 9.02.1959) – мозамбіцький політичний і державний діяч, президент [з 2015 р.]. Народ. у Португальському Мозамбіку в селянській родині, етнічний маконде³. Його батьки брали участь у національно-визвольному русі, тому дитинство він провів у Танзанії (була базою «Фронту визволення Мозамбіку», абр. з порт. ФРЕЛІМО). Школярем вступив до молодіжного крила ФРЕЛІМО, вивчав військову справу в таборах підготовки бойовиків. Після здобуття Мозамбіком незалежності (25.06.1975) вивчав інженерну справу в ун-ті в Мапуту, Брнеському технічному ун-ті (Брно, Чехословаччина) й Манчестерському ун-ті (Велика Британія). Працював директором мозамбіцької залізниці (1993–95), виконавчим директором компаній CFM-Norte (1995–2007) і Portos e Caminhos de Ferro de Maputo (2007–08). Одночасно був професором математики педагогічного ун-ту Нампули (2002–08) й президентом футбольного клубу «Ферроваріо де Нампула» (в 2004 р. став чемпіоном Мозамбіку). У 2008 р. Ф. Ж. Ньюсі став міністром оборони. У 2014 р. ФРЕЛІМО висунув його кандидатом у президенти. У 2014 і 2019 рр. він упевнено перемагав на президентських виборах.

¹ Див. Дюбуа В.

² Див. прим. на с. 299.

³ Маконде – народ групи банту (див. прим. на с. 211) в Півд. Танзанії і на півн. сх. Мозамбіку, прибіл. чисельність 1,5 млн. осіб.

О (Обасанджо – Осменья)

ОБАСАНДЖО, Олусегун (народ. 5. 03. 1937) – нігерійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1976–79; 1999–2007]. Здобув освіту в баптистській школі, недовго вчителював. З 1958 р. перебував на військовій службі. Навчався у військових навчальних закладах у Великій Британії й Індії. Відзначився під час громадянської війни в Біафрі (Півд.-Сх. Нігерія, 1967–70), коли на чолі 3-ї дивізії урядової армії здійснив вирішальну операцію з захоплення лідера сепаратистів іґбо¹ та його ставки в м. Оверрі. Не брав участі в державному перевороті 29. 06. 1975 (хоча й співчував його організаторам), але став віцепрем'єр-міністром і начальником Генерального Штабу. Тоді ж отримав звання «повного генерала». Після загибелі генерала М. Муртала (13. 02. 1976) став президентом Нігерії. О. Обасанджо поступово передавав владу цивільним особам, а 1. 10. 1979 поступився нею на користь демократично обраного президента *Ш. Шаґарі*. Після відставки О. Обасанджо займався землеробством на батьківщині, навчався в ун-ті м. Ібадан, балотувався на пост Генерального секретаря ООН (1991). У 1995 р. військовий уряд заарештував його, звинуватив у державній зраді й засудив до страти. Під тиском міжнародної спільноти страту замінили ув'язненням. У червні 1998 р., після смерті генерала-диктатора *С. Абаца*, О. Обасанджо вийшов на волю. У лютому 1999 р. він переміг на президентських виборах, отримавши підтримку 68% виборців. Зосередився на боротьбі з корупцією й рештками сепаратизму, подоланні економічних проблем і залученні іноземної підтримки. За 3 роки президент здійснив 113 закордонних візитів. У 2003 р. був переобраний на другий термін. Домігся зростання економіки Нігерії в середньому на 6% щороку, ВВП країни подвоївся, а золотовалютні запаси зросли з 2 млрд. дол. у 1999 р. до 4 млрд. дол. у 2007 р. Нігерія повернула 18 млрд. дол. зовнішніх боргів, О. Обасанджо домогся списання ще 18 млрд. дол. Здійснював активну зовнішню політику. Нігерія брала участь у миротворчих операціях у Сьєрра-Леоне й Ліберії. У 2004–06 рр. О. Обасанджо був головою АС.

Після завершення президентського терміну щодо О. Обасанджо були ініційовані кілька розслідувань, йому закидали злочинні накази під час придушення сепаратистських виступів і нецільове використання коштів. Він став членом «Мадридського клубу», був спеціальним представником ООН у конголезькому конфлікті. У 2017 р. захистив дисертацію в Національному відкритому ун-ті Нігерії.

ОБОТЕ, Мілтон (24. 12. 1924 – 10. 10. 2005) – угандійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1962–66], президент [1966–71; 1980–85]. Народ. у сім'ї фермера в Британській Сх. Африці, етнічний лангі². Навчався в місіонерській протестантській школі. У 1948 р. вступив до коледжу,

¹ Див. прим. на с. 43.

² Лангі – народ на півн. Уганди, прибл. чисельність 1,5 млн. осіб. Їхня мова належить до східносуданської підгрупи шарі-нільської групи нілотських мов.

здобув економічну освіту. Працював у сусідній Кенії, там зблизився з *Дж. Кеніатою*. По поверненні до батьківщини в 1955 р. заснував Національний Конгрес Уганди, який об'єднався з Народним Союзом Уганди в Народний Конгрес Уганди. У 1958 р. був обраний до колоніальних Законодавчих Зборів. 25. 04. 1962 був призначений прем'єр-міністром протекторату¹, а в жовтні того ж року – очолив уряд незалежної Уганди. На поч. 1966 р. його й заступника командувача армії *І. Аміна* звинуватили в корупції і контрабанді золота. Коли парламент висунув вимогу розслідування й притягнення до відповідальності, М. Оботе призупинив дію конституції й у березні 1966 р. проголосив себе президентом. Проти цього виступили декілька племен, у відповідь президент проголосив Уганду унітарною державою. Ставши президентом, М. Оботе оголосив настання ери «влади простої чорної людини» й започаткував лівацькі прокомуністичні реформи. З одного боку, це дало певні економічні результати. З іншого – авторитарна необмежена влада, жорстке переслідування опозиції, фаворитизм (таємну поліцію, яка була інструментом репресій, очолював його двоюрідний брат) викликали зростання невдоволення. 25. 01. 1971 *І. Амін* усунув М. Оботе від влади. Він виїхав з країни й повернувся лише після вигнання *І. Аміна* (11. 04. 1979). М. Оботе переміг на президентських виборах 1980 р. і знову став президентом. Він відновив репресії проти опозиції, в країні розпочалася громадянська війна. Економіка була зруйнована експериментами М. Оботе під час його першого президенства, роками правління *І. Аміна* й наслідками війни з Танзанією (1978–79). Інфляція становила понад 100% на рік. М. Оботе був змушений оголосити про перехід до «змішаної економіки», йому вдалося залучити кредити від США, МВФ і МБРР. Він навіть запросив повернутися вигнаних з Уганди *І. Аміном* азійців, проте таких було менше 10%. Утім, заходи уряду не сприяли примиренню з опозицією, розгортання повстанських рухів лише посилювали репресії з боку влади. В Уганді з'явилися концентраційні табори, в яких за підозрою в підтримці повстанців утримувалися цілі сім'ї. Під час другого президенства М. Оботе жертвами репресій стали від 100 до 500 тис. осіб, щонайменше 500 тис. осіб емігрували. 27. 07. 1985 військові з «Фронту національного визволення» здійснили в Уганді черговий військовий переворот, М. Оботе втік до Замбії, де мешкав до смерті.

ОДЖАЛЛАН, Абдулла (народ. 4. 04. 1979) – турецький і курдський² політичний діяч, засновник Курдської Робітничої Партії (КРП). Народ. у с. Омерлі (вілієт Урфа) на півдні Туреччини. З 1970 р. вивчав політологію в Унті Анкари, був членом молодіжної соціалістичної організації. Через переслідування за політичну діяльність з 1975 р. переховувався. У листопаді 1978 р. заснував КРП, яка з серпня 1984 р. розпочала боротьбу проти турецького уряду. У березні 1985 р. за ініціативи А. Оджаллана був створений «Фронт національного визволення Курдистану», а в жовтні 1986 р. – «Армія визволення народу Курдистану». У 1993 р. він запропонував нову політичну доктрину курдського руху: боротьба за перетворення Туреччини на федеративну державу

¹ Див. прим. на с. 9.

² Див. прим. на с. 40.

з рівними правами для всіх національностей. Тривалий час А. Оджаллан жив у Дамаску під заступництвом сирійської влади. У 1998 р. *Х. Аль-Асад* під тиском Туреччини змусив його залишити Сирію. А. Оджаллан перебрався до Росії, а звідти – через Італію до Кенії. 15. 02. 1999 був заарештований у Найробі внаслідок спільної операції спецслужб Туреччини, США й Ізраїлю. Його арешт викликав масові протести курдської діаспори в країнах Зах. Європи, відбулися кілька актів самоспалення курдських активістів. Суд звинуватив А. Оджаллана в причетності до смерті 37 тис. громадян Туреччини, які загинули внаслідок збройної боротьби курдів проти уряду й 29. 06. 1999 виніс йому смертний вирок. У січні 2000 р. уряд Туреччини відклав виконання вироку до завершення розгляду справи А. Оджаллана в ЄСПЛ. Згодом КРП погодилася припинити збройну боротьбу проти уряду Туреччини взамін за збереження А. Оджаллану життя. У листопаді 2009 р. умови утримання А. Оджаллана були пом'якшені, він був переведений з одиночної камери, його помістили разом ще з 5 активістами КРП. У січні – лютому 2013 р. тривали перемовини між представниками уряду й А. Оджалланом щодо плану врегулювання курдського конфлікту. Він погодився закликати бойовиків залишити територію Туреччини взамін на звільнення кількох активістів КРП. 21. 03. 2013 А. Оджаллан передав своїм послідовникам звернення, в якому обґрунтував перехід від збройної до політичної боротьби за права курдів. Навіть в ув'язненні він залишається лідером курдів Туреччини, є автором близько 40 праць з історії й теорії курдського визвольного руху.

ОДУМЕГВУ-ОДЖУКВУ, Луї (1908/09 – вересень 1966) – нігерійський підприємець-магнат і політичний діяч, найзаможніший африканець свого часу. Батько *Ч. Одумегву-Оджукву*. Народ. у м. Нневі (суч. шт. Анамбра) в Британській Нігерії, син фермера, етнічний іґбо¹. Рано залишився сиротою, навчався в школі м. Асаба (суч. шт. Дельта) й ін-ті Хоуп Оудел. У 1929 р. перебрався до Лагоса, торгував шинами в компанії John Holt. Згодом відкрив мережу магазинів під своїм іменем, торгував текстильними виробами, шинами й велосипедами. Заснував власну компанію Qiuokuwu Transport Limited, купував акції інших компаній і так збільшував свій капітал. У 1930-х рр. Л. Одумегву-Оджукву став найбільшим підприємцем колонії, вкладав кошти в розвиток Сх. регіону Нігерії, був відомий як прибічник ідей нігерійського націоналізму й паннігерізму. На поч. 1940-х рр. його компанія мала понад 200 суден і 600 осіб у штаті лише на підприємствах на суходолі. На поч. Другої світової війни Л. Одумегву-Оджукву надав свій торговельний флот Великій Британії для перекидання військ і перевезення вантажів в Африці. Через це він налагодив тісну співпрацю з британською колоніальною адміністрацією, отримав «Орден Британської імперії» й посаду в Нігерійській Судноплавній Компанії (утв. у 1959 р.). Того ж року став депутатом Палати представників Британської Нігерії. Після здобуття незалежності (1. 10. 1960) підтримував президента *Б. Н. Азіківе*, реалізовував інфраструктурні проєкти, розширив бізнес-імперію операціями з нерухомістю. Л. Одумегву-Оджукву тоді був найзаможнішим африканцем, його статки оцінюють в 4 млрд. дол. (у суч. еквіваленті).

¹ Див. прим. на с. 43.

ОДУМЕГВУ-ОДЖУКВУ, Чуквуемéка (Емéка) – (4. 11. 1933 – 26. 11. 2011) – нігерійський військовий і політичний діяч, засновник і «президент» невизнаної сепаратистської держави Республіка Біафра в півд.-сх. Нігерії (1967–70). Народ. у Зунгеру на півн. Британської Нігерії, етнічний ігбо¹. Його батько *Л. Одумегву-Оджукву* тоді був найзаможнішим нігерійцем і африканцем взагалі. Навчався в школі в Лагосі, був відрахований після арешту, коли 11-річним юнаком напав на вчителя-англійця, який у нього на очах принизив африканку. Коли Ч. Одумегву-Оджукву було 13, батько відправив його до Великої Британії, там він навчався в Епсон-коледжі й Лінколь-коледжі Оксфордського ун-ту, в 1955 р. отримав ступінь магістра історії. Провернувся до Нігерії, відмовився працювати в батьковому бізнесі, вступив на службу до колоніальної адміністрації. У 1957 р., аби вирватися з-під опіки батька, записався до британської колоніальної армії, наступного року отримав звання лейтенанта. Тоді в нігерійській колоніальній армії було лише 15 офіцерів-африканців (із загальом 250), Ч. Одумегву-Оджукву був чи не єдиним з них, хто мав блискучу європейську освіту, тож він швидко просувався по кар'єрній драбині. Навчався в піхотній школі в Уормінстері й школі класу стрілецької зброї в Хайті (гр. Кент, Велика Британія). Після здобуття Нігерією незалежності (1. 10. 1960) служив в її ЗС, у 1964 р. був у складі Миротворчих сил ООН у Демократичній Республіці Конго (ДРК), отримав звання підполковника, командував батальйоном у Кадуні (півн. зах. Нігерії). Коли там у січні 1966 р. відбулася спроба державного перевороту, Ч. Одумегву-Оджукву підтримав центральне військове командування й придушив його. Згодом владу в країні захопив генерал Д. Т. У Агії-Іронсі (з ним Ч. Одумегву-Оджукву служив у ДРК), тому його призначили губернатором Півд.-Сх. регіону. У травні – вересні 1966 р. на півночі країни відбулися погроми проти християнського населення, від яких постраждали передусім ігбо (загинуло від 8 до 30 тис. осіб), це спричинило масову втечу їх до східних районів (бл. 1 млн. біженців). У відповідь на це мешканці переважно християнського півдня Нігерії влаштували мусульманські погроми. Ч. Одумегву-Оджукву спробував заспокоїти ситуацію в «своїй» провінції, проте в Лагосі відбувся новий військовий переворот, владу захопив генерал М. Мартал, проте християнсько-мусульманські сутички тривали, знову найбільше постраждали ігбо на півночі Нігерії. За посередництва Гани в січні 1967 р. у м. Абурі була скликана мирна конференція, проте вона не мала жодних результатів. За таких умов Ч. Одумегву-Оджукву став фактичним правителем Півд.-Сх. регіону, він припинив сплату податків до державної скарбниці, а 30. 05. 1967 оголосив про створення «Республіки Біафри». Президент Нігерії *Я. Говон* оголосив Ч. Одумегву-Оджукву поза законом і спрямував проти його «держави» урядові війська. Спроби мирного врегулювання ситуації за посередництва імператора Ефіопії *Хайле Селассіє I* не дали результатів, блокада Біафри урядовими військами спричинила голод, 9. 01. 1970 ЗС Нігерії розгромили головну базу сепаратистів. Ч. Одумегву-Оджукву залишив Нігерію.

Після придушення Республіки Біафра Ч. Одумегву-Оджукву знайшов притулок у Кот-д'Івуарі, гарантії недоторканості йому надала Швейцарія, проте

¹ Див. прим. на с. 43.

він відмовився від переїзду до Європи. Зайнявся підприємництвом, заснував декілька фірм. Одна з них, Phoenix Africaine, отримала кілька великих будівельних підрядів у Кот-д'Івуарі й була успішною. У к. 1982 р. новий президент Нігерії *Ш. Шагарі* амністував Ч. Одумегву-Оджукву й дозволив йому повернутися. Він став членом правлячої Національної Партії Нігерії, проте внаслідок нового перевороту (31. 12. 1983) до влади в Нігерії прийшли мусульмани на чолі з *М. Бухарі*, проти яких Ч. Одумегву-Оджукву воював у 1967–70 рр. Його разом з іншими християнськими політиками заарештували, 2 роки він провів за ґратами. У 1989 р. Ч. Одумегву-Оджукву опублікував автобіографію «Тому що я причетний», у 1993 р. висував кандидатуру на пост президента від Соціал-Демократичної Партії Нігерії, проте Центральна виборча комісія його не зареєструвала. Проте він брав участь у конституційних конференціях, у 1998–99 рр. відіграв важливу роль у поверненні Нігерії до конституційного цивільного правління. У 2003 р. він заснував Всезагальний Прогресивний Альянс, від якого в 2003 і 2007 рр. балотувався в президенти. Щоправда, його підтримали 3,3 і 0,4% виборців відповідно. Ч. Одумегву-Оджукву мав високий авторитет серед іґбо. Він помер у Лондоні, в Лаґосі його ховали зі спеціально організованим військовим парадом.

ОЗАЛ, Торґут (13. 10. 1927 – 17. 04. 1993) – турецький політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1983–89], президент [1989–93], вважається «батьком» турецьких економічних реформ. Народ. у м. Малат'є. Закінчив Стамбульський ун-т (1950), працював у приватних компаніях у Туреччині й США, викладав у Близькосхідному технічному ун-ті. Працював у міністерстві енергетики, брав участь у розробці першого 5-тирічного плану економічного розвитку на 1967–71 рр., очолював Державну планову організацію. З 1971 р. працював у Світовому банку в Нью-Йорку, в 1979 р. був радником прем'єр-міністра *С. Деміреля*. Т. Озал був членом Партії Національного Порядку, після військового перевороту в вересні 1980 р. увійшов до складу уряду, був одним з авторів програми економічної стабілізації. У 1983 р. створив і очолив Партію Вітчизни. Того ж року очолив уряд Туреччини. Уряд Т. Озала в сер. 1980-х рр. розпочав реалізацію стратегії економічного розвитку, яка була розроблена в 1980 р., а потім доповнена в 1983–1984 рр. В її основі лежали «програма аскетизму», яка передбачала лібералізацію економіки й зміцнення ринкових відносин за рахунок відмови від суворого державного регулювання. Результатом мало стали перетворення Туреччини на повноправного члена ЄЕС. В економічній стратегії перевага надавалась приватному національному сектору. Одночасно залучались іноземні інвестиції, знімались обмеження на переведення прибутків за кордон. Заохочувалася діяльність змішаних фірм, що працювали на основі сучасної техніки й технологій. Пільгами скористалася велика й середня національна буржуазія. Дрібні виробники встановили ділові контакти з великими підприємствами, одержуючи від них замовлення на сировину й напівфабрикати. У дрібному бізнесі з часом сформувався особливий сектор, де вироблялися дешеві й відносно якісні товари для пострадянського ринку. Стратегія Т. Озала залишається основою економічної політики турецьких урядів по сьогодні. Від початку економічних реформ Туреччина досягла відчутних

успіхів. Темпи економічного зростання були високими (8% щороку). Якщо в 1950-х рр. на промислові товари припадало 10% турецького експорту, то в 1990-х – 90%. Розвивались як традиційні галузі промисловості (текстильна, шкіряна, харчова), так і новітні (виробництво електротехніки, транспортних засобів, електроніки). За допомогою фірм країн-членів НАТО було налагоджене виробництво військової техніки – винищувачів, танків, ракет. ВПК став локомотивом наукоємного виробництва. Туреччина успішно завойовувала ринки країн Близького Сходу. Країна змогла за короткий час здійснити технологічну революцію в сільському господарстві. Наполовину збільшилась площа зрошувальних земель, урожайність зросла на 30–50%. Туреччина повністю вирішила свої продовольчі проблеми, а частину сільськогосподарської продукції спрямувала на експорт. В економіку були успішно інвестовані й кошти з нетрадиційних джерел. Багато турецьких робітників працює за кордоном, їх грошові перекази сім'ям у твердій валюті в 1980-х рр. сягали 2–3 млрд. дол. щороку. Держава допомогла приватному бізнесу створити необхідну інфраструктуру для обслуговування іноземних туристів. Саме Туреччині світова туристична індустрія завдячує ідеї «all inclusive».

Під час перебування на посту президента Т. Озал більше уваги приділяв зовнішній політиці. У Кувейтській кризі й подальшій війні в Перській затоці (1990–91) він підтримав США й очолювану ними коаліцію. Розпад СРСР і утворення на його уламках тюркомовних держав (Азербайджан, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан, Киргизстан) надали зовнішньополітичному курсу Туреччини нового імпульсу. Одразу ж після Біловезьких домовленостей (8. 12. 1991) Т. Озал озвучив гасло: «Великий Туркестан від Середземного моря до Китайської стіни». Подібну ідею обстоювали й інші турецькі політики (*С. Демірель, Б. Еджевіт, Н. Ербакан*). Усі вони сходилися на ідеї створення «Великого Турана», або «Турецького поясу» – геополітичного альянсу тюркських народів під егідою Туреччини. Туреччина стала методично посилювати свою присутність і справляти вплив на Азербайджан і Крим, молдавську Гагаузію, центральноазійські держави, деякі автономії Росії. Значні зусилля докладалися для формування спільного культурного й інформаційного простору тюркських народів. У конфлікті навколо Нагірного Карабаху Т. Озал підтримав Азербайджан і навіть розглядав можливість збройного втручання Туреччини в нього.

Т. Озал раптово помер від інфаркту після візиту до Азербайджану. Похований у Стамбулі. У 1996 р. турецькі ЗМІ писали про можливе отруєння президента, висувалися версії про можливу причетність до цього спецслужб (Т. Озал майже домовився з курдськими¹ сепаратистами про примирення, проти чого було багато політиків). У жовтні 2002 р. була здійснена ексгумація решток Т. Озала, в яких було знайдено залишки америцію, полонію, кадмію й інсектициду ДДТ.

ОЛІМPIO, Сільванус Епіфаніо (6. 09. 1902 – 13. 01. 1963) – тоголезький державний і політичний діяч, прем'єр-міністр [1958–61] і президент

¹ Див. прим. на с. 40.

[1960–63] Того. Син заможного торговця й власника кокосової плантації, який переїхав до Німецького Того з Бразилії. Навчався в школі при католицькій німецькій місії в Ломе. У 1920 р. вступив до Лондонської школи економіки, в 1926 р. отримав науковий ступінь з економіки. Потім вивчав міжнародне право в Діжоні (Франція) й Відні (Австрія). У 1928 р. повернувся до Африки, працював заступником генерального агента британської харчової компанії Unilever у Лагосі (Нігерія), потім очолив відділення компанії в Хо (Золотий Берег, суч. Гана), а в 1932 р. був призначений генеральним агентом дочірньої фірми Unilever у французькій зоні Африки – Об'єднаній Африканській Компанії – й повернувся до Того. Після Другої світової війни С. Олімпіо став одним з найвпливовіших тоголезьких діячів, створив і очолив Комітет Тоголезької Єдності (КТЄ). Ця партія представляла інтереси переважно народності еве¹, яка була розділена між Французьким і Британським Того, а також британською колонією Золотий Берег. На відміну від іншого, профранцузького, крила антиколоніального руху (очолював *Н. Грюніцкій*), С. Олімпіо представляв націоналістичні, антифранцузькі сили. У лютому 1958 р. Франція надала Того статус республіки в складі Французької Співдружності, на парламентських виборах у квітні того ж року КТЄ здобула перемогу, а С. Олімпіо очолив уряд. Після здобуття незалежності (27. 04. 1960) він став першим прем'єр-міністром незалежного Того, а після перемоги на перших президентських виборах (здобув 99% голосів) – першим президентом. С. Олімпіо намагався остаточно розірвати будь-які зв'язки з Францією й водночас зблизитися з Великою Британією, США й ФРН. Він спробував замінити франк КФА² суверенною валютою, прив'язаною до німецької марки. Небажання включити до складу уряду кількох офіцерів-ветеранів Алжирської війни (1954–62) налаштувало проти нього армію. У відповідь президент у грудні 1961 р. видав декрет про розпуск опозиційних партій. 13. 01. 1963 у Того відбувся військовий переворот – перший в Африці на південь від Сахари після деколонізації. С. Олімпіо був убитий сержантом *Е. Гнасіґбе*. Владу захопили військові, які оголосили надзвичайний стан. Тимчасовий уряд Того очолив *Н. Грюніцкій*.

ОМА́Р, Мухамма́д (Мулла́ Омáр) (1959/62 – 23. 04. 2013) – афганський релігійний, політичний і державний діяч, засновник руху «Талібан», міжнародний терорист, емір Ісламського Емірату Афганістан (ІЕА) [1996–2001], емір самопроголошеного «Ісламського Емірату Вазиристан» (2006–13) на тер. Пакистану. Точна дата народження невідома. Народ., вірогідно, в пров. Узурган (за іншою версією – під Кандагаром), у бідній селянській родині, пуштун-гільзай³ з роду хотакі. Отримав початкову освіту в місцевому медресе, був сільським муллою. У сер. 1970-х рр. пройшов двотижневий курс навчання в медресе Хаккінія побл. Пешавара (Пакистан). Після радянського вторгнення до Афганістану в грудні 1979 р. приєднався до моджахедів, був рядовим бійцем бойової групи, 4 рази був поранений, втратив око. Достеменно не встановлено

¹ Еве – народ у Гані, Того й Беніні чисельністю бл. 3 млн. осіб. Їхня мова належить до сім'ї ква нігеро-конголезької макросім'ї. Більшість еве зберегли традиційні вірування й культуру.

² Див. прим. на с. 140.

³ Див. прим. на с. 64.

тодішню його партійну приналежність: писали про «Рух ісламської революції» М. Набі, «Ісламську Партію Афганістану Халеса» Ю. Халеса й Ісламське Товариство Афганістану *Б. Раббані*. Після виведення з Афганістану радянських військ (15. 02. 1989) заснував мечеть у кишлаку Сангасар (окр. Майванд, пров. Кандагар). Громадянська війна в Афганістані не припинилась ані після виведення радянських військ, ані після повалення режиму *М. Наджибулли*. Країна перетворилася на «картографічну реальність», уряд не контролював ситуації на більшості тер. Афганістану, населення втомилося від війни, руйнацій, економічних труднощів, всевладдя польових командирів. За таких умов за підтримки Пакистану виник рух «Талібан»¹, який заснував і очолив М. Омар. Рух виник на поч. 1990-х рр. як воєнізоване угруповання пуштунської² молоді – випускників і учнів медресе при таборах біженців у Пакистані, насамперед – Белуджистані і Півн.-Зах. Прикордонній Провінції. Це була своєрідна відповідь пуштунської спільноти на зміну етнополітичної ситуації в Афганістані внаслідок Громадянської війни, захоплення влади в країні таджиками (*Б. Раббані, Ахмад-Шах Масуд*). Починаючи з 1978 р. країну залишили від 3 до 5,5 млн. пуштунів, вони перестали бути етнічною більшістю й втратили монополію на владу в Афганістані. Особливе їх обурення викликав президент-таджик *Б. Раббані*. Уряд Пакистану, ISI³, ісламістські партії й організації допомагали талібам фінансами й зброєю. Рух розгортався під гаслами «чистого ісламу», його керівними органами були Велика Шура (30 осіб) і Мала Шура (6 осіб). Першу бойову операцію таліби здійснили в жовтні 1994 р., встановивши контроль над трасою Чаман – Кандагар. У листопаді 1994 р. вони захопили традиційний центр «пуштунського поясу» Кандагар і перетворили його на свою столицю. Далі вони зайняли пров. Гільменд, Узурган, Заболь, Газні й повели наступ на Кабул. Пуштунське населення регіону та польові командири підтримали талібів, або принаймні не чинили їм серйозного опору. Багато польових командирів, які самі були муллами, не хотіли воювати з талібами, до того ж населення втомилося від беззаконня та анархії. Таліби ж встановлювали на зайнятій території жорсткий, але лад. Загони талібів рідко застосовували партизанську тактику, а вступали у відкритий бій, мобільні загони талібів на пікапах Toyota й Daihatsu змінили правила громадянської війни в Афганістані. У вересні 1996 р. таліби оволоділи Кабулом, повалили режим моджахедів і повели наступ на північ. Противники талібів улітку 1997 р. створили «Об'єднаний ісламський фронт звільнення Афганістану», який об'єднав «Національний Ісламський Рух Афганістану» (*А. Р. Дустум*), Ісламське Товариство Афганістану (*Б. Раббані* й *Ахмад-Шах Масуд*), Ісламську Партію Афганістану (*Г. Хекмат'яр*). У серпні 1998 р. таліби розбили головні сили коаліції й узяли під свій контроль 90% території країни. *А. Ш. Масуд* на чолі «Північного Альянсу» утримував невеликі райони на північ від Кабула (долину Панджшер і пров. Бадахшан).

¹ «Талібан» – від араб. «таліб» – «той, що шукає знання», учень медресе.

² Див. прим. на с. 46.

³ ISI (англ. Inter-Services Intelligence) – Міжвідомча розвідка Пакистану, служба зовнішньої розвідки і контррозвідки країни.

Таліби прагнули створити ідеальну теократичну державу за канонами шаріату. Вони заперечували існування будь-яких інших законів, окрім «вічних і незмінних законів Аллаха», вважали, що кожен мусульманин мусить їх дотримуватись, а не намагатись удосконалити, доповнити чи змінити. 3. 04. 1996 у Кандагарі на зборах 1,5 тис. представників духівництва М. Омара проголосили халіфом. 28. 10. 1996 на підконтрольних територіях таліби проголосили Ісламський Емірат Афганістан (ІЕА). М. Омар до осені 2001 р. фактично безвиїзно перебував у Кандагарі, лише декілька разів відвідав Кабул. Таліби здійснили тотальну ісламізацію суспільства. У повітах і провінціях вони створили ісламські консультативні ради з 10 учених-богословів, які обиралися населенням і мали стежити за діяльністю місцевої адміністрації. Судова система ІЕА включала військові, цивільні суди й Верховний суд, які вели процеси за законами шаріату. Прокурор мав вивчити справу продовж тижня, а суд – винести вирок продовж місяця. Основними видами покарання були «припинення», «стримування», «помста», а єдиною апеляційною інстанцією – М. Омар. За побутовими злочинами, в т. ч. убивствами, вирок обговорювався з родичами потерпілого, щоб забезпечити можливість належних за шаріатом кровної помсти або особистого помилування. Зайнявши Кабул, таліби оголосили загальну амністію й обіцяли не чинити репресій проти тих, хто служив попереднім режимам. Насправді ж розпочалися переслідування й убивства цих людей без суду й слідства. Так, був підданий тортурам і потім повішений останній голова режиму НДПА/«Ватан» *М. Наджибулла*, який у 1992–96 рр. жив у місії ООН. Розпочалась чистка державних структур від службовців, які не «сприймали законів Аллаха», на їхнє місце призначали «правовірних спеціалістів». Були звільнені з посад сотні чиновників і представників інтелігенції, в т. ч. 70% викладачів Кабульського ун-ту. Наприкінці 1997 р. була здійснена чистка в армії, для чого була створена Надзвичайна комісія. Вона мала оцінити моральний стан кожного військовослужбовця, їм заборонялось носити зачіски зах. зразка, палити, ухилятися від намазу¹. В ІЕА була створена «поліція нагляду» за поведінкою населення й її відповідністю нормам ісламу, яка наділялась широкими каральними повноваженнями. Заборонялося розвішувати кольорові рекламні плакати й робити яскраві написи, прикрашати стіни зображеннями живих істот, «аморальними» закличками й репродукціями, мати в оселях скляні вікна, носити білі сорочки чи шкарпетки тощо. Чоловіки-кравці не мали права обмірювати жінок. Фотографи могли робити знімки лише для документів. Постраждало чимало осіб, які не зачиняли торгові заклади під час намазу, занадто коротко підстригали бороди, грали в карти тощо. Оголошувалися такими, що не відповідали шаріату, музика, кіно, танці, ТБ. Заборонялись усі спортивні змагання, а стадіони стали місцем публічних страт. Жінки мали жити під суворим домашнім наглядом і вступати в шлюб з 8 років. Жіноча освіта була визнана шкідливою. Дівчаткам викладалися не навчальні предмети, а обмежений перелік фактів і практичних навичок з біології, медицини, арифметики, правознавства, релігії тощо. Жорстоких переслідувань

¹ Намаз – обов'язкова п'ятиразова молитва в мусульман, один із «стовпів» ісламу. Під час намазу правовірний має бути чистий і звернений обличчям до Мекки.

знавали немусульмани (індуси, євреї). Один з указів вимагав від них негайно виселитися з житлових кварталів правовірних і носити жовту пов'язку, щоб їх можна було відрізнити від мусульман. Після штурму м. Мазарі-Шарифа, де мешкала велика община хазарійців¹-шиїтів, таліби вбили щонайменше декілька тисяч осіб. Тих, хто вцілів, примушували переходити в сунізм або сплачувати податок для немусульман. Таліби безжалісно знищили низку видатних пам'яток буддійської культури. Так, жодні зусилля ЮНЕСКО й інших пам'яткоохоронних організацій світу не змогли уберегти від зруйнування дві статуї Будди в Баміанській долині (200 км від Кабула). Дві гігантські півторатисячолітні статуї (55 і 37 м висотою відповідно), внесені до списку Всесвітнього спадку ЮНЕСКО, були зруйновані талібами – спочатку пострілами з танків і артилерії, а потім за допомогою мін у лютому – березні 2001 р.

Господарство країни було зруйноване багаторічною війною. Через відсутність сировини, електроенергії, кваліфікованої робочої сили не працювали підприємства, Афганістан був однією з найбільш замінованих держав світу. Різко скоротилися площі під продовольчими й технічними культурами. За таких умов в економічній політиці талібів на перший план вийшли не виробничі засоби отримання коштів. Ще в 1980-х рр. в Афганістані почали розширятися посіви опійного маку, оскільки він не вимагав великих затрат праці й мав стійкий збут. Ця практика дістала підтримку талібів. За даними ООН, наприкінці 1990-х рр. в Афганістані вироблялося 3 200 т опію-сирцю, тобто 40% тієї кількості, яка надходила на світовий ринок. Його вартість до вивозу з країни оцінювалась у 100 млн. дол. Прибутки з наркобізнесу стали чи не головним джерелом бюджетних надходжень талібів. При цьому куріння опію й вживання героїну в ІЕА каралося стратою. Іноді з пропагандистською метою влада знищувала опійні посіви й закривала деякі нарколабораторії. Для селян же вирощувати традиційні культури, навіть традиційно рентабельні (мигдаль, абрикоси, картоплю, цибулю, бавовник), замість опійного маку було не вигідно. Натомість емірат імпортував практично все необхідне для виживання продовольство. Так, у 1999 р. угоди на закупівлю великих партій пшениці таліби уклали з Австралією й Казахстаном. Казахстан продав їм 60 тис. т зерна за цінами, нижчими від ринкових. Таліби змогли укласти кілька міжнародних контрактів на розвідку корисних копалин і освоєння їх родовищ, будівництво доріг і ліній електропередач, але вони були призупинені через санкції ООН. Ще одним надійним джерелом прибутків ІЕА стала контрабандна торгівля. Афганістан як держава, що не має виходу до морів, відповідно до конвенції ООН від 1950 р., користувався правом безмитної торгівлі через пакистанський порт Карачі. Вантажі в запломбованих вагонах направлялися до ІЕА транзитом через пакистанську територію, а потім контрабандні товари переправлялися знову до Пакистану, Ірану, держав Центр. Азії. За даними Світового Банку, в 1998–99 рр. контрабандна торгівля лише між ІЕА й Пакистаном оцінювалась у 2,5 млрд. дол.

¹ Хазарійці – іраномовний народ змішаного походження (монгольського, тюркського, іранського) перев. у Центр. Афганістані. Прибл. чисельність 3 млн. осіб. Хазарійці здебільшого мусульмани-шиїти, зберегли родоплемінний устрій.

ІЕА визнали США, Пакистан, Саудівська Аравія, ОАЕ. Іран проводив обережну політику, пропонуючи посередницькі послуги в переговорах між талібами й «Півн. Альянсом». Після трагічних подій у Мазарі-Шарифі (1998), коли таліби вбили 9 іранських дипломатів і журналіста, Тегеран заборонив афганську транзитну торгівлю й закрив для афганської торгівлі порт Бендер-Аббас і прикордонний пост Ісламкалі. Таліби визнали «незалежну Ічкерію» (Чечню) й запропонували створити на своїй території «чеченський уряд в еміграції», що викликало різку негативну реакцію Росії. У 1996 р. таліби надали притулок вигнаному з Судану *У. Бен Ладену* і його «Аль Каїді», причетній до терористичних актів проти американських посольств у Найробі (Кенія) й Дар-ес-Саламі (Танзанія) 7. 08. 1998. 6. 07. 1999 президент США В. Клінтон запровадив санкції проти ІЕА за підтримку тероризму, торгівлю наркотиками, порушення прав людини, особливо жінок, знищення культурних цінностей. Такі ж санкції в грудні 1999 р. запровадила РБ ООН. Серед дозволених форм зовнішніх контактів залишалася діяльність міжнародних організацій у сфері освіти, медицини, наданні продовольчої допомоги, боротьби зі стихійними лихами, розмінуванні територій. Проте політика талібів зводила й їх фактично нанівець.

11. 09. 2001 сталася безпрецедентна атака ісламських екстремістів на торговельний центр у Нью-Йорку й приміщення оборонного відомства США (Пентагон), тоді загинуло бл. 3 тис. осіб. Відповідальність за неї було покладено на «Аль-Каїду». Усі заклики США видати *У. Бен Ладена* таліби проігнорували. Тому США визначили ІЕА як головну базу міжнародного тероризму, яку необхідно ліквідувати в інтересах світової спільноти. 7. 10. 2001 сили Міжнародної коаліції (за участю Німеччини, Франції, Іспанії, Італії, Нідерландів, Данії, Австралії, Греції, Швеції, Фінляндії, Норвегії, Румунії) на чолі з США (загальне командування здійснював генерал *Т. Р. Френкс*) розпочали операцію «Нескорена свобода». Афганістан піддався масованим авіаційним і ракетним ударам, Міжнародна коаліція діяла в союзі з афганською опозицією («Півн. Альянс»). 9. 11. 2001 його війська увійшли до м. Мазарі-Шариф, а 13. 11. 2001 – до полишеного талібами Кабула. 7. 12. 2001 пав останній оплот талібів – Кандагар. Частина захоплених у полон керівників руху «Талібан» та організації «Аль-Каїда» були ув'язнені на американській військовій базі Гуантанамо (Куба). Утім, ані *У. Бен Ладена*, ані М. Омара полонити не вдалося. М. Омар виїхав з Кандагара перед самим захопленням міста, переховувався в Кветті (Пакистан). На півн. зах. Пакистану (Вазиристан) створив фактично неконтрольований урядом талібанський «Ісламський емірат». США обіцяли 10 млн. дол. за будь-яку інформацію про його місцезнаходження. Пошук М. Омара ускладнювався тим, що не було жодного більш-менш достовірного його фото після 1980-х рр., він не дав жодного прямого інтерв'ю. ЗМІ поширювали інформацію, що він загинув 23. 05. 2011 у Кветті внаслідок удару БПЛА. У 2015 р. встановили, що він помер у квітні 2013 р., вірогідно, від туберкульозу.

ОСМЁНЬЯ, Сёрхю (9. 09. 1878 – 19. 10. 1961) – філіппінський політичний і державний діяч, президент Співдружності Філіппіни [1944–46]. Народ. у м. Себу (о. Лусон, Генерал-капітанство Філіппіни) у впливовій родині китайського походження, проте обставини народження були втаємничені через

вік батька – йому було 14 років. У 1892 р. закінчив коледж Сан-Карлос і вступив до коледжу Св. Хуана Летранського в Манілі. Там він познайомився з майб. президентом Філіппін *М. Кесоном*. Далі С. Осменя навчався в Ун-ті Санто-Томаса в Манілі. Під час Американсько-іспанської війни 1898 р. був кур'єром і журналістом у штабі *Е. Агінальдо*. У 1900 р. у Себу заснував щоденну антиіспанську газету «El Nuevo Día» («Новий день», виходила до 1903 р.). Працював адвокатом, у 1904 р. його призначили т. в. о. губернатора Себу (в 1906 р. став «повноцінним» губернатором), одночасно був окружним прокурором. У 1907 р. разом з *М. Кесоном* заснував Національну Партію, того ж року став депутатом від неї в парламенті – Національній Асамблеї. У 1907–22 рр. С. Осменя був її спікером, у 1922–35 рр. – членом Сенату. У 1933 р. брав участь у переговорах з представниками Білого дому щодо незалежності Філіппін. У 1935 р. Філіппіни отримали широку автономію («Співдружність Філіппіни»), США обіцяли надати їм незалежність за 10 років. 15. 09. 1935 відбулися перші загальні вибори президента Співдружності Філіппін, окремо обирали віцепрезидента. Президентом став *М. Кесон*, тоді як С. Осменя за підтримки 87% виборців став віцепрезидентом. Одночасно був міністром освіти. Під час японської окупації він разом з представниками уряду виїхав до США, був міністром освіти уряду в екзилі. Після смерті *М. Кесона* (1. 08. 1944) став президентом у вигнанні. С. Осменя повернувся на Філіппіни разом з американськими військами *Д. Макартура* 5. 07. 1945. Головним його завданням було подолання наслідків японської окупації, проте він перебував під повним контролем військового командування США. Після наданням Філіппінам незалежності (4. 07. 1946) С. Осменя програв президентські вибори *М. Рохасу*. Після цього він відійшов від політики, до смерті мешкав у Себу.

П (Па – Пуї)

ПА Кáо Хе (2. 02. 1933 – 22. 10. 2002) – лаоський політичний діяч, повстанський командир, активний учасник громадянської війни (1960–73). Етнічний хмонг¹. Був одним з лідерів релігійно-політичної хмонгської організації «Чао Фа» («Володар неба»), ідеологію якої складали хмонгський націоналізм, антикомунізм і релігійний містизизм. Під час громадянської війни в Лаосі Па Као Хе протистояв блоку лівих сил «Патет Лао» («Лаоська держава»). Після захоплення влади Народно-Револьюційною Партією Лаосу й проголошення Лаоської Народно-Демократичної Республіки (2. 12. 1975) продовжив партизанську боротьбу проти уряду. У 1979 р. під тиском урядової армії загони «Чао Фа» відступили до прикордонних районів Таїланду. Па Као Хе отримував підтримку від КНР, влада якої була зацікавлена в послабленні позицій В'єтнаму в Індокитаї. Хмонгські повстанці проходили в Китаї військову підготовку. У 1981 р. Па Као Хе брав участь у створенні «Об'єднаного національного фронту визволення Лаосу» на чолі з *Ванг Пао*, також хмонгом. Утім, між ними не було єдності, оскільки Па Као Хе претендував на особливу роль у повстанському русі. У 1985 р. він представляв лаоських повстанців на Міжнародній конференції повстанських рухів у Джамбі (Ангола). У жовтні того ж року створив і очолив «Етнічну організацію визволення Лаосу». Після виведення з Лаосу в'єтнамських військ у 1989–90 рр. повстанці розгорнули широкомасштабний наступ на позиції урядових сил. Па Као Хе оголосив себе «королем хмонгів», проте наступ був зупинений, повстанці зазнали нищівної поразки. У 1991 р. Па Као Хе остаточно порвав з *Ванг Пао*. Тоді як більшість хмонгів погодилися на участь у політичному процесі, Па Као Хе продовжив збройну боротьбу, ховаючись у джунглях на кордоні Лаосу й Таїланду. Загинув за невстановлених обставин. Розглядалися версії успішної каральної операції лаоських військ або ж убивства прибічниками *Ванг Пао*.

ПАВЛОВ, Павло Андрійович (2. 03. 1892 – 18. 06. 1924) – радянський військовий діяч. Син генерала, навчався в Тифліському кадетському корпусі й Петербурзькому політехнічному ін-ті. Під час навчання двічі заарештовувався за політичну діяльність. Учасник Першої світової війни, мав декілька поранень. Після Лютневої революції 1917 р. був членом солдатських комітетів (від полкового до фронтового). З 1919 р. – член РКП (б). Учасник громадянської війни в Росії (1918–22), брав участь у загарбанні більшовиками України. У 1922–24 рр. брав участь у завоюванні Центральної (Середньої) Азії, був помічником командувача, а потім командувачем Бухарської групи військ. У квітні 1924 р. був відряджений до Китаю, під псевдонімом «Говоров» очолював групу військових радників в армії Національної Партії (Гоміндану), сприяв становленню Народно-Револьюційної Армії Китаю. Загинув при переправі через р. Дуцзян (пров. Гуандун). Похований у Москві.

¹ Див. прим. на с. 123.

ПАМУ́К, Орха́н (народ. 7. 06. 1952) – турецький письменник і громадський діяч, лауреат Нобелівської премії з літератури (2006). Народ. у Стамбулі в заможній родині інженера, має черкеське коріння. Навчався в Американському Роберт-коледжі, Технічному ін-ті в Стамбулі та Стамбульському Ун-ті, в 1985–88 рр. викладав у Колумбійському ун-ті в Нью-Йорку (США). Повернувся до Стамбула, але після вбивства в січні 2007 р. журналіста *Г. Дінка* знову виїхав до США, став професором Колумбійського ун-ту (фахівець з письменницької майстерності й історії літератури). О. Памук є автором бл. 20 романів, головними темами яких є конфлікт між Сходом і Заходом, традиціями й сучасністю, ісламом і християнством. Майже в усіх сюжетах розгортається в Стамбулі. Найбільш відомими й перекладеними іноземними мовами є: «Джевдет-бей і його сини», «Сніг», «Музей цнотливості», «Рудоволоса жінка» та ін. Він був відзначений багатьма турецькими й міжнародними преміями, а в 2006 р. отримав Нобелівську премію з літератури як автор, «який у пошуках меланхолійної душі рідного міста знайшов нові символи для зіткнення й переплетіння культур».

О. Памук неодноразово привертав увагу турецької влади й громадськості своїми поглядами на минуле й сьогодення Туреччини, які розходилися з офіційною позицією. Так, у 2005 р. в інтерв'ю швейцарському виданню він говорив про вбивство турецьким урядом 30 тис. курдів¹ і бл. 1 млн. вірмен. Те ж саме щодо «вірменської різанини» він повторив в інтерв'ю ВВС². Уряд Туреччини подав на нього позов до суду, розпочалося цькування письменника в ЗМІ. Це звинувачення мало значний резонанс, західні ЗМІ писали про обмеження свободи слова в Туреччині, О. Памука підтримали Amnesty International³ і всесвітньо відомі письменники (Ж. Самарагу, Г. Г. Маркес, Г. Грасс, У. Еко та ін.). У березні 2011 р. суд обмежився стягненням з нього 6 тис. лір (3 850 дол.) штрафу. У 2021 р. на О. Памука знову подали до суду за образу імені *М. Кемалю Ататюрка* й турецького прапора в романі «Чумні ночі».

ПАК Чон Хі (30. 09. 1917 – 26. 10. 1979) – корейський військовий, політичний і державний діяч, президент Республіки Корея [1962–79]. Народ. у м. Кумі (пров. Кьонсан-Пукто). Попри незнатне походження навчався в престижній вчительській гімназії в Тайкю, після її закінчення (1937) вчителював. Далі вступив до Військової ак. Манчжоу-Го (1940–42), серед її кращих випускників був зарахований до Військової ак. Імператорської армії Японії в Токіо. По завершенню Другої світової війни й поділу Кореї на дві зони окупації опинився в півд. частині, вступив до комуністичної організації, був заарештований і засуджений до страти. Пак Чон Хі під час слідства видав усіх членів своєї організації, тож його помилували за особистим наказом *Лі Син Мана*, проте звільнили з армії. Повернувся на військову службу під час Корейської війни (1950–53), відзначився в боях, отримав звання генерала.

Соціально-економічна відсталість країни, корумпованість та неефективність уряду *Лі Син Мана* спричинила «Квітневу революцію» 1960 р., у

¹ Див. прим. на с. 40.

² Див. прим. на с. 40.

³ Див. прим. на с. 78.

Республіці Корея зростав вплив військових. 16. 05. 1961 Пак Чон Хі очолив військовий переворот і захопив владу. Він жорстко переслідував опозицію, знарядям репресій стало Корейське Центральне Розвідувальне Управління (КЦРУ). 17. 12. 1962 він провів референдум про повернення до цивільного правління й оголосив себе президентом. Свої повноваження Пак чон Хі підтвердив на безальтернативних виборах 1963 р. Стабілізувавши політичну ситуацію, Пак Чон Хі зосередився на економіці. Півд. Корея була однією з найбільш бідніших держав світу з переважно неписьменним населенням. Уряд здійснив ефективну аграрну реформу, що дозволило забезпечити населення продуктами харчування й дало поштовх для розвитку харчової й переробної промисловості. Пак Чон Хі встановив жорсткий контроль за діяльністю чеболей¹, через пільги, субсидії й преференції стимулював розвиток потрібних галузей промисловості. Були створені Рада Економічного Планування й Верховна Рада Національної Перебудови. У 1962 р. був прийнятий перший п'ятирічний план (1962–66). Головним стратегічним партнером Півд. Кореї стала Японія, з якою 1965 р. було укладено Договір про відносини. Попри сильні антияпонські настрої корейців саме японські капітали й технології стали вагомим фактором «корейського економічного дива». Під час В'єтнамської війни (1955–75) Республіка Корея була союзником США, що забезпечило її десятками мільярдів доларів грантів і субсидій. На першому етапі уряд здійснював політику імпортозаміщення, яка змінилася політикою експортної орієнтації. У Півд. Кореї швидко виникли високотехнологічні й конкурентоспроможні текстильна й харчова промисловості. На наступному етапі уряд стимулював розвиток «базових» галузей: металургії, машинобудування, хімічної промисловості. У Півд. Кореї були реалізовані масштабні інфраструктурні проекти, швидко розвивались освіта й науково-дослідні центри. Поступово провідними стали високотехнологічні галузі (судно- й автомобілебудування, складання й виробництво побутової техніки й електроніки). Важливим фактором економічного зростання стала дешевизна корейської робочої сили. На початку індустріалізації середня заробітна платня в країні була майже вдвічі меншою, ніж в Японії й на третину – аніж у країнах ПСА. Водночас тривалість робочого тижня становила 55 годин. Лиш у 1970-х рр. оплата праці в Півд. Кореї почала зростати. Після двох президентських термінів у 1969 р. Пак Чон Хі організував референдум, за підсумками якого отримав право втретє балотуватися на пост президента. У 1971 р. він знову переміг на виборах, а наступного року оголосив у країні надзвичайний стан. Референдум схвалив нову конституцію (Конституція IV Республіки, 1972–79), яка ще більше посилила владу президента. Його тепер мала обирати колегія виборців, були зняті обмеження на кількість термінів перебування на посаді, а президентський термін збільшено з 4 до 6 років. У 1972 і 1978 рр. Пак Чон Хі обирався президентом на безальтернативній основі. Він пережив кілька замахів і заколотів, у к. 1970-х рр. Півд. Кореєю прокотилася хвиля протестів і демонстрацій з вимогами лібералізації політичного режиму (найбільші відбулись у Пусанському ун-ті в 1979 р.). Пак Чон Хі був застрелений директором КЦРУ

¹ Див. прим. на с. 236.

Кім Дже Гю, який заявив, що президент-генерал був перепорою на шляху корейської демократії. Убивця був страчений.

Попри відверто диктаторський режим, масштабні порушення прав людини й репресії Пак Чон Хі вважається одним з видатних корейських державних діячів, головним архітектором «корейського економічного дива».

ПАН Гі Мун (народ. 13.06.1944) – південнокорейський дипломат і політик, 8-й Генеральний Секретар ООН [2007–16]. Народ. у селі в пров. Имсон. У школі виявив особливі здібності до вивчення англійської мови. Він спеціально щодня ходив за 10 км до фабрики, де спілкувався з американським персоналом. У 1962 р. виграв організований Червоним Хрестом конкурс і став єдиним учнем школи, премійованим поїздкою до США. Там декілька місяців мешкав у Сан-Франциско, був удостоєний зустрічі з Д. Ф. Кеннеді. На запитання президента ким він мріє стати, відповів: «Дипломатом». У 1970 р. отримав ступінь бакалавра міжнародних відносин Сеульського ун-ту, в 1985 р. – ступінь магістра в Школі управління Д. Ф. Кеннеді при Гарвардському ун-ті (США). У 1972 р. він був призначений віцеконсулом у Нью-Делі (Індія), згодом – постійним представником Півд. Кореї в ООН. У 2004–06 рр. був міністром закордонних справ, головні зусилля спрямував на налагодження міжкорейського діалогу. У вересні 2005 р. відіграв вирішальну роль у шестисторонній переговорній групі з урегулювання питання щодо північнокорейської ядерної програми.

У 2006 р. Пан Гі Мун переміг на виборах на посаду Генерального Секретаря ООН, обійшовши індійського дипломата Ш. Таруру. Одним з найбільш успішних його рішень на цьому посту стало введення миротворчого контингенту до Дарфура (Судан, 2011 р.), де з 2003 р. тривав міжетнічний конфлікт. У 2011 р. був переобраний на другий термін. У 2014 р., окрім офіційного засудження агресії РФ в Україні й заяви про невизнання анексії Криму, не ініціював жодних дієвих заходів протидії агресору. З вересня 2017 р. – голова комісії з етики МОК.

ПАНАМІОНГ, Прїді (11.03.1900 – 2.05.1983) – тайський політичний і державний діяч, один з лідерів революції 1932 р., прем'єр-міністр Таїланду [1946]. Народ. у китайській родині, його батьки взяли прізвище «Панаміонг» на честь храму, біля якого вони жили. Навчався в Юридичному училищі Сіаму¹, став адвокатом. На поч. 1920-х рр. продовжив навчання в Франції, вивчав право в Ун-ті Кан-Нормандії й Сорбонні, політику й економіку – в Паризькому ін-ті політичних досліджень. У лютому 1927 р. був співзасновником «Кхата Ратсадон» («Народна Партія Сіаму»), яка вимагала прийняття конституції й запровадження в країні конституційної монархії. Того ж року почав викладати в Юридичному училищі Сіаму, одночасно працював у міністерстві юстиції. На останній посаді займався публікацією збірників сіамських законів. П. Панаміонг був учасником військового перевороту 24.06.1932, наслідком якого стало прийняття конституції 10.12.1932 і перетворення Сіаму на конституційну монархію. Він став міністром фінансів у

¹ Сіамом офіційно держава називалася до ухвалення конституції 1932 р. Остаточно англійована назва «Таїланд» закріпилась у 1939 р.

першому «конституційному» уряді, запропонував програму реформ («Жовта брошура»), яка передбачала націоналізацію всіх сільськогосподарських земель, здійснення індустріалізації тощо. Більшість урядовців відкинули ці пропозиції, побачивши в них «комуністичну загрозу». Згідно з Законом проти комуністичної діяльності від 1. 04. 1933 П. Панаміонга вислали з країни. Після наступного військового перевороту у вересні 1933 р. він повернувся. Спеціальний комітет з розслідування його нібито «комуністичної» діяльності в лютому 1934 р. повністю його виправдав. Того ж року він заснував Ун-т Таммасат у Бангкоку й став його ректором. Це був другий ун-т у Сіамі (перший заснував *Чулалонгкорн (Рама V)*) і він перебував під опікою королівської родини). У 1936 р. П. Панаміонг став міністром закордонних справ, на цій посаді уклав договори з 17-ма державами, чим домогся повного скасування режиму екстериторіальності¹ для іноземних громадян. У 1938–42 рр. був міністром фінансів.

Під час Другої світової війни П. Панаміонг входив до складу Регентської ради при неповнолітньому *Ананді Махидолі (Рамі VIII)*. Він був проти можливого оголошення війни США й Великій Британії. Був одним з лідерів антияпонського руху «Сері Тхай» («Вільний Таїланд»). У 1944 р. залишився єдиним регентом при *Рамі VIII*. Одразу ж після капітуляції Японії в ПСА (15. 08. 1945) розірвав усі договори Таїланду з нею. Після повернення до Таїланду короля втратив титул регента, проте мав титул «досвідчений державний діяч», був радником при перших двох повоєнних прем'єр-міністрах. 24. 03 – 23. 08. 1946 він сам очолював уряд, одночасно був міністром фінансів. Після раптової смерті *Рами VIII* (9. 06. 1946) у Таїланді відбулися додаткові вибори, кількість прибічників П. Панаміонга у парламенті зменшилось і він пішов у відставку (за офіційною версією, через «перевтому»). Він відвідав США, отримав там «Медаль свободи» за заслуги в боротьбі проти Японії під час Другої світової війни. Після військового перевороту 1947 р. у Таїланді йому висунули підозру в убивстві *Рами VIII*, тож він був змушений надовго залишити батьківщину. Жив у КНР, Франції, написав мемуари «Мое насичене життя і 21 рік у вигнанні в Китайській Народній Республіці» й історичний роман «Король білого слона». П. Панаміонг помер у Парижі від інфаркту.

30. 10. 1999 ЮНЕСКО внесло ім'я Пріді Панаміонга до календаря видатних осіб і визначних історичних подій.

ПЕН Дехуаї (24. 10. 1898 – 29. 11. 1974) – китайський військовий і політичний діяч, один з найближчих соратників *Мао Цзедуна*, маршал. Народ. у великій селянській родині в пров. Гунань. Шестирічним батьки віддали його до традиційної китайської школи, але за 2 роки він залишив навчання через смерть матері. Жебракував, випасав худобу, працював на шахті. У 1916 р. вступив до лав гуансійської армії в пров. Хунань. У 1922 р. навчався на офіцерських курсах, вступив до Національної Партії (Гоміндан). Брав участь у Північному поході Народно-Револьюційної Армії, проте після розриву Гоміндану й Комуністичної Партії Китаю (КПК) вступив до лав останньої. Брав участь у Першій громадянській війні (1927–37) й бойових діях проти Японії (війна «Канчжень»),

¹ Див. прим. на с. 331.

1937–45), став одним з найбільш впливових командирів Червоної Армії Китаю. У 1946 р. Пен Дехуая призначили заступником головнокомандувача Народно-Визвольної Армії Китаю, він відіграв важливу роль у Другій громадянській війні (1946–49), був членом Політбюро ЦК КПК. Під час Корейської війни (1950–53) очолював китайських «добровольців», які воювали на боці Півн. Кореї. У 1954–59 рр. був заступником Голови Державної Ради (уряду) й міністром оборони. У 1955 р. отримав звання маршала.

На поч. 1959 р. Пен Дехуай відкрито виступив проти політики «трьох червоних прапорів» *Мао Цзедуна*, сміливо критикував його й верхівку КПК за «відступ від партійних принципів». Влітку того ж року VIII Пленум ЦК КПК звинуватив його в створенні «правоопортуністського антипартійного блоку» й звільнив з усіх постів. Пен Дехуая заслали до пров. Сичуань. Під час «Культурної революції» він разом з іншими критиками політики *Мао Цзедуна* (*Лю Шаоци, Ден Сяопін*) став жертвою подальших політичних переслідувань. Спеціально створений загін хунвейбінів («спеціальний полк для арешту Пен Дехуая») заарештував його в травні 1966 р. і запроторив до пекінської в'язниці. Там він перебував до своєї смерті. Був реабілітований у 1978 р.

ПЕРЕС, Шимбн (1. 08. 1923 – 28. 09. 2016) – ізраїльський політичний і державний діяч, був міністром у 12 урядах, прем'єр-міністр [1984–86; 1995–96], президент [2007–14], лауреат Нобелівської премії миру [1994]. Народ. у м. Вишневе (Польща, суч. Білорусь). У 1933 р. родина виїхала до Палестини. Початкову й середню школи закінчив у Тель-Авіві. З юнацтва писав вірші, був активістом сіоністського руху, вступив до організації МАПАЙ (абр. з івр. «Партія робітників Землі Ізраїльської»). Під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. Ш. Перес відповідав за закупівлю за кордоном озброєння, в 1950–51 рр. був представником міністерства оборони Ізраїлю в США (одночасно навчався в Гарвардському ун-ті), у 1952–59 рр. – директором міністерства оборони. На останній посаді фактично створив ізраїльську оборонну й авіаційну промисловість, ініціював початок ізраїльської ядерної програми. Важливим успіхом стала домовленість про постачання до Ізраїлю французьких винищувачів, танків, радіолокаційного обладнання. 10. 10. 1956 країни уклали угоду про військово-технічну співпрацю. Наступного року сторони домовилися про сприяння Франції в будівництві ядерних реакторів на тер. Ізраїлю і заводу з видалення плутонію. Згодом виник Ядерний дослідний центр у Сореку.

У 1959 р. Ш. Перес став депутатом Кнессету. У 1965 р. разом з *Д. Бен-Гуріоном* заснував рух РАФІ (абр. з івр. «Робітничий список Ізраїлю»). У 1967 р. його обрали одним з двох секретарів партії «Авода» («Праця»). У 1969–73 рр. – міністр у справах облаштування іммігрантів і міністр комунікацій; 1974–76 рр. – міністр оборони. Був чи не єдиним міністром в уряді *І. Рабина*, який зумів переконати його в необхідності жорсткої реакції на дії палестинських терористів в Уганді. 27. 06. 1976 вони захопили в Афінах літак французької авіакомпанії, диктатор Уганди *І. Амін* дозволив їм здійснити посадку в аеропорту Ентебе. Терористи погрожували вбити 256 заручників, якщо з в'язниць Ізраїлю й країн Європи не звільнять 53 бойовика Організації Визволення Палестини (ОВП). *І. Амін* виступив посередником у перемовинах з терористами, але насправді

сприяв їм. Блискуча операція ізраїльських сил спеціального призначення 03. 07. 1976 завершилася звільненням заручників (загинули 20 угандійських вояків, 7 терористів і 4 ізраїльських спецпризначенців), а також знищенням фактично всіх ВПС Уганди (зокрема, 11 «МіГів», наданих СРСР). У 1977–84 рр. очолював парламентську опозицію до урядів *М. Бегіна* і *І. Шаміра*. Був прем'єр-міністром у коаліційних урядах (партії «Авода» й «Лікуд» – «Консолідація») після виборів 1984 і 1986 рр. У наступному уряді *І. Рабіна* (1990–95) був віцепрем'єр-міністром і міністром закордонних справ, брав участь у переговорах з ОВП і підготовці проекту ізраїльсько-палестинської «Декларації про принципи організації тимчасового палестинського самоврядування» (13. 09. 1993) та мирного договору з Йорданією (26. 10. 1994). Разом з *Я. Арафатом* і *І. Рабином* Ш. Перес у 1994 р. став лауреатом Нобелівської премії миру. Після загибелі *І. Рабіна* (5. 10. 1995) очолив уряд, 11. 08. 1995 підписав договір з *Я. Арафатом* про подальше розширення прав Палестинської Національної Автономії в складі Ізраїлю. З 1996 р. перебував в опозиції до уряду *Б. Нетаньягу*, у 2001–02 рр. був міністром закордонних справ в уряді *А. Шарона*, в грудні 2004 р. став віцепрем'єром чергового коаліційного уряду «Аводи» й «Лікуд».

13. 07. 2007 Ш. Переса обрали президентом Ізраїлю. Він не балотувався на другий термін, після відставки заснував «Ізраїльський інноваційний центр». Помер у лікарні, перед смертю склав заповіт про те, що згоден стати донором органів. Його роговицю пересадили пацієнтові. Написав кілька праць з історії Ізраїлю, сіонізму, а також автобіографію.

ПЕХЛЕВІ, Мухаммед-Реза-шах (26. 10. 1919 – 27. 07. 1980) – останній шах Ірану [1941–79] з дин. Пехлеві. Народ. у Тегерані, син *Реза-шаха Пехлеві* (тоді Реза-хана). Навчався в Ірані й Швейцарії, до Ірану повернувся в 1937 р. Після фактичної окупації Ірану військами Великої Британії й СРСР (операція «Згода») й відсторонення від влади батька 16. 09. 1941 був проголошений шахом. Був змушений підписати з обома державами «союзна угоду», якою дав згоду на окупацію країни. 16. 09. 1944 Іран приєднався до Антигітлерівської коаліції. По завершенні Другої світової війни Мохаммед-Реза здійснював прозахідну політику, підтримав націоналізацію іранської нафтової промисловості в березні 1951 р., хоча згодом погодився на державний переворот і відсторонення від влади уряду *М. Мосадика* (19. 08. 1953). Після цього шах дедалі більше орієнтувався на США, 19. 09. 1954 погодився на підписання угоди з Міжнародним Нафтовим Консорціумом (МНК), вітав приєднання Ірану до СЕНТО (11. 10. 1955), підтримував Ізраїль у Близькосхідному конфлікті. Мохаммед-Реза дедалі більш активно впливав на політику урядів. Розроблена ним ідея «пехлевізму» проголошувала місією Ірану стати захисником «арійської цивілізації», а місією шаха – стати творцем цієї цивілізації. Він намагався замінити ісламські цінності «арійськими», спробував запровадити літочислення не від року хіджри¹ (622), а від початку правління в Персії династії Ахеменідів

¹ Хіджра (араб. «переселення») – переселення мусульманської общини на чолі з Пророком Мухаммедом з Мекки до Медини, яке відбулось у 622 р. Ця дата стала першим роком ісламського місячного календаря. Тому говорять про «еру хіджри» – датування від року хіджри.

(558 р. до н. е.). Так, 1976 р., який був 1355 р. хіджри, був оголошений 2535 р. «шахиншахської влади». Раніше, 26. 10. 1967, Мохаммед-Реза прийняв титул «шахиншах» («Цар царів») й оголосив себе 35-м шахиншахом Ірану. Він мріяв про перетворення Ірану на розвинуту технологічну державу, найвпливовішу в регіоні. Цій меті була підпорядкована ініційована шахом «біла революція», або «революція шаха й народу» – комплекс реформ, які здійснював уряд *А. А. Говейди*. Найважливішою була аграрна реформа, яка тривала продовж 10 років. Вона створювала умови для подолання відсталості сільського господарства й розвитку там ринкових відносин. Встановлювався земельний максимум у 500 га для тих господарств, в яких застосовувалася сучасна техніка й наймана праця. Для всіх інших землевласників, залежно від району й місцевих умов, максимум становив 20–100 га. Надлишки землі продавались на виплат селянам-орендарям. Розмір щорічних платежів дорівнював щорічній орендній платі за землю. Реформа передбачала створення селянських кооперативів за типом акціонерних товариств. Були також націоналізовані ліси, водні ресурси й пасовиська; державні підприємства продавались приватним особам; було розширено участь робітників у розподілі прибутків промислових підприємств; створено «корпуси просвітництва» для боротьби з неписьменністю; «корпуси охорони здоров'я» для надання медичної допомоги сільському населенню, «корпуси благоустрою й розвитку» для впровадження сучасних методів ведення сільського господарства й благоустрою сіл; «будинки правосуддя» – громадські суди в селах; надано виборчі права жінкам. Уряд здійснював індустріалізацію (було збудовано бл. 300 промислових підприємств), чому сприяло зростання попиту на нафту на світовому ринку. 24. 05. 1973 уряд *А. А. Говейди* розірвав угоду 1954 р. з МНК і наполіг на укладанні нової. За нею МНК як адміністративно-виробнича одиниця ліквідовувалась, а уряд Ірану привласнив собі право на всю його власність. Відтепер компанії, що входили до МНК, мусили працювати на основі двосторонніх контрактів з Іранською Національною Нафтовою Компанією. Наслідком реформ стало перетворення Ірану з аграрної на аграрно-індустріальну країну, швидке зростання добробуту іранців.

Водночас реформи підготували підґрунтя для Ісламської Революції. Стрімка вестернізація країни, проникнення до неї елементів зах. культури, які руйнували традиційний спосіб життя, спричинили незадоволення багатьох іранців. Зростала критика шаха й уряду, на що влада відповідала репресіями. Їх знаряддям стала утворена в 1957 р. за сприяння ЦРУ і «Моссада» таємна поліція САВАК («Служба інформації й безпеки країни»), жертвами якої стало щонайменше 400 тис. осіб. Оскільки політична опозиція режиму була фактично знищена (були заборонені всі громадські організації й політичні партії), головним критиком шахської політики стало шіїтське духовенство, лідером якого був аятола¹ *Р. Хомейні*. Мохаммед-Реза та його уряд відмовилися від роз'яснювальної роботи щодо змісту реформ, навіть не спробували заручитися підтримкою бодай-якої частини суспільства. Натомість прості й зрозумілі гасла духовенства – повалення шахського режиму, подолання прірви між багатими й бідними, витіснення з країни іноземного, передусім американського, капіталу,

¹ Див. прим. на с. 86.

припинення чужого для іранців зах. впливу – легко сприймалися широкими верствами населення, яке не змогло пристосовуватися до швидкої ринкової модернізації й вестернізації країни. У січні 1978 р., після розстрілу поліцією мирної демонстрації в Кумі, розпочалася революція, пізніше названа «ісламською». Спроби шаха вплинути на ситуацію призначенням на пост прем'єр-міністра ліберального політика *Ш. Бахтіяра* не мали результату. 16. 01. 1979 Мохаммед-Реза з родиною залишив Іран. Він мешкав в Єгипті, Марокко, Мексиці, намагався отримати політичний притулок у Великій Британії (попри прихильне ставлення до нього М. Тетчер уряд відмовив йому в цьому). Керівництво Ісламської Республіки Іран домагалось повернення шаха. Головною вимогою іранських терористів, які 4. 11. 1979 захопили посольство США в Тегерані з 53 заручниками, була видача шаха. Мохаммед-Реза-шах Пехлеві помер від онкологічного захворювання в Каїрі. Похований у каїрській мечеті Ар-Ріфаї. В Ісламській Республіці Іран до нього, як і до його батька, склалося винятково негативне ставлення.

ПЕХЛЕВІ, Реза́-шах (16. 03. 1878 – 26. 07. 1944) – іранський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1923–25], шах Персії (з 1935 р. – Ірану) [1925–41], засновник дин. Пехлеві. Народ. у Мазандерані, син відставного офіцера. З 1891 р. служив у Перській козацькій бригаді, зробив успішну кар'єру, дослужився до полковника (1919). Продовж тривалого часу не втручався в політику, хоча був прибічником повної незалежності Персії. У 1918–1920 рр. у країні розгорнувся масовий рух проти фактичної окупації Персії Великою Британією (за угодою від 9. 08. 1919), який водночас був антикаджарським¹ і демократичним. Ситуацію ускладнювала інтервенція більшовиків на чолі з *Ф. Ф. Раскольниковим* до Гіляну й проголошення там на поч. червня 1920 р. Персидської (Гілянської) Радянської Республіки, Тимчасовий уряд якої очолив *М. Кучек-хан*. Більшовики створили «Іранську Червону Армію» на чолі з кол. «царським» генералом В. Каргаретелі. 22–24. 06. 1920 в Ензелі відбувся I з'їзд Іранської Комуністичної Партії, на якому були присутні 60 делегатів. Більшість із них давно мешкали за межами Ірану, переважно в Російському Азербайджані. За таких умов 21. 02. 1921 (3 хута 1299 р. за мусульманським календарем) офіцери Перської козацької бригади здійснили військовий переворот. Реза-хан відіграв у ньому важливу роль і в урядах *З. Табатаї*, *А. Кавама-ес-Салтане* і *Х. Пірнія* був військовим міністром. 26. 02. 1921 новий уряд підписав договір з Радянською Росією, після чого вона вивела з Персії свої війська. Згодом було анульовано договір 1919 р. з Великою Британією. Реза-хан придушив виступи в провінціях, насамперед знищив «радянську республіку» в Гіляні. На посту військового міністра він зміг об'єднати країну. Він запровадив новий адміністративно-територіальний устрій, який не співпадав з етнічно-плеємним. Губернаторами провінцій він призначав відданих офіцерів, яким на допомогу виділяв військові гарнізони. «Приватні» війська ханів кочових племен мали або бути розпущені, або ж перейти під військове командування Реза-хана. 28. 10. 1923 він став прем'єр-міністром,

¹ Каджари – див. прим. на с. 315.

продовжив зміцнювати систему державного управління. Він фактично відсторонив від справ *Султана Ахмад-шаха* Каджара, змусивши його залишити країну. Спираючись на підтримку більшості меджлису, 31. 10. 1925 Реза-хан провів рішення про повалення Каджарської династії. 12. 12. 1925 Реза-хан був проголошений шахом Персії під іменем Реза-шах Пехлеві.

Реза-шах започаткував масштабні реформи, які мали модернізувати Персію. Орієнтиром йому слугувала політика *М. Кемаля (Ататюрка)* в сусідній Туреччині. Є свідчення, що він навіть планував проголосити Персію республікою, проте був змушений рахуватися з консервативною позицією шийтських духовних лідерів. Він провів судову реформу за зах. зразком (1927–28), запровадив новий Цивільний кодекс (1929), багато уваги приділяв модернізації армії. Низка його заходів сприяла економічному розвитку й посиленню ринкових механізмів. Закони проти насильницького захоплення землі (1930) та про продаж державних земель (1934) сприяли формуванню прошарку селян-підприємців. Держава здійснювала індустріалізацію й масштабне дорожнє будівництво (напр. Трансіранська залізниця від Перської затоки до Каспію, 1927–38 рр.). Чимало з цих проєктів фінансувалися з шахської скарбниці (Реза-шах був найбільшим землевласником Персії). Реза-шах заснував Тегеранський ун-т і Перську АН (1934), стимулював вивчення іранської історії й культури, ініціював реформу мови (з перської вилучались арабські запозичення). Модернізація мала торкнутися й інших сфер життя країни. У Персії запроваджувався європейський одяг (Закон про зняття чадри, 1935), «розрекламований» шахом новий чоловічий головний убір увійшов в історію як «шапка-пехлевійка». Реза-шах намагався балансувати між Великими державами й прагнув повного суверенітету Персії. Він уклав договір про нейтралітет з СРСР (1927), анулював усі нерівноправні договори (1928), домігся укладання більш вигідної для Персії угоди з Англійсько-Іранською Нафтовою Компанією (1933). У 1935 р. Реза-шах перейменував державу з «Персії» (асоціювалася з напівколоніальним минулим) на «Іран» і через посольства передав вимогу до іноземних урядів вживати винятково нову назву. Іран підтримав укладання Саадабадського пакту про ненапад з Туреччиною, Іраком і Афганістаном (8. 07. 1937). У 1930-ті рр. Реза-шах спробував відійти від традиційної орієнтації Ірану на Росію/СРСР і Велику Британію. Під час Другої світової війни його звинуватили в симпатіях до нацистської Німеччини, проте ним рухали національні інтереси. Іран потребував ринків збуту своєї аграрної продукції (передусім бавовника) й технологічного обладнання. СРСР і Британія не потребували іранської бавовни, оскільки мали свої джерела її отримання. СРСР не міг дати Ірану й промислового обладнання, оскільки сам тоді здійснював індустріалізацію за рахунок зах. технологій і устаткування. Німеччина ж потребувала іранської сировини й постачала необхідну промислову продукцію.

На поч. Другої світової війни, особливо після нападу Німеччини на СРСР, ірансько-німецька співпраця дедалі більше непокоїла Союзників. Вірогідний наступ Вермахту в Ірані загрожував нафтовим полям, Британській Індії й радянській Середній Азії. До того ж Іран міг стати зручним маршрутом постачання до Радянського Союзу американського військового майна в рамках

програми «ленд-лізу». 16. 09. 1941 Велика Британія й СРСР здійснили військову операцію «Згода» й фактично окупували Іран. Північ країни зайняли радянські війська, а південь – британські. Союзники змусили Резу-шаха Пехлеві зректися престолу на користь сина, *Мохаммеда-Рези-шаха*. Його вислали на о. Маврикій, потім він перебрався до Йоганнесбурга, де й помер. *Мохаммед-Реза-шах Пехлеві* переніс рештки батька до Ірану й перепоховав у спеціально збудованому мавзолеї. Після Ісламської Революції він був зруйнований за наказом аятоли¹ *Р. Хомейні*. В Ісламській Республіці Іран до Реза-шаха, як і до його сина, склалося винятково негативне ставлення.

ПІБУНСОНГРАМ, Плек (14. 07. 1897 – 11. 06. 1964) – тайський військовий, політичний і державний діяч, фельдмаршал, прем'єр-міністр [1938–44; 1948–57] Сіаму (з 1939 р. – Таїланду). Народ. у пров. Натхабурі (побл. Бангкока). Навчався в столичній Військовій ак., 19-річним отримав офіцерське звання. Далі навчався в Ак. Генерального Штабу у Франції. Брав участь у військовому перевороті 24. 06. 1932, наслідком якого стало прийняття конституції 10. 12. 1932 і перетворення Сіаму на конституційну монархію. У 1933 р. війська під його керівництвом придушили антиурядовий заколот, після чого він здобув велику популярність. У 1934 р. отримав звання полковника. 16. 12. 1938 парламент одногосно обрав П. Пібунсонграма прем'єр-міністром, тоді ж він став генералом, а в 1941 р. – фельдмаршалом. 8. 12. 1941 він підписав договір з Японією, яким дав згоду на розміщення її військ на тер. Сіаму. П. Пібунсонграм підтримував націоналістичні настрої. У жовтні 1940 р. уряд оприлюднив «Акт про розвиток національної культури», яким заохочувалося дотримання тайцями національних традицій і розвитку традиційної культури. Державу було остаточно перейменовано на Таїланд («держава тайців»), уряд висунув претензії на частину тер. Французького Індокитаю в рамках ідеї «Великого Таїланду». Його уряд модернізував систему освіти, заснував Ун-т Махідола, Ун-т Касецарту, Ун-т Сільпакому. Навчальні програми були спрямовані на виховання гордості тайців за свою державу. Водночас відбувалася мілітаризація Таїланду, під час Другої світової війни держава була фактично окупована японськими військами. На хвилі зростання антияпонських настроїв 26. 07. 1944 уряд П. Пібунсонграма було відсторонено від влади.

Повоєнні уряди Таїланду були неефективними, вони не змогли розв'язати складних суспільно-політичних і соціально-економічних проблем. 1. 03. 1948 П. Пібунсонграм удруге став прем'єр-міністром. Він намагався стримати поширення в країні комуністичних ідей і рухів, у чому передусім були звинувачені китайські хуацяо². Під час Корейської війни (1950–53) Таїланд увійшов до складу Міжнародної коаліції на чолі з США, направив до Кореї 4-тис. військовий контингент. У 1954 р. Таїланд став співзасновником СЕАТО, її

¹ Див. прим. на с. 86.

² Хуацяо (кит. «китайський емігрант», «заморські китайці») – збірна назва китайської діаспори, «китайців поза Китаєм». Для китайців громадянство не має вирішального значення, куди важливішим є походження прашурів людини: через те, що прадід був китайцем, людина вважається китайцем, де б вона не мешкала. Тому китайці сприймають хуацяо як співвітчизників. Нині в світі близько 40 млн. хуацяо, з них 20–30 млн. – у країнах ПСА.

шт.-кв. розмістилась у Бангкоку. 17. 09. 1957 П. Пібунсонграма відсторонили від влади представники його ж оточення, йому закидали авторитаризм і корупцію. Він виїхав до Японії, помер у Токіо.

ПОЛ ПОТ (спр. ім'я: Салот Сар; 19. 05. 1928 – 15. 04. 1998) – камбоджійський військовий, політичний і державний діяч, керівник «червоних кхмерів», голова лівоекстремістського режиму в Камбоджі («Демократична Кампучія») [1975–79]. Народ. у заможній селянській родині в протектораті¹ Камбоджа (Французький Індокитай). Дитиною виявляв здібності до навчання, 4-річним умів читати. Навчався в буддійському монастирі, католицькій початковій школі, працював на каучукових плантаціях у Французькому Індокитаї. У 1948 р. вступив до Коледжу *Народом Сіанука* в Кампоянгтямі, одночасно навчався в Технічній школі в Пномпені. У 1949 р. отримав стипендію на навчання в Паризькому ун-ті, де вивчав радіоелектроніку. Там він познайомився й зблизився з *Хо Ши Міном*. По поверненні на батьківщину вступив до Народно-Револьюційної Партії Камбоджі, очолив відділ масової пропаганди й створив школу для підготовки партійних кадрів. Салот Сар брав участь у партизанській боротьбі проти французьких військ, вступив до Комуністичної Партії Камбоджі, в 1963 р. став її генеральним секретарем. Він усе більше орієнтувався на КНР, що вплинуло на його політичні погляди. Вони становили радикальний варіант маоїзму, Салот Сар прагнув побудувати в Камбоджі суспільство повністю автаркійного «чистого соціалізму», головним опертям якого мало стати селянство. Він засуджував усі релігійні системи й течії, відкидав здобутки сучасної індустріальної цивілізації включно з міською культурою. У 1967 р. він заснував Револьюційну Армію Кампучії (РАК), яка стала ядром формування загонів «червоних кхмерів». Спочатку РАК вела боротьбу проти монархічного режиму *Народом Сіанука*, а в 1970–75 рр. – режиму Кхмерської Республіки *Лон Нола*. На тому етапі «червоні кхмери» співпрацювали з емігрантським урядом *Народом Сіанука*. Водночас Салот Сар підтримував північнов'єтнамські війська в їх боротьбі проти Півд. В'єтнаму та американських військ. На поч. січня 1975 р. загони «червоних кхмерів» розгорнули масований наступ на позиції урядових сил і 17. 04. 1975 зайняли Пномпень.

Встановивши владу над більшою частиною Камбоджі (країна отримала назву «Демократична Кампучія»), «червоні кхмери» встановили в ній один з найбільш диктаторських і репресивних режимів в історії людства. Салот Сар (на поч. 1976 р. остаточно прийняв партійний псевдонім «Пол Пот») оголосив про початок «найбільш радикальної з усіх революцій», яка мала завершитися побудовою «суспільства чистого колективістського соціалізму». За 72 год. після взяття столиці все міське населення (бл. 2,5 млн. осіб) було виселене до сіл. Пол Пот мав міста за «обителі пороків», які породжують нерівність серед людей. Основою економіки мало стати сільське господарство, гаслом нового режиму стало «Всі на вирощування рису!». Селяни працювали під жорстким наглядом бойовиків «червоних кхмерів», потерпали від побоїв, знущань і нелюдських умов праці. Полпотівці здійснювали жорстку фільтрацію населення країни:

¹ Див. прим. на с. 9.

представники духовництва, інтелігенції, бюрократичного апарату за правління *Народома Сіанука* й *Лон Нола* й просто запідозрені в нелояльності утримувались у концентраційних таборах. Страти стали масовим явищем, за роки правління «червоних кхмерів», за прибл. оцінками, їх жертвами стали 2,5 млн. камбоджійців. Пол Пот ініціював політику тотальної кхмеризації¹ держави. У конституції Демократичної Кампучії (1976) не було жодної згадки про майже 20 етнічних меншин країни. Бірманці, лао, тайці й особливо в'єтнамці підлягали масовому знищенню. Були заборонені всі форми релігії, жорстко переслідувалися буддійські й ісламські священики й монахи. У зовнішній політиці Пол Пот орієнтувався на КНР, водночас розірвав усі відносини з Соціалістичною Республікою В'єтнам. Відтак, режим «червоних кхмерів» засудив СРСР, проте Демократична Кампучія мала підтримку на міжнародній арені від США. Вже з квітня 1977 р. регулярними стали сутички на камбоджійсько-в'єтнамському кордоні, «червоні кхмери» розгорнули антив'єтнамську пропаганду, Пол Пот погрожував захопити Хошимін. У січні 1979 р. в'єтнамські війська розгромили «червоних кхмерів», зайняли Пномпень і встановили пров'єтнамський режим на чолі з *Хенг Самріном*.

Залишки загонів «червоних кхмерів» на чолі з Пол Потом відійшли до важкодоступних гірсько-лісистих районів на кордоні з Таїландом і продовжили партизанську боротьбу проти урядових військ. У липні 1979 р. у Пномпені відбувся заочний трибунал над лідерами Демократичної Кампучії, Пол Пот і його оточення були засуджені до страти. «Червоні кхмери» чинили опір урядовим силам і залишалися фактором дестабілізації ситуації в Камбоджі. Пол Пот відмовився від участі в процесі політичного врегулювання ситуації в Камбоджі під егідою ООН на поч. 1990-х рр. (Паризькі угоди 23. 10. 1991). Частина «червоних кхмерів», бажаючи легалізуватись у політиці, відходили від одіозного ватажка. Позиції Пол Пота слабшали, у 1997 р. соратники ізолювали його, помістивши під домашній арешт. По сьогодні немає жодних достовірних свідчень про обставини смерті Пол Пота. Попри встановлення відверто терористичного режиму й здійснювану ним політику геноциду навіть сьогодні в Камбоджі є ті, хто вважає Пол Пота видатним діячем. У 2009 р. 30% студентів Пномпеньського ун-ту включила його до переліку великих камбоджійців.

ПРАБХАКАРАН, Віллупілаї (26. 11. 1954 – 18. 05. 2009) – ланкійський тамільський² військовий і політичний діяч, засновник і лідер організації «Тигри Визволення Таміл-Іламу» (ТВТІ), яка вела боротьбу за створення тамільської держави («Таміл-Ілам») на Шрі-Ланці. Ранню біографію достеменно відтворити неможливо, В. Прабахакаран майже не давав інтерв'ю (єдина прес-конференція відбулась у 2002 р.). Народ. у м. Вельветтитхураї на півн. британського домініону³ Цейлон, етнічний таміл. У 1950 – на поч. 1970-х рр. серед тамілів зростало незадоволення політикою сингальської⁴ більшості й уряду Цейлону. За конституцією 1972 р. Шрі-Ланка проголошувалась унітарною

¹ Кхмери – див. прим. на с. 202.

² Див. прим. на с. 91.

³ Див. прим. на с. 9.

⁴ Див. прим. на с. 90.

республікою, сингальська мова й буддизм отримали державний статус. Таміли вбачали в цьому наступ на їхні права, найбільш радикальні з них виступали за створення на півночі острова (пів-в Джафна) тамільської держави (Таміл-Ілам). В. Прабхакаран з юного віку підтримував цю ідею, в 1972 р. він заснував організацію «Нові тамільські тигри», яка в 1974 р. була перейменована на «Тигри Визволення Таміл-Іламу» (ТВТІ). Наступного року він застрелив мера м. Джафна, що вважається початком його політичної й терористичної діяльності.

У 1983 р. ТВТІ розпочала збройну боротьбу проти уряду Шрі-Ланки. В історії громадянської війни виділяють 4 етапи – «іламські війни» (1983–89; 1990–94; 1995–2002; 2006–09). ТВТІ була визнана терористичною організацією урядом Шрі-Ланки, багатьма ін. державами й міжнародними організаціями. Інтерпол оголосив В. Прабхакарана в міжнародний розшук, він був заочно засуджений судами Шрі-Ланки (за численні терористичні акти, в т. ч – організацію вбивства президента *Р. Премадаса* 1. 05. 1993) й Індії (за причетність до вбивства прем'єр-міністра *Р. Ганді* 21. 05. 1991). Утім, «іламські війни» були не просто протистоянням терористичної організації й уряду, це був затяжний етноконфесійний конфлікт між сингальською більшістю й тамільською меншістю. Створена В. Прабхакараном ТВТІ мала політичне й військове крила. Насправді таміли на Шрі-Ланці мали справжню армію. У ТВТІ були піхотні, артилерійські й мінометні, бронетанкові (легкі броньовані машини) війська, тилові структури, власний флот («морські тигри», які мали на озброєнні легкоозброєні моторні човни) й навіть авіацію («повітряні тигри», які мали на озброєнні кілька літаків). Окрему частину становили диверсійні загони («чорні тигри», понад 200 з них здійснили терористичні акти з використання «поясу шахіда» й загинули). У загонах ТВТІ воювали жінки («тигриці») й діти («тигрєнята»). На Джафну з 1990 р. віщала радіостанція «Голос тигра». Важливу роль у діяльності ТВТІ відігравав «Банк Таміл-Іламу», на рахунки якого кожен таміл (за межами Шрі-Ланки мешкало понад 70 млн. тамілів) відраховував частину своєї зарплатні. ТВТІ підтримували «Всесвітня організація тамілів» і «Всесвітній рух тамілів», які організовували демонстрації на підтримку тамілів Шрі-Ланки в містах Зах. Європи й Півн. Америки. Все це дозволяло ТВТІ тривалий час успішно протистояти армії Шрі-Ланки й уряду, який вів проти тамілів війну на знищення. На поч. 2009 р. урядові війська розгорнули на Джафні масштабний наступ. 25. 01. 2009 був узятий останній опорний пункт ТВТІ м. Муллаїттива. В. Прабхакаран із загonom у 200 бійців потрапив у засідку й 18. 05. 2009 загинув. Раніше загинув його старший син і все політичне та військове керівництво ТВТІ. На другий день після загибелі В. Прабхакарана уряд Шрі-Ланки оголосив про військову перемогу над ТВТІ. Ця дата вважається кінцем «іламських воєн». Лідером ТВТІ став С. Патманатан, але 6. 08. 2009 його заарештували в Бангкоку (Таїланд).

ПРАСАД, Реджéндра (3. 12. 1884 – 28. 02. 1963) – індійський політичний і державний діяч, учасник національно-визвольного руху, перший президент [1950–62] Індії. Народ. у Зерадеї (суч. шт. Біхар), належав до касти писарів. Його батько був ученим-філологом. Закінчив ун-т у Калькутті (суч. Колката), отримав ступінь магістра права й економіки. Викладав у кількох

навчальних закладах, захистив дисертацію з права в Аллахабадському ун-ті. У 1911 р. вступив до Індійського Національного Конгресу (ІНК), хоча співпрацював з ним щонайменше з 1906 р. У 1916 р. на історичному конгресі в Лакхнау (там ІНК сформулював вимогу надання Британській Індії статусу домініону¹ в складі Британської імперії) познайомився з *М. К. Ганді*. У 1920 р. покинув юридичну й викладацьку діяльність, зосередився на політиці й участі в національно-визвольному русі. Писав статті для партійних ЗМІ, багато їздив країною, пропагував ідеї незалежності. У 1934 р. Р. Прасад був обраний президентом ІНК, неодноразово перебував під арештом. Під час Другої світової війни підтримав радикальне гасло *М. К. Ганді* «Геть з Індії!», був активним учасником «серпневої революції» 1942 р., разом з іншими членами ІНК був ув'язнений і вийшов на волю лише в червні 1945 р. У вересні 1946 р. Р. Прасад увійшов до складу Тимчасового уряду при віце-королі, був міністром продовольства й сільського господарства. Після поділу Британської Індії на два домініони (15. 08. 1947) був головою Установчих Зборів. Після набуття чинності Конституції й проголошення Республіки Індія (26. 01. 1950) був обраний її першим президентом. Переобирався на цей пост у 1952 і 1957 рр. Після обрання президентом вийшов зі складу ІНК. Цим самим Р. Прасад заклав чинну по сьогодні традицію незалежності посади президента від партійної приналежності. За конституцією внутрішню й зовнішню політику Індії здійснює прем'єр-міністр, тож президент перебував у тіні *Д. Неру*. На посаді президента відвідав Японію, Цейлон, СРСР. Був почесним доктором історичних наук Московського державного ун-ту. У 1962 р. подав у відставку й невдовзі помер. Р. Прасад написав кілька наукових праць і автобіографію.

ПРАЧАДІП'ОК (РА́МА VII) (8. 11. 1893 – 30. 05. 1941) – король Сіаму (суч. Таїланд²) з дин. Чакрі³ [1925–35]. Народ. у Бангкоку, наймолодший (35-й) син короля *Чулалонгкорна (Рама V)*. Після традиційного навчання у палаці обрав військову кар'єру: навчався у Великій Британії: в Ітонському коледжі (зак. у 1906 р.), далі у Військовій ак. Вуліджа (1913). Служив у кінній артилерії британської армії. На поч. Першої світової війни король *Вачіравуд (Рама VI)* наказав Прачадіпоку повернутися до Сіаму, де він посідав високі пости в армії. Після війни навчався у військовій школі Сан-Сір (Франція). Після смерті *Рама VI* був коронований 25. 02. 1925 під ім'ям Рама VII. Його правління виявилось найкоротшим в історії дин. Чакрі. Рама VII був не готовий до нього, до того ж він успадкував чимало проблем. У перші роки король спробував реформувати систему управління державою. Він створив Верховну раду Держави Сіам, до якої увійшли 5 членів королівської сім'ї. Утім, вони швидко узурпували всі важелі державного управління. У 1931 р. Рама VII Відвідав США й Канаду, розглядав можливість запровадження в Сіамі конституції. На поч. 1932 р. країна потрапила у глибоку кризу. Уряд Великої Британії відмовився від золотого стандарту й девальвував ф. ст. на 30%. Уряд Сіаму тримав свої активи в

¹ Див. прим. на с. 9.

² Сіамом офіційно держава називалася до ухвалення конституції 1932 р. Остаточо англійована назва «Таїланд» закріпилась у 1939 р.

³ Див. прим. на с. 66.

британській валюті, тож спробував прив'язатись до долара США. Це призвело до подорожчання сіамського рису на світових ринках і розорення аграріїв. Наслідком кризи стала «безкровна революція» 24.06.1932, здійснена групою військових і державних службовців (партія «Кхана Ратсадон», «Народна Партія»). 10.12.1932 була проголошена конституція, Рама VII став першим конституційним монархом Сіаму. У протистоянні між «роялістами» й «конституціоналістами» король намагався бути осторонь. Коли в жовтні 1933 р. антиурядове повстання очолив принц Боварадет, Рама VII його не підтримав. Утім, сам виступ зіпсував репутацію монарха в обох політичних таборах. Він усе більше відходив від управління державою. У Сіамі тоді писали, що абсолютизм короля змінився абсолютизмом Народної Партії. 14.10.1934 він уперше оголосив про своє можливе зречення. 2.03.1935 Рама VII звинуватив уряд у порушенні демократичних принципів і зрікся престолу. Королем став юний *Ананда Махидол (Рама VIII)*. Прачадіпок помер від серцевого нападу.

ПРЕМАДАСА, Ранасінгхе (23.06.1924 – 1.05.1993) – ланкійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1978–89], президент [1989–93] Шрі-Ланки. Народ. у родині дрібного торговця в Кехельватті – районі нетрів Коломбо в Британському Цейлоні. Він належав до найнижчої сингальської¹ касти хіна, що далі позначилося на ставленні до нього з боку інших політиків. Працював журналістом, переклав сингальською автобіографію прем'єр-міністра Індії *Д. Неру*. Вступив до Лейбористської Партії, але в 1950 р. перейшов до Об'єднаної Національної Партії (ОНП). Того ж року був обраний до муніципальної ради Коломбо, в 1955 р. став мером столиці, а в 1960 р. – депутатом парламенту домініону Цейлон. У 1965 р. Р. Премадаса був обраний парламентським секретарем місцевого самоврядування. Одночасно був міністром інформації й радіомовлення (1965–68). У 1968–70 рр. був міністром місцевого самоврядування, в 1976 р. став заступником голови ОНП, у 1977 р. – міністром місцевого самоврядування й міністром житлового будівництва й будівельних робіт. 6.02.1978 очолив уряд. Під час його прем'єрства на Шрі-Ланці розгорівся етноконфесійний конфлікт між сингальською більшістю й тамільською² меншістю, який вилився в громадянську війну («іламські війни», 1983 – 2009). Уряду протистояла організація «Тигри Визволення Таміл-Іламу» (ТВТІ) на чолі з *В. Прабхакараном*. Р. Премадаса був переконаним буддистом і націоналістом, тож у конфлікті з тамілами займав жорстку позицію. 2.01.1989 він був обраний президентом. Р. Премадаса загинув від вибуху, влаштованого бойовиком-смертником з ТВТІ. Організація не взяла на себе відповідальності за теракт, проте суд Шрі-Ланки визнав *В. Прабхакарана* причетним до нього.

Р. Премадаса писав вірші й новели. Його іменем назвали найбільший стадіон на Шрі-Ланці.

ПРИМАКОВ, Віталій Маркович (18.12.1897 – 12.06.1937) – радянський військовий і політичний діяч, письменник. Народ. у сел. Семенівка Чернігівської губ. (Російська імперія, суч. Україна) в родині сільського вчителя.

¹ Див. прим. на с. 90.

² Див. прим. на с. 91.

У 1909 р. вступив до Чернігівської прогімназії. З 1913 р. – активний член РСДРП (б), керував підпільним гуртком. У 1915 р. був заарештований за агітацію проти війни серед військовослужбовців чернігівського гарнізону й за законами військового часу був довічно засланий до Сх. Сибіру. Був амністований після Лютневої революції. Під час штурму Зимового палацу в Петрограді очолював один із загонів. Учасник II Всеросійського з'їзду Рад, був делегатом Установчих Зборів. У січні 1918 р. В. М. Примаков сформував 1-й полк Червоного козацтва, який згодом переріс у бригаду, а далі – в дивізію й Перший кінний корпус Червоного козацтва. У 1924–25 рр. був начальником Вищої кавалерійської школи в Ленінграді. У 1925–26 рр. він очолював групу радянських військових радників у Китаї, розробив Статут Народно-Революційної Армії Китаю, створив офіцерську школу. У 1926–27 рр. був командиром і воєнкомом 1-го стрілецького корпусу Ленінградського ВО. У 1927–29 рр. офіційно працював військовим аташе в Афганістані. Насправді під псевдонімом «Регіб-бей» очолив радянський експедиційний корпус, який у розпал громадянської війни вторгнувся до Афганістану на підтримку поваленого короля *Аманулли-хана*. 22.04.1929 радянські війська захопили м. Мазарі-Шариф, проте їх подальше просування зупинили афганські війська. У 1929–30 рр. – військовий аташе в Японії. У 1931–32 рр. навчався в Німецькій ак. Генерального Штабу. Пізніше обіймав посади, командира й воєнкома 13-го стрілецького корпусу Приволзького ВО (1930–32 рр.), помічника командувача військами Північнокавказького ВО (1932–35 рр.), заступника інспектора вищих навчальних закладів РСЧА (1934–35 рр.), заступника командувача військами Ленінградського ВО (1935–36 рр.). Нагороджений трьома Орденами Бойового Червоного Прапора (1919, 1921, 1929 рр.). Третій орден отримав за участь у подіях в Афганістані.

14.08.1936 р. В. М. Примаков був заарештований у «справі маршалів». Був єдиним, хто визнав себе винним і під час допитів дав свідчення проти інших фігурантів справи. На судовому засіданні 11.06.1937 підтвердив свою «провину». Був розстріляний, реабілітований 31.01.1957. Автор праць «Записки волонтера» (одна з перших радянських робіт про події 1920-х рр. у Китаї), «Афганістан у вогні» (присвячена подіям громадянської війни 1928–29 рр., в якій, утім, про свою участь не згадував) і «По Японії».

ПХУМІПОН АДУЛЬЯДЕТ (РАМА ІХ) (5.12.1927 – 13.10.2016) – король Таїланду [1946–2016] з дин. Чакрі¹. Його правління було найбільш тривалим в історії династії й одним з найбільш тривалих в історії (довше правив лише король Франції Людовік XIV). Народ. у Кембриджі (шт. Массачусетс, США), де навчався його батько, принц Махідон Адульядет. Тодішній король *Ананда Махидол (Рама VIII)* був його старшим братом. До Сіаму родина повернулася у 1928 р. Навчався в початковій школі в Бангкоку й середній – у Лозанні (Швейцарія). У Швейцарії він перебував разом з *Рамою VIII* до кінця Другої світової війни. Після несподіваної загибелі брата (9.06.1946) 18-річний Пхуміпон Адульядет зійшов на трон під іменем Рама ІХ. Його офіційна коронація відбулася 5.05.1950. Після проголошення конституції

¹ Див. прим. на с. 66.

(10. 12. 1932) король у Таїланді має лише церемоніальну владу. Попри це Рама IX просував різні ініціативи, які уряди втілювали в життя. Серед таких були створення загальнодержавної іригаційної системи, підвищення рівня життя гірських племен, використання частини його власного фінансування на розвиток сільських районів тощо. Під час фінансово-економічної кризи 1997–98 рр. Рама IX висунув «ідею самодостатності», на якій ґрунтувалася політика всіх посткризових урядів. Король закликав тайських політиків не гнатися за іміджем «азійських тигрів» з їхньою експорторієнтовою економікою, а сприяти забезпеченню Таїланду промисловою й аграрною продукцією. Вважається, що саме послідовна позиція Рами IX сприяла демократизації країни в 1990-х рр.

Рама IX писав музику, грав джаз на саксофоні, писав книги й перекладав. Він був радіолюбителем і фотографом, захоплювався вітрильним спортом і сам розробляв проекти яхт і об'єктиви для фотоапаратів. У 1967 р. він виборов золоту медаль з вітрильного спорту на IV Іграх ПСА. Тайці ставилися до нього надзвичайно шанобливо, в державі виник справжній культ короля. Рама IX помер від хвороби, був кремований за буддійським обрядом.

Пуї Айсінгьоро (7. 02. 1906 – 17. 10. 1967) – китайський політичний і державний діяч, останній богдихан (імператор) Цинської¹ імперії (гасло правління «Сюньтун» – «Загальне єднання») [1908–12], Верховний правитель [1932–34] і імператор [1934–45] маріонеткової держави Маньчжоу-Го. Був племінником богдихана Гуансюя, позбавленого влади імператрицею-регентшою Цисі в 1898 р. Вона ж призначила його спадкоємцем. Зійшов на трон 12. 12. 1908 дворічною дитиною. У розпал Сінхайської революції (1911–13) 12. 02. 1912 його мати Лун'юй підписала акт зречення династії Цин і передала його *Юань Шикаю*. Він же дозволив Пуї мешкати в «Забороненому місті» в Пекіні. Він залишався символом боротьби за владу деяких дучзюнів², які прагнули відновити в Китаї монархію й відродити маньчжурську династію. Так, коли в червні 1917 р. владу в Китаї захопив генерал Чжан Сюнь, він на декілька тижнів оголосив Пуї імператором. У 1924 р. його позбавили всіх пільг і статусу, він став звичайним громадянином Китайської республіки. У 1925 р. Пуї оселився на території японської концесії³ в Тяньцзині. 1. 03. 1932 Японія створила на окупованій території півн.-сх. Китаю маріонеткову державу Маньчжоу-Го й призначила Пуї Айсінгьоро її головою, а потім «імператором». Офіційна його коронація відбулася 10. 05. 1934. Насправді ж він був лялькою в руках японського військового командування, його владу не визнала жодна держава світу. 19. 08. 1945 під час Маньчжурської наступальної операції Пуї потрапив у

¹ Цин – правляча династія в Китаї (1644 – 1912). Цини були маньчжурами, а тому в очах корінного китайського населення (передусім ханьців) були завойовниками, до того ж такими, що стояли на нижчому за китайський цивілізаційному рівні. За правління Цинів військова та адміністративно-управлінська еліти були маньчжурськими, а символом підлеглості ханьців маньчжурам була голена на скронях голова та довга коса. Саме від назви «Цин» походить англійська версія назви Китаю (China).

² Дучзюни – військові губернатори провінцій у Китаї. У роки політичної кризи після Сінхайської революції (1911–13) узурпували владу на місцях. У літературі часто визначаються як «генерали-мілітаристи».

³ Див. прим. на с. 134.

радянський полон у Мукдені. Він утримувався в таборі під Хабаровськом, виступав свідком на Токійському процесі (давав покази 8 днів). Після проголошення Китайської Народної Республіки (КНР, 1. 10. 1949) СРСР передав його китайській владі, він утримувався в Фушунській в'язниці для військових злочинців. Вийшов на волю в 1959 р. за особистим наказом *Мао Цзедуна*. Пуї Айсінгьоро оселився в Пекіні, працював у ботанічному саду, потім був архіваріусом у Національній бібліотеці Китаю. У 1961 р. мав особисту зустріч з *Мао Цзедун*ом, з 1964 р. був членом політично-консультаційної ради КНР. З дозволу *Мао Цзедуна* написав мемуари «Перша половина мого життя». Під час «культурної революції» йому надали особисту охорону, оскільки була загроза його життю. Пуї Айсінгьоро помер від онкологічного захворювання. Його прах двічі (1980 і 1995 рр.) перепоховували.

Р (Раббані – Рухані)

РАББАЊІ, Бурхануддін (20. 09. 1940 – 20. 09. 2011) – афганський політичний і державний діяч, засновник і лідер Ісламського Товариства Афганістану (ІТА), президент Ісламської Держави Афганістан (ІДА) [1992–2001]. Народ. у м. Файзабад (пров. Бадахшан) у таджицькій родині скотаря. Батько свого часу втік з Середньої Азії під час встановлення там радянської влади. Навчався в релігійній школі «Абу-Ханіфія», потім на теологічному ф-ті Кабульського ун-ту. Богословську освіту продовжив в Єгипті, в каїрському ун-ті «Аль-Азхар». Там Б. Раббані підпав під вплив організації «Брати-мусульмани». З 1968 р. – професор теології Кабульського ун-ту, один з організаторів товариства «Мусульманська молодь». Після перевороту *М. Дауда* 1973 р. емігрував до пакистанського Пешавара, де 1975 р. заснував партію ІТА. На відміну від решти афганських опозиційних партій у Пакистані, які були пуштунськими¹, навколо ІТА об'єднувалися таджики, узбеки та ін. ІТА вирізнялася поміркованістю програми. З 1978 р. випускав газету «Муджахед» («Борець за віру»). Не прийняв прихід до влади Народно-Демократичної Партії Афганістану, а після радянської інтервенції в грудні 1979 р. став одним з лідерів антирадянського опору. Під час Афганської війни 1979–89 рр. партія Б. Раббані мала в Афганістані значні військові формування, найбільшим польовим командиром яких був *Ахмад Шах Масуд*. Очолював делегацію моджахедів до Москви в листопаді 1991 р.

Після повалення уряду *М. Наджибулли* 28. 06. 1992 Б. Раббані став тимчасовим президентом Ісламської Держави Афганістан. 30. 12. 1992 він був обраний президентом на 2 роки, а 1994 р. його повноваження продовжили. Опорою влади Б. Раббані був *Ахмад Шах Масуд*, який став міністром оборони. Зосередження влади в руках таджиків спричинило загострення політичної й міжетнічної боротьби в таборі моджахедів. Найбільшим супротивником Б. Раббані був *Г. Хекматіяр*, з яким у Б. Раббані й *Ахмад Шаха Масуда* були давні конфлікти. Після захоплення влади в Афганістані рухом «Талібан» Б. Раббані залишався номінальним президентом країни. Разом з *Ахмад Шахом Масудом* і *А.-Р. Дустомом* очолював «Північний альянс» і протистояв талібам. Після повалення влади «Талібан» офіційно склав з себе президентські повноваження, лишаючись лідером ІТА. Загинув 20. 09. 2011 у власному будинку в Кабулі внаслідок підриву бомби в тюрбані терориста-смертника.

РА́БИН, Іцха́к (1. 03. 1922 – 4. 11. 1995) – ізраїльський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1974–77; 1992–95], лауреат Нобелівської премії миру [1994]. Народ. в Єрусалимі, його батько (мав прізви. Рабинович) родом з м. Сидоровичі під Києвом був активістом сіоністського руху, до Палестини переїхав із США в 1917 р. Мати народ. у Могильові (суч. Білорусь). І. Рабин закінчив середню школу «Кадурі», де познайомився з керівником «Пальмах» (ударні загони «Хагани») *І. Алоном*. Вступив до її лав у 1941 р. Під час Другої світової війни воював у Сирії й Лівані проти військових

¹ Див. прим. на с. 46.

сил французького уряду Віші. Під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. очолив «Пальмах», керував військовими операціями в Єрусалимі й пустелі Негев. У 1956 р. отримав звання майор, у 1959–63 рр. був заступником начальника, а в 1964–68 рр. – начальником Генерального штабу. Розробляв військові операції під час Арабсько-ізраїльської («Шестиденної») війни 1967 р. У 1968–73 рр. був послом Ізраїлю в США. У 1973 р. І. Рабин вступив до партії «Авода» («Партія праці») й уперше потрапив до Кнессету. Був міністром праці, зв'язку й оборони. Вперше очолив уряд після відставки *Г. Меїр* у червні 1974 р. У нього були напружені відносини з міністром оборони *Ш. Пересом*, але у відставку подав через скандал: ЗМІ знайшли в нього банківські рахунки в США. Під час Першої Інтіфади (1987–91) був міністром оборони, жорстко придушував виступи палестинців, проте усвідомив, що шлях до врегулювання Палестинської проблеми й усього Близькосхідного конфлікту мав пролягати не через насилля, а через мирні переговори. У 1992 р. очолив «Аводу» й удруге став прем'єр-міністром. І. Рабин був одним з ініціаторів переговорного процесу з Організацією Визволення Палестини, лідер якої *Я. Арафат* погодився на зміни до «Палестинської хартії» й визнав право Ізраїлю на існування. Підписав з ним в Осло за посередництва президента США В. Клінтона «Декларацію принципів про тимчасові заходи з самоврядування» (20. 08. 1993), підтверджену в Вашингтоні 13. 09. 1993, а також мирну угоду з Йорданією (26. 10. 1994). Разом з *Я. Арафатом* і міністром закордонних справ Ізраїлю *Ш. Пересом* отримав у 1994 р. Нобелівську премію миру. Продовж 1994–95 рр. були підписані ще низка угод про режим Палестинської Національної Автономії в Секторі Гази й на Зах. березі р. Йордан, що породило надію на мир в Ізраїлі й Палестині.

І. Рабина застрелив єврейський екстреміст І. Амір на Площі Царів у Тель-Авіві після його виступу, в якому він говорив про мирний процес. Під час суду І. Амір заявив, що «рятував Ізраїль від миру з палестинцями». У 1997 р. в Ізраїлі запроваджено «День пам'яті І. Рабина». На його честь названі 28 шкіл, 26 проспектів і вулиць, 14 районів і 13 мікрорайонів у різних ізраїльських містах.

РАВАЛУМАНАНА, Марк (народ. 12. 12. 1949) – малагасійський політичний і державний діяч, президент Мадагаскару [2002–09]. Народ. у протестантській родині, завдяки допомозі скандинавських місіонерів навчався в лютеранській школі в Зах. Європі. Повернувшись на Мадагаскар, торгував молочними продуктами, став власником найбільшої в країні компанії з виробництва молокопродуктів. 14. 11. 1999 як незалежний кандидат був обраний мером Антананаріву. Його діяльність схвалювали більшість мешканців столиці: він покращив систему очищення вулиць від сміття, провів нові мережі водопостачання й каналізації, залучив до міського бюджету кошти Світового Банку, ЄС і Французького агентства розвитку. У к. 2001 р. *М. Равалуманана* переміг у першому турі президентських виборів, проте не отримав необхідної кількості голосів. Тоді він звинуватив чинного президента *Д. Рацираку* в використанні адміністративного ресурсу й фальсифікації результатів, вимагав його дискваліфікації й оголошення себе президентом без другого туру виборів. Кілька місяців тривали сутички між прибічниками обох кандидатів. Попри те, що перемогу *М. Равалуманани* не визнали міжнародні спостерігачі, 29. 04. 2002

його оголосили президентом. *Д. Рацурака* втік з країни. Новий президент значно покращив стан дорожньої інфраструктури, вдосконалив систему освіти й охорони здоров'я, проте не зміг підвищити вкрай низький навіть за африканськими мірками рівень життя більшості населення Мадагаскару. Утім, ВВП країни стабільно зростав, у 2003 р. було зафіксовано рекордне зростання в 9,6%. Надалі цей показник становив 5–6% щороку. Проте запровадження плаваючого курсу мадагаскарського франку спричинило обвал його курсу на 50%, зростання цін і інфляцію. У жовтні 2004 р. МВФ визнав Мадагаскар бідною країною з великою заборгованістю й списав 80% (800 млн. дол.) зовнішніх боргів. М. Равалуманана здійснив адміністративну реформу (поділив країну на 22 «зони розвитку») й обмежив повноваження губернаторів. На поч. 2009 р. навколо М. Равалуманани вибухнув скандал, спричинений інформацією в ЗМІ про купівлю президентського літака за 60 млн. дол. і укладання угоди з південнокорейською компанією Daewoo про передачу майже третини оброблюваних сільськогосподарських угідь в оренду на 99 р. Уся вирощена на цих землях продукція мала експортуватися винятково до Республіки Корея. У січні 2009 р. розпочалися масові демонстрації протесту, які очолив мер Антананаріву *А. Радзуеліна*. 31. 01. 2009 він оголосив себе президентом, тоді М. Равалуманана звільнив його з посади мера. Зрештою, коли більшість військових перейшли на бік опозиції, 17. 03. 2009 президента відсторонили від влади, він залишив країну. У 2013 р. він повернувся, висунув свою кандидатуру на президентські вибори, проте виборча комісія його не зареєструвала. У жовтні 2014 р. М. Равалуманану заарештували, але наступного року звільнили.

РАДЖАЇ, Мохаммад Алі (15. 06. 1933 – 30. 08. 1981) – іранський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1980–81], президент [1981] Ісламської Республіки Іран (ІРІ). Народ. у Казвіні, рано втратив батька. Після закінчення початкової школи переїхав до Тегерана, його виховував старший брат. Закінчив військове училище, був сержантом ВПС Ірану. Під час навчання вступив до фундаменталістської організації «Федайні¹ ісламу», відвідував заняття «Ісламського товариства» в мечеті Хедаят. У 1954 р. залишив військову службу, викладав англійську мову в Біджарі (Іранський Курдистан). У 1959 р. закінчив ун-т Тарбіат-Моаллем у Тегерані за фахом «учитель математики», викладав у Хансарі (пров. Ісфаган). У 1960 р. повернувся до Тегерана, був членом ЦК Асоціації ісламських вчителів. У 1961 р. вступив до заснованого *М. Базарганом* «Визвольного руху Ірану». М. А. Раджаї неодноразово брав участь у демонстраціях протесту проти «білої революції», в 1963 р. був заарештований. Вийшовши на волю, вступив до Ісламської Коаліційної Партії, керував підготовкою її збройних формувань, при цьому співпрацював з членами палестинських терористичних організацій. У 1971 р. для цього відвідав Францію, Туреччину, Сирію. У 1974–77 рр. перебував у в'язниці.

Після перемоги в Ірані Ісламської революції (лютий 1979 р.) М. А. Раджаї був призначений міністром освіти. На цьому посту він здійснив низку заходів, відомих як «Іранська культурна революція»: закриття університетів та ін.

¹ Див. прим. на с. 205.

зкладів, які «поширювали шкідливий вплив Заходу», запровадження «ісламської системи освіти й виховання» через перегляд навчальних програм і планів тощо. Був одним з лідерів правлячої Ісламської Республіканської Партії. У серпні 1980 р. був призначений прем'єр-міністром, згодом обійняв посаду ще й міністра закордонних справ. Значно підніс вплив «Корпусу стражів Ісламської революції». У к. липня 1981 р. був обраний президентом ІРІ, отримавши 88% голосів. Через 2 тижні після інавгурації загинув від вибуху бомби. Разом з ним загинули віцепрем'єр-міністр М. Д. Бахонар і ще троє осіб.

РАДЗУЕЛІНА, Андрі Ниріна (народ. 30. 05. 1974) – малагасійський підприємець, політичний і державний діяч, президент Вищої Перехідної Адміністрації [2009–14], президент [з 2019 р.] Мадагаскару. Народ. у заможній родині. Його батько служив у французьких колоніальних військах, ЗС Мадагаскару (дослужився до полковника), був управляючим філіалом французької нафтової компанії Total. Отримав домашню освіту, з ним займалися приватні педагоги. Дитиною й юнаком займався карате, був чемпіоном Мадагаскару серед юніорів (1997). Відмовився від подальшої освіти, працював ді-джеєм. У 1993 р. заснував фірму «Шоу-бізнес», у 1997 р. – іншу, Injet, друкував поліграфічну й рекламну продукцію. У 2007–09 рр. був мером Антананаріву. Тоді ж заснував і очолив рух «Молоді рішучі малагасійці». Взимку 2008–09 рр. А. Н. Радзуеліна очолив антиурядові протести, заручився підтримкою військових. Після втечі з країни президента *М. Равалуманани* очолив Тимчасовий уряд (Вища Перехідна Адміністрація), але він не був визнаний у світі. Це спричинило зовнішньополітичну й економічну ізоляцію країни, припинення іноземної допомоги. У 2010 р. АС запровадив проти Мадагаскару санкції. Це позначилося на соціально-економічному становищі країни. Якщо в 2008 р. ВВП зріс на 9%, то в 2009 р. падіння склало 3,9%. Найбільш прибуткові нафтовидобувна й гірнича галузі потерпали від «втечі» іноземних капіталів, значно скоротилися прибутки від туризму, чимало підприємств, орієнтованих на експорт, розорились або закрилися. 17. 10. 2010 військові спробували відсторонити А. Н. Радзуеліну від керівництва країною, проте частина армії підтримала його. На референдумі 2010 р. малагасійці висловили йому довіру. Він провів амністію політичним ув'язненим, створив незалежну виборчу комісію, організував у 2013 р. вільні вибори й передав владу демократично обраному президенту Е. Радзаунаріманпіаніні. На президентських виборах 2018 р. переміг у другому турі.

РАДЖАПАКСА, Персі Махендра («Махінда») (народ. 18. 03. 1945) – ланкійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [2004–05; 2018; з 2019], президент [2005–15] Шрі-Ланки. Народ. у Півд. пров. у родині юриста, який у 1947–60 рр. був депутатом парламенту домініону¹ Цейлон. Навчався в коледжі в Галле й ун-ті Коломбо, здобув фах юриста. У 1970 р. став наймолодшим депутатом парламенту, був обраний від Партії Свободи Шрі-Ланки (ПСШЛ). У 1994–2001 рр. був міністром праці (розробив ліберальний трудовий кодекс, заблокований лобістами великого бізнесу) й міністром

¹ Див. прим. на с. 9.

риболовства. У 2001–04 рр. очолював парламентську опозицію. На дострокових виборах 2004 р. блок партій, до якого входила ПСШЛ, здобула більшість місць у парламенті. П. М. Раджапакса вперше став прем'єр-міністром. Його діяльність з усунення наслідків руйнівного землетрусу й цунамі 26. 12. 2004 була високо оцінена в світі. 17. 11. 2005 переміг у першому турі президентських виборів, у 2010 р. був переобраний. У 2010 р. розпустив парламент, помітним стало прагнення президента посилити свою владу. Після двох президентських термінів заснував і очолив партію Народний Фронт Шрі-Ланки, в 2018 р. переміг з нею на місцевих виборах і знову ненадовго очолив уряд. 21. 11. 2019 втретє став прем'єр-міністром після перемоги на президентських виборах його брата, Готобаї Раджапакса. У травні 2022 р. пішов у відставку на хвилі масових протестів, спричинених економічними труднощами, дефіцитом продуктів харчування й товарів першої необхідності. У липні того ж року у відставку був змушений подати й Г. Раджапакса.

РАЗÁК, Абду́л (11. 03. 1922 – 14. 01. 1976) – малайзійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1970–76]. Навчався у Великій Британії. У 1950 р. очолив молодіжну організацію Об'єднаної Малайзійської Національної Організації (ОМНО). У 1951 р. став віцепрезидентом ОМНО. Після здобуття незалежності Малайзією (16. 09. 1963) працював в уряді, був заступником прем'єр-міністра, міністром оборони. Розробив програму розвитку сільського господарства. 22. 09. 1970 очолив уряд, одночасно був головою ОМНО, міністром закордонних справ і оборони. Розробив національну освітню політику й «нову економічну політику», спрямовані на збільшення соціально-економічної ваги корінних народів Малайзії. А. Разак помер від лейкемії. Його син *Н. Т. Разак* у 2009–18 рр. був прем'єр-міністром Малайзії.

РАЗÁК, Наджі́б Тун (народ. 23. 07. 1953) – малайзійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [2009–18]. Син *А. Разака*. Закінчив Ноттінгемський ун-т (Велика Британія). Був членом правлячої Об'єднаної Малайзійської Національної Організації (ОМНО). У 1976 р. став наймолодшим депутатом в історії країни. Був заступником міністра енергетики, телекомунікацій і пошти (1978–82), головним міністром шт. Паханг (1982–86). У 1988 р. очолив молодіжну організацію ОМНО. У 1993 р. став одним з 6 віцепрем'єр-міністрів. У 2004–09 рр. був заступником прем'єр-міністра й одночасно міністром фінансів (2004–08) і оборони (2008–09). У 2009 р. очолив ОМНО й став прем'єр-міністром Малайзії. Невдовзі після відставки 3. 07. 2018 Н. Т. Разак був заарештований у корупційній справі, але його випустили під заставу в 250 тис. дол. 3. 04. 2019 розпочалося судове слухання в справі про розкрадання 700 млн. дол. з інвестиційного фонду. 28. 07. 2020 Н. Т. Разака визнали винним по 7 пунктах обвинувачення: зловживанні владою й довірою (3 пункти) та відмиванні коштів (3 пункти).

РА́МА VI – див. *Вачіраву́д*.

РА́МА VII – див. *Прачадіпóк*.

РА́МА VIII – див. *Ана́нда Махідо́л*.

РА́МА IX – див. *Пхуміно́н Аду́льяде́т*.

РА́МОС, Фіде́ль Вальде́с (18. 03. 1928 – 31. 07. 2022) – філіппінський військовий, політичний і державний діяч, президент [1992–98]. Народ. в аристократичній родині, його батько був депутатом парламенту й міністром закордонних справ. Навчався у Військовій ак. у Вест-Поїнті й Ун-ті Іллінойсу (США). Учасник Корейської (1950–53) і В'єтнамської (1955–75) воєн. Під час правління *Ф. Маркоса* був начальником поліції, забезпечував дотримання режиму надзвичайного стану. Разом з міністром оборони Х. Енріке та верхівкою католицької церкви підтримав «Жовту революцію» (лютий 1986 р.) і лідерку опозиції *К. Акіно*. Після втечі *Ф. Маркоса* став начальником Генерального Штабу, на цій посаді здійснив чистку ЗС від прибічників біглого диктатора. У 1988 р. очолив міністерство оборони. У 1992 р. *К. Акіно* запропонувала підтримати його кандидатуру на пост президента Філіппін. Ф. В. Рамос здійснював політику ринкових реформ, заохочував приватизацію державних підприємств і залучення іноземних інвестицій. Був доволі жорстким щодо комуністичних та ісламських екстремістських рухів і організацій. Після завершення президентського терміну через вік відійшов від політики. Помер від ускладнень від Covid-19.

РА́МУШ-О́РТА, Жозе́ (народ. 26. 12. 1949) – східнотиморський політичний і державний діяч, учасник національно-визвольного руху, прем'єр-міністр [2006–07], президент [2007–12; з 2022] Східного Тимору, лауреат Нобелівської премії миру (1996). Народ. у м. Ділі (Португальський Тимор), метис (мати – тиморка, батько – португалець). Його батько був засланий на Сх. Тимор режимом А. Салазара. Ж. Рамуш-Орта мав 11 братів і сестер, чотирьох з них пізніше вбили індонезійські вояки. Навчався в католицькій місії в Соїбаді, де була шт.-кв. «Революційного фронту за національне визволення Сх. Тимору» (абр. з порт. ФРЕТІЛІН), тому він рано проникся визвольними ідеями. Надалі (у 1980-ті рр.) навчався в Ак. міжнародного права в Гаазі (Нідерланди), Антіохійському коледжі в Йеллоу-Спрінгс (шт. Огайо, США), вивчав право в Міжнародному ін-ті прав людини в Страсбурзі (Франція) й Колумбійському ун-ті в Нью-Йорку (США). Він вільно володів португальською, англійською, французькою, іспанською й телуге (тиморська). Ж. Рамуш-Орта був активним учасником визвольного руху, в 1971 р. португальська колоніальна адміністрація заслала його до Мозамбіку. 28. 11. 1975 було проголошено Демократичну Республіку Сх. Тимор, його призначили міністром закордонних справ. За кілька днів до індонезійського вторгнення (7. 12. 1975) він вилетів до Нью-Йорка відстоювати інтереси Сх. Тимору в ООН. Наступні 10 років Ж. Рамуш-Орта представляв ФРЕТІЛІН і Сх. Тимор в ООН, борючись проти його індонезійської окупації. У 1996 р. разом з католицьким єпископом Сх. Тимору К. Белу отримав Нобелівську премію миру «за непохитні зусилля в боротьбі проти пригнічення малих народів». У резолюції Нобелівський комітет назвав Ж. Рамуша-Орту «провідним міжнародним представником Сх. Тимору». Він дійсно відіграв вирішальну роль у перемовинах з індонезійською владою щодо надання Сх. Тимору незалежності (30. 08. 1999 президент Індонезії *Б. Ю. Хабібі* провів референдум, на якому 78,5% населення окупованої провінції висловилися за

незалежність), а потім – у реалізації плану ООН з урегулювання проблеми навколо Сх. Тимору.

Після здобуття незалежності Сх. Тимору (20. 05. 2002) Ж. Рамуш-Орта став першим міністром закордонних справ, на цій посаді домогся міжнародного визнання нової держави. 25. 06. 2006 він залишив уряд через непорозуміння з прем'єр-міністром М. Алкатірі. 8. 07. 2006 президент *К. Р. Гужмау* відправив його у відставку й призначив головою уряду Ж. Рамуша-Орту. Через це призначення він зняв свою кандидатуру з виборів Генерального Секретаря ООН, хоча багато хто бачив його наступником *К. Аннана*. На президентських виборах 2007 р. його підтримав *К. Р. Гужмау*, в травні 2007 р. його обрали президентом у другому турі. 11. 02. 2008 він був важко поранений внаслідок замаху, його врятувало швидке доправлення на австралійську військову базу в Ділі, а потім до військового шпиталю в Дарвіні (Австралія). У 2012 р. Ж. Рамуш-Орта програв вибори (був лише третім у першому турі). Як лауреат Нобелівської премії миру підтримував різні миротворчі й правозахисні ініціативи. У квітні 2022 р. переміг у другому турі президентських виборів і знову очолив державу.

РАНТІСІ, Абдэль Азіз (23. 10. 1947 – 17. 04. 2004) – палестинський політичний діяч, наступник *А. Ясіна* на посту лідера радикального ісламістського угруповання «Хамас». Народ. у с. Ібна в Палестині. У 1948 р. родина переїхала до Сектора Гази. Навчався в Александрійському ун-ті (Єгипет), вивчав педіатрію й генетику. По завершенні навчання працював у «Палестинському Червоному напівмісяці», був членом ради директорів медичної фірми «Ісламський комплекс». У 1992 р. А. А. Рантисі депортували до Півд. Лівану разом з іще 415 активістами «Хамас» і «Ісламського джихаду». Декілька разів його ув'язнювали в Палестинській Національній Автономії за терористичну діяльність і критику *Я. Арафата*. Поступово зблизився з *А. Ясіном*, став його найближчим соратником, багато в чому саме він визначав політику організації. Був послідовним супротивником будь-яких компромісів чи перемовин з Ізраїлем. А. А. Рантисі був відповідальним за напад на КПП «Ерез» 8. 06. 2003, внаслідок чого загинули 4 ізраїльських військовослужбовці. За 2 дні його автомобіль атакував ізраїльський гелікоптер. Загинули кілька осіб, у т. ч. охоронець А. А. Рантисі, але сам він вижив. Після загибелі *А. Ясіна* (22. 03. 2004) був проголошений головою «Хамас» у Секторі Гази. Він одразу ж закликав палестинців до джихаду проти США й Ізраїлю. Загинув від ракетного удару з ізраїльського гелікоптера. Разом з ним загинули охоронець і старший син.

РАСКОЛЬНИКОВ, Федір Федорович (спр. прізви. Ільїн; 28. 01. 1892 – 12. 09. 1939) – радянський військовий, політичний і державний діяч, дипломат. Навчався в Санкт-Петербурзькому політехнічному ін-ті. З 1910 р. був членом РСДРП. Учасник Лютневої революції й Жовтневого більшовицького перевороту 1917 р. У 1919–20 рр. був командувачем Волзько-Каспійської військової флотилії. Під приводом переслідування залишків білогвардійських військ, які знайшли притулок у Півн. Персії (суч. Іран), більшовики вирішили скористатися антианглійським й антикаджарським¹ рухом

¹ Каджари – див. прим. на с. 315.

і створити в Ірані «перську революційну базу». Навесні 1920 р. на тер. Азербайджану й Туркестану більшовики створили «революційну армію» для визволення Персії. Її ядро склали частини т. зв. «Червоної Армії Азербайджану», яка підпорядковувалася командуванню 11-ї Кавказької армії, а також Волзько-Каспійська військова флотилія на чолі з Ф. Ф. Раскольниковим. 18. 05. 1920 її кораблі обстріляли північноіранський порт Ензелі (пров. Гілян), після чого місто атакував морський десант за підтримки піхоти, яка днем раніше перетнула іранський кордон суходолом. Взяття Ензелі дало змогу створити плацдарм у Гіляні. Після цього Ф. Ф. Раскольников вислав розвідувальні загони для налагодження контактів з місцевими повстанцями-дженгелійцями¹ на чолі з *М. Кучек-ханом*. На мітингу в Ензелі більшовики відверто збрехали місцевому населенню, що їх запросив до Ірану саме *М. Кучек-хан*. Насправді ж лідер дженгелійців дав «дозвіл» на перебування більшовиків у Гіляні лише 27. 05. 1920, під час таємної зустрічі з С. Орджонікідзе й Ф. Ф. Раскольниковим. На поч. червня була проголошена Персидська Радянська Республіка, Тимчасовий уряд якої очолив *М. Кучек-хан*. Більшовики створили «Іранську Червону Армію», яку очолив кол. «царський» генерал В. Каргаретелі. 22–24. 06. 1920 в Ензелі відбувся I з'їзд Іранської Комуністичної Партії, на якому були присутні 60 делегатів, переважно з Російського Азербайджану. Усе це спричинило конфлікт між більшовиками й *М. Кучек-ханом*. Між «червоними» й дженгелійцями у к. липня розпочалися військові сутички, ситуація складалася не на користь «експортерів пролетарської революції». У серпні в Москві обговорювалося питання про можливе направлення до Ензелі додаткових підрозділів числом 1 200 «червоних» вояків для майбутнього «визвольного походу» на Тегеран, проте від цієї ідеї згодом відмовилися. Після «перевороту 3 хута» (21. 02. 1921) і підписання 26. 02. 1921 Радянсько-перського договору більшовики залишили Персію, Гілянську радянську республіку придушили війська військового міністра Реза-хана (майб. *Реза-шах Пехлеві*). Більшовицька інтервенція породила тривалу недовіру іранців до Радянської Росії.

Влітку 1921 р. Ф. Ф. Раскольникова призначили повноважним представником Радянської Росії в Афганістані. Щоправда, 5. 04. 1921 він став представником Комінтерну в Афганістані, тож його головною місією на посту дипломата було просування ідеї «експорту революції на Схід». Через своїх агентів (одним з них був *А. Джемаль-паша*) Ф. Ф. Раскольников встановив контакти зі «східними пуштунськими племенами»² на кордоні Афганістану з Британською Індією й у півн.-зах. р-нах «перлини Британської імперії», постачав їм зброю, гроші й підбурював до збройного виступу проти британців. Така діяльність дипломата спричинила погіршення радянсько-британських відносин,

¹ Дженгелійці (від фарсі «дженгель» – «ліс») – «лісовики», учасники повстанського руху в Півн. Персії на поч. XX ст. За своєю природою рух дженгелійців порівнюють з українською отаманщиною й махновською вольницею. Skorиставшись політичною анархією, різні угруповання дженгелійців брали під свій контроль цілі райони й створювали там альтернативні державним органи влади, розв'язували соціальні проблеми й не корилися ані центральній владі, ані англійцям, ані росіянам. У Кремлі дженгелійців помилково розглядали як природних союзників більшовиків у Персії.

² Див. прим. на с. 46.

про що свідчили декілька нот британського міністра закордонних справ Д. Н. Керзона радянському уряду (від 7. 09. 1921, 12. 11. 1921 і 8. 05. 1923). В останній, відомій як «ультиматум Керзона», він прямо звинувачував радянський уряд і особисто Ф. Ф. Раскольникову у підривної антибританській діяльності й вимагав відкликання дипломата з Кабула. 12. 09. 1923 Ф. Ф. Раскольникову замінив на посту повноважного представника в Афганістані Соловйов.

Після повернення з Афганістану Ф. Ф. Раскольников продовжив дипломатичну кар'єру: працював повноважним представником в Естонії (1930–33), Данії (1933–34), Болгарії (1934–38). У квітні 1938 р., дізнавшись про своє відкликання, відмовився з родиною повертатися до Москви, побоюючись арешту. «Неповерненець» Ф. Ф. Раскольников осів у Парижі, був заочно засуджений у СРСР. 26. 07. 1938 в емігрантській газеті «Последніє новості» опублікував статтю «Як мене зробили ворогом народу», а 17. 09. 1939 (уже після його смерті) в ін. емігрантському виданні «Новая Россія» вийшов «Відкритий лист Сталіну». У них він звинувачував «вождя народів» у невинуватих репресіях та агресивній зовнішній політиці. 12. 08. 1939 Ф. Ф. Раскольников загинув у Ніцці за нез'ясованих обставин. Реабілітований у 1963 р.

РАТЕБЗАД, Анахіта (жовтень 1931 – 7. 09. 2014) – афганська політична й державна діячка, членкиня Політбюро ЦК Народно-Демократичної Партії Афганістану, один з символів «Саурської революції». Народ. у пров. Кабул у родині письменника й послідовника руху молододафганців¹, пуштунка². Закінчила середню жіночу школу «Малалай», далі навчалася на курсах медсестер. У 1947 р. вийшла заміж за придворного лікаря К. Кокара, в 1949 р. разом з ним виїхала до США. Закінчила школу медсестер у Чикаго й отримала диплом фельдшера. У 1952–57 рр. була директоркою школи медсестер при Кабульській жіночій лікарні. У 1957 р. вступила на медичний ф-т Кабульського ун-ту, в 1963 р. однією з перших афганок здобула вищу освіту. Декількома роками раніше першою в Афганістані зняла паранджу. Студенткою захопилася марксизмом, співпрацювала з *Б. Кармалем*. А. Ратебзад була присутня на установчому з'їзді НДПА в січні 1965 р. Того ж року була обрана до нижньої палати парламенту, була однією з чотирьох депутаток. Після розколу НДПА увійшла до фракції «Парчам» («Знамено») на чолі з *Б. Кармалем*. Після квітневого («Саурського») перевороту 27. 04. 1978 і проголошення Демократичної Республіки Афганістан (ДРА) була членкинею ЦК НДПА, міністеркою культури, очолювала Демократичну Організацію Жінок Афганістану (ДОЖА) й Всеафганський Союз Жінок. Влітку 1978 р. у ДРА відбувся внутрішньопартійний переворот, фракція НДПА «Хальк» («Народ») на чолі з *Н. М. Таракі* й *Х. Аміном* відсторонила членів «Парчам» від влади, лідерів фракції відправили на дипломатичну роботу за кордон. А. Ратебзад призначили послом ДРА в Югославії. Повернулася до Афганістану в к. грудня 1979 р. разом з радянськими військами й новим лідером НДПА й ДРА *Б. Кармалем*. Була членкинею Політбюро ЦК НДПА, міністром освіти (до 1981 р.), головою

¹ Див. прим. на с. 61.

² Див. прим. на с. 46.

ДОЖА, очолювала «Тов-во радянсько-афганської дружби» й «Організацію миру, солідарності й дружби Афганістану». Була одним із символів «Саурської революції», афганська й радянська пропаганда малювали її яскравим прикладом «демократичного вирішення жіночого питання» й «соціалістичної емансипації» жінок у «революційному» Афганістані. Після того, як радянське керівництво навесні 1986 р. замінило на вищих партійних і державних постах ДРА *Б. Кармаля М. Наджибуллою*, А. Ратебзад поступово втратила свій вплив і посади. Після падіння режиму *М. Наджибулли* в квітні 1992 р. вона виїхала до Індії, далі тривалий час мешкала в Болгарії. Померла у ФРН.

РАФСАНДЖАНІ, Алі Акб́ар Хашемі́ (25. 08. 1934 – 8. 01. 2017) – іранський релігійний (мав титул «ходжат уль-іслам»¹), політичний і державний діяч, президент Ісламської Республіки Іран (ІРІ) [1989–97]. Народ. у заможній селянській родині в пров. Керман. Навчався в одному з найбільш авторитетних в ісламському світі навчальних закладів у Кумі (1948–63). Був учнем *Р. Хомейні*, під час навчання зблизився з ним. Брав участь у розробленні плану повалення шахської влади. Після перемоги Ісламської Революції (лютий 1979 р.) входив до складу Вищої Ісламської Революційної Ради (1979–80), очолював меджліс (1980–89), був головнокомандувачем ЗС ІРІ (1988–91). Зміг переконати *Р. Хомейні* припинити бойові дії в Ірансько-іракській війні (1980–88). Належав до т. зв. «прагматиків», які, на відміну від «ортодоксів», пропонували пом'якшити ісламські обмеження у внутрішній політиці й здійснювати більш помірковану зовнішню політику.

Через кілька тижнів після смерті *Р. Хомейні* А. А. Х. Рафсанджані обрали президентом ІРІ, 3. 08. 1989 він приступив до виконання своїх обов'язків. Здійснював помірковані ринкові реформи. У серпні 1990 р. він погодився на мирні ініціативи *С. Хусейна* про відведення військ й обмін полоненими, що поклало край багаторічній війні. Під час Кувейтської кризи (1990–91) запропонував послуги посередника між Іраком і Міжнародною коаліцією на чолі з США. Уряд А. А. Х. Рафсанджані 21. 01. 1992 встановив дипломатичні відносини з Україною, в квітні 1992 р. під час візиту до ІРІ Л. М. Кравчук підписав з ним Декларацію про принципи співпраці. Налагодив тісні відносини з центральноазійськими республіками кол. СРСР і Азербайджаном. Після завершення президентської каденції очолив Асамблею з визначення доцільності ухвалених рішень. У 2000–06 рр. був депутатом меджлісу від Тегерана, залишався лідером поміркованого крила іранського духовенства. У 2005 р. програв президентські вибори *М. Ахмадінеджаду*, надалі критикував його за ворожу до Заходу зовнішню політику. Через таку позицію мав напружені відносини з аятолою *А. Хаменеї*. Попри це, на поховальній церемонії він виступив з промовою, відзначивши почесне місце А. А. Х. Рафсанджані в історії ІРІ. Похований у мавзолі *Р. Хомейні*.

РАХМАН, Зіау́р (19. 01. 1936 – 30. 05. 1981) – пакистанський і бангладешський військовий, політичний і державний діяч, президент Бангладеш

¹ Ходжат уль-іслам (араб. «доказ ісламу») – один з найвищих шіїтських релігійних титулів поряд з аятолою (див. прим. на с. 86). Прибл. відповідає «єпископу» в християнстві.

[1977–81]. Народ. у с. Багбарі (Сх. Бенгалія, Британська Індія), мусульманин. Після поділу Британської Індії на два домініони¹ (15. 08. 1947) родина переїхала до Карачі (Зах. Пакистан), там він з відзнакою закінчив школу. У 1953 р. вступив до Какульської ак. пакистанської армії, яку закінчив через 2 роки в званні молодшого лейтенанта. Пройшов курси підвищення кваліфікації для офіцерів сил спеціального призначення й розвідки. У 1956 р. перевівся до Східнобенгальського полку, розквартированого в Сх. Пакистані. Далі служив у розвідувальному управлінні ЗС Пакистану (1959–64). Під час індійсько-пакистанської війни 1965 р. командував роту, був відзначений державними нагородами. У 1968 р. призначений інструктором Пакистанської військової ак. Того ж року пройшов командні курси в Кветті, в 1963 р. отримав звання майора. Був заступником командира 2-го Східнобенгальського полку, пройшов курси військової й командної підготовки в ФРН. Взяв активну участь у боротьбі за незалежність Бангладеш. 25. 03. 1971 взяв під варту командира свого полку й очолив опір пакистанським військам. 26. 03. 1971 від імені *М. Рахмана* зачитав Декларацію про незалежність Бангладеш. З. Рахман отримав звання полковника, в громадянській війні командував 1-ю бригадою ЗС Бангладеш, був відзначений нагородами. Його військова кар'єра й надалі була успішною. Очолював 44-у армійську бригаду ЗС Бангладеш, у 1972 р. був призначений заступником начальника Генерального штабу, в 1973 р. отримав звання бригадного генерала й майже одразу ж – генерал-майора, в 1975 р. очолив Генеральний штаб. Після вбивства *М. Рахмана* (15. 08. 1975, його роль у тих подіях достеменно не з'ясована) залишився на цьому посту. Після наступного військового перевороту 3. 11. 1975 З. Рахман опинився під домашніх арештом, вийшов на волю через рік, після чергового перевороту, знову очолив Генеральний Штаб. Мав великий вплив на політику президента А. Сайема, після його відставки 21. 04. 1977 став президентом. Одночасно обіймав пости головнокомандувача ЗС (присвоїв собі звання генерал-лейтенанта), міністра фінансів і внутрішніх справ. З. Рахман просував ідеї бангладешського націоналізму, спробував переорієнтувати державу на співпрацю з мусульманськими країнами й КНР. Бангладеш увійшла до ОІК, почалася нормалізація відносин з Пакистаном, зближення з США й арабськими країнами Близького Сходу. З. Рахман змінив текст національного гімну (через те, що його автором був індус *Р. Тагор*), хотів змінити прапор (на ньому не було «ісламського» зеленого кольору). У новій редакції конституції згадана лише одна релігія – іслам. Він значно посилив фінансування й збільшив чисельність силових структур, попри що пережив 21 спробу військових переворотів і замахів. Була дозволена діяльність опозиційних партій і ЗМІ, проте ліві партії (Народна Ліга Бангладеш – «Авами Ліг», Комуністична Партія Бангладеш та ін.) переслідувались, їх лідери й члени перебували під арештом. У вересні 1978 р. він заснував і очолив Національну Партію. Уряд З. Рахмана розбудував іригаційну систему (1 400 нових і відремонтованих каналів), побудував тисячі миль автомобільних шляхів. Відносно успішною була політика в сфері освіти (кількість неписьменних скоротилася на 4 млн. осіб), медицини (до сіл були спрямовані 26,5 тис. лікарів), були створені «сили оборони сіл»

¹ Див. прим. на с. 9.

(сільська поліція). Наслідком цих заходів стало зростання аграрного виробництва, збільшення обсягів приватних інвестицій у промисловість. Були створені нові міністерства – у справах молоді й у справах жінок.

З. Рахман загинув під час спроби військового перевороту, коли його резиденцію штурмували 18 вояків. Переворот було придушено зусиллями начальника Генерального Штабу *Х. М. Ершада*. Заколотники були заарештовані, 13 з них були страчені, решта були ув'язнені на тривалий термін.

РАХМАН, Муджибур (17. 03. 1920 – 15. 08. 1975) – пакистанський і бангладешський політичний і державний діяч, перший президент [1971–72; 1975], прем'єр-міністр [1972–75] Бангладеш. Народ. у с. Тонгіпара (Сх. Бенгалія, Британська Індія), мусульманин. Навчався в духовній школі й коледжі «Ісламія». Студентом поринув у політичне життя, брав участь у національно-визвольному русі, був активістом Мусульманської Ліги (МЛ) в Сх. Бенгалії, підтримував ідею створення Пакистану («Пакистанська резолюція» МЛ, 23. 03. 1940). У 1946 р. очолив союз студентів «Ісламії», був депутатом Законодавчих Зборів пров. Фарідпур від МЛ. Після поділу Британської Індії на два домініони¹ (15. 08. 1947) повернувся до Сх. Бенгалії (тоді Сх. Пакистан), вивчав право в Даккському ун-ті. Був співзасновником Мусульманської Студентської Ліги Сх. Пакистану, а в 1949 р. – «Авами Ліг» («Народної Ліги») яка мала стати противагою МЛ у Сх. Пакистані. Був ув'язнений за політичну діяльність. У 1953–66 рр. був генеральним секретарем «Авами Ліг», депутатом провінційних Законодавчих Зборів, міністром сільського господарства Сх. Пакистану. Після військового перевороту 27. 10. 1958 і встановлення в Пакистані військової диктатури *М. Айюб-хана* став лідером опозиції. У 1958–61, 1962 і 1966–69 рр. був ув'язнений за «сепаратизм», кожного разу його звільняли під тиском громадськості Сх. Пакистану. М. Рахман мав серед бенгальців шалену популярність, отримав почесний титул «шейх»², його називали «Бангабандху» («Друг бенгальця»). Після відставки *М. Айюб-хана* (26. 03. 1969) генерал *А. М. Яхья-хан* призначив на грудень 1970 р. парламентські вибори. «Авами Ліг» вимагала широкої автономії для Сх. Пакистану, щодо якого центральний уряд здійснював дискримінаційну політику. Панджаб і Синд, які стали головними економічними районами Зах. Пакистану, отримували більшість приватних і державних інвестицій, а також більшу частину іноземної допомоги, тоді як Сх. Бенгалія розглядалась як джерело сировини, валюти й ринок збуту промислових товарів, ціни на які були для місцевого населення на 40% вищі від світових. У Зах. Пакистані перемогу здобула Партія Пакистанського Народу на чолі з *З. А. Бхутто*, а в Сх. Пакистані – «Авами Ліг» (отримала 162 з 160 місць у провінційних Законодавчих Зборах). Коли *А. М. Яхья-хан* анулював результати виборів, М. Рахман розпочав кампанію громадянської непокорі, 2. 03. 1971 проголосив Днем незалежності Сх. Бенгалії а себе – її президентом. 16. 03. 1971 розпочалися переговори між М. Рахманом і *А. М. Яхья-ханом*. 25. 03. 1971 у події втрутилися пакистанські війська, М. Рахман був заарештований і

¹ Див. прим. на с. 9.

² Див. прим. на с. 31.

вивезений до Зах. Пакистану, розпочалися масові репресії проти його послідовників. Наступного дня *З. Рахман* зачитав від імені М. Рахмана Декларацію про незалежність Бангладеш. Розгорілася громадянська війна, в якій Сх. Бенгалію підтримала Індія. Внаслідок бойових дій загинуло від 200 тис. до 3 млн. осіб, 8 млн. стали біженцями. Зрештою, 16. 12. 1971 пакистанські війська капітулювали (в полон потрапили 90 тис. солдатів і офіцерів), 10. 01. 1972 М. Рахман повернувся до Дакки й став прем'єр-міністром новоутвореної Народної Республіки Бангладеш.

Бангладеш на час утворення була бідною кризовою державою, зруйнованою війною. «Авामी Ліг», яка мала більшість місць у парламенті (на виборах 1973 р. отримала 73% голосів), знайшла союзників в особі соціалістів і комуністів. Це позначилося на політиці уряду М. Рахмана. У внутрішній політиці він оголосив дотримання принципів націоналізму, секуляризму, демократії й соціалізму, в зовнішній – політики неприєднання. М. Рахман заручився підтримкою СРСР, КНР і Індії, уклав низку угод про економічну й технічну співпрацю. Він розпочав земельну реформу, створив нову армію. Були започатковані низка державних програм з розвитку системи освіти, охорони здоров'я, вирішення продовольчої проблеми, водо- й електропостачання, боротьби з антисанітарією тощо. У 1974 р. Бангладеш став жертвою стихійного лиха: повені знищили 80% літнього врожаю рису, країна втратила 40% продуктів харчування, розпочався голод. Ситуацію ускладнило зростання цін на нафту й спровокована ним інфляція. Популярність уряду М. Рахмана падала, його звинувачували в неефективності, непотизмі й корупції. У січні 1975 р. були внесені зміни до конституції, Бангладеш з парламентської перетворилася на президентську республіку. М. Рахман став її президентом. 15. 08. 1975 у Дацці відбувся військовий переворот, під час якого він загинув.

Після повернення «Авामी Ліг» до влади й призначення 6. 01. 2009 прем'єр-міністром доньки М. Рахмана *Х. Вазед* 15 учасників того перевороту були притягнуті до відповідальності, 6 з них заочно. 19. 11. 2009 суд виніс їм усім смертні вироки.

РАХМОН, Еманолі (при народж.: Еманолі Шаріпович Рахмонов; народ. 5. 10. 1952) – таджицький політичний і державний діяч, президент [з 1994 р.]. Народ. у с. Дангара Дангаринського р-ну Кулябської обл. ТаджРСР. Навчався в ПТУ, отримав фах електрика. Працював на маслозаводі в Курган-Тюбе. У 1971–74 рр. проходив строкову військову службу на Тихоокеанському флоті, після чого повернувся на свій завод. У 1976 р. був призначений головою правління колгоспу в Дангаринському р-ні. Навчався на економічному ф-ті Таджицького державного ун-ту ім. В. І. Леніна. У 1988 р. очолив «зразковий» радгосп у Дангаринському р-ні. У 1990 р. був обраний депутатом Верховної Ради ТаджРСР. У листопаді 1992 р. призначений головою облвиконкому Кулябської обл. 27. 11. 1992 Е. Ш. Рахмонова обрали головою Верховної Ради Республіки Таджикистан. У Таджикистані тоді розгорівся конфлікт між прокомуністичними й опозиційними ісламістськими силами, а також між «Кулябським» і «Ленінабадським» кланами, який переріс у громадянську війну. Гору зрештою взяли «кулябці», представником яких був Е. Ш. Рахмонов.

6. 11. 1994 відбулися референдум про нову конституцію й вибори президента. Е. Ш. Рахмонов отримав 58,7% голосів, і попри звинувачення опозиції в фальсифікації результатів, став президентом.

Ситуація в Таджикистані залишалася нестабільною, радикальні опозиційні угруповання не склали зброї. Лише під впливом захоплення влади в Афганістані, який мав з Таджикистаном понад 1 300 км кордону, радикальним ісламістським рухом «Талібан» 27. 06. 1997 між урядом Е. Ш. Рахмонова й «Об'єднаною таджицькою опозицією» було укладене перемир'я. Ісламісти влилися до ЗС Таджикистану й владних структур. Проте частина польових командирів не визнали перемир'я й надалі були джерелом нестабільності. Під впливом внутрішньополітичної нестабільності й зовнішньополітичних загроз тривало неухильне посилення особистої влади президента. У 1999 і 2003 рр. були проведені референдуми, які внесли відповідні зміни до конституції. Більшість реальних чи потенційних опонентів Е. Ш. Рахмонова були усунуті з політичного поля Таджикистану. З поч. XXI ст. в «Індексі демократії» Таджикистан незмінно перебуває серед країн з авторитарним режимом. Водночас уряду так і не вдалося подолати соціально-економічної відсталості. Таджицька СРСР була чи не найбіднішою союзною республікою. Наслідками громадянської війни стали бл. 150 тис. жертв і 7 млрд. дол. (18 річних бюджетів) збитків. Тотальна бідність і безробіття зумовили масову трудову еміграцію, насамперед до Росії. На поч. XXI ст. грошові перекази трудових мігрантів забезпечували 47% ВВП країни. Зовнішньополітичне становище також було складним. Таджикистан мав неврегульовані територіальні проблеми з Узбекистаном і Киргизстаном (між країнами зберігається проблема розподілу водних ресурсів) і КНР. У травні 2003 р. уряд Е. Ш. Рахмонова врегулював відносини з Китаєм, поступившись понад 1 тис. км² території в Сх. Памірі.

Попри економічну й політичну залежність Таджикистану від РФ (по сьогодні в країні дислокується 201-а російська військова база) на поч. 2000-них рр. Е. Ш. Рахмонов розпочав поступову декомунізацію: було перейменовано більшість вулиць, парків, закладів і населених пунктів з назвами радянського походження, демонтовано більшість пам'ятників тієї доби, в т. ч. монументи В. І. Леніну. Згодом президент закликав громадян повертатися до національної культури. У 2007 р. він змінив прізвище на «Рахмон» і закликав усіх приводити прізвища у відповідність до стандартів перської мови, заборонив РАЦСам реєструвати новонароджених з прізвищами на «-ов» і «-єв». У 2009 р. був прийнятий Закон про державну мову, якою проголошувалася лише таджицька. Російська мова була виключена з освітнього простору й діловодства. У Таджикистані склався культ особи Е. Рахмона. Письменник і журналіст Т. Назаров до 2 770-річчя м. Куляб і «Року арійської цивілізації» (оголошеного президентом у 2006 р.) видав серію книг: «Еманолі Рахмонов – рятівник нації»; «Еманолі Рахмонов – основоположник миру й національної єдності»; «Еманолі Рахмонов – початок етапу творення»; «Еманолі Рахмонов: рік, рівний століттям»; «Еманолі Рахмонов: рік культури миру»; «Еманолі Рахмонов: рік арійської цивілізації». У 2015 р. парламент прийняв Закон «Про засновника миру й національної єдності – Лідера Нації». Це стало офіційним титулом президента

Е. Рахмона. ЗМІ також вживають «неофіційні» звання: від «Наш рятівник» до «Ваша Величність». По всій країні можна побачити банери й плакати з його обличчям, цитати його промов тощо. Зах. уряди й міжнародні організації неодноразово звинувачували Е. Рахмона в корупції, його родина контролює всі більш-менш прибуткові підприємства й сектори економіки Таджикистану, використовуючи при цьому офшорні схеми.

РАЦІРАКА, Дід'є (4. 11. 1936 – 28. 03. 2021) – малагасійський військовий, політичний і державний діяч, Голова Верховної Революційної Ради [1975–76], президент [1976–93; 1997–2002] Мадагаскару. Народ. у Ватумандри (пров. Тумасина, Французький Мадагаскар). Отримав військову освіту, служив у ВМС, продовжив навчання у військовому училищі в Франції. Був військовим аташе посольства Мадагаскару в Парижі, міністром закордонних справ. У лютому 1975 р. увійшов до складу Військової Директорії. 15. 06. 1975 брав участь у військовому перевороті, очолив Верховну Революційну Раду. 21. 12. 1975 на референдумі Д. Рацирака був обраний президентом на 7-мирічний термін. Тоді ж були схвалені «Хартія малагасійської соціалістичної революції» й конституція Демократичної Республіки Мадагаскар.

Д. Рацирака у внутрішній і зовнішній політиці орієнтувався на СРСР, проте неодноразово звертався по фінансову допомогу до МВФ. 19. 03. 1976 він заснував і очолив партію «Авангард малагасійської революції» (абр. з фр. АРЕМА) й «Національний фронт захисту революції». У країні було встановлено однопартійний режим. Д. Рацирака неодноразово відвідував СРСР, зустрічався з Л. І. Брежнєвим і М. С. Горбачовим. У 1982 і 1989 рр. переобирався на пост президента. Після останніх виборів країною прокотилася хвиля протестів через можливі фальсифікації їх результатів. 10. 06. 1990 розпочався загальний страйк, який тривав 4 місяці. Під тиском військових президент погодився на переговори з опозицією. Наслідком стало формування 31. 10. 1990 перехідного уряду, розробка нової конституції й оголошення нових президентських виборів. На позицію Д. Рацираки вплинули припинення радянської допомоги й подальший розпад СРСР. Тож на Мадагаскарі була запроваджена багатопартійність, розпочався перехід до ринкової економіки. 12. 09. 1992 набула чинності нова конституція Республіки Мадагаскар. Д. Рацирака програв вибори в лютому 1993 р. і виїхав до Франції. У 1997 р. він повернувся й знову був обраний президентом. Одним з перших його рішень стала конституційна реформа, яка посилила владу президента. На всі важливі державні посади він призначав лояльних до себе політиків і близьких людей з АРЕМА. Йому неодноразово закидали непотизм і кумівство. У лютому 1998 р. парламент спробував оголосити президентові імпічмент, проте для цього не вистачило голосів. На виборах 2002 р. Д. Рацирака програв меру Антананаріву *М. Равалуманані* в першому турі. Він звинуватив чинного президента у використанні адміністративного ресурсу й фальсифікації результатів, вимагав його дискваліфікації й оголошення себе президентом без другого туру виборів. Кілька місяців тривали сутички між прибічниками обох кандидатів. Попри те, що перемогу *М. Равалуманані* не визнали міжнародні спостерігачі, 29. 04. 2002 його оголосили президентом. Д. Рацирака утік на Сейшельські о-ви, а потім до

Парижа. В серпні 2003 р. мадагаскарський суд засудив його заочно до 10 р. ув'язнення за зловживання владою й привласнення 8 млн. дол. бюджетних коштів. Утім, Франція відмовилася видати Д. Рацираку. У листопаді 2011 р. він повернувся на батьківщину, в 2013 р. спробував балотуватися на посаду президента, проте Спеціальний виборчий суд відхилив його кандидатуру. Помер в Антананаріву.

РВАГАСОРЕ, Луї (10. 01. 1932 – 13. 10. 1961) – бурундійський політичний і державний діяч, національний герой, борець за незалежність, прем'єр-міністр [28. 09 – 13. 10. 1961]. Син короля *Мвамбутси IV* і його першої дружини Терези Кайонга. Народ. у бельгійській підмандатній тер. Руанда-Урунді. Навчався в «Шкільній групі Астріда» в Кігалі (суч. Руанда) й декілька років у Бельгії. Покинув навчання, аби очолити національно-визвольний рух. Заснував декілька селянських кооперативів, але в 1958 р. бельгійська адміністрація їх заборонила. Тоді Л. Рвагасоре заснував і очолив партію «Союз за національний прогрес» (абр. з фр. УПРОНА). Вона виступала за повну незалежність і позиціонувала себе як загальнобурундійську націоналістичну організацію, але в ній переважали тутсі¹, які були в Бурунді при владі. Коли батько призначив його племінним вождем регіону Бутаньєра, він відмовився. Попри волю короля, одружився на незнатній жінці-хуту². У березні 1960 р. Л. Рвагасоре офіційно сформулював вимогу незалежності Бурунді, закликав бойкотувати бельгійські товари й не сплачувати податки. За заклики до кампанії громадянської непокорі його помістили під домашній арешт. На противагу УПРОНА виникла Християнсько-Демократична Партія Бурунді (ХДПБ), лідери якої були пов'язані з колоніальною адміністрацією. Попри переслідування, УПРОНА 8. 09. 1961 перемогла на виборах до колоніальних Законодавчих Зборів (отримала 80% мандатів), Л. Рвагасоре став прем'єр-міністром. Проте вже за 2 тижні він загинув під час вечері з декількома міністрами в ресторані готелю «Клуб оз. Танганьїка» в Бужумбурі. Вбивцею виявився грек Я. Кагеоргіс, пов'язаний з ХДПБ і, можливо, з бельгійською адміністрацією й організаціями хуту. Це вбивство спровокувало загострення «вічного» міжетнічного протистояння тутсі-хуту, а також остаточно схилило *Мвамбутсу IV* до вимоги повного суверенітету. У жовтні 2018 р. уряд Бурунді офіційно звинуватив Бельгію в убивстві Л. Рвагасоре.

Л. Рвагасоре залишається культовою фігурою в Бурунді. Він похований у спеціально спорудженій гробниці з трьома арками й написом «Бог, Король, Батьківщина». На його честь названий стадіон у Бужумбурі й столичний футбольний клуб. Починаючи з 1962 р. його портрет прикрашає купюри в 100 бурундійських франків. Пошта Бурунді присвятила йому поштову марку.

РІНЧІНО, Елбék-Доржі (4. 05. 1888 – 23. 06. 1938) – бурятський, радянський і монгольський громадський, політичний і державний діяч, один з організаторів і учасник «монгольської народної революції» 1921 р., голова Революційної Ради Монголії (з 1924 р. – Монгольської Народної Республіки,

¹ Див. прим. на с. 84.

² Див. прим. на с. 84.

МНР) [1921–25]. Народ. у кочовому урочищі Хілгана в Баргузинського аймаку Забайкальської губ. Російської імперії (нині Республіка Бурятія, РФ). Закінчив Улюнську приходську й Баргузинську міську школи. Був членом нелегального учнівського гуртка, заснованого засланими марксистами. У 1905 р. перебрався до Верхньоудінська (суч. Улан-Уде), навчався в громадському реальному училищі. Там також входив до більшовицьких осередків. Наступного року переїхав до Троїцеславська (суч. Кяхта), навчався в реальному училищі. У 1907 р. його виключили за участь у політичному страйку. Наступного року склав екстерном екзамен в Томській гімназії й перебрався до Санкт-Петербурга, вступив на юридичний ф-т ун-ту. Студентом збирав бурятський фольклор, працював над вдосконаленням бурятської абетки (в 1910 р. видав «Нову бурятсько-монгольську абетку»), був учасником нелегальних політичних гуртків. У 1914 р. залишив ун-т через хворобу, здійснив дворічну подорож Монголією, за результатами якої написав наукові праці «Шаманство в Монголії» й «Економічні райони Монголії». У 1916–17 рр. працював статистом у кооперації в Читі. Після Лютневої революції в Росії очолив «Центральний національний комітет бурят-монгол Сх. Сибіру» (Бурнацком), сприяв створенню в Бурятії рад, підтримав більшовицький переворот.

У 1920 р. Е.-Д. Рінчино призначили секретарем Монгольсько-Тибетської секції Далекосхідного Секретаріату Комінтерну. Він активно співпрацював з монгольськими патріотичними організаціями, сприяв їх об'єднанню в Монгольську Народну Партію (МНП, червень 1920 р.), брав участь у виробленні її програмних документів. Після приходу МНП до влади й формування «народно-революційного уряду» (10. 07. 1921) був членом його Президії, членом ЦК Монгольської Народної-Революційної Партії (МНРП, кол. МНП) очолював Революційну Раду Монголії. Монгольські «революціонери» перебували під значним впливом Комінтерну й російських більшовиків, тож Е.-Д. Рінчино фактично правив державою. Він був відповідальним за розгорнуті спільно з *Сухе-Батором Д.* репресії, обґрунтував концепцію «некапіталістичного розвитку», яка лягла в основу конституції МНР 1924 р., текст якої він також розробив. Далі керував «червоним терором». У 1926 р. через конфлікт з новим представником Комінтерну в МНР Т. Рискуловим відбув до Москви.

У 1926–30 рр. Е.-Д. Рінчино навчався в Ін-ті Червоної професури, одночасно в 1927–37 рр. викладав у Комуністичному ун-ті трудящих Сходу ім. Й. В. Сталіна. У 1934 р. отримав ступінь професора політекономії. 19. 06. 1937 Е.-Д. Рінчино заарештували в його робочому кабінеті в справі «бурятського антирадянського націоналізму-панмонголізму». Під час слідства «виявили», що він також з 1919 р. був «агентом японської розвідки». Розстріляний в Іркутську, реабілітований у 1955 р.

РО Де У (4. 12. 1932 – 26. 10. 2021) – корейський військовий, політичний і державний діяч, президент Республіки Корея [1988–93]. Народ. у Тегу (суч. пров. Кьонсан-Пукто) в Японській Кореї. Під час Корейської війни (1950–53) служив в артилерії ЗС Півд. Кореї. Після війни вступив до Корейської військової ак., отримав офіцерське звання й ступінь бакалавра. Учасник В'єтнамської війни (1955–75), пройшов шлях від підполковника до генерал-майора й командира

знаменитої 9-ї піхотної «дивізії Білого коня». Сприяв захопленню влади *Чон Ду Хваном*. У 1981 р. пішов у відставку з ЗС, став міністром національної безпеки й одночасно міністром закордонних справ. Далі був міністром внутрішніх справ, міністром спорту. З 1985 р. – голова правлячої Партії Демократичної Справедливості (ПДС). Був президентом оргкомітету літніх Олімпійських ігор у Сеулі 1988 р., які відкривав уже президентом 17. 09. 1988.

У червні 1987 р. *Чон Ду Хван* оголосив Ро Де У кандидатом у президенти від ПДС на перших вільних виборах. Кандидат оголосив широку програму реформ, анонсував нову демократичну конституцію. Оскільки два опозиційні кандидати (*Кім Йон Сам* і *Кім Де Чжун*) не змогли домовитися про спільні дії, Ро Де У з 36,6% голосів став президентом. Гаслом його внутрішньої політики стало «Економічне зростання й справедливість», проте темпи зростання ВВП за його правління впали з щорічних 12% до 7%. Більшість його економічних заходів були неефективними. Утім, у країні було збудовано 2 млн. житлових будинків, вдосконалено земельне законодавство, реалізовано декілька успішних інфраструктурних проєктів. Серед останніх – початок будівництва аеропорту Ічхон (відкритий у 2001 р.) і Корейської високогірної залізниці (2004). У зовнішній політиці Ро Де У домігся вагомих результатів. Він виступав у ГА ООН, зустрівся з президентом США Дж. Бушем-ст., встановив дипломатичні відносини з Польщею (1988), СРСР, Болгарією, Монголією, Румунією, Чехословаччиною, Югославією (1990). У 1990 р. у США він зустрівся з М. С. Горбачовим – це була перша зустріч лідерів обох держав за 42 роки. У 1991 р. Ро Де У відвідав СРСР з офіційним візитом. 24. 08. 1992 Півд. Корея встановила дипломатичні відносини з КНР. Щодо КНДР Ро Де У оголосив «північну політику», що фактично започаткувало міжкорейський діалог.

У 1993 р. Ро Де У звинуватили у корупції, захопленні влади спільно з *Чон Ду Хваном*. У серпні 1996 р. суд засудив його до 22 р. ув'язнення. Проте на поч. 1998 р. президент *Кім Де Чжун* амністував обох экс-президентів-генералів. Ро Де У помер у шпиталі Сеульського національного ун-ту.

РОЙ, Манабєндра (спр. ім'я: Нарендранатх Бхаттачарія; 21. 03. 1887 – 25. 01. 1954) – індійський політичний діяч, філософ, діяч комуністичного руху, функціонер Комінтерну, засновник філософії «радикального гуманізму». Народ. у родині брахманів¹ у м. Арбелія в окр. 24 паргани Бенгальського президенства (суч. окр. Північні 24 паргани пров. Зах. Бенгалія) в Британській Індії. Закінчив санскритсько-англійську школу в Кодаліі (Хуглі, Бенгалія), де викладав його батько. Далі навчався в Національному коледжі в Калькутті (суч. Колката) й Бенгальському технічному ін-ті (вивчав інженерію й хімію). Був членом кількох патріотичних організацій, під час Першої світової війни приєднався до «Індійсько-німецької змови», учасники якої сподівалися здобути незалежність від Британської імперії за підтримки Німецької. У 1915 р. виїхав з Індії, мешкав у Батавії (суч. Джакарта, Індонезія), Китаї, Японії. У 1916 р. опинився в США, там одружився з американкою Евеліною Трент. У Нью-Йорку захопився марксизмом. Після вступу США в Першу світову війну виникла загроза видачі

¹ Див. прим. на с. 121.

його британській владі, тож він виїхав до Мексики. Там брав участь у створенні Соціалістичної Партії, яка згодом трансформувалася на Комуністичну Партію Мексики. У Мехіко М. Рой зійшовся з радянським консулом *М. М. Бородіним* (Грузенбергом), який за сумісництвом був функціонером Комінтерну. У 1920 р. М. Рой перебрався до Радянської Росії, брав участь у роботі II конгресу Комінтерну й далі 8 років працював у цій організації. У Ташкенті брав участь у створенні військово-політичної школи для підготовки «революційних кадрів» для держав Азії, які мали нести «полум'я пролетарської революції» на Схід. Там же був співзасновником Комуністичної Партії Індії й її збройних загонів, які через «афганський коридор» мали «визволити» Індію. У 1922 р. увійшов до складу Виконкому Комінтерну, навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу в Москві. У 1927 р. був представником Комінтерну в Китаї. У 1928 р. примкнув до «правої опозиції» М. І. Бухаріна, через що в 1929 р. був виключений з Комінтерну. Повернувся до Індії, в липні 1931 р. був заарештований у Бомбеї (суч. Мумбаї) за ордером, виданим у 1924 р. До 1935 р. був ув'язнений, але писав статті й книги. Закликав індійських комуністів вступати до Індійського Національного Конгресу всупереч вказівкам Комінтерну. Під час Другої світової війни М. Рой виступав як проти Німеччини й Італії, так і проти Британської імперії, заснував Радикально-Демократичну Партію. Розчарувавшись у марксизмі й ліберальній демократії, він розробив філософію «радикального гуманізму» – засобу досягнення людством свободи й забезпечення прогресу. У 1947 р. написав маніфест «Новий гуманізм».

М. Рой помер у Дехрадуні (шт. Уттаракханд). У 1987 р. видавництво Oxford University Press розпочало публікацію його творів (уже вийшло 4 томи). У будинку, в якому він мешкав у Мехіко, нині працює нічний клуб, названий на його честь (MNRoy).

РОЛЛІНГС, Джеррі Джон (22. 06. 1947 – 12. 11. 2020) – ганський військовий, політичний і державний діяч, президент і фактичний диктатор країни [1979; 1982–2001]. Народ. у Золотому березі (Британська Зах. Африка) в родині фармацевта-шотландця й власниці готелю з народності еве¹. З 1967 р. служив у ЗС Гани. Закінчив Ганську військову ак. й авіаційне училище в Такораді, а також курси підвищення льотної майстерності у Великій Британії й Італії. Як кращий курсант був відзначений призом «Птах швидкості». У 1978 р. отримав звання лейтенанта ВПС, вирізнявся дисципліною, відповідальністю й високими моральними якостями. 15. 05. 1979 разом з іншими молодшими офіцерами спробував повалити режим генерала Ф. Акуффо, був заарештований і мав бути розстріляний. Д. Роллінгс виступив на суді з запальною промовою, яка мала великий резонанс. 4. 06. 1979 його звільнили з-під варті повсталі військові, він очолив військовий переворот, який підтримали чимало цивільних мешканців Гани. Президент Ф. Акуффо був відсторонений від влади, яка перейшла до Революційної Ради Збройних Сил (РРЗС) з 16 молодших офіцерів на чолі з Д. Роллінгсом. Змовники заявили, що вони захопили владу на короткий термін для очищення її від корупції й злочинців. Ф. Акуффо та 8 його поплічників були

¹ Див. прим. на с. 375.

страчені «за злочини проти держави». Багатьох урядовців і посадовців ув'язнили з конфіскацією майна. РРСЗ повернула до ганської політики антиімперіалістичну фразеологію *К. Нкруми*, проте уникала «лівих» гасел. 18. 06. 1979 відбулися парламентські вибори, перемогу на них здобула Народна Національна Партія, а наступного місяця президентом обрали її лідера Х. Лиманна. РРСЗ передала йому владу, проте нова адміністрація не змогла вивести країну з кризи. Падіння обсягів виробництва й експорту, інфляція, корупція, сплеск злочинності лише посилювали популярність Д. Роллінгса, який незмінно критикував уряд. Х. Лиманн звільнив його з армії й віддав під суд. Наслідком став безкровний переворот 1. 01. 1982. Уряд Х. Лиманна був повалений, дія конституції призупинена, політичні партії заборонені. Влада перейшла до Вищої Ради Національної Оборони на чолі з Д. Роллінгсом.

Д. Роллінгс оголосив про намір військових здійснити в Гані «національно-демократичну революцію». Були розпущені всі місцеві органи влади, натомість були створені «Комітети захисту революції» (КЗР), які мали залучити населення до управління країною й створити «демократію нового типу». КЗР залучалися до боротьби з корупцією, злочинністю, контрабандою, контролювали діяльність підприємств і організацій. Утім, у к. 1980-х рр. їх повноваження були урізані на користь уряду. Значні зусилля військової влади були спрямовані на відновлення й розвиток економіки. Держава посилила контроль за діяльністю приватного сектору. Новий Інвестиційний кодекс забезпечив сприятливі умови для іноземного капіталу. Було запроваджено «плаваючий курс» національної валюти (седі), скорочено державні видатки, знято державний контроль над цінами. Питання охорони здоров'я, шкільної освіти, розвитку інфраструктури було передано на місцевий рівень (державу поділили на 110 районів). Це різко зменшило рівень корупції й значно підвищило ефективність державних витрат. У 1983 р. до Гани пішли кошти від МВФ та інших фінансових установ, а також приватних інвесторів. У 1983–86 рр. ВВП країни зростав на 6% щороку, зовнішня заборгованість скоротилась у 2,5 рази, інфляція впала втричі. Швидкими темпами зростало сільськогосподарське виробництво, видобуток корисних копалин (діаманти, боксити, марганець), виробництво в експортних галузях, була відновлена транспортна мережа, розширено мережу закладів освіти й охорони здоров'я. Уряд здійснив електрифікацію економічно депресивних півн. районів країни. Попри ці успіхи, в 1983–86 рр. спецслужби й органи охорони порядку попередили 17 спроб переворотів і замахів на Д. Роллінгса. Від 1989 р. він забезпечував поступовий перехід від військового режиму до цивільного демократичного правління. Того року були організовані вільні вибори на непартійній основі до місцевих органів влади. На референдумі 28. 04. 1992 була схвалена нова конституція, яка передбачала запровадження багатопартійності. 18. 05. 1992 була знята заборона на діяльність політичних партій. Сам Д. Роллінгс заснував і очолив соціал-демократичний Національний Конгрес. 3. 11. 1993 відбулися президентські вибори, на яких упевнено переміг Д. Роллінгс. Невдовзі перед тим він пішов у відставку з лав ЗС і став, т. ч., цивільним президентом. Він продовжив пошук іноземних інвесторів, для чого відвідав КНР, Малайзію, Сінгапур, Японію, США, ФРН. За його ініціативи в

1996 р. в Аккрі відбулася перша Конференція з питань залучення інвестицій до африканських економік. Д. Роллінгс був посередником у врегулюванні Першої громадянської війни в Ліберії (1989–96), конфліктів у Кот-д'Івуарі, Того, Гвінеї-Бісау й Сьєрра-Леоне. У грудні 1996 р. його переобрали на другий президентський термін. Він і надалі дотримувався відкритої й ліберальної економічної політики: виробництво в Гані в 1994–2000 рр. зросло на 148%, уряд завершив електрифікацію країни. Майже 40% бюджетних витрат виділялися на освіту й медичну сферу. Д. Роллінгс створив загальнодержавний Фонд освіти, кошти з якого йшли на розширення мережі шкіл (у кожному районі діяло щонайменше дві), політехнічних коледжів тощо. Здійснювалося масштабне житлове будівництво. Були відкриті меморіали першому президенту Гани *К. Нкрума* й ідеологу панафриканізму *В. Дюбуа*. У 2000 р. Д. Роллінгс відмовився від участі у чергових президентських виборах, рекомендував ганцям кандидатуру наступника (Д. Міллс) і пішов з політики.

Д. Роллінгс вважається видатним ганським державним діячем. Його зусиллями країна перетворилася на одну з найбільш демократичних і економічно стабільних держав Африки. Він був почесним доктором кількох ун-тів у США, Японії, Шотландії, читав лекції в багатьох з них, у т. ч. в Оксфорді. Він залишався лейтенантом ЗС Гани навіть тоді, коли був всевладним диктатором. Д. Роллінгс помер у шпиталі ун-ту Корле-Бу (Аккра). У Гані тоді було оголошено тижневу жалобу.

РОММЕЛЬ, Ёрвін Ёйген Ёоганнес (15. 11. 1891 – 14. 10. 1944) – німецький військовий діяч часів Третього Рейху, генерал-фельдмаршал, один з найбільших полководців Другої світової війни. Народ. у Хайденхайм-на-Бренці (Вюртемберг, Німецька імперія) в родині шкільного вчителя й доньки кол. президента уряду Вюртембергу. Здобув військову освіту, в 1910 р. отримав перше звання фанен-юнкера (кандидат в офіцери) піхотного полку. У 1911 р. закінчив Данцигську військову школу, наступного року отримав звання лейтенанта. Під час Першої світової війни служив в Альпійському батальйоні на кордоні з Італією й Румунією. Був поранений, нагороджений найвищою німецькою військовою нагородою *Pour le Merite* («За заслуги»), «Залізними хрестами» II і I класу. У 1917 р. отримав звання капітана. Після підписання Версальського договору залишився на службі в Рейхсвері. Командував батальйоном, був інструктором у Дрезденській піхотній школі, викладав у Потсдамській військовій ак. У 1937 р. видав книгу «Піхота атакує», яка зробила його одним з найбільш шанованих військових теоретиків того часу. Того ж року став полковником. У 1938–39 рр. – начальник Трезинської військової ак., у 1939–40 рр. – комендант шт.-кв. А. Гітлера.

5. 02. 1940 Е. Роммель отримав звання генерал-майора і був призначений командиром 7-ї танкової дивізії. За Французьку кампанію був нагороджений «Лицарським хрестом». 14. 02. 1941 очолив «Африканський корпус». У Півн. Африці війська Е. Роммеля врятували італійські війська від поразки, завдяки блискучим контрнаступам вони відтіснили британців до Єгипту. Е. Роммель став генералом танкових військ, отримав Дубові листки і Мечі до «Лицарського хреста». Наступні звитяги були відзначенні званням генерал-фельдмаршала

(22. 06. 1942) й Діамантами до «Лицарського хреста» з Дубовими листками і Мечами. Попри це, в травні 1943 р. «Африканський корпус» Е. Роммеля й італійські війська капітулювали. Після цього він воював в Італії й Франції (командував групою армій «В»), намагався створити непрохідний «Атлантичний вал» у Півн. Франції. Після висадки Союзників у Нормандії 17. 07. 1944 його автомобіль обстріляли з літака, Е. Роммель був тяжко поранений. Після замаху на А. Гітлера 20. 07. 1944 один із змовників під час допиту назвав його ім'я. А. Гітлер дав йому вибір: Народний трибунал або самогубство. Фельдмаршал обрав ціаністий калій. Офіційно оголосили про смерть Е. Роммеля від важкого поранення, його ховали як національного героя, день поховання (18. 10. 1944) оголосили Днем національної жалоби.

РОХАС, Мануель (1. 01. 1892 – 15. 04. 1948) – філіппінський політичний і державний діяч, перший президент незалежних Філіппін [1946–48]. Народ. у пров. Капіс. У 1913 р. закінчив Ун-т Філіппін, був кращим студентом випуску, здобув фах юриста. Працював секретарем президента Верховного Суду К. Арелано. У 1916 р. став професором юриспруденції. З 1917 р. у політиці, був членом муніципалітету Капіса, в 1919–21 рр. – губернатор рідної провінції, 1922–34 рр. – депутат палати представників парламенту від округу Капіса. Очолював праве крило Національної Партії. У 1933–34 рр. М. Рохас разом з президентом Співдружності Філіппін *С. Осменьєю* брав участь у переговорах з американською адміністрацією про надання Філіппінам незалежності. Результатом став Закон про незалежність Філіппін (17. 01. 1933, вступив у силу в 1934 р.), за яким архіпелаг мав отримати суверенітет за 10 років. До того часу встановлювався перехідний період. У 1935–38 рр. був депутатом Законодавчих Зборів, у 1938–41 рр. – міністром фінансів. Далі був виконавчим секретарем і відповідальним за відносини між президентом *М. Кесоном* і ВМС США. Під час японської окупації Філіппін підтримав прояпонський уряд *Х. Лоуреля*. По завершенні війни його звинуватили в колабораціонізмі, проте після заступництва *Д. Макартура* звинувачення були зняті. Після звільнення Філіппін М. Рохас був президентом Сенату. 28. 05. 1946 його обрали президентом Співдружності Філіппін. Після проголошення незалежності (4. 07. 1946) він став першим президентом Філіппін. Настійливо домагався американської допомоги для подолання наслідків війни й японської окупації. Уклав договір із США про економічні й військові відносини терміном на 99 р. М. Рохас амністував *Х. Лоуреля* та інших членів прояпонського уряду. Під час його президенства почали накопичуватися проблеми, які надалі визначали розвиток країни: корупція, зростання впливу Народної Антияпонської Армії (збройного крила Комуністичної Партії Філіппін) та ісламських сепаратистських організацій на о. Мінданао. М. Рохас помер від серцевого нападу, похований у Манілі. На його честь перейменували м. Капіс (нині Рохас).

РУБЕЙЯ, Алі Салем (1934 – 26. 06. 1978) – еменський політичний і державний діяч, голова Президентської Ради Народно-Демократичної Республіки Ємен (НДРС) [1969–78]. Народ. у селянській родині в Абьяні

(Протекторат¹ Аден, Півд. Ємен). Після середньої школи працював учителем. Брав участь в антибританських демонстраціях і страйках учнів і студентів, через що його переслідувала колоніальна адміністрація. У березні 1968 р. увійшов до складу керівництва Національного Фронту НДРС, з березня 1972 р. – член Політбюро ЦК і заступник генерального секретаря Національного Фронту. У жовтні 1975 р. став заступником генерального секретаря «Об'єднаної політичної організації “Національний Фронт”». З жовтня 1969 р. очолював Президентську Раду НДРС, був фактичним керівником держави. 23. 06. 1978 під час зустрічі з посланцем президента Єменської Арабської Республіки (ЄАР) А. Аль-Гашимі був важко поранений унаслідок вибуху. Виявилося, що А. С. Рубейя планував спровокувати конфлікт між двома Єменами, знекровити цим армію НДРС, встановити режим особистої диктатури й піти на змову з А. Аль-Гашимі. Був страчений своїми соратниками (за іншою версією, загинув під час штурму палацу Амольвадар). Внаслідок цього інциденту ЄАР звинуватила НДРС в агресії й розірвала з нею дипломатичні відносини.

РУХАНІ, Хасан (народ. 12. 11. 1948) – іранський політичний і державний діяч, президент [2013–21] Ісламської Республіки Іран (ІРІ). Народ. у м. Сорче (пров. Семнан). Закінчив ісламську духовну школу в м. Кум, ліценціатські студії з права в Тегеранському ун-ті й магістерську програму з права в Ун-ті Глазго (Шотландія, Велика Британія). Захистив дисертацію, отримав ступінь доктора з права. Викладав у Тегеранському ун-ті, є автором понад 100 наукових праць, був редактором декількох наукових періодичних видань. Починаючи з 1980 р. був депутатом п'яти скликань меджлису ІРІ. У 2003–05 рр. очолював групу представників ІРІ на перемовинах щодо іранської ядерної програми, вийшов з її складу через особистий конфлікт з президентом *М. Ахмадінежадом*. Х. Рухані переміг на президентських виборах 2013 р. Він запропонував ліберальні реформи, обіцяв поліпшити відносини з Заходом, оприлюднив проєкт «Хартії з прав людини». Під час інтерв'ю CNN² у вересні того ж року фактично заперечив Голокост, що спричинило значний резонанс у світі. 14. 07. 2015 підписав у Відні (Австрія) з представниками США, Росії, КНР, Франції, Великої Британії та ФРН «Спільний всеосяжний план дій» щодо контролю над іранською ядерною програмою. З Ірану було знято частину міжнародних санкцій. У січні 2016 р. Х. Рухані здійснив візити до Італії, Ватикану, Франції. У Ватикані він зустрівся з Папою Франциском. Переміг на виборах 2017 р. У грудні того ж року містами ІРІ прокотилися масові демонстрації протесту ісламістів і консерваторів, одним з їх гасел було «Смерть Рухані!» Після завершення другого президентського терміну проти нього розпочали розслідування, його звинувачували в економічних проблемах (через обвал на фондовому ринку чимало іранських вкладників втратили свої заощадження), поновленні санкцій тощо.

¹ Див. прим. на с. 9.

² CNN (англ. Cable News Network – «Кабельна мережа новин») – одна з найбільших телерадіокомпаній світу, засн. у 1980 р. в Атланті (шт. Джорджія, США).

С (Сабах – Сьоко)

САБА́Х ІV Аль-Ахме́д Аль-Джабе́р Ас-Саба́х (16. 06. 1929 – 29. 09. 2020) – емір Кувейту [2006–20] з дин. Ас-Сабах¹. Народ. в Ель-Кувейті, син еміра Ахмеда Аль-Джабера Ас-Сабаха. Навчався в школі «Аль-Мубаракія» У 1963–2003 рр. був міністром закордонних справ. 15. 01. 2006 від інсульту помер емір *Джабер Аль-Ахмед Аль-Джабер Ас-Сабах*. Новим еміром проголосили 75-річного Саада Аль-Абдуллу Ас-Салема Ас-Сабаха, який за станом здоров'я не міг правити державою. Після втручання уряду він відмовився від престолу, тож 24. 01. 2006 еміром проголосили Сабаха. Він одразу ж оголосив спадковим принцом свого брата Навафа. Попри поважний вік, емір Сабах IV здійснював доволі активну внутрішню й зовнішню політику. Він провів низку демократичних реформ (надав жінкам право голосу й дозволив їм працювати в державному апараті, пом'якшив закони про ЗМІ й про заборону публічних зібрань). Водночас він вшестеро збільшив витрати на утримання королівської родини. У 2014 р. Сабах відвідав Тегеран. У 2017 р. його здоров'я погіршилося, декілька разів він тривалий час лікувався в США. Сабах IV помер у лікарні Майо в м. Рочестер (шт. Міннесота, США). У Кувейті була оголошена 40-денна жалоба.

САБУ́РО, Окі́та (3. 11. 1914 – 9. 02. 1993) – японський економіст, політичний і державний діяч, «батько» «японського економічного дива». Народ. у м. Далян (Квантунська обл., Маньчжурія, Китай), там же здобув шкільну освіту. Закінчив інженерний ф-т Токійського ун-ту (1934) й Вищу школу з електричного інжинірингу того ж закладу (1937). Працював на пошті, інженером-електриком, науковим співробітником у міністерстві Великої Східної Азії. У 1945–47 рр. був співробітником дослідного бюро МЗС, у 1952–53 рр. – відділу економічного аналізу Економічної і соціальної комісії для Азії й Тихого океану, в 1953–64 рр. – Управління Економічного Планування. На цій посаді розробив принципи японської економічної стратегії, які лягли в основу т. зв. «плану *Ікеда*». Він передбачав подвоєння національного доходу (щорічне зростання економіки на 7,2%, що за 10 років давало б подвоєння ВВП) і «політику терпіння й примирення» (передбачала мінімізацію соціальних конфліктів). Сабуро О. вважав, що Японія потребувала розвитку соціального капіталу, форсованого зростання обсягів виробництва, стимулювання експортної орієнтації й високотехнологічних галузей. Для підвищення технологічності економіки він пропонував «перестрибувати» з виробництва однієї продукції до іншої, цим самим підвищувати наукоємність усієї промисловості. При цьому Японія мала стати «авангардною» країною Азії, в рамках запропонованої ним «доктрини відкритого регіоналізму» продавати свою продукцію до держав регіону й цим самим прокладати їм шлях до технологічного прогресу. Сабуро О. був переконаний, що досягнення цих амбітних цілей було неможливим без забезпечення політичної стабільності й елементів державного регулювання. У

¹ Див. прим. на с. 30.

1964 р. він став президентом Японського Центру Економічних Досліджень (до 1979 р.), потім був міністром закордонних справ (1979–80), президентом Міжнародного ун-ту Японії, головою Ради Тихоокеанського Співробітництва, головою правління Ін-ту внутрішніх і міжнародних політичних досліджень у Токіо. Сабуро О. був автором численних наукових праць з проблем економіки й менеджменту, багато подорожував (сам порохував, що під час 376 закордонних поїздок відвідав 81 країну).

Сабуро О. помер від паралічу серця. Він вважається «батьком» «японського економічного дива», адже його ідеї лягли в основу японської економічної стратегії 1960-х – 2000-них рр.

САВА́НГ Ватха́на́ (13. 11. 1907 – 13. 05. 1978/1984) – другий і останній король Лаосу [1959–75]. Народ. у королівському палаці Луангпхабанга, син *Сисаванг Вонга*. 10-тирічним відбув до Франції, навчався в ліцеї в Монпельє. З 1930 р. був Генеральним секретарем королівства Луангпхабанг, під час Другої світової війни представляв батька в Сайгоні (суч. Хошимін, В'єтнам) при японській окупаційній адміністрації Французького Індокитаю. У 1951 р. декілька місяців був прем'єр-міністром, у серпні 1959 р. його призначили регентом при хворому *Сисаванг Вонгу*. Після смерті батька 29. 10. 1959 був проголошений королем Лаосу. Від самого початку спробував активно впливати на політику з метою стабілізувати ситуацію в державі. Після підписання Женевських угод (липень 1954 р.) Лаос здобув незалежність, проте на трон претендували декілька принців, їх підтримували різні держави (США, В'єтнам, СРСР), у країні розгорілася громадянська війна. Саванг Ватхана неодноразово закликав лаосців припинити чвари й об'єднатися навколо себе, в 1963 р. відвідав 13 держав, закликав припинити зовнішнє втручання в справи Лаосу. Це ніяк не позначилося на ситуації в країні, громадянська війна тривала, поступово ініціативу в ній захопив блок лівих пров'єтнамських і прорадянських сил «Патет Лао» («Лаоська держава»). На підконтрольній території комуністи створювали «революційні комітети» й усували королівську адміністрацію. 2. 12. 1974 «Патет Лао» захопила владу в Лаосі, повалила монархію й проголосила Лаоську Народну-Демократичну Республіку. Саванг Ватхана відмовився залишити країну, отримав пост «Верховного радника при президенті» *Фомвіхані Кейсоні*. 24. 03. 1977 його разом з усією королівською родиною звинуватили в змові й відправили «на перевиховання» до спеціального «Табору №1» у пров. Хуапхан. Точна дата й обставини смерті Саванга Ватхана невідомі.

САВІ́МБІ, Жонаш Мальє́йру (3. 08. 1934 – 22. 02. 2002) – ангольський військовий і політичний діяч, засновник і лідер опозиційного «Національного союзу за повну незалежність Анголи» (абр. з порт. УНІТА). Народ. у пров. Біє (Португальська Ангола), етнічний овімбунду¹. Його батько був залізничником і за сумісництвом протестантським проповідником. Навчався в протестантській і католицькій школах, отримав стипендію на навчання в Португалії, вступив на медичний ф-т Лісабонського ун-ту, проте навчання не

¹ Овімбунду – народ групи банту (див. прим. на с. 211) на центр. плоскогір'ї Анголи загальною чисельністю бл. 3,3 млн. осіб.

закінчив. Студентом познайомився з діячами національно-визвольних рухів в інших португальських колоніях, зокрема, *А. Кабралом*. Там же захопився «лівими» ідеями, в 1960-х рр. вивчав тактику партизанської війни в КНР, уподобав ідеї *Мао Цзедуна*. Повернувшись до Анголи, вступив до «Народного руху за незалежність Анголи» (абр. з порт. МПЛА), який сповідував марксизм-ленінізм і орієнтувався на СРСР і Кубу. У 1966 р. Ж. М. Савімбі з кількома однодумцями вийшли з МПЛА й заснували УНІТА. Попервах це була маоїстська організація, спрямована насамперед на захист інтересів овімбунду, проте досить швидко вона відмовилася від маоїзму, пропагувала прозахідний шлях незалежної Анголи й орієнтацію на США й ПАР. Після проголошення незалежності Анголи (11. 11. 1975) і приходу до влади МПЛА УНІТА повела збройну боротьбу проти неї, в її ідеології запанував антикомунізм. Громадянська війна в Анголі стала проекцією «холодної війни»: МПЛА підтримував СРСР (озброєння, радники) і Куба (направила до Анголи бл. 25 тис. бійців), тоді як УНІТА (створила низку повстанських баз на півдні країни) – США, ПАР, різні міжнародні організації і фонди. Ж. М. Савімбі перетворився на одного з символів боротьби проти поширення комунізму і радянського впливу в Африці й «третьому світі» загалом. На підконтрольних територіях УНІТА створила фактично державу в державі: мала власну армію, урядові структури, було налагоджено видобуток діамантів як основа економіки. Громадянська війна тривала, жодна зі сторін не змогла завдати іншій вирішальної поразки.

Згорання «холодної війни» й потепління в американсько-радянських відносинах позначилося на ситуації в Анголі: у 1991 р. кубинські війська залишили Анголу, в вересні 1992 р. відбулися перші в історії країни вільні президентські вибори. Ж. М. Савімбі отримав підтримку 40% ангольців, він не визнав поразки й звинуватив переможця, лідера МПЛА *Ж. Е. душ Сантуша* в фальсифікаціях і продовжив збройну боротьбу. До сер. 1994 р. УНІТА контролювала бл. 2/3 території Анголи, 30. 11. 1994 сторони уклали перемир'я (Лусакський протокол). Ж. М. Савімбі погодився на створення коаліційного уряду й став віцепрезидентом. У 1998 р. частина членів УНІТА створили Оновлену УНІТУ й оголосили про легальну політичну діяльність, тоді як решта знову почали бойові дії проти урядових військ. Ж. М. Савімбі підтримав останніх, тоді 24. 06. 1999 уряд видав ордер на його арешт. Не на його користь зіграла й відмова МПЛА від марксистсько-ленінської ідеології, через що він втратив міжнародну підтримку. Ж. М. Савімбі загинув у перестрілці з урядовими військами в сх. пров. Мошико, на його тілі виявили 15 кульових поранень. Після його загибелі громадянська війна в Анголі завершилася.

САДА́Т Анва́р (25. 12. 1918 – 6. 10. 1981) – єгипетський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1973–74; 1980–81], президент [1970–81], лауреат Нобелівської премії миру (1978). Народ. у с. Міт-Абуль-Ком на півн. від Каїра в багатодітній релігійній мусульманській родині. Закінчив початкову ісламську школу в рідному селі. У 1925 р. родина переїхала до Каїра, там А. Садат закінчив середню школу. Він змолоду цікавився політикою, згадував, що на нього вплинули три діячі: *М. Кемаль (Ататюрк)*, *М. Ганді* й *А. Гітлер*. У 1938 р. закінчив військове училище й отримав військове звання

лейтенанта. У 1940 р. вступив до таємної офіцерської організації «Ісаба», співпрацював з агентами німецької й італійської розвідок, сподіваючись за допомогою держав Вісі звільнити Єгипет з-під влади Великої Британії. У 1942 р. А. Садата заарештували й за вироком трибуналу ув'язнили. Після двох років ув'язнення він оголосив голодування, його здоров'я погіршилось, під час перевезення до лікарні він утік. Кілька років переховувався, у 1946 р. був знову заарештований і до 1949 р. перебував під вартою. Після звільнення працював журналістом, у 1950 р. поновився на військовій службі. Був активним учасником таємної організації «Вільні офіцери», одним з наближених до *А. Нагіба* й *Г. А. Насера*. Учасник військового перевороту 23.07.1952, після цього його кар'єра стрімко пішла в гору. У 1960–61 і 1964–68 рр. А. Садат був головою Національних Зборів, у 1964–67 рр. – одним з віцепрезидентів, а з 1969 р. – єдиним віцепрезидентом, «правою рукою» *Г. А. Насера*. Після його смерті 17.10.1970 А. Садата обрали президентом. Він також очолив правлячий Арабський Соціалістичний Союз.

У перші роки А. Садат за інерцією дотримувався курсу «соціалістичної орієнтації» *Г. А. Насера*. Єгипет тоді переживав економічну кризу, спричинену неефективністю створеного за сприяння СРСР державного сектору економіки, а також руйнівними наслідками Арабсько-ізраїльської («Шестиденної») війни 1967 р. Єгипет втратив Синайський пів-в, а разом з ним – прибутки від експлуатації Суецького каналу й нафтових та газових родовищ. Арабсько-ізраїльська війна 1973 р. («Війна судного дня») зберегла статус-кво в регіоні, тож А. Садат докорінно змінив зовнішню й внутрішню політику Єгипту. З метою досягнення порозуміння з Ізраїлем він відмовився від орієнтації на СРСР і спробував встановити дружні відносини з США. У 1973 р. він розірвав співпрацю з Радянським Союзом, вислав з Єгипту бл. 20 тис. радянських радників і технічних спеціалістів, у березні 1976 р. денонсував підписаний ним же в 1971 р. Радянсько-Єгипетський договір. Натомість у лютому 1974 р. він відновив дипломатичні відносини з США, почав отримувати від них військово-технічну й фінансово-економічну допомогу. А. Садат ухвалив рішення вийти з арабсько-ізраїльського конфлікту, порушивши арабську єдність у ставленні до Ізраїлю й Палестинської проблеми. Президент Єгипту поставив єгипетські національні інтереси вище від загальноарабських. Він неодноразово говорив: «Єгипет понад усе!», «Єгипет по-перше, по-друге й у цілому!» У вересні 1978 р. А. Садат за посередництва президента США Д. Картера зустрівся з прем'єр-міністром Ізраїлю *М. Бегіном* у Кемп Девіді, наслідком чого стало підписання у Вашингтоні 26.03.1979 сепаратної двосторонньої мирної угоди. Єгипет першою з арабських країн визнав Ізраїль, вийшов зі збройного конфлікту й згодом повернув Синайський пів-в. Договір обурих арабські держави (більшість їх розірвали з Єгиптом дипломатичні відносини й припинили будь-яку співпрацю, країну виключили з ЛАД), а також СРСР (договір затаврували як «змову з реакційним імперіалізмом і сіонізмом»). Утім, у світі договір вітали, А. Садат і *М. Бегін* стали лауреатами Нобелівської премії миру за 1978 р. Єгипет став одним з головних союзників США в їх підтримці афганських моджахедів після радянського вторгнення до Афганістану в грудні 1979 р.

Змінам у зовнішній політиці відповідали нові підходи у внутрішній. В економіці запроваджувався «інфітах» – політика відкритих дверей. Знімалися усі обмеження з діяльності національних підприємців, а також створювалися сприятливі умови для залучення іноземного капіталу. Водночас не були розроблені механізми захисту від нього власних товаровиробників. Внаслідок непродуманої політики до Єгипту ринув потік іноземних товарів, більш дешевих і якісних, а тому більш конкурентних за єгипетські. Іноземні інвестори вкладали кошти лише в прибуткові нафтовидобувну галузь і банківський сектор. Як наслідок, випереджаючими темпами розвивалася торгівля, а не промисловість і сільське господарство. Економіка країни була розбалансована й деформована. За роки правління А. Садата в Єгипті не було збудовано жодного великого підприємства. Недостатня увага до розвитку сільського господарства призвела до того, що понад половину продовольства імпортували, в т. ч. 70% необхідної кількості пшениці. Зовнішній борг країни збільшився більш ніж у 10 разів – з 1,7 млрд. дол. у 1971 р. до 20 млрд. дол. у 1981 р. В Єгипті сформувалась неоконспрадурська буржуазія – «жирні коти інфітаху», які не були зацікавлені в розвитку виробництва, а виконували роль посередника між єгипетським ринком та іноземними ТНК. Це зумовило різку майнову поляризацію населення й високу соціальну напругу. Одночасно з «інфітахом» у політичній сфері була запроваджена «контрольована демократія». За новою конституцією 1971 р. президент отримав право призначати не лише міністрів, але й губернаторів провінцій, редакторів газет, ректорів університетів та ін. впливових офіційних осіб. Чиновники визначали зміст радіо- і телепередач, шкільних програм і проповідей у мечетях. Офіційно поверталася багатопартійність, але конституція забороняла створення політичних партій за класовою й релігійною ознакою, а також таких, що повторювали програми вже існуючих. На базі Арабського Соціалістичного Союзу виникли Арабська Соціалістична Партія, Соціалістично-Ліберальна Партія, Національно-Прогресивна Партія. У 1978 р. була створена Національно-Демократична Партія на чолі з А. Садатом. Опозиція перебувала під жорстким контролем держави. Для боротьби з нею президент видав ряд законодавчих актів, що суперечили конституції й елементарним демократичним нормам. Так, у президентському декреті «Про захист національної єдності» (1978) 6 з 11 статей передбачали каторжні роботи за антиурядові виступи, участь у несанкціонованих зборах, завдання збитків державному майну, порушення громадського спокою, організацію страйків. Закон «Про вади» (1980) запровадив суворі покарання за підриг «національної єдності й соціального миру або моральних цінностей суспільства».

Економічні наслідки «інфітаху», репресивна політика уряду, а також зростання незадоволення в Єгипті Кемп-Девідськими угодами призвели до масових антиурядових виступів. У 1980 р. А. Садат розпустив парламент, оскільки 33 депутати не підтримали мирний договір з Ізраїлем. У 1981 р. репресії поширилися фактично на всі політичні течії – ліві й ліберальні сили, прибічників арабської єдності, членів ісламських організацій. Осінь 1981 р. в Єгипті дістала назву «осінь гніву». У відповідь на це 6. 10. 1981 два офіцери ЗС Єгипту вбили А. Садата під час військового параду в Каїрі (інцидент потрапив

до прямого ефіру, оскільки парад транслиували по ТБ). Таким чином вони помстилися йому за «зраду арабських інтересів», співробітництво з Ізраїлем і Заходом. Правління А. Садата в Єгипті оцінюється неоднозначно. З одного боку, він заклав основи ринкової економіки, вивів країну зі стану багаторічної конфронтації з Ізраїлем, скоротив військові витрати, повернув Синайський пів-в. З іншого боку, він порушив загальноарабську єдність, його політика поляризувала єгипетське суспільство, тож він уцілому за життя не дістав підтримки єгиптян. Позитивні наслідки його діяльності почали проявлятися лише через деякий час.

САДÉ, Іцхáк (10. 08. 1890 – 21. 08. 1952) – ізраїльський військовий діяч, один з творців ЦАХАЛ (Армії Оборони Ізраїлю), керівник «Пальмах» («ударні роти» «Хагани»). Народ. у Любліні (Російська імперія, суч. Польща). Під час Першої світової війни добровольцем воював у складі російської армії. У 1918–20 рр. перебував у лавах більшовистської РСЧА, потім перейшов на бік П. М. Врангеля, після його поразки в Криму перебрався до Палестини. У 1921 р. став командиром «Хагани» («Оборона») в Єрусалимі, під час арабського повстання 1929 р. брав участь у бойових діях проти них у Хайфі. Під час наступного арабського повстання 1936–39 рр. очолював єврейську поселенську поліцію, тоді ж створив перші «Польові роти» («Плугот Саде»). У 1941 р. брав участь у створенні «Пальмах», до 1945 р. був їх командиром. У 1945 р. був призначений головою Генерального Штабу «Хагани». Під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. створив першу в ізраїльській армії бронетанкову бригаду й очолив її. Отримав військове звання генерала, воював на сирійському, йорданському й єгипетському фронтах. Після розформування «Пальмах» у 1949 р. залишив військову службу. Помер у Тель-Авіві. На його честь названі кілька кібуц¹, селище й чимало вулиць у різних містах Ізраїлю.

САДР, Мусá (15. 04. 1928 – 31. 08. 1978) – іранський і ліванський шіїтський лідер, богослов, філософ, сеїд², аятола³, засновник «Руху пригнічених» («Амаль»), учасник громадянської війни в Лівані (1975–90). Народ. у м. Кум (Іран), син аятоли. Там же закінчив школу й у 1956 р. – Тегеранський ун-т, де вивчав політологію й ісламське право. Також навчався в Ен-Наджафі (Ірак), одному з найбільших ісламських навчальних і наукових центрів. У 1955 р. уперше відвідав Ліван, познайомився з лідером ліванських шіїтів аятолою А. Х. Шарафуддином. Після його смерті шіїти Лівану запросили М. Садра очолити їхню общину. У 1959 р. він остаточно переїхав до Лівану, багато подорожував країною, засновував релігійні школи й лікарні переважно в Півд. Лівані, закликав населення до релігійної терпимості й толерантності. У 1965 р. М. Садр вирішив заснувати спеціальну Раду для потреб мусульман-шіїтів, дозвіл уряду на що отримав у 1967 р. Нова організація називалася Верховна рада мусульман-шіїтів, її очолив М. Садр. Одним із перших її рішень

¹ Див. прим. на с. 50.

² Див. прим. на с. 48.

³ Див. прим. на с. 86.

стала фетва¹ про алавітів² (1973), якою вони були визнані правовірними мусульманами (до цього їх тлумачили як «сретеків»-розкольників). У 1974 р. М. Садр заснував організацію «Амаль» («Рух пригнічених»). Коли в Лівані розпочалася громадянська війна (квітень 1975 р.), він створив збройне крило «Амаль», яке воювало на боці християнського «Ліванського фронту». У жовтні 1976 р. М. Садр припинив участь у бойових діях, шукав шляхів порозуміння між різними партійно-конфесійними групами ліванців, намагався заручитися підтримкою урядів ін. арабських країн. 25. 08. 1978 М. Садр прибув до Лівії, після зустрічі з *М. Каддафі* 31. 08. 1978 про нього не було жодних свідчень. Представники уряду Лівії запевняли, що М. Садр відбув до Італії й демонстрували начебто його особисті речі, виявлені в італійському готелі. Натомість італійський уряд запевняв, що М. Садр ніколи не перетинав італійського кордону, а згадані речі підкинули до номеру лівійські спецслужби. Ліванський парламент звинуватив лівійського диктатора у викраденні М. Садра. Більшість дослідників вважають, що його вбили саме за наказом М. Каддафі.

САЇБУ́, Алі́ (1940 – 31. 10. 2011) – нігерський військовий, політичний і державний діяч, голова Вищої Військової Ради (1987–89), Голова Верховної Ради національної орієнтації (1989), президент Нігеру (1989–93). Народ. у с. Уаллам пров. Тіллабері (Верхній Сенегал-Нігер, Французька Західна Африка), етнічний джерма³. У 1954 р. вступив до військового училища в Сенегалі, пізніше служив у полку Сенегальських стрільців французької колоніальної армії. Після здобуття незалежності (3. 08. 1960) перейшов на службу до ЗС Нігеру. Був учасником військового перевороту 15. 04. 1974, внаслідок якого владу захопила Вища Військова Рада на чолі з *С. Кунче*. Він був родом з того ж села, що й А. Саїбу, тож міг на нього спертися, проте не довіряв йому через сильні позиції в армії. А. Саїбу рік провів в уряді, був міністром сільського господарства й навколишнього середовища, проте був відправлений у відставку. І лише після того, як він звільнився з армії, *С. Кунче* наблизив його до себе. Після його смерті саме А. Саїбу очолив Вищу Військову Раду. У 1989 р. він перетворив військовий режим на однопартійну авторитарну державу, став президентом на безальтернативних виборах. На поч. 1990-х рр. студентські виступи, до яких приєдналися туареги⁴, змусили президента оголосити подальшу лібералізацію політичного життя. Він дозволив діяльність опозиційних партій і оголосив на 1993 р. вільні президентські вибори. На них його ставленик *М. Танджа* неочікувано програв опозиційному кандидату М. Усману. Після цього А. Саїбу пішов з публічної політики.

САЇД БЕН ТЕЙМУ́Р Аль-Саї́д (13. 10. 1910 – 19. 10. 1972) – султан Оману й Маскату [1932–70]. Народ. у Маскаті, був онуком тодішнього султана

¹ Фетва – богословсько-правовий висновок в ісламі, зроблений для роз'яснення й практичного застосування якогось припису шаріату чи тлумачення якогось казусу з позицій шаріату. Вчений, який дає відповіді на питання релігійно-правового характеру, називається факіхом (муфтієм, див. прим. на с. 65).

² Див. прим. на с. 51.

³ Див. прим. на с. 169.

⁴ Див. прим. на с. 170.

Фейсала бін Туркі. У 1922–27 рр. навчався в коледжі Майо в м. Аджмер (Британська Індія, суч. шт. Раджастхан, Індія), де вивчав англійську й урду¹. Це був т. зв. «коледж принців», де навчалися діти правителів «туземних князівств» Британської Індії. Далі навчався в Багдаді (Ірак), жив у Карачі (Британська Індія, суч. Пакистан). У 1931 р. повернувся на батьківщину. 10.02.1932 у розпал світової економічної кризи його батько, Теймур бен Фейсал, передав йому владу. Новий султан був змушений вдатися до жорстких економічних заходів, передусім обмеження імпорту. Це дозволило дещо оздоровити економіку й скоротити зовнішній борг. У 1954 р. погіршилися відносини з Саудівською Аравією, коли загони ваххабітів² захопили оазу Бураймі. Конфлікт було врегульовано за посередництва Великої Британії. Складними були відносини султана з племенами, які населяли глибинні райони Оману. У країні фактично тривала громадянська війна, яка спричинила економічну кризу, зростання зовнішньої заборгованості. Через це Сеїд бен Теймур змушений був продати Пакистану анклав Гвадар у Белуджістані за 3 млн. ф. ст. Султан був украй консервативний, він опирався будь-яким нововведенням, не довіряв ані оточенню, ані фахівцям, максимально ускладнив правила перетину кордонів султанату в обидва боки. В його уряді працювали переважно британські радники, лише міністром внутрішніх справ був араб. Чи не єдиним значущим заходом Сеїда бен Теймура стало запровадження в травні 1970 р. національної валюти, адже до цього в султанаті ходили до десятка монет – від індійських рупій до талерів Марії Терезії.

23.07.1970 Сеїда бен Теймура відсторонив від влади за допомоги військових його син *Кабус бен Саїд*. Охорона султана опору не чинила, але сам він навіть відстрілювався з пістолета. Син змусив батька виїхати з країни, він осів у Лондоні, до смерті жив у готелі Дорчестер. Був похований у гр. Суррей, але згодом його прах перенесли на «королівський цвинтар» у Маскаті.

САЇД ПІРАНІ (1865 – 29.06.1925) – релігійний і політичний лідер курдів-заза³, спадковий шейх⁴ суфійського⁵ тарикату⁶ Накшбандія, організатор великого повстання проти турецького уряду *М. Кемалю (Ататюрка)* 1925 р. Як спадковий шейх тарикату Накшбандія мав значний релігійний, економічний і племінний вплив у районах розселення курдів-заза. Після переслідувань і гонінь османської й турецької республіканської влади проти вірмен, асирійців, греків і курдів-езидів⁷ курди-заза, які сповідували іслам сунітського толку, залишались останньою компактною етнічною меншиною Сх. Туреччини. Жорстка політика уряду *М. Кемалю* в національному питанні (конституція 1924 р. проголосила

¹ Див. прим. на с. 338.

² Див. прим. на с. 32.

³ Заза (курди-заза) – етнічна група курдів (див. прим. на с. 40) у Півн. Курдистані (у верхів'ях Тигру й Євфрату в Туреччині).

⁴ Див. прим. на с. 31.

⁵ Див. прим. на с. 57.

⁶ Див. прим. на с. 201.

⁷ Курди-езиди – етнічна група курдів (див. прим. на с. 40) у Верхній Месопотамії (тер. Іраку, Сирії, Туреччини).

Туреччину унітарною республікою), курс на побудову світської держави в рамках політики лаїцизму, а також репресії проти національних меншин спричинили обурення курдів. На поч. 1925 р. Сеїд Пірані очолив масове повстання, яке втім було швидко і жорстоко придушене вже навесні того ж року. Сеїд Пірані був схоплений і разом з 47 спільниками страчений.

Турецькі курди зберегли пам'ять і глибоку повагу до Сеїда Пірані. Його онук Абдулмелік Фірат до смерті в 2009 р. був депутатом Великих Національних Зборів Туреччини, виступав за обмежену автономію для курдів.

САЛАМЕ́, Алі́ Хаса́н (відомий також як Абу́ Хаса́н; 1940 – 22. 01. 1979) – міжнародний терорист, засновник і один з керівників палестинської терористичної організації «Чорний вересень». Народ. у палестинському с. Кула побл. Лідди (суч. Лод, Ізраїль) у заможній родині. Його батько очолював Армію Священної Війни під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр., загинув у ній. Навчався у ФРН, за окремими свідченнями, проходив військову підготовку в Каїрі й Москві. Вів розкішний спосіб життя, полюблив дорогі автомобілі й жінок, через що мав прізвисько «Червоний принц». На поч. 1970-х рр. заснував елітний «Підрозділ-17» ФАТХ («Рух за національне визволення Палестини»), який відповідав за спеціальні операції проти ізраїльських силових структур та охорону керівництва Організації Визволення Палестини й *Я. Арафата* особисто. Через це його ще називали «президентською гвардією *Я. Арафата*». А. Х. Саламе був одним із засновників палестинської терористичної операції «Чорний вересень», названої в пам'ять про вигнання палестинців з Йорданії у вересні 1970 р. Першою її акцією стало вбивство 28. 11. 1971 в Каїрі прем'єр-міністра Йорданії В. Теля. Далі була ціла низка замахів на йорданських і ізраїльських громадян. 8. 05. 1972 бойовики «Чорного вересня» захопили літак (рейс «Сабен 573» Відень – Тель-Авів) з 100 пасажирами на борту. Внаслідок операції сил спеціального призначення Ізраїлю заручники були звільнені, загинув 1 пасажир і 2 терористи. Найгучнішою акцією А. Х. Саламе й «Чорного вересня» стало захоплення 5. 09. 1972 9 ізраїльських атлетів під час літніх Олімпійських Ігор у Мюнхені. Тоді загинуло 14 осіб, серед яких усі захоплені спортсмени. Прем'єр-міністр Ізраїлю *Г. Меїр* наказала керівництву «Моссад» здійснити операцію відплати («Гнів Божий», її слова до начальника спецслужби «Надсилай хлопчиків» стали крилатими). До 1990 р. усі 19 причетних до мюнхенської трагедії терористів були ліквідовані. Одним з них був А. Х. Саламе, який загинув у Бейруті від закладеної до його автомобіля бомби.

САЛВА́, Ки́р Маярді́т (народ. 13. 01. 1951) – суданський військовий, політичний і державний діяч, президент автономного Півд. Судану й віце-президент Судану [2005–11], перший президент Півд. Судану [з 2011 р.] Народ. у Бахр-ель-Газалі на півд. Судану. З 1967 р. перебував у лавах «Анья-Анья» – повстанської армії, яка протистояла уряду Судану. Після підписання мирної угоди (1972) служив у ЗС Судану, офіцер. Під час другої громадянської війни (1983–2005) очолив військове крило Народної Армії Визволення Судану (НАВС), а також Раду Вищого Командування. У 1996 р. як заступник голови НАВС Д. Гаранга брав участь у переговорах з урядом Судану. На відміну від

Д. Гаранга (був згоден на автономію Півд. Судану), К. М. Салва обстоював ідею повної незалежності. Спроби Д. Гаранга відсторонити К. М. Салву від військового керівництва спричинили незадоволення серед вояків НАВС. Після загибелі Д. Гаранга в автокатастрофі (30. 06. 2005) К. М. Салва очолив НАВС, став віце-президентом Судану за умовами перемир'я, укладеного з урядом у січні 2005 р. Одночасно він був президентом автономного Півд. Судану. У січні 2011 р. відбувся референдум про незалежність Півд. Судану, яка була проголошена 9. 07. 2011. К. М. Салва став президентом нової держави.

Свій перший візит в якості президента К. М. Салва здійснив у грудні 2011 р. до Ізраїлю, де намагався домовитися про співпрацю в різних сферах. У липні 2013 р. у Півд. Судані розгорівся міжетнічний конфлікт між двома найбільшими етнічними групами – нуер і динка. Сам К. М. Салва й усе політичне й військове керівництво країни були динка, тоді як усі нуер були відсторонені від влади. Внаслідок збройних зіткнень бл. 350 тис. нуер стали біженцями. ООН звітувало про взаємне порушення обома сторонами конфлікту прав людини, використання тортур, убивства цивільних тощо. У 2021 р. К. М. Салва розпустив парламент і фактично встановив особисту диктатуру.

САЛÉХ, Алí Абдалла́ (21. 03. 1947 – 4. 12. 2017) – єменський військовий, політичний і державний діяч, президент Єменської Арабської Республіки (ЄАР) [1978–90], після об'єднання ЄАР і Народно-Демократичної Республіки Ємен (НДРС) – голова Президентської Ради [1990–94] і президент [1994–2012] об'єданого Ємену. Народ. у с. Бейт аль-Ахмар пров. Сана Єменського Мутаваккілійського королівства, походив з племені сахан з конфедерації племен мусульман-зейдитів¹ Хашид. У 1958 р. розпочав військову кар'єру, в 1960 р. закінчив курси при училищі бронетанкових військ. Після повалення монархії й проголошення ЄАР (26. 09. 1962) перейшов на бік республіканців, у громадянській війні 1962–70 рр. воював проти загонів «роялістів», отримав звання лейтенанта 2-го рангу. У 1967 р. разом з 70 військових обороняв Сану. У 1975–78 рр. командував Таїзьким ВО, в 1978 р. придушив спробу військового заколоту. Після вбивства президента А. Х. Аль-Гашімі (24. 06. 1978) увійшов до складу Тимчасової президентської ради, очолив Генеральний Штаб і став заступником головнокомандувача ЗС. 17. 07. 1978 А. А. Салеха обрали президентом і головнокомандувачем ЗС. Одразу ж після цього він придушив спробу військового перевороту, 9 військових і 13 цивільних учасників заколоту були страчені.

А. А. Салех переобирався на пост президента ЄАР у 1983 і 1988 рр. У 1981 і 1984 рр. він відвідав СРСР, під час другого візиту підписав Договір про дружбу й співпрацю. Головним питанням його президенства були відносини з НДРС. У лютому 1979 р. напруга у відносинах між країнами переросла у військовий конфлікт, Півд. Ємен підтримали СРСР, Куба й НДР, його війська відбили наступ ЗС Півн. Ємену й перейшли у контрнаступ. Конфлікт було врегульовано в рамках ЛАД. У червні 1989 р. розпочалися переговори про об'єднання держав, 20. 05. 1990 Рада Шури присвоїла А. А. Салеху військове звання генерала «за

¹ Див. прим. на с. 71.

заслуги в об'єднавчому процесі», 22. 05. 1990 було урочисто оголошено про створення об'єданого Ємену. У 1990–94 рр. він був головою Президентської Ради, а після завершення громадянської війни (21. 05. 1994 колишні лідери НДРС проголосили на півдні Демократичну Республіку Ємен) у жовтні 1994 р. був обраний президентом. У 1999 і 2006 рр. його переобирали на цей пост. Ситуація в країні на межі XX–XXI ст. була складною. Виступи єменських хуситів¹ проти уряду (в 2004 р. фактично оголосили йому війну), активізація єменського осередку «Аль-Каїди» (виник у 2009 р.), напружені відносини з сусідами (з Еритреєю за о-ви Хашим, з Саудівською Аравією на релігійному ґрунті тощо) робили Ємен осередком нестабільності. У січні 2011 р. під впливом «Арабської весни» в Ємені активізувались хусити, посилювалися сепаратистські рухи на півдні країни. 2. 02. 2011 А. А. Салех оголосив, що не балотуватиметься на новий президентський термін, проте виступи по всій державі не припинилися. 18. 03. 2011 президент запровадив в Ємені надзвичайний стан, а 20. 03. 2011 відправив уряд у відставку, проте це не зарядило проблеми. 3. 06. 2011 А. А. Салех, прем'єр-міністр, спікер парламенту й 7 охоронців потрапили під обстріл у мечеті. Президент отримав важкі поранення й опіки, лікувався в Саудівській Аравії. 29. 06. 2011 він повернувся до Ємену, що спровокувало нову хвилю протестів. 23. 11. 2011 А. А. Салех підписав у Ер-Ріяді (Саудівська Аравія) договір про передачу влади опозиції. Сам він залишився «почесним президентом». 21. 01. 2012 парламент Ємену гарантував йому політичний і юридичний імунітет. Наступні роки ситуація в Ємені залишалася складною, новий президент *А. Р. М. Хаді* не зміг урегулювати внутрішньополітичну кризу. За таких умов А. А. Салех вирішив повернутися до активної політики в союзі з хуситами, спробував також заручитися підтримкою Росії. У вересні 2014 р. повстанці контролювали північ Ємену, президент *А. Р. М. Хаді* втік до Саудівської Аравії. У конфлікт втрутилася Саудівська Аравія: сунітська держава не могла допустити захоплення влади в сусідньому Ємені шиїтами-хуситами. На поч. 2015 р. до Ємену вторглися війська Саудівської Аравії та деяких інших арабських країн. У к. 2017 р. А. А. Салех звернувся до уряду Саудівської Аравії з закликом до примирення, але його союзники хусити розцінили це як зраду. 4. 12. 2017 автомобіль, в якому А. А. Салех їхав у бік Сани, обстріляли з гранатомета. Він загинув у перестрілці. Похований у Сані.

САМ Рейнсі (народ. 10. 03. 1949) – камбоджійський політичний діяч, лідер партії свого імені й Партії Національного Порятунку Камбоджі (ПНПК), провідний опозиційний політик Камбоджі. Походив зі знатної родини: його дід головував у Королівській Раді, батько був дипломатом і міністром в уряді *Народома Сіанука*. Утім, батько з часом перейшов в опозицію й зник за невстановлених обставин. Мати була першою камбоджійкою, яка отримала французький диплом бакалавра. Сам Рейнсі 16-тирічним виїхав на навчання до Франції, закінчив лицей Жансон-де-Саї й Ін-т політичних досліджень у Парижі, отримав диплом фінансового аналітика. Працював у французьких фінансових компаніях. Під час трагічних подій у Камбоджі 1970–80-х рр. мешкав у Франції,

¹ Хусити – воєнізоване угруповання шиїтів-зейдитів (див. прим. на с. 71) в Ємені.

на батьківщину повернувся в 1994 р., вступив до «Національного об'єднаного фронту за незалежну, нейтральну, мирну Камбоджу» (абр. з фр. ФУНСІНПЕК) *Народом Ранаріта*, був призначений міністром фінансів. Проте він швидко зіпсував відносини з лідером партії й одним з прем'єр-міністрів, звинуватив його в зв'язках з «червоними кхмерами», вийшов з уряду й ФУНСІНПЕК. У 1995 р. Сам Рейнсі заснував Партію Кхмерської Нації, яка в 1998 р. змінила назву на Партію Сам Рейнсі. Він жорстко критикував *Народом Ранаріта* за політичну слабкість, а *Хун Сена* – за диктаторську владу, закликав до справжньої демократизації й економічної лібералізації. Водночас він був послідовним націоналістом, завжди підкреслював свою антив'єтнамську позицію. Опозиційна діяльність політика була підставою для переслідувань. 30.03.1997 мітинг, на якому він виступав, атакували силовики, тоді загинуло 16 і були поранені бл. 100 осіб. У вересні 1998 р. Сам Рейнсі звинуватили в організації замаху на *Хун Сена*, проте йому вдалося виїхати до Бангкока (Таїланд). У 1998, 2003 і 2008 рр. брав участь у парламентських виборах, був депутатом, проте більш активно була його позапарламентська діяльність. Часто заяви політика були популістськими. Сам Рейнсі перетворився на визнаного лідера опозиції, об'єднав навколо себе різні партії й рухи, а *Хун Сен* вважав його особистим ворогом. У 2004 р. Сам Ренсі притягнули до відповідальності за наклепи на уряд і *Хун Сена* особисто, його засудили до 18 міс. ув'язнення й грошового штрафу, проте його помилував король *Народом Сіамоні*. Далі його неодноразово звинувачували в розпалюванні міжнаціональної й расової ворожнечі. У 2010 р. Сам Рейнсі виїхав до Франції, повернувся в червні 2013 р., в аеропорту Пномпеня його зустрічали тисячі прибічників. Роком раніше його партія об'єдналася з Партією Прав Людини в ПНПК, на виборах 2013 р. вона здобула 44% голосів, але самого Сам Рейнсі не допустили до участі в виборах. Опозиція оголосила результати виборів сфальсифікованими, в липні 2013 – липні 2014 рр. у Пномпені та інших містах Камбоджі тривали масові антиурядові мітинги. Під їх впливом *Хун Сен* зустрівся з Сам Ренсі, політики домовилися про розподіл парламентського керівництва, опозиція отримала контроль над кількома комітетами (в т. ч. антикорупційним). Сам Рейнсі отримав депутатський мандат. Проте вже в листопаді 2015 р. його знову звинуватили в наклепах, підбурюванні до безладів і позбавили статусу депутата. 11.02.2017 він залишив пост голови ПНПК, а за кілька днів суд заборонив діяльність опозиційної партії. Сам Рейнсі виїхав до Франції.

САМБАДОНДОГІЙН Церендóрж (1872–1937) – монгольський релігійний, політичний і державний діяч, ламаїстський¹ учений і філософ, прем'єр-міністр Монголії [1921]. Народився в хошуні² Ван-Наянт. 5-тирічним був визнаний шостим тулку³ Манджушри-хутухти й у 1880 р. оселився в монастирі Манджушри-хутухт на південь від Урги (суч. Улан-Батор). Навчався в Цанід-дацані⁴ в Урзі, отримав «жовту ступінь» аграмби⁵. У 1911 р. сприяв

¹ Див. прим. на с. 348.

² Див. прим. на с. 159.

³ Див. прим. на с. 349.

⁴ Див. прим. на с. 159.

⁵ Аграмба – високий буддійський вчений ступінь.

здобуттю Монголією незалежності від Китаю, проте відмовився від державних справ, зосередився на філософії й викладанні. На поч. лютого 1921 р. бійці Азійської дивізії барона *Р. Ф. Унгерн фон Штернберга* звільнили з-під китайського домашнього арешту в Урзі теократичного правителя Монголії Богдо-хана (*Богдо-гегена VIII*) й доправили його до монастиря Манджушрихутухт. Там Богдо-хан і Самбадондогійн Ц. зблизилися, після повернення до Урги Богдо-хан запропонував ученому очолити уряд. У липні 1921 р. Ургу за підтримки більшовиків захопили загони Монгольської Народної Партії («монгольська народна революція»), Самбадондогійн Ц. був відсторонений від влади й повернувся до свого монастиря. У 1930 р. був серед обвинувачених у справі про антиурядову змову. У 1937 р. його повторно судили як головного обвинуваченого в справі про змову на користь Японії й за вироком суду (разом з 18 ламами¹-«спільниками») розстріляли. У 2011 р. у Монголії виникла дискусія щодо вшанування його пам'яті в галереї портретів прем'єр-міністрів у Палаці Уряду в Улан-Баторі. Тоді ця ідея не знайшла підтримки, тож питання про його місце в історії країни є відкритим.

САНКАРА, Тóмас Ісідóр Ноéль (21. 12. 1949 – 15. 10. 1987) – буркінійський військовий, політичний і державний діяч, панафриканіст² і антиімперіаліст («африканський Че Геварра»), прем'єр-міністр Верхньої Вольти [1982–83], голова Національної Ради Революції Верхньої Вольти (з 1984 р. Буркіна-Фасо) [1983–87]. Народ. на півночі Верхньої Вольти (Французька Зах. Африка) в етнічно змішаній родині (батько був мосі³, а мати – фульбе⁴), через що в кастовій системі мосі належав до «людей третього сорту». Утім, його батько служив у французькій жандармерії колонії, був ветераном Другої світової війни, тому Т. Санкара закінчив початкову школу в Гаві й середню – в Бобо-Діуласо. Батьки бачили його католицьким священиком (у переважно мусульманській колонії), але він обрав військову кар'єру. Навчався в військовому училищі в Угадугу, офіцерському училищі в Яунде (Камерун) і Військовій ак. в Анцирабаді (Мадагаскар). На Мадагаскарі він також вивчав політологію, політекономію й французьку, захопився марксистсько-ленінською ідеологією. Там же він був свідком двох повстань проти режиму президента *Ф. Циранани* в 1971–72 рр. На батьківщину повернувся в 1972 р., за 2 роки. відзначився у війні проти Малі. Вже тоді Т. Санкара вирізнявся харизмою, ораторським мистецтвом, грою на гітарі в місцевому джаз-бенді й швидкою їздою на мотоциклі. У 1976 р. його призначили начальником Національного навчального центру «командос» у м. По. Тоді ж він пройшов курси вдосконалення командного складу в Марокко, там зійшовся з радикально налаштованими до режиму військової диктатури С. Зербо молодшими офіцерами й створив підпільну «Групу офіцерів-комуністів». У листопаді 1980 р. С. Зербо узурпував у Верхній Вольті всю владу (обійняв пости президента й прем'єр-міністра) й залучив до управління державою військових. У вересні

¹ Див. прим. на с. 133.

² Див. *Дюбуа В.*

³ Див. прим. на с. 220.

⁴ Див. прим. на с. 79.

1981 р. Т. Санкару призначили державним секретарем інформації. На своє перше засідання уряду він приїхав на велосипеді. 21. 04. 1982 він подав у відставку на знак протесту проти придушення опозиції. Після чергового військового перевороту 7. 11. 1982 новий голова держави Ж.-Б. Уедраого призначив Т. Санкару прем'єр-міністром. Утім, уже в травні 1983 р. його звільнили через радикальні ліві погляди й відправили під домашній арешт. На підтримку популярного офіцера на вулиці вийшли мешканці столиці, розпочалися заворушення, які 4. 08. 1983 підтримав гарнізон Уагадугу. Ж.-Б. Уедраого відсторонили від влади, Т. Санкара очолив Національну Раду Революції й став фактичним правителем держави.

Т. Санкара захоплювався «кубинською революцією» й особисто Ф. Кастро (звідси «африканський Че Геварра»), що позначилося на його внутрішній і зовнішній політиці. Майже одразу після приходу до влади він проголосив початок «демократичної народної революції», в 1984 р. змінив колоніальну назву країни на «Буркіна-Фасо» («Батьківщина чесних (або достойних) людей»), запровадив новий прапор (червоно-зелене полотнище з золотою зіркою) й герб (за власноруч створеним ескізом), написав текст до національного гімну. Був створений Народний революційний трибунал, який переслідував «старорежимних» чиновників і посадовців, яких звинувачували в корупції й «контрреволюції». Підозрювані не мали права на захист, проте вироки трибуналу були відносно м'якими, радше демонстраційними. Утім, трибунал часто був знаряддям зведення особистих рахунків. Сам Т. Санкара жив показово скромно: обмежувався жалуванням капітана (450 дол.), а президентський оклад (2 тис. дол.) перераховував до сирітського фонду. Після повалення й убивства в нього виявили старенький «Пежо» (придбав до президентства), 3 гітари й 4 велосипеди. Він запровадив обов'язкове оприлюднення прибутків і рахунків державними службовцями, заборонив розвішувати в кабінетах державних установ і на вулицях свої портрети, продав урядовий автопарк «Мерседесів» і закупив дешеві «Рено». Т. Санкара також урізав заробітну платню чиновникам, заборонив їм мати особистих водіїв і літати I класом, змусив зняти дорогі зах. костюми й носити бавовняні туніки місцевого виробництва.

Т. Санкара започатковував системні масштабні реформи, які мали на меті подолання бідності й перманентного голоду, створення безкоштовної системи освіти й охорони здоров'я, подолання корупції. Уряд провів адміністративну реформу: позбавив привілей племінних вождів, скасував сплату їм «данини» селянами, за прикладом Куби створив на місцях «Комітети захисту революції», яким були підпорядковані загони народної міліції (опікувались усім, від охорони порядку до боротьби з епідеміями). З метою «відгону пустелі» в країні було висаджено бл. 10 млн. дерев. Уряд здійснив вакцинацію 2,5 млн. дітей (за 2 тижні в листопаді 1984 р.), внаслідок чого найвища в світі дитяча смертність (280 випадків на 1 тис. новонароджених) скоротилася до 145. Було здійснено масштабне будівництво цегляного житла, облаштування криниць, списано заборгованість дрібним орендарям землі, скасовано подушний податок, запроваджено навчання 9-ма місцевими мовами, здійснювалися будівництво доріг (бл. 700 км), боротьба з епідемічними хворобами (поліомієлітом,

менінгітом, жовтою пропасницею тощо). У 1986 р. був прийнятий перший 5-тирічний план. Наслідком цих заходів стало зростання врожайності пшениці з 17 до 38 ц/га (державна повністю забезпечувала себе продуктами харчування), виробництва бавовника і, як наслідок, текстильного виробництва. Під час правління Т. Санкари ВВП Буркіна-Фасо щороку зростав на 15%, у т.ч. за рахунок іноземних інвестицій. У Буркіна-Фасо жінки отримали безпрецедентно широкі для Африки права: вони отримали доступ до освіти, державної й військової служби (Т. Санкара створив жіночу гвардію на мотоциклах), були заборонені варварський звичай жіночого обрізання, насильницькі шлюби й полігамію. У зовнішній політиці Т. Санкара сповідував принципи неприєднання (був одним з лідерів Руху неприєднання), боротьби з неоколоніалізмом і глобалізацією, з трибуни ГА ООН він критикував МВФ і Світовий Банк, орієнтувався на СРСР (відвідав у 1986 р.) і Кубу (1984 і 1986 рр.).

Т. Санкара був убитий (в його тілі пізніше знайшли понад 10 кульових поранень) під час військового перевороту, організованого його соратником міністром юстиції *Б. Кампаоре*. Як він пізніше пояснював, політика Т. Санкари перешкоджала налагодженню відносин з Францією й сусідніми африканськими державами. У 2015 р. рештки Т. Санкари й ще 12 загиблих під час перевороту осіб були ексгумовані, були встановлені й покарані за вироком суду причетні до вбивства. У квітні 2021 р. французька «Юманіте» опублікувала докази причетності спецслужб Франції до перевороту. У січні 2022 р. у Буркіна-Фасо відбувся черговий військовий переворот, під час якого заколотники звільнили з-під варті одного з головних фігурантів справи – генерала Г. Дьендере.

САРКІС, Ільяс (20. 07. 1924 – 27. 06. 1985) – ліванський політичний і державний діяч, президент [1976–82]. Народ. у селі в Гірському Лівані в заможній маронітській¹ родині. Навчався в місцевій початковій школі, середній школі Фререс і в Ун-ті Св. Йосифа в Бейруті. Далі працював адвокатом, завдяки особистому знайомству з головнокомандувачем ЗС і президентом (з 1958 р.) Ф. Шехабом влаштувався магістратором до Рахункової палати, а в 1968 р. – головним управляючим Центрального Банку Лівану. Брав участь у президентських виборах 1970 р., проте лише з 1 голосом програв *С. Франжьє*. Був обраний на наступних виборах, у розпал громадянської війни. Вважали, що його кандидатуру підтримала Сирія. Під час його президентства відбулась ескалація війни, через вихід з-під контролю бойовиків Організації Визволення Палестини (ОВП, постійно обстрілювали територію Ізраїлю) Ліван пережив дві масовані атаки Ізраїлю (1978 і 1982 рр.). Сильний вплив на І. Саркіса мало сирійське військове командування в Лівані й особисто *Х. Аль-Асад*. У березні 1980 р. президент Лівану запропонував програму досягнення міжконфесійного порозуміння на принципах єдності, незалежності, демократії й невизнання Кемп-Девідських угод 1979 р. Коли в червні 1982 р. ізраїльські війська вторгнулися на південь Лівану (операція «Мир для Галілеї»), І. Саркіс запросив до країни Миротворчі сили ООН (контингенти надали США, Велика Британія, Франція й Італія) для витіснення сил ОВП. Утім, ці ініціативи не припинили громадянської

¹ Див. прим. на с. 75.

війни. 21. 08. 1982 президентом Лівану був обраний *Б. Жмайель*, проте він загинув до вступу на посаду (14. 09. 1982). Тоді парламент обрав президентом його брата *А. Жмайеля*, саме йому І. Саркіс передав владу 21. 09. 1982.

І. Саркіс помер у Парижі, похований у рідному селі в Гірському Лівані.

САССУ-НГЕССО, Дені (народ. 23. 11. 1943) – конголезький військовий, політичний і державний діяч, президент Республіки Конго [1979–92; з 1997 р.] Народ. у селянській родині, етнічний мбоші¹. Після закінчення школи (1961) обрав військову кар'єру. Закінчив піхотне училище в Сен-Мексані (Франція), проходив військову підготовку в Шершелі (Алжир). Служив у повітрянодесантному батальйоні під командуванням *М. Нгуабі*, сповідував «ліві» політичні погляди, вітав повалення першого президента держави *Ф. Юлу*. У липні 1968 р. підтримав військовий заколот капітана *М. Нгуабі* проти президента *А. Массамбу-Дебі*, увійшов до складу Національної Ради Революції на чолі з *М. Нгуабі*, був співзасновником марксистсько-ленінської Конголезької Партії Праці (КПП), був членом ЦК і Політбюро ЦК КПП. Д. Сассу-Нгессо увійшов до найближчого оточення *М. Нгуабі*, був партійним куратором органів державної безпеки, отримав звання полковника, в 1976 р. став міністром оборони, придушив кілька спроб заколотів проти режиму. 18. 03. 1977 група військових на чолі з капітаном Кікадіди убила *М. Нгуабі*. У цьому звинуватили экс-президента *А. Массамбу-Дебі*, якого за тиждень розстріляли. Влада в країні перейшла до Військового комітету партії, заступником голови якого був Д. Сассу-Нгессо. Припускалася його причетність до вбивства *М. Нгуабі*, проте підтвердженень цьому немає. Наступні два роки він обіймав пост міністра оборони, був головним конкурентом на владу президента *Ж. Йомбі-Опанга*. 5. 02. 1979 Д. Сассу-Нгессо заарештував президента, оголосив себе головою партії й держави, залишившись міністром оборони.

Д. Сассу-Нгессо продовжив політику «соціалістичної орієнтації», яку започаткував *М. Нгуабі*, проте зробив її більш прагматичною. Попри стратегічну орієнтацію на СРСР (у 1981 р. уклав з ним новий великий договір), він налагодив співпрацю з МВФ, допустив французький і американський капітал до нафтовидобувної промисловості. Це уможливило дещо стабілізувати економічну ситуацію в державі. Під впливом змін у СРСР у грудні 1989 р. він анонсував перехід до ринкової економіки, провів амністію політв'язнів, у вересні 1990 р. дозволив діяльність опозиційних партій, здійснив візит до США. На поч. 1991 р. Д. Сассу-Нгессо оголосив про відмову від марксизму-ленізму як офіційної ідеології, реабілітував усіх колишніх усунутих президентів, часто говорив про «розкаяння» й «примирення». На перших вільних президентських виборах 9. 08. 1992 він набрав лише 17% голосів і поступився владою *П. Ліссубі*. Новий президент ініціював низку реформ, водночас здійснював масові репресії. Це спровокувало громадянську війну 1997 р., в якій Д. Сассу-Нгессо виступив проти президента. Його підтримав давній союзник, президент Анголи *Ж. Е. душ Сантуш*. За підтримки ангольських військ Д. Сассу-Нгессо захопив Браззавіль і проголосив себе президентом. Його другий прихід до влади

¹ Див. прим. на с. 352.

супроводжувався масовими репресіями й стратами (зафіксовано бл. 100 таких випадків). Встановлений режим будувався за «ангольською моделлю» – формально панували демократія й ринкові відносини, насправді ж президент, його родина й найближче оточення узурпували всю владу й контролювали найбільші економічні активи, передусім нафту. Влада Д. Сассу-Нгессо трималася на прибутках від продажу природних ресурсів і допуску до них іноземного капіталу (передусім французьких компаній Elf і Total). У 2002 і 2009 рр. він упевнено «перемагав» на безальтернативних виборах, у 2015 р. через референдум «отримав право» балотуватися втретє, в 2015 і 2021 рр. ставав президентом.

Д. Сассу-Нгессо та його родину неодноразово звинувачували в корупції, фінансових махінаціях і марнотратстві. Так, його син Дені Крістель очолює державну нафтову компанію.

САТО, Ейсаку (27.03.1901 – 3.06.1976) – японський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1964–72], лауреат Нобелівської премії миру (1974). Народ. у преф. Ямагуті (о. Хонсю). У 1924 р. закінчив юридичний ф-т Токійського ун-ту, під час навчання познайомився з *Ікедою Х.* – майб. колегою по Ліберально-Демократичній Партії Японії (ЛДПЯ) й попередником на посту прем'єр-міністра. До 1945 р. працював на різних посадах у міністерстві залізниць. У 1948–49 рр. був генеральним секретарем в уряді *Йошиди С.*, у 1949 р. був обраний до парламенту. Був міністром пошти й телекомунікацій (1951–52), міністром будівництва (1952–53). У 1953–54 рр. Сато Е. очолював Ліберальну Партію. У 1954 р. його й ще декількох політиків звинуватили в отриманні хабарів від суднобудівної компанії. Суд їх виправдав, проте цей скандал мав репутаційні наслідки для партії й політиків. Декілька років Сато Е. перебував поза політикою, в 1957 р. увійшов до Виконкому ЛДПЯ, головою якої був його брат Нобусуке К. У 1958 р. він став прем'єр-міністром, а Сато Е. – міністром фінансів. У 1960 р. новий голова уряду *Ікеда Х.* запропонував йому посаду міністра торгівлі й промисловості. У жовтні 1964 р. *Ікеда Х.* подав у відставку за станом здоров'я, Сато Е. змінив його на постах голови ЛДПЯ й уряду. Уряд Сато Е. забезпечив стабільне економічне зростання. Він посилив співпрацю з США, домогся повернення під суверенітет Токіо о-вів Рюкю (преф. Окінава, 1972 р.) нормалізував відносини з сусідами. У 1965 р. були встановлені дипломатичні відносини з Півд. Кореєю, голова уряду відвідав Філіппіни, Австралію, Нову Зеландію, Півд. В'єтнам, Лаос Таїланд, Сінгапур, Малайзію, Індонезію, Бірму, Тайвань. Це сприяло значному збільшенню обсягів торгівлі Японії з цими державами. Проте найважливішим заходом Сато Е. на чолі уряду стало проголошення в грудні 1967 р. «трьох неядерних принципів» (схвалені парламентом у 1971 р.): не володіти, не виробляти й не завозити на свою територію ядерної зброї. У 1972 р. він подав у відставку через конфлікт у ЛДПЯ.

У 1974 р. Сато Е. (спільно з ірландцем Ш. Макбрайдом) став лауреатом Нобелівської премії миру за «три неядерні принципи». Під час нагородження він закликав США й СРСР до ядерного роззброєння, запропонував укласти міжнародну угоду про співробітництво в мирному використанні енергії атому. Сато Е. помер наступного року від наслідків інсульту.

САТТА́Р-ХАН (1860-ті – 17. 11. 1914) – іранський політичний діяч, учасник Іранської революції (1905–11) й демократичного руху в Іранському Азербайджані. Точна дата народження не встановлена (вірогідно, 1867–68 рр.). Народ. у селі в Іранському Азербайджані в родині дрібного торговця. Дитиною пас худобу, за нез'ясованих обставин був заарештований і 3 місяці провів у в'язниці в Тебризі. У 1888 р. знову потрапив під арешт, сидів у в'язниці в Ардебілі, де утримували особливо небезпечних злочинців. Після втечі з-під варти довго переховувався, був керуючим маєтком (мубаширом), охоронцем, за деякими даними – входив до розбійничих ватаг. У 1894–95 і 1901–02 рр. здійснив хадж¹ до Кербелли й Ен-Наджафа в Месопотамії (Османська імперія, суч. Ірак). Під час революції 1905–11 рр. у Персії відіграв значну роль у Тебризькому повстанні (1908–09), був одним з його військових керівників. Саттар-хан налагодив зв'язки з соціал-демократичними осередками в Баку (т. зв. «Бакинський комітет допомоги Іранській революції») на чолі з М. Азібековим, отримав від них зброю, гроші, а також «добровольців» з числа російських і азербайджанських революціонерів. Про нього тоді багато писали в європейських і російських ЗМІ (називали «персидським Гарібальді» й «азербайджанським Пугачовим»). Після придушення Тебризького повстання шахською армією за підтримки російських військ Саттар-хан знайшов притулок у турецькому консульстві. Помер у Тегерані.

Саттар-хан шанується у суч. Ірані, особливо в Іранському Азербайджані. У Тебризі та ін. містах Ірану йому споруджені пам'ятники. У 1972 р. в Ірані вийшов художній фільм, а в 2018 р. – телесеріал «Саттар-хан».

САЎ́Д і́бн Абде́ль Азі́з Аль-Сау́д (15. 01. 1902 – 23. 02. 1969) – король Саудівської Аравії [1953–64] з дин. Саудитів². Другий син засновника династії й королівства *Абдель Азіза ібн Сауда*. Коран і шаріат вивчав у знаного шейха³ Абдул Рахмана Аль-Муфайріджа, з військовою справою, дипломатією й політикою знайомився під керівництвом батька. Брав участь у війнах *Абдель Азіза* за об'єднання Аравії, як його представник відвідав багато країн. Відіграв (разом з братом *Фейсалом ібн Абдель Азізом Аль-Саудом*) вирішальну роль у створенні Саудівської Аравії. Невдовзі після цього був призначений спадковим принцом. Став королем після смерті батька (9. 11. 1953). Завершив формування органів державної влади, створив декілька нових міністерств та відомств, на чолі яких призначав своїх дітей. У 1954 р. Сауд уперше в історії королівства оприлюднив державний бюджет. Створив Агентство грошового обігу Саудівської Аравії на чолі з американцем Д. Блаузером, націоналізував торговельний порт Джидда, видав закон, за яким доля саудівського капіталу в торговельних кампаніях не повинна була бути меншою ніж 51%. Значну роль у перші роки правління Сауда відігравав прем'єр-міністр *Фейсал*, який опікувався реформою освіти та системи охорони здоров'я. У 1960 р. між ними виник конфлікт: Сауд відмовився підписати запропонований *Фейсалом* проект державного бюджету на наступний рік, звільнив брата й сам очолив уряд. У

¹ Див. прим. на с. 48.

² Див. прим. на с. 28.

³ Див. прим. на с. 31.

1961 р. було запроваджено покарання (25 років ув'язнення або страта) за критику королівської сім'ї. У 1962 р. Сауд скасував рабство й поновив *Фейсала* на чолі уряду. Політика Сауда викликала незадоволення його братів та вищого духовенства, під їх тиском він передав владу *Фейсалу* й виїхав до Європи. Жив у Женеві, помер у Греції. Сауд мав 115 дітей, 15 з них обіймали державні пости.

САЯ САН (24. 10. 1876 – 28. 11. 1931) – бірманський релігійний і політичний діяч, учасник національно-визвольного руху, керівник великого антибританського повстання на поч. 1930-х рр. Народ. у Бірмі (Британська Індія) в селянській родині, дитиною його віддали на навчання до буддійського монастиря в рідному селі. Через кілька років його перевели до відомого в Бірмі монастиря Хло Хму, де він перебував до 20 років. Після повернення до цивільного життя одружився, жив з плетіння циновок і кошиків, теслював. Згодом став відомим як астролог і народний цілитель. У 1920-х рр. Сая Сан приєднався до національно-визвольного руху, пропагував ідеї визволення Бірми з-під влади британців, об'єднання всіх бірманців під владою монарха (в цій ролі він бачив себе). Особливо популярним він був серед селян, оскільки намагався завжди захищати їхні інтереси. 18. 10. 1930 у с. Інсені побл. Рангуна (суч. Янгон) він оголосив себе королем Бірми. Своїх послідовників Сая Сан називав «Армією галонів¹». Повстання розпочалося 22. 12. 1930 у Тхерраваді й швидко охопило все гірло р. Іраваді. Його пік припав на літо 1931 р. Головними вимогами повстанців були зменшення земельного податку, вільне користування лісами й незалежність Бірми. Селяни були озброєні холодною зброєю (списи, ножі), але Сая Сан закликав їх робити на тілі особливі туги, які мали захищати від куль. Британці відносно легко й жорстоко придушили повстання «галонів», Саян Сан переховувався в Шанських горах, але був схоплений 2. 10. 1931. Суд над ним викликав значний резонанс, одним з адвокатів був уже відомий тоді громадський і політичний діяч *Ба Мо*. Сая Сан був повішений, повстання розгорілося з новою силою й тривало ще два роки.

Виступ Сая Сана став останнім повстанням у Бірмі під монархічними гаслами. Водночас воно стало найбільш масштабним антиколоніальним і національно-визвольним повстанням у Британській Бірмі.

СЕНГО́Р, Леопольд Седáo (9. 10. 1906 – 20. 12. 2001) – французький і сенегальський поет, філософ, політичний і державний діяч, президент Федерації Малі [1960], перший президент Сенегалу [1960–80], панафриканіст², співрозробник філософії негритюду, один з найбільших африканських інтелектуалів ХХ ст. Народ. у м. Жоаль на півд. від Дакара (Французький Сенегал, Французька Зах. Африка) в родині підприємця, етнічний серер³. Його рід походив від правителів середньовічної держави Син на тер. Сенегалу. Отримав католицьку освіту в Сенегалі, навчався в Сорбонні, вивчав лінгвістику

¹ Галон – у бірманській міфології птах, який убиває злого дракона.

² Див. *Дюбуа В.*

³ Серер – народ у Сенегалі (бл. 1,8 млн. осіб) і Гамбії (бл. 40 тис.). Їхня мова належить до атлантичної сім'ї нігеро-конголезької макросім'ї. Чимало серер зберегли традиційні вірування й культуру, в I пол. ХХ ст. серед них була поширена матрилінійність.

й культурологію в Практичній школі вищих досліджень (обидві – Париж, Франція). Першим з африканців отримав вчений ступінь агреже¹ з класичної філології й французької лінгвістики. Викладав, у 1935 р. був співзасновником журналу «Чорношкірий студент», у першому номері якого виклав основи негритюду. Л. Сенгор розумів його як сукупність економічних, політичних, інтелектуальних, моральних, мистецьких та соціальних цінностей народів Африки та чорношкірих народів Америки, Азії та Океанії. Він називав негритюд «живим міфом». Пізніше він обстоював ідею культурного симбіозу африканської та європейської культур («Негритюд і гуманізм», «Те, в що я вірю», «Поезія дії» та ін.). У 1947 р. він перейшов до редакції журналу «Сучасний африканець», який перетворився на новий рупор негритюду. З 1936 р. був членом африканської секції Соціалістичної Партії Франції (СПФ).

На поч. Другої світової війни Л. Сенгора призвали до лав французької армії, в 1940–42 рр. він перебував у німецькому полоні, дивом уникнув розстрілу. У таборі для полонених писав вірші й наукові тексти. Після звільнення приєднався до французького Руху Опору. Після війни був деканом ф-ту лінгвістики Національної школи заморських володінь Франції, був депутатом Установчих і Національних Зборів Франції. У 1948 р. він вийшов з африканської секції СПФ і разом з *М. Діа* заснував Демократичний Блок Сенегалу (з 1959 – Прогресивний Союз Сенегалу, ППС). Л. Сенгор у 1950-х рр. входив до складу урядів Франції. На поч. 1960 р. його обрали головою Федеральної Асамблеї Федерації Малі, а після її розпаду й утворення Сенегалу (20. 08. 1960) – його президентом. 17. 12. 1962, коли був заарештований прем'єр-міністр *М. Діа* (президент звинуватив його в порушенні конституції), Л. Сенгор очолив уряд і до 1970 р. одночасно був президентом і прем'єр-міністром. За конституцією 1963 р. (схвалена на референдумі 3. 03. 1963) Сенегал був проголошений президентською республікою з однопартійною системою. Правлячою партією була ППС (з 1976 р. – Соціалістична Партія Сенегалу, СПС). Л. Сенгор 5 разів обирався президентом. Увесь цей час в країні зберігалася нестабільна політична ситуація, частими були страйки й демонстрації, влада попередила декілька спроб військових переворотів. У 1976 р. було дозволено функціонування трьох політичних партій: окрім правлячої соціалістичної, це могла бути ліберально-демократична й комуністична. З 1978 р. у парламенті Сенегалу постійно перебувала опозиція, проте вона не могла впливати на рішення провладної більшості. Л. Сенгор залишив владу після п'ятого президентського терміну й передав її однопартійцю *А. Діуфу*. СПС зберігала владу до 2000 р.

У 1983 р. Л. Сенгора обрали членом Французької Академії – він став першим африканцем в її складі. Пізніше він був віцепрезидентом і почесним головою Соцінтерну, був ініціатором створення «Африканського соцінтерну» й «Ліги африканських демократичних соціалістичних партій». Л. С. Сенгор помер у Версоні (департ. Кальвадос, Франція). Він був одним з провідних ідеологів негритюду й «африканського соціалізму» (його зараховували до соціалістів-реформаторів), головні ідеї виклав у праці «Африканські країни й шлях Африки

¹ Агреже (фр. «партнер») – у Франції й франкомовній Бельгії вчений ступінь, який дає право викладання в старшій школі й закладах вищої освіти

до соціалізму» (1961). Також написав багато віршів на африканську тематику (збірки «Пісня в темряві», «Пісня про Наєтт», «Чорні жертви») й кілька поем. На його честь названо найбільший стадіон Сенегалу й міжнародний аеропорт Дакара, а також міст у Парижі.

СИНГХ, Манмохán (народ. 26.09.1932) – індійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [2004–14]. Народ. у м. Гах у Пенджабі (Британська Індія, нині його пакистанська частина) в сикхській¹ родині дрібного торговця. З часом родина переїхала до Пешавара (суч. Пакистан). У 1947 р. вступив до Пенджабського ун-ту в Чандигарсі, проте через індусько-мусульманські зіткнення під час поділу Британської Індії на два домініони² (за Законом про незалежність Індії від 15.08.1947) кинув навчання. Родина переїхала до Амрітсара в індійській частині Пенджабу. У 1948 р. М. Сингх поновив навчання, отримав стипендію на вивчення економіки в Кембриджському ун-ті й відбув до Великої Британії. Після завершення навчання (1957 р.) три роки викладав у Пенджабському ун-ті за умовами стипендійної програми, потім повернувся до Великої Британії. Там він викладав у Наффілдському коледжі Оксфордського ун-ту, в 1962 р. захистив дисертацію з проблем економіки Індії (у 1964 р. видав її монографією «Тенденції розвитку індійського експорту й перспективи відносно самостійного шляху розвитку»), яку високо оцінила наукова спільнота. У 1966–69 рр. працював в ЮНКТАД (Конференція ООН з торгівлі й розвитку) у Нью-Йорку. У 1969–71 рр. викладав у Делійському ун-ті, в 1971 р. на замовлення уряду *І. Ганді* написав книгу «Що робити з перемогою», став радником спочатку міністра зовнішньої торгівлі, а потім – міністра фінансів. Був прибічником економічної незалежності Індії, в т. ч. від МВФ. У 1976–80 рр. був директором Резервного Банку Індії й Банку промислового розвитку Індії, одночасно – заступником міністра фінансів. У 1980–82 рр. входив до Індійської комісії Спільного комітету індійсько-японських досліджень, у 1982–85 рр. знову очолював Резервний Банк Індії, в 1985–91 рр. був заступником голови Комісії з планування й одним з головних радників прем'єр-міністра *Р. Ганді*. Вже тоді М. Сингх був відомим економістом в Індії, багатьох державах Азії й світі в цілому.

У 1991 р., у розпал економічної кризи, М. Сингх став міністром фінансів в уряді Індійського Національного Конгресу (ІНК) на чолі з *П. В. Нарасімха Рао*. Він став «архітектором» індійської економічної реформи, яка базувалася на відмові від рекомендацій МВФ і МБРР, посиляючись на специфіку національної економіки. В основу індійської моделі реформ були покладені 4 принципи: 1) виведення економіки з кризи («стабілізація»); 2) створення передумов для піднесення («реструктуризація»); 3) посилення ринкових механізмів («лібералізація»); 4) інтеграція індійської економіки в світове господарство («глобалізація»). В Індії, як і раніше, зберігалася змішана економіка, співіснування державного й приватного секторів, державна монополія в стратегічно значущих галузях виробництва. Приватизація стосувалась лише

¹ Див. прим. на с. 118.

² Див. прим. на с. 9.

збиткових об'єктів господарювання. Держава не допускала неконтрольованого надходження на індійський ринок закордонних товарів. Головна увага зосереджувалася на залученні прямих іноземних інвестицій і на підтримці тих індійських підприємств, які випускали продукцію на експорт (такі отримали численні пільги й преференції). Знімались обмеження для приватного сектора в банківській справі, страхуванні, енергетиці, на транспорті. Були створені 9 вільних економічних зон («зони експортного виробництва»). Значні інвестиції спрямовувались у сільське господарство («зелена революція»). Ці заходи дали значні результати. До 1997 р. приріст ВВП коливався в межах 7,5% щороку й більш ніж удвічі перевищив середні темпи зростання за три попередні десятиріччя. Обсяги промислового виробництва зростали на 12–13% на рік. На експорт ішло 18–20% випущених товарів. Інфляція знизилась з 13,6% до 5% на рік. Обсяги іноземних інвестицій зросли з 155 млн. дол. у 1991 р. до 3,1 млрд. дол. у 1997 р. У 1993 р. журнал *Euromoney*¹ визнав М. Сингха кращим міністром фінансів року, індійські ЗМІ все частіше вживали неологізм «манмоханоміка». Коли у 1996 р. ІНК програв парламентські вибори, М. Сингх залишився членом нижньої палати парламенту («Лок сабха»), часто критикував політику уряду «Бханата джаната парті» (БДП, «Індійська Народна Партія»). Мав репутацію найбільш незаплямованого політика Індії.

Після перемоги ІНК на парламентських виборах 2004 р. її лідерка *С. Ганді* відмовилась очолити уряд і запропонувала цю посаду М. Сингху. Він став першим сикхом і взагалі першим неіндусом на посту прем'єр-міністра Індії. На офіційних заходах він часто з'являвся в сикхському традиційному вбранні. Головну увагу уряд М. Сингха зосередив на сільському господарстві, скороченні безробіття й соціальних програмах. У 2005 р. підписав угоду з США про надання Індії ядерних технологій і палива. Значні зусилля були спрямовані на нормалізацію відносин з сусідніми державами. Вперше за 29 р. прем'єр-міністр Індії відвідав Афганістан (2005), того ж року зустрівся з президентом Пакистану *П. Мушаррафом*, неодноразово зустрічався з представниками китайського керівництва. Після перемоги ІНК на виборах 2009 р. М. Сингх зберіг свій пост. Темпи економічного зростання Індії падали (в 2013–14 рр. вони склали 4,9%, ці цифри ЗМІ назвали «катастрофічними»), натомість зростали ціни на продукти харчування й споживчі товари. У 2012 р. М. Сингх заявив, що залишить свій пост незалежно від результатів наступних парламентських виборів. Вибірчий список ІНК очолив син *С. Ганді* й *Р. Ганді* Рахул, який не мав політичного досвіду. Усе це визначило результати виборів 2014 р., перемогу на яких здобула БДП. М. Сингх склав повноваження й поступово відійшов від політики.

СИСАВА́НГ Вонг (14. 07. 1885 – 29. 10. 1959) – останній король Луангпхабангу [1904–46], перший король Лаосу [1946–59]. Народ. у Луангпхабангу, навчався в ліцеях «Шасело-Лобат» у Сайгоні (Кохінхіна², Французький Індокитай, суч. Хошимін, В'єтнам) і «Еколь Колоніаль» у Парижі. Після смерті батька Закаріна 15. 04. 1904 зійшов на трон (коронований

¹ *Euromoney* – орієнтований на бізнес і фінанси журнал, видається з 1969 р. у Лондоні.

² Кохінхіна – південна частина В'єтнаму з центром у м. Сайгон (суч. Хошимін). У складі Індокитайського Союзу мала статус класичної французької колонії.

4. 03. 1905). Усе правління був лояльний французькій адміністрації, адже статус французького протекторату¹ гарантував фінансово-економічну допомогу. Так, у перші роки правління французи збудували для нього новий королівський палац. Восени 1945 р. Сисаванг Вонг відкинув пропозицію націоналістів скористатися поразкою Японії в Другій світовій війні й проголосити незалежність Лаосу. Його відсторонив від влади рух «Лао Іссара» («Звільнення Лаосу»), проте в квітні 1946 р. французи повернули його на трон тепер уже Королівства Лаос. Сисаванг Вонг помер від важкої хвороби, ще за життя регентом він призначив сина й наступника *Саванг Ватхану*. У Сисаванг Вонга було 15 дружин і 50 дітей, 14 з них потонули в Меконгу внаслідок трагічного випадку.

СИСУЛУ, Вольтер (18. 05. 1912 – 5. 05. 2003) – південноафриканський політичний діяч, один з лідерів боротьби проти апартеїду. Народ. у Транскеє в домініоні² ПАС, його мати була з народу коса³, а батько – англіцем. Навчався в місіонерській школі. У 1928 р. переїхав до Йоганнесбурга, працював гірником на золотих копальнях, різноробочим на фабриці. У 1940 р. вступив до Африканського Національного Конгресу (АНК). У 1943 р. разом з *Н. Манделою* вступив до Молодіжної ліги АНК. У 1949 р. був обраний до Виконкому АНК і генеральним секретарем партії (до 1954 р.). У 1952 р. В. Сисулу заарештували за організацію масових демонстрацій проти запровадження системи апартеїду, він отримав умовний термін. У 1953 р. як генеральний секретар АНК відвідав КНР, Ізраїль, КНР, держави Зах. Європи. За наступні 10 р. 7 разів перебував під арештом. 11. 07. 1963 був заарештований востаннє, 12. 06. 1964 був засуджений до довічного ув'язнення. Відбував покарання на о. Роббена разом з *Н. Манделою* та ін. активістами АНК. На волю вийшов у жовтні 1989 р. на хвилі широкої амністії політв'язням, оголошеної президентом ПАР *Ф. де Клерком*. У липні 1991 р. був його представником на першій після легалізації партії Національній конференції АНК. Після президентських і парламентських виборів 1994 р. відійшов від політики. Помер в Йоганнесбурзі.

Сі Цзіньпін (народ. 15. 07. 1953) – китайський політичний і державний діяч, Генеральний секретар Комуністичної Партії Китаю (КПК), Голова Китайської Народної Республіки (КНР) [з 2013 р.], очільник «п'ятого покоління лідерів» КНР. Народ. у Пекіні, його батько в 1930-х рр. належав до найближчого оточення *Мао Цзедуна*, був віцепрем'єр-міністром Державної Ради (уряду) (1959–62). Тож дитинство Сі Цзіньпін провів у достатку. Утім, після провалу «Великого стрибка» батько потрапив у немилість, був звільнений з державних і партійних посад та висланий з Пекіну. Під час «культурної революції» всю родину заслали «на перевиховання» до сільської комуні в найбільш депресивній китайській пров. Шеньси. На поч. 1970-х рр. родині Сі дозволили повернутися до Пекіна, проте повністю вона була реабілітована лише після смерті *Мао Цзедуна* (9. 09. 1976). Батько став губернатором пров. Гуандун, а Сі Цзіньпін вступив на хімічно-технічний ф-т ун-ту Цінхуа в Пекіні. З 1982 р.

¹ Див. прим. на с. 9.

² Див. прим. на с. 9.

³ Див. прим. на с. 280.

перебував на різних посадах у партійних органах різних провінцій. У 1990 р. отримав першу керівну посаду – голови Фуджоуського міського комітету КПК. У 1999–2002 рр. був губернатором пров. Фуцзянь, у 2002–03 рр. – найбагатшої на той час пров. Чжецзян. У 2003–07 рр. він очолював Постійний комітет Зборів Народних Представників. У 2007 р. його призначили головою міського комітету КПК Шанхая. На цьому посту зарекомендував себе як принциповий борець з корупцією. Він ініціював розслідування щодо колишнього голови провінційного відділення КПК Чень Ланьюя, якого засудили до 18 років ув'язнення. Про зростання авторитету Сі Цзіньпіня свідчило його призначення Головою організаційної групи з проведення літніх Олімпійський Ігор 2008 р. у Пекіні, з чим він блискуче впорався. Тож він прогнозовано замінив *Ху Цзіньтао* на вищих партійних і державних постах у листопаді 2012 р.

Сі Цзіньпін залишив незмінною стратегію політики КПК: подальша лібералізація економічного й суспільного життя за незмінної монополії КПК на владу. Своєрідним гаслом нового керівництва стало «реформи й відкритість». 29. 11. 2012 Сі Цзіньпін оприлюднив концепцію «Китайської мрії» про велике відродження китайської нації, на що мали бути спрямовані внутрішня й зовнішня політика КПК. Одним з перших заходів нового керівництва стало оголошення масштабної кампанії по боротьбі з корупцією («Полювання на мух і тигрів»), за наслідками якої були притягнуті до різного ступеню відповідальності майже 1,5 млн. чиновників, серед них – кол. міністр громадської безпеки Чжоу Юнкан. За ініціативи Сі Цзіньпіня в КНР було відкрито 7 тис. «відкритих офісів» КПК, що мало створити ілюзію прямої комунікації влади з суспільством. Насправді ж тривало посилення як контролю КПК за всіма сферами життя суспільства, так і особистих позицій Сі Цзіньпіня. За його каденції посилювались обмеження громадянського суспільства, репресії проти уйгурських¹ і китайських активістів у Сінцзян-Уйгурському й Тибетському АР, триває послідовне обмеження «спеціального адміністративного» статусу Гонконгу, обіцяного формулою *Ден Сяопіна* «одна держава – дві системи». Він неодноразово висловлювався на користь запровадження в Китаї цензури в Internet. У 2018 р. були внесені зміни до конституції КНР, якими були зняті всі обмеження на термін посідання вищих партійних і державних посад. Це може порушити традицію зміни щодесять років «покоління лідерів». Того ж року «Думки щодо соціалізму з китайською специфікою для нової ери» Сі Цзіньпіня були включені до ідеологічної доктрини КПК поряд з «ідеями *Мао Цзедуна*» й програмою «чотирьох модернізацій» *Ден Сяопіна*. 11. 11. 2021 КПК ухвалила т. зв. «Історичну резолюцію», в якій ішлося про «історичні досягнення» Китаю за роки правління Сі Цзіньпіня, цим самим остаточно поставивши його в один ряд з *Мао Цзедун*ом і *Ден Сяопі*ном.

¹ Уйгури – корінне населення Сх. Туркестану (суч. Сінцзян-Уйгурський АР КНР), з 10 млн. уйгурів 9,5 млн. мешкають у Сінцзяні та ін. р-х КНР. Уйгури – мусульмани, уйгурська мова належить до карлуцької (чагатайської) групи західної гілки тюркських мов. У КНР зазнають переслідувань, комуністична влада забороняє використання уйгурської мови, дотримання традицій і вірувань. У Сінцзяні створені табори для утримання уйгурських активістів та членів їхніх родин. Різні правозахисні організації говорять про геноцид уйгурів у КНР.

У роки правління Сі Цзіньпіня економічна вага Китаю у світі зростала, в 2014 р., за даними МВФ і Financial Times¹, об'єм національного промислового виробництва в КНР склав 17,6 трлн. дол., тоді як у США – 17,4 трлн. дол. Таким чином, КНР стала найбільшою промисловою державою світу. Це позначилося на зовнішній політиці Китаю. Сі Цзіньпін все голосніше заявляє про статус наддержави й про готовність кинути виклик США. На перший погляд, КНР зберігає «стратегічне партнерство» з Росією, проте останні роки намагається грати в світовій політиці «власну гру». Своєрідним індикатором цих змін стала позиція КНР у зв'язку з початком агресії Росії проти України в 2014 р. Представник КНР в ООН жодного разу не голосував у РБ ООН синхронно з представником РФ: він не голосував відкрито проти Росії, але методично утримувався. Одразу ж після анексії РФ Криму Всекитайська Рада Народних Представників прийняла закон, який дозволяє приєднання до КНР територій за результатами вільного волевиявлення громадян на референдумі. І це при тому, що, лише за офіційними даними, на Далекому Сході РФ проживає 450 тис. китайців (за неофіційними – понад 5 млн.). Канцлер ФРН А. Меркель під час візиту до КНР на поч. квітня 2014 р. подарувала Сі Цзіньпіну карту Китаю станом на 1735 р., де більша частина Півд. Сибіру й Далекого Сходу РФ позначені як китайські території. Реакція на такий «своєчасний» подарунок у КНР була «стримано радісною». Тоді ж пролунала заява одного з китайських урядовців про відмову від автоматичного продовження Договору про дружбу й кордони з Росією. Експерти згадали про Уссурійський край, який за Пекінським Договором 1860 р. перейшов до Росії. Договір цей був нерівноправним, Радянська Росія свого часу відмовилася від підписаних Російською Імперією нерівноправних договорів, але Уссурійський край залишився в складі СРСР, а потім і РФ. У Китаї ж неодноразово лунали заяви про прагнення повернути ці території. Розрекламована в Москві газова «угода сторіччя», підписана під час візиту В. В. Путіна до КНР у жовтні 2014 р., відкрила Китаю шлях до подальшої економічної експансії в Росії. Китайський капітал усе активніше проникає до видобувної галузі РФ (до 30% відсотків акцій в окремих компаніях). Водночас, саме в 2015 р. Росія поступилася лідерством на китайському ринку нафти Саудівській Аравії. Сі Цзіньпін ініціював низку масштабних економічних проєктів геополітичного значення, реалізація яких спрямована на усунення РФ з позицій регіонального й міжнародного гравця й на встановлення глобального впливу Китаю. Йдеться передусім про ініціативу «Один пояс – один шлях» – глобальну стратегію об'єднання транспортної інфраструктури майже 70 держав світу, внесена до конституції КНР у 2017 р. Такими ж є проєкти газопроводу з Туркменістану до Сінцзян-Уйгурського АР та трансазійської торговельної магістралі з Китаю через Казахстан і Азербайджан до Грузії, відому як «Новий шовковий шлях». Перший потяг з китайською електронікою прибув до Тбілісі 14. 12. 2015. КНР активно витісняє російські товари й компанії з інших регіонів, зокрема з Африки й Латинської Америки. Сі Цзіньпін офіційно не засудив, проте й не підтримав агресію Росії в Україні в лютому 2022 р. Схоже, що Китай вичікує, щоб якомога з більшою для себе користю скористатися санкціями проти

¹ Див. прим. на с. 314.

РФ і відволіканням уваги США від Азії. Про це свідчила активізація китайських ВМФ і ВПС у Тайванській затоці й погрозові заяви китайського керівництва щодо «тайванського питання» навесні – влітку 2022 р. Американсько-китайські відносини в роки правління Сі Цзіньпіня були прохолодними, що засвідчували «торговельні війни», різкі заяви президентів США Д. Трампа й Д. Байдена, а також самого Сі Цзіньпіня та інших китайських політиків. Особливо загострилася ситуація на поч. серпня 2022 р., коли Тайвань відвідала спікер Палати представників Конгресу США Н. Пелосі. Тоді Пекін погрожував силовим сценарієм щодо Тайваню й навіть США, проте обмежився новим «китайським попердженням» і початком чергових військових навчань у зоні Тайванської протоки.

Сі Цзіньпін є чи не першим китайським керівником, чия дружина є відомою й публічною особою. Популярна в минулому в Китаї співачка Пен Ліюань здійснює активну громадську діяльність, є Послом доброї волі ВООЗ з питань туберкульозу й ВІЛ/СНІД.

СІСОВАТ, Сірік Матак (22. 01. 1914 – 21. 04. 1975) – камбоджійський військовий, політичний і державний діяч, принц (двоюрідний брат *Народом Сіанука*), один з керівників перевороту 18. 03. 1970, прем'єр-міністр Кхмерської Республіки [1971–72]. Народ. у Пномпені, його прадід Сісоват I був королем Камбоджі. У 1930-х рр. служив у французькій колоніальній адміністрації. Попри те, що він був прямим нащадком монарха, в 1941 р. французька влада призначила королем Камбоджі *Народом Сіанука*. Це визначило особисту неприязнь до короля й ворожнечу в стосунках між ними. Після Другої світової війни Сісоват брав участь у політичному житті країни, вступив до «Партії кхмерського оновлення» *Лон Нола*. Попри те, що на парламентських виборах вона не здобула жодного депутатського мандату, в 1952 р. *Народом Сіанук* призначив його міністром оборони. У 1955 р. партія *Лон Нола* увійшла до створеного королем об'єднання «Сангкум» («Оновлення»), проте це не змінило ставлення Сісовата до *Народом Сіанука*. Король, щоб обмежити вплив двоюрідного брата, призначив його послом до КНР, а потім до Філіппін і Японії. Коли в 1969 р. *Лон Нола* призначили прем'єр-міністром, Сісоват став його заступником. Уряд проголосив курс на денаціоналізацію й лібералізацію економіки й зовнішньої торгівлі, пішов на зближення з Півд. В'єтнамом, аби витіснити з Камбоджі підтримуваних Півн. В'єтнамом повстанців «Національного фронту визволення Півд. В'єтнаму» («В'єтконг»). Коли *Народом Сіанук* перебував за кордоном, 12. 03. 1970 Сісоват висунув Півн. В'єтнаму ультиматум: вивести до 15. 03. 1975 усі партизанські загони з Камбоджі. Коли уряд Ханоя жодним чином не відреагував на цю вимогу, в Пномпені відбулися антив'єтнамські погроми, які завершилися переворотом 18. 03. 1970 і поваленням короля *Народом Сіанука*. Сісоват сподівався стати королем, проте був змушений погодитися на проголошення республіки. Він посів помітне місце у військово-політичному керівництві Кхмерської Республіки, завжди з'являвся на публіці в мундирі генерал-майора. Через хворобу *Лон Нола* в 1971–72 рр. був т. в. о. прем'єр-міністра. Сісоват не встиг залишити Камбоджу під час раптового наступу «червоних кхмерів», які

17. 04. 1975 зайняли Пномпень. За кілька днів принц разом з родиною був страчений ними на стадіоні «Сьоркль Спортіф» у Пномпені.

СМЕТС, Ян Християн (24. 05. 1870 – 11. 09. 1950) – південноафриканський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр домініону¹ ПАС [1919–24; 1939–48], фельдмаршал, філософ, один з розробників холізму. Народ. у впливовій африканерській² родині на фермі Боффенплатц (побл. Малсбері, Капська колонія). Закінчив місцеву школу, вступив до Вікторіанського коледжу в Стелленбосі, де вивчав нідерландську, німецьку й давньогрецьку мови. Виграв стипендію на навчання у Великій Британії, обрав Християнський коледж у Кембриджі. Студентом написав (але не опублікував) книгу «Еволюція особистості», яка лягла в основу його майбутньої філософії холізму. Закінчив навчання в 1893 р. з багатьма відзнаками й розпочав юридичну практику в Кейптауні, писав статті для місцевих ЗМІ, приєднався до африканерського руху. У 1895 р. став юрисконсультом С. Родса в компанії De Beers. Дуже швидко кардинально змінив свої політичні погляди, з союзника С. Родса перетворився на зятятого супротивника британської колоніальної експансії, багато подорожував Півд. Африкою з антибританськими виступами. У 1898 р. президент Південноафриканської Республіки (Трансвааль) П. Крюгер призначив його Генеральним прокурором республіки. На поч. Другої британсько-бурської війни (1899 – 1902) відповідав за логістику, пропаганду й дипломатичну підтримку Трансваалю. Потім воював під командуванням Коса де ла Рая на чолі загону в 500 вояків, виявив хист до партизанської блискавичної війни, здобув повагу й авторитет серед африканерської спільноти. Змушений був визнати фактичну капітуляцію бурських республік за умовами Ферініхінгського договору (31. 05. 1902).

Після утворення ПАС (31. 05. 1910) Я. Х. Сметс був військовим міністром (1910–12; 1913), міністром внутрішніх справ (1910–12) і фінансів (1910–15). На поч. Першої світової війни він сформував Південноафриканські сили самооборони, придушив «повстання Маріца» проти вступу ПАС у війну на боці Великої Британії (вересень 1914 – лютий 1915 рр.), блискуче реалізував план захоплення Німецької Півд.-Зах. Африки (суч. Намібія; німецькі війська капітулювали 9. 07. 1915). У березні 1916 р. він очолив союзне командування в Сх. Африці, проте не зміг завдати поразки німецьким військам *П. Е. фон Леттов-Форбека*. На поч. 1917 р. Я. Х. Сметс увійшов до Військового кабінету Д. Ллойд-Джорджа. Британські ЗМІ тоді писали про нього як про кепського воїна, проте блискучого державного діяча й політика. Разом з *Л. Ботою* брав участь у Паризькій мирній конференції, вони домоглися отримання мандату для ПАС на Німецьку Півд.-Зах. Африку. Після смерті *Л. Боти* (27. 08. 1919) став прем'єр-міністром і очолював уряд до несподіваної перемоги Національної Партії на виборах 1924 р. Перейшов в опозицію, займався науковою діяльністю. У 1933 р. увійшов до складу уряду «широкої коаліції» *Д. Б. Герцога*, став міністром юстиції й віцепрем'єр-міністром. Оскільки *Д. Б. Герцог* обстоював

¹ Див. прим. на с. 9.

² Див. прим. на с. 112.

ідею повного нейтралітету ПАС у Другій світовій війні, *Я. Х. Сметс* замінив його на посту прем'єр-міністра. Його знову запросили до Імперського Військового кабінету, він мав там значний вплив, ЗМІ розглядали його як імовірного наступника В. Черчіля на випадок його хвороби, загибелі чи смерті. У травні 1945 р. Я. Х. Сметс представляв ПАС на Сан-Франциській конференції, брав участь у розробці Статуту ООН, був одним з номінантів на Нобелівську премію миру 1945 р.

Така залученість Я. Х. Сметса в імперські справи підірвала його позиції в ПАС, на виборах 1948 р. перемогла Національна Партія, Я. Х. Сметс пішов з уряду й політики. Він став головним полковником пров. Вестерлайк, отримав звання професора Кембриджського ун-ту. Помер після інфаркту на фермі Дурнкуфі побл. Преторії, похований у Преторії. Я. Х. Сметс відомий також як філософ, який обґрунтував концепцію холізму (головна праця: «Холізм і еволюційний розвиток» як фундаментальний фактор, що визначає виникнення цілісності й єдності Всесвіту»).

СМІТ, Ян Дуглас (8. 04. 1919 – 20. 11. 2007) – південнородезійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Півд. Родезії [1964–65], прем'єр-міністр Родезії [1965–79]. Народ. у м. Селукве (Британська Півд. Родезія) в родині фермера-англійця. Навчався в Ун-ті ім. С. Родса в Грейамстауні й Ун-ті Йоганнесбурга (ПАС). Під час Другої світової війни служив у британських ВПС, пілот-випробувач, прикривав з повітря нафтопромисли в Півд. Ірані. У червні 1944 р. був збитий над Італією, закінчив війну в Норвегії. У 1948 р. став депутатом Законодавчих Зборів Півд. Родезії від Ліберальної Партії Півд. Родезії, в 1953 р. – депутатом парламенту Федерації Півд. Родезії і Ньясаленду. Був співзасновником партії Родезійський Фронт, у 1965 р. очолив її. 11. 11. 1965 Я. Д. Сміт без жодних консультацій з британським урядом оголосив незалежність Півд. Родезії (в Лондоні це розцінили як «заколот проти корони»), в 1970 р. перейменував її на Родезійську Республіку. Став її прем'єр-міністром. Він розглядав англоафриканців окремою нацією на кшталт африканерів-бурів¹, встановлений ним режим нагадував систему апартеїду в ПАС/ПАР, проте мав свої відмінності. В його основі лежали жорсткі освітні й майнові обмеження для місцевого населення. Жодна держава світу не визнала незалежності Родезії, її виключили з Британської Співдружності, проти держави були запроваджені міжнародні санкції. Місцеве населення створило декілька опозиційних організацій (Союз Африканського Народу Зімбабве, абр. з англ. ЗАПУ; Зімбаввійський Африканський Національний Союз, абр. з англ. ЗАНУ), які діяли під радикальними марксистським гаслами й використовували тактику партизанської боротьби. Це вплинуло на ідеологію родезійського режиму, яка стала виразно антикомуністичною: боротьба африканських сил за свої права тлумачилась як проекція «холодної війни». Тривале протистояння повстанцям, посилення санкцій (у к. 1970-х рр. ООН запровадила проти Родезії нафтове ембарго) змусили Я. Д. Сміта піти на переговори з опозицією. У к. 1979 р. він передав владу негритянському єпископу А. Музорева, проте й це не визнали в

¹ Див. прим. на с. 112.

світі. 21. 12. 1979 британський уряд оголосив про повернення Родезії під свою владу. Після переговорів представників Лондона з лідерами африканських організацій 18. 04. 1980 Родезія отримала незалежність, країна отримала назву «Зімбабве». На перших загальних виборах перемогу здобув «Патріотичний Фронт» (партія утворилася шляхом злиття ЗАНУ і ЗАПУ), президентом став *Р. Мугабе*. Я. Д. Сміт став депутатом парламенту, очолював опозицію, відстоював права «білої» меншості, закликав англійців залишатись у країні. Попри публічні погрози, *Р. Мугабе* не переслідував Я. Д. Сміта та його прибічників. У 1981 р. його партія Родезійський Фронт змінила назву на Республіканський Фронт, а в 1984 р. – на Консервативний Альянс Зімбабве. У 1987 р. були внесені зміни до конституції Зімбабве, країна була проголошена президентською республікою, були ліквідовані квоти (20%) в парламенті для «білої» меншості. Я. Д. Сміт втратив можливість легальної опозиційної діяльності й поступово відійшов від політики. Попри нові погрози з боку *Р. Мугабе* демонстративно залишився в Зімбабве, мешкав на своїй фермі. Помер у будинку для літніх людей у передмісті Кейптауна (ПАР).

СОБУЗА II (22. 07. 1899 – 21. 08. 1982) – верховний вождь [1921–68] і король [1968–82] Свазіленду (суч. Есватіні). Син Нгаване V, народ. у «королівській» резиденції. Верховним вождем його проголосили в 4-місячному віці, проте прийняв владу через 22 роки. До того часу Собуза II навчався в Національній школі свазі¹ й Лавдейлському ін-ті. Таким чином, він здобув як традиційні, так і сучасні виховання й освіту. Його влада була більше церемоніальною, проте як верховний вождь свазі він переймався насамперед проблемами земельного межування з ПАС і землями «білих» фермерів, очолював делегацію для переговорів з королем Великої Британії Георгом V і домогся повернення більшості земель свазі. У 1940 р. британський уряд виділив 190 тис. ф. ст. для купівлі свазі земель. Як наслідок, площі земель свазі, зрівнялися з площами європейських фермерів. Собуза II відіграв вирішальну роль у здобутті Свазілендом незалежності. Він був проти поширення на свою державу Вестмінстерської системи (вимагала визнання верховним правителем британського монарха), хоча був запрошений на коронацію Єлизавети II. Створив партію «Національний Рух Імбокодво», яка отримала всі місця в Законодавчих Зборах колонії в 1967 р. Велика Британія була змушена надати Свазіленду спочатку автономію, а 6. 09. 1968 – незалежність.

В основу державної ідеології Собуза II поклав традиційність і культурний націоналізм. Він усіма силами прагнув зберегти традиційний уклад і традиції свазі: вони жили в автентичних хижках, носили традиційний одяг, дотримувалися давніх обрядів і церемоній. У зовнішній політиці дотримувався вимушеної політики «обережного добросусідства» з ПАР. Його влада була абсолютною, Amnesty International² звинувачувала Собузу II в порушенні прав людини й переслідуванні опозиції, але ці закиди виглядали наївними з огляду на устрій держави. Собуза II правив 82 роки і 254 дні, що є рекордним терміном у світовій

¹ Свазі – народ групи банту (див. прим. на с. 211) в ПАР (1,9 млн. осіб), Есватіні (660 тис.) й Мозамбіку (10 тис.). Здебільшого зберегли традиційні вірування й культуру.

² Див. прим. на с. 78.

історії. Він мав 70 дружин, 210 дітей (народились у 1920–70 рр.) і понад 1 тис. онуків. Після його смерті розгорілася боротьба за владу, в якій переміг один з синів, майбутній король *Мсвати III*.

СОРО́, Гі́йбм (народ. 8. 05. 1972) – івуарійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Кот-д'Івуару [2007–12]. У 2002 р. брав участь у виступах проти режиму президента *Л. Гбагбо*, які переросли в громадянську війну (2002–07) між південними (бете й бауле) і північними (дьюла) етнічними групами, був польовим командиром повстанців. У конфлікт втрутилася Франція, що ще більше загострило ситуацію в країні. Зрештою, коли на поч. 2007 р. повстанці контролювали більшу частину території Кот-д'Івуару, президент погодився призначити прем'єр-міністром одного з їх лідерів Г. Соро. Проте це не сприяло примиренню. 28. 11. 2010 у другому турі президентських виборів перемогу здобув опозиційний кандидат *А. Уаттара*, проте Конституційний суд оголосив переможцем *Л. Гбагбо*. Обидва політики оголосили себе переможцями й принесли присягу. Світова спільнота визнала перемогу опозиціонера, натомість армія Кот-д'Івуару здебільшого підтримувала *Л. Гбагбо*. Громадянська війна поновилася. 30. 03. 2011 вірні *А. Уаттара* війська взяли столицю Ямусукро. Тоді ж РБ ООН запровадив проти *Л. Гбагбо* і його оточення персональні санкції. 4. 04. 2011 гелікоптер місії ООН і французькі ВПС завдали ударів по його палацу й базам в Агбані й Акуедо. 11. 04. 2011 французькі сили спеціального призначення заарештували *Л. Гбагбо* й передали його *А. Уаттара*. Г. Соро залишився прем'єр-міністром, у 2012 р. очолив Національну Асамблею Кот-д'Івуару, в 2019 р. виїхав до Франції.

28. 04. 2020 суд Кот-д'Івуару визнав Г. Соро винним у витрачанні державних коштів (під час головування в уряді збудував собі будинок за 20 млн. дол.), заочно засудив його до 20 років ув'язнення й позбавив на 7 років громадянства. Адвокати заявили, що цим самим влада прагнула не допустити його до майбутніх президентських виборів. Попри рішення Африканського Суду з прав людини, який визнав вирок політично вмотивованим, суд Кот-д'Івуару залишив рішення в силі.

СТРЕ́ЙДОМ, Йога́ннес Ге́рхардус (Ханс) (14. 07. 1893 – 24. 08. 1958) – південноафриканський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр ПАС [1954–58]. Народ. в африканерській¹ родині на фермі Кліпфонтейн біля м. Уїллоумор (суч. Східнокапська пров.). Навчався в Вікторія коледжі й Унті Преторії. Мешкав у м. Нілстром (Трансвааль), був лідером місцевої африканерської спільноти. У 1929 р. вступив до Національної Партії (НП), очолив її трансваальський осередок. Коли в 1934 р. більшість членів НП разом з *Д. Б. Герцогом* об'єдналися з Південноафриканською Партією *Я. Х. Сметса* в Об'єднану Партію, Й. Стрейдом перейшов до Очищеної НП на чолі з *Д. Ф. Маланом*. Також був членом африканерського націоналістичного тов.-ва «Брудербонд»². У 1948 р. Й. Стрейдом став міністром сільського господарства й іригації в уряді *Д. Ф. Малана*. 30. 11. 1954 він очолив НП і після відставки

¹ Див. прим. на с. 112.

² Див. прим. на с. 279.

Д. Ф. Малана став прем'єр-міністром. Уряд *Й. Стрейдома* значно послабив зв'язки з Великою Британією й посилив позиції африканерів у домініоні ПАС. Його урядування також стало важливим етапом в утвердженні системи апартеїду й продовженні політики попереднього уряду. «Кольорові» виборці були видалені з загальних списків і включені до окремого «кольорового» списку. Тоді ж відбувся судовий процес над 156 активістами «Хартії свободи», серед яких був *Н. Мандела*. Уряд *Й. Стрейдома* розірвав дипломатичні відносини з СРСР.

Через онкологічне захворювання останні місяці життя *Й. Стрейдом* відійшов від справ і навіть пропускав засідання уряду. Помер у Кейптауні, похований у Преторії в Акрі Героїв. Попри згортання режиму апартеїду в ПАР у країні по сьогодні стоять пам'ятники *Й. Стрейдому*, а його будинок у Модімолле (кол. Нілстром) перетворили на музей.

СУКАРНО, Ахмéd (6. 08. 1901 – 12. 06. 1970) – індонезійський політичний і державний діяч, ідеолог і лідер національно-визвольного руху, перший президент країни [1945–67]. Народ. у Сурабаї (о. Ява, Нідерландська Індія). Навчався в Технологічному ін-ті у м. Бандунг, входив до організації «Сарекат іслам» («Союз ісламу»), зблизився з її лідером Чокроаміното й одружився на його доньці. Одним з перших усвідомив необхідність об'єднання трьох гілок національно-визвольного руху: ісламського, соціалістичного й націоналістичного, що лягло в основу його концепції «мархаенізму» (від «мархаен» – проста людина). Чи не першим серед діячів визвольного руху обґрунтував ідею індонезійської нації. У 1927 р. був одним із засновників Національної Партії, став її першим головою. У 1932 р. очолив Партію Індонезії («ПартІндо»), за свою політичну діяльність неодноразово перебував під арештом (у 1929–31; 1932–42 рр., утримувався на о. Флорес) і в засланні (на Півд. Суматрі). На поч. японської окупації Індонезії (1942–45) сподівався використати Японію як засіб досягнення незалежності, пішов на співпрацю з окупантами. Проте швидко розчарувався в окупаційній політиці й очолив антияпонський Рух Опору. Скориставшись капітуляцією Японії в ПСА й евакуацією японських військ, 17. 08. 1945 проголосив незалежність Індонезії, став її першим президентом. Це спричинило Війну за незалежність (1945–49), на її початку А. Сукарно був ув'язнений, проте звільнений під тиском ООН і світової громадськості. 27. 12. 1949 Нідерланди визнали незалежність Індонезії, А. Сукарно став повноправним президентом нової держави.

В основу внутрішньої політики А. Сукарно поклав принципи «мархаенізму», 5 принципів «Панча Шила» (1. віра в єдиного Бога; 2. справедливість і цивілізована гуманність; 3. єдність країни; 4. демократія, спрямована розумною політикою уряду; 5. соціальна справедливість), а також концепцію «керованої демократії» (обмежив дію конституції й політичних партій, розпустив парламент тощо). У 1963 р. Тимчасовий Народний Консультативний Конгрес (виконував роль квазіпарламенту) присвоїв А. Сукарно титул «Великий вождь революції» й призначив його довічним президентом. Поступово режим набув авторитарних рис. Економічна політика звелася до націоналізації нідерландських компаній і підприємств, передусім нафтовидобувних, а також власності китайських підприємців, фактичне

вигнання голландців і китайців з країни. Це спричинило дезорганізацію економіки, транспортної й фінансової системи, зовнішньої торгівлі, брак кваліфікованих кадрів і управлінського персоналу, інфляцію, зростання безробіття, масові селянські заворушення. Ситуацію ускладнювали непомірно високі військові витрати. А. Сукарно закликав країни Азії та Африки до єдності в боротьбі з колоніалізмом і імперіалізмом, був одним з ініціаторів скликання Бандунзької конференції (1955), одним із засновників Руху неприєднання (1961). У 1962 р. уряд А. Сукарно приєднав до Індонезії зах. частину о. Нова Гвінея. Складні відносини склалися в Індонезії з Малайзією, країни розірвали будь-які відносини, запровадили взаємні заборони на торгівлю й транспортне сполучення. Коли Малайзія в січні 1965 р. стала членом РБ ООН, А. Сукарно оголосив про вихід з ООН Індонезії. Усе це послаблювало авторитет президента, він був змушений шукати підтримки в Комуністичній Партії Індонезії. Проте посилення ролі комуністів в індонезійській політиці зустріло опір військових. Після невдалої спроби комуністичного перевороту 30. 09. 1965 військові на чолі з генералом *Х. М. Сухарто* фактично ізолювали А. Сукарно (березень 1966 р.), а в лютому 1967 р. повністю відсторонили його від влади. Після цього здоров'я А. Сукарно погіршилося й він невдовзі помер. Через 9 років *Х. М. Сухарто* організував пишне перепоховання його праху, в Джакарті відкрили меморіал на його честь заввишки 18 м. На честь А. Сукарно назвали найбільший в Індонезії стадіон і міжнародний аеропорт Джакарти.

СУЛТА́Н АХМЕ́Д-ШАХ (21. 01. 1898 – 21. 02. 1930) – останній шах Персії (суч. Іран) з дин. Каджарів¹ [1909–25]. Народ. у Тебризі (Іранський Азербайджан), син Мохаммад Алі-Шаха. Отримав палацову освіту, вільно володів перською й азербайджанською, а також арабською й російською мовами. Зійшов на трон 11-річним після повалення батька, офіційна коронація відбулася лише 21. 07. 1914, у день досягнення повноліття. Новий шах зіштовхнувся зі складною ситуацією, в якій опинилася Персія: напівколоніальна залежність від Російської й Британської імперій, перенесення Росією на територію країни бойових дій попри проголошений шахом нейтралітет у Першій світовій війні, тиск з боку Британії й нав'язування нею «Союзного» договору від 9. 08. 1919, який загрожував перетворити Персію на британську колонію. Султан Ахмед-шах не мав реальної влади, регенти й оточення, а також різні політичні угруповання усунули його від прийняття будь-яких рішень. У 1923 р. голова уряду Реза-хан змусив його залишити країну. Спираючись на підтримку більшості меджлису, 31. 10. 1925 Реза-хан провів рішення про повалення Каджарської династії. 12. 12. 1925 він був проголошений шахом Персії під іменем *Реза-шах Пехлеві*. Султан Ахмед-шах до смерті жив у Парижі.

СУНЬ Ятсен (12. 11. 1866 – 12. 03. 1925) – китайський політичний і державний діяч, ідеолог національно-визвольного руху, засновник і лідер Національної Партії (Гоміндан), Тимчасовий президент Китайської Республіки [1. 01 – 1. 04. 1912]. Народ. у с. Цуйхей у пров. Гуандун (Імперія Цин²). Змалку

¹ Див. прим. на с. 315.

² Див. прим. на с. 398.

працював на землі, пас худобу. В 11 років його віддали до місцевої школи, після двох років навчання він переїхав до старшого брата до Гонолулу (Гавайські о-ви). Там він навчався в престижній приватній школі Іолані (вивчав англійську мову, історію, математику й християнство) й коледжі Оаху (вивчав медицину). У 1883 р. брат відправив його назад до Китаю, оскільки переймався, що Сунь Ятсен міг прийняти християнство. У 1886 р. він вивчав медицину в шпиталі Боцзи в Гуанчжоу, переїхав до Британського Гонконгу й у 1892 р. закінчив медичний коледж для китайців. Надалі він часто підписував свої твори «доктор Сунь». У 1894 р. Сунь Ятсен зрізав косу¹ й заснував таємну антиманьчжурську організацію «Тов-во відродження Китаю». Після невдалої спроби повстання в Гуандуні він залишив Китай, багато подорожував світом (Зах. Європа, США, Канада, Японія), налагоджував зв'язки з хуацяо² й збирав кошти на боротьбу проти Цинів. Зрештою, він осів у Токіо, де в 1905 р. заснував організацію «Тунменхуей» («Китайський об'єднаний революційний союз»), який випускав газету «Міньбао» («Народ»). У серпні того ж року Сунь Ятсен оприлюднив свої «три народні принципи», які лягли в основу ідеології організації й взагалі китайського національного революційного руху: 1) націоналізм, під яким розумілася необхідність боротьби за перетворення Китаю на суверенну країну, звільнену від маньчжурської династії; в цьому Китаю мали допомогти зах. держави; 2) народовладдя, або демократизм – боротьба проти монархії й встановлення республіки; 3) народне благоденство, або вирішення аграрного питання; Сунь Ятсен вважав, що земля мала перебувати в руках тих, хто її обробляв, на умовах сплати податку відповідно до ринкової вартості землі. Ці принципи надалі трансформувалися відповідно до суспільно-політичної ситуації в Китаї. Сунь Ятсен також розробив основи майбутньої конституції Китаю – «конституція п'яти влад-юаней». До традиційних для зах. моделі законодавчої, виконавчої й судової він, у дусі конфуціанства, додав контрольну та екзаменаційну гілки влади.

Сунь Ятсен повернувся до Китаю на поч. Сінхайської революції (1911–13). 29.12.1911 у Нанкіні його обрали Тимчасовим президентом Китайської республіки. У виборах взяли участь по одному представнику від 15 (з 18) провінцій країни. Коли ж у лютому 1912 р. Пуї зрікся престолу й передав владу *Юань Шикаю*, Сунь Ятсен, не бажаючи породжувати кризу двовладдя, склав з себе президентські повноваження на користь *Юань Шикая*. Навесні 1912 р. «Тунменхуей» трансформувався на Національну Партію (Гоміндан) і в квітні того ж року на перших в історії Китаю парламентських виборах здобув переконливу перемогу. Проте *Юань Шикай* оголосив результати недійсними, між політиками назрівав конфлікт. Сунь Ятсен відстоював ідею парламентської республіки, тоді як *Юань Шикай* (був ідейним монархістом) вважав, що Китай потребував сильної виконавчої влади в особі президента авторитарного типу. На виборах у квітні 1913 р. перемогу знову здобув Гоміндан, але реальна влада дедалі більше зосереджувалась у руках президента. Влітку – восени 1913 р.

¹ Коса – особлива обов'язкова зачіска для ханьців (етнічних китайців) як вияв підлеглості маньчжурській дин. Цин (див прим на с. 398).

² Див. прим. на с. 391.

тривала т.з. «друга революція», яка завершилася перемогою *Юань Шикая*. Сунь Ятсен та його найближче оточення змушене було залишити країну.

У роки Першої світової війни Китай перестав існувати як цілісна держава, перетворившись на своєрідну «картографічну реальність». Там діяли два уряди. Північний (Центральний) уряд перебував у Пекіні. У липні 1917 р. Сунь Ятсен створив у Гуанчжоу (пров. Гуандун) Південний уряд Китаю. Обидва уряди не контролювали ситуацію на своїй території, справжня влада перебувала в руках дучжунів¹, які за підтримки Великих держав встановлювали свою владу в провінціях і групах провінцій: запроваджували податки, внутрішні митні збори, випускали гроші тощо, а також постійно ворогували між собою. Результатом осмислення Сунь Ятсеном тогочасних китайських реалій став твір «Програма будівництва країни» (1917–19), що складався з трьох книг: «Соціальне будівництво (Перші кроки народовладдя)», «Духовне будівництво (Вчення Сунь Веня)» й «Матеріальне будівництво (Промисловий план)». У них він підбив підсумки розвитку Китаю після революції 1911–13 рр. і сформулював головні завдання, які стояли перед китайським суспільством. Сунь Ятсен констатував відсутність у китайців демократичних навичок і силу традицій деспотизму, що призвело до хаосу й всевладдя дучжунів. Тому він пропонував запровадити період «політичної опіки» Гоміндану над народом, під час якого необхідно було виховувати маси й сформувати передумови для переходу до справжнього народовладдя. В економічній сфері він доводив необхідність всебічної модернізації з урахуванням світового досвіду й китайських реалій. Провідну й регулюючу роль у цьому, на його думку, мала відігравати держава. Соціальну систему майбутнього Китаю Сунь Ятсен назвав «державним соціалізмом», не конкретизуючи змісту цього терміну, а лише зазначивши, що він мав захищати інтереси народу.

Після Першої світової війни у Китаї відбулося піднесення національного й демократичного руху, проявами чого стали «рух 4 травня» 1919 р. і створення в червні 1921 р. Комуністичної Партії Китаю (КПК). Того ж року Сунь Ятсен проголосив себе Надзвичайним Президентом Китайської республіки. Він усвідомив, що шлях до справжньої незалежності Китаю лежав через об'єднання всієї країни під владою революційного уряду й Гоміндану. В умовах засилля дучжунів це можна було зробити винятково військовим шляхом і з опорою на широкі маси китайського народу. Єдиним внутрішнім союзником націоналістів Сунь Ятсен вбачав китайських комуністів, а зовнішнім – Радянську Росію/СРСР. Саме ці (за Сунь Ятсеном) «три політичні установки відповідно до моменту часу» лягли в основу ситуативного союзу Гоміндану й КПК (Єдиний Національний Фронт, ЄНФ), остаточно оформленого в січні 1924 р. В основу його ідеології були покладені «три народні принципи» й «три політичні установки». Першим результатом співпраці між партіями стало створення збройних сил. У 1924 р. на о. Вампу неподалік від Гуанчжоу за допомогою радників від Комінтерну (групу очолював *П. А. Павлов* (Говоров)) була створена військово-політична школа, яка готувала кадри для Народної Революційної Армії. Її начальником став *Чан Кайши*. У 1924–25 рр. тут здобули підготовку

¹ Див. прим. на с. 398.

1 700 офіцерів, а всього за період існування школи – близько 8 тис. У розпал підготовки до військового об'єднання Китаю Сунь Ятсен помер від онкологічного захворювання.

Сунь Ятсен і суньятсенізм є одними з небагатьох чинників, які об'єднують нині обидва Китаї й непримиримих супротивників – КПК і Гоміндан. «Три народні принципи» продовж усієї історії Гоміндану складають основу його ідеології, ними керувався уряд *Чан Кайші* в Китаї під час «Нанкінського десятиліття» (1927–37) і «Чунцінського періоду» (1937–45), вони лягли в основу політики того ж *Чан Кайші* та його наступників на Тайвані й вплинули на «тайванське економічне диво». Ідеї Сунь Ятсена використовували *Мао Цзедун* у своїй програмі «нової демократії» і *Ден Сяопін* у стратегії реформ, відомій як «чотири модернізації». Іменем Сунь Ятсена названі чимало вулиць, площ і населених пунктів у Китаї й на Тайвані, на його честь споруджено Мавзолей у Нанкіні. У 2011 р. у Гонконгу вийшов художній фільм «1911. Революція», в якому Сунь Ятсена зіграв В. Чао.

СУСІЛО БАМБАНГ ЙОДХОЙОНО (народ. 9. 09. 1949) – індонезійський військовий, політичний і державний діяч, президент [2004–14]. Народ. у м. Пасітані (о. Ява) в родині військового. У 1973 р. закінчив військову академію в Магенангі, був кращим курсантом випуску. У 1980-ті рр. здобув економічну освіту в ун-ті Уебстера (Сент-Луїс, шт. Міссурі, США). У 1995–96 рр. очолював групу індонезійських військових спостерігачів у Боснії й Герцеговині, потім був командувачем ВО Великої Джакарти й Півд. Суматри. У 1998 р. був призначений начальником управління з питань соціальної політики ЗС Індонезії, далі був міністром гірничої промисловості (1999–2000), міністром координації з питань політики й безпеки (2000–01). Пішов з уряду через незгоду з оголошенням режиму надзвичайного стану президентом А. Вахідом. Роком раніше звільнився з лав ЗС у званні генерал-лейтенанта. У липні 2001 р. А. Вахіду оголосили імпичмент, президентом стала *Мегаваті Сукарнопутрі*. Сусіло Бамбанг Йодхойоно знову став міністром координації з питань політики й безпеки. У 2002 р. очолював комісію з розслідування терористичних актів на о. Балі. У березні 2004 р. заснував Партію Демократів, яка на парламентських виборах у квітні того ж року отримала 75% голосів виборців. 20. 10. 2004 він став президентом Індонезії: розгорнув жорстку антикорупційну кампанію, запровадив неоліберальні економічні реформи. У 2007 р. Індонезія підписала угоду про ЗВТ з Японією, країна значно посилила економічну співпрацю в рамках АСЕАН. Ці заходи забезпечили стійке економічне зростання навіть під час світової економічної кризи 2008–09 рр. Багато уваги президент приділяв розвитку систем охорони здоров'я й освіти, за його ініціативи було створено «Товариство медичного страхування». У 2009 р. Сусіло Бамбанг Йодхойоно був переобраний на другий термін. Того ж року він увійшов до списку 100 найвпливовіших людей світу за версією *Time*¹.

Після завершення президентської каденції Сусіло Бамбанг Йодхойоно залишився в політиці. Ще в 2004 р. він захистив дисертацію («Вивчення

¹ Див. прим. на с. 45.

фінансових інструментів розвитку економіки відсталих регіонів Індонезії») в Богорському сільськогосподарському інституті. Він також є автором понад 20 наукових праць з проблем військового й державного будівництва. Окрім того, в 2007 р. вийшла друком його поетична збірка «Живий сад», а в 2009 і 2010 рр. – альбоми романтичних балад і релігійних пісень (ще в школі він грав у музичному ансамблі й писав пісні).

СУХАРТО, Хаджі Мохамед (8. 06. 1921 – 27. 01. 2008) – індонезійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1967–98]. Народ. у Кемусу побл. Джокьякарти (о. Ява, Нідерландська Індія) в родині дрібного колоніального чиновника. Після школи працював клерком у банку. З 1940 р. служив у голландській колоніальній армії. Під час Другої світової війни став офіцером індонезійської армії (командував ротою), сформованої японським військовим командуванням під час окупації архіпелагу. Пізніше очолював партизанський Рух Опору проти японських окупаційних військ і армії Нідерландів, які не визнали проголошеної *А. Сукарно* 17. 08. 1945 незалежності Індонезії. Після здобуття Індонезією незалежності (27. 12. 1949) Х. М. Сухарто перебував на командних постах індонезійської армії, в 1962 р. отримав звання генерал-майора. У 1963–65 рр. він був Командувачем військами стратегічного резерву Сухопутних військ. 30. 09. 1965 війська під його командуванням придушили спробу комуністичного перевороту, тоді він залишився офіцером з найвищим званням в Індонезії, решта були вбиті або захоплені повстанцями. У березні 1966 р. Х. М. Сухарто ізолював *А. Сукарно*, а в лютому наступного року відсторонив його від влади, сам став т. в. о. президента. Він жорстко розправився з членами й прихильниками Комуністичної Партії Індонезії (бл. 300 тис. репресованих і розстріляних продовж кількох місяців). У березні 1967 р. офіційно був «обраний» президентом, надалі 7 разів (1973, 1978, 1983, 1988, 1993, 1998) «переобирався» на безальтернативних виборах. Одночасно був прем'єр-міністром і головнокомандувачем ЗС. Створена ним партія «Секбер Голкар» («Об'єднаний секретаріат функціональних груп») незмінно мала більшість у Народному Консультативному Конгресі (квазіпарламент Індонезії). Встановлений Х. М. Сухарто режим офіційно називався «Новим порядком», базованим на антикомунізмі й націоналізмі. Насправді це була військова диктатура, влада жорстко придушувала опозиційні, ісламістські й сепаратистські рухи (як на окупованому Сх. Тиморі).

Одним з перших рішень Х. М. Сухарто було поновлення членства Індонезії в ООН, він зумів встановити тісні контакти з США, країнами Зах. Європи, Японією. У 1967 р. Індонезія була співзасновницею АСЕАН. Було проведено денационалізацію нафтодобувних підприємств. Все це в купі з відносною політичною стабільністю створило сприятливий інвестиційний клімат, щороку в економіку держави вкладалося бл. 10 млрд. дол. У к. 1960-х – 1980-х рр. Індонезія переживала справжній «економічний бум», щорічні темпи зростання ВВП не були нижчими за 7–8%. Водночас найбільшими платниками податків в Індонезії була т. зв. «велика четвірка» – сини генерала Х. М. Сухарто, власники великого банківського капіталу. Вони зі своїми партнерами контролювали 2/3 видобутку нафти та виробництва нафтопродуктів. Самого

генерала-президента вважали одним з найбільш корумпованих політиків світу, за даними Transparency International¹, статки його клану складали від 15 (оцінки Forbes²) до 35 (дані ЦРУ) млрд. дол. У 1997 р. Індонезію вразила Азійська фінансово-економічна криза, наслідком чого стало зростання інфляції й безробіття. До цього додалося незадоволення населення тривалим владуванням Х. М. Сухарто. У квітні – травні 1998 р. у найбільших містах країни відбулися масові демонстрації протесту. Під їх тиском 21. 05. 1998 президент подав у відставку. Після цього були спроби притягнення його до відповідальності за корупцію, проте до суду справа не дійшла.

СУХЕ́-БАТО́Р Дамдін (12. 02. 1893 – 20. 02. 1923) – монгольський військовий, політичний і державний діяч, один з керівників «монгольської народної революції» 1921 р., головнокомандувач Монгольської Народної Армії [1921–23]. Народ. у кочівлях на півд. березі р. Керулен у хошуні³ Сецен-Ханського аймаку в Зовнішній Монголії, при народженні отримав ім'я «Сухе». Згодом родина переїхала до Урги (суч. Улан-Батор), осіла в кварталі неподалік російського посольства. Там Сухе, граючись з дітьми російських дипломатів, вивчив російську. 16-річним влаштувався ямщиком. Після проголошення незалежності Монголії від Китаю (1. 12. 1911) записався до війська, навчався в щойно створеній Худжир-Булунській військовій школі. Через участь у солдатських хвилюваннях у 1914 р. був переведений з Урги на західний кордон, там командував кулеметною ротою. За участь у придушенні повстання баргутів⁴ отримав титул «батор» («герой») і додав його до свого імені. У 1918 р. залишив армію й влаштувався на роботу до друкарні в Урзі. Після окупації Монголії китайськими військами восени 1919 р. Сухе-Батор Д. примкнув до однієї з підпільних груп («Східний Хурее»), яка на поч. 1920 р., під тиском російських більшовиків і Комінтерну, об'єдналася з «Консульською групою» *Бодоо Д.* і *Чойбалсана Х.* у Монгольську Народну Партію (МНП). Влітку того ж року входив до делегації МНП до Іркутська, яка звернулася по допомогу до Радянської Росії. Після зайняття Урги Азійською дивізією барона *Р. Ф. Унгерна фон Штернберга* МНП розгорнула підпільну діяльність проти росіян. 9. 02. 1921 Сухе Батора призначили головнокомандувачем Монгольської Народної Армії, на I з'їзді МНП у Кяхті (1–13. 03. 1921) він став міністром оборони в Тимчасовому уряді. 10. 07. 1921 внаслідок «монгольської народної революції» МНП захопила владу в Монголії, Сухе-Батор Д. увійшов до Народного уряду, саме йому *Богдо-геген VIII* передав державну печатку. Сухе-Батор Д. був організатором перших репресій, жертвами яких стали деякі діячі МНП (серед них був колишній голова уряду *Бодоо Д.*). За офіційною версією, Сухе-Батор Д. помер від застуди, хоча не відкидалася версія отруєння. Був похований у Мавзолеї Сухе-Батора на площі його ж імені в Улан-Баторі, в 2005 р. його прах (і *Чойбалсана Х.*) перепоховали.

¹ Див. прим. на с. 216.

² Див. прим. на с. 69.

³ Див. прим. на с. 159.

⁴ Баргути – монгольський народ на півн. Внутрішньої Монголії в КНР. За культурою близькі до бурятів.

У монгольській і радянській пропаганді Сухе-Батор став одним з символів «монгольської народної революції». Вищою урядовою нагородою Монголії є «Орден Сухе-Батора», його портрети прикрашали й прикрашають банкноти (50 і 100 тугриків), на його честь були названі сотні вулиць, колгоспів, військових підрозділів, кораблів та ін. у Монголії та СРСР, його образ неодноразово використовувався в кінематографі, художній літературі.

СУХРАВАРДІ, Хусейн Шахїд (8. 09. 1892 – 5. 12. 1963) – індійський, а потім пакистанський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Пакистану [1956–57]. Народ. у шляхетній заможній мусульманській родині сеїдів¹ у Міднапурі (Зах. Бенгалія, Британська Індія). Його батько був суддею Верховного суду Калькутти (суч. Колката), а мати – письменницею на урду², першою жінкою, яка склала іспит з англійської на рівень «Старший Кембридж». Закінчив коледж Св. Ксав'є в Калькутті (суч. Колката). У 1913 р. отримав ступінь магістра арабської мови Калькутського ун-ту, в 1920 р. – магістра політичних наук і цивільного права Оксфордського ун-ту. У 1923 р. отримав адвокатське свідоцтво, мав успішну практику в Бенгалії, в судах захищав переважно мусульман. Був членом Мусульманської Ліги (МЛ), перейшов до «фракції свараджистів» Індійського Національного Конгресу (ІНК) і знову повернувся до МЛ, у 1936 р. очолив її бенгальський осередок. Був депутатом Законодавчої Асамблеї Бенгалії. Х. Ш. Сухраварді підтримав «теорію двох націй» *М. А. Джинни* й «пакистанську (Лакхорську) резолюцію» (23. 03. 1940) про утворення на території Британської Індії держави мусульман – Пакистану. У 1937–43 рр. був міністром торгівлі й праці Бенгалії, в 1943–46 рр. – міністром продовольства. Його критикували за бездіяльність під час «бенгальського голоду» (1943), жертвами якого стали від 1 до 3,8 млн. осіб. У 1946–47 рр. Х. Ш. Сухраварді був головним міністром Бенгалії, обстоював ідеї її незалежності, за що піддавався критиці з боку лідерів ІНК і *М. К. Ганді*. У березні 1950 р. очолив «Авами Ліг» («Народна ліга Бангладеш»), разом з комуністами створив коаліцію «Об'єднаний фронт». У 1954–56 рр. був міністром юстиції домініону³ Пакистан (утв. 15. 08. 1947), був одним з розробників конституції. Після проголошення конституції і разом з нею повної незалежності Пакистану (березень 1956 р.) Х. Ш. Сухраварді став прем'єр-міністром, одночасно був міністром оборони. Економічні проблеми змусили уряд посилити державний контроль, розпочався перехід до планової економіки. Конфлікт з Індією через статус шт. Джамму і Кашмір підштовхнув Х. Ш. Сухраварді до орієнтації на США, в 1957 р. він відвідав Вашингтон, уклав кілька угод про співпрацю в оборонній сфері. Поміж іншого, він надав дозвіл на використання тер. Пакистану ВПС США, за що уряд отримав 2 млрд. дол. на закупівлю американської зброї. Економічна й політична залежність уряду від США, соціально-економічні проблеми, а також відверто дискримінаційна політика щодо Сх. Пакистану (Сх. Бенгалії) зумовили критику Х. Ш. Сухраварді, яка йшла від більшості політичних сил. У жовтні 1957 р. він пішов у відставку.

¹ Див. прим. на с. 48.

² Див. прим. на с. 338.

³ Див. прим. на с. 9.

Після військового перевороту 27. 10. 1958 і встановлення військового режиму *М. Айюб-хана* йому заборонили займатися політикою. Х. Ш. Сухраварді виїхав до Бейрута (Ліван), намагався звідти впливати на пакистанську політику. Помер у номері готелю від серцевого нападу (припускали версію політичного вбивства), похований у «Мавзолі трьох лідерів» у Дацці. На його честь названі декілька освітніх і медичних закладів у Пакистані й у Бангладеш.

СЬОКО, Асахара (спр. ім'я: Мацумото Тідзю; 2. 03. 1955 – 6. 07. 2018) – японський терорист, засновник і керівник неорелігійної секти «Аум сенрікьо». Народ. в Яцисуро (преф. Кумамото, о. Кюсю) в родині майстра з виготовлення татамі¹. Змалку страждав на глаукому, був повинністю сліпий на ліве й частково – на праве око. У 1975 р. закінчив спеціальну школу. Не склав іспити до медичної школи, тож самостійно вивчав фармакологію, акупунктуру й традиційну китайську медицину. Відкрив власну аптеку у м. Тиба (побл. Токіо), в якій продавав китайські ліки. У 1982 р. був заарештований за торгівлю контрафактними медикаментами, після сплати штрафу в 200 тис. єн збанкрутував. Мацумото Т. почав вивчати різні релігійні системи: астрологію, даосизм, християнство, езотеричні вчення, був членом необуддійської секти «Агон-цо». У 1984 р. він змінив ім'я на Сьоко Асахара й заснував власну релігійну групу «Аум синсен-но-кай», яка пізніше отримала назву «Аум сенрікьо» («Вчення істини Аум»). У 1989 р. він отримав урядовий дозвіл на реєстрацію її як релігійної організації. Сьоко А. називав себе «рятівником країни», «єдиним в Японії просвітленим майстром», запевняв, що прийшов у світ, аби взяти на себе гріхи людства, що він може наділяти послідовників духовною силою, звільняти від гріхів тощо. Він передбачав настання Судного дня, який виявиться в Третій світовій війні й «ядерному Армагеддоні», говорив про «всесвітню змову» євреїв, масонів, голландців, британської королівської родини й деяких японських релігійних діячів. Число adeptів секти швидко зростало, «Аум сенрікьо» мала розвинуту мережу в багатьох країнах. У 1990 р. Сьоко А. створив на основі секти політичну партію й мріяв про пост прем'єр-міністра, проте на виборах отримав нищівну поразку.

20. 03. 1995 «Аум сенрікьо» здійснила гучний терористичний акт у метрополітені Токіо з використанням нервово-паралітичного газу зарін. Тоді загинуло від 10 до 27 осіб, бл. 6,3 тис. осіб постраждало від отруєння. Сьоко А. був заарештований, йому висунули звинувачення по 13 пунктах, на процесі було заслухано 170 свідків. У 2004 р. його засудили до смертної кари через повішення. У березні 2006 р. адвокати подали апеляцію, яку відхилив Верховний суд Японії. Сьоко А. був страчений у Токійській в'язниці, разом з ним повісили ще 6 членів секти.

¹ Татамі (яп. «те, що складається») – мати, якими в Японії традиційно застиляли домівки будинків. Вони плелися з тростини ігуса й набивалися рисовою соломою. Краї татамі обшивалися тканиною. Мали суворо визначену форму й площу. В Японії досі площу кімнат вимірюють татамі, стандартний розмір якого становить 1,62 м² (90×180 см) і 5 см у товщину.

Т (Табатаї – Туту)

ТАБАТАЇ, Зієддін (1889 – 29. 08. 1969) – перський (іранський) громадський, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Персії [1921]. Народ. у м. Шираз (пров. Фарс) у родині знаного шийтського священика. Дитиною переїхав з родиною до Тебриза (Іранський Азербайджан), там він отримав початкову освіту. Далі навчався в медресе «Сурайя» в Тегерані, продовжив релігійну освіту в Ширазі. Вільно володів російською, англійською й французькою мовами. Як і батько, був прибічником конституційної монархії. 17-річним розпочав видавати власну газету *Islam*, в якій критикував політику шаха. Потім видавав газету *Sharq* у Тегерані, був заарештований, проте знайшов притулок у посольстві Австро-Угорщини. У 1911–13 рр. мешкав у Зах. Європі (в Парижі, Лондоні). Повернувся до Персії, видавав газету *Ra'ad*, а після її закриття – *Bargh*. У к. 1917 р. відвідав Радянську Росію, в Петрограді зустрівся з В. І. Леніним, не надовго захопився соціалістичними ідеями. Утім, на поч. 1920 р. З. Табатаї пішов на співпрацю з британськими представниками в Персії задля придушення Гілянської Радянської Республіки. Був учасником перевороту «21 хуга» (21. 02. 1921) на чолі з Реза-ханом (майб. *Реза-шахом Пехлеві*), став прем'єр-міністром. Ініціював переслідування противників нового уряду, розробив плани широкомасштабних реформ і модернізації економіки країни, серед яких – проєкт земельної реформи. 23. 05. 1921 через конфлікт усередині уряду подав у відставку й залишив Персію. З. Табатаї торгував килимами в Берліні, видавав книги в Женеві, потім відкрив магазин килимів у Монтьрьо (Швейцарія). У грудні 1931 р. головував на Всесвітньому Ісламському Конгресі в Єрусалимі, в 1933 р. відвідав Британську Індію й Ірак, у 1938 р. осів у Палестині, де займався сільським господарством. У 1943 р. повернувся до Ірану, був обраний до меджлісу від пров. Єзд. Тривалий час був неофіційним радником *Мохаммеда-Рези-шаха Пехлеві*. Помер у Тегерані.

ТАБМЕН, Вільям Ваканарат Шадрак (29. 11. 1895 – 23. 07. 1971) – ліберійський політичний і державний діяч, президент [1944–71]. Походив з давнього американсько-ліберійського¹ роду перших поселенців, які прибули до Африки з США в 40-х рр. XIX ст. Його батько був генералом ЗС Ліберії й спікером парламенту, а після відставки став відомим методистським проповідником. В. Табмен отримав юридичну освіту, став доктором юридичних наук, цивільного права й філософії. У 1937–43 рр. був помічником прокурора й членом Верховного Суду, сенатором від гр. Меріленд, а також діячем методистської церкви. Був членом правлячої «Партії справжніх вігів», з 3. 01. 1944 до смерті був президентом Ліберії, переобирався на цей пост 7 разів. У 1944 р. оголосив політику «національної уніфікації й інтеграції», спрямовану на ліквідацію антагонізму між американсько-ліберійською меншістю й корінними африканцями, які традиційно підпадали під різні форми дискримінації. Був прибічником політики «відкритих дверей» для іноземного

¹ Див. прим. на с. 165.

капіталу, водночас посилив державне регулювання економіки. В. Табмен помер у лікарні Лондона від післяопераційних ускладнень.

ТАГОР, Рабіндранат (7. 05. 1861 – 7. 08. 1941) – бенгальський¹ і індійський поет, письменник, драматург, композитор, громадський діяч, лауреат Нобелівської премії з літератури (1913), автор національних гімнів Індії й Бангладеш. Народ. у маєтку Джорсасанко Тхакур Барі на півн. Калькути (суч. Колката, Бенгалія, Британська Індія). Походив з давнього брахманського² роду, його предки були великими заміндарі³, серед них були відомі письменники, музики, громадські діячі. Навчався в Східній семінарії й т. зв. «Нормальній школі», багато подорожував Індією з батьком, удома вивчав історію, математику, іноземні мови. 16-річним написав перші поетичні твори. У 1878 р. вступив до Публічної школи в Брайтоні (Велика Британія), по її закінченні вивчав право в Університетському коледжі в Лондоні. У 1880 р., не закінчивши навчання, повернувся до Індії. Р. Тагор багато писав і подорожував, був громадським діячем. Так, після одного з арештів *Б. Г. Тілака* він виступив на його захист і організував збір коштів на його підтримку, пізніше очолив акції протесту проти «Акту Керзона» (1905) про поділ Бенгалії за конфесійною ознакою. Був одним з організаторів «руху свадеші⁴» за досягнення економічної самодостатності Індії. У 1913 р. Р. Тагор першим з азійців отримав Нобелівську премії з літератури «за глибоко чуттєві, оригінальні й чудові вірші», грошову частину якої пожертвував на свою школу в Шантиникстані (пізніше – «Ун-т Р. Тагора», перший безкоштовний заклад вищої освіти в Індії). У 1915 р. уряд Британської імперії відзначив його лицарським титулом, від якого він публічно відмовився після трагічних подій в Амрітсарі (Пенджаб) 13. 03. 1919⁵. У 1921 р. спільно з англійським економістом Л. Елмхерстом заснував у Сурулі (побл. Шантиникстана) Ін-т реконструкції сільського господарства. У 1930-х рр. Р. Тагор закликав відмовитися від кастових обмежень. Він багато подорожував, відвідав загалом 30 держав на 5-ти континентах. Останні роки життя тяжко хворів, помер у Калькутті.

Р. Тагор написав 8 романів, сотні новел і оповідань, декілька п'єс, чимало науково-публіцистичних праць (з історії Індії, лінгвістики), мемуари й щоденники, збереглося його листування з А. Енштейном. Окрім цього, він був автором понад 2 300 пісень, літературознавці запровадили термін «ребіндра сангіт» («пісня Тагора») для позначення його поетичного стилю. В його творчості переплелися індійські й бенгальські етнічні мотиви, лірика й суспільно-політична проблематика. Р. Тагор є автором національних гімнів Індії

¹ Див. прим. на с. 111.

² Див. прим. на с. 121.

³ Див. прим. на с. 355.

⁴ Свадеші (хінді «власне виробництво») – рух за обмеження ввезення англійських товарів (передусім тканин) до Індії та стимулювання розвитку власного виробництва. Оформився в к. XIX ст. зусиллями діячів Індійського Національного Конгресу.

⁵ Йдеться про розстріл британськими військами на чолі з бригадним генералом Р. Даєром мирної демонстрації в парку Джаллінвала в центрі Амрітсара. За офіційними британськими даними, тоді загинуло 379 осіб (з них 40 дітей), ще 1 100 зазнали поранень. Індійський Національний Конгрес заявив про 1 тис. загиблих.

і Бангладеш. Його твори по сьогодні є надзвичайно популярними в Індії, особливо в Бенгалії, де вони стали частиною національної культури, багато з них стали народними. Вони перекладені багатьма мовами світу (в т. ч. українською, перший переклад вийшов у 1918 р.), справили значний вплив на письменників і філософів у багатьох державах (П. Неруда, Х. Ортега-і-Гассет та ін.). На його честь в Індії та інших країнах проводять щорічні фестивалі та ін. культурні заходи. На честь Р. Тагора названі астероїд і кратер на Меркурії.

ТАЛААТ-ПАША́, Мехме́д (1. 09. 1874 – 15. 03. 1921) – османський політичний і державний діяч, один з керівників партії «Єднання і прогрес» і молодотурецької революції, Великий візир (прем'єр-міністр) Османської імперії [1917–18]. Народ. у м. Кирджалі (вілаєт Едірне, суч. Болгарія) в родині слідчого, етнічний помак¹. За смаглявість шкіри його з дитинства називали «циганом». Закінчив вищу школу в Едірне, працював у телеграфній конторі, примкнув до молодотурецького руху. У 1893 р. був заарештований, 2 роки провів під вартою, після звільнення його заслали до Салонік (суч. Греція), де він у 1898 – 1908 рр. працював на пошті. Там він очолив місцеве представництво молодотурецької партії «Єднання і прогрес», був членом масонської ложі «Македонія Різорта». Після молодотурецької революції (1908–09) був міністром внутрішніх справ (1909–12, заборонив усі організації за національною ознакою), пошти й телеграфу (1912). М. Талаат-паша був одним з організаторів перевороту 23. 01. 1913, разом з *А. Джемалем-пашею* й *І. Енвером-пашею* увійшов до «тріумвірату трьох пашів». Знову став міністром внутрішніх справ, одночасно був головою ЦК «Єднання і прогрес». Був прибічником пантюркізму² й панісламізму, втілював ці ідеї в життя. М. Талаат-паша вважається одним з організаторів «вірменської різанини» (1915–16). Коли капітуляція Османської імперії в Першій світовій війні була неминучою, у жовтні 1918 р. М. Талаат-паша (разом з *А. Джемалем-пашею* й *І. Енвером-пашею*) утік до Німеччини. Там жив під іменем Алі-Салі-бей. Надзвичайний трибунал у Стамбулі в 1919 р. засудив «трьох пашів» до страти. М. Талаата-пашу убив на вулиці Гарденбергштрассе в Берліні вірменин С. Тейлирян, який під час «вірменської різанини» втратив усю родину. Це була частина операції «Немесис» («Відплата») вірменської партії «Дашнакцютун» («Вірменська соціалістична співдружність») за геноцид вірмен в Османській імперії. Берлінський суд виправдав убивцю, який начебто діяв у стані афекту.

У 1943 р. прах М. Талаата-паші перепоховали на меморіальному кладовищі «Монумент Свободи» в Стамбулі. Туди ж у 1996 р. перенесли прах *І. Енвера-паші*.

ТАЛАБАНИ́, Джаля́ль Хусамадді́н (12. 11. 1933 – 3. 10. 2017) – курдський³ і іракський політичний і державний діяч, президент Іраку [2005–14]. Народ. у селі побл. Сулейманії (Іракський Курдистан). 13-річним вступив до

¹ Помаки – ісламізовані болгары, мешкають у Фракії (тер. суч. Болгарії, Туреччини й Греції). Зберегли болгарську мову, проте зі значним впливом турецької, арабської й перської лексики.

² Див. прим. на с. 181.

³ Див. прим. на с. 40.

«Союзу курдських учнів», у 1950 р. став членом Демократичної Партії Курдистану (ДПК), наступного року очолив її осередок у м. Кіркук, у 1953 р. – став членом ЦК, а в 1954 р. – Політбюро ЦК ДПК. У 1953–58 рр. навчався на юридичному ф-ті Багдадського ун-ту. У 1954 і 1957 рр. очолював курдські делегації на Пекінському й Московському фестивалях молоді й студентів. На останньому познайомився з курдським лідером *Мустафою Барзані*. У 1957 р. став головним редактором нелегальної газети «Боротьба Курдистану», наступного року – партійної газети ДПК «Хабат». У 1960 р. перебував під слідством, наступного року втік з Багдада до Курдистану. Від самого початку курдського «березневого повстання» 1961 р., яке переросло в фактичну громадянську війну, Д. Талабані брав участь у бойових діях проти урядових військ, став одним з найбільш помітних повстанських командирів. Після укладання перемир'я (лютий 1963 р.) був представником *Мустафи Барзані* в Багдаді. У 1964 р. у ДПК відбувся розкол, Д. Талабані приєднався до т. зв. «партійної інтелігенції» – поміркованого крила партії на чолі з І. Ахмедом і виїхав до Ірану. У 1966 р. він повернувся до Іраку, безуспішно домагався примирення з *Мустафою Барзані*, в Багдаді за сприяння уряду створив опозиційну до нього «Справжню ДПК». Після підписання *С. Хусейном* і *Мустафою Барзані* перемир'я (11. 03. 1970) «Справжня ДПК» була розпущена, Д. Талабані прийшов до *Мустафи Барзані* з повинною, отримав вибачення за розкольницьку діяльність і виїхав за кордон. Тоді ж його звинуватили в привласненні партійної каси (майже 4 млн. дол.). Після порушення урядом перемир'я й фактичного придушення «вересневого повстання» в березні 1975 р. Д. Талабані в Дамаску (Сирія) об'єднав рештки курдських організацій у Патріотичний Союз Курдистану (ПСК). Він очолив боротьбу проти уряду, головною його базою стала Сулейманія. Під час Ірансько-іракської війни (1980–88) іракські курди отримували допомогу від Ірану. Після завершення війни іракські ЗС розгорнули широкомасштабний наступ на позиції курдів, восени 1989 р. рештки загонів ПСК були витіснені за кордон.

Після розгрому Іраку силами Міжнародної коаліції у відповідь на окупацію й анексію Кувейту в березні 1991 р. Д. Талабані разом з *Масудом Барзані* підняв велике курдське повстання й звільнив від іракських військ і адміністрації майже увесь Іракський Курдистан. Проте вже 1. 04. 1991 ЗС Іраку перейшли в масований наступ, курдські лідери змушені були емігрувати. Під тиском Міжнародної коаліції наступ було призупинено, в 1992 р. відбулися вибори до Національної Асамблеї Іракського Курдистану. ПСК Д. Талабані отримала 49 місць, тоді як ДПК *Масуда Барзані* – 51. Особисті амбіції політиків спричинили фактичну громадянську війну в Іракському Курдистані, яка тривала до 1998 р. і була припинена за посередництва США. Проте й після цього Іракський Курдистан був поділений на «зону Талабані» й «зону Базаргана». Об'єдналися вони лише на поч. XXI ст.

Після повалення режиму *С. Хусейна* Міжнародною коаліцією на чолі з США в березні 2003 р. (операція «Шок і трепет») *Д. Талабані* й *Масуд Барзані* увійшли до складу Правлячої Ради Іраку. У квітні 2005 р. *Д. Талабані* став президентом Іраку, а *Масуд Барзані* – президентом Іракського Курдистану.

Д. Талабані вдалося дещо покращити економічну ситуацію. ВВП Іраку зростає динамічно: якщо в 2005 р. він становив 31,4 млрд. дол., то у 2010 р. – 117,7 млрд. дол. (3 600 дол. на душу населення). Проте ці цифри – показник розвитку лише однієї галузі: прибутки від продажу нафти становили 98% надходжень до бюджету. Президент Д. Талабані повністю залежав від іноземної присутності й передусім від військової підтримки з боку США. Попри відновлення конституційного ладу ситуація в країні була складною. У 2006 р. загострилося протистояння між сунітами й шиїтами, у відповідь президент США Дж. Буш-мол. оголосив нову стратегію в Іраку, відому як «Велика хвиля». Вона передбачала направлення до Іраку додатково 21,5 тис. американських вояків і посилення охорони кордонів. Окрім того, якщо раніше американські війська залишали очищені від бойовиків райони, то згідно нової стратегії вони мали залишатися для тривалої підтримки безпеки. Головні зусилля «Великої хвилі» були спрямовані на придушення міжконфесійного конфлікту в Багдаді. Саме до столиці прибула основна частина американського підкріплення. Американсько-іракська операція в Багдаді отримала назву «Закон і порядок» і тривала майже рік. Проте теракти в Багдаді, особливо в урядовій «зеленій зоні» міста, були регулярними, співробітникам американського посольства було наказано постійно вдягати каски й бронезилети. Операції були здійснені і в інших провінціях Іраку. Внаслідок цих заходів на 80% впало число викрадень і на 90% – убивств у Багдаді. Щоправда, втрати серед американських військовослужбовців зросли на 21%, а ситуація у країні залишалася нестабільною. За даними опитування населення Іраку в 2007 р., 51% іракців підтримували напади повстанців на війська коаліції. США сприяли зміцненню сил правопорядку Іраку й передавали під їхній контроль райони, за які раніше несли відповідальність коаліційні сили. У к. жовтня 2008 р. під контролем коаліції перебували лише 5 з 18 провінцій країни. 17. 11. 2008 було підписано Договір про статус американських військ в Іраку. За ним до липня 2009 р. вони мали бути виведені з населених пунктів, а до кінця 2011 р. – з території країни взагалі; американське командування мало узгоджувати всі операції з іракською стороною, передати Іраку повний контроль над повітряним простором країни. Після завершення мандату ООН у к. 2008 р. контингенти більшості країн-учасниць коаліції залишили Ірак. До поч. серпня 2010 р. більшість американських військ були виведені з Іраку. Залишилося бл. 50 тис. військових, місія яких – навчання й підготовка місцевих сил правопорядку. 1. 09. 2010 було оголошено про кінець операції «Іракська свобода» й про початок нової невійськової операції «Новий світанок». 15. 12. 2011 був спущений прапор США над Багдадом, що мало символічно засвідчити кінець американської військової присутності. Після цього в Іраку залишилося 200 військових консультантів із США. Проте іракські повстанські угруповання активізували боротьбу проти іракського уряду, конфлікти між різними конфесійними общинами розгорілися з новою силою. Після виведення американських військ рівень насилля в Іраку значно зріс. Улітку 2014 р. у півн. і зах. р-нах Іраку розгорнули наступ бійці ісламського радикального угруповання «Ісламська Держава Іраку й Леванту». 10. 06. 2014 вони захопили Мосул (друге

за величиною місто Іраку), наступного дня – Тикріт, а за кілька днів підійшли до Багдада. У к. червня терористи оголосили про створення халіфату – власної квазідержави, що простяглася від Алеппо на півн. Сирії до сх. іракської пров. Дияла. Халіфом було проголошено лідера організації *А. У. Аль-Багдаді*. У розпал цих подій Д. Талабані передав пост президента Ф. Масуму.

Д. Талабані помер за кілька років після відставки в ФРН, де лікувався. В Іраку було оголошено 3-денну жалобу. Похований у Сулейманії.

ТАЛЬ, Ісраель (13. 09. 1924 – 8. 09. 2010) – ізраїльський військовий діяч, розробник стратегії бронетанкових сил, координатор проекту розробки танка «Меркава». Народ. у Маханаїмі (підмандатна Палестина). Проходив військову службу в Єврейській бригаді в складі Британської армії. Під час Другої світової війни воював в Італії. Учасник Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. (був молодшим офіцером), Суецької кризи 1956 р. (командир бригади), Арабсько-ізраїльської («Шестиденної») війни 1967 р. (командувач 84-ї бронетанкової дивізії), Арабсько-ізраїльської війни 1973 р. («Війна Судного дня») (командувач Південним фронтом, був відповідальним за переговори з єгипетським командуванням про припинення бойових дій на Синайському півві). І. Таль розробив ізраїльську доктрину бронетанкових військ, його зусиллями вони перетворилися на провідний елемент Армії Оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ). В основу доктрини було покладено особливості природно-географічних умов Близького Сходу з його відкритими рівнинними ландшафтами. І. Таль наполягав на високій мобільності танкових з'єднань, висував особливі вимоги до дальності (щонайменше 1,5 км) і точності стрільби танкових гармашів. Розроблена ним доктрина відіграла вирішальну роль у бойових діях проти єгипетських і сирійських військ під час «Шестиденної війни». Щоправда, досвід «Війни Судного дня» засвідчив, що така тактика блискуче відповідала вимогам наступальної війни, проте в оборонній вона мала недоліки.

І. Таль не був інженером, проте відіграв вирішальну роль у координації проекту власного ізраїльського танку, який би максимально відповідав умовам бойових дій у Палестині. Проект отримав назву «Меркава» («Колісниця»). Розробки розпочалися у 1970 р., макет був готовий наступного року, в 1974 р. були виготовлені перші 2 дослідні екземпляри, які чудово зарекомендували себе під час випробувань і тестувань. У 1979 р. «Меркава» був прийнятий на озброєння як основний танк ЦАХАЛ. Його «бойове хрещення» відбулось у Лівані в 1982 р. (операція «Мир для Галілеї»), він виявив високу ефективність. Сьогодні «Меркава» вважається одним з найбільш високотехнологічних танків у світі (поряд з американським «Абрамсом», французьким «Леклерком», німецьким «Леопардом» і британським «Челенджером»).

І. Таль помер у Реховоті.

ТАН ТУН (1911 – 24. 09. 1968) – бірманський політичний і державний діяч, учасник національно-визвольного руху, генеральний секретар Комуністичної Партії Бірми (КПБ), генеральний секретар Антифашистської Ліги Народної Свободи (АЛНС). Закінчив педагогічне училище в Рангуні (суч. Янгон). У 1936 р. вступив до організації «Добама Асіайон» («Асоціація “Наша Бірма”»), від її імені писав звернення до населення колонії бірманською й

англійською мовами. Разом з *У Ну* в 1937 р. заснував книжковий клуб «Нагані» («Червоний дракон»), який перекладав бірманською марксистську літературу. У 1940 р. разом з іншими діячами визвольного руху був заарештований. У в'язниці написав маніфест, в якому італійський фашизм, німецький нацизм й японський милітаризм назвав головними ворогами Бірми, закликав до співпраці з Британською імперією, а боротьбу за незалежність відкласти на потім. Цим він розійшовся з більшістю членів «Добама Асіайон», які пішли на співпрацю з Японією (*Аун Сан*, «30 товаришів»). Попри це, після створення прояпонського уряду на чолі з *Ба Мо* у 1942 р. Тан Тун став у ньому міністром сільського господарства, одружився з сестрою дружини *Аун Сана*. Того ж року він очолив Комуністичну Партію Бірми (КПБ), яка в к. 1943 р. налагодила співпрацю з прояпонською «Армією незалежності Бірми». Пізніше Тан Тун разом з *Аун Саном* і *У Не Віном* розробляли плани боротьби проти японської окупації Бірми. У серпні 1944 р. КПБ та інші патріотичні організації створили коаліцію АЛНС, президентом якої став *Аун Сан*, а генеральним секретарем (другою особою в керівництві) – Тан Тун. У лютому 1946 р. у КПБ стався розкол, частина членів партії створила КПБ «Червоного прапора» й розпочала боротьбу проти британської адміністрації та бірманців, які з нею співпрацювали. Тан Тун пішов з посту генерального секретаря АЛНС. 12.03.1947 він піддав критиці британсько-бірманську угоду від 27.01.1947 про надання Бірмі статусу домініону¹. У відповідь Вища рада АЛНС ухвалила заарештувати все керівництво КПБ. Тан Тун уник арешту й очолив боротьбу збройних загонів комуністів проти уряду, яка тривала майже 20 років. Через значні втрати комуністів Тан Тун звинуватив головнокомандувача силами повстанців Тун Нейна й за вироком суду розстріляв його. У відповідь один з охоронців страченого убив Тан Туна.

ТАН ШВЕ (народ. 2. 02. 1933) – бірманський військовий, політичний і державний діяч, Голова Військової хунти (з 1997 р. – Державної Ради Миру й Розвитку, ДРМР), фактичний військовий диктатор М'янми [1992 – 2011]. Народ. у бідній родині в Британській Бірмі, дитиною працював на пошті. У 1953 р. скористався мобілізацією для боротьби з комуністичними повстанцями й сепаратистськими рухами й вступив до школи підготовки офіцерів. Після її закінчення (1954) служив у відділі психології військових дій на фронті боротьби проти каренів². Після перевороту 1960 р. і приходу до влади генерала *У Не Віна* зробив успішну військову кар'єру. У 1985 р. отримав звання бригадного генерала, наступного року – генерал-майора. У 1988 р. Тан Шве став членом ЦК правлячої Партії Бірманської Соціалістичної Програми (ПБСП). 23. 06. 1988 у Бірмі відбулися масові студентські виступи, які поліція жорстоко придушила. *У Не Він* пішов з посту голови ПБСП. Виникла нова Військова хунта (ДРМР) на чолі з генералом Со Мауном, одним із 21 членів якої став Тан Шве. Він був першим заступником Со Мауна й 23. 04. 1992 замінив його, коли той відійшов від справ через стан здоров'я.

¹ Див. прим. на с. 9.

² Карени – група тибето-бірманських народів на півд. і півд. сх. М'янми (бл. 7,4 млн. осіб). Здебільшого буддисти, проте зберігають традиційні вірування й культуру.

Спочатку Тан Шве здійснював відносно ліберальну політику. Він звільнив політичних в'язнів, послабив обмеження на діяльність опозиційної Національної Ліги за Демократію (її лідерка *Аун Сан Су Чжи* з 1989 р. перебувала під домашнім арештом). У 1993 р. він скликав Національну конституційну конференцію, яка мала розробити нову конституцію. Тан Шве дещо послабив державний контроль за економікою, подав заявку на вступ М'янми до АСЕАН (вступила в 1997 р.). Він звільнив і притягнув до відповідальності за корупцію кількох міністрів, дозволив представникам «Міжнародного комітету Червоного Хреста» й Amnesty International¹ відвідувати М'янму. Водночас хунта на чолі з Тан Шве й надалі жорстоко переслідувала малі народи країни (карени та ін.), а також мусульман-рохінджа². Нова конституція так і не була прийнята, Національний конституційний конгрес було розпущено. Так само недовгим було порозуміння з опозицією: поновилися репресії проти політиків і незалежних журналістів, у травні 2003 р. *Аун Сан Су Чжи* повернули під домашній арешт. Тоді ж Тан Шве пішов з посту прем'єр-міністра, проте зберігав решту постів і надалі фактично керував країною й мав необмежену владу. 30. 03. 2011 пішов з усіх постів. Його наступником став Тейн Сейн.

ТАНАЙ, Шахнаваз (1950 – 7. 03. 2022) – афганський військовий, політичний і державний діяч, міністр оборони (1988–90), організатор спроби військового перевороту проти режиму *М. Наджибулли*. Народ. у пров. Хост, пуштун-гілзай³. Закінчив Кабульський військовий лицей і піхотний ф-т Вищого військового училища «Харбі Похантун». Був членом фракції «Хальк» Народно-Демократичної Партії Афганістану (НДПА), учасник квітневого («саурського») перевороту 1978 р. Надалі служив у ЗС Демократичної Республіки Афганістан: командир батальйону «командос» (1978–80), командувач 1-го (Центрального) армійського корпусу (1980–84), начальник Генерального Штабу (1984–88) й одночасно (з 22. 05. 1986) – член Ради Оборони й керівник Оперативної групи Ради Оборони. 17. 08. 1988 був призначений міністром оборони.

Ш. Танай був впливовою політичною фігурою, був лідером «Хальк», очолював внутрішньопартійну опозицію *М. Наджибулли*. У серпні 1989 р. в Афганістані було розкрито антиурядову змову, під час слідства були заарештовані 127 осіб, серед яких було декілька генералів. Ш. Танай вимагав їх звільнення з-під арешту, а також передачі під своє керівництво всіх силових структур країни. Це спричинило гострий конфлікт з *М. Наджибуллою*, одного разу генерал зі зброєю накинувся на президента, його зупинив співробітник радянського посольства. 6. 03. 1990 Ш. Танай (з кол. членом Політбюро ЦК НДПА М. Н. Момандом, кол. головнокомандувачем ВПС і ППО генерал-полковником *А. Д. Кадиром* та ін. членами «Хальк») очолив військовий заколот,

¹ Див. прим. на с. 78.

² Рохінджа – індоєвропейська етнічна група (належить до індоарійської гілки), мешкає перев. у шт. Ракхайн, М'янма (бл. 800 тис. осіб). На відміну від ін. народів країни, етнічно й мовно близькі до народів Індії і Бангладеш. Рохінджа – мусульмани, в Бірмі/М'янмі традиційно піддавалися переслідуванням, вважаються чи не найбільш дискримінованою етноконфесійною меншиною в світі.

³ Див. прим. на с. 64.

який підтримала частина військ кабульського гарнізону (частини 4-ої і 15-ої танкових бригад, 8-ї і 40-ї дивізій, 52-й полк зв'язку й частина авіації, дислокованої на авіабазі Баграм). Бойові дії тривали біля будівлі міністерства оборони, в Кабульському аеропорту, Кабул бомбили 18 літаків з Баграма. Заколот не підтримали війська, які стояли в провінціях Афганістану. 7. 03. 1990 Ш. Танай з родиною та інші заколотники вилетіли до Пакистану, наступного дня заколот було придушено. Заколот Ш. Таная, попри його придушення, значно послабив позиції режиму *М. Наджибулли*.

Після втечі з Афганістану Ш. Танай осів у Пакистані, мешкав у Пешаварі й Равалпінді. За різними даними, очолював збройні формування Ісламської Партії Афганістану *Г. Хекмат'яра* в пров. Логар, пізніше допомагав руху «Талібан» планувати бойові дії в Афганістані. За іншими даними, в 2001 р. США розглядали його як можливого союзника в боротьбі проти того ж таки «Талібану». У 2007 р. деякі ЗМІ звинуватили його в причетності до вбивства *М. Наджибулли*: він міг підбурити талібів до цього, аби помститися за події 1990 р. У Пакистані заснував партію «Рух миру Афганістану». Обставини смерті Ш. Таная невідомі.

ТАНАКА, Гііті (6. 03. 1863 – 29. 09. 1929) – японський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1927–29]. Народ. у самурайській¹ родині в м. Хаге (пров. Нагато, о. Хонсю). Закінчив Ак. Імператорської армії і Вищу морську ак. Імператорської армії. Учасник Японсько-китайської (1894–1895) і Російсько-японської (1904–05) воєн, у 1898–1902 рр. був військовим аташе в Російській імперії. У 1911 р. отримав звання генерал-майора, очолював Бюро з військових справ міністерства оборони. У 1918–21 і 1923–24 рр. був міністром оборони. У 1925 р. Танака Г. вийшов у відставку, очолив фракцію «Ріккен Сейюкай» («Партія друзів конституційного правління») в Палаті Радників (вища палата парламенту).

20. 04. 1927 Танаку Г. призначили прем'єр-міністром. Це співпало з початком гострої фінансової кризи, яка мала значний вплив на економіку й суспільство. Урядування Танаки Г. вважають кінцем т. зв. «ліберального десятиліття» й початком наступу на його демократичні здобутки. Головним змістом його урядування став «твердий курс», або «курс броньованого кулака» у внутрішній і зовнішній політиці. Його уряд підтримував національний капітал, аргументував розширення колоніальної експансії Японії в Китаї й Монголії. Поворотними у внутрішньополітичному розвитку Японії стали події лютого – березня 1928 р., пов'язані з парламентськими виборами відповідно до нового виборчого закону 1925 р. За їх результатами «ліві» партії отримали бл. 0,5 млн. голосів і 7 місць у парламенті, депутати створили парламентську фракцію «Комітет спільних дій». У відповідь були заарештовані понад 1 тис. членів Робітничо-Селянської Партії, Ліги Пролетарської Молоді, лідерів профспілок («буря 15 березня»). Через рік ці організації були заборонені. Танака Г. вимагав від парламенту внести до Закону про захист громадського спокою (відомий також як «Закон про небезпечні думки», 1925 р.) положення про смертну кару.

¹ Див. прим. на с. 207.

Парламент відхилив вимогу генерала, але він домогся запровадження цієї норми імператорським указом.

У зовнішній політиці генерал Танака Г. обґрунтовував «законну позитивну (силову) лінію» як програму панування Японії в Азії через завоювання Китаю, Індії, держав ПСА, частини СРСР. Це було запропоновано на противагу «негативній» політиці попередніх урядів, які наголошували на широкомасштабному, але мирному проникненні Японії до Азії. 25.07.1927 Танака Г. подав імператору *Хірохіто* «Меморандум», в якому йшлося: «Заради самозахисту... Японія не зможе усунути труднощі у Сх. Азії, якщо не буде проводити політику “крові й заліза”». Танака Г. писав про захоплення Маньчжурії, Монголії, Китаю, Індії, країн ПСА, низки територій СРСР. Це було неможливим без перемоги над США і Великою Британією. Цікаво, що оригіналу «Меморандуму» ніхто ніколи не бачив, на думку багатьох дослідників, його як цілісного документа не існувало, що це був або робочий проєкт, або декілька документів, в яких викладалися принципи майбутньої зовнішньої політики Японії. Однак важливо, що зовнішня політика Японії наступні 15 років розвивалася за напрямками, окресленими в «Меморандумі» Танаки Г.

Танака Г. залишив пост прем'єр-міністра 2.07.1929 і за декілька місяців помер у Токіо.

ТАНАКА, Какуей (4.05.1918 – 16.12.1993) – японський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1972–74]. Через значний вплив на японську політику 1970–80-х рр. ЗМІ називали його «тіньовим сьогун¹». Народ. у родині торговця худобою в Футаді (преф. Ніігата, о. Хонсю). Після закінчення школи (1933) переїхав до Токіо, навчався в Центральному політехнічному училищі й працював на будівництві. У 1937 р. заснував власну будівельну фірму. У 1939–41 рр. служив у Маньчжурії (Китай), проте був комісований за станом здоров'я. Його фірма, передусім за рахунок державних замовлень, увійшла до переліку 50 найбільших будівельних компаній Японії. Після Другої світової війни Танака К. поринув у політику. Спочатку фінансував Прогресивну Партію, потім – Демократичну, разом з нею в 1947 р. увійшов до парламенту. Тоді його вперше звинуватили в підкупі державних чиновників за просування інтересів компанії. У 1952 р. став деканом і головою ради директорів Токійського Центрального політехнічного училища (очолював до 1972 р.). У 1955 р. Танака К. увійшов до складу Ліберально-Демократичної Партії Японії (ЛДПЯ), в 1965–71 і 1972–74 рр. був її головою. Був міністром телекомунікацій (1957) і фінансів (1962–65). Ще до обіймання посту прем'єр-міністра Танака К. запропонував план «реконструкції Японських островів», який передбачав перенесення промислових потужностей з густозаселеного регіону Токіо – Осака до менш залюднених півн. територій, розбудову мережі швидкісних автострад і залізниць. Почав реалізовувати цей план на посту прем'єр-міністра, ці ж заходи продовжили наступні уряди. «Реконструкція» значно вплинула на економічний розвиток Японії. У зовнішній політиці Танака К. започаткував політику «багатосторонньої дипломатії». Він відвідав КНР і визнав пекінський уряд

¹ Див. прим. на с. 327.

«єдиним законним урядом Китаю», а Тайвань – «невід'ємною частиною Китаю». У вересні 1972 р. Японія встановила дипломатичні відносини з КНР і розірвала їх з Китайською Республікою. Він здійснив офіційні візити до Вашингтона, Москви, деяких західноєвропейських, латиноамериканських та азійських столиць. Були встановлені дипломатичні відносини з МНР, НДР, Демократичною Республікою В'єтнам. Японські фірми розпочали проникнення до країн Близького Сходу й Африки.

Після відставки Танака К. зберігав значний вплив на ЛДПЯ й японську політику. Він виявився причетним до найбільшого в історії Японії ХХ ст. корупційного скандалу навколо американського авіаційного концерну Lockheed. Виявилось, що задля просування своєї продукції на японський ринок (21 літак для японської All Nippon Airways) менеджери компанії пропонували (або навіть давали) хабарі японським чиновникам вищої ланки. У 1976 р. Танака К. заарештували, проте швидко звільнили. У 1983 р. суд засудив його до 4 років ув'язнення, проте як депутат парламенту він залишився на волі. У 1985 р. Танака К. пережив інсульт і був частково паралізований. Попри це, до 1990 р. він залишався в японській політиці. Помер у Токіо.

ТАНАРАТ, Саріт (16. 06. 1908 – 8. 12. 1963) – тайський військовий, політичний і державний діяч, фельдмаршал, прем'єр-міністр [1958–63] Таїланду. Народ. у Бангкоку, син військового перекладача. У 1929 р. закінчив Королівську військову ак. Чулачкомлао. Під час Другої світової війни виявив високі командно-військові й адміністративні здібності, брав участь у звільненні Бірми від японських військ. У 1945 р. отримав звання полковника, очолив 1-й полк, який охороняв Бангкок. У 1947 р. його підрозділ відіграв вирішальну роль у військовому перевороті, внаслідок якого *П. Пібунсонграм* удруге очолив уряд. С. Танарат придушив 2 спроби антиурядового заколоту, у 1954 р. став головнокомандувачем ЗС Таїланду й міністром оборони.

У 1957 р. С. Танарат очолив військовий переворот проти уряду *П. Пібунсонграма* й змусив його залишити країну. Після лікування за кордоном він сам 20. 10. 1958 став прем'єр-міністром, до цього уряд очолювали двоє його довірених осіб. Урядування розпочав з низки популістських заходів: знизив ціни на рис і електроенергію, забезпечив водопостачанням бідні квартали столиці, запровадив безкоштовне медичне обслуговування й догляд за важкохворими вдома. Уряд розгорнув боротьбу з вуличною злочинністю, курінням опію, корупцією й проституцією, заборонив зах. музику (передусім рок-н-рол) і носіння відповідного одягу. С. Танарат згодом розпустив Національну Асамблею (парламент) і сформував «революційний уряд», переслідував інтелектуальних і релігійних дисидентів, жорстко боровся з комуністичними рухами. У зовнішній політиці зберігав орієнтацію на США. Він багато зробив для піднесення престижу королівської влади: *Рама IX* став більше подорожувати країною, зустрічатися з населенням, у повному обсязі було відновлено палацовий церемоніал. С. Танарат започаткував низку економічних проєктів: будівництво швидкісних автострад, електрифікація сільських районів, розбудова там мережі початкових шкіл, іригація сільськогосподарських угідь. Це мало наслідком стабільне зростання ВВП країни. Водночас, після смерті С. Танарата

виявилось, що його особисті статки перевищували 100 млн. дол., його автопарк складався з 51 машини, він мав 30 земельних ділянок. ЗМІ встановили особу понад 100 жінок, з якими він мав відносини.

ТАНДЖА́, Мамаду́ (20. 07. 1930 – 24. 11. 2020) – нігерський політичний і державний діяч, президент [1999–2010]. Народ. у м. Маїна-Сороа (Верхній Сенегал-Нігер, Французька Західна Африка), мав змішане етнічне походження (фула¹ й канурі²). Брав участь у військовому перевороті 1974 р., який привів до влади *С. Кунче*. Входив до складу Вищої Військової Ради, в 1976–79 рр. був префектом Мараді, 1979–81 рр. – міністром внутрішніх справ, 1981–88 рр. – префектом Танджа, 1988–90 рр. – послом у Нігерії, 1990–91 рр. – міністром внутрішніх справ. З 1991 р. очолював «Національний рух за розвиток суспільства». На перших вільних президентських виборах 1993 р. був ставлеником *С. Кунче*, проте неочікувано програв опозиційному кандидату М. Усману. За рік М. Танджу заарештували за антиурядову діяльність.

У 1999 р. М. Танджа переміг на президентських виборах. Він став першим головою Нігеру, який не походив з хауса³ чи джерма⁴. У 2000 р. він домогся виділення країні коштів від МВФ на боротьбу з бідністю й поліпшення системи охорони здоров'я в сільських районах. Нігер отримав статус «бідної країни з високою заборгованістю», через що міжнародні кредитори послабили умови сплати державного боргу. М. Танджа спробував зробити країну інвестиційно привабливою. Він також скоротив державні витрати, передусім субсидії й дотації, що спричинило масові акції протесту студентів і військових. У 2004 р. було здійснено реформу місцевого самоврядування: 250 муніципальних комун отримали широкі повноваження, проте реформа не була завершена. Попри критику через неефективну політику, М. Танджа був переобраний у 2004 р. У 2007–09 рр. на півночі країни тривало велике повстання туарегів⁵ (вимагали рівноправ'я, справжньої децентралізації, залучення їх до владних установ і армії), через що припинили роботу уранові шахти, занепав сахарський туризм. Ці галузі забезпечували більшу частину валютних надходжень, тож економічна ситуація погіршилася. Конфлікт з туарегами вдалося залагодити за посередництва лівійського диктатора *М. Каддафі*. У 2008 р. М. Танджа спробував продовжити свої владні повноваження, коли парламент відмовився вносити зміни до законодавства про третій президентській термін, президент розпустив його. Опозиція назвала такі дії державним переворотом. Тоді М. Танджа розпустив ще й Конституційний Суд і встановив трирічний «перехідний період», продовж якого мав виконувати президентські обов'язки. У відповідь 18. 02. 2010 у Нігері відбувся переворот, владу захопила Військова хунта. 16. 01. 2011 М. Танджу ув'язнили, його звинуватили в порушенні

¹ Фула – одна з назв фульбе (див. прим. на с. 79) в Нігері.

² Канурі – народ на півн. сх. Нігерії (бл. 7 млн. осіб), на півд. сх. Нігеру (бл. 850 тис.) і в Чаді (бл. 1,1 млн.). Їхня мова належить до сахарської сім'ї ніло-сахарської макросім'ї. Канурі перев. мусульмани, проте зберегли родоплемінний устрій, традиційні вірування й культуру.

³ Див. прим. на с. 25.

⁴ Див. прим. на с. 169.

⁵ Див. прим. на с. 170.

конституції, зловживанні владою й привласненні 125 млн. дол. У травні того ж року його звільнили, він важко захворів, лікувався в Європі. Помер у Німечці.

ТАРАКІ, Нур Мохаммад (15. 07. 1917 – 9. 10. 1979) – афганський письменник, журналіст, громадський, політичний і державний діяч, засновник і генеральний секретар Народно-Демократичної Партії Афганістану (НДПА), один з керівників квітневого («саурського») перевороту 1978 р., голова Революційної Ради (РР) і Ради Міністрів Демократичної Республіки Афганістан (ДРА) [1978–79]. Народ. у кишлаку Калай (пров. Газні) в родині селянина, пуштун-гільзай¹. Навчався в початковій школі в Мукурі, вечірній школі в Бомбеї (суч. Мумбаї, Індія). З 1932 р. працював посильним на консервній фабриці «Мівес-пуштун» у Кандагарі, писарем у відділенні цієї компанії в Бомбеї (там закінчив курси перекладачів з англійської на пушту й дарі²), афганському департаменті друку, кабульському радіо, був директором афганського телеграфного агентства «Бахтар», прес-аташе афганського посольства в Вашингтоні. З 1937 р. публікував в афганських газетах і журналах соціально-побутові твори на пушту (оповідання «В'ялена яловичина», «Ось попрацюйте-но!», «Три пригощання», «Моя доля», повісті «Поневіряння Банга», «Спин», «На заробітки»). Ще в Індії захопився ідеями марксизму, співпрацював з партією іранських комуністів «Туде». У 1963 р. відвідав Москву, де вступив у контакт з Міжнародним відділом ЦК КПРС і КДБ. 1. 01. 1965 у Кабулі на квартирі Н. М. Таракі відбувся установчий з'їзд НДПА, на якому його обрали її генеральним секретарем. Був одним з авторів програми й статуту НДПА, засновником друкованого органу газети «Хальк» («Народ»). Після розколу НДПА очолив фракцію «Хальк», яка вирізнялася радикальними соціалістичними поглядами. Постійно контактував з радянськими партійними функціонерами. За сприяння Москви в Баку вийшла праця Н. М. Таракі «Нове життя» (авторський переклад підручника «Основи марксизму-ленінізму»), яку потім переправили з СРСР до Афганістану. На відміну від фракції «Парчам» («Знамено»), Н. М. Таракі й «Хальк» не підтримали державний переворот *М. Дауда* 1973 р. і критикували його політику.

Після «саурського» перевороту 27. 04. 1978, проголошення ДРА й приходу НДПА до влади Н. М. Таракі став головою РР і головою Ради Міністрів (до 29. 03. 1979) ДРА. Був ініціатором радикальних соціалістичних перетворень, репресій проти невдоволених і тісного зближення з СРСР. Був натхненником усунення від влади й переслідувань членів фракції «Парчам» улітку – восени 1978 р. У цей час формувався культ особи Н. М. Таракі. 5. 12. 1978 підписав у Москві Договір про дружбу, добросусідство й співробітництво між СРСР і ДРА. Під час антиурядового Гератського заколоту 18. 03. 1979 вперше звернувся до Політбюро ЦК КПРС з проханням про радянську військову допомогу в протистоянні з опозицією. Влітку 1979 р. загострилося суперництво за владу між Н. М. Таракі й прем'єр-міністром (з березня 1979 р.) *Х. Аміном*, в якому Н. М. Таракі підтримував Кремль. 14. 09. 1979 за не до кінця з'ясованих

¹ Див. прим. на с. 64.

² Див. прим. на с. 111.

обставин у резиденції Н. М. Таракі сталася перестрілка його охоронців з охороною *Х. Аміна*. 16. 09. 1979 надзвичайний пленум ЦК НДПА звинуватив Н. М. Таракі в замаху на *Х. Аміна* й інших злочинах, звільнив його з посту голови РР і виключив зі складу НДПА. 9. 10. 1979 Н. М. Таракі був убитий у в'язниці за наказом *Х. Аміна*. Був похований на цвинтарі «Пагорб мучеників» у Кабулі, а його родину запроторили до кабульської в'язниці Пулі-Чархі.

ТАТА, Джамше́ді Насарва́нджі (3. 03. 1839 – 19. 05. 1904) – індійський промисловець і підприємець, один з «батьків» індустріалізації Індії, засновник найбільшої в Індії корпорації Tata Group. Народ. на півдні Гуджарату¹ в родині парсів². Його батько був першим підприємцем зі священослужителів-парсів, для подальшого розвитку свого бізнесу перевіз родину до Бомбея (суч. Мумбаї). Д. Тата навчався в коледжі Ельфінстоун у Бомбеї, під час навчання одружився. Працював у торговельній фірмі свого батька, в 1868 р. заснував власне торговельне підприємство. Наступного року придбав збанкрутілу олійницю в Чинчпоклі, переобладнав її на бавовняну фабрику й продав з великим прибутком. У 1874 р. збудував і обладнав нову бавовняну фабрику в Нагпурі (суч. шт. Махараштра), яка стала першим власне індійським сучасним промисловим підприємством. Д. Тата сформулював для себе цілі, які мали вивести Індію на рівень сучасної розвиненої держави: 1) відкрити потужний металургійний концерн; 2) заснувати університет, який би не поступався кращим європейським навчальним закладам; 3) збудувати електростанцію. Сам він не досяг цього, проте це зробили його наступники. Чи не найбільшим проектом Д. Тата став відкритий у 1903 р. у Бомбеї фешенебельний готель «Тадж-Махал Палас». Він був першим індійцем, який їздив на власному автомобілі. Під час візиту до Індії Д. Тату відвідав М. Твен. Д. Тата підтримував, у т. ч. фінансово, національно-визвольний рух і Індійський Національний Конгрес. Він пов'язував здобуття національної незалежності з індустріалізацією й досягненням економічної самостійності.

Д. Тата глибоко шанується в Індії. На його честь назвали м. Джамшедпур (інколи називають Татанагар, у шт. Джаркханд). Його справу продовжив син Дограбаджи й двоюрідний брат Патанджи Дадабхо. У 1907 р. син заснував металургійну компанію Tata Iron and Steel, у 1911 р. запустив перший індійський металургійний комбінат. У 1910 р. він же заснував енергетичну компанію Tata Hydro Electric Power Supply і в 1915 р. відкрив першу індійську електростанцію. У 1932 р. виникла авіаційна компанія Tata Aviation Service, а в 1945 р. – автомобільна Tata Engineering and Locomotive (з 2003 р. – Tata Motors). Ці компанії й складають Tata Group. У к. XX ст. до її складу входили 250 підприємств різного типу. У 2011 р. вона посіла 11 місце в рейтингу найвищої репутації серед 600 провідних компаній світу, сьогодні входить до 50 найдорожчих брендів світу.

ТЕЙЛОР Чарльз Мака́ртур Гунка́й (народ. 28. 01. 1948) – ліберійський політичний і державний діяч, президент [1997–2003]. Народ. в

¹ Див. прим. на с. 146.

² Див. прим. на с. 145.

Артінгтоні бл. Монровії в родині судді. Його батько був американо-ліберійцем¹, мати – етнічна гола². У 1972 р. відбув на навчання до США. Аби оплатити навчання в коледжі в м. Ньютон і на економічному ф-ті коледжу Бенлі (обидва шт. Массачусетс) працював охоронцем, водієм вантажівки, механіком. Під час візиту до США президента Ліберії *В. Толберта* Ч. Тейлор взяв участь у демонстрації протесту біля ліберійського консульства в Нью-Йорку, був заарештований за «спробу захоплення дипломатичного представництва». Після перевороту 12. 04. 1980 і приходу до влади в Ліберії *С. Доу* (був першим не американо-ліберійцем на чолі Ліберії) Ч. Тейлор повернувся на батьківщину, працював в адміністрації (уряді). У 1983 р. його звинуватили в привласненні 1 млн. дол. і звільнили, він утік від розслідування до США. *С. Доу* вимагав його екстрадиції, в травні 1984 р. Ч. Тейлора заарештували, помістили до Плімутської в'язниці (шт. Массачусетс), з якої він утік у вересні того ж року. Він перебрався до Лівії, потім до Кот-д'Івуару, заснував там «Національний патріотичний фронт Ліберії» розпочав збройну боротьбу проти режиму *С. Доу*. Громадянську війну намагалися зупинити держави ЕКОВАС, проте повстанці на чолі з *П. Джонсоном* (відколовся від Ч. Тейлора) 9. 09. 1990 захопили й жорстоко убили *С. Доу* в місії ООН у Ліберії. Під егідою ЕКОВАС у Ліберії сформували Тимчасовий Уряд Національної Єдності на чолі з А. Соїєром, проте Ч. Тейлор відмовився співпрацювати з ним і продовжив бойові дії, які тривали до 1996 р.

19. 07. 1997 у Ліберії відбулися президентські вибори, на яких Ч. Тейлор отримав понад 75% голосів. Гаслом його передвиборної кампанії стало «Чарльз Тейлор убив мого батька, вбив мою матір, але я все одно проголосую за нього». Прийшовши до влади, він одразу ж розпочав чистку державного апарату й силових структур, чимало опозиційних діячів були страчені. Цим він значно посилив свою владу. Він також жорстоко розправився з тими повстанськими командирами, які не визнали його влади. Такі заходи мали наслідком те, що вже в 1997 р. розпочалася Друга громадянська війна (1997–2003). Опозиція згуртувалась у блок «Об'єднані ліберійці за примирення й демократію» й повела наступ з території Гвінеї. До громадянської війни додалися міжнародні санкції, запроваджені РБ ООН у січні 2001 р. через звинувачення Ч. Тейлора в підтримці антиурядових повстанців у Сьєрра-Леоне. Президент США Дж. Буш-мол. закликав Ч. Тейлора піти у відставку. У лютому 2002 р. президент оголосив у Ліберії надзвичайний стан. 19. 03. 2003 опозиція розпочала масований наступ на Монровію. 11. 08. 2003 Ч. Тейлора відсторонили від влади. Того року Parade³ помістив його на 4 місце в списку найгірших диктаторів сучасності.

Нова президентка Ліберії *Е. Джозеф-Серліф* створила «Комісію з встановлення істини й примирення», яка розглянула понад 20 справ учасників громадянських воєн, у т. ч. Ч. Тейлора. Впливали все нові докази його злочинів. 26. 02. 2012 Спеціальний Суд по Сьєрра-Леоне визнав його винним у

¹ Див. прим. на с. 165.

² Гола – народ у Ліберії (бл. 160 тис.) і Сьєрра-Леоне (бл. 10 тис.), що належить до західно-атлантичної групи нігеро-кордофанської мовної сім'ї. Дотримуються традиційних вірувань і культури.

³ Див. прим. на с. 224.

підбурюванні до злочинів, а також у співучасті в злочинах проти людяності. 30. 05. 2012 Ч. Тейлор був засуджений до 50 років позбавлення волі по 11 пунктах обвинувачення. Апеляцію, подану адвокатами у вересні 2013 р., суд відхилив. У жовтні того ж року Ч. Тейлора доправили до місця відбуття покарання у Великій Британії. Він став першим африканським головою держави, який постав перед міжнародним судом і був визнаний винним у злочинах.

ТЕНЦЗІН Г'ЯЦО (повне ім'я: Джецун Джампхел Нгаванг Лобсанг Єше Тенцзін Г'яцо; народ. 6. 07. 1935) – Далай-лама XIV, духовний лідер Тибету, голова уряду Тибету в екзилі, лауреат Нобелівської премії миру (1989). Народ. у бідному селі Такцер на півн. зах. Тибету (пров. Андо, суч. пров. Цинхай, КНР). При народженні він отримав ім'я Лхамо Тхондул (це жіноче ім'я, означає «богиня, яка збуджує бажання», проте в Тибеті це звична практика). У 1909 р. його село відвідав Далай-лама XIII і сказав, що хотів би туди повернутися. Тож після його смерті в 1937 р. до села прибули посланці Панчен-лами¹, які шукали тулку² Далай-лами й визнали ним Лхамо Тхондул. Оскільки цей район Тибету був підконтрольний Китайській Республіці, лише в липні 1939 р. вони отримали дозвіл і хлопчика змогли вивести до Лхаси. 22. 02. 1940 він був оголошений новим Далай-ламою. Він навчався в монастирі до досягнення рівня «геше-лхарамба» («доктор буддійської філософії»). У 1951 р. КНР уклала угоду з Тибетом про створення Автономного Району, проте комуністична влада жорстоко придушила демонстрації 17. 03. 1959 проти порушення умов автономії. Далай-лама XIV залишив Тибет і оселився в Дхарамсалі (шт. Хімачал-Прадеш, Індія), де створив уряд Тибету в екзилі. Він неодноразово заявляв, що не прагне для Тибету незалежності, а вимагає лише широкої автономії в складі КНР і дотримання всіх прав тибетських буддистів. Проте для керівництва КНР в усіх складах він – зрадник-сепаратист. У вересні 1987 р. Далай-лама XIV запропонував програму «Зона ахімси³», яка передбачала перетворення Тибету на «повністю демілітаризовану зону ненасилля», яка з часом мала «розширитися до розмірів усієї планети». У 1989 р. ці ініціативи були відзначені Нобелівською премією миру «за конструктивні й далекоглядні пропозиції для вирішення міжнародних конфліктів, проблем прав людини й глобальних екологічних проблем». Далай-лама XIV багато подорожував, брав участь у роботі різних громадських і культурно-просвітницьких організацій, багато спілкувався зі ЗМІ, має великий авторитет у світі.

ТЕФЕРІ Меконнін – див. *Хайле Селассіє I*.

ТІЛАК, Бал Гангадхар (23. 07. 1856 – 1. 08. 1920) – індійський громадський і політичний діяч, учений, учасник національно-визвольного руху,

¹ Панчен-лама (санск. «великий» і «лама») – другий за рангом, після Далай-лами, духовний титул у тибетському буддизмі (ламаїзмі, див. прим. на с. 348). Панчен-лама – тулку (див. прим. на с. 349), яке існує з XVII ст. Представники лінії вважаються реінкарнаціями Будди Амїтбахи. Панчен-лама відповідає за пошук реінкарнації наступного Далай-лами. Резиденцією Панчен-лами є монастир Ташилунпо, заснований у 1447 р.

² Див. прим. на с. 349.

³ Див. прим. на с. 147

один із засновників руху за політичну («сварадж»¹) і економічну («свадеші»²) незалежність Індії. Походив з родини маратхських³ брахманів⁴. Вивчав право в коледжі в Бомбеї (суч. Мумбаї). У 1870-ті рр. розпочав громадську діяльність, з 1881 р. видавав газети на маратхі й англійською. Вступив до Індійського Національного Конгресу (ІНК), попервах опікувався переважно проблемами маратхів і Махараштри. Він складно долав рівень провінційного політика, був чудовим оратором, завжди підкреслював відданість індуїзму й говорив про загальноіндійські проблеми й «індуїстську націю» (вважав індуїзм основою індійського націоналізму), вважав, що прогрес і шлях до незалежності залежав не від соціально-економічного розвитку, а від духовного відродження нації. Він багато писав, у 1893 р. вийшла його книга «Оріон, або вивчення старожитностей Вед». У 1897 р. Б. Г. Тілака заарештували: в Пуні вбили англійського чиновника, злочинці були пов'язані з політиком, тож його звинуватили в підбурюванні до насильства. На поч. ХХ ст. він усе більше висловлювався за радикальні методи політичної боротьби (його ідеалом завжди був войовничий бог Крішна), розійшовся з поміркованою більшістю ІНК і в 1907 р. очолив фракцію «крайніх» («екстремістів»). Одним з перших серед членів ІНК звертався з промовами до широких верств населення, проте виступав переважно на маратхі. Через це завжди перебував під наглядом колоніальної адміністрації (вважала його «найбільшим індійським бунтівником»), проте йому не довіряли і в ІНК: дехто звинувачував у бажанні узурпувати владу, дехто – в антидемократизмі. Б. Г. Тілак відомий кількома трактатами з історії індуїзму, в яких розробив «арктичну гіпотезу» праатьківщини індоевропейців загалом і аріїв зокрема.

Б. Г. Тілака шанують у суч. Індії. У Делі йому встановили пам'ятник.

ТОКАЄВ, Касім-Жомарт Кемелевич (народ. 17.05.1953) – радянський і казахський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1999 – 2002], президент [з 2019 р.] Казахстану. Народ. в Алма-Аті (суч. Алмати, тоді КазахРСР). Його батько був ветераном Другої світової війни, письменником, членом Президії Верховної Ради КазахРСР і Союзу письменників Казахстану. Мати викладала в Алма-Атинському педагогічному ін-ті іноземних мов. Навчався в Московському Державному ін-ті міжнародних відносин МЗС СРСР, переддипломну практику проходив у посольстві СРСР у КНР. З 1975 р. працював у структурах МЗС СРСР: посольстві в Сінгапурі, апараті МЗС, посольстві в КНР. У 1983 р. проходив стажування в Пекінському лінгвістичному ін-ті. Вільно володіє, окрім російської, англійською, французькою й китайською мовами. У 1991 р. навчався на курсах підвищення кваліфікації керівних дипломатичних кадрів при Дипломатичній академії МЗС СРСР. У 1992 р. К.-Ж. К. Токаєв був призначений заступником міністра закордонних справ Казахстану, в 1994 р. – міністром закордонних справ. З жовтня 1999 р. був

¹ Сварадж (хінді «власне управління») – рух за статус домініону (див. прим. на с. 9) для Індії. Оформився перед і під час Першої світової війни. На межі 1920–30-х рр. трансформувався на «пурна сварадж» – рух за повну незалежність Індії.

² Див. прим. на с. 463.

³ Див. прим. на с. 62.

⁴ Див. прим. на с. 121.

прем'єр-міністром, але в січні 2002 р. подав у відставку, знову очолив МЗС. У 2001 р. у Дипломатичній академії МЗС СРСР захистив докторську дисертацію на тему «Зовнішня політика Республіки Казахстан у період становлення нового світового порядку». Далі був головою Сенату (2007–11; 2013–19), віцепрезидентом Парламентської Асамблеї ОБСЄ, заступником Генерального Секретаря ООН і директором відділення ООН у Женеві, особистим представником Генерального Секретаря ООН на Конференції з роззброєння. Автор багатьох наукових праць з різних проблем міжнародних відносин.

20. 03. 2019 після відставки *Н. А. Назарбаєва* К.-Ж. К. Токаєв став президентом Казахстану. Одним з перших його рішень стало перейменування столиці Астани на «Нур-Султан», а перший закордонний візит він здійснив до Росії (3. 04. 2019). 9. 04. 2019 він призначив дострокові президентські вибори, на які кандидатом його висунула партія экс-президента «Нур-Отан» («Світло вітчизни»). На виборах 9. 06. 2019 його підтримали 70% виборців. Попервах внутрішня й зовнішня політика К.-Ж. К. Токаєва мало чим різнилася від курсу *Н. А. Назарбаєва*. Його вбачали таким же авторитарним проросійським політиком «радянської» школи. Утім, з поч. 2022 р. намітилися важливі зміни. 2. 01. 2022 у багатьох містах країни розпочалися масові протести проти підвищення цін на скрапленій газ, які переросли в безлади. Від економічних вимог протестувальники перейшли до політичних – вимагали відставки уряду й оновлення політичних еліт. 5. 01. 2022 президент запровадив у Казахстані надзвичайний стан, відправив у відставку прем'єр-міністра А. Маміна, голову КДБ К. Масімова й голову Ради Національної Безпеки *Н. А. Назарбаєва* (цю посаду зайняв сам). Він також звернувся до держав-членів ОДКБ по допомогу й оголосив початок антитерористичної операції. За кілька днів протести були придушені, за офіційними даними, було заарештовано бл. 3 тис. осіб і «ліквідовано 26 озброєних злочинців». 16. 03. 2022 К.-Ж. К. Токаєв під час звернення до населення Казахстану оголосив про початок реформ, серед яких – посилення ролі парламенту, перехід до змішаної виборчої системи, спрощення процедури реєстрації партій, розширення свободи ЗМІ. 5. 05. 2022 він ініціював референдум щодо змін до конституції: перехід до «президентської республіки з впливовим парламентом», створення Конституційного суду, остаточне скасування смертної кари, вилучення з конституції згадок про Першого Президента, обмеження президентських повноважень 2-ма термінами.

Загалом же К.-Ж. К. Токаєв скористався протестами січня 2022 р. для остаточного усунення з казахської політики *Н. А. Назарбаєва* та його оточення. Очевидним є також поступове дистанціювання його від РФ і більш тісна орієнтація на Китай. Уже зараз китайські інвестиції до Казахстану вдвіть перевищують російські. К.-Ж. К. Токаєв не підтримав російської агресії в Україні, а на Санкт-Петербурзькому економічному форумі 17. 06. 2022 публічно, в присутності В. В. Путіна, відмовився визнавати терористичні квазідержавні утворення Л/ДНР (разом з Півд. Осетією й Абхазією). Він також відмовився від російської державної нагороди, а також розкритикував заяву про те, що Росія нібито «врятувала» Казахстан під час зимових протестів у країні. За словами К.-Ж. К. Токаєва, це зробила не РФ, а ОДКБ. На поч. липня 2022 р. він заявив, що

Казахстан готовий замінити підсанкційні російські енергоносії у Зах. Європі, й що ЄС є найбільш важливим економічним партнером країни. Тоді ж Казахстан вийшов з Угоди СНД про валютний комітет. Останнім часом у Казахстані триває «лагідна» дерусифікація, в друкованих ЗМІ, ТБ і радіо, а також у публічному просторі, казахська мова впевнено витісняє російську.

ТОЛБЕРТ, Вільям Річард (13. 05. 1913 – 12. 04. 1980) – ліберійський політичний і державний діяч, президент [1971–80]. Народ. у м. Бенсовіль у впливовій американсько-ліберійській¹ родині, його батько був баптистським священником. Закінчив урядову початкову школу в рідному місті й вищу протестантську школу в Клей-Ашлонді. У 1934 р. з відзнакою закінчив Ліберійський ун-т (бакалавр мистецтв), у 1952 р. отримав ступінь доктора цивільного права. У 1936–43 рр. був урядовим інспектором у казначействі, з 1943 р. – депутат парламенту, очолював комісію з фінансів і сільського господарства. На президентських виборах 1951 р. був обраний віцепрезидентом, одночасно був головою Сенату. Переобирався віцепрезидентом у 1955 і 1959 рр. Як представник уряду Ліберії відвідав багато країн Африки, Азії та Європи, у серпні 1962 р. був з візитом в СРСР. У 1965 р. став першим африканцем, який став президентом Всесвітнього Союзу Баптистів. Після смерті *В. Табмена* (23. 07. 1971) був обраний президентом Ліберії.

В. Толберт здійснив спроби лібералізації політичної системи, яка традиційно базувалася на однопартійності й обмеженні громадянських свобод. Він уніс поправки до конституції, якими обмежив президентські повноваження двома 4-тирирічними термінами. Коли в 1976 р. парламент скасував це рішення, президент скористався правом вето. У 1973 р. він дозволив діяльність партії Прогресивний Альянс Ліберії (ПАЛ), запровадивши фактичну двопартійність. За його президенства вперше на державні посади були призначені представники корінних народів країни. Ліберія встановила дипломатичні відносини з СРСР, КНР, Кубою. У жовтні 1973 р., у відповідь на початок чергової Арабсько-ізраїльської війни («Війна Судного дня»), В. Толберт розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем. Утім, Ліберія підтримувала США у В'єтнамській війні (1955–75). У 1979 р. він був обраний головою ОАС. Чимало нововведень В. Толберта (зокрема, допуск до влади представників корінних народів) критикувала опозиція. У квітні 1979 р. уряд підвищив субсидовану державою ціну рису з 22 до 26 дол. за 100 фунтів. Цей захід розглядався як допомога фермерам, тоді як опозиція звинуватила владу в бажанні додатково збагатитись. У Монровії та інших містах відбулись акції протесту, проте уряд силою розігнав мирні демонстрації. Це підірвало репутацію президента й спровокувало подальшу політичну нестабільність. У березні 1980 р. були заарештовані опозиційні політики, заборонено діяльність ПАЛ, її лідера Г. Б. Метьюса заарештували. 12. 04. 1980 відбувся військовий переворот, який очолив сержант *С. Доу* (етнічний кру²), який підтримали військові з корінних ліберійців. В. Толберт загинув під час штурму свого палацу. Його разом з тілами ще

¹ Див. прим. на с. 165.

² Див. прим. на с. 125.

27 загиблих поховали в братській могилі, пізніше *В. Толберта* перепоховали на цвинтарі Монровії. 22 члени його уряду постали перед трибуналом і були розстріляні. Пощастило уникнути страти лише міністерці фінансів і майбутній президентці *Е.Джозеф-Стерліф*.

ТОМБАЛБАЙ, Франсуа (15. 06. 1918 – 13. 04. 1975) – чадський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Автономної Республіки Чад [1959–60], перший прем'єр-міністр і президент [1960–75] Чаду. Народ. у с. Бессада (преф. Середнє Шарі, Військова територія Чад, Французька Екваторіальна Африка, ФЕА), етнічний сара¹. Навчався в школах у Форт-Аршамбо (суч. Сарх) і Браззавілі (Французьке Конго, Французька Західна Африка). У 1942 р. влаштувався вчителем у Форт-Ламі (суч. Нджамена), одночасно був підприємцем. У 1946 р. був обраний депутатом Територіальної Асамблеї Заморської території Чад. Наступного року брав участь у заснуванні Прогресивної Партії Чаду (ППЧ, була секцією Африканського Демократичного Об'єднання). У 1952 р. став депутатом Великої Ради ФЕА, тоді ж очолив Союз автономних профспілок Чаду й був призначений керуючим Кредитного товариства ФЕА. Після проголошення конституції П'ятої республіки Франції (28. 09. 1958) й утворення Французького Співтовариства Чад став Автономною Республікою, Ф. Томбалбай 26. 03. 1959 очолив її уряд. Він отримав обмежену французькою адміністрацією владу в одній з найбідніших африканських колоній. Основу економіки складало вироблення бавовника (3/4 експорту), який скуповувала французька фірма-монополіст. Чад завжди був збитковою колонією й жив за рахунок французьких субсидій. Як і більшість колоній в Африці, він був штучно створений: північ (пустеля Сахара) населяли кочовики-мусульмани, тоді як на півдні (саванна) переважали осілі християни. Традиційно в адміністрації переважали південці, до яких належав і Ф. Томбалбай. Тож одразу ж виникла опозиція – Африканський Національний Рух мусульман півночі, які вимагали відокремлення й створення власної держави. 12. 07. 1960 Чад, разом з ЦАР і Конго, підписали з Францією угоди про незалежність. 11. 08. 1960 виникла Республіка Чад, а Ф. Томбалбай став її президентом.

Від самого початку Ф. Томбалбай будував у Чаді авторитарний (писали й про диктаторський) однопартійний режим. У 1962 р. він заборонив усі партії, окрім ППЧ. На владні пости він призначав винятково представників свого клану, придушував будь-які прояви опозиції, в країні з'явилися тисячі політв'язнів. В адміністрацію північних районів він призначав південців, здебільшого некомпетентних і необізнаних зі специфікою регіону. Безгосподарність, корупція, тотальна бідність доповнювали картину. Північ природно вважала себе дискримінованою, там виник Фронт Національного Визволення Чаду (абр. з фр. ФРОЛІНА), який 1. 11. 1965 р. повстав проти уряду. Спроби Ф. Томбалбая швидко придушити повстання були невдалими, в Чаді розпочалася громадянська війна. Повстанців підтримала Лівія, президент Чаду звернувся по допомогу до Франції. Французький Іноземний Легіон завдав повстанцям кількох поразок,

¹ Сара – народ у Чаді й ЦАР загальною чисельністю бл. 1,2 млн. осіб. Їхня мова належить до центральносуданської сім'ї ніло-сахарської макросім'ї. Сара зберегли традиційні вірування й культуру.

проте партизанська війна в пустелі, до якої європейці були не готові, тривала. Французький уряд вимагав від Ф. Томбалбая реформ, зокрема, включення мусульман до владних структур. Коли ж той відмовився від цих рекомендацій, Іноземний Легіон залишив Чад. Тоді Ф. Томбалбай започаткував політику «африканізації» – замінив християнські імена африканськими, зробив один з традиційних культів (йондо) державною релігією. Президент переслідував і християн, і мусульман, що налаштувало проти нього навіть колишніх союзників. 13. 04. 1975 військові організували переворот, під час якого Ф. Томбалбай загинув. Громадянська війна в Чаді тривала до 1979 р.

ТОН Дик Тханг (20. 09. 1888 – 30. 03. 1980) – в'єтнамський політичний і державний діяч, президент Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ; Півн. В'єтнам) [1969–76], президент Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ) [1976–80]. Народ. у пров. Люнгсюен (Кохінхіна¹, Французький Індокитай). Отримав класичну освіту в приватного викладача, також навчався у французькій школі. 18-тирічним виїхав до Сайгона (суч. Хошимін), навчався в Далекосхідному ін-ті промисловості, після його закінчення (1909) працював на заводі «Башон». У 1912 р. організував великий страйк. Під час Першої світової війни служив у ВМФ Франції, після демобілізації працював у Парижі на заводі «Рено». У 1920 р. Тон Дик Тханг повернувся до В'єтнаму, знову працював на заводі «Башон», був організатором профспілки й першого політичного страйку в Французькому Індокитаї (1925). У 1927 р. вступив до «Товариства революційної молоді В'єтнаму», очолював його південнов'єтнамський осередок. У 1929 р. був заарештований за підозрою у вбивстві члена свого осередку, був засуджений до 20 років каторги на о. Пуло Кондор. Там став членом Комуністичної Партії Індокитаю (КПІ), вийшов на волю після «серпневої революції» 1945 р., у 1947 р. увійшов до складу ЦК КПІ. Тон Дик Тханг був одним з лідерів антифранцузької боротьби в Півд. В'єтнамі, головою Постійного комітету Національного Фронту «Льєн В'єт» («Національний Союз В'єтнаму»). Після утворення ДРВ (20. 07. 1954) був головою Національних Зборів, віцепрезидентом, а після смерті *Хо Ши Міна* (2. 09. 1969) – президентом. Став першим президентом об'єднаної СРВ (утв. 2. 07. 1976). Тон Дик Тханг помер від серцевої недостатності. На час смерті він був найбільш літнім головою держави в світі.

ТРАОРЕ́, Муса́ (25. 09. 1936 – 15. 09. 2020) – малійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1968–91]. Народ. у с. Себетоу (обл. Кайес, Французький Судан, Французька Західна Африка) в родині військовослужбовця французької армії, етнічний мандінке². У 1960 р. закінчив військову школу в Фрежюсі (Франція). Того ж року (22. 09. 1960) Малі здобула незалежність, М. Траоре вступив до лав її ЗС, дослужився до начальника піхотного училища. 19. 11. 1968 він здійснив військовий переворот, відсторонив від влади президента *М. Кейту*, заборонив усі політичні партії, проголосив себе президентом. За його правління економічна ситуація лише погіршилась, у 1972–

¹ Див. прим. на с. 444.

² Мандінке – група споріднених народів у Зах. Африці (бл. 13 млн. осіб). Їхня мова належить до сім'ї монде нігеро-кордофанської макросім'ї народів.

73 рр. країну спіткала велика посуха, з наслідками якої уряд не впорався, а вся іноземна гуманітарна допомога була розкрадена. 16. 05. 1977 за невстановлених обставин у в'язниці помер екс-президент *М. Кейта*, під час його похорон відбулися масові безлади, влада застосувала силу. Після цього М. Траоре розпочав чистки всередині режиму. Він запідозрив у змові проти себе міністрів оборони й внутрішніх справ та безпеки, заарештував обох і сам обійняв ці посади. У 1979 р. була схвалена нова конституція, яка оголосила М. Траоре довічним президентом. Того ж року він заснував і очолив єдину легальну партію Демократичний Союз Малійського Народу. У 1980 р. уряд жорстоко придушив студентські виступи. Режим М. Траоре все більше нагадував військову диктатуру, економічна політика уряду була неефективною. У 1990 р. у Малі відбулися масові демонстрації протесту з вимогами лібералізації режиму, дозволу на діяльність опозиційних партій. На поч. 1991 р. мирні акції переросли в сутички з силовиками, 22. 03. 1991 загинули перші демонстранти. Президент оголосив надзвичайний стан й увів до Бамако важку військову техніку. 26. 03. 1991 частина військових на чолі з *А. Т. Туре* відмовилася виконувати злочинні накази й повалила М. Траоре. Він хотів утекти з держави, проте його заарештували. У 1992 р. М. Траоре засудили до страти за злочини під час правління, але президент *А. У. Конаре* змінив смертну кару довічним ув'язненням. У 1999 р. М. Траоре вдруге засудили до страти, тепер уже за економічні злочини, проте *А. У. Конаре* знову змінив це покарання довічним. У 2002 р. М. Траоре помилювали в рамках політики національного примирення. Він заснував партію «Патріотичний рух за оновлення», яка була опозиційною до уряду. М. Траоре помер у Бамако.

ТУРЕ́, Амаду́ Тумані́ (4. 11. 1948 – 10. 11. 2020) – малійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1991–92; 2002–12]. Народ. у Мопті (Французький Судан, Французька Західна Африка). З дитинства мріяв стати вчителем, проте після служби в армії був направлений до СРСР, навчався в Рязанському вищому повітрянодесантному училищі. Потім проходив військову підготовку у Франції. У 1984 р. А. Т. Туре був призначений командувачем десантних військ Малі. Коли в березні 1991 р. військовий диктатор *М. Траоре* кинув проти беззбройних протестувальників війська й бронетехніку, здійснив військовий переворот і відсторонив його від влади. А. Т. Туре очолив «Тимчасовий комітет національного порятунку», скликав Національну Конференцію, яка в січні 1992 р. схвалила нову конституцію, організував і провів вільні парламентські й президентські вибори. За їх результатами передав владу обраному *А. У. Конаре*. А. Т. Туре відійшов від політики, в 2001 р. був спеціальним представником Генерального Секретаря ООН *К. Аннана* в ЦАР після спроби там державного перевороту. На президентських виборах 2002 р. отримав підтримку 64,35% виборців. У 2007 р. був переобраний президентом Малі. А. Т. Туре не був членом жодної з партій, тому всі його уряди були багатопартійними. Головними напрямками його діяльності були розвиток соціальної сфери й інфраструктури. За 10 років у Малі звели 12 тис. соціальних помешкань, запровадили безкоштовне лікування найбільш небезпечних хвороб, підвищили мінімальну заробітну платню й пенсії, значно зросли витрати на

освіту. Особливу увагу уряд приділяв розвитку сільського господарства, в якому задіяні 80% населення країни. За рахунок будівництва іригаційних споруд площі зрошувальних земель збільшилися на 200 тис. га. У 2008 р. була схвалена програма стимулювання вирощування рису. Попри ці заходи, рівень життя більшості населення не виріс, популярність президента стрімко падала, ситуацію ускладнювали часті скандали з різними урядовцями. У 2011 р. розпочалося повстання туарегів¹, президента звинуватили в млявій на нього реакції. 21. 03. 2012 у Малі відбувся черговий військовий переворот, владу захопив «Національний комітет відновлення демократії й відродження Малі». Військові, як завжди в таких випадках, розпустили парламент і уряд, призупинили дію конституції. А. Т. Туре офіційно залишив свій пост 8. 04. 2012.

Після відсторонення від влади А. Т. Туре оселився в Дакарі (Сенегал), у грудні 2017 р. повернувся до Малі. Помер у Туреччині під час подорожі на відновлювальне курортне лікування після операції на серці.

ТУРЕ́, Ахмед Секу́ (9. 01. 1922 – 26. 03. 1984) – гвінейський громадський, політичний і державний діяч, письменник, перший президент Гвінеї [1958–84]. Народ. у м. Фарана (Французька Гвінея, Французька Західна Африка, ФЗА) в селянській родині, етнічний мандінке². Його прадід С. Туре був лідером антифранцузького опору в к. XIX ст. Навчався в Педагогічному лицейі в Конакрі, але в 1937 р. був відрахований за участь у страйку. Працював на пошті, у 1945 р. брав участь у заснуванні Союзу робітників, у 1946 р. став віцепрезидентом Африканського Демократичного Об'єднання – організації, яка виступала за незалежність колоній ФЗА. У 1947 р. заснував і в 1950 р. очолив Демократичну Партію Гвінеї. Також був секретарем гвінейської Загальної Конфедерації Праці Франції, генеральним секретарем Координаційного комітету профспілок ФЗА. У 1956 р. А. С. Туре обрали депутатом Національних Зборів Франції й мером Конакрі. Він був прибічником повної незалежності Гвінеї, відіграв вирішальну роль у тому, що Гвінея стала єдиною французькою колонією («заморською територією»), яка відмовилася від членства в Французькому Співтоваристві згідно конституції П'ятої республіки (28. 09. 1958). 2. 10. 1958 Гвінея проголосила незалежність, А. С. Туре став її першим президентом. На такий демарш Франція відповіла повною економічною блокадою, тож А. С. Туре змушений був переорієнтуватися на СРСР. Це визначило радикальні перетворення в дусі «соціалістичної орієнтації»: індустріалізація й створення «промислових гігантів» як основи державного сектору економіки, кооперування сільськогосподарських виробників, розбудова соціальної сфери. У Гвінеї були значно розширені права жінок. А. С. Туре підтримував деколонізацію Африки, попри значну радянську допомогу (пільгові кредити, поставки обладнання, робота технічних фахівців тощо) під впливом Карибської кризи (1962) переорієнтувався на США. Водночас відносини з Францією залишалися напруженими. У квітні 1972 р. А. С. Туре призначив прем'єр-міністром (до цього він сам суміщав посади президента й голови уряду)

¹ Див. прим. на с. 170.

² Див. прим. на с. 482.

Л. Л. Беавонгі, фактично призначив його своїм наступником. У 1977 р. під впливом масових протестів у Конакрі згорнув більшість соціалістичних реформ. Наступного року він уперше запросив до Гвінеї президента Франції В. Жискара д'Естена. А. С. Туре помер у шпиталі в Клівленді (шт. Огайо, США) під час операції. Після його смерті в Гвінеї настала доба політичної нестабільності й боротьби за владу. На честь А. С. Туре назвали аеропорт у Конакрі.

ТУТУ, Десмонд Мпіло (7. 10. 1931 – 26. 12. 2021) – південноафриканський релігійний і політичний діяч, англіканський архієпископ Кейптаунський, борець проти апартеїду, лауреат Нобелівської премії миру (1984). Народ. у Клерксдорпі (пров. Трансвааль, ПАС). Коли йому було 12 років, родина переїхала до Йоганнесбурга. Батьки не мали коштів на навчання сина на медика, про що він мріяв, тож Д. М. Туту влаштувався вчителем, викладав у школі й коледжі, проте звільнився через запровадження обмежень у рамках апартеїду. Захопився теологією, у 1960 р. став англіканським священником. Навчався в Ун-ті Форт-Хер (Еліс, Східнокапська пров.) – єдиному вищому навчальному закладі для африканців. Продовжив навчання у Великій Британії, був там приходським священником. У 1975 р. став першим чорношкірим деканом собору Діви Марії в Йоганнесбурзі. Активно боровся проти апартеїду, здобув велику популярність і авторитет серед африканців. У 1984 р. став першим чорношкірим єпископом у ПАР, очолив Південноафриканську раду церков і Всеафриканську конфедерацію церков. Того ж року став лауреатом Нобелівської премії миру за боротьбу проти расової дискримінації. Після ліквідації системи апартеїду (1994) очолив Комісію з розслідування злочинів 1970–80-х рр. Був особистим другом *Н. Мандели* та його родини, виступав з промовою на його похоронах. Д. М. Туту помер у Кейптауні.

У (У Не Він – Уффе-Буаньї)

У НЕ ВІН (спр. ім'я: Шу Маун; 10. 07. 1910/14. 05. 1911 – 5. 12. 2002) – бірманський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Бірманського Союзу [1958–60], Голова Революційного уряду (з 1971 р. – Ради Міністрів) Бірми [1962–74], президент Соціалістичної Республіки Бірманський Союз [1974–81]; фактичний правитель країни [1962–88]. Народ. в інтелігентній китайській родині в Паунгде (Британська Бірма). Після закінчення школи в Промі навчався в Рангунському ун-ті, студентом поринув у політику. У 1932 р. влаштувався до Департаменту пошти й телеграфу, був членом патріотичної організації «Добама асіон» («Асоціація “Наша Бірма”»). Серед її вимог було запровадження шкільної освіти бірманською, розширення представництва бірманців в органах влади. Під час Другої світової війни симпатизував Японії, сподівався за її підтримки звільнитися з-під влади Великої Британії. Ша Маун був серед «30 товаришів» *Аун Сана*, які перебралися до Таїланду й склали кістяк Армії Незалежності Бірми (АНБ). Пройшов військову підготовку в Японії, очолював один з підрозділів АНБ, тоді ж взяв собі ім'я У Не Він («Діамант, подібний сонцю»). У 1944 р. у званні полковника увійшов до складу Вищої Ради заснованої *Аун Саном* Антибільшовицької Ліги Народної Свободи, яка сповідувала ідеї «бірманського соціалізму». У 1945 р. брав участь у боях проти японських військ. У 1947 р. отримав звання бригадного генерала, був депутатом Установчих Зборів, які 4. 01. 1948 проголосили незалежність Бірми. У Не Він командував військами Північного ВО, в серпні 1948 р. був призначений заступником начальника Генерального Штабу. Дослужився до звання генерал-лейтенанта, неодноразово очолював військові місії до США, Великої Британії, Індонезії, Югославії та ін. У 1956 р. став повним генералом.

У 1958 р., під час затяжної політичної кризи (парламент довго не міг визначитися з кандидатурою голови уряду) У Не Він запропонував обрати «сильного, але нейтрального, політика», який би відновив у країні лад. 28. 10. 1958 його одноголосно обрали прем'єр-міністром. Він оголосив політику нейтралітету в зовнішній політиці, уклав Договір про дружбу і взаємний ненапад з КНР, вимагав припинення ядерних випробувань. Підтримував усі ініціативи СРСР в ООН. У 1960 р. він передав владу *У Ну*, але 2. 03. 1960 здійснив військовий переворот. Владу захопила Революційна Рада (РР), яка призупинила дію Конституції. У квітні 1962 р. РР оприлюднила декларацію «Бірманський шлях до соціалізму», яка була сумішшю націоналістичних, буддистських і марксистських ідей. У Не Він заснував правлячу Партію Бірманської Соціалістичної Програми (ПБСП), яку очолював до 1988 р. До того ж часу був фактичним диктатором країни. У Не Він був прибічником повної економічної автаркії й «опори на власні сили», за його правління відбулася ізоляція Бірми від зовнішнього світу. Було здійснено тотальну націоналізацію промисловості (насамперед нафтової), банківської системи (націоналізовано 14 іноземних і 10 бірманських банків), заборонено приватний сектор з торгівлею включно, створено сільськогосподарські кооперативи. Всіх іноземних підприємців було

видворено з країни, заборонено всі опозиційні партії. Йому вдалося відтіснити до гірських і лісистих районів загони радикальних Комуністичних партій Бірми «білого» й «червоного» прапорів і національні меншини, які боролися за незалежність. У 1980 р. У Не Він оголосив часткову амністію опозиційним діячам, проте про лібералізацію режиму не йшлося. 23.06.1988 у Бірмі відбулися масові студентські виступи, які придушила поліція. У Не Він пішов з посту голови ПБСП, але залишався її «сірим кардиналом». Поступово через поважний вік він відійшов від політики. Коли його родичі спробували вплинути на ситуацію в країні, в березні 2002 р. їх та У Не Віна відправили під домашній арешт. Помер у власному будинку, його поховали без офіційних церемоній.

У НУ (25. 05. 1907 – 14. 02. 1995) – бірманський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Бірманського Союзу [1948–56; 1957–58; 1960–62]. Народ. у Вакелі (Британська Бірма). У 1929 р. закінчив Рангунський ун-т, після цього був президентом Союзу Рангунського ун-ту й скарбничим патріотичної організації «Добама асійон» («Асоціація “Наша Бірма”»). Серед її вимог було запровадження шкільної освіти бірманською, розширення представництва бірманців в органах влади. Під час японської окупації Бірми У Ну був міністром закордонних справ у прояпонському уряді *Ба Мо*. У 1945–47 рр. був спікером Установчих Зборів. У 1947–58 рр. очолював засновану *Аун Саном* Антибільшовицьку Лігу Народної Свободи, яка сповідувала ідеї «бірманського соціалізму». Фактично очолював країну в 1948–62 рр. Його урядам не вдалося стабілізувати політичної (громадянська війна між урядом і загонами радикальних Комуністичних партій Бірми «білого» й «червоного» прапорів з одного боку й національними меншинами з іншого) й економічної ситуації в країні. Після військового перевороту й захоплення влади Револьюційною Радою (2. 03. 1962) У Ну був ув'язнений. У 1966 р. його випустили на волю, в 1969 р. він виїхав до Таїланду. Там він створив Об'єднаний Національний Фронт, який мав на меті повалення військової диктатури *У Не Віна*. У 1970-х рр. відійшов від політики й осів в Індії, став буддистським монахом. У 1980 р. він повернувся до Бірми, скориставшись оголошеною амністією опозиційним діячам. У 1988 р. знову був заарештований, до 1992 р. перебував під домашнім арештом. У Ну помер в Янгоні (кол. Рангун).

У ТАН СІТХ (22. 01. 1909 – 25. 11. 1974) – бірманський політичний діяч і дипломат, 3-й Генеральний Секретар ООН [1961–71]. По закінченні Рангунського ун-ту викладав у середній школі в Пандано, в якій свого часу навчався. Потім став її директором, був членом Виконкому Асоціації директорів шкіл. Брав участь у національно-визвольному русі. У 1947 р. був прес-секретарем голови уряду. Після проголошення незалежності Бірми (4. 01. 1948) був директором Служби мовлення, секретарем міністра інформації, секретарем з особливих доручень у канцелярії прем'єр-міністра *У Ну*. У 1957–61 рр. був постійним представником Бірми в ООН. Після загибелі в авіакатастрофі Генерального секретаря ООН Д. Гаммаршельда У Тан Сітх посів його місце. Був офіційно обраний у 1962 р., переобраний у 1966 р. Відіграв важливу роль у врегулюванні Карибської кризи (1962), припиненні громадянської війни в Демократичній Республіці Конго (1960–65), домігся розміщення миротворчих

сил на Кіпрі (1964) й припинення бойових дій під час Арабсько-Ізраїльської («Шестиденної») війни (1967). За його головування КНР посіла місце Китайської Республіки (Тайваню) в ООН і отримала місце в РБ ООН. Після відставки відійшов від активної діяльності. Помер від тривалої хвороби.

УАТТАРА́, Аласса́н Драма́н (народ. 1.01.1942) – івуарійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1990–93], президент [де-юре з 2010 р., де-факто – з 2011 р.] Кот-д'Івуару. Народ. у м. Дімбокро (Берег Слонової Кістки, Французька Західна Африка). Закінчив Дрексельський ун-т і Ун-т Пенсільванії (Філадельфія, шт. Пенсільванія, США). У 1984–88 рр. очолював Африканський департамент МВФ, у 1988–90 рр. – Центральний банк держав Західної Африки. У 1990 р. президент Кот-д'Івуару *Ф. Уфуе-Буаньї* призначив його керівником міжвідомчої організації зі стабілізації й розвитку економіки. 7.11.1990 А. Д. Уаттара очолив уряд, але пішов у відставку після смерті *Ф. Уфуе-Буаньї* (9.12.1993). У 1994–96 рр. був заступником директора-розпорядника МВФ. Партія «Об'єднання республіканців» запропонувала йому виставити свою кандидатуру на президентських виборах 1995 р., проте він відмовився. На виборах 1999 р. він усе ж подав заяву до Центральної виборчої комісії, проте її відхилили: мати А. Д. Уаттари була родом з Буркіна-Фасо, а за законодавством Кот-д'Івуару президентом могла бути особа, обоє батьків якої були громадянами країни за народженням. Пізніше до законодавства були внесені зміни, в першому турі президентських виборів 2010 р. він отримав підтримку 33% виборців. Попередні дані про його перемогу в другому турі спричинили масові безлади, в країні запровадили надзвичайний стан, кордони були закриті. Криза тривала до 11.04.2011, коли прибічники А. Д. Уаттари встановили контроль над більшою частиною тер. Кот-д'Івуару й столицею. Попередній президент *Л. Гбагбо* був заарештований. 21.05.2011 А. Д. Уаттара офіційно став президентом. Він ініціював програму економічного відновлення країни після тривалої громадянської війни, домігся списання національного боргу. Уряд ухвалив «План національного розвитку», який передбачав створення привабливого інвестиційного клімату (спрощення ліцензування, антикорупційне законодавство), інфраструктурні проекти (відновлення автошляхів, залізниць, мостів). У 2016 р. було демонополізовано електро- і водопостачання. Як наслідок, ВВП країни щороку зростав на 9%, Кот-д'Івуар є однією з найбільш динамічних економік Африки. А. Д. Уаттара пішов на діалог з політичними опонентами, в 2013 і 2014 рр. оголосив амністію прибічникам *Л. Гбагбо*, допустив їх до виборів 2015 р. У 2015 і 2020 рр. переобирався президентом.

УЕДДЕ́Й, Гукуні́ (народ. 1944) – чадський політичний і державний діяч, учасник громадянських воєн, президент [1979–82]. Народ. у р-ні Тібесті в родині духовного лідера народу тубу¹, мусульманин. У к. 1960-х рр. приєднався до «Фронту національного визволення Чаду» (абр. з фр. ФРОЛНА), який об'єднував мусульман півночі країни й з 1965 р. протистояв центральному уряду президента *Ф. Томбалбая*, переважно християнського за складом. Поступово

¹ Тубу – напівкочовий мусульманський народ у Центр. Сахарі (200–350 тис. осіб), перев. у Чаді, а також у Нігері й Лівії. Їхня мова належить до сахарської сім'ї ніло-сахарської макросім'ї.

перетворився на одного з лідерів ФРОЛІНА, гостро конкурував за лідерство з іншим ватажком, *Х. Хабре*. Цей розкол мав також ідеологічні підстави: Г. Уеддей був радикальним «ліваком», орієнтувався на Лівійську Джамахірію й її лідера *М. Каддафі*. Натомість *Х. Хабре* тоді став переконаним антикомуністом, виступав за територіальну цілісність Чаду й не визнавав окупації Лівією «смуги Аузу»¹. 13. 04. 1975 у Чаді відбувся державний переворот, президент *Ф. Томбалбай* загинув, а новий голова держави Ф. Маллум спробував домовитися з ФРОЛІНА. *Х. Хабре* погодився на компроміс, заснував Збройні Сили Півночі (абр. з фр. ФАН), у 1978 р. став прем'єр-міністром, що остаточно розкололо ФРОЛІНА. Але вже в грудні того ж року *Х. Хабре* відійшов від Ф. Маллума, між ФАН і урядовими військами розпочалися бої. Цим скористалася ФРОЛІНА, яка за підтримки Лівії захопила Нджамену. Новим головою держави був проголошений Г. Уеддей. Його розглядали як лівійську маріонетку, він не мав достатньої підтримки в Чаді. У січні 1981 р. він відвідав Тріполі, під час зустрічі з ним *М. Каддафі* запропонував об'єднати Чад і Лівію в «Ісламську республіку Сахель». Цю ідею засудили в Чаді й сусідніх державах. У 1982 р. Лівія вивела свої війська з Чаду, ФАН *Х. Хабре*, які підтримували Судан, США й Єгипет, розгорнули наступ на Нджамену й 7. 06. 1982 повалили режим Г. Уеддея. Він утік до Лівії, організував за її підтримки повстанський рух проти нового президента *Х. Хабре* на півночі країни, вимагав конституційної реформи й запровадження багатопартійності. У жовтні 1986 р. його заарештували лівійські вояки, але в лютому 1987 р. він утік до Алжиру. Там він мешкав до 2007 р. 17. 04. 2007 він зустрівся з президентом Чаду *І. Дебі*, політики обговорили перспективи припинення громадянської війни. У липні того ж року Г. Уеддей повернувся на батьківщину, марно пробував брати участь у політиці. Його син Сааді був міністром соціальної політики в уряді *І. Дебі*.

У́НГЕРН ФОН ШТÉРНБЕРГ, Роман Федорович (22. 01. 1885 – 15. 09. 1921) – російський військовий діяч, один з керівників «білого» руху в Забайкаллі й Монголії. Походив з давнього дворянського (графського й баронського) роду остзейських німців, відомого з XIII ст. У 1887 р. родина переїхала до Ревеля (Російська імперія, суч. Таллінн, Естонія), де він навчався в Миколаївській гімназії. Далі вступив до Морського кадетського корпусу в Санкт-Петербурзі. Під час Російсько-японської війни (1904–05) записався добровольцем до 91-го Двінського піхотного полку, проте участі в боях не брав. У 1906 р. вступив до Павловського військового училища, по закінченні якого був записаний до Аргунського полку Забайкальського козачого війська. У 1910 р. через конфлікт з офіцером перевівся до Амурського козачого полку. У 1912 р. отримав звання сотника, але вже наступного року подав у відставку й відбув до Кобдо в Зах. Монголії для участі в антикитайській визвольній боротьбі монголів. Під час Першої світової війни служив у 34-му Донському полку, воював у Галичині, мав 5 поранень і 5 бойових орденів (серед них – Орден Св. Георгія). Був переведений до Нерчинського полку, з якого його вигнали за

¹ «Смуга Аузу» – прикордонна смуга на півн. Чаду на кордоні з Лівією шириною бл. 100 км. Традиційно була предметом територіальних суперечок. У 1973 р. Лівія анексувала її, проте рішенням Міжнародного суду ООН від 1994 р. «смуга Аузу» була повернута Чаду.

порушення дисципліни (бійка з офіцером). У 1917 р. відбув на Кавказький фронт, в Ірані він формував загони «добровольців» з місцевих асирійців.

Під час громадянської війни в Росії Р. Ф. Унгерн фон Штернберг воював проти більшовиків у Забайкаллі разом з отаманом Г. М. Семеновим. 1. 09. 1918 він організував Окрему кінну туземну бригаду, яка через Туземний кінний корпус трансформувалася на Азійську кінну дивізію. В її складі воювали представники народів російського Сибіру й Далекого Сходу, а також монголи, корейці, японці. Тоді ж сформувалася політично-філософська концепція Р. Ф. Унгерн фон Штернберга, головною ідеєю якої було «Світло зі Сходу». Світова війна й революції свідчили про виродження зах. цивілізації, тож врятувати світ могло лише відновлення сх. імперій. Ядром «Світла зі Сходу» мала стати нова Середина Імперія з центром у Монголії. До неї мали увійти також Тибет, Сіньцзян, Внутрішня Монголія й Маньчжурія. Після цього мав відбутися «хрестовий похід проти Заходу» й встановлення світового панування «жовтої раси». Він був ідейним монархістом (метою участі в громадянській війні вбачав не Установчі Збори, а відновлення монархії в Росії), фаталістом і містиком. Р. Ф. Унгерн фон Штернберг перейшов у буддизм, але не порвав остаточно з християнством. Він навіть одружився з принцесою Цзи з династії Цин¹, яка стала Оленою Павлівною Унгерн фон Штернберг. У серпні 1920 р. Азійська кінна дивізія вирушила до Монголії, до якої увійшла 1. 10. 1920. Після тривалої облоги й блискучої операції (штурмувальники втричі поступались у живій силі китайським оборонцям міста) війська Р. Ф. Унгерн фон Штернберга 3–4. 02. 1921 взяли Ургу (суч. Улан-Батор). Монголи зустріли його як визволителя. За кілька тижнів усі китайські війська були витіснені з Монголії, 22. 02. 1921 відбулася урочиста церемонія повернення *Богдо-гегена VIII* на престол. Р. Ф. Унгерн фон Штернберг отримав титул хана, який до цього носили лише представники «золотого роду» Чингизидів. Він прямо не втручався у внутрішні справи Монголії, проте за його ініціативи в Урзі відкрилися Національний банк, військова школа, кілька шпиталів, було відновлено економічне життя. Водночас встановлено факт загибелі 38 євреїв з 864, які мешкали в Урзі (Р. Ф. Унгерн фон Штернбергу закидали неприхований антисемітизм). Його війська фактично забезпечували оборону столиці.

Навесні 1921 р. поразка «білого» руху в Забайкаллі стала очевидною, в Монголії активізувалися орієнтовані на більшовиків загони Монгольської Народної Партії (МНП), та й Азійська кінна дивізія за місяці стояння в Монголії втрачала дисципліну й боєздатність. 21. 05. 1921 Р. Ф. Унгерн фон Штернберг наказав готуватися до Північного походу на тер. Радянської Росії. Як тільки його війська залишили Ургу, її зайняли загони МНП за підтримки радянських більшовиків. Азійська кінна дивізія з боями рухалась у напрямку російського Забайкалля, але 20. 08. 1921 Р. Ф. Унгерн фон Штернберга заарештували бійці його ж монгольського дивізіону й видали більшовикам. 26. 08. 1921 з Москви надійшов наказ про його страту, проте в літньому театрі Новомиколаївська (суч. Новосибірськ) влаштували показовий судовий процес. Р. Ф. Унгерн фон

¹ Див. прим. на с. 398.

Штернберга звинуватили в боротьбі проти радянської влади, зв'язках з Японією, розправах над мирним населенням і за вироком суду розстріляли.

Р. Ф. Унгерн фон Штернберг став міфологізованою фігурою, «Богом війни». У Монголії він шанується як визволитель від китайської окупації. Проте він же відкрив шлях до влади пробільшовицьким силам.

УФУЕ-БУАНЬІ, Фелікс (спр. ім'я: Діа Уфуе; 18. 10. 1905 – 7. 12. 1993) – французький та івуарійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Берегу Слонової Кістки [1960], президент Берегу Слонової Кістки (з 1986 р. – Кот-д'Івуару) [1960–93]. Народ. в Ямусукро (Берег Слонової Кістки, Французька Західна Африка, ФЗА) в родині вождя народності бауле¹. Успадкував цей титул у 1940 р. У 1918 р. відбув до Яунде (Камерун), вивчав медицину, мав 15-річну медичну практику. У 1944 р. заснував Селянський Африканський Синдикат, який у 1946 р. трансформувався на Демократичну Партію Кот-д'Івуару. У 1945 р. Ф. Уфуе-Буаньї був обраний депутатом Національних Зборів Франції від Берегу Слонової Кістки. У Парижі приєднався до пов'язаного з комуністичним рухом Республіканського Союзу Опору. У 1946 р. створив Африканське Демократичне Об'єднання, відділення якого діяли в усіх колоніях ФЗА. Як очільник партії вивів її з-під впливу комуністів. Обирався до Національних Зборів Франції в 1951 і 1956 рр. У 1956 р. був також обраний мером Абіджана, одночасно обіймав пости в французькому уряді, співпрацював з президентом Франції Ш. де Голлем. Просував його ідею автономії в складі Французького Союзу в усі колонії ФЗА. Після проголошення незалежності Берегу Слонової Кістки (7. 08. 1960) Ф. Уфуе-Буаньї став його прем'єр-міністром, а згодом – президентом. Був прибічником вільного підприємництва й залучення іноземних інвестицій. Зберігав особливі відносини з Францією. Французькі радники й чиновники працювали у багатьох відомствах та установах країни. Водночас вважав, що СРСР своєю політикою згубно впливав на незалежні держави Африки, тому до 1967 р. не встановлював з ним дипломатичних відносин. У 1969 р. Ф. Уфуе-Буаньї звинуватив Москву в організації студентських виступів в ун-ті Ямусукро у 1968 р. і знову розірвав з ним відносини. Поновлені вони були лише в 1986 р. Ф. Уфуе-Буаньї був відомий також своїми миротворчими ініціативами в Африці, в 1989 р. ЮНЕСКО заснувала премію його імені.

Ф. Уфуе-Буаньї попередив 4 спроби державних переворотів, переобирався 6 разів, на час смерті був президентом з найбільшим в Африці терміном перебування при владі. На його честь названо центральний футбольний стадіон, на якому виступає національна збірна Кот-д'Івуару.

¹ Бауле – народ групи ква нігеро-кордофанської сім'ї в Зах. Африці. Один з найбільших етносів Кот-д'Івуару (бл. 2,5 млн. осіб).

Ф (Фадлалла – Фукуда)

ФАДЛАЛЛА, Мухаммад Хусейн (16. 11. 1935 – 4. 07. 2010) – ліванський релігійний (марджа'ат-таклід¹) і політичний діяч, засновник руху «Хезболла» («Партія Аллаха»). Народ. в Ен-Наджафі (Ірак) у родині ліванських емігрантів-шиїтів. У 1952 р. повернувся до Лівану. Під час громадянської війни (1975–90) займався благодійністю: заснував і утримував дитячі будинки, навчальні заклади для інвалідів (сліпих і глухих), медичні центри тощо. У 1982 р., на хвилі антиамериканських і антиізраїльських настроїв після операції «Мир для Галілеї», за підтримки іранського Корпусу Стражів Ісламської Революції заснував «Хезболлу». Вона швидко зайняла місце витісненої до Тунісу Організації Визволення Палестини. Після замаху в 1985 р. М. Х. Фадлала залишив керівні пости в «Хезболлі», але залишався духовним лідером ліванських шиїтів. Він підтримував Ісламську революцію в Ірані, проте не поділяв ідеї концентрації всієї влади в руках аятоли² *Р. Хомейні*. Під кінець життя він більш жорстко критикував політику Ісламської Республіки Іран, наполягав на пошуку діалогу з колективним Заходом навіть, як писав *Time*³, порвав з «Хезболлою». Помер у Бейруті.

ФАМ Ван Донг (1. 03. 1906 – 29. 04. 2000) – в'єтнамський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) [1955–76], Голова Ради міністрів Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ) [1976–87]. Народ. у пров. Куангнам (Аннам⁴, Французький Індокитай) у селянській родині. Навчався в Ханойському коледжі, вивчив французьку. У 1925 р. вступив до «Гов-ва революційної молоді В'єтнаму». У 1929 р. був заарештований за політичну діяльність і засуджений до 10 років позбавлення волі. У в'язниці вступив до Комуністичної Партії В'єтнаму (КПВ). У 1936 р. вийшов на волю в рамках амністії політв'язням, оголошеної французьким урядом Народного Фронту. Виїхав до Китаю, став одним з лідерів «Ліги боротьби за незалежність В'єтнаму» («В'єтмінь»). У 1941–45 рр. брав участь у створенні революційних баз у Півн. В'єтнамі. Після «серпневої революції» й проголошення незалежності В'єтнаму (2. 09. 1945) Фам Ван Донг увійшов до Тимчасового уряду ДРВ, у 1949–55 рр. був заступником прем'єр-міністра *Хо Ши Міна*. Одночасно з серпня 1954 р. був міністром закордонних справ, до цього очолював в'єтнамську делегацію на переговорах у Женеві, яка завершилася підписанням Угод по Індокитаю (липень 1954 р.) й поділом В'єтнаму по 17-й паралелі. У вересні 1955 р. Фам Ван Донг став прем'єр-міністром Півн. В'єтнаму (ДРВ), одночасно з 1961 р. був міністром закордонних справ. Підтримував здійснення соціалістичних перетворень за радянським зразком і

¹ Марджа'ат-таклід (араб. «взірець для наслідування») – вище духовне звання в шиїтському ісламі, його носій є головним авторитетом у питаннях шаріату й богослов'я, має силу виносити правові рішення (іджтихад), обов'язкові для всієї шиїтської общини.

² Див. прим. на с. 86.

³ Див. прим. на с. 45.

⁴ Див. прим. на с. 92.

об'єднання всього В'єтнаму під владою китайських комуністів. Після завершення В'єтнамської війни (1955–75) й проголошення об'єднаної СРВ (2. 07. 1976) Фам Вам Донг очолив її уряд. Того ж року став членом Політбюро ЦК КПВ. Слепе копіювання радянського досвіду будівництва соціалізму вкупі з руйнівними наслідками війни, вторгнення до Камбоджі й подальшої її окупації та війни з КНР (1979) спричинили гостру соціально-економічну кризу. У грудні 1986 р. в'єтнамське керівництво оголосило про початок політики реформ за китайським зразком («Дом мой» – «політика оновлення»). Вона передбачала запровадження ринкових механізмів в економіці при збереженні монополії КПВ на владу. 18. 06. 1987 Фам Вам Донг залишив пост голови уряду в рамках курсу на оновлення влади, залишаючись радником ЦК КПВ. Багато публікувався у в'єтнамських ЗМІ. Помер у лікарні.

ФАН-БОЙ-ТЯУ (26. 12. 1867 – 29. 10. 1940) – в'єтнамський письменник, громадський і політичний діяч, учасник національно-визвольного руху. Син шкільного вчителя, з дитинства цікавився літературою. У к. XIX ст. приєднався до антифранцузького руху, створив першу в Французькому Індокитаї політичну організацію – «Тов-во оновлення В'єтнаму» (1904). Був причіником звільнення Індокитаю збройним шляхом, не відкидав тактики індивідуального терору проти представників колоніальної адміністрації. Попервах був монархістом, проте згодом його політичні погляди стали більш демократичними. Виїхав до Китаю, там у лютому 1912 р. під впливом *Сунь Ятсена* та його Національної Партії (Гоміндану) створив у середовищі в'єтнамських емігрантів «Тов-во визволення В'єтнаму». У 1914–17 рр. перебував під арештом у китайській в'язниці, там він познайомився з соціалістичними ідеями. У 1925 р. знову був заарештований, французька влада звинуватила його в державній зраді й засудила до довічної каторги. Під тиском громадськості його звільнили й відправили під домашній арешт у м. Хюе. Там він жив до смерті. Фан-Бой-Тяу написав кілька літературних творів, серед яких найбільш відомими є «Лист з-за моря, написаний кров'ю» й «Щиросердна історія Чуанг Куанга».

ФАРУК (11. 02. 1920 – 18. 03. 1965) – король Єгипту [1937–52] й Судану [1951–52], син *Фуада I*. Народ. у Каїрі, початкову освіту здобув у королівському палаці. Навчався в Королівській військовій ак. (Велика Британія). Посів престол після смерті батька (28. 04. 1936), проте офіційно коронувався 29. 07. 1937. Був причіником повного суверенітету Єгипту й скасування режиму британського протекторату¹. Домігся підписання 22. 08. 1936 нового Британсько-египетського «союзного» договору. Британські війська виводились з Єгипту, обмежені контингенти залишались у зоні Суецького каналу, в Каїрі й Александрії. Замість Верховного Комісара Лондон відтоді в Каїрі представляв посол. В єгипетській армії залишались англійські військові радники. Йшлося про спільну оборону на випадок війни або її загрози. Договір 1936 р. обмежував суверенітет Єгипту й давав можливість Великій Британії, як і раніше, втручатись у його внутрішні й зовнішні справи. Проте він був більш значною, порівняно з Декларацією 1922 р., поступкою британців, важливим етапом на шляху до саправжнього суверенітету

¹ Див. прим. на с. 9.

країни. У 1937 р. Єгипет був прийнятий до Ліги Націй і скасував режим капітуляцій¹. Під час Другої світової війни посилилася британська військова присутність, територія Єгипту була ареною бойових дій проти німецько-італійських військ у 1940–42 рр. Сам Фарук мав приязні стосунки з італійською королівською родиною, намагався встановити тісні взаємини з Третім Рейхом. Попри тиск з боку Лондона Єгипет оголосив війну Німеччині лише 26. 02. 1945. У березні 1945 р. Єгипет став співзасновником ЛАД, її шт.-кв. розмістилась у Каїрі. У травні – червні 1945 р. єгипетська делегація брала участь у конференції в Сан-Франциско і підписала Статут ООН. Фарук прагнув встановити контроль над Суецьким каналом і позбутися британської присутності. Проте поразка арабської коаліції в Арабсько-ізраїльській війні 1948–49 рр., постійні непорозуміння короля з найбільш впливовою партією «Вафд», корупційні скандали з королівською родиною й урядовцями підривали його авторитет. Обурював єгиптян і його спосіб життя: після розлучення Фарук витрачав великі кошти на жінок, азартні ігри й предмети розкоші. У ніч 22–23. 07. 1952 організація «Вільні офіцери» здійснила в Каїрі державний переворот. Монархія була повалена, влада перейшла до Ради Револьюційного Командування, яку очолив *М. Нагіб*. Він став першим тимчасовим президентом і прем'єр-міністром Єгипту. Фарук виїхав спочатку до Монако й навіть прийняв підданство князівства, проте до смерті жив у Римі.

ФАХД ібн Абдэль Азіз Аль-Сауд (1920 – 1. 08. 2005) – король Саудівської Аравії [1982–2005] з дин. Саудитів², старший син *Абдель Азіза ібн Сауда*. Отримав релігійну й світську освіту. У 1953 р. король *Сауд ібн Абдель Азіз Аль-Сауд* призначив його керівником новоствореного міністерства освіти. У 1962–67 рр. був міністром внутрішніх справ, потім – першим заступником прем'єр-міністра за правління *Фейсала ібн Абдель Азіза Аль-Сауда*. У березні 1975 р. Фахда оголосили спадковим принцом, через слабе здоров'я короля *Халіда ібн Абдель Азіза Аль-Сауда* він фактично керував країною. У червні 1982 р. він зійшов на престол, одразу ж залучив до управління королівством молодих освічених членів королівської родини. Він значно розширив повноваження міністрів та органів місцевої влади, створив Консультативну раду при королі й 13 регіональних рад, закликав вище мусульманське духовенство переглянути трактування норм шаріату відповідно до тогочасних умов і реалій, обмежив вплив ісламських фундаменталістських організацій. Водночас Фахд зберіг у країні смертну кару, посилив переслідування опозиції, обмежував громадянські права й свободи громадян. 27. 10. 1986 він відмовився від титулу «Його Величність» і прийняв титул «Служитель двох святинь». Фахд дотримувався поміркованої прозахідної зовнішньої політики, критикував керівництво Ісламської Республіки Іран і розірвав з нею дипломатичні відносини (1988). Після окупації Іраком Кувейту (2. 08. 1990) і під час Першої війни в

¹ Капітуляційний режим – система пільг та преференцій, які отримували піддані Великих держав в Османській імперії за умовами нерівноправних договорів, які Порта змушена була укладати з ними починаючи з сер. XVIII ст. Єгипет був останньої частиною кол. Імперії Османа, де діяв капітуляційний режим.

² Див. прим. на с. 28.

Перській затоці (січень – лютий 1991 р.) надав тер. Саудівській Аравії для розміщення Міжнародної коаліції й навіть санкціонував участь у ній саудівських військ. Це спричинило критику з боку радикальних ісламістів і посилення серед них антизахідних настроїв. У 1992 р. був ухвалений «Основний низам правління Саудівської Аравії» – фактична конституція держави. У 1995 р. Фахд змінив практику престолонаслідування, за якою король отримав право призначати наступника й зміщати його. Після важкого інсульту 29.11.1995 передав фактичну владу своєму братові, спадковому принцу *Абдаллі ібн Абдель Азізу Аль-Сауду*, який після смерті Фахда зійшов на престол.

ФЕЙСАЛ ібн Абдэль Азіз Аль-Сауд (1906 – 24. 03. 1975) – король Саудівської Аравії з дин. Саудитів¹ [1964–75], син *Абдель Азіза ібн Сауда*. Відіграв важливу роль у консолідації влади на Аравійському пів-ві в руках батька. У 1925 р. війська під його командуванням встановили контроль над Хіджазом² і витіснили звідти головних конкурентів Саудитів – Хашимітів³. Після утворення королівства Саудівська Аравія (23. 09. 1932) був міністром закордонних справ (1931–54) і прем'єр міністром (1962–64). Здійснив чимало закордонних візитів, представляв країну в ООН. У 1964 р. усунув свого брата *Сауда ібн Абдель Азіза Аль-Сауда* й посів трон. Фейсал був переконаним послідовником ваххабізму⁴, вимагав неухильного дотримання норм шаріату в політиці й побуті. Водночас він провів низку важливих реформ: скасував рабство, розробив Кодекс про працю, створив сучасну систему соціального забезпечення. За його правління економіка країни помітно зміцнилася. Він протидіяв поширенню в регіоні комуністичних ідей і рухів, підтримав роялістів у громадянській війні в Ємені (1962–67). Фейсал не був прозахідним монархом. Під час чергової Арабсько-ізраїльської війни («Війна Судного Дня») 17. 10. 1973 Саудівська Аравія несподівано зняла свою нафту зі світових ринків. Це спровокувало підняття цін на неї вчетверо й світову енергетичну кризу. Фейсала ібн Абдель Азіз Аль-Сауда застрелив його племінник, принц Фейсал, під час прийому громадян. Цей інцидент потрапив на пряме ТБ. Убивця пояснив це помстою за вбивство правоохоронцями під час мітингу свого брата.

ФЕЙСАЛ I ібн Хусейн (20. 05. 1883 – 8. 09. 1933) – король Сирії [1921] та Іраку [1921–33] з дин. Хашимітів⁵. Народ. в Ет-Таїфі (Хіджаз⁶, суч. Саудівська Аравія). Був третім сином Шерифа Мекки⁷ *Хусейна ібн Алі Аль-Хашимі*. У 1908–12 рр. був депутатом меджлісу Османської імперії. У 1916 р. за наказом батька очолив антиосманське повстання в Хіджазі (Велике арабське повстання, «Повстання в пустелі»). Спільно з британським ученим і розвідником *Т. Е. Лоуренсом (Аравійським)* відіграв у ньому вирішальну роль. Разом з британцем Фейсал очолював Північну армію арабів (бл. 7 тис. бійців), ще дві

¹ Див. прим. на с. 28.

² Див. прим. на с. 32.

³ Див. прим. на с. 29.

⁴ Див. прим. на с. 32.

⁵ Див. прим. на с. 29.

⁶ Див. прим. на с. 32.

⁷ Див. прим. на с. 29.

(Південну, бл. 5 тис. і Східну, бл. 4 тис.) очолювали його брати Алі й *Абдалла I ібн Хусейн*. Війська Фейсала 24. 01. 1917 відбили в османів Ель-Вахдж, 11. 02. 1917 – Ель-Мувейліх, а 19. 08. 1917 – стратегічно важливий порт Аккабу. 30. 09. 1918 повстанці взяли Дамаск, за наполяганням *Т. Е. Лоуренса* першим до міста увійшов саме Фейсал (це мало символічно означати, що саме араби, а не британці, взяли це важливе місто). Був учасником Паризької мирної конференції (1919–20), відстоював ідею створення незалежної арабської держави. У березні 1920 р. Фейсала проголосили королем Великої Сирії (разом з Ліваном), яка була передана під французький мандат. Утім, за кілька місяців французи відсторонили його від влади. Тоді в серпні 1921 р. Фейсал (як вважається, за сприяння *Т. Е. Лоуренса*) став королем Іраку, який перебував під британським мандатом. Невдовзі підписав з Великою Британією Союзний договір, за яким британський Верховний Комісар мав значні повноваження. Так, король мав консультиватися з ним з усіх питань внутрішньої й зовнішньої політики. В Іраку розміщувалися британські війська. Пізніше Фейсал уклав ще декілька договорів з Великою Британією: в 1926, 1927, 1930 рр. Проблемою Іраку була відсутність виразної етноконфесійної більшості (араби-суніти, араби-шиїти, курди¹), тож Фейсал мав спиратися на британську присутність задля зміцнення своєї влади. У 1924 р. була оприлюднена конституція Іраку, яка закріпила значні повноваження короля: міг накладати вето на всі прийняті меджлисом закони, зміщувати міністрів, розпускати меджлис тощо. У 1932 р. Ірак став членом Ліги Націй.

Фейсал I помер у Берні від серцевого нападу. Владу успадкував його син *Газі I ібн Фейсал*.

ФЕЙСАЛ II бен Газі (2. 05. 1935 – 14. 05. 1958) – король Іраку [1939–58] з дин. Хашимітів², син *Газі I ібн Фейсала*. Народ. у Багдаді. Батько загинув, коли Фейсалу було лише 6 років, тож до настання повноліття державою правив регент Абдулла Іллах, двоюрідний брат *Газі I*. Утім, навіть після офіційного вступу на престол у травні 1953 р. безвольний і слабкий Фейсал II не мав реальної влади. Регент і надалі мав значний вплив на політику, як і прем'єр-міністр *Н. Ас-Саїд*. У 1954 р. голова уряду розпустив парламент, закрити усі неофіційні газети й заарештував лідерів опозиційних партій. За Фейсала II значно посилювалися позиції лівих сил (передусім «Партії арабського соціалістичного відродження», ПАСВ, або «Баас» – араб. «відродження»), тому Ірак здійснював прозахідну зовнішню політику: в 1954 р. підписав військову угоду з США, наступного року розірвав дипломатичні відносини з СРСР, уклав угоду з Туреччиною про спільну боротьбу проти «лівих» сил. У к. 1955 р. Ірак приєднався до СЕНТО. У відповідь опозиційні сили в 1957 р. об'єдналися у Фронт Національної Єдності, вимагали відставки уряду *Н. Ас-Саїда*, виходу країни з СЕНТО, дотримання політики нейтралітету в зовнішній політиці. Натомість 3. 02. 1958 Фейсал II оголосив про створення Федерації Іраку та Йорданії й очолив її. 14. 07. 1958 в Іраку відбувся військовий переворот, який здійснили офіцери іракської армії на чолі з бригадним генералом *А. К. Касемом*.

¹ Див. прим. на с. 40.

² Див. прим. на с. 29.

Фейсал II і його родина, колишній регент Абдулла Іллах і прем'єр-міністр *Н. Ас-Саїд* були вбиті. Ірак було проголошено республікою.

ФЕ́РВУРД, Хендрік Френс (8. 01. 1901 – 6. 09. 1966) – південноафриканський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр ПАС [1958–61] і ПАР [1961–66], один з «архітекторів» апартеїду. Народ. в Амстердамі в ревній протестантській родині (Нідерландська реформаторська церква). У 1903 р. на знак солідарності з африканерами¹ після Британсько-бурської війни (1899–1902) родина переїхала до Півд. Африки. Початкову освіту здобув у лютеранській школі Вінберга (передмістя Кейптауна). У 1912 р. родина перебралася до Булавайо (Півд. Родезія, суч. Зімбабве), де батько був проповідником, там закінчив середню школу. У 1917 р. батька призначили священником у Бренфордї, тож переїхав до ПАС, вступив до Стелленбоського ун-ту, де вивчав богослов'я. Студентом був активним громадським діячем, виявив блискучі здібності оратора. У 1921 р. закінчив навчання з відзнакою, за 3 роки захистив дисертацію, далі навчався в Європі – Оксфордї, Гамбурзі, Берліні й Лейпцигу. Написав декілька наукових робіт з соціальної психології, одружився, мешкав у Великій Британії й США. Тоді не виявляв расистських поглядів. У 1928 р. Х. Фервурд повернувся до ПАС, працював на кафедрі прикладної психології Стелленбоського ун-ту, в 1934 р. став професором соціології й соціальної роботи. Тоді він проникся ідеями африканерської винятковості, став затятим прибічником расової сегрегації й противником британського панування, підтримував ідею повної незалежності ПАС. Він вступив до лав Національної Партії (НП), після її розколу (1934) перейшов до «Очищеної НП» *Д. Ф. Малана*, а в 1939 р. – до «Відновленої НП». Водночас був активістом африканерського тов.-ва «Брудербонд»² і редактором газети «Трансвааль» – головного рупору африканерського націоналізму. У 1936 р. разом з іншими професорами Стелленбоського ун-ту підписав петицію про заборону на міграцію євреїв до ПАС, неодноразово схвально висловлювався про політику Третього Рейху.

У 1948 р. НП перемогла на парламентських виборах, прем'єр-міністром став *Д. Ф. Малан*, а Х. Фервурд очолив Сенат. У 1950 р. його призначили міністром у справах корінних народів, тоді ЗМІ й назвали його «архітектором апартеїду». Саме за його ініціативи того ж року був ухвалений «Закон про реєстрацію населення», за яким створювалося Бюро расової класифікації. Усі мешканці ПАС мали реєструватись у ньому за трьома (згодом чотирьма) расами: «білі», «чорні» (банту³), «кольорові» (згодом поділені на індійців і метисів). Цей закон заклав підвалини апартеїду. Далі були ухвалені розроблені ним «Закон про перепустки» (1952), «Закон про роздільні послуги» (1953), «Закон про освіту банту» (1953). Водночас Х. Фервурд зміцнював владу племінних вождів, а сам апартеїд визначав як «політику добросусідства». Він зберіг свій пост в уряді *Й. Стрейдома*, а після його смерті (24. 08. 1958) став прем'єр-міністром. Х. Фервурд був першим головою ПАС, який народився не в Півд. Африці. Під час прем'єрства він далі вибудовував законодавчу базу системи апартеїду: «Акт

¹ Див. прим. на с. 112.

² Див. прим. на с. 279.

³ Див. прим. на с. 211.

про сприяння самоврядуванню бантустанів¹» (1959 р.; усе корінне населення поділялося на 8 етнічних груп, їх розселивали по «гомлендах»), «Закон про інвестиційні корпорації бантустанів» (1959), «Закон про розширення університетської освіти» (1959 р.; створювалися роздільні заклади вищої освіти для різних расових груп), «Закон про резервації для кольорових» (1961), «Закон про райони для кольорових» (1961) тощо. Уряд Х. Фервурда жорстко придушував акції протесту проти запровадження расової сегрегації. Найбільш кричущим прикладом цього став розстріл демонстрантів у Шарпівілі (21. 03. 1960), тоді 69 осіб загинуло й 180 отримали поранення. Багато активістів Африканського Національного Конгресу й інших опозиційних організацій емігрували, решта (як то *Н. Мандела*) були заперторені за ґрати. Утім, така політика Х. Фервурда була ефективною: з сер. 1960-х по сер. 1970-х рр. великих протестів корінного населення майже не було.

Окрім звання «архітектор апартеїду» Х. Фервурд міг би претендувати на титул «батька незалежності» ПАС. 5. 10. 1960 уряд провів референдум серед «білого» населення домініону, на якому 52% висловилися за незалежність і створення республіки. 31. 05. 1961 була проголошена Південноафриканська Республіка. Це був час економічного піднесення держави, її ВВП щороку зростав на 7,5%, ПАР була єдиною державою Африки, яка належала до розвинутих країн. Водночас через політику апартеїду її виключили з Британської Співдружності, вона перебувала поза Олімпійським рухом, ООН накладла на неї санкції. Попри це, уряд Х. Фервурда далі здійснював політику расової сегрегації.

Х. Фервурд переніс кілька замахів на своє життя. Так, 9. 04. 1960 під час відкриття експозиції до 50-річчя утворення ПАС у Вітватерсранді фермер з Наталя Д. Пратт двічі вистрілив у прем'єр-міністра. 6. 09. 1966 у приміщенні парламенту південноафриканець португальсько-мозамбіцького походження Д. Цефендас завдав Х. Фервурду 4 ножові поранення, від яких той помер. На його похованні на Алеї Героїв у Преторії були присутні бл. 250 тис. осіб. На його честь були названі населені пункти (м. Фервурдбург), автомагістралі, аеропорт у Форт-Елізабет, дамбу в Фрі-Стейт та ін. Після демонтажу системи апартеїду, що природно, більшість об'єктів були перейменовані. У суч. ПАР більшість негативно ставиться до Х. Фервурда, хоча для багатьох африканерів його урядування – «золотий вік» в історії ПАС/ПАР. У 2004 р. він посів 19 місце в переліку «100 великих південноафриканців».

ФОМВІХАН, Кейсбн (при народж.: Нгуєн Кай Шонг; 13. 12. 1920 – 21. 11. 1992) – лаоський політичний і державний діяч, Голова Ради міністрів Лаоської Народно-Демократичної Республіки (ЛНДР) [1975–91], президент Лаосу [1991–92]. Народ. у родині в'єтнамця й лаоски. Навчався в ліцеї й ун-ті в Ханой (В'єтнам, Французький Індокитай). З 1942 р. був учасником національно-визвольного руху, вступив до Комуністичної Партії Індокитаю *Хо Ши Міна*. У 1947 р. очолив антифранцузький опір у півн.-сх. Лаосі, об'єднав розрізнені повстанські загони в Народно-Визвольну Армію Лаосу (НВАЛ). У 1950 р. став міністром оборони в самопроголошеному Уряді Опору, який протистояв уряду

¹ Див. прим. на с. 115.

короля *Сисаванга Вонга*. У березні 1955 р. очолив Народно-Революційну Партію Лаосу (НРПЛ), став головнокомандувачем НВАЛ, одним з керівників блоку лівих сил «Патет Лао» («Лаоська держава»). У 1972 р. К. Фомвіхан висунув ідею переходу до комунізму, минаючи соціалізм. Після захоплення комуністами влади у В'єт'янні й відсторонення від влади *Саванга Ватхани* К. Фомвіхан 8. 12. 1975 очолив уряд новопроголошеної ЛНДР. Одночасно він був генеральним секретарем ЦК НРПЛ. Він оголосив курс на форсоване будівництво соціалізму, включно з уже звичними для подібних режимів індустріалізацією й колективізацією сільського господарства. У зовнішній політиці було оголошено нейтралітет. Соціалістичні експерименти мали згубні наслідки для економіки ЛНДР, тому в 1986 р., услід за В'єтнамом і Китаєм, К. Фомвіхан оголосив про перехід до «нового економічного механізму» («Чин Таакан Май»). Це передбачало здійснення приватизації й реструктуризації державного сектору економіки, заохочення іноземних інвестицій і поступовий перехід до ринкової економіки при збереженні однопартійної політичної системи. У 1988 р. були ухвалені «Акт про заохочення іноземних інвестицій» і «Закон про іноземні інвестиції». У 1990 р. у Лаосі почалося створення «вільних економічних зон». Тоді ж з герба держави прибрали радянські серп і молот.

К. Фомвіхан похований у спеціально побудованому музеї у В'єт'янні.

ФРАНЖЬЄ, Сулейман Кабалан (15. 07. 1910 – 23. 06. 1992) – ліванський політичний і державний діяч, президент [1970–76], учасник громадянської війни (1975–90). Народ. у Згарті (пobl. Тріполі) в давній впливовій маронітській¹ родині. Його батько (як і дід) був намісником р-ну Едхен і депутатом парламенту, а брат Хамід – міністром закордонних справ в уряді підмандатного Лівану. Навчався в престижній школі в Антурі (пobl. Бейрута), в ун-тах Тріполі й Бейрута. Далі займався торговельним бізнесом. У 1957 р. його звинуватили в розстрілі 20 представників іншого впливово клану – Дуайхіс у церкві в Згарті. С. Франжье переховувався від правоохоронців у Латакії (Сирія), там познайомився з *Х. Аль-Асадом* і його братом Рифатом. У 1958 р. був амністований і повернувся до Лівану. У 1960 р. вперше став депутатом парламенту (обирався в 1964 і 1968 рр.), того ж року очолив клан Франжье. Був міністром пошти й телеграфу (1960–61), сільського господарства (1961), внутрішніх справ (1968), юстиції (1968–69), економіки (1968–70). 23. 09. 1970 парламент Лівану обрав його президентом. Його кандидатуру підтримали всі політичні й етноконфесійні групи ліванського політикуму. У квітні 1975 р. у Лівані розпочалася громадянська війна, С. Франжье спробував примирити християнську й мусульманську общини. 14. 02. 1976 він опублікував свої пропозиції щодо реформування системи «політичної конфесійності» Лівану: встановити паритет депутатських мандатів (за «Національним пактом» 1943 р. співвідношення християн і мусульман у парламенті було 6:5), сторони конфлікту мали сісти за стіл переговорів. Коли ці пропозиції відкинули, президент запросив до Лівану сирійські війська. Це спричинило ескалацію громадянської війни. 22. 09. 1976 сплив президентський термін С. Франжье. Він підтримав

¹ Див. прим. на с. 75.

Армію Визволення Згарті – загони регіональної оборони на чолі з його сином Тоні, увійшов до складу християнської коаліції – Ліванського Фронту. Проте інші члени коаліції не поділяли просирійської орієнтації С. Франжье, тож він вийшов з неї у 1978 р. Ідейне протистояння між ним і «Ліванською фалангою» («Катаїб») переросло в збройні сутички: С. Франжье звинувачували в причетності до вбивства сотень бійців «християнської міліції». Він був співзасновником Фронту Національного Порятунку, який орієнтувався на Сирію й перебував в опозиції до президента *А. Жмайєля*, пов'язаного з «Катаїб». Помер у лікарні Американського Ун-ту у Бейруті від гострої пневмонії.

ФРЕЙРЕ, Жілберту ді Мелу (15. 03. 1900 – 18. 07. 1987) – бразильський соціолог, антрополог, історик, розробник концепції лузотропікалізму – офіційної ідеології Португальської колоніальної імперії в ХХ ст. Закінчив Бейлорський ун-т, також навчався в Колумбійському ун-ті (обидва – США). Працював у державній школі в Пернамбуку й Ун-ті Ріо-де-Жанейро. Вважається піонером соціологічних досліджень у Бразилії, заснував декілька соціологічних ф-тів у бразильських ун-тах. Ж. Фрейре вивчав формування бразильського суспільства й вплив на цей процес інституту рабства. У багатьох працях (найбільш відома «Будинок господаря й хижа раба») він обґрунтовував ідеї расової демократії в Бразилії, а також доктрину лузотропікалізму. У 1949 р. Ж. Фрейре представляв Бразилію в ГА ООН. На його честь названо міжнародний аеропорт у Ресіфі.

Розроблена Ж. Фрейре доктрина лузотропікалізму (від лат. «*Lusitania*» – середньовічна назва Португалії і порт. «*tropico*») стала частиною офіційної ідеології режиму «Нової держави» А. Салазара в Португалії й лягла в основу ідеологічної концепції португальського колоніалізму. Згідно Ж. Фрейре, португальці – найкращі колонізатори серед усіх європейських народів. Завдячуючи більш спекотному, порівняно з рештою Європи, клімату Португалії, а також проживанню на її теренах у різні періоди історії римлян, вестготів і маврів, португальці, мовляв, більш гуманні, дружні й краще адаптуються до несприятливого клімату й іншої культури. Португальці – «найбільш пластичний елемент, найбільш пристосований до життя в тропіках» – писав учений. Окрім того, станом на першу пол. ХХ ст. Португалія зберігала свою присутність у колоніях довше, ніж будь-яка інша колоніальна імперія, адже деякі з її заморських володінь безперервно управлялися нею близько п'яти століть. Це пояснювалося як дійсними, так і надуманими рисами расової демократії й цивілізаторської місії Португальської імперії, а також схильністю самих португальців до метисації. «Португалія має чимало друзів в Африці й Азії завдяки історично виробленій відсутності схильності до расизму й забобонів» – писав ще один теоретик доктрини А. Силва Регу.

ФРЕНКС, Тóмас Рей (спр. прізви.: Бентлі; народ. 17. 06. 1945) – американський військовий діяч, головнокомандувач коаліційними силами під час воєн в Афганістані («Нескорена свобода», 2001 р.) й Іраку («Шок і трепет», 2003 р.). Народ. у фермерській родині в м. Уінневуд (шт. Оклахома), дитиною був усиновлений родиною Френкс. Закінчив школу Роберта Лі в Мідланді, 2 роки навчався в Техаському ун-ті (м. Арлінгтон), вступив до лав ЗС, довчився

вже, коли був військовим. Пройшов вишкіл у школі базової військової підготовки в Форт Леонард Вуд (шт. Міссурі) та на курсах аналітиків-криптологів у Форт-Дівенсі (шт. Массачусетс). У 1967 р. отримав офіцерське звання, воював у В'єтнамі, тричі нагороджений медаллю «Пурпурне серце» (надається пораненим). Далі служив у ФРН, очолював батарею в 2-му бронетанковому полку. У 1976 р. закінчив Об'єднаний коледж ЗС США, далі – Техаський ун-т, Шіппензбурзький ун-т (шт. Пенсільванія) й Військовий коледж армії США. У 1981 р. знову був відряджений до ФРН, де командував дивізіоном 78-го полку польової артилерії, далі був заступником командира 3-го корпусу, начальником артилерії 1-ї кавалерійської дивізії (з нею брав участь в операціях «Щит пустелі» й «Буря пустелі» під час війни в Перській затоці в 1990–91 рр.). Після цього перебував на штабних посадах, у 1994 р. був призначений начальником Оперативного управління Об'єданого командування ЗС США в Півд. Кореї, командувачем 2-ї піхотної дивізії, 3-ї армії.

У червні 2000 р. Т. Френкс був призначений командувачем Центрального командування ЗС США. На цій посаді очолював коаліційні сили під час антитерористичних військових операцій в Афганістані й Іраку. 11. 09. 2001 сталася безпрецедентна атака ісламських екстремістів на торговельний центр у Нью-Йорку й будівлю оборонного відомства США (Пентагон), тоді загинуло бл. 3 тис. осіб. Відповідальність за неї було покладено на «Аль-Каїду», яка тоді дислокувалась у підвладному рухові «Талібан» Ісламському Еміраті Афганістан (ІЕА). Усі заклики США видати *У. Бен Ладена* таліби проігнорували. Тому США визначили ІЕА як головну базу міжнародного тероризму, яку необхідно було ліквідувати в інтересах світової спільноти. 7. 10. 2001 сили Міжнародної коаліції (за участю Великої Британії, Австралії, Канади та ін., загалом бл. 300 тис. осіб) на чолі з США розпочали операцію «Нескорена свобода». Авіабази для доправлення військ і техніки надали Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан (Ханабад, Бішкек, Карші, Куляб, Кокайда й Термез). Україна виділила повітряний коридор і транспортний літак Ан-124 «Руслан», який зробив 250 рейсів до Афганістану. ІЕА піддався авіаційним і ракетним ударам (використано 40 літаків, випущено бл. 50 крилатих ракет), Міжнародна коаліція діяла спільно з афганською опозицією (Північний Альянс). 9. 11. 2001 його війська увійшли до м. Мазарі-Шариф, а 13. 11. 2001 – до полишеного талібами Кабула. 7. 12. 2001 пав останній оплот талібів – Кандагар. 12–17. 12. 2001 тривала битва за опорну базу «Аль-Каїди» Тора-Бора на півдні Афганістану. Частина захоплених у полон керівників «Талібану» й «Аль-Каїди» були ув'язнені на американській військовій базі Гуантанамо (Куба). Утім, ані *У. Бен Ладена*, ані *М. Омара* полонити не вдалося. З червня 2002 р., згідно резолюції РБ ООН від 20. 12. 2001, в Афганістані розпочала роботу військова місія НАТО.

Наступною мішенню США став Ірак, режим якого на чолі з *С. Хусейном* звинуватили в підтримці світового тероризму («Талібану», «Аль-Каїди» та ін.), виробництві ЗМУ й небажанні співпрацювати зі Спеціальною інспекцією ООН (UNSCOM). США звинувачували Ірак у порушенні положень Резолюції РБ ООН № 1441 (листопад 2002 р., яка зобов'язала Ірак повністю знищити ЗМУ) й продовженні розробок хімічної й бактеріологічної зброї, наполягали на тому, що

Ірак слід роззброїти силою. США й Великобританія спробували отримати в ООН санкцію на проведення збройної операції проти Іраку. Проти були постійні члени РБ ООН Росія, Франція, КНР. Вони дали зрозуміти, що накладуть вето на будь-яку резолюцію щодо Іраку. Тоді США ініціювали створення Міжнародної коаліції під своїм керівництвом і в обхід рішення РБ ООН вирішили долю диктаторської влади в Іраку. 20. 03. 2003 розпочалася друга війна в Перській затоці (операція «Шок і трепет»). До складу коаліції (загалом бл. 300 тис. осіб) входили війська США, Австралії, Польщі, їх підтримували курдські¹ загони «Пешмерги». Їм протистояли 23 дивізії ЗС Іраку (бл. 375 тис.). 9. 04. 2003 війська коаліції зайняли Багдад, 15. 04. 2003 – Тікріт. До 1. 05. 2001 опір ЗС Іраку був зламаний. Генерал Т. Френкс склав список з 55-ти найбільш впливових представників оточення *С. Хусейна*, яких потрібно було заарештувати й віддати під суд: були виготовлені спеціальні колоди гральних карт з зображеннями цих осіб, які отримували військовослужбовці Коаліції. Внаслідок активної фази операції іракські війська були розбиті (значна частина військових розбіглася, 7 тис. потрапили до полону, було знищено 847 танків і 777 броньованих машин). Втрати сил коаліції склали 156 військовослужбовців (125 – США і 31 – Великобританії), 5 літаків і 8 вертольотів, ще 5 гелікоптерів отримали пошкодження, безслідно зникли 2 БПЛА.

7. 07. 2003 генерал Т. Френкс подав у відставку.

ФРУ́НЗЕ, Михайло Васильович (21. 01. 1885 – 31. 10. 1925) – радянський військовий, політичний і державний діяч, військовий теоретик, один з провідних воєначальників РСЧА доби Громадянської війни, відіграв значну роль у радянському завоюванні Центр. (Середньої) Азії й України. Народ. у Бішкеку (Туркестанський край, Російська імперія, суч. Киргизстан), син молдавського фельдшера. Навчався в гімназії у Вірному (суч. Алмати, Казахстан), захопився революційними ідеями. У 1904 р. вступив до Петербурзького політехнічного ін-ту, був членом РСДРП (б). Учасник Російській революції 1905–07 рр.: під час подій 9. 01. 1905 («Кривава неділя») був поранений, брав участь в організації Іваново-Вознесенського загального страйку текстильників (травень – липень 1905 р.). Неодноразово був заарештований, у 1909 і 1910 рр. його засуджували до страти, яку заміняли каторгою, перебував на поселенні в Сибіру. Під час Першої світової війни створював підпільні осередки в арміях Зах. фронту. Після Лютневої революції 1917 р. очолив мінську міську міліцію, був організатором комітету РСДРП (б), Ради робітничих депутатів і Ради селянських депутатів у Мінську. Учасник більшовистського Жовтневого перевороту 1917 р. Був одним з творців РСЧА, воював на різних фронтах, з травня 1919 р. очолював різні її підрозділи в Центр. (Середній) Азії (Туркестані). У серпні 1919 – вересні 1920 рр. був командувачем Туркестанським фронтом, він доклався до створення 30. 04. 1919 Туркестанської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки на чолі з Комуністичною Партією Туркестану. У лютому 1920 р. на території кол. Хівінського ханства більшовики створили Хорезмську Народну Радянську Республіку. Бухарський

¹ Див. прим. на с. 40

емірат лишився останньою непідконтрольною більшовикам державою в Центр. Азії. Ще в жовтні 1917 р. його емір *М. М. Алім-хан* оголосив недійсними всі угоди, підписані з Російською імперією, й проголосив повну незалежність. Підтримку йому (зброя, амуніція, «добровольці») надавав емір Афганістану *Аманулла-хан*. Навесні – влітку 1920 р. більшовики під командуванням М. В. Фрунзе готувалися до «остаточного вирішення бухарського питання». 1–2. 09. 1920 частини Червоної Армії (спеціальний «мусульманський загін» з 1 200 бійців) здійснили в Бухарі «молодобухарський» переворот, наслідком якого стало повалення еміра *М. М. Алім-хана*. Цим більшовики фактично завершили підкорення Центр. (Середньої) Азії. Надалі М. В. Фрунзе командував Кримським фронтом, воював в Україні, завдав поразки армії Н. Махна й Ю. Тютюника. За участь у громадянській війні був нагороджений двома Орденами Червоного Прапора. У листопаді 1921 р. очолив посольство УСРР до Анкари, вів переговори з *М. Кемалем (Ататюрком)*, 2. 01. 1921 від імені УСРР підписав договір з Туреччиною. З березня 1924 р. був заступником голови Револьюційної Військової Ради (РВР) і народного комісара військових і морських справ, з січня 1925 р. – головою РВР і наркомом військових і морських справ. М. В. Фрунзе помер під час операції в урядовій лікарні Москви. На операції напалі особисто Й. В. Сталін, що дало підстави говорити про умисне вбивство впливового військового й політичного діяча.

М. В. Фрунзе написав декілька праць, в яких розробив радянську військову доктрину. В її основу було покладено поєднання марксизму-ленінізму й сучасної військової теорії. Звідси особливу увагу він приділяв політично-ідеологічній роботі серед особового складу, політичним відділам, заступникам командирів з політичної роботи. М. В. Фрунзе став культовою постаттю в радянській пропаганді. На його честь названо головний військовий навчальний заклад СРСР – Ак. Генерального штабу, його іменем були названі сотні вулиць, площ, колгоспів і підприємств, населених пунктів. Так, у 1926–91 рр. столиця КиргРСПР Бішкек називалася «Фрунзе».

ФУАД I (спр. ім'я: Ахмед Фуад; 26. 03. 1868 – 28. 04. 1936) – хедив (султан) [1917–23] і король [1923–36] Єгипту. Син Ісмаїла-паші, виріс в Італії, там же проходив військову службу. Зійшов на трон у роки Першої світової війни, коли Єгипет формально був частиною Османської імперії, а насправді – протекторатом¹ Великої Британії, на території якого перебували британські війська. Фуад I намагався обмежити британський вплив, відрядив делегацію на Паризьку конференцію (1919–1920). Попри те, що її вимоги повної незалежності для Єгипту залишилися без уваги, її члени створили патріотичну партію «Вафд» («делегатія»). Під впливом масових народних виступів навесні 1919 р. («березнева революція») та подальшої політичної нестабільності 28. 02. 1922 Велика Британія оприлюднила односторонню декларацію, якою оголосила Єгипет незалежною державою. Це було перше звільнення залежної території Британською імперією. 19. 04. 1923 було проголошено першу конституцію Єгипту. Він став конституційною монархією з двопалатним меджлісом і урядом,

¹ Див. прим. на с. 9.

які працювали під наглядом англійського Верховного Комісара. Конституція передбачала мінімум демократичних свобод, створювала умови для діяльності політичних партій і друку ЗМІ. Фауд I прийняв титул «король». Він намагався лавірувати між єгипетськими патріотичними силами (насамперед «Вафд») і британськими представниками, прагнув обмежити їх вплив і поширити свою владу на Судан (перебував під британсько-єгипетським кондомініумом¹). Утім, політична нестабільність в Єгипті й наслідки світової економічної кризи підірвали авторитет монарха. Фауд I помер у Каїрі, похований у мечеті Ар-Ріфаї.

ФУАД, Абу Надер (народ. 27.06.1956) – ліванський християнський політичний діяч, учасник громадянської війни (1975–90), онук *П. Жмайєля*. Народ. у впливовій маронітській² родині, його мати була донькою засновника «Ліванської фаланги» («Катаїб») *П. Жмайєля*. Навчався на медичному ф-ті Американського ун-ту в Бейруті, але через громадянську війну (1975–90) закінчив навчання лише в 1982 р. З 1970 р. перебував у лавах «Катаїб», входив до її воєнізованих загонів «християнської міліції». У 1974 р. взяв участь у першому зіткненні з бойовиками Організації Визволення Палестини. З поч. громадянської війни (квітень 1975 р.) був польовим командиром фалангістів, брав участь у бойових діях, декілька разів був поранений. А. Н. Фуад виявив неабиякі військові й командирські якості, ширилася легенда, що він ніколи не знав поразок. У 1976 р. християнські сили об'єднались у Ліванський Фронт, А. Н. Фуад став одним з командирів їх військового крила – Ліванських Сил. Коли *Б. Жмайєля* обрали президентом країни (23.08.1982), очолив штаб Ліванський Сил. Його звинувачували в причетності до різанини в таборах палестинців Сабра й Шатіла (16–17.09.1982), проте прямих доказів цього немає. У 1984 р. А. Н. Фуад очолив Ліванські Сили, був помітним лідером «Катаїб», перебував на відверто антисирійських позиціях, підтримав виступ генерала *М. Ауна* восени 1990 р. У 1990–2005 рр. А. Н. Фуад перебував під слідством, він залишив країну, об'єднав навколо себе ветеранів «християнської міліції» й створив «Опозиційний Катаїб». Був організатором антисирійських виступів, а потім – Кедрової революції (лютий – червень 2005 р.). Після виведення з Лівану сирійських військ поновився в «Катаїб». У 2007 р. заснував «Фронт свободи», який виступав за повну незалежність Лівану від Сирії, єдність християнської общини країни, конструктивний діалог з мусульманами. Він вороже ставився до діяльності «Хезболли» на півдні Лівану, в 2006 р. звернувся до ООН з закликом роззброїти її воєнізовані загони. Підтримував президента *М. Ауна*.

А. Н. Фауд також є підприємцем і громадським діячем. Він очолює компанію Tanit, яка займається поставками медичного обладнання, є членом правління кількох благодійних організацій, які сприяють розвитку закладів охорони здоров'я в Лівані.

ФУКУДА, Такео (14.01.1905 – 5.07.1995) – японський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1976–78], відомий т. зв. «доктриною Фукуди», яка визначила політику Японії в ПСА. Закінчив Токійський ун-т (1929). У 1929–

¹ Див. прим. на с. 9.

² Див. прим. на с. 75.

50 рр. працював у міністерстві фінансів. З 1952 р. був депутатом парламенту, в 1955 р. вступив до Ліберально-Демократичної Партії Японії (ЛДПЯ). У 1976–86 рр. був її Генеральним секретарем. Фукуда Т. здійснив організаційну реформу ЛДПЯ, яка передбачала ліквідацію фракцій, збільшив з 500 тис. до 2 млн. число членів партій, створив «Народну асоціацію на захист вільного суспільства». З 1965 р. працював в уряді, був віцепрем'єр-міністром у кабінеті Мікі Т. (1974–76), у 1976 р. сам очолив уряд. На посаді прем'єр-міністра здійснював активну зовнішню політику. У 1978 р. Японія підписала Договір про мир і дружбу з КНР. Фукуда Т. увійшов в історію зовнішньої політики Японії своєю доктриною, виголошеною в Манілі (Філіппіни) 18.08.1977. Її головними ідеями були: 1) Японія відмовилася від статусу воєнної держави й більше не становитиме військової загрози для ПСА; 2) Японія будуватиме відносини з державами ПСА на принципах взаємної довіри й рівноправ'я; 3) Японія готова сприяти зміцненню безпеки й солідарності країн АСЕАН і до встановлення взаємовигідних відносин з державами регіону. «Доктрина Фукуди» стала складовою зовнішньополітичної стратегії Японії в Азії й світі, сприяла підвищенню авторитету країни в ПСА, відіграла вирішальну роль у розвитку взаємовигідної співпраці між нею й державами АСЕАН.

Х (Хабіарімана – Хусейн)

ХАБІАРІМАНА, Жувеналь (8. 03. 1937 – 6. 04. 1994) – руандійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1973–94]. Народ. в аристократичній родині, етнічний хуту¹. Навчався в «офіційній» школі в Кігалі, коледжі Св. Павла й ун-ті Леопольдвіля (суч. Кіншаса, Демократична Республіка Конго). Після проголошення незалежності Руанди (1. 07. 1962) зробив військову кар'єру: начальник Генерального Штабу (1963–65), міністр оборони й начальник Штабу поліції (1965–73). 5. 07. 1973 Ж. Хабіарімана здійснив державний переворот і повалив президента *Г. Каїбанду* (також хуту). У 1978 р. був переобраний на посаду президента. У перші роки його правління відбувався стрімкий економічний розвиток країни, президент зумів завоювати прихильність і хуту, і тутсі². Утім, його політика швидко розчарувала, він перетворився на жорсткого диктатора, якого періодично критикували уряди Зах. держав і міжнародні організації. У 1980 р. відбулася невдала спроба державного перевороту. 6. 04. 1994 Ж. Хабіарімана разом з президентом Бурунді *С. Нтарьямірою* (також хуту) летів з Дар-ес-Салама (Танзанія) до Бужумбури (Бурунді). Літак було збито двома ракетами з ПЗРК, обоє президенти загинули. Хуту звинуватили в цьому тутсі, що спричинило геноцид тутсі в Руанді (від 500 тис. до 1 млн. загиблих, найбільший випадок геноциду в Африці в ХХ ст.) і спровокувало Першу конголезьку війну (1996–97).

ХАБІБІ, Бухаруддін Юсуф (25. 06. 1936 – 11. 09. 2019) – індонезійський політичний і державний діяч, президент [1998–99]. Народ. у Паре-Паре (о. Сулавесі). Його родина дружила з генералом *Х. М. Сухарто* з 1950-х рр., коли той служив на Сулавесі. У 1955 р. виїхав до ФРН, навчався в Аахенському технічному ун-ті, працював інженером-конструктором на авіабудівній компанії Messerschmitt AG у Гамбурзі. У 1974 р. на прохання *Х. М. Сухарто* повернувся до Індонезії, став радником президента з питань розвитку технологій. У 1978–88 рр. був міністром технологій і високотехнологічного виробництва, чимало зробив для розвитку наукових досліджень, наукоємних технологій і високотехнологічного виробництва в Індонезії. Поступово перетворився на одного з найбільш впливових політиків держави, входив до керівництва правлячої партії «Секбер Голкар» («Об'єднаний секретаріат функціональних груп»). У 1990 р., коли *Х. М. Сухарто* пом'якшив політику щодо ісламу, очолив «Союз індонезійських ісламських інтелектуалів».

У січні 1997 р. *Х. М. Сухарто* був обраний на 7-й президентський термін, Б. Ю. Хабібі став віцепрезидентом. Внаслідок масових демонстрацій протесту 21. 05. 1997 *Х. М. Сухарто* подав у відставку, Б. Ю. Хабібі став президентом. Він зміг дещо послабити руйнівні наслідки Азійської фінансово-економічної кризи, здійснював ліберальну економічну політику, припинив дискримінацію «некорінних» народів, насамперед китайців. 30. 08. 1999 провів референдум на

¹ Див. прим. на с. 84.

² Див. прим. на с. 84.

Сх. Тиморі, на якому 78,5% населення окупованої провінції висловилися за незалежність. Утім, Б. Ю. Хабібі асоціювався в усіх з попередньою владою, тож після поразки «Секбер Голкар» на парламентських виборах у січні 1999 р. (отримала лише 20% голосів) подав у відставку. Після цього багато часу проводив у Німеччині, помер у Джакарті.

ХАБІБУЛА-ГАЗІ (спр. ім'я: Бачаї Сакао; 1890 – 13. 10. 1929) – емір Афганістану [17. 01 – 13. 10. 1929], перший таджик на чолі країни. Народ. у кишлаку Калакан на північ від Кабула в родині водоноса (Бачаї Сакао – букв. «син водноса»), таджик. Навчався в місцевого мулли, пізніше його вигнали з медресе за непокору й свавільність. У 1920 р. вступив до ЗС Афганістану, воював проти радянських військ у Центр. Азії в загонах *І. Енвер-паші*. У 1924 р. брав участь у придушенні повстання проти реформ *Аманулли-хана* в Хості. Тоді ж він залишив свою частину зі зброєю в руках і став дезертиром. Восени 1928 р. у різних районах Афганістану розпочалися масові повстання проти нової хвилі реформ за зах. зразком, розпочатих *Амануллою-ханом*. Одне з них на півночі країни, в якому участь взяли переважно таджики й інші етнічні меншини Афганістану, очолив Бачаї-Сакао. Попри те, що 9. 01. 1929 король оприлюднив фірман¹ про скасування більшості реформ, повстання тривали. 14. 01. 1929 він зрікся престолу й утік до Кандагара. 17. 01. 1929 Бачаї Сакао був проголошений еміром під іменем Хабібулла-Газі («Газі» – з араб. «завойовник»). Він оголосив про скасування всіх нововведень короля-реформатора, зокрема, заборонив носіння європейського одягу, навчання дівчат у школі та ін. Він став першим таджиком на афганському троні, що спричинило об'єднання проти нього всіх пуштунських² центрів сили. Афганська криза також занепокоїла СРСР: з одного боку, прихід до влади таджика був небезпечним з огляду на мільйони «власних» таджиків у Середній Азії; з іншого – Москва налагодила тісну співпрацю з поваленим королем, тож зміна влади могла похитнути позиції Кремля в регіоні. Радянська пропаганда малювала Хабібуллу-Газі «британським агентом», який прийшов до влади за сприяння *Т. Е. Лоуренса (Аравійського)*, який тоді служив у Британській Індії. Як наслідок, у сер. квітня 1929 р. до Афганістану вторгнувся спеціально створений для цього загін спеціального призначення (бл. 2 тис. осіб, гармати, кулемети) на чолі з «турецьким полковником Регіб-беєм». Насправді це був «червоний» командир *В. М. Примаков*. 22. 04. 1929 радянські війська захопили м. Мазарі-Шариф, проте їх подальше просування зупинили афганські війська. Хабібулла-Газі звинуватив СРСР у прямій інтервенції й звернувся по допомогу до Великої Британії. У к. травня 1929 р. радянські війська (втратили бл. 120 осіб, афганські жертви оцінювали у 8 тис., серед них більшість склали мирні мешканці) залишили Афганістан. Але проти Хабібулли-Газі наступ вели пуштунські сили, які очолив колишній міністр оборони в уряді *Аманулли-хана* Надір-хан. 13. 10. 1929 він зайняв Кабул і невдовзі його проголосили королем під іменем *Надір-шах*. Бачаї-Сакао утік, проте його невдовзі схопили пуштуни-ополченці й забили камінням.

¹ Фірман (перс. «наказ») – указ або декрет в ісламських монархіях.

² Див. прим. на с. 46.

ХАБІБУЛА́-ХАН (3. 06. 1872 – 20. 02. 1919) – емір Афганістану [1901–19] з дин Баракзай¹. Син еміра Абдуррахмана. Народ. у Ташкенті (Російська імперія, суч. Узбекистан), де батько мешкав під час запеклої боротьби за владу в Афганістані. У роки правління Хабібули-хана в Афганістані сталися певні зрушення, які можна трактувати як ознаки модернізації країни. Так, 1903 р. у Кабулі виник перший світський навчальний заклад – ліцей «Хабібія», який мав 3 ступені підготовки. Навчання на початковому рівні тривало 4 роки (викладалися основи мусульманського богослов'я, мова дарі², арифметика, географія, каліграфія). У середніх класах продовж 3 років учні вивчали богослов'я, історію, географію, мови (дарі, пушту³, англійську, турецьку), малювання, основи санітарії. У старших класах (3 роки) викладали богослов'я, історію, географію, природознавство, алгебру, геометрію, тригонометрію, механіку. Початкові школи як філіали «Хабібії» були відкриті в 6-ти районах Кабула, щороку в них навчалися понад 1,5 тис. учнів. У Кабулі було відкрито трьохрічне педагогічне училище для 80 слухачів. У 1909 р. у Кабулі відкрили військове училище «Харбія», в якому функціонували 3 підготовчі й 3 воєнні класи, а викладачами були афганці й турки. Кількість курсантів спочатку становило 150, а на кінець Першої світової війни – 900 осіб. Серед випускників цих світських навчальних закладів зароджувалися ідеї реформ та модернізації, відомі як «молодоафганські»⁴. Зміни прийшли і в економіку. У 1909 р. з Бомбея (суч. Мумбаї, Британська Індія) до Кабула завезли перші автомобілі «Даймлер». Наступного року при дворі було навіть засноване автомобільне товариство, проте в Афганістані не було жодної придатної автошляхи. Ще раніше в країні з'явилися велосипеди. У 1910 р. у Кабулі під керівництвом англійця Торнтонна було відкрито шкіряно-взуттєве підприємство, яке працювало на потреби армії, але частина продукції потрапляла й на ринки Кабула. У 1913 р. у столиці запрацювала вовняна фабрика з паровим двигуном у 500 к. с., яка забезпечувала тканинами 50-тис. афганську армію. Того ж року запрацювала ГЕС у Джабал ус-Сіраджі, яка потроїла потужність парових двигунів фабрики. У 1919 р. Кабул отримав електричне освітлення. На кабульському «Арсеналі» турок Реза-бек налагодив виробництво білого (бездимного) пороху. Країною було прокладено телефонні лінії Кабул – Нангархар і Кабул – Джабал ус-Сірадж. У 1911 р. у Кабулі було відкрито першу лікарню на 25 стаціонарних місць, в якій спочатку працювали лише турецькі лікарі.

На поч. Першої світової війни емір оголосив про нейтралітет Афганістану. З жовтня 1915 по травень 1916 рр. у Кабулі перебувала німецько-австрійсько-турецька місія, яка спробувала втягнути Афганістан у війну на боці Центральних держав. Емір, попри антианглійські настрої при дворі й у суспільстві, відкинув ці пропозиції. Хабібула-хан загинув під час полювання в пров. Лагман за невстановлених обставин. Після його смерті в Афганістані розгорілася боротьба за владу між «молодоафганцями», які підтримували сина загиблого еміра

¹ Див. прим. на с. 61.

² Див. прим. на с. 111.

³ Див. прим. на с. 46.

⁴ Див. прим. на с. 61.

Аманулли-хана, й «староафганцями» на чолі з братом покійного Насруллою-ханом. Зрештою, еміром Афганістану став *Аманулла-хан*.

ХАБРЕ́, Хіссéн (13. 08. 1942 – 24. 08. 2021) – чадський політичний і державний діяч, учасник громадянської війни (1965–79), прем'єр-міністр [1978–79], президент [1982–90]. Народ. у Файо Ларжо (Військова територія Чад, Французька Екваторіальна Африка) в родині пастуха, етнічний тубу¹, мусульманин. Дитиною й юнаком випасав худобу, закінчив початкову школу. Після проголошення незалежності Чаду (11. 08. 1960) привернув увагу місцевої адміністрації, в 1963 р. президент *Ф. Томбалбай* призначив його префектом Массуро. Того ж року Х. Хабре відбув на навчання до Франції, де отримав диплом політолога в Ін-ті політичних досліджень (Париж). Студентом захопився революційними ідеями, мріяв про звільнення кочовиків-мусульман півн. Чаду з-під влади християнізованих осілих кланів півдня країни. Залежно від обставин позиціонував себе то переконаним маоїстом, то ревним мусульманином. У 1972 р. Х. Хабре був призначений міністром закордонних справ.

З 1965 р. у Чаді тривала громадянська війна між режимом президента *Ф. Томбалбая* (католик, спирався на християн країни) й Фронтом Національного Визволення Чаду (абр. з фр. ФРОЛІНА), який представляв інтереси мусульман півночі. Президент вирішив використати Х. Хабре як посередника й відрядив на перемовини з лідером ФРОЛІНА А. Сиддиком, проте той перебіг до повстанців і став впливовим польовим командиром. У 1972–76 рр. Х. Хабре очолював штаб 2-ї армії ФРОЛІНА. Його бойовики практикували захоплення заручників для отримання викупу. Одного разу вони викрали громадянина ФРН і двох французів-археологів, вимагали за них 10 млн. франків. Уряд ФРН виплатив частину викупу, Франція ж направила для перемовин офіцера, якого вбили за наказом Х. Хабре. 13. 04. 1975 у Чаді відбувся державний переворот, президент *Ф. Томбалбай* загинув, а новий голова держави *Ф. Маллум* спробував домовитися з ФРОЛІНА. Х. Хабре погодився на компроміс, що спричинило розкол у ФРОЛІНА й конфлікт з іншим лідером організації, *Г. Уеддеєм*. Цей розкол також мав ідеологічні підстави: *Г. Уеддей* був радикальним «ліваком», орієнтувався на Лівійську Джаммахірію й її лідера *М. Каддафі*. Натомість Х. Хабре тоді став переконаним антикомуністом, виступав за територіальну цілісність Чаду й не визнавав окупації Лівією «смуги Аузу»². У 1976 р. він остаточно порвав з ФРОЛІНА, заснував Збройні Сили Півночі (абр. з фр. ФАН) і перейшов на бік *Ф. Маллума*. 29. 08. 1978 він призначив Х. Хабре прем'єр-міністром. Але вже в грудні Х. Хабре залишив його, між ФАН та урядовими військами розпочалися бої. Цим скористався ФРОЛІНА, захопив Нджамену, новим головою держави був проголошений *Г. Уеддей*. Х. Хабре посів пост міністра оборони в перехідному уряді. 21. 03. 1980 ФАН виступила вже проти *Г. Уеддея*, громадянська війна поновилася. Чинного президента підтримала Лівія, спрямувавши до Чаду свої війська. 15. 12. 1981 Х. Хабре утік до Судану, в Чаді його заочно засудили до страти. Судан (регіон Дарфур) став головною

¹ Див. прим. на с. 488.

² Див. прим. на с. 489.

базою ФАН, їх підтримував президент країни *Д. М. Німейрі*. Конфлікт у Чаді став відображенням «холодної війни» в Африці. Прозахідного Х. Хабре підтримувала адміністрація президента США Р. Рейгана, Єгипет, Ізраїль, Марокко. Допомогу йому також надавали Ірак і Франція. Натомість уряд Чаду підтримувала Лівія, СРСР та інші соціалістичні держави. Більшість населення Чаду була незадоволена неефективною політикою й диктаторською владою *Г. Уеддея*. 5. 06. 1982 між урядовими військами й ФАН відбулася вирішальна битва при Масагеті, яка завершилася перемогою повстанців, *Г. Уеддей* залишив Чад, влада перейшла до ФАН. 29. 09. 1982 була прийнята нова конституція, 21. 10. 1982 Х. Хабре став новим президентом держави.

На поч. свого правління Х. Хабре багато говорив про примирення й об'єднання населення країни, залучив до влади представників християнського півдня, що сприяло широкій підтримці нової влади. У 1984 р. ФАН і ФРОЛНА саморозпустилися, була створена партія «Національний союз за незалежність і революцію» на чолі з президентом. У Чаді сформувалася однопартійна система, що супроводжувалося зрощенням партійного й державного апаратів. Виник культ особи Х. Хабре, державна пропаганда всіляко підкреслювала його велич. Він оголосив про перехід до ринкової економіки, проте повна дезорганізація господарства внаслідок громадянської війни вимагала державного втручання. Як наслідок, держава встановила контроль над провідними й стратегічними галузями (виробництво продовольства, бавовництво), правоохоронні органи жорстко боролися зі спекуляцією. Х. Хабре придушував будь-які прояви опозиції, особливо на півночі, де зберігали позиції прибічники *Г. Уеддея*. У 1983 р. виник Директорат документації й безпеки – політична поліція, яка спиралася на розгалужену мережу агентів. Реаліями стали необґрунтовані арешти, розправи й навіть страти. Організація Amnesty International¹ неодноразово заявляла про особисту причетність Х. Хабре до цих акцій, число їх жертв пізніше оцінили в 40 тис. осіб. Головною зовнішньополітичною проблемою Чаду в 1980-ті рр. були відносини з Лівією. *М. Каддафі* висував претензії на значні території країни, з 1973 р. утримував під окупацією «смугу Аузу». Лівія також підтримувала *Г. Уеддея* та його союзників, які створили на півночі країни свої бази. Багато в чому саме лівійською загрозою Х. Хабре обґрунтовував свою фактично диктаторську владу. У червні 1983 р. війська *Г. Уеддея* за підтримки Лівії розпочали наступ на Нджамену. 30. 07. 1983 урядові війська завдали контрудару. Це, а також допомога уряду Чаду від Заїру й США, спричинили пряме лівійське вторгнення. Під час запеклих боїв Х. Хабре навіть був поранений. 6. 08. 1983 він звернувся по допомогу до Франції. Французькі сили спеціального призначення зупинили лівійський наступ (операція «Манта»). Навесні 1984 р. сторони домовилися про виведення військ, французькі сили залишили Чад, проте лівійські залишилися. Країна де-факто розкололася на північну частину, яку контролювала опозиція за підтримки Лівії, й південну, під владою уряду. Нове загострення громадянської війни відбулося на поч. 1986 р., коли урядові війська перейшли в контрнаступ у відповідь на постійні атаки з півночі. 11. 02. 1986 у події в Чаді знову втрутилися французькі війська. У лавах

¹ Див. прим. на с. 78.

опозиції стався розкол, Г. Уеддея заарештувало лівійське командування. Остання фаза громадянської війни (грудень 1986 – вересень 1987 рр.) дістала назву «війна Тойот» (від пікапів Toyota Hilux, які використовувала урядова армія). Лівійські війська були відкинуті (під їхнім контролем залишилася лише «смуга Адзу», повернута Чаду в 1994 р.).

Попри військову перемогу над опозицією й Лівією становище в Чаді було хитким, зростало число незадоволених необмеженою владою Х. Хабре, проти нього були здійснені декілька спроб замахів. З припиненням «холодної війни» уряди зах. держав звинувачували його режим у порушенні прав людини. Сам Х. Хабре звинувачував Захід у колоніалізмі й неокolonіалізмі, нагадував про работоргівлю тощо. 1. 12. 1990 у Чаді відбувся державний переворот, Х. Хабре відсторонили від влади. Він оселився в Дакарі (Сенегал). У 1992 р. розпочала роботу Комісія з розслідування його злочинів на посту президента. У січні 1998 р. його звинуватили в масових убивствах і привласненні 70 млн. франків бюджетних коштів. У вересні 2005 р. суд Бельгії видав міжнародний ордер на його арешт. Сенегальський суд двічі заарештував і двічі звільняв Х. Хабре з-під варти, мотивуючи це відсутністю в законодавстві процедури екстрадиції. 15. 08. 2008 суд Чаду заочно засудив його до страти. У лютому 2009 р. Бельгія подала до Міжнародного Суду ООН позов на уряд Сенегалу. 20. 07. 2012 Міжнародний Суд ухвалив видати Х. Хабре або судити його за сенегальськими законами. 30. 07. 2013 Х. Хабре заарештували в Дакарі, 20. 05. 2016 Спеціальний африканський трибунал (суд Сенегалу за участі представників АС) засудив його до довічного ув'язнення за злочини проти людяності. 7. 04. 2020 Х. Хабре звільнили з-під варти в рамках загальної амністії літніх засуджених у зв'язку з пандемією Covid-19 і відправили під домашній арешт. Х. Хабре помер від ускладнень після Covid-19. У Чаді його оцінюють здебільшого негативно через диктаторську владу й масові репресії. Утім, частина суспільства цінує його роль у перемозі над Лівією й вважає всі судові процеси над ним цинічними: мовляв, він не єдиний голова держави в Африці, який порушував права людини.

ХАДІ, Абд-Рабб'у Манс'ур (народ. 1. 09. 1945) – єменський військовий, політичний і державний діяч, президент [де-юре 2012–22, де-факто – 2012–15]. Народ. у пров. Аб'ян (британський Протекторат¹ Аден). З 1970 р. служив у ЗС Народно-Демократичної Республіки Ємен. У 1994 р. декілька місяців був міністром оборони об'єднаного Ємену. 3. 10. 1994 президент А. А. Салех призначив його віцепрезидентом. У липні – вересні 2011 р. під час лікування президента (після замаху 3. 06. 2011) виконував його обов'язки. 21. 02. 2012 переміг на дострокових президентських виборах, на яких був єдиним кандидатом. Його обрали на 2 роки. Одразу ж запропонував запровадити в країні федеративний устрій. У грудні 2012 р. розпочав реорганізацію армії та інших силових структур. Це відбувалось у складних умовах: деструктивними чинниками були «Аль-Каїда на Аравійському півострові», радикальні хусити² на півдні Ємену, а також пірати в Аденській затоці. У січні 2014 р. повноваження

¹ Див. прим. на с. 9.

² Див. прим. на с. 433.

А. Р. М. Хаді продовжили ще на рік. 22. 01. 2015 хусити захопили Сану, президент оголосив про відставку й утік до Адена. Там він зібрав лояльні до себе сили, оголосив Аден тимчасовою столицею й заявив, що відкликав своє подання про відставку. Хусистська Революційна Рада повела наступ на Аден, по палацу, в якому мешкав А. Р. М. Хаді, був завданий авіаційний удар. Коли хусити захопили Аден, 25. 03. 2015 він залишив Ємен разом з дипломатичними представництвами арабських держав. 27–29. 03. 2015 брав участь у сесії ЛАД. 9. 04. 2015 Генеральна Прокуратура Ємену розпочала розслідування можливих порушень його та його оточення під час президентства. 2. 12. 2015 розпочався судовий процес, А. Р. М. Хаді звинуватили в державній зраді й «руйнуванні країни», 25. 03. 2017 суд виніс йому (й ще декільком особам) смертний вирок. У вересні 2018 р. він виїхав на лікування до США. 7. 04. 2022 Президентську Раду Ємену очолив Р. М. Аль-Алімі. А. Р. М. Хаді офіційно перестав бути президентом, хоча насправді втратив владу в січні 2015 р.

ХАЙЛЕ СЕЛАССІЄ I (при народж.: Тефері Меконнін; 23. 07. 1892 – 27. 08. 1975) – останній негус-негесте («цар царів», імператор) Абіссинії [1930–36; 1941–74, з 1945 р. – Ефіопії] з дин. Соломонідів¹. Народ. у с. Еджерса Горо, етнічний амхара². Його батько Меконнін був расом (губернатором) Харарі й головним радником негуса *Менеліка II*. При хрещенні отримав ім'я Хайле Селасіє, проте до коронації носив ім'я Тефері Меконнін. 2-хрічним залишився без матері, отримав домашню, церковну й світську освіту, вивчав французьку мову й літературу. 13-тирічним його призначили управляючим р-ну Гара-Мулета в пров. Харарі, далі був расом Селаги (1906–11) й Сідамо (1911–16). Отримав від *Менеліка II* найвищий титул «деджазмач»³. Тефері Меконнін мав напружені відносини з *Іясу V*, тому залишив державну службу. *Іясу V* розпочав ісламізацію країни: заявляв, що був нащадком Пророка, а не Соломона, носив чалму. До того ж він орієнтувався на Німеччину, тому в вересні 1916 р в Ефіопії відбувся палацовий переворот. Влада перейшла до *Заудіту*, регентом при якій став Тефері Меконнін. Батько *Іясу V* рас Мікаел спробував повернути владу синові, проте у вирішальній битві війська регента завдали бунтівникам рішучої поразки. Тефері Меконнін увійшов в історію Ефіопії як «регент-реформатор». Він поділяв погляди т. зв. «молодоефіопів» про сильну централізовану, освічену й модернізовану державу з незалежною зовнішньою політикою. Він реформував адміністративну й судову системи, домігся вступу Ефіопії до Ліги Націй (1923), здійснив декілька візитів за кордон, зустрічався з головами урядів і держав, громадськими й політичними діячами. Для реформування армії він запросив іноземних інструкторів, у 1920 р. відкрив в Аддис-Абебі друкарню. В Ефіопії почали друкувати книги, а з 1923 р. – газети й журнали, в т. ч. амхарською мовою. У 1928 р. Ефіопія уклала договір з Італією.

Після смерті *Заудіту* Тефері Меконнін 2. 11. 1930 коронувався під іменем Хайле Селасіє I. На урочистостях були присутні представники Великої Британії, Італії, ін. держав Європи, США, Туреччини, Єгипту. Новий імператор Ефіопії

¹ Див. прим. на с. 194.

² Див. прим. на с. 35.

³ Букв. «той, що охороняє вхід до імператорського намету»

того року потрапив на обкладинку *Time*¹. У липні 1931 р. була затверджена конституція, в основу якої поклали конституцію Великої Японської імперії 1889 р. Вона передбачала створення двопалатного парламенту, проте імператор мав вищу законодавчу, виконавчу й судову владу. Імператорська влада була закріплена за нащадками Хайле Селасіє I. Його реформи стали більш обережними й поміркованими порівняно з добою регентства. Утім, було модернізовано фінансову систему, правоохоронні органи й систему охорони здоров'я. У 1931 і 1935 рр. були ухвалені закони про скасування рабства. В Ефіопії будувалися дороги, відкривалися нові школи й лікарні. Імператор намагався підтримувати дружні відносини з Великою Британією, Францією, Італією. В Ефіопії була створена регулярна армія, проте Хайле Селасіє I не зміг її належним чином озброїти: західні держави відмовилися продавати африканській країні важке озброєння, обмежившись стрілецькою зброєю. 3. 10. 1935 розпочалася агресія Італії проти Ефіопії. Італійські війська підтримала частина опозиції. Хайле Селасіє I оголосив загальну мобілізацію, проте 2. 05. 1936 з родиною виїхав до Французького Сомалі (Джибуті). Того ж дня Б. Муссоліні заявив про включення Ефіопії до складу новопроголошеної Італійської імперії. Хайле Селасіє I створив уряд в екзилі, який 12. 07. 1940 визнала Велика Британія. 15. 01. 1941 він прибув до Судану й очолив ефіопські сили, які спільно з військами Антигітлерівської коаліції воювали проти італійців. Звістка про його повернення спричинила масове антиіталійське повстання в Ефіопії, 5. 04. 1944 він урочисто повернувся до Аддис-Абеби.

По завершенні Другої світової війни суверенітет Ефіопії було відновлено, за умовами договору з Італією (10. 02. 1947) до її складу повернулась Еритрея. За новою конституцією 1955 р. Ефіопія була проголошена федерацією. Конституція також значно розширила повноваження парламенту й політичні права громадян. Було запроваджене загальне виборче право. Утім, політика Хайле Селасіє I стала більш консервативною, він фактично відмовився від подальших реформ. У 1960 р. відбулася спроба державного перевороту, який очолив командувач імператорської гвардії генерал Кебур Забанга. Ситуація в країні ускладнювалася. У 1961 р. проти уряду виступив Фронт Визволення Еритреї, що стало початком її війни за незалежність. Наступного року Хайле Селасіє I скасував автономію Еритреї, розпустив її парламент, заборонив усі політичні партії. Ефіопсько-еритрейська війна тривала до 1991 р. Тим часом у країні зростали інфляція й безробіття, у 1972–74 рр. Ефіопію спіткав голод (бл. 200 тис. жертв). Влада приховала інформацію про нього, аби не зіпсувати свою репутацію в світі. Це спричинило масові акції протесту, які підтримала частина армії (т. зв. «народна революція»). 12. 09. 1974 Хайле Селасіє I заарештували. 28. 08. 1975 ЗМІ повідомили про його смерть, проте її обставини не були розкриті. До падіння режиму *Х. М. Менгісту* не було жодних розслідувань. 17. 02. 1992 під підлогою туалету в імператорському палаці знайшли тіло Хайле Селасіє I і ще 62 осіб. 5. 11. 2000 прах Хайле Селасіє I поховали в Соборі Св. Трійці в Аддис-Абебі.

В 1930-х рр. на Ямайці виник релігійний культ навколо імені раса Тефері Меконнина – «растафаріанство». Його послідовники вважали раса втіленням

¹ Див. прим. на с. 45.

Бога «Джа», в основу культу було покладено любов до ближнього й відмову від зах. культури та суспільства (були визнані втіленням гріховного «Вавилона»). Згідно вчення, Свята Земля розташовувалася в Ефіопії або в Африці взагалі, «растафаріанство» акцентувало увагу на афроцентризмі. «Пророком» його був М. Гарві, одним з найбільш відомих adeptів – Б. Марлі. «Растафаріанство» не має ієрархії й чіткої обрядовості, сьогодні налічується бл. 1 млн. послідовників.

ХАЛЕДА́, Зі́а (народ. 15.08.1945) – бангладешська політична й державна діячка, прем'єр-міністерка [1991–96; 2001–06], лідерка Національної Партії Бангладеш (НПБ), удова *З. Рахмана*. Народ. в окр. Дінаджпур (Сх. Бенгалія, Британська Індія) в родині підприємця. У 1960 р. закінчила школу й вийшла заміж за капітана пакистанської армії *З. Рахмана*. Він був одним з героїв війни за незалежність Бангладеш (1971), дослужився до генерала, 15.08.1975 здійснив військовий переворот і вбив «батька-засновника» держави *М. Рахмана*. У 1977 р. *З. Рахман* став президентом, для посилення своєї влади заснував і очолив НПБ. *З. Халеда*, попри статус «першої леді», не втручалась у політику до вбивства чоловіка офіцерами (30.05.1981). У 1984 р. вона очолила НПБ, разом з лідеркою «Авами Ліг» («Народна Ліга Бангладеш») і донькою *М. Рахмана Ш. В. Хасиною* очолила опозицію до військового режиму *Х. М. Ершада* (багато хто вважав його винним в убивстві *З. Рахмана*). *З. Халеда* домоглася запровадження міжнародних санкцій проти його уряду, що пришвидшило його падіння в грудні 1990 р. На парламентських виборах 1991 р. НПБ виборола перемогу в конкурентній боротьбі з «Авами Ліг». Протистояння між цими двома політичними силами (й політичними лідерками) триває в Бангладеш по сьогодні. *З. Халеда* стала першою жінкою-головою уряду країни. Одним з перших її рішень стало внесення змін до конституції, за якими Бангладеш повертався до парламентської республіки (як це було з 1971 р., поки *М. Рахман* у 1975 р. не трансформував її на президентську). Бангладеш тоді був однією з найбідніших держав світу з високим рівнем злочинності й корупції. *З. Халеда* повернула йому імідж демократичної держави, зіпсований роками правління *Х. М. Ершада*. Вона здійснювала ліберальну економічну політику, розпочала приватизацію державних підприємств, спробувала залучити іноземний капітал. Була запроваджена обов'язкова початкова освіта й безкоштовна 10-тирічна освіта для дівчаток. Уряд *З. Халеди* покращив відносини з Пакистаном, проте погіршив з Індією, передусім через проблему розподілу вод р. Ганг. Економічні проблеми Бангладеш не були вирішені, у 1995 р. відбулася серія масових демонстрацій протесту, в яких загинуло кількасот осіб. Позиції уряду погіршились, *З. Халеда* оголосила дострокові вибори, на яких у 1996 р. НПБ прогнала «Авами Ліг». Уряд *Ш. Х. Вазед*, попри певні успіхи, також не зміг забезпечити сталого розвитку країни, тож у 2001 р. НПД в коаліції з ісламською партією «Джаамат-і-Ісламі» перемогла на виборах, *З. Халеда* вдруге очолила уряд. Найбільш помітним її заходом стало проведення закону про бронювання за жінками 30 місць (з 330) у парламенті Бангладеш.

ХАЛІД ібн Абдэль Азіз Аль-Сауд (13. 02. 1913 – 13. 07. 1982) – король Саудівської Аравії [1975–82] з дин. Саудитів¹. Народ. в Ер-Ріяді (Неджд), був 5-м сином засновника династії й королівства *Абдэль Азіза ібн Сауда*. У 1932–34 рр. був намісником Хіджазу², змінив на цій посада брата *Фейсала ібн Абдэль Азіза Аль-Сауда*. Далі служив у ЗС Саудівської Аравії, очолював війська у прикордонних конфліктах, був міністром внутрішніх справ. У 1943 р. разом з *Фейсалом* відвідав США, зустрівся з президентом Ф. Д. Рузвельтом. У 1965 р. король *Фейсал* оголосив його спадковим принцом після того, як від цього відмовився інший брат, Мухаммед. До коронації 25. 03. 1975 представляв Саудівську Аравію в ООН. Під час його правління велику роль відігравав спадковий принц *Фахд ібн Абдэль Азіз Аль-Сауд*. У королівстві було створено сучасну інфраструктуру, здійснювалося масове будівництво й відкриття шкіл, вдосконалено систему охорони здоров'я. У зовнішній політиці країна орієнтувалася на США. Король Халід помер від серцевого нападу в Ет-Таїфі, владу успадкував *Фахд*. Його ім'я носить міжнародний аеропорт Ер-Ріада.

ХАМЕНЕЇ, Алі Хосейні (народ. 19. 04. 1939) – іранський релігійний, політичний і державний діяч, аятола³, президент [1981–89], Вищій керівник (рахбар) [з 1989 р.] Ісламської Республіки Іран (ІРІ), один з найближчих соратників аятоли *Р. М. Хомейні*. Народ. у Мешхеді в азербайджанській родині сеїдів⁴. Його дід і батько були впливовими богословами, батько був аятолою. Отримав блискучу релігійну освіту: закінчив шіїтську духовну ак. у Мешхеді й теологічні школи в Ен-Наджафі (Ірак) і Кумі. У Кумі познайомився з *Р. Хомейні*, який справив на нього значний вплив і підштовхнув до антишахської політичної діяльності. У 1964 р. *Р. Хомейні* вислали з країни, а А. Хаменеї заарештувала «Служба інформації та безпеки Ірану» (САВАК). Невдовзі він вийшов на волю, повернувся до Мешхеда, проте продовж 1964–75 рр. 5 разів був під арештом.

А. Хаменеї відіграв значну роль в Ісламській Революції (1978–79), був одним з найближчих помічників *Р. Хомейні*, членом найвищого тимчасового органу влади – Революційної Ради. Заснував і редагував газету «Джомхурі-е ісламі» («Ісламська республіка»). Його призначили імамом п'ятничної молитви (фактично – офіційним політінформатором ІРІ). А. Хаменеї був серед засновників Ісламської Республіканської Партії (ІРП), входив до її Центральної Ради. У 1979 р. його призначили заступником міністра оборони, в 1980 р. – особистим представником *Р. Хомейні* у Вищій Раді Оборони й ЗС ІРІ. Того ж року він був обраний до меджлісу. 27. 06. 1981 проти нього був вчинений замах (у тюрбані терориста-смертника вибухнула бомба), А. Хаменеї був поранений, у нього відмовила права рука. 2. 10. 1981 на позачергових виборах (після загибелі *М. А. Раджаї*) його обрали президентом. Він був першим представником вищого духовенства на цій «світській» посаді. А. Хаменеї розпочав репресії проти опозиції. За його правління Корпус Стражів Ісламської Революції перетворився на елітну гвардію зі значними повноваженнями. А. Хаменеї належав до

¹ Див. прим. на с. 28.

² Див. прим. на с. 32.

³ Див. прим. на с. 86.

⁴ Див. прим. на с. 48.

консервативного крила шіїтського духовенства, яке наполягало на тотальній ісламізації всіх сторін життя ІРІ. Він запровадив жорстокі фізичні покарання для порушників норм ісламської моралі. Заборонялися продаж і вживання алкогольних напоїв і наркотиків, показ зах. фільмів, слухання зах. музики, навіть класичної. Жінки повинні були дотримуватися норм шаріату в одязі. А. Хаменеї здійснив перехід до «тоухідної» (ісламської) економічної моделі, яка базувалася на нормах шаріату. Сама ідея такої економіки була розроблена ще в сер. ХХ ст., проте в ІРІ вона вперше реалізовувалася на практиці. В узагальненому вигляді вона базувалася на таких «стовпах»: 1) Визнання права приватної власності й її повний захист (відтак, це ринкова модель). Проте суспільне благо розглядалось як пріоритет над приватним, а тому всі ресурси (вода, ліси, в іранському випадку – нафта) мали бути усупільнені. Бізнес мав перебувати під контролем держави. 2) Передбачені т. зв. «заборонені дії», до яких належали операції із забороненими товарами й послугами (як то алкоголь чи свинина), витрачання коштів на заборонені шаріатом цілі, марнотратство й накопичення майна тощо. 3) Відповідно, віталися «бажані дії», як то пожертви на користь бідних, дотримання «золотої середини» між скупістю та марнотратством, чесне дотримання всіх угод. На практиці «тоухідна» економіка звелася до трьох принципів: 1) головний акцент було зроблено не на виробництві, а на розподілі, обміні та споживанні; 2) заперечувався взаємозв'язок між ринковим характером виробництва й інститутом приватної власності; 3) було взято курс на автаркію як засіб звільнення від економічної й політичної залежності від ін. країн. Релігійно-політичне керівництво ІРІ заявило про захист нижчих верств населення («знедолених»). Встановлювався державний контроль над видобутком і продажем нафти, які раніше перебували в руках Міжнародного Нафтового Консорціуму. Були націоналізовані нафтова, газова та енергетична галузі, підприємства важкої індустрії, банки й страхові компанії. У власників, що скомпрометували себе співробітництвом з шахським режимом, конфіскували й передали селянам землі. Усього було перерозподілено 1 млн. га землі, з них 650 тис. га одержали сім'ї учасників Ісламської Революції. Суттєво зросла мінімальна заробітна платня (з 217 до 567 ріалів (з 2,9 до 7,4 дол.) на день) та інші соціальні виплати. Ісламізація економіки привела до її дезорганізації, тож з 1983 р. керівництво ІРІ дещо послабило правила гри для приватного капіталу, одночасно підтримуючи державний і змішаний сектор. Багато націоналізованих підприємств знову було продано приватним власникам. У зовнішній політиці А. Хаменеї слідував визначеному *Р. Хомейні* курсу на «експорт ісламської революції». У 1985 р. він був переобраний президентом ІРІ.

Головною подією президенства А. Хаменеї була Іраксько-іранська війна (1980–88). Її причинами стали невирішені територіальні проблеми, взаємні ідеологічні й політичні претензії, які обидві держави намагалися розв'язати силою. Війна не принесла перемоги жодній зі сторін, але розорила Іран і Ірак. Особливо постраждала інфраструктура нафтової промисловості прикордонного з Іраком Хузестана. За оцінками експертів, збитки Ірану склали бл. 300 млрд. дол. Щороку на війну йшло 14 млрд. дол., а загальна сума тільки прямих воєнних витрат складала 100 млрд. дол. Значно зросла зовнішня заборгованість країни,

скоротилися золотовалютні резерви. За офіційними даними, у війні загинуло 188 тис. іранців, але в ін. джерелах ішлося про бл. 900 тис. жертв. Під впливом війни в іранському керівництві сформувалися два угруповання: «прагматиків» (були за пом'якшення ісламських обмежень у суспільному житті, лібералізацію економічної політики й більшу відкритість у зовнішній політиці) й «ортодоксів» (наполягали на незмінній політиці тотальної ісламізації у внутрішній політиці й за збереження попереднього зовнішньополітичного курсу).

Після смерті *Р. Хомейні* (3. 06. 1989) Рада експертів обрала Вищим керівником ІРІ (рахбаром) А. Хаменеї. Він значно розширив вплив рахбара на внутрішню й зовнішню політику, будь-яке рішення уряду чи президента відтоді підлягає його схваленню. Водночас він залишався лідером консерваторів-«ортодоксів». Так, коли президент *М. Хаттамі* запропонував формулу «діалогу цивілізацій» замість «експорту Ісламської революції» й закликав до розширення контактів між ІРІ й США А. Хаменеї заперечив: «Жодних контактів з Великим Сатаною. Америка була й залишається для Ірану ворогом номер один». Неодноразово в своїх заявах різко критикував політику США, а Ізраїль називав «незаконною» державою-окупантом. У 2005 р. він видав фетву¹, якою виробництво, накопичення й застосування ядерної зброї було визнано несумісним з ісламською мораллю. Утім, він пізніше уточнив, що це не суперечило ядерній програмі ІРІ. Попри консерватизм, А. Хаменеї підтримував наукові розробки й дослідні центри. Він першим з ісламського духовенства схвалив дослідження в галузях стовбурних клітин і терапевтичного клонування. У 2004 р. він підтримав зміни до конституції ІРІ, за якими об'єкти критичної інфраструктури не мають бути винятково у власності держави. У 2015 р. ЗМІ писали про те, що А. Хаменеї невиліковно хворий на онкологічне захворювання, проте прогнози про швидку смерть рахбара ІРІ поки що не справдилися.

ХАРА, Такасі (2. 09. 1856 – 4. 11. 1921) – японський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1918–21]. Народ. у самурайській² родині в пров. Маріюка (о. Хонсю). 17-річним перейшов у католицизм. Навчався в Токійському ун-ті, отримав фах юриста. Працював журналістом, редактором газети, в дипломатичних представництвах у Китаї, Франції, був послом у Кореї. У 1900–01 рр. був міністром шляхів сполучень. У 1902 р. став депутатом парламенту, був одним із засновників партії «Ріккен Сейюкай» («Партія друзів конституційного правління»), в 1912 р. став її головою. Партія була найбільш впливовою політичною силою міжвоєнної Японії. У 1906–08, 1911–12 і 1913–14 рр. був міністром внутрішніх справ. Очолив уряд після «рисових бунтів» восени 1919 р. і відставки «військового уряду» Масатаке Т. Уряд Хара Т. став першим в історії Японії «партійним кабінетом» – сформованим відповідно до партійного представництва в нижній палаті парламенту. Він дотримувався ліберального курсу, послабив жорсткі обмеження свободи слова й друку, дозволив усні й друковані дискусії на політичні теми. Студенти, інтелігенція, дрібна буржуазія, робітники створювали політичні партії, товариства, спілки

¹ Див. прим. на с. 429.

² Дим. прим. на с. 207.

ліберальної, соціалістичної, комуністичної, анархістської спрямованості. У 1919 р. Хара Т. здійснив реформу виборчого законодавства. Його правління вважають початком «ліберального десятиліття» в історії Японії міжвоєнної доби. Водночас тоді Японія, скориставшись громадянською війною в Росії, спрямувала значні військові сили на Далекий Схід, домоглася передачі в підмандатне управління колишніх володінь Німецької імперії в Океанії (Каролінські, Маршалові й Маріанські о-ви). Хара Такасі загинув від рук політичного фанатика.

ХАРІРІ, Рафік (1. 11. 1944 – 14. 02. 2005) – ліванський підприємець, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1992–98; 2000–04]. Народ. у Сайді в мусульманській сунітській родині. Став успішним підприємцем під час роботи в Саудівській Аравії – спадковий принц *Фахд ібн Абдель Азіз Аль-Сауд* призначив його підрядником королівського двору. Він став будівельним магнатом, власником компанії Ojer Enterprises і 50% акцій державної компанії Tele Liban. У 1980-х рр. регулярно потрапляв до списку Forbes¹, його статки оцінювали в 3,2 млрд. дол. У 1992 р. Р. Харірі призначили прем'єр-міністром. Завдяки економічному й фінансовому досвіду та зв'язкам, а також приятним відносинам з політичними й діловими колами Сирії, за 6 років зумів відновити зруйновану громадянською війною (1975–90) економіку Лівану. При ньому пост президента став у Лівані номінальним. Р. Харірі поступово відходив від тісної співпраці з Сирією й переорієнтовувався на Саудівську Аравію. Проте зростання його особистих статків на тлі збільшення зовнішнього боргу країни спричинили звинувачення в корупції. Президент *Е. Д. Лахуд*, який і надалі тяжів до Сирії, змістив його з посту прем'єр-міністра. Проте після перемоги на парламентських виборах блоку Р. Харірі в 2000 р. він удруге очолив уряд, був прем'єр-міністром до жовтня 2004 р. Тоді в Лівані зростали антисирійські настрої, 19. 10. 2004 РБ ООН закликала Дамаск вивести з Лівану свої війська (перебували там з 1976 р.), а ліванський уряд – роззброїти військові формування «Хезболли» на півдні країни. Р. Харірі фактично очолив антисирійську опозицію в Лівані. 14. 02. 2005 він загинув (разом із ще 21 особою) від спрямованого вибуху бомби.

Поховальна церемонія Р. Харірі 16. 02. 2005 перетворилася на антисирійську демонстрацію, участь в якій взяли понад 200 тис. осіб. Днем раніше США відкликали свого посла з Сирії, президент Франції Ж. Ширак вимагав незалежного розслідування, цю ідею підтримали в ООН. ЗМІ звинувачували в убивстві Сирію, інші – спецслужби США. 31. 10. 2005 РБ ООН схвалила резолюцію з вимогою до сирійської влади сприяти в розслідуванні. Під егідою ООН була створена Спеціальна слідча комісія, 1. 03. 2009 розпочав роботу Міжнародний трибунал ООН, який визнав винними в убивстві Р. Харірі «Хезболлу» й встановив особи 6 причетних до цього осіб.

ХАСАН II (9. 07. 1929 – 23. 07. 1999) – король Марокко [1961–99] з дин. Алаїтів², син короля *Мухаммеда V*. Народ. у Рабаті, тоді Марокко було

¹ Див. прим. на с. 69.

² Див. прим. на с. 325.

французьким протекторатом¹. Початкову освіту здобув у королівському палаці. Далі навчався в Королівській ак. під керівництвом кращих педагогів, серед яких був *А. Бен Барка*. У 1952 р. отримав ступінь магістра в ун-ті Бордо (Франція). *Мухаммед V* змолоду залучав його до вирішення державних справ. У 1953 р. уся королівська родина Марокко за наказом французької адміністрації була заслана на о. Корсику, а потім на Мадагаскар. До Марокко вони повернулись у листопаді 1955 р. Хасан був радником батька, в т. ч. під час переговорів з Францією щодо надання Марокко незалежності. Після її здобуття (2. 03. 1956) був начальником Генерального Штабу, представляв країну на переговорах з Іспанією щодо статусу обл. Риф (1956 і 1957 рр.), брав участь у врегулюванні алжирської проблеми. 9. 07. 1957 його оголосили спадковим принцом, Хасан відвідав багато країн, а під час закордонних візитів батька був т. в. о. короля.

3. 03. 1961 Хасан II зійшов на престол. У 1970 р. Марокко отримало нову конституцію, за якою король мав фактично необмежену владу, призначав прем'єр-міністра (в 1961–63 і 1965–67 рр. головою уряду був сам Хасан II) і формував уряд. Його неодноразово звинувачували в порушенні прав людини, репресіях, застосуванні тортур і навіть у політичних вбивствах. У жовтні 1965 р. за невстановлених обставин у Парижі було викрадено опозиційного діяча *А. Бен Барку*, в чому звинувачували короля Марокко. Утім, наприкінці свого правління Хасан II дозволив більшості опозиційних політиків повернутися на батьківщину. На поч. його правління Марокко було однією з найбідніших держав Африки: середній дохід населення не перевищував 10 дол. на місяць, понад 50% були неписьменними, безробіття перевищувало 20%. Водночас сам Хасан II був одним з найзаможніших правителів світу. Він започаткував масштабні проекти, як то будівництво системи водопостачання, яка мала охопити всі регіони країни. Реалізація цієї програми триває. У роки його правління економіка Марокко стрімко зростала. Хасан II стимулював розвиток приватного підприємництва в сільському господарстві, тоді як держава (тобто король) контролювала гірничу промисловість, енергетику, зовнішню торгівлю. Серед інших галузей динамічно розвивалися текстильна, шкіряна, нафтохімічна й фармацевтична. У 1973 р. король оголосив курс на «марокканізацію» економіки. Усі державні активи, сільськогосподарські землі й підприємства, які більше ніж на 50% належали іноземцям, були передані лояльним підприємцям і вищим офіцерам. Як наслідок, 2/3 економіки країни контролювали 36 марокканських родин. Хасан II ініціював декілька програм, які мали підвищити туристичну привабливість країни. Одним з найбільш амбітних проектів стало будівництво величної мечеті в Касабланці (Мечеть Хасана II), зведеної на платформі на морі, яке можна споглядати через скляну підлогу. Чеснотою внутрішньої політики Хасана II була віротерпимість. Серед його особистих друзів був сановник Ватикану монсеньйор Н. Кальмел, а 19. 08. 1985 Марокко відвідав Папа Іоанн Павло II.

Хасан II мав великий авторитет в Африці. Він був прозахідним політиком, одним з небагатьох арабських голів держав, який підтримував відносини з Ізраїлем. Був посередником у близькосхідному врегулюванні, саме в Марокко вперше зустрілись *А. Садат* і *М. Бегін*, які пізніше підписали Кемп-Девідські

¹ Див. прим. на с. 9.

угоди. Водночас відносини з сусідами Марокко були напруженими. Так, Алжир підтримав «Народний рух за визволення Сегіет-Ель-Хамра й Ріо-де-Оро» (абр. з ісп. ПОЛІСАРІО) в його прагненні здобути незалежність Зах. Сахари. Хасан II сам висунув претензії на ці території. У листопаді 1975 р. Іспанія відмовилася від контролю над ними, в лютому 1976 р. ПОЛІСАРІО проголосила Сахарську Арабську Демократичну Республіку (САДР). Марокко не визнало нової держави, а коли Буркіна-Фасо зробила це, Хасан II призупинив членство країни в ОАЄ. У 1987 р. у конфлікт між Марокко й САДР втрутилася Саудівська Аравія, посередником виступила ООН, проте проблема Зах. Сахари не врегульована.

Хасан II помер у Рабаті. Його владу успадкував *Мухаммед VI*.

ХАССАНА́Л БОЛКІА́Х (народ. 15. 07. 1946) – султан Брунею [з 1968 р.], прем'єр-міністр, міністр оборони й фінансів [з 1984 р.]. Народ. у Бандар-Бруней (суч. Бандар-сері-Бегаван), син султана британського протекторату¹ Бруней Омара Алі Сайфуддина III. Його повне ім'я Султан Хассанал Болкіах Луїз уд-Дин ібн Аль-Маркум Султан Хаджі Омар Алі Саїф уд-Дин Саад уль-Хаїр уа уд-Дин. Закінчив ін-т «Вікторія» в Куала-Лумпурі (Малайзія) й Королівську військову ак. у Сандхерсті (Велика Британія). У 1964 р. став спадковим принцом, 5. 10. 1967 – султаном, хоча коронація відбулася 1. 08. 1968. Домігся надання Брунею незалежності (1971), проте його зовнішню політику контролювала Велика Британія. Повну незалежність Бруней здобув 1. 01. 1984, тоді ж Хассанал Болкіах обійняв пости прем'єр-міністра, міністра оборони й фінансів. Того ж року султанат вступив до АСЕАН. Основою економіки Бруней є енергоносії. Щороку в султанаті видобувається й переробляється понад 10 млн. т. нафти і понад 12 млрд. м³ газу. Бруней посідає 4 місце в світі за експортом скрапленого газу, найбільшим покупцем якого є Японія. Енергоносії забезпечують 90% валютних надходжень і визначили високий рівень життя населення. ВВП на душу населення на поч. XXI ст. сягнув 30 тис. дол. При цьому понад 40% робітників країни є заробітчанами з держав ПСА. Останнім часом динамічно зростають інші галузі промисловості, сільськогосподарське виробництво. Султан Брунею завжди був серед найзаможніших голів держав світу, його особисті статки в 2010 р. оцінювали в 20 млрд. дол. Його автопарк складає, за різними даними, 3–7 тис. автомобілів, серед яких бл. 600 «Роллс-Ройсів» і 500 «Феррарі», він має всі чемпіонські боліди «Формули-1» починаючи з сезону 1980 р.

Політичний режим, встановлений Хассаналом Болкіахом, можна визначити як авторитарний. У 2014 р. Бруней став єдиною державою ПСА, де запроваджені шариатські закони: було заборонено святкувати Різдво та ін. свята «невірних», продаж алкоголю. Вагітним незаміжнім жінкам загрожує в'язниця. У 2019 р. були запроваджені покарання через забиття камінням за подружню зраду й гомосексуалізм.

ХАСИНА́, Шейх Вазéд (народ. 28. 09. 1947) – бангладешська політична й державна діячка, прем'єр-міністерка [1996–2001; з 2009], лідерка партії «Авами Ліг» («Народна Ліга Бангладеш»), донька *М. Рахмана*. Народ. в

¹ Див. прим. на с. 9.

окр. Фарідпур (Сх. Бенгалія, домініон¹ Пакистан). Її батько був політичним лідером Сх. Пакистану й «Авами Ліг», обстоював ідею широкою автономії Сх. Бенгалії. У 1969 р. Ш. В. Хасина брала участь у студентських хвилюваннях у Дацці. Під час війни за незалежність Бангладеш (1971) була заарештована пакистанськими військовими. Коли *М. Рахмана* й 20 членів його родини 15. 08. 1975 убили під час військового заколоту, вона перебувала в ФРН. Після повернення до Бангладеш її обрали лідером «Авами Ліг», вона перебувала в жорсткій опозиції до військового режиму *Х. М. Ершада*. У 1991 р., після його відсторонення від влади й відновлення конституційного ладу, взяла участь у парламентських виборах, проте «Авами Ліг» поступилася Національній Партії Бангладеш на чолі з *З. Халедою* (удова *З. Рахмана*). Протистояння між цими двома політичними силами (й політичними лідерками) триває в Бангладеш по сьогодні. У 1996 р. партія Ш. В. Хасини перемогла на виборах, вона вперше очолила уряд. Стала першою головою уряду, яка добула до кінця встановлений законодавством 5-тирічний термін. Вона покращила відносини з Індією, підписавши угоду про розподіл вод р. Ганг. Водночас економіка країни перебувала в кризі через часті повені. У 2001 р. «Авами Ліг» зазнала нищівної поразки на чергових виборах. Ш. В. Хасина очолила опозицію, в 2004 р. у Дацці на неї скоїли замах, тоді загинуло 19 осіб. У 2007 р. у Бангладеш оголосили надзвичайний стан, її заарештували, проте в червні 2008 р. вона змогла виїхати до США. У листопаді того ж року вона повернулася, на чолі «Великого альянсу» («Авами Ліг», консервативно-націоналістична партія «Джатья» й Ліберально-Демократична Партія) виграла вибори в грудні 2008 р. і 6. 01. 2009 очолила уряд. Після перемог блоку на виборах 2014 і 2018 рр. зберігала свій пост.

ХАТАМІ́, Мохамма́д (народ. 14. 10. 1942) – іранський релігійний, політичний і державний діяч, президент Ісламської Республіки Іран (ІРІ) [1997–2005]. Народ. у м. Ардакан (пров. Єзд), походив з впливової родини спадкових богословів-сеїдів². Його батько, аятола³ Рухолла Хатамі, мав чимало учнів в Єзді, був активним учасником Ісламської Революції (1978–79). М. Хатамі 19-річним виїхав до м. Кум, де вивчав теологію. У 1965 р. вступив до Ісфаханського ун-ту, отримав ступінь бакалавра філософії. У 1969–70 рр. проходив строкову військову службу, після чого продовжив навчання в Тегеранському ун-ті. Тоді ж поринув у політику, перебував в опозиції до режиму *Мухаммеда-Рези-шаха Пехлеві*. Після перемоги Ісламської Революції був обраний до меджлису, в 1982–86 і 1989–92 рр. був міністром культури, 1992–97 рр. – головою Національної бібліотеки Ірану й членом Верховної ради культурної революції. М. Хатамі належав до т. зв. «прагматиків», яких очолював президент *А. А. Х. Рафсанджані*. Вони розуміли, що відновлення країни після руйнівної Ірансько-іракської війни (1980–88) й яка до того ж перебувала під міжнародними санкціями, було неможливе без залучення іноземного капіталу, закупівлі імпортного обладнання взамін зруйнованого внаслідок війни, запрошення іноземних спеціалістів. Вони пропонували здійснити приватизацію більшості об'єктів держсектора, створити

¹ Див. прим. на с. 9.

² Див. прим. на с. 48.

³ Див. прим. на с. 86.

сприятливі умови для розвитку приватного капіталу, розширити зв'язки зі світом, у т. ч. із США та ін. зах. країнами, пом'якшити ісламські обмеження для творення більш привабливого іміджу країни в очах потенційних інвесторів, до певної міри лібералізувати суспільно-політичні структури, без чого неможливо було успішно рухатися до вільної ринкової економіки. Крім того, «прагматики» усвідомлювали, що збереження незмінною політико-економічної системи вело до стагнації й загрожувало черговим соціальним вибухом.

23. 05. 1997 М. Хатамі отримав підтримку 69,5% виборців і став президентом ІРІ. Він продовжив політику *А. А. Х. Рафсанджани*: здійснював толерантну політику в сфері культури й побуті, значно пом'якшив релігійні обмеження, здійснював ліберальну економічну політику. За його президенства в Ірані були проведені вибори до міських зібрань. За таку політику М. Хатамі на Заході називали «іранським Горбачовим». Він закликав до співпраці з зах. державами. У 2001 р. був переобраний на другий президентський термін. Проте ініціативи М. Хатамі часто наштовхувалися на протидію консерваторів, їх критикували ЗМІ. Коли він закликав до розширення контактів між ІРІ й США ясність вніс духовний лідер ІРІ *А. Хаменеї*: «Жодних контактів з Великим Сатаною. Америка була й залишається для Ірану ворогом номер один». Тому на президентських виборах 2005 р. прогнозовано переміг представник «ортодоксів» *М. Ахмадінежад*.

ХЕКМАТЪЯР, Гульбеддін (26. 06. 1947/1944/1949) – афганський військовий і політичний діяч, один з лідерів афганських моджахедів, очільник Ісламської Партії Афганістану (ІПА), прем'єр-міністр Ісламської Держави Афганістан [1993–94; 1996]. Народ. у кишлаку Вартапур (пров. Кундуз) у сім'ї пуштунів-гільзаїв¹, переселених у роки реформ *Аманулли-хана*. Відтак, надалі за Г. Хекматъяром не стояло жодне плем'я, що, з одного боку, послаблювало його позиції в русі моджахедів, а з іншого – дозволило претендувати на загальнопуштунське лідерство. У 1961–64 рр. навчався у військовій ак., але був відрахований. У 1970 р. вступив на інженерний ф-т Кабульського ун-ту. Був членом тов-ва «Мусульманська молодь», брав участь у студентському русі. Його звинувачували в нападах на студенток, які носили європейський одяг. На Г. Хекматъяра значний вплив справили ідеї теоретика організації «Брати-мусульмани» *С. Кутба*, згідно яких інтереси умми² є вищими за інтереси племені чи нації, а будь-яка світська влада є нелегітимною. У червні 1972 р. був заарештований за співучасть у вбивстві лідера маоїстського тов-ва «Вічне полум'я» *С. Сохандана*. Вдруге був заарештований у грудні 1973 р., проте вийшов на волю на поч. 1974 р. Емігрував до пакистанського Пешавара. Був одним з організаторів заколоту проти *М. Дауда* в липні 1975 р. Тоді ж створив фундаменталістську Ісламську Партію Афганістану (ІПА), випускав газету «Шахадат» («Загибель за віру»). Г. Хекматъяр не прийняв прихід до влади Народно-Демократичної Партії Афганістану, а після інтервенції СРСР у грудні 1979 р. став одним з лідерів антирадянського опору. Вважався фаворитом США

¹ Див. прим. на с. 64.

² Умма (араб. «община», «нація») – мусульманська община в широкому сенсі слова, всі мусульмани світу.

й Пакистану, ША отримувала значну частину іноземної допомоги, яка надавалась афганській опозиції. Після повалення уряду *М. Наджибулли* Г. Хекмат'яр став прем'єр-міністром Ісламської Держави Афганістан. Його політичні амбіції та небажання визнати владу президента-таджика *Б. Раббані* призвели до відновлення громадянської війни, тепер уже між угрупованнями моджахедів. Кілька разів Г. Хекмат'яр піддавав нищівним обстрілам Кабул. 28. 06. 1994 склав повноваження голови уряду, але після чергового перемир'я з *Ахмад Шахом Масудом* 26. 06. 1996 знову очолив кабінет міністрів. Після захоплення влади в Афганістані радикальним ісламістським рухом «Талібан» емігрував до Ірану. Після повалення режиму талібів США не погодили кандидатуру Г. Хекмат'яра до нового афганського уряду. Тоді він декілька разів публічно висловився на підтримку «Талібану» й «Аль-Каїди». 2003 р. США й ООН внесли його до списку міжнародних терористів. У жовтні 2016 р. Г. Хекмат'яр пішов на угоду з афганською владою. Взамін на амністію він зобов'язався розпустити збройні формування ША й дотримуватися конституційних форм політичної боротьби. У 2017 р. ООН зняла з Г. Хекмат'яра всі санкції та обмеження. Його місцезнаходження наразі невідоме.

ХЕНГ САМРІН (народ. 25. 05. 1934) – камбоджійський політичний і державний діяч, Генеральний секретар Народно-Револуційної Партії Кампучії (НРПК, 1981–91), голова Народно-Револуційної Ради Народної Республіки Кампучії (НРК) [1979–81], голова Державної Ради НРК [1981–85], голова Державної Ради Держави Камбоджа [1989–92], фактичний правитель держави [1979–92]. Народ. у селянській родині, в офіційній біографії йшлося, що в бідній, але за іншими даними – в заможній. У 1953 р. вступив до Кхмерської Народно-Револуційної Партії (КНРП, у 1951 р. виокремилася з Комуністичної Партії Індокитаю), пройшов військово-ідеологічну підготовку в Ханой (В'єтнам), брав участь в антифранцузькій боротьбі. З 1956 р. був одним з впливових функціонерів «червоних кхмерів» (Револуційна Армія Кампучії), командував батальйоном, потім полком. На відміну від *Пол Пота* (орієнтувався на КНР), Хенг Самрін симпатизував Півн. В'єтнаму й радянській версії соціалізму. Після захоплення влади в Камбоджі «червоними кхмерами» (17. 04. 1975) й встановлення ними терористичного режиму Демократичної Кампучії Хенг Самрін був політичним комісаром Східної воєнної зони, в 1976 р. його призначили командиром 4-ї піхотної дивізії, він отримав звання генерала. Він був помітною політичною фігурою, проте не був задіяний у каральних акціях і геноциді, влаштованих «червоними кхмерами». Проте він брав участь у збройних провокаціях на кордоні з В'єтнамом. У сер. 1977 р. *Пол Пот* розпочав чистку військово-політичного керівництва режиму, під особливу підозру потрапили пров'єтнамські сили Сх. зони (серед них – Хенг Самрін, *Хун Сен* та ін.). У травні 1978 р. вони спробували повстати проти центральної влади, проте після придушення виступу втекли до В'єтнаму. Там Хенг Самріна призначили очільником «Єдиного фронту національного порятунку Кампучії» (ЄФНПК), до якого увійшли пров'єтнамські налаштовані камбоджійці, здебільшого з «червоних кхмерів». 7. 01. 1979 в'єтнамські війська зайняли Пномпень і повалили режим *Пол Пота*, наступного дня була проголошена Народна

Республіка Кампучія (НРК) на чолі з Народно-Револуційною Радою, яку очолив Хенг Самрін. Новий уряд повністю залежав від В'єтнаму, а після його визнання Москвою (4. 02. 1980) – від СРСР.

Хенг Самрін очолював Державну Раду (уряд) НРК, був генеральним секретарем правлячої НРПК. За підтримки в'єтнамських військ уряд боровся проти залишків «червоних кхмерів» (відійшли в гірські джунглі на кордоні з Таїландом), «монархістів» (прибічників *Народома Сіанука*), «республіканців» (вцілілих діячів режиму Кхмерської республіки *Лон Нола*). Хенг Самрін першим оприлюднив інформацію про злочини «червоних кхмерів», заснував Народно-революційний трибунал, який 15–19. 08. 1979 заочно засудив *Пол Пота* та його оточення до страти. У 1984 р. у НРК було запроваджено «День ненависті» до полпотівців. Міжнародне становище НРК було складним. Більшість держав світу її не визнали, оскільки уряд Хенг Самріна був створений внаслідок іноземної інтервенції й повністю залежав від В'єтнаму. До того ж, попри те, що режим НРК був набагато ліберальнішим за полпотівський чи навіть лоннолівський, він був однопартійним, йому часто закидали порушення прав людини. У др. пол. 1980-х рр. Хенг Самріна почав відтісняти від влади один з його найближчих соратників *Хун Сен*, який був міністром закордонних справ, а потім очолив уряд. Хенг Самрін був символом в'єтнамської окупації Камбоджі, тож його позиції значно послабилися після виведення в'єтнамських військ у 1989 р. 1. 05. 1989 країну перейменували на Державу Камбоджа, після підписання Паризьких угод (23. 10. 1991) вона стала конституційною монархією, була запроваджена багатопартійність. Хенг Самрін залишив пост голови спочатку НРПК (була перейменована на Народну Партію Камбоджі, НПК), а потім і Державної Ради. Хоча ці пости формально посів Чеа Сім, реальна влада опинилась у руках *Хун Сена*. Хенг Самрін перетворився на «церемоніального політика». Він є почесними головою НПК, з 2006 р. головує в Національній Асамблеї (парламенті), його часто зображують на плакатах поряд із *Хун Сеном*.

ХІРОХІТО (29. 04. 1901 – 7. 01. 1989) – 124-й імператор Японії [1926–89], правив під ненго (гасло правління) «Сьова» («освічений мир»). Син імператора *Йосіхіто* (правив під ненго «Тайсьо» – «велика справедливість»). У 1908–14 рр. навчався в школі для кадзоку¹, в 1914–21 рр. – у спеціальному Ін-ті спадкового принца, де викладали кращі вчені Токійського ун-ту. У 1916 р. Хірохіто оголосили спадковим принцом, у 1921 р. він здійснив 6-тимісячний вояж по Європі, став першим членом японської імператорської родини, який побував за межами Японії. 29. 11. 1921 його призначили регентом при хворому батькові, а після його смерті 25. 12. 1926 він зійшов на трон. То був час політичної нестабільності в Японії, зростання ролі військових у політиці. Багато хто вважав Хірохіто особисто відповідальним за агресивну політику Японії в Китаї й ПСА, за втягнення країни в Другу світову війну, малювали його трохи не «азійським Гітлером». Утім, голова Американської окупаційної адміністрації генерал *Д. Макартур* наполіг, щоб Хірохіто не притягували до відповідальності й фактично зберіг Японії безперервність правлячої династії, а відтак – спадкової

¹ Див. прим. на с. 328.

державності. Водночас генерал змусив Хірохіто 1. 01. 1946 публічно, під час виступу про радіо, спростувати міф про божественне походження правлячої династії («Декларація “Нінген-сенген”» – «Декларація про людську природу»). У жовтні 1946 р. була схвалена розроблена Американською адміністрацією нова конституція Японії. Вона набула чинності в травні 1947 р. й діє без жодних змін по сьогодні. Вона обмежила владу імператора, він оголошувався «символом єдності нації». Імператор не має реальної державної влади, він затверджує рішення парламенту й уряду, але впливати на них не може. Деякі його функції є церемоніальними (напр., вручення нагород або прийом іноземних делегацій). Попри це, Хірохіто та його родина брали активну участь у громадському житті повоєнної Японії. Він часто зустрічався з населенням країни, відвідував свята й спортивні змагання. Хірохіто відкривав літні Олімпійські Ігри в Токіо (1964) й зимові – в Саппоро (1972). Імператор доклав значних зусиль задля відновлення дипломатичного іміджу Японії, для чого багато подорожував. Хірохіто захоплювався морською біологією, написав декілька наукових праць.

Після смерті Хірохіто трон успадкував його син *Акіхіто* (ненго «Хейсей» – «мирне правління»). В Японії його вважають одним з найбільш видатних імператорів за всю історію країни.

ХО ШИ МІН (спр. ім'я: Нгуєн Тат Хань; 19. 05. 1890 – 2. 09. 1969) – в'єтнамський політичний і державний діяч, лідер національно-визвольного руху, прем'єр-міністр [1945–55], президент [1946–69] Демократичної Республіки В'єтнам. Народ. у с. Кім Лієн (Аннам¹, Французький Індокитай). Закінчив коледж у Хює, навчався в Сайгоні (суч. Хошимін), працював учителем, офіціантом на пасажирському судні. Був поліглотом, володів навіть есперанто. Під час Першої світової війни мешкав у Лондоні, працював на кухні готелю Carlton. У 1917 р. перебрався до Парижа, звертався до учасників Паризької мирної конференції (1919–20) з закликом надати незалежність народам Індокитаю, був серед засновників Французької Комуністичної Партії (ФКП, 1920), наступного року заснував Міжколоніальний Союз Кольорових Народів, у 1922–26 рр. редагував його друкований орган «Парія». У 1923–24 рр. Нгуєн Тат Хань перебував у Москві, навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу ім. Й. В. Сталіна, був функціонером Комінтерну. У 1924 р. його відрядили до Півд. Китаю для підготовки «соціалістичної революції» в Французькому Індокитаї. У 1925 р. він заснував першу в'єтнамську комуністичну організацію – «Товариство революційної молоді В'єтнаму». У лютому 1930 р. у Гонконгу відбувся установчий з'їзд Комуністичної Партії В'єтнаму (КПВ, вважалася філією ФКП), Нгуєн Тат Хань став її головою. Пізніше партія змінила назву на Комуністичну Партію Індокитаю, оскільки до неї приєдналися ліві організації з інших регіонів Французького Індокитаю. У 1930-х рр. мешкав у СРСР і Китаї, в 1941 р. повернувся до Французького Індокитаю, заснував «Лігу боротьби за незалежність В'єтнаму» («В'єтмінь»), яка боролася проти японської окупації. Нгуєн Тат Ханя переслідувала французька колоніальна й японська окупаційна адміністрації, тому він часто змінював псевдоніми («Нгуєн-патріот», «дядечко

¹ Див. прим. на с. 92.

Хо» та ін.), з 1942 р. зупинився на «Хо Ши Міні» («той, що несе світло»). У сер. 1942 р. при спробі перейти китайський кордон був заарештований китайськими прикордонниками, 2 роки провів у в'язниці.

2. 09. 1945 Хо Ши Мін проголосив Демократичну Республіку В'єтнам (ДРВ) і став її першим президентом. Коли Франція відмовилася визнати незалежність і за конституцією Четвертої Республіки (13. 10. 1946) оголосила В'єтнам «Приєднаною державою» в складі Французького Союзу, на чолі «В'єтміна» очолив збройну боротьбу проти французької колоніальної армії (Індокитайська війна, 1946–54). Після підписання Женевських домовленостей (липень 1954 р.) і поділу В'єтнаму на дві держави по 17-й паралелі був визнаний президентом ДРВ (Півн. В'єтнам). Намагався будувати соціалізм за радянським зразком, здійснив аграрну реформу, запровадив 5-тирічні плани. ДРВ отримувала значну матеріально-технічну, фінансову й військову допомогу від СРСР і КНР. Хо Ши Мін підтримував повстанський комуністичний рух у Півд. В'єтнамі («Національний фронт звільнення Півд. В'єтнаму», «В'єтконг»), мережа шляхів постачання озброєння туди через Лаос і Камбоджу отримала назву «стежка Хо Ши Міна». У 1960-х рр. на боці «В'єтконгу» проти військ Півд. В'єтнаму і США воювали північнов'єтнамські «добровольці». У 1965 р. Хо Ши Мін заявив про готовність воювати проти США до переможного кінця, відкидав будь-які пропозиції щодо переговорів чи перемир'я.

Хо Ши Мін помер у Ханой, його тіло забальзамували радянські фахівці й помістили до спеціально збудованого Мавзолею в столиці. Після утворення об'єднаної Соціалістичної Республіки В'єтнам м. Сайгон перейменували на його честь (Хошимін). Його іменем названі сотні вулиць і площ по всьому світу.

ХОАНГ Ко Минь (20. 07. 1935 – 28. 08. 1987) – в'єтнамський військовий і політичний діяч, офіцер армії Республіки В'єтнам (Півд. В'єтнам), учасник В'єтнамської війни (1955–75), засновник Партії Реформ В'єтнаму («В'єттан»), організатор збройних нападів на територію Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ) і Лаоської Народно-Демократичної Республіки (ЛНДР) з території Таїланду. Народ. у с. Ла Вонг (нині тер. Ханоя, Тонкін¹, Французький Індокитай). Його батько був письменником, служив у колоніальній адміністрації. Закінчив математичний ф-т Індокитайського ун-ту в Ханой, пізніше отримав юридичну освіту в Сайгоні (суч. Хошимін). Хоанг Ко Минь був переконаним націоналістом й антикомуністом, тому після підписання Женевських домовленостей (липень 1954 р.) і поділу В'єтнаму на дві держави по 17-й паралелі перебрався з Півн. В'єтнаму (Демократична Республіка В'єтнам, ДРВ) до Півд. В'єтнаму. У 1955 р. закінчив військово-морське училище в Нячангу, недовго був під слідством у сфабрикованій справі, далі служив у ВМС Півд. В'єтнаму. Проїшов військово-морську підготовку в Морській школі Монтеррея (шт. Каліфорнія, США). Був військово-морським аташе в Півд. Кореї (1965–67), далі командував 2-ю береговою зоною ВМС Півд. В'єтнаму, 232-ю групою ВМС, з 1971 р. очолював морський десант ВМС, воював проти

¹ Тонкін – Півн. В'єтнам (з центром у Ханой), який після французького підкорення й включення до складу Індокитайського Союзу, мав статус французького протекторату (див. прим. на с. 9).

північно-в'єтнамських «добровольців» і загонів «Національного фронту звільнення Півд. В'єтнаму» («В'єтконг»). Вважався одним з кращих офіцерів ЗС Півд. В'єтнаму. Був одним з очільників оборони Сайгона в квітні 1975 р., зробив усе, аби врятувати флот, залишив Півд. В'єтнам за день до падіння столиці: 29. 04. 1975. Хоанг Ко Минь супроводжував на о. Гуам кораблі з біженцями.

Хоанг Ко Минь оселився у Вашингтоні, об'єднав навколо себе південно-в'єтнамських емігрантів, заручився підтримкою декількох організацій ветеранів В'єтнамської війни США. Він розробляв плани організації руху опору проти комуністичного уряду СРВ. На відміну від більшості емігрантів з Півд. В'єтнаму (сподівалися на зовнішню підтримку) вважав, що комуністичний режим у СРВ можна було повалити лише шляхом загальнонаціонального повстання. У 1979 р. створив перший загін «Закордонних ЗС В'єтнаму», 30. 04. 1980 у Сан-Хосе (шт. Каліфорнія, США) заснував «Національний об'єднаний фронт визволення В'єтнаму» (або «Фронт Хоанг Ко Миня»). Зміг налагодити зв'язки з військово-політичним керівництвом Таїланду, на його території створив декілька тренувальних таборів. 10. 09. 1982 на одній з таких баз заснував «Партію реформ В'єтнаму» («В'єттан») і став її головою. Хоанг Ко Минь розробив план військового вторгнення на територію СРВ («Вперед на Схід»). Перші атаки він здійснив у 1984 р. через територію ЛНДР, проте в грудні того року «Закордонні ЗС В'єтнаму» зазнали значних втрат і відступили. Наслідком перших поразок став розкол Фронту. У 1985 р. відбулися нові атаки, проте знову повстанці були розсіяні вояками ЗС Лаосу. До бойових втрат (загинули декілька впливових повстанських командирів, які здійснювали оперативне командування) додалась епідемія малярії. Улітку 1987 р. Хоанг Ко Минь розробив новий план наступу на Півд. В'єтнам а звідти – до дельти р. Меконг. Він сподівався, що успішні дії повстанців мали спровокувати повстання всередині СРВ. Проте 130 повстанців на марші зупинив полк ЗС ЛНДР і сили спеціального призначення СРВ. Загін Хоанг Ко Миня довго блукав джунглями, намагався заплутати сліди, але потрапив у засідку бл. м. Аттала (Лаос). У бою загинули 83 повстанці, 30 змогли втекти, 19 потрапили до полону. Хоанг Ко Минь, аби уникнути полону, застрелився. 1–2. 12. 1987 у Хошиміні відбувся суд над полоненими, всі вони були засуджені до різних термінів ув'язнення. Сьогодні існують різні оцінки постаті Хоанг Ко Миня – від визнання його патріотом й антикомуністом до типового властолюбного бойовика.

ХОМЕЙНІ, Рухолла́ Мусаві (17. 05. 1900/24. 09. 1902 – 4. 06. 1989) – іранський релігійний, політичний і державний діяч, аятола¹, Верховний лідер (рахбар) Ісламської Республіки Іран (ІРІ) [1979–89]. Точна дата народження не встановлена. Народ. у пров. Меркіза, походив з родини сеїдів² (його рід походив від 7-го коліна імама Муси Казема, а відтак – від Пророка). Батько загинув, коли хлопчику було 5 місяців. Навчався в місцевих початковій і середній школах, вивчав арабську мову й логіку в старшого брата, аятоли Пасандіде. У 1920 р. переїхав до м. Ерак (пров. Меркіза), навчався в релігійній школі, отримав

¹ Див. прим. на с. 86.

² Див. прим. на с. 48.

ступінь муджтахіда¹. Далі викладав у Кумі, в 1950 р. отримав титул «аятола», а згодом – «великий аятола». Р. М. Хомейні від самого початку критикував реформи *Мухаммеда-Рези-шаха Пехлеві*, відомі як «біла революція». Він звинуватив шаха в антирелігійній діяльності, закликав до повалення монархії. У 1963 р. його заарештували, це спровокувало масові заворушення, в яких загинуло бл. 1 тис. осіб. Після звільнення з-під арешту він не змінив своєї риторики, називав «білу революцію» «чорною», звинувачував уряд в усіх смертних гріхах. У «Маніфесті», написаному приблизно тоді ж, Р. М. Хомейні писав: «Я бачу рішення – в поваленні цього уряду за порушення заповідей ісламу... О, Господи, я доведу справу до кінця! І якщо я виживу, з Божою поміччю обов'язково виконаю свій обов'язок». Аятола проповідував, що земельна реформа й інші закони суперечили приписам Корану й нормам мусульманської моралі. Особливо різко він виступав проти зрівняння в правах чоловіків і жінок. Такі ж ідеї висловлювали й інші шийтські лідери. Не обмежуючись проповідями, духовенство організовувало антиурядові виступи. У 1964 р. Р. М. Хомейні вислали до Туреччини, потім він перебрався до Іраку, а в 1978 р. осів у Парижі. Але й в еміграції він через 200 тис. іранських мулл продовжував боротьбу з «продажним» шахським режимом. Його проповіді, записані на магнітофонні касети, розповсюджувалися по всьому Ірану. Аятола перетворився на лідера й символ антишахської опозиції, мав незаперечний авторитет в Ірані. У 1971 р. він видав працю «Ісламський уряд», в якій обґрунтував перехід влади в Ірані до шийтського духовенства. Тож коли в січні 1978 р. в Ірані розпочалася антишахська революція, яка здійснювалася під шийтськими гаслами, аятола Р. М. Хомейні став безальтернативним претендентом на верховну владу.

Ісламська Революція досягла кульмінації на поч. 1979 р. Тоді повсюдно діяли Ісламські Революційні Комітети (ІРК), які не корилися уряду *Ш. Бахтіяра*. 16. 01. 1979 *Мухаммед-Реза-шах Пехлеві* з родиною залишив Іран. 1. 02. 1979 Р. М. Хомейні тріумфально повернувся до Ірану, на летовищі Тегеранського аеропорту його зустрічали понад 1 млн. осіб. Спираючись на численні ІРК, він призначив головою Тимчасового уряду *М. Базаргана*. Кінець двовладдю поклато збройне повстання в Тегерані 9–10. 02. 1979. Приводом до нього став напад загону шахської гвардії на службовців авіаційної бази неподалік від столиці. Услід за Тегераном збройне повстання охопило більшість провінційних центрів. 11. 02. 1979 Вища Військова Рада оголосила про свій нейтралітет і наказала військам повернутися до казарм. Тоді ж *Ш. Бахтіяр* залишив країну. У грудні 1979 р. на референдумі було затверджено конституцію Ісламської Республіки Іран (ІРІ), розроблену авторитетними богословами на чолі з Р. М. Хомейні. Нею в Ірані запроваджувався «веляят-е факір» («ісламський образ правління»). Проголошувалося, що абсолютна влада над світом належить Аллахові. На чолі держави стоїть Верховний лідер («рахбар»), який є намісником зниклого в ХІ ст. 12-го імама, прямого нащадка Пророка Мухаммеда. Рахбар, який був поставлений над трьома гілками влади, наділявся надзвичайно широкими

¹ Муджтахід – вчений-богослов в ісламі, що має право виносити самостійні рішення з важливих питань фікху (ісламська юриспруденція).

повноваженнями, в т. ч. – винятковим правом усунення всенародно обраного президента. Для контролю над парламентом було створено Наглядову раду з 12 богословів, половину з яких мав призначати рахбар. Рада мала слідкувати за тим, щоб закони, які приймав меджліс, відповідали нормам ісламу й конституції. Рахбар також отримав право оголошувати війну, укладати мир, здійснювати мобілізацію; він став головнокомандувачем ЗС. Цей пост очікувано посів Р. М. Хомейні. В ІРІ, поряд з теократичними, були створені й цивільно-республіканські органи влади (президент, уряд, меджліс), сфера діяльності яких була суттєво звужена теократичними структурами. Ісламська Республіканська Партія (ІРП) завдяки підтримці Р. М. Хомейні стала правлячою. Звільнення *М. Базаргана* з посту голови уряду в к. 1979 р. і відставка першого президента Ірану *А. С. Банісадра* влітку 1981 р. свідчили про посилення позицій лідерів ІРП і відсторонення від влади як прихильників помірковано-ліберального курсу, так і захисників інтересів ділових прошарків. Після цього ісламська влада розпочала наступ на позиції ліворадикальних сил. Кожен з політичних рухів, незадоволених захопленням й узурпацією влади шіїтським духовенством, діяв незалежно від собі подібних і гинув також наодинці.

Внутрішня політика шіїтського духівництва була спрямована на ісламізацію всіх сфер життя суспільства: економіки, політики, культури, побуту. Було проведено кілька хвиль чисток державних установ, страчено понад 700 прибічників шаха з числа військової та цивільної еліти. Жорстокі фізичні покарання поширювалися також на порушників норм шаріату. Заборонялися продаж і вживання алкогольних напоїв і наркотиків, показ зах. фільмів, слухання зах. музики, навіть класичної. Жінки повинні були дотримуватися норм шаріату в одязі. Відбувся перехід до «тоухідної» (ісламської) економічної моделі, яка базувалася на нормах шаріату. Сама ідея такої економіки була розроблена ще в сер. XX ст., проте в ІРІ вона вперше реалізовувалася на практиці. В узагальненому вигляді вона базувалася на таких «стовпах»: 1) Визнання права приватної власності й її повний захист (відтак, це ринкова модель). Проте суспільне благо розглядалось як пріоритет над приватним, а тому всі ресурси (вода, ліси, в іранському випадку – нафта) мали бути усупільнені. Бізнес мав перебувати під контролем держави. 2) Передбачені т. зв. «заборонені дії», до яких належали операції з забороненими товарами й послугами (як то алкоголь чи свинина), витрачання коштів на заборонені шаріатом цілі, марнотратство й накопичення майна тощо. 3) Відповідно, віталися «бажані дії» як то пожертви на користь нужденних, дотримання «золотої середини» між скупістю та марнотратством, чесне дотримання усіх угод. На практиці «тоухідна» економіка звелася до трьох принципів: 1) головний акцент було зроблено не на виробництві, а на розподілі, обміні та споживанні; 2) заперечувався взаємозв'язок між ринковим характером виробництва й інститутом приватної власності; 3) було взято курс на автаркію як засіб звільнення від економічної й політичної залежності від ін. країн. Релігійно-політичне керівництво ІРІ заявило про захист нижчих верств населення («знедолених»). Встановлювався державний контроль над видобутком і продажем нафти, які до цього перебували в руках Міжнародного Нафтового Консорціуму. Були націоналізовані нафтова,

газова та енергетична галузі, підприємства важкої індустрії, банки й страхові компанії. У власників, що скомпрометували себе співробітництвом з шахським режимом, конфіскували й передали селянам землі. Усього було перерозподілено 1 млн. га землі, з них 650 тис. га одержали сім'ї учасників Ісламської Революції. Суттєво зросла мінімальна заробітна платня (з 217 до 567 ріалів (з 2,9 до 7,4 дол.) на день) та інші соціальні виплати. Ісламізація економіки на практиці привела до її дезорганізації. Це досить швидко зрозуміли ісламські керівники держави. З 1983 р. вони послабили правила гри для приватного капіталу, одночасно підтримуючи державний і змішаний сектор. Багато націоналізованих підприємств знову було продано приватним власникам.

Засади зовнішньої політики ІРІ Р. М. Хомейні виклав ще до своєї вимушеної еміграції. Виступаючи перед духовенством у Кумі, він говорив: «Америка гірша за Англію, Англія гірша Радянського Союзу, а Ради гірші за їх обох! Але нині Америка є втіленням усієї мерзенності. Нехай президент США знає, що наш народ ненавидить його більше, за інших... Усі наші біди походять від Америки й Ізраїлю. Ісламські держави ненавидять іноземців взагалі, а американців і росіян особливо». Після приходу до влади Р. М. Хомейні поставив за мету звільнити країну від усіх форм залежності й захист національних інтересів. Ці завдання вирішувалися під гаслом: «Не Захід, не Схід, а іслам». Головними ворогами були названі наддержави: «Великий Сатана» – США й «Малий Сатана» – СРСР. Іран вийшов з військового блоку СЕНТО й приєднався до Руху неприєднання. Значний резонанс у світі мало захоплення 4. 11. 1979 радикально налаштованими студентами американського посольства в Тегерані. У заручниках опинилися 53 дипломатичні співробітники. В обмін на їх звільнення Іран вимагав від США видачі шаха, який отримав притулок у Штатах. США не видали його й наклали на Іран санкції, більшість з яких діють по сьогодні. 24. 04. 1980 США розпочали операцію «Орлиний кіготь», метою якої було звільнення заручників силами військ спеціального призначення. Операція завершилася повним провалом, передусім через піскові бурі та вихід з ладу техніки (США втратили літак-дозаправник EC-130 та гелікоптер RH-53 з екіпажами). 27. 07. 1980 шах *Мохаммед-Реза-шах Пехлеві* помер у Каїрі. Після вступу на пост президента США Р. Рейгана заручники були звільнені за посередництва президента Алжиру *Ш. Бенджедіда*. Р. М. Хомейні засудив радянське вторгнення до Афганістану, ІРІ підтримувало шіїтське крило афганської опозиції, на тер. ІРІ розмістилися шт.-кв. афганських опозиційних партій (т. зв. «Шіїтська вісімка»). Значна увага, особливо попервах, приділялась ідеї експорту Ісламської Революції. Аятола неодноразово виступав по радіо й ТБ з закликами до народів мусульманських країн скинути своїх правителів і встановити режим, подібний до іранського. У 1987 р. він написав політичний заповіт, в якому, зокрема, йшлося: «Сьогодні, коли мусульманський світ перебуває під гнітом США й СРСР та їхніх прибічників, украй необхідно їх викрити, протистояти їм, вселяти відразу до їхньої мети... Ісламська Революція вкоротила руки експлуататорам, це була воля Аллаха – звільнити країну від тих, хто намагається тримати її в темряві, безправності, байдужості молодого покоління шляхом введення шкідливої культури і звичок». Він наклав прокляття

на королів Йорданії *Хусейна ібн Талала* й Марокко – *Хасана II*, президента Єгипту *Х. Мубарака*, всю королівську династію Саудівської Аравії й короля *Фахда ібн Абдель Азіза Аль-Сауда* особисто. Ворогами ісламу окремо були названі США, Ізраїль та Ірак. Така політика на практиці призвела до конфронтації з усім світом: Іран опинився в міжнародній ізоляції й зазнав значних економічних збитків через санкції й втрату ринків збуту нафти.

У 1980–88 рр. внутрішньополітичний та соціально-економічний розвиток Ірану визначала війна з Іраком. Її причинами стали невирішені територіальні проблеми, взаємні ідеологічні й політичні претензії, які обидві держави намагалися розв'язати силою. Війна не принесла перемоги жодній зі сторін, але буквально розорила Іран і Ірак. Особливо постраждала інфраструктура нафтової промисловості прикордонного з Іраком Хузестана. За оцінками експертів, збитки Ірану склали бл. 300 млрд. дол. Щороку на війну йшло 14 млрд. дол., а загальна сума тільки прямих воєнних витрат перевищила 100 млрд. дол. Значно зросла зовнішня заборгованість країни, скоротилися золотовалютні резерви. За офіційними даними, у війні загинуло 188 тис. іранців, але в ін. джерелах йшлося про бл. 900 тис. жертв. Під впливом Ірансько-іракської війни в релігійно-політичному керівництві ІРІ виникла дискусія щодо майбутньої політики між т. зв. «прагматиками» й «ортодоксами». Незадовго перед смертю Р. М. Хомейні погодився переглянути взаємовідносини між Наглядною радою й урядом у бік розширення повноважень останнього. Згідно нової редакції конституції пост прем'єр-міністра ліквідувався, водночас посилювався статус уряду й президента, який проголошувався вищою офіційною особою після рахбара.

У 1980 р. Р. М. Хомейні пережив інфаркт, його здоров'я з часом погіршилося. Він помер у своєму будинку в Тегерані, на його похоронах зібралось декілька мільйонів осіб. Його поховали в мавзолі поблизу іранської столиці. На честь Р. М. Хомейні назвали міжнародний аеропорт Тегерана. Новим Рахбаром став один з його найближчих соратників аятола *А. Хаменеї*.

ХОСОКАВА, Моріхіро (народ. 14. 01. 1938) – японський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1993–94]. Походив з давнього самурайського¹ роду, його прадід, *Коное Фумівара*, двічі був прем'єр-міністром. Закінчив юридичний ф-т Ун-ту Св. Софії в Токіо (1963), працював у редакції газети «Асахі сімбун». На поч. 1970-х рр. був обраний до парламенту від Ліберально-Демократичної Партії Японії (ЛДПЯ), став наймолодшим депутатом в історії країни. У 1983–91 рр. був губернатором рідної преф. Кумамото (о. Кюсю). У 1992 р. під впливом кількох скандалів навколо ЛДПЯ вийшов з її складу, заснував і очолив Нову Партію Японії (НПЯ). Він вимагав боротьби з корупцією й негайної реформи виборчого законодавства. У 1993 р. НПЯ в коаліції з сімома дрібними партіями перемогла на виборах, Хосокава М. став першим прем'єр-міністром Японії з 1955 р., який не представляв ЛДПЯ. Його уряд провів законопроект про політичну реформу (перегляд меж виборчих округів, посилення контролю над фінансуванням партій). У серпні 1993 р. Хосокава М. назвав події 1937–45 рр. «агресивною війною», приніс кілька вибачень народам

¹ Див. прим. на с. 207.

азійських держав за дії Японії під час Другої світової війни. Він вимагав подібних вибачень від уряду Росії – за жорстоке поводження з японськими військовополоненими, проте не дочекався їх. У жовтні 1993 р. підписав з президентом РФ Б. М. Єльциним Токійську декларацію про можливість подальших переговорів щодо статусу «Північних територій» (півд. Курильських о-вів Хабомаї, Шикотан, Кунашир, Ітуруп). 19. 03. 1994 Хосокава М. відвідав Китай. За його урядування японські Сили самооборони взяли участь у кількох миротворчих операціях під егідою ООН (у Камбоджі, Заїрі, Руанді). Водночас загострилися торговельні відносини з США. Головною проблемою уряду Хосокава М. була широка коаліція й вузька соціальна база. У квітні 1994 р. він подав у відставку в зв'язку зі звинуваченнями в фінансових порушеннях, перебував в опозиції до ЛДПЯ, брав участь у створенні Партії Нових Рубежів (1994–97) і об'єднанні опозиційних партій у Демократичну Партію Японії (1998). Поступово відійшов від публічної політики, виробляв керамічні вироби, влаштував виставки власних виробів.

ХОСС, Селім (народ. 20. 12. 1929) – ліванський політичний і державний діяч, 5 разів очолював уряд країни [1976–80; 1987–88; 1988–89; 1989–90; 1998–2000]. Мусульманин, але був одружений з християнкою. Закінчив Американський ун-т у Бейруті за спеціальністю «економіка», викладав у тому ж закладі. У 1964 р. був призначений фінансовим радником у Кувейті. 4 рази очолював уряд під час громадянської війни в Лівані (1975–90) – за президентів *І. Саркіса* й *А. Жмайеля* й двічі – за *І. Храуї*. С. Хосс був прибічником сирійської військової присутності до того часу, поки ліванська армія не змогла б самостійно контролювати ситуацію в країні. Він був противником системи «політичної конфесійності», був за світську республіку, підтримував лівоцентристські й помірковані політичні сили й рухи. У вересні 1988 р. опинився в епіцентрі політичної кризи, коли президент *А. Жмайель* призначив головою уряду *М. Ауна*, але цю посаду обіймав С. Хосс. Тоді його підтримала Сирія, придушення виступу *М. Ауна* стало кінцем громадянської війни. С. Хосс мав високий авторитет, користувався повагою різних політичних сил. Він мав репутацію «пожежного» й «кризового» голови уряду, адже до його послуг звертались у найбільш складні часи. С. Хосс є автором понад 20 наукових праць з різних проблем економіки Лівану, а також спогадів і публіцистичних нарисів.

ХРАУЇ, Ільяс (4. 09. 1926 – 7. 07. 2006) – ліванський політичний і державний діяч, президент [1989–98]. Народ. у заможній селянській маронітській¹ родині побл. м. Захла (долина Бекаа). Закінчив ін-т у Санчессі (вивчав комерцію, 1947 р.), навчався в Ун-ті Св. Йосифа в Бейруті, але не закінчив його. Став успішним фермером, співпрацював з швейцарськими фірмами, очолював селянський кооператив з вирощування цукрових буряків у долині Бекаа. Його бізнес зруйнувала громадянська війна (1975–90). У 1972 р. був обраний до парламенту. Не брав участі в громадянській війні. У 1980–82 рр. був міністром громадських робіт, опікувався відбудовою зруйнованих унаслідок бойових дій доріг, мостів та інших об'єктів. Був членом Маронітського

¹ Див. прим. на с. 75.

Католицького Блоку в Національній Асамблеї, який виступав за міжконфесійне примирення й нормалізацію відносин з Сирією. І. Храуї не поділяв радикалізму в цих питаннях «Ліванської фаланги» («Катаїб»). 24. 11. 1989 був обраний президентом Лівану. Вніс поправки до конституції Лівану відповідно до Таїфських угод («Декларація національного примирення», 22. 10. 1989), які змінили систему «політичної конфесійності» в Лівані на користь мусульманської общини. За підтримки сирійської армії придушив виступ генерала *М. Ауна* й змусив його 13. 10. 1990 скласти зброю, чим поклав кінець громадянській війні. 22. 05. 1991 підписав Договір про дружбу й співробітництво з Сирією. Головні зусилля І. Храуї спрямував на відновлення зруйнованої війною країни. Президент намагався контролювати й координувати діяльність уряду на чолі з *Р. Харірі*, був прагматичним політиком, державні інтереси ставив вище за конфесійні й свої власні політичні амбіції. Закликав різні політичні сили відкинути чвари й консолідуватися заради відновлення Лівану. Утім, він роззброїв християнські озброєні формування й при цьому демонстративно ігнорував діяльність «Хезболли» на півдні країни. Йому неодноразово закидали надмірне загравання з Сирією, а також внесення змін до конституції, які продовжили його повноваження на 3 роки. І. Храуї помер від онкологічного захворювання в шпиталі Американського ун-ту в Бейруті.

Ху Цзіньтао (народ. 21. 12. 1942) – китайський політичний і державний діяч, Генеральний секретар Комуністичної Партії Китаю (КПК) [2002–13], Голова Китайської Народної Республіки (КНР) [2003–13], очільник «четвертого покоління лідерів» КНР. Народ. у пов. Тайсянь пров. Цзяньсу. Його батько торгував чаєм, мати померла, коли хлопчику було 5 років, його виховувала двоюрідна бабуся. Без жодної протекції в 1959 р. вступив на гідротехнічний ф-т Ун-ту Цинхуа в Пекіні. Студентом вступив до КПК. Навчався в аспірантурі того ж закладу, був політінструктором свого ф-ту. Під час «культурної революції» його батько підпав під репресії, чайний магазин закрили, а Ху Цзіньтао в 1968 р. усунули з посади політінструктора й через «буржуазне походження» відправили до трудового табору до пров. Ганьсу «на перевиховання». Він працював на будівництві двох ГЕС у верхів'ях р. Янцзи, був секретарем Будкомітету пров. Ганьсу, потім – головою Будкомітету, головою комсомольського комітету. Тоді ж він познайомився з сином тодішнього Генерального секретаря КПК *Ху Яобана*, що дозволило йому потрапити до китайської партійної еліти. У 1982–84 рр. Ху Цзіньтао був членом Секретаріату ЦК Комуністичного Союзу Молоді Китаю (КСМК) і Всекитайської Федерації Молоді, в 1984–85 рр. – першим секретарем КСМК. У 1985 р. став наймолодшим членом ЦК КПК, одночасно був головою партійного комітету й першим секретарем парткому Воєнної ради пров. Гуйчжоу. У 1988–92 рр. був секретарем парткому Тибетського АО й першим секретарем парткому Тибетського ВО. Він був першим китайським керівником Тибету, який не мав військового досвіду. Ху Цзіньтао жорстко придушив виступи в Лхасі на поч. 1989 р. (наказав застосувати проти демонстрантів сльозогінний газ і вогнепальну зброю), запровадив у Тибеті військовий стан. Пізніше ЗМІ й правозахисні організації звинувачували його в убивстві Панчен-

лами¹. Утім, таку рішучість схвалив *Ден Сяопін*, вважають, що дії Ху Цзіньтао в Тибеті стали своєрідною репетицією розгону мирних демонстрацій на площі Тяньаньмень у Пекіні 4. 06. 1989. У 1992 р. Ху Цзіньтао був відповідальним за організацію і проведення XIV з'їзду КПК, був членом його Постійного Комітету. У грудні того ж року його призначили ректором Вищої партійної школи при ЦК КПК. Він завжди намагався уникати жодної конфронтації, тому майже не мав ворогів серед проводу КПК. До того ж був малоініціативним і завжди виконував будь-яку волю керівництва. Це дозволило йому в 1998 р. стати заступником Голови КНР. Восени 2001 р. як кандидат на вищі державні й партійні пости він відвідав Велику Британію, Францію, ФРН і Росію, а навесні 2002 р. – США.

У листопаді 2002 р. Пленум ЦК КПК обрав Ху Цзіньтао Генеральним секретарем КПК. Він став очільником «четвертого покоління лідерів» КНР, наймолодшим керівником держави з часів *Мао Цзедуна*. На Заході в ньому вбачали «великого реформатора», який «відкриє Китай світу», а владу – китайцям. Проте він незмінно дотримувався формули «будівництва соціалізму з китайською специфікою», запропонованої *Ден Сяопіном*. Ринкові механізми в економіці й надалі співіснували з незмінною монополією КПК на владу й фактичною партократією. Ху Цзіньтао сформував образ «простого» керівника (їздив на роботу велосипедом, відвідував бідні селянські села й пасовиська кочовиків, спростив урядові церемонії), що посилювало симпатії до нього з боку китайців. Водночас він значно посилив контроль за політичною лояльністю чиновників, особливо місцевих, а також за суспільством, у т. ч. – цензуру. У 2006 р. він оприлюднив «моральний кодекс» громадянина КНР «8 чеснот і 8 вад». Це були: 1. Люби батьківщину; не шкодь їй; 2. Служи народові; ніколи не зраджуй його; 3. Йди за наукою; не будь невігласом; 4. Будь старанним; а не ледачим; 5. Будь чуйним, допомагай кожному; не наживайся за чужий рахунок; 6. Будь чесним і порядним; не поступайся принципами з корисних міркувань; 7. Будь дисциплінованим і законотримувачем; ні – хаосу й беззаконню; 8. Живи просто, працуй старанно; ні – розкошам і задоволенням. На вищі посади Ху Цзіньтао призначав «своїх» людей, яких знав з часів керівництва Партійною школою. У зовнішній політиці він спробував зблизитися з США й ЄС, а коли це не вдалося, переорієнтувався на Канаду, Австралію й Іран. Ху Цзіньтао здійснював жорстку політику в Тайванському питанні, 14. 03. 2005 був ухвалений «Закон з протидії розколу держави». Утім, у 2009 р. відбувся перший в історії обмін листами між керівниками КНР і Китайської Республіки. Так само жорстко уряд КНР відреагував на посилення антикитайських виступів у Тибетському й Сінцзян-Уйгурському АР у 2008 р. Влітку того ж року Ху Цзіньтао відкривав літні Олімпійські ігри в Пекіні.

Ху Цзіньтао говорив про КНР як про «країну, що розвивається» й перебуває «на початковому етапі будівництва соціалізму». Однак за його каденції Китай обійшов Японію за розміром ВВП (5,8 трлн. дол.) і став другою економікою світу після США. Країна стала світовим лідером за протяжністю швидкісних залізниць. КНР активно проникала до Африки, перетворившись на найбільшого інвестора в економіку континенту. Утім, у 2002–12 рр. посилювався

¹ Див. прим. на с. 477.

розрив у прибутках у рівні життя населення між «великою п'ятіркою» півд. сх. провінцій і рештою території Китаю, а також між містом і селом. Через кризу 2008–09 рр. темпи зростання ВВП впали до 7,5% на рік.

У листопаді 2012 р. Ху Цзіньтао передав партійну й політичну владу новообраному очільнику «п'ятого покоління лідерів» КНР *Сі Цзіньпіню*.

ХУ Яобан (20. 11. 1915 – 15. 04. 1989) – китайський політичний і державний діяч, Генеральний секретар Комуністичної Партії Китаю (КПК) [1980–89]. Народ. у пров. Хунань. У 1929 р. вступив до Соціалістичного Союзу Молоді Китаю, у 1933 р. – до КПК, був керівником відділу пропаганди одного з «радянських районів». Під час «Великого походу» Червоної Армії КПК був важко поранений. Після утворення КНР (1. 10. 1949) перебував на різних адміністративних посадах, у 1952 р. очолив Комуністичний Союз Молоді КНР. Під час «культурної революції» був репресований і кілька років провів за ґратами. Після виходу на волю в серпні 1977 р. увійшов до складу ЦК КПК, був заступником директора Вищої партійної школи при ЦК КПК. Ху Яобан разом з *Ден Сяопіном* був одним з лідерів групи «прагматиків» у КПК, яка протистояла «лівим» – прибічникам промаоїстського курсу на чолі з *Хуа Гофеном*. У 1980–89 рр. був Генеральним секретарем ЦК КПК, виступав за доповнення економічних реформ політичними, обґрунтовував послаблення тотального контролю КПК за суспільним життям. У січні 1987 р. *Ден Сяопін* звинуватив його в «буржуазному радикалізмі» й з часом звільнив з посади Генсека. Ху Яобан помер від інфаркту. Його похорони стали початком масових мирних акцій протесту під гаслами демократизації суспільно-політичної системи КНР, які завершилися трагічними подіями на площі Тяньаньмень у Пекіні 4. 06. 1989.

ХУА Гофен (16. 02. 1921 – 20. 08. 2008) – китайський політичний і державний діяч, Голова ЦК Комуністичної Партії Китаю (КПК) [1976–81], прем'єр Державної Ради (прем'єр-міністр) Китайської Народної Республіки (КНР) [1976–80]. Народ. у пров. Шаньси. Навчався в початковій школі й комерційному професійному ліцеї на батьківщині. У 1938 р. вступив до лав КПК і Червоної Армії (був завідувачем відділу пропаганди 8-ї армії). Після утворення КНР (1. 10. 1949) перебував на різних адміністративних посадах, був партійним функціонером у пров. Хунань, у 1969 р. увійшов до складу ЦК КПК, у 1973 р. – до Політбюро ЦК КПК. Входив до складу комісії, яка розслідувала «справу *Лінь Бяо*». З 1975 р. – заступник прем'єра Державної Ради (уряду) КНР, одночасно – міністр безпеки. Після смерті *Чжоу Еньлая* (1. 08. 1976) очолив уряд. *Мао Цзедун* оголосив Хуа Гофена своїм наступником, тому після смерті «Великого Керманіча» (9. 09. 1976) він посів найвищу партійну посаду – Голови ЦК КПК. Він усунув з Політбюро ЦК КПК «банду чотирьох» на чолі з удовою *Мао Цзедуна Цзян Цін*, намагався обмежити «старих політичних кадрів» на чолі з *Ден Сяопіном*. У 1978–79 рр. відвідав кілька європейських країн, відновив дипломатичні відносини з США. Водночас був категоричним супротивником «соціал-імперіалізму» СРСР. Хуа Гофен був за продовження маоїстського курсу, проте був змушений погодитися з «програмою чотирьох модернізацій» *Ден Сяопіна*. Зрештою, його угруповання «лівих» програло внутрішньополітичну боротьбу «прагматикам». У вересні 1980 р. його звільнили з посади прем'єра

Державної Ради КНР, у червні 1981 р. – Голови ЦК КПК. У вересні 1982 р. його вивели з складу Політбюро ЦК КПК, проте він залишався членом ЦК до 2002 р. Хуа Гофен помер у розпал літніх Олімпійських ігор у Пекіні, то ж його смерть виявилася майже не поміченою.

ХУН СЕН (спр. ім'я; Хун Бунал; народ. 4. 04. 1952) – камбоджійський політичний і державний діяч, учасник громадянських воєн 1970-х рр., голова Ради Міністрів Народної Республіки Кампучія (НРК) [1985–89], голова Ради Міністрів Держави Камбоджа [1989–93], другий прем'єр-міністр Камбоджі [1993–98, разом з *Народом Ранарітом*], прем'єр-міністр Камбоджі [з 1998 р.], голова правлячої Народної Партії Камбоджі. Народ. у родині заможних землевласників китайського походження. Його батько був відомим і впливовим буддійським проповідником. Початкову школу відвідував у рідному селі, потім навчався в буддійській школі в Пномпені, але покинув навчання після арешту вчителя. Працював на каучуковій плантації в пров. Мемот, був профспілковим активістом. Хун Бунал негативно сприйняв переворот *Лон Нола* (18. 03. 1970) й встановлений ним режим Кхмерської республіки. Приєднався до комуністичного руху «червоних кхмерів» (Револуційна Армія Кампучії), пізніше пояснював, що розглядав їх боротьбу з режимом *Лон Нола* як засіб відновлення монархії й повернення до влади *Народом Сіанука*. Тоді ж змінив ім'я на «Хун Сен». Дослужився до командира батальйону, втратив у бою ліве око. Після захоплення влади в Камбоджі «червоними кхмерами» (17. 04. 1975) й встановлення ними терористичного режиму Демократичної Кампучії Хун Сен був командиром бригади в Східній військовій зоні (її військовим комісаром був *Хенг Самрін*), був помітною фігурою, проте не був задіяний у каральних акціях і геноциді, влаштованих «червоними кхмерами». У сер. 1977 р. *Пол Пот* розпочав чистку військово-політичного керівництва режиму, під особливу підозру потрапили пров'єтнамські сили Сх. зони (серед них – Хун Сен і *Хенг Самрін*). У травні 1978 р. вони спробували повстати проти центральної влади, проте після придушення виступу втекли до В'єтнаму. Там Хун Сен декілька місяців провів у в'язниці, після перевірки на лояльність його увели до керівництва створеного в'єтнамцями «Єдиного фронту національного порятунку Кампучії» (ЄФНПК).

7. 01. 1979 в'єтнамські війська зайняли Пномпень і повалили режим *Пол Пота*, наступного дня була проголошена Народна Республіка Кампучія (НРК) на чолі з Народно-Револуційною Радою, яку очолив *Хенг Самрін*. Він же очолив Раду Міністрів (з 1981 р. – Державна Рада НРК), міністром закордонних справ у якій став Хун Сен. Його завданням було забезпечити міжнародне визнання НРК, проте більшість держав світу й ООН її не визнали, оскільки уряд *Хенг Самріна* був створений унаслідок іноземної інтервенції й повністю залежав від В'єтнаму. НРК визнали лише СРСР і ще 5 соціалістичних країн і країн «соціалістичної орієнтації». Хун Сен був одним з найближчих соратників *Хенг Самріна*, повністю підтримував його «соціалістичні» перетворення й однопартійний режим. У 1985 р. Хун Сен замінив його на чолі уряду, а далі поступово потіснив з решти постів і сконцентрував у своїх руках партійну й державну владу. 1. 05. 1989 НРК перейменували на «Республіку Камбоджа», того ж року були виведені в'єтнамські війська, 23. 10. 1991 були підписані Паризькі угоди, які

мали врегулювати камбоджійську проблему. Правляча Народно-Революційна Партія Камбоджі відмовилася від марксизму-ленінізму як офіційної ідеології, заявила про відданість демократії й економічному лібералізму й змінила назву (Народна Партія Камбоджі, НПК). Того ж року *Хенг Самрін* звільнив пост голови партії, який посів Хун Сен. У 1993 р. у Камбоджі було відновлено конституційну монархію на чолі з *Народомом Сіануком*, на парламентських виборах перемогла партія «Національний об'єднаний фронт за незалежну, нейтральну, мирну Камбоджу» (абр. з фр. ФУНСІНПЕК) на чолі з сином короля *Народомом Ранарітом*. НПК посіла друге місце, проте відрив від переможця був незначним. Тоді Хун Сен запропонував *Народому Сіануку* запровадити інститут подвійного прем'єрства: першим прем'єр-міністром став *Народом Ранаріт*, а другим – Хун Сен. Обидва урядовці мали відмінні погляди на майбутнє країни: *Народом Ранаріт* прагнув орієнтуватися на соціально-економічну модель Сінгапура чи Малайзії (ринкова економіка, жорсткий політичний режим за формальної багатопартійності), тоді як для Хун Сена взірцем були Китай чи В'єтнам. Це спричинило конфлікт і збройні сутички, які завершилися перемогою угруповання Хун Сена. 9. 07. 1997 *Народом Ранаріта* звинуватили в державних злочинах і відсторонили від влади. Бойові дії, під час яких ФУНСІНПЕК періодично підтримували «червоні кхмери», тривали до лютого 1998 р. У березні 1998 р. *Народом Ранаріта* засудили (заочно) до 35 років ув'язнення за антидержавну змову, зв'язки з «червоними кхмерами» й контрабанду зброї. Утім, вирок було анульовано королівським помилуванням.

У 1998, 2003 і 2008 рр. НПК впевнено перемагала на парламентських виборах, тож Хун Сен незмінно очолював уряд. Формально він був коаліційним (разом з представниками від ФУНСІНПЕК), проте насправді НПК мала монополію на владу. Результати виборів 2013 р. опозиційні сили (Партія Національного Порятунку Камбоджі *Сам Рейнсі*) не визнали, проте масові демонстрації протесту були жорстоко придушені. Хун Сен очолює уряд 38 років, що є найбільш тривалим владуванням в історії Камбоджі й новітній історії Азії. Йому частково вдалося стабілізувати економічну ситуацію, чому сприяла нейтралізація «червоних кхмерів». 30. 04. 1999 Камбоджа стала членом АСЕАН, проте останнім часом головним економічним і політичним партнером країни став Китай. Останні десятиліття Хун Сен не апелює до жодних ідеологічних доктрин, головними чеснотами його уряду пропаганда визначає прагматизм і «ефективний державний менеджмент». Утім, режим Хун Сена авторитарний і корумпований, у Камбоджі регулярно порушуються права людини, влада жорстко ставиться до будь-яких проявів опозиції всередині країни й засуджує будь-які перевороти чи революції у світі.

ХУСЕЙН БІН ДАТÓ ОНН (12. 02. 1922 – 29. 05. 1990) – малайзійський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1976–81]. Син борця за незалежність Малайзії, засновника й першого голови партії Об'єднана Малайська Національна Організація (ОМНО) Дато Онна Бін Джафара й онук головного міністра султанату Джохор. Навчався в Індійській військовій ак. у Дехрадуні, з 1940 р. служив у Британській колоніальній армії на Близькому Сході. Після завершення Другої світової війни був інструктором у Центрі

навчання малайзійської поліції в Равалпінді. У 1949–50 рр. Хусейн Бін Дато Онн був головою молодіжної організації ОМНО, в 1950–51 рр. – генеральним секретарем ОМНО. У 1951 р. разом з батьком вийшов зі складу ОМНО, вони заснували Партію Незалежності Малайзії. У 1958 р. отримав диплом юриста в Лондоні, мав приватну адвокатську практику. У 1968 р. Хусейн Бін Дато Онн повернувся до ОМНО, наступного року став членом Виконкому партії й депутатом парламенту. У 1970 р. його призначили міністром освіти. У 1973 р. він став 1-м заступником президента ОМНО й заступником прем'єр-міністра, одночасно був міністром торгівлі й промисловості (1973–74), міністром фінансів і міністром координації діяльності урядових торговельно-промислових корпорацій (1974–76). У 1976 р. Хусейн Бін Дато Онн очолив ОМНО і став прем'єр-міністром. Його вважають «батьком єдності» – расової рівності в Малайзії. Подав у відставку за станом здоров'я. Помер у шпиталі в Сан-Франциско (шт. Каліфорнія, США).

ХУСЕЙН ібн Алі Аль-Хашимі́ (бл. 1854 – 4. 06. 1931) – Шериф Мекки¹ [1908–24], перший король Хіджазу² [1916–24] з дин. Хашимітів³, нащадок Пророка Мухаммеда по лінії його онука Хасана ібн Алі. Його дитинство й юність минули серед бедуїнів⁴ Хіджазу, проте більшу частину життя провів у Стамбулі в якості заручників османських султанів. У 1908 р. був призначений Шерифом Мекки, проте Хусейн претендував на повну владу над Хіджазом і Аравійським пів-м. Це зумовило тривалий конфлікт з правителями Неджду⁵ Саудитами⁶. У боротьбі проти них та Османської імперії Хусейн спробував оперитися на арабських націоналістів і британців. У 1914 р. його син *Фейсал ібн Хусейн* налагодив зв'язки з діячами панарабського руху, а інший син, *Абдалла ібн Хусейн* – з британськими представниками в Єгипті. У 1915 р. Хусейн досяг домовленості з Великою Британією про її сприяння у створення арабської держави на Аравійському пів-ві. Спробою реалізації цих планів стало Велике арабське повстання («Повстання у пустелі»), яке за наказом Хусейна в 1916 р. очолили його сини *Абдалла й Хусейн* і яке підтримала Велика Британія (значну роль відіграв *Т. Е. Лоуренс (Аравійський)*). *Фейсал* (разом з *Т. Е. Лоуренсом*) очолював Північну армію арабів (бл. 7 тис. бійців), ще дві (Південну, бл. 5 тис. і Східну, бл. 4 тис.) очолювали його брати Алі й *Абдалла*. Араби 24. 01. 1917 відбили в османів Ель-Вахдж, 11. 02. 1917 – Ель-Мувейліх, а 19. 08. 1917 – стратегічно важливий порт Аккабу. 30. 09. 1918 повстанці взяли Дамаск, за наполяганням *Т. Е. Лоуренса* першим доу міста увійшов *Фейсал* (це мало символічно означати, що саме араби, а не британці, взяли це важливе місто). Водночас загострилося протистояння з Недждом, правитель якого *Абдель Азіз ібн Сауд* восени 1917 р. розгорнув свій наступ на позиції Хашимітів.

¹ Див. прим. на с. 29.

² Див. прим. на с. 32.

³ Див. прим. на с. 29.

⁴ Див. прим. на с. 32

⁵ Див. прим. на с. 32.

⁶ Див. прим. на с. 28.

Попри те, що сини Хусейна *Фейсал* і *Абдалла* стали королями, відповідно, Іраку та Йорданії, він відмовився ратифікувати Версальський мирний договір (28. 06. 1919) й укласти новий договір з Великою Британією, апелюючи до невиконання нею попередніх домовленостей про створення арабської держави в Аравії. Це спричинило втрату Хусейном будь-якої підтримки в протистоянні з Саудитами. У березні 1924 р. Хусейн оголосив себе халіфом, проте того ж року ваххабіти¹ *Абдель Азіза ібн-Сауда* розгорнули масований наступ на Хіджаз. 6. 10. 1924 Хусейн під тиском знаті Хіджазу зрікся влади на користь сина Алі. У 1925 р. Хіджаз був анексований Саудитами й згодом увійшов до королівства Саудівська Аравія. Хусейн виїхав до Аммана (Йорданія), де невдовзі помер.

ХУСЕЙН ібн Талал (14. 11. 1935 – 7. 02. 1999) – король Йорданії [1952–99] з дин. Хашимітів². Народ. в Аммані, онук *Абдалли I ібн Хусейна*, син принца Талала. Навчався в коледжі «Вікторія» в Александрії (Єгипет), потім – у приватній школі для хлопчиків «Герроу» в Лондоні й Королівській військовій ак. у Сандхерсті (Велика Британія). 20. 07. 1951 був убитий король *Абдалла I*, владу успадкував душевнохворий батько Талал, який був змушений зректися трону. 11. 08. 1952 Хусейна проголосили королем, коронація відбулася 2. 05. 1953. На поч. 1958 р. він створив федерацію з Іраком, проте вона розпалася після смерті іракського короля *Фейсала II бен Газі* (14. 07. 1958). Йорданія за правління Хусейна ібн Талала брала участь в Арабсько-ізраїльській («Шестиденній») війні 1967 р., внаслідок чого втратила анексований під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. Зах. берег р. Йордан. Тоді серйозною загрозою для внутрішньої безпеки країни стали фактично не контрольовані табори палестинських біженців та осередки бойовиків Організації Визволення Палестини (ОВП). У вересні 1970 р. Хусейн увів війська на територію, підконтрольній ОВП («Чорний вересень»), що спровокувало громадянську війну (1970–71) між урядом Йорданії й палестинцями. Зрештою, ОВП була витіснена до Лівану. Король Хусейн пропонував різні сценарії врегулювання Палестинської проблеми, з 1988 р. не висував претензій на Зах. берег р. Йордан. Під час кризи в Перській затоці (1990–91) не підтримав Міжнародну коаліцію на чолі з США, проте засудив анексію Кувейту Іраком. 26. 10. 1994 підписав мирний договір з Ізраїлем. Останні роки життя Хусейн ібн Талал важко хворів і лікувався в США, проте помирати повернувся до Йорданії.

ХУСЕЙН, Саддам (28. 04. 1937 – 30. 12. 2006) – іракський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1979–91; 1994–2003], президент [1979–2003] і фактичний диктатор Іраку. Народ. у с. Аль-Авджа побл. Тікрита (пров. Салах-ед-Дин) або в самому Тікриті, мусульманин-суніт. За офіційною біографією, рід С. Хусейна виходив від імама Алі, зятя Пророка. Батько був бідним селянином і помер, коли хлопчику було 9 місяців, матір взяв за дружину його рідний дядько. У 1955 р. закінчив школу й спробував вступити до Військової ак. у Багдаді, проте провалився вже на першому вступному іспиті. Навчався в коледжі «Аль-Гарк» у Багдаді, студентом вступив до Партії Арабського Соціалістичного

¹ Див. прим. на с. 32.

² Див. прим. на с. 29.

Відродження (ПАСВ, або «Баас» – з араб. «відродження»). У 1959 р. був серед 10 змовників, які скоїли замах на прем'єр-міністра *А. К. Касема*. Більшість заколотників тоді загинули, С. Хусейн був поранений у ногу. Він утік до Сирії, потім перебрався до Єгипту, де притулок забезпечив йому особисто президент *Г. А. Насер*. В Іраку С. Хусейна заочно засудили до страти. У 1962–63 рр. навчався на юридичному ф-ті Каїрського ун-ту. Повернувся до Іраку після повалення *А. К. Касема*, був призначений слідчим у таборі, де утримували його прибічників. Проте в 1964 р. разом з іншими баасистами був заарештований новим головою держави *А. С. Арефом*, 2 роки провів за ґратами в одиночній камері. 17. 07. 1968 ПАСВ здійснила державний переворот, влада перейшла до рук Ради Революційного Командування (РПК) на чолі з генералом *А. Х. Аль-Бакром*. Його заступником і найближчим соратником був С. Хусейн.

С. Хусейн відігравав значну роль у внутрішній і зовнішній політиці Іраку тих років. У 1970 р. набрала чинності Тимчасова конституція, яка проголосила Ірак народно-демократичною республікою. Вищим органом державної влади була РПК, її голова був водночас президентом, прем'єр-міністром, верховним головнокомандувачем ЗС. Парламент країни мав обмежені повноваження. Баасисти ініціювали радикальні перетворення в економіці в дусі «соціалістичної орієнтації». За рахунок націоналізації власності іноземних компаній створювався державний сектор, передусім у нафтовидобувній, нафтопереробній і газовій промисловості. До 1980 р. прибутки від експорту нафти зросли до 20–26 млрд. дол. на рік. Значна їх частина спрямовувалася на армію, оснащену радянською зброєю. СРСР збудував в Іраку понад 80 господарських об'єктів, у Радянському Союзі отримали освіту понад 50 тис. іракців. За умовами аграрної реформи земля вилучалась у власників за викуп і передавалася безземельним і малоземельним селянам. Створювалися кооперативи й великі державні сільськогосподарські комплекси. Уряд почав реалізацію масштабних соціальних програм: кампанія з ліквідації неписьменності, Ірак отримав доступні системи освіти й охорони здоров'я, була вирішена житлова проблема й фактично подолане безробіття. Прибутки на душу населення зросли з 92,3 динарів у 1969 р. до 763,8 динарів у 1979 р. Спочатку ПАСВ співпрацювала з іншими партіями. «Хартія національних дій» декларувала співпрацю з усіма патріотичними силами. У 1972 р. до складу уряду ввійшли навіть два комуністи. Згодом організаційно оформився Прогресивний Національно-Патріотичний Фронт, який об'єднав ПАСВ, Комуністичну Партію Іраку (КПІ), Демократичну Партію Курдистану (ДПК). Певні кроки були зроблені задля вирішення курдської¹ проблеми. У 1970 р. уряд країни й курдські лідери підписали «Декларацію про автономію курдів». Положення про курдську автономію було зафіксоване й у конституції Іраку. За законом від 1974 р. створювався Курдський АР з центром у м. Ербіль. Одночасно від Курдистану відділили кілька нафтоносних територій. Проте лідери ПАСВ своїм пріоритетним завданням вважали встановлення повного контролю над суспільством, ліквідацію опозиції, досягнення монополії на владу. Тому короткий період співпраці з іншими політичними силами завершився їхнім розгромом. Розпочалася тотальна

¹ Курди – див. прим. на с. 40.

баасизація політичних і військових структур Іраку. Усі нелояльні військовослужбовці звільнялись або направлялись служити до Курдистану. У військові навчальні заклади приймали лише членів ПАСВ, які підписували спеціальне зобов'язання працювати в інтересах партії. У разі його порушення вони підлягали смертній карі. Для успішного просування по службі мали значення національна (арабська) й релігійна (сунітська) приналежність. На вищі пости призначались офіцери за принципом особистої відданості лідерам країни. Потім баасизація охопила державні органи, громадські організації, профспілки, систему освіти й культури. Відбувалось типове для тоталітарних режимів зрощування партійного й державного апаратів. У ПАСВ була створена партійна служба безпеки й партійна розвідка, які очолював С. Хусейн. Будь-яке порушення статуту партії передбачало суворі покарання. За кримінальним кодексом, розробленим під особистим контролем С. Хусейна, за приховування членом ПАСВ його колишньої партійної належності, вступ до ПАСВ при одночасних зв'язках з іншими партіями й організаціями, вихід з ПАСВ і вступ до іншої партії, схиляння члена ПАСВ до виходу з партії каралися стратою. Партійні чистки, репресії проти недавніх впливових партійних діячів тривали безперестанно. За законом №35 від 1977 р. позбавлялися громадянства «всі особи, що перебували у ворожій політичній, економічній або інтелектуальній опозиції до революції та її програми». Очевидно, що це давало юридичне підґрунтя для необмежених репресій. Політика баасизації всіх рівнів державного апарату поєднувалась з насильницькою арабізацією етнічних меншин Іраку. Насамперед ішлося про курдів. Уздовж кордонів з Іраном і Туреччиною встановлювалась «зона безпеки», звідки виселялися курди. Курдські політичні й громадські організації були заборонені, а їхні ЗМІ закриті. У 1975–77 рр., за різними даними, з Курдистану було депортовано 300–350 тис. осіб, знищено 240 сіл. Жорстоких ударів зазнала й шіїтська община Іраку та її релігійно-політична організація «Ад-Дава» («Заклик»). 8 шіїтських лідерів – 5 духовних і 3 світських – були засуджені до страти. У 1980 р. 30 тис. шіїтів були вислані до Ірану, а за належність до «Ад-Дава» запроваджувалася смертна кара. Після розправи з курдами й шіїтами ПАСВ став непотрібним блок з КПІ. У 1978 р. за звинуваченням у політичній діяльності в армії було страчено 31 комуніста. Сотні членів КПІ оголосили «іноземними агентами», «зрадниками батьківщини» й засудили до страти чи тривалих термінів ув'язнення. У зовнішній політиці Ірак орієнтувався на СРСР, з яким у 1972 р. був укладений Договір про дружбу й співробітництво. У Близькосхідному конфлікті він займав непримиренну антиізраїльську позицію. Складними були відносини з Іраном і Туреччиною, передусім через переслідування шіїтів і курдів.

17. 07. 1979 С. Хусейн усунув *А. Х. Ааль-Бакра* з усіх постів і помістив його під домашній арешт. За офіційною версією, він пішов у відставку за станом здоров'я. Пости президента, прем'єр-міністра, верховного головнокомандувача ЗС, секретаря іракської ПАСВ, голови РРК обійняв С. Хусейн. Своє оточення він формував за принципом особистої відданості, а всіх запідозрених у нелояльності знищив. Режим мав тоталітарний характер і спирався на армію, спецслужби, осередки ПАСВ. Внутрішня політика Іраку залишалась без змін, проте

С. Хусейн значно активізував зовнішню, маючи на меті перетворити Ірак на наймогутнішу державу регіону, лідера арабського світу. Одним з проявів цього курсу стала Іраксько-іранська війна (1980–88), спричинена ідеологічними, національними, релігійними й територіальними суперечностями між обома країнами. Ірак прагнув повалити або ослабити ісламський режим в Ірані, анексувати багату нафтою провінцію Хузестан, населену переважно арабами, встановити контроль над р. Шатт-аль-Араб¹. Сторони завдали одна одній значних збитків. У цілому війна не принесла перемоги жодній з учасниць, проте С. Хусейн «оголосив» переможцем Ірак. У центрі Багдаду було споруджено монумент у вигляді двох схрещених шабель на знак цієї «звитяги». Після закінчення війни іракський режим зіштовхнувся зі складними економічними проблемами, пов'язаними з руйнацією нафтопромислів, втратою нафтодоларів і виплатою зовнішніх боргів, падінням життєвого рівня населення. Під час війни арабські країни надали Іраку позик на 60 млрд. дол., 10 з яких надав Кувейт. Щоб відвернути увагу суспільства від економічних труднощів, С. Хусейн наважився на розв'язування нової війни, звинувативши Кувейт у ворожих діях. Ці претензії він оприлюднив у Раді ЛАД у липні 1990 р. Уряду Кувейту було висунуто ультиматум з вимогами: 1) списати борги й надати нові позики в сумі 10 млрд. дол.; 2) виплатити компенсацію (2,4 млрд. дол.) за нафту, нібито незаконно видобуту Кувейтом у прикордонному родовищі Румейла; 3) передати Іраку о-ви Варба і Бубіян. С. Хусейн апелював до історії: Кувейт до встановлення британського протекторату в 1899 р. був частиною Басорського вілайету. Емір Кувейту *Джабер III Аль-Ахмад Аль-Джабер Ас-Сабах* прийняв усі вимоги, окрім територіальних. 2. 08. 1990 розпочалась агресія Іраку проти Кувейту, ця держава була захоплена іракськими військами за добу. Успіх операції був напередвизначений тотальною перевагою військ вторгнення над кувейтською армією. Тим не менше, іракські сили спеціального призначення не змогли захопити кувейтського еміра: спроба вертолітного десанту в Ель-Кувейті наштовхнулася на опір кувейтського ППО, при цьому «командос» зазнали втрат. Емір евакуювався до Саудівської Аравії, а його брат загинув під час штурму палацу. Одночасно С. Хусейн виступив з різкими антиізраїльськими й антиамериканськими заявами, звинувачуючи Захід у неокolonіалізмі.

2. 08. 1990 РБ ООН резолюцією № 660 засудила вторгнення й вимагала від Іраку негайно вивести війська з тер. Кувейту. С. Хусейн проігнорував ці заклики, в Кувейті було створено «тимчасовий уряд», який звернувся до Багдада з проханням включити емірат до складу Іраку. 8. 08. 1990 Кувейт став 19-ою провінцією Іраку «Аль-Саддамія», столицю Ель-Кувейт було перейменовано на Кадхіму. РБ ООН надалі регулярно зверталася до іракського питання й ухвалювала відповідні резолюції (до кінця року їх було 12). На Ірак наклали санкції й організували морську блокаду. У відповідь в Іраку затримали громадян держав, які приєдналися до санкцій. Після окупації Кувейту під загрозою

¹ Шатт-аль-Араб (араб. «Арабський потік») – річка довжиною 195 км., яка утворюється злиттям Тигру й Євфрату біля м. Ель-Курна (Ірак) і слугує кордоном між Іраком і Іраном. Відіграє життєво важливу роль у господарському житті регіону. Століттями була й залишається джерелом конфліктів між Османською імперією й Іраном, а потім – між Іраком і Іраном.

опинилася Саудівська Аравія, яка не мала достатніх сил для захисту від Іраку. США запропонували королю *Фахду ібн Абдель Азізу Аль-Сауду* розмістити на півн. кордоні держави свої війська, 7. 08. 1990 до Саудівської Аравії почали прибувати американські підрозділи (операція «Щит пустелі»). 29. 11. 1990, після провалу численних спроб схилити Багдад до мирного врегулювання кувейтської кризи, РБ ООН ухвалила резолюцію № 678: Ірак мав за 1,5 місяці припинити окупацію Кувейту, в іншому разі держави-члени ООН були уповноважені «використовувати всі необхідні засоби з тим, щоб підтримати резолюцію № 660 і всі подальші відповідні резолюції й відновити міжнародний мир і безпеку в цьому регіоні». Навколо США почала формуватися коаліція Багатонаціональних Сил (БНС), до складу якої, поряд із традиційними союзниками США по НАТО й в Азії (як то Пакистан), увійшли арабські країни (Бахрейн, Сирія, Катар, Марокко, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія), а також колишні країни – члени ОВД (Польща, Румунія, Чехословаччина). 17. 01. 1991 війська БНС розпочали бойову операцію зі звільнення Кувейту, яка здійснювалась у два етапи: 1) 17. 01 – 24. 02 1991 – повітряна, або безконтактна фаза операції («Буря в пустелі»). Для знешкодження іракських ППО та наземних частин було задіяно бл. 1 тис. літаків, які базувалися на наземних військово-повітряних базах і на 6 американських авіаносцях, а також крилаті ракети BGM-109 Tomahawk. Ірак відповів обстрілами тер. Саудівської Аравії й Ізраїлю балістичними ракетами «Скад», а також акціями «екологічного тероризму» – зливом сирої нафти в Перську затоку та підпалом нафтових свердловин у Кувейті. 2) 24–28. 02. 1991 – наземна фаза («Шабля пустелі»). Сили БНС звільнили територію Кувейту й зайняли 15% території Іраку. Вранці 28. 02. 1991 С. Хусейн оголосив про припинення вогню й прийняття Іраком усіх вимог ООН. 3. 03. 1991 командувач БНС американський генерал *Н. Шварцкопф* і фельдмаршал саудівської армії Халед Бін Султан на іракській авіабазі Сафван підписали з представниками Іраку угоду про припинення вогню. Іракська армія втратила, за різними оцінками, від 20 до 100 тис. бійців, загинуло понад 2 тис. мирних жителів, було виведено з ладу 319 літаків і бл. 100 вертольотів, від 1 800 до 3 700 танків, від 520 до 4 200 інших одиниць бронетехніки, від 1 465 до 2 600 стволів артилерії, потоплено 19 і пошкоджено 6 кораблів ВМФ Іраку. БНС втратили бл. 400 осіб загиблими, бл. 50 літаків, 40 гелікоптерів, 40 танків та бронемашин. Втрати Кувейту під час іракської агресії оцінені в 4 200 осіб загиблими й 12 тис. полоненими, 1 тис. танків і бронемашин, 39 літаків і 8 вертольотів, 17 військових кораблів.

3. 04. 1991 була прийнята резолюція РБ ООН № 687, яка наклала на Ірак торговельно-економічні санкції (передусім, запровадження ембарго на продаж нафти), передбачала демаркацію кордону з Кувейтом, створення міжнародної інспекції з ліквідації іракської ЗМУ, наукової й матеріальної бази її виробництва. Ірак погодився на репарації в сумі 78 млрд. дол., які мав сплатити продовж 1997–2005 рр. у випадку, якщо з нього знімуть санкції. У 1996 р. режим підписав угоду з ООН, за якою йому дозволялося кожні три місяці продавати нафти на 1 млрд. дол., а за отримані кошти купувати продовольство й медикаменти (програма «Нафта в обмін на продовольство»). Санкції, які значно погіршили соціально-економічне становище країни, С. Хусейн використав для

посилення режиму особистої влади, репресій за етнічною та конфесійною ознакою, тотального порушення елементарних прав людини. Головним питанням, яке визначало зовнішньополітичний клімат навколо Іраку та внутрішньополітичне становище в країні, було питання іракської ЗМУ. Під контролем спеціальної Комісії ООН (UNSCOM), яка працювала в Іраку з 1991 р., Ірак знищив 40 тис. хімічних боеголовок, 700 т. реагентів, призначених для виготовлення хімічної зброї, 3 600 т заборонених хімікатів і понад 100 одиниць обладнання, яке використовувалося для виготовлення хімічної зброї. 31. 10. 1998 С. Хусейн оголосив про припинення співробітництва з UNSCOM, пов'язавши продовження співробітництва зі скасуванням санкцій. За два тижня Комісія продовжила роботу, проте постійно нашкоджувалася на саботаж з боку іракських чиновників. Її голова Р. Батлер звинуватив Ірак у відмові в допуску на деякі об'єкти й ненаданні необхідної документації. Тоді США розробили план військової операції «Лис пустелі» (17–19. 12. 1998), яка мала на меті завдання максимальної шкоди об'єктам по розробці, виробництву й зберіганню компонентів ЗМУ, засобам доставки бойових отруйних і біологічних речовин, а також послаблення режиму С. Хусейна. Авіаційні удари були завдані по 97 цілям (32 об'єкти системи ППО, 20 командних центрів, 11 об'єктів, пов'язаних з розробкою й виготовленням ЗМУ, 9 об'єктів Республіканської гвардії, 6 аеродромів). Літаки американських і британських ВПС здійснили 650 вильотів, було випущено 415 крилатих ракет морського й повітряного базування. За даними Пентагону, було вражено 85% намічених цілей, при цьому 43 об'єкти були зруйновані повністю. Під час операції С. Хусейн упав у паніку, побоюючись повалення, він організував кампанію масових арештів і страт, жертвами яких стали реальні й потенційні супротивники. Після цього іракська система ППО активізувала свої дії у «непольотних зонах» на півдні й півночі країни. Наслідком були постійні бойові зіткнення між нею та літаками ВПС США та Великої Британії, що здійснювали патрулювання цих зон, які не припинялися до 2003 р.

Трагічні події 11. 09. 2001 у Нью-Йорку стали приводом для постійних американських звинувачень на адресу іракського режиму в підтримці міжнародного тероризму й розробці ЗМУ. Міжнародна комісія експертів для виявлення забороненої зброї та засобів з її виготовлення на території Іраку, як і раніше, нашкоджувалася на протидію з боку іракської влади. США звинувачували Ірак у порушенні положень резолюції РБ ООН № 1441 (листопад 2002 р., яка зобов'язала Ірак повністю знищити ЗМУ) й продовженні розробок хімічної й бактеріологічної зброї, наполягали на тому, що Ірак слід роззброїти силою. США й Велика Британія спробували отримати в ООН санкцію на проведення збройної операції проти Іраку. Проти цього виступили постійні члени РБ Росія, Франція й КНР. Вони дали зрозуміти, що накладуть вето на будь-яку резолюцію щодо Іраку. Тоді США створили Міжнародну коаліцію під своїм началом і в обхід рішення РБ ООН вирішили долю диктаторської влади в Іраку. 20. 03. 2003 розпочалася друга війна в Перській затоці (операція «Шок і трепет»). Під час бойових дій (20. 03 – 1. 05. 2003) іракські війська були розбиті (значна частина військових розбіглася, 7 тис. потрапили до полону, було

знищено 847 танків і 777 броньованих машин). Втрати сил коаліції склали 156 осіб (125 – США і 31 – Великої Британії), 5 літаків, 8 вертольотів, 2 БПЛА, ще 5 гелікоптерів отримали пошкодження. Американське військове командування на чолі з генералом *Т. Р. Френксом* склало список з 55-ти найбільш впливових представників оточення С. Хусейна, яких потрібно було заарештувати й віддати під суд. Їх портрети розмістили на гральних картах, колоди яких поширювали серед вояків коаліції. США також підготували програму реформ, яка передбачала створення нової адміністрації, відбудову зруйнованих об'єктів, зміни в економіці Іраку.

Світова й американська громадськість засудили війну в Іраку, вважаючи, що потрібно було продовжувати переговори й шукати компроміси. На думку «пацифістів», головною причиною поспішної військової операції було бажання США взяти під свій контроль іракську нафту. С. Хусейн був заарештований 13. 12. 2003 у бункері в Тікриті. Суд над ним розпочався 19. 10. 2005. Йому інкримінували: 1) геноцид курдів у 1987–88 рр.; 2) застосування мінометів під час обстрілу м. Кіркук; 3) придушення повстання шиїтів у 1991 р.; 4) масова різанина в шиїтському с. Джуджейла (1982 р.); 5) насильницьке виселення декількох тисяч курдів до Ірану; 6) застосування хімічної зброї проти курдів у с. Халабджа (1982 р.); 7) страта 800 представників курдського племені барзані (1983 р.); 8) вторгнення до Кувейту в 1990 р.; 9) страти видних релігійних діячів; 10) злочини проти релігійних рухів; 11) злочини проти політичних партій; 12) злочини проти світських громадських організацій; 13) здійснення після 1991 р. робіт з будівництва дамб і каналів на півдні Іраку, що призвело до пересихання Месопотамських боліт і перетворення цієї області на соляну пустелю. 5. 11. 2006 С. Хусейна засудили до смертної кари через повішання й стратили 30. 12. 2006.

С. Хусейн написав кілька робіт з військової стратегії, а також художні твори: «Забіба і король», «Непрístupна фортеця», «Люди та місто».

Ц (Цай – Цюй)

ЦАЙ Інвєнь (народ. 31. 08. 1956) – тайванська політична й державна діячка, президент Китайської Республіки (КР) [з 2016 р.]. Народ. у Тайбеї. У 1978 р. закінчила юридичний коледж Національного ун-ту Тайваню, в 1980 р. отримала диплом магістра з права в юридичній школі Корнельського ун-ту в Ітаці (шт. Нью-Йорк, США). У 1984 р. захистила дисертацію в Лондонській школі економіки. Повернувшись на Тайвань, викладала в кількох ун-тах Тайбея. У 1990-х рр. брала участь у переговорах про вступ КР до СОТ. За президенства *Лі Денхуєя* була радником з безпеки в Раді Національної Безпеки Тайваню. У травні 2000 – травні 2004 рр. була міністром по зв'язках з материковим Китаєм. У 2004 р. вступила до Демократичної Прогресивної Партії (ДПП), стала депутатом Законодавчого Юаня (парламенту). У січні 2006 р. Цай Інвєнь стала віцепрем'єр-міністром, але в травні наступного року разом з усім кабінетом Су Чженьчана пішла у відставку. У травні 2008 р. її обрали головою ДПП, у 2012 р. вона була кандидатом у президенти, проте поступилася кандидату від Національної Партії (Гоміндан) *Ма Інцзю*. У 2014 р. її переобрали головою ДПП, а в 2016 р. вона перемогла на виборах у представника Гоміндану Чжу Лілуня й стала першою жінкою-президентом КР.

Цай Інвєнь завжди була послідовним поборником ідеї повної незалежності Тайваню. Закликаючи до розширення економічного співробітництва з КНР, вона одночасно підтримувала вступ КР до «Тихоокеанського партнерства» під егідою США, які не планували запрошувати до об'єднання Китай. За її президенства посилилось економічне співробітництво КР і США, значно (до 2,3% ВВП, на 9% більше за попередні періоди) зросли витрати на оборону, збільшилося виробництво озброєння, в т. ч. підводних човнів і ракет. Багато уваги її адміністрація приділяла розвитку «зеленої» енергетики. Цай Інвєнь ініціювала декілька реформ, які неоднозначно були сприйняті суспільством. 5. 09. 2016 з метою зменшення економічної залежності Тайваню від КНР вона запропонувала «Нову політику південного напрямку», яка передбачала розширення співробітництва з 18-ма країнами (Таїланд, Індонезія, Філіппіни, Малайзія, Сінгапур, Бруней, В'єтнам, М'янма, Камбоджа, Лаос, Індія, Бутан, Пакистан, Бангладеш, Непал, Шрі-Ланка, Австралія, Нова Зеландія). Як наслідок, у 2019 р. обсяги торгівлі з ними зросли на 22%, а інвестиції з них до КР – на 60%. 1. 01. 2017 набув чинності Закон про трудові стандарти, який запроваджував 40-годинний 5-тиденний робочий тиждень і скоротив (з 19 до 12) кількість державних свят. 14. 06. 2017 був ухвалений Закон про розвиток корінних народів, який надав статус національних 16 формозьких¹ мов. У липні 2020 р. була започаткована судова реформа, яка запровадила інститут непрофесійних суддів – народних засідателів (за зразком суду присяжних). У тайванському варіанті в судовому процесі братимуть участь 3 професійних суддів і 6 засідателів. Реформа набуде чинності в 2023 р. Цай Інвєнь підтримувала легалізацію

¹ Формоза (порт. «Прекрасний острів») – історична назва о. Тайвань.

одноставних шлюбів, після референдуму 2018 р. схвалила відповідне рішення Конституційного суду. У серпні 2022 р. загострилися відносини КР з КНР, коли Тайвань відвідала спікер Палати представників Конгресу США Н. Пелосі. Тоді Пекін погрожував силовим сценарієм щодо Тайваню й навіть США, проте обмежився новим «китайським попердженням» і початком чергових військових навчань у зоні Тайванської протоки.

Журнал *Foreign Policy*¹ у 2016 р. включив Цай Інвень до 100 провідних світових мислителів, а *Time*² у 2020 р. – до 100 найвпливовіших людей світу.

ЦЕДЕНБАЛ Юмжагіін (17. 09. 1916 – 10. 04. 1991) – монгольський партійний, політичний і державний діяч, Генеральний секретар ЦК Монгольської Народно-Революційної Партії (МНРП) [1940–54; 1958–84], Голова Ради Міністрів Монгольської Народної Республіки (МНР) [1952–74], Голова Президії Великого Народного Хуралу МНР [1974–84]. Народ. у родині бідних скотарів-дербетів³ на крайньому півн. зах. Монголії. У 1938 р. закінчив Фінансово-економічний ін-т в Іркутську. На керівні партійні й політичні посади висунувся за правління *Чойбалсана Х.*, став Генеральним секретарем ЦК МНРП. Після його смерті очолив уряд країни. Його політика стала своєрідною проєкцією на Монголію радянських десталінізації й відлиги, як правління *Чойбалсана Х.* – сталінського тоталітаризму. Внутрішня політика Цеденбала Ю. вирізнялася більш ліберальними формами й методами. Він звільнив з ув'язнення багатьох політв'язнів, розвінчав культ особи *Чойбалсана Х.* (проте офіційно його політика не була переосмислена), здійснював колективізацію в сільському господарстві в м'яких формах. Одним зі здобутків правління Цеденбала Ю. було поширення на селян-скотарів безкоштовного медичного обслуговування й розширення мережі навчальних закладів. У Монголії за сприяння СРСР і країн РЕВ здійснювалась індустріалізація. У зовнішній політиці Монголія, як і раніше, орієнтувалась на СРСР, стала членом РЕВ. У країні й надалі перебували радянські війська (офіційно входили до Забайкальського ВО СРСР). Під час радянсько-китайського протистояння 1960–80-х рр. Монголія стала на бік СРСР, з країни видворили всіх китайців. У серпні 1984 р. Цеденбала Ю. змістили з партійних і державних постів і відправили разом з дружиною, Анастасією Іванівною Філатовою-Цеденбал (очолювала Дитячий фонд МНР), на лікування до Москви. Новим лідером МНР став *Батмунх Ж.* 18. 04. 1990 Цеденбала Ю. позбавили урядових нагород. Помер у Москві, перепохований у Монголії.

ЦЗЯН Цземінь (народ. 17. 08. 1926) – китайський політичний і державний діяч, Генеральний секретар ЦК Комуністичної Партії Китаю (КПК) [1989 – 2002], голова Військової Ради ЦК КПК [1989 – 2004], голова Центральної Військової Ради Китайської Народної Республіки (КНР) [1990 – 2005], Голова КНР [1993–2003], очільник «третього покоління лідерів» КНР. Народ. у м. Янчжоу (пров. Цзянсу) в інтелігентній родині. Навчався в Шанхайському ун-ті транспорту та зв'язку, студентом вступив до КПК. Під час

¹ Див. прим. на с. 106.

² Див. прим. на с. 45.

³ Див. прим. на с. 159.

навчання проходив практику на Московському автомобільному заводі ім. Сталіна. Після утворення КНР (1. 10. 1949) працював у системі міністерства машинобудування: за 30 років пройшов шлях від керівника низової ланки до директора НДІ. Під час «культурної революції» перебував на «перевихованні» в трудовому таборі. У 1980 р. очолив комітет КПК у Шанхаї. З 1982 р. – член ЦК КПК. У 1983 р. був призначений міністром електронної промисловості. На цій посаді сприяв впровадженню у виробництво передових технологій, був прибічником створення «вільних економічних зон». У 1985–88 рр. був мером Шанхая, в 1987 р. придушив студентські заворушення в місті. Того ж року став членом Політбюро ЦК КПК. У жовтні 1989 р. Цзян Цземінь замінив на посту Генерального секретаря ЦК КПК Чжао Цзияна (йому закидали нерішучість під час виступів на пекінській площі Тяньаньмень у квітні–червні 1989 р.). Вважається, що очільником «третього покоління лідерів» КНР він став за протекцією *Ден Сяопіна*.

Цзян Цземінь у цілому продовжив курс *Ден Сяопіна*. Восени 1992 р. на IV з'їзді КПК він проголосив курс на побудову у Китаї «соціалістичної ринкової економіки». Він же сформулював концепцію «трьох представництв» про роль КПК у сучасному житті країни. За нею КПК мала відображати вимоги «передових виробників», забезпечувати «прогрес передової китайської культури» й «ставити інтереси народу понад усе». Цим він остаточно реабілітував дискредитовану «культурною революцією» інтелігенцію. Багатство й приватна власність перестали бути перешкодами для вступу до КПК. У зовнішній політиці він продовжив «політику відкритості». За його правління КНР вступила до СОТ, обґрунтувала претензії на лідерство в АТР, уклала Договір про дружбу з Росією (2001). 27. 12. 1991 Китай визнав незалежність України й встановив з неї дипломатичні відносини. 4. 01. 1994 Цзян Цземінь відвідав Київ. Важливим здобутком КНР тих років стало повернення суверенітету над Гонконгом (1. 07. 1997) і Макао (грудень 1999 р.) за формулою «одна держава – дві системи», запропонованою *Ден Сяопіном*. Обидві території отримали статус Спеціального Адміністративного Району (САР) і гарантії недоторканості політично-правової системи на 50 років. Цзян Цземінь подав заявку на проведення в Пекіні літніх Олімпійських Ігор у 2008 р.

У 2002–04 рр. Цзян Цземінь поступово передав вищі партійні й державні пости *Ху Цзінтао*. Він є автором кількох книг і мемуарів, його вірші включені до шкільної програми з китайської літератури.

ЦЗЯН Цін (спр. ім'я Лі Шумєн; 14. 03. 1914 – 14. 05. 1991) – китайська актриса, дружина Мао Цзедуна, відіграла помітну роль у політиці КНР 1960-х – I пол. 1970-х рр. Народ. у м. Чжучен (пров. Шаньдунь) у родині теслі. 16-тирічною приєдналася до мандрівної трупи акторів. У 1933 р. вступила до Комуністичної Партії Китаю (КПК). Після арешту першого чоловіка переїхала до Шанхаю. У 1930-х рр. виступала на сцені Шанхайського театру під псевдонімом «Лань Пін», мала шалений успіх (особливо за роль у виставі за п'єсою Г. Ібсена «Ляльковий будинок»), знімалась у кіно. У 1937 р. покинула другого чоловіка й двох дітей, переїхала до пров. Яньань, де КПК створила «революційну базу». Тоді ж взяла ім'я «Цзян Цін», вивчала марксизм,

познайомилася з *Мао Цзедун*ом, у 1938 р. вони побралися. Для *Мао* вона була четвертою дружиною, в 1940 р. у них народилась єдина донька Лі На (у 2003 р. вона стала членом Народної Політичної Ради КНР).

У к. 1950-х рр. Цзян Цін була призначена міністром культури, з її іменем пов'язані знищення китайської традиційної культури, цькування творчої інтелігенції, запровадження нового «революційного» мистецтва («революційна опера», «революційний балет», гротескний «соцреалізм» у живописі) тощо. У 1966 р. увійшла до Групи в справах «культурної революції» при ЦК КПК. Офіційно вона була заступницею її голови *Чень Бода*, проте насправді керувала нею. Цзян Цін організувала перші загони хунвейбінів, «чистила» репертуари театрів, тексти пісень, сценаріїв фільмів і радіопередач. Вона відіграла вирішальну роль в організації цькувань *Лю Шаоци*, *Ден Сяопіна*, *Лінь Бяо* та ін. У 1969 р. Цзян Цін увійшла до Політбюро ЦК КПК. Вона втратила свій вплив після смерті *Мао Цзедуна* (9.09.1976). 6.10.1976 її заарештували у «справі “банди чотирьох”», звинуватили в «організації змови з метою захоплення влади» й «підробці заповіту *Мао Цзедуна*». Слідство тривало декілька років, її звинуватили також у злочинах під час здійснення «культурної революції». На суді Цзян Цін виправдовувалася, заявила: «Я була собакою Голови *Мао*. Я кусала того, кого він просив укусити». Її засудили до довічного ув'язнення, на поч. 1991 р. випустили на волю через онкологічне захворювання. Цзян Цін вкоротила собі віку в лікарні.

ЦЗЯН Цінго (при народж.: Чан Чінго; 27.04.1910 – 13.01.1988) – китайський (тайванський) політичний і державний діяч, голова Виконавчого Юаня (уряду) [1972–78], президент Китайської Республіки (КР) [1978–88], син *Чан Кайші*. Народ. у пов. Фенхуа пров. Чжецзян. У 1922 р. відбув на навчання до Шанхая, а в 1925 р. – до Москви. Там він жив у помешканні старшої сестри В. І. Леніна Анни Єлізарової-Ульянової, отримав «російське» ім'я Микола Володимирович Єлізаров. Закінчив Комуністичний ун-т трудящих Сходу, через конфлікт з батьком залишився в СРСР. Здійснював колективізацію в Московській обл., на заводі «Уралмаш» був редактором газети «За важке машинобудування». У 1935 р. одружився з Фаїною Іпатіївною Вахревою (Цзян Фанлян). На поч. 1937 р. був заарештований, але невдовзі повернувся до Китаю.

Після завершення громадянської війни (1946–49) й евакуації Національної Партії (Гоміндану) на о. Тайвань Цзян Цинго очолював Тайванську організацію партії, керував Службою безпеки й Головним політичним управлінням армії, був заступником міністра оборони. У 1972 р. він став головою Виконавчого Юаня (уряду) КР. Через хворобу *Чан Кайші* фактично зосередив у своїх руках всю владу. У 1978 р. був обраний президентом (переобраний у 1984 р.). Цзян Цинго підтвердив відданість «трьом народним принципам» *Сунь Ятсена*, проте був прибічником економічного лібералізму, висунув програму «Десять великих будівництв». Вважається одним з творців «тайванського економічного дива». Розпочав політичні реформи: в липні 1987 р. скасував режим надзвичайного стану (діяв з 1949 р.), дозволив діяльність опозиційних партій, чим започаткував демократизацію режиму. Цзян Цинго припинив політику «трьох ні» щодо КНР («жодних компромісів», «жодних переговорів», «жодних контактів»),

запропоновану *Чан Кайши*. Водночас він відкинув запропоновану *Ден Сяопіном* формулу «одна держава – дві системи» й обґрунтував об'єднання «двох Китаїв» на основі «трьох народних принципів» *Сунь Ятсена*.

ЦИРАНАНА, Філібёр (18. 10. 1912 – 16. 04. 1978) – малагасійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Автономної Малагасійської Республіки [1958–59], перший президент Мадагаскару [1959–72]. Народ. у католицькій родині фермера-скотаря на півн. сх. Мадагаскару. Навчався в початковій школі в Андзіамангірана. За виявлені здібності був прийнятий до середньої школи в Аналалава. Далі навчався в педагогічному училищі в Тананаріве (суч. Антананаріву), після його завершення (1932) повернувся до рідного села, вчителював у початковій школі. У 1942 р. повернувся до того ж педучилища для перепідготовки на право викладати в середній школі. По завершенні навчання (1946 р.) отримав стипендію для стажування у Вищій школі освіти в Монпельє (Франція). Перед від'їздом до Європи брав участь у заснуванні Партії Знедолених Мадагаскару (абр. з фр. ПАДЕСМ). Після навчання у Франції викладав французьку мову й математику, одночасно був одним з лідерів ПАДЕСМ. У 1952 р. став депутатом Зборів пров. Манжунга, згодом – депутатом Представницьких Зборів Мадагаскару. У 1953 р. вступив до Соціалістичної Партії Франції (СПФ). Коли в 1956 р. ПАДЕСМ розкололася, Ф. Циранана з однопумцями заснували Соціал-Демократичну Партію Мадагаскару (СДПМ). Вона була філією СПФ, а Ф. Циранана став її Генеральним секретарем. На виборах 1957 р. виборчий блок на чолі з СДПМ отримав 165 з 249 місць у Представницьких Зборах, Ф. Циранана спочатку став міністром уряду, а 14. 10. 1958 – прем'єр-міністром Автономної Малагасійської Республіки в складі Французької Співдружності. 1. 05. 1959 його обрали президентом, а 26. 06. 1960 Мадагаскар проголосив повну незалежність.

Ф. Циранана був прозахідним президентом, особливо він орієнтувався на Францію. В економіці він заохочував приватне підприємництво й залучення іноземних інвестицій. Проте відсутність контролю за ними з боку держави спричинило те, що станом на 1972 р. іноземні (насамперед французькі) компанії контролювали 86% економіки країни. У 1971–72 рр. через економічну кризу Мадагаскаром прокотилася хвиля протестів, студентських демонстрацій. Найбільші відбулися 15. 05. 1972 («Малагасійський травень 1972 р.»), але їх жорстко придушила поліція. 18. 05. 1972 Ф. Циранана відправив у відставку уряд і призначив новим прем'єр-міністром генерала Г. Рамананцуа. Проте він уже фактично втратив владу. У жовтні 1972 р. він подав у відставку й невдовзі пішов з політики. Помер в Антананаріву.

ЦЮЙ Цюбó (29. 01. 1899 – 18. 06. 1935) – китайський публіцист і прозаїк, громадський і політичний діяч, один із засновників і керівників Комуністичної Партії Китаю (КПК), Генеральний секретар КПК [1927–28; 1930–31]. Народ. у пров. Цзянсу. Його батько належав до давнього, але збіднілого, шляхетного роду. Він працював сільським учителем і зловживав опієм. Через матеріальну скруту родина жила в будинку дядька по матері. Сама ж вона, коли Цюй Цюбо було 15 років, наклала на себе руки. У 1916 р. він відбув на навчання до Учанської школи іноземних мов у Ханькоу, вивчав англійську. У 1917 р.

провалив державний чиновницький іспит у Пекіні. Оскільки Цюй Цюбо не мав коштів на навчання в університеті, він вступив до Коледжу російської мови при МЗС Китаю (навчання там було безкоштовним). Після завершення навчання (1919) залишився там працювати. Був учасником «Руху 4 травня» 1919 р., видавав радикальний журнал «Сінь Шихуей» («Нове суспільство»), співпрацював зі створеним *Лі Дачжао* у 1920 р. «Гов-вом вивчення марксизму». Того ж року як кореспондент кількох китайських видань вирушив до Москви, особисто познайомився з В. І. Леніним, А. В. Луначарським та ін. Пізніше змалював свою подорож до Радянської Росії в працях «Подорожні записки про нову Росію» (1922) і «Враження про Червону столицю» (1924). Перебуваючи в Москві, в 1922 р. вступив до лав КПК. Наступного року повернувся до Китаю, керував пропагандистською роботою в КПК, був редактором журналів «Сінь Цинянь» («Нова юність»), «Цяньфен» («Уперед») та ін. У 1923 р. став деканом ф-ту соціології Шанхайського ун-ту. Після об'єднання КПК і Національної Партії (Гоміндан) в Єдиний Національний Фронт (ЄНФ) Цюй Цюбо став членом Виконавчого Комітету Гоміндану, лишаючись одночасно членом ЦК КПК. У 1927 р. він увійшов до складу Політбюро ЦК КПК і став її тимчасовим Генеральним секретарем. На цій посаді представляв КПК на VI конгресі Комінтерну в Москві. Після розпаду ЄНФ організовував масові страйки й мітинги, найбільшим з яких стало Кантонське повстання (м. Гуанчжоу, грудень 1927 р.). У 1928–30 рр. перебував у СРСР. Після повернення його звинуватили в «лівацькому путчизмі» й звільнили з керівних постів у КПК. Цюй Цюбо поринув у літературну діяльність, заснував «Лігу лівих письменників». Його перу належать переклади китайською творів багатьох російських поетів і письменників, К. Маркса, Ф. Енгельса й В. І. Леніна. Цюй Цюбо розробив один з перших варіантів китайської латинізованої абетки. У 1934 р., побоюючись репресій з боку Гоміндану, він перебрався до «революційної бази» Жуйцзин (пров. Цзянси), був призначений комісаром освіти в Китайському революційному уряді КПК. Під час Великого походу китайської Червоної Армії (1934–35) він залишився в Цзянсу, був організатором партизанського руху проти уряду Гоміндану. 25. 02. 1935 був заарештований і 18. 06. 1935 страчений.

Після утворення Китайської Народної Республіки (1. 10. 1949) Цюй Цюбо був звеличений до рангу «героїв комуністичного руху», в 1955 р. його прах перепоховали на Бабаошанському цвинтарі в Пекіні. У роки «культурної революції» його знову критикували за «лівацький путчизм». Повністю реабілітований у 1980-ті рр.

Ч (Чалорью – Чулалонгкорн)

ЧАЛОРЬЮ́, Санга́д (4. 03. 1915 – 23. 11. 1980) – таїландський військовий, політичний і державний діяч, адмірал, головнокомандувач ЗС Таїланду, очолював Національну Раду Адміністративної Реформи [1976–77] – військову хунту, яка узурпувала владу в країні. Народ. у селянській родині в пров. Сулханбурі. Закінчив Ун-т Раджабхат у Бангкоку, Королівську військово-морську ак. і Ун-т Національної оборони Таїланду. Під час Другої світової війни служив на міноносцях Королівських ВМС. Був учасником «Манхеттенського повстання» проти прем'єр-міністра *П. Пібунгсокрама* в 1951 р., після його придушення кілька років провів за ґратами. Після амністії повернувся на флот. С. Чалорью був переконаним монархістом, прибічником *Рама IX*, але до сер. 1970-х рр. не мав політичного впливу, хоча й був депутатом Палати Представників і Сенату. Після повалення тріумвірату «трьох тиранів» (жовтень 1973 р., *Т. Киттикачон*, *Н. Киттикачон*, *П. Чарусатъєн*) С. Чалорью отримав звання адмірала, був призначений командувачем Королівських ВМС. 1. 10. 1975 його призначили головнокомандувачем ЗС Таїланду, а 5. 10. 1976 – міністром оборони. В умовах політичної нестабільності вважав за необхідне насамперед обмежити вплив комуністів, аби не допустити їх до влади (як у В'єтнамі, Лаосі чи Камбоджі). 6. 10. 1976 відбулася т. зв. «Таммасатська різанина» – штурм «лівого» кампусу Таммасатського ун-ту поліцією й військами за підтримки антикомуністичних сил. Під час тих подій загинули кількадесят активістів і прибічників комуністичних організацій. На хвилі масових антикомуністичних демонстрацій військові прибрали владу до рук. Вони створили Національну Раду Адміністративної Реформи на чолі з С. Чалорью. Цей режим вважається найбільш авторитарним в історії Таїланду ХХ ст. 8. 10. 1976 уряд країни очолив *Т. Краівічъон*. Сам же С. Чалорью залишився військовим міністром і відігравав ключову роль в управлінні державою. Він боровся не лише проти комуністів, але й з корупцією. У січні 1977 р. у відповідь на влаштовану камбоджійськими «червоними кхмерами» різанину в прикордонних таїландських селах С. Чалорью спрямував війська проти Демократичної Кампучії. 20. 10. 1977 військові призначили прем'єр-міністром *К. Чамаманана*, проте він також не мав реальної влади. Тоді ж С. Чалорью залишив пост міністра оборони й став королівським радником, зберігаючи значний вплив на уряд. Помер від серцевого нападу.

ЧАН Кайші́ (31. 10. 1887 – 5. 04. 1975) – китайський військовий, політичний і державний діяч, голова Національної Партії (Гоміндан) [1925–75], генералісимус, головнокомандувач Народно-Революційної Армії (НРА) Китаю, голова уряду Китайської Республіки [1928–48], президент Китайської Республіки (КР, Тайваню) [1951–75]. Народ. у пов. Фенхуа пров. Чженцзян у заможній родині торговця сіллю. Отримав якісну освіту, навчався у Військовій ак. в Токіо. У 1906 р. вступив до організації Тунменхуей (Китайський об'єднаний революційний союз), заснованої *Сунь Ятсеном*. У 1909–11 рр. служив в японській армії. Брав участь у Сінхайській революції (1911–13), командував Шанхайським полком. Тоді ж став секретарем *Сунь Ятсена*. У

1913 р. разом з ним та ін. членами Гоміндану через переслідування *Юань Шикая* виїхав до Японії, потім переховувався в Шанхайському міжнародному сетльменті. Приєднався до *Сунь Ятсена*, коли той у Гуанчжоу створив Південний революційний уряд. У 1923 р. очолив штаб ЗС Південного уряду. У 1923–24 рр. пройшов курс військового навчання в СРСР. У 1924 р. на о. Вампу неподалік від Гуанчжоу за допомогою Комінтерну була створена військово-політична школа, начальником якої призначили Чан Кайші. За два роки там пройшли підготовку 1 700 офіцерів, а всього за період існування школи – близько 8 тис. Вони склали ядро НРА. Політичний вплив Чан Кайші в Гоміндані зріс. Після смерті *Сунь Ятсена* (12. 03. 1925) розгорілася боротьба за владу в Гоміндані між Чан Кайші (вважався військовим лідером) і *Ван Цзинвесем* (був політичним керівником). Коли *Ван Цзинвей* виїхав на лікування до Франції, Чан Кайші зосередив усю владу в Гоміндані. 30. 05. 1925 у Шанхаї відбулися масові демонстрації під патріотичними й антизахідними гаслами, які стали початком Китайської революції 1925–27 рр. Згодом страйки, демонстрації й мітинги відбулися в інших містах. 1. 07. 1925 Південний уряд проголосив себе Національним урядом Китайської республіки (до нього входили представники Гоміндану й Комуністичної Партії Китаю, КПК, які роком раніше об'єдналися в Єдиний національний фронт, ЄНФ) і розпочав боротьбу проти дуцзюнів¹ за об'єднання Китаю. Тоді ж була створена НРА, важливу роль у чому відіграли радянські військові радники на чолі з *В. К. Блюхером*. 9. 07. 1926 розпочався Північний похід НРА, метою якого було об'єднання Китаю під владою Національного уряду. До к. 1926 р. було взято під контроль 7 провінцій. Національний уряд переїхав до Уханя. У лютому – березні 1927 р. НРА зайняла Шанхай і Нанкін. Таким чином, під контролем Національного уряду опинилися півд. Китай та економічно важливий басейн р. Янцзи. У квітні 1927 р. Чан Кайші усунув представників КПК з політичних і військових постів. ЄНФ розпався, розпочалася Перша громадянська війна між КПК і Гомінданом (1927–37). У квітні 1927 р. розпочався Другий етап Північного походу. У китайські події втрутилася Японія, яка спрямувала свій десант до Циндао на підтримку прояпонського дуцзюна Чжан Цзунчана. 12. 08. 1927 Чан Кайші подав у відставку й виїхав до Японії, де одружився з молодшою сестрою вдови *Сунь Ятсена* Сунь Мейлін, донькою багатого американського бізнесмена. Цей шлюб значно посилив політичні позиції Чан Кайші в Гоміндані. У 1928 р. він повернувся й продовжив Північний похід, залучивши на свій бік деяких дуцзюнів, зайняв Тяньцзин і Пекін. У березні 1929 р. духовний і світський правитель Тибету Далай-лама XIII також визнав владу Гоміндану.

Після об'єднання більшої частини Китаю під владою Гоміндану уряд Чан Кайші перебував у Нанкіні, тож цей період відомий як «Нанкінське десятиліття». У к. 1928 р. ЦВК Гоміндану заявив про завершення військового етапу революції й про вступ Китаю в період «політичної опіки». Цьому відповідали «Програма політичної опіки» й «Органічний закон національного уряду». На період опіки встановлювалася монополія Гоміндану на владу. Запроваджувалася система «п'яти влад» (юанів) – законодавчої, виконавчої, судової, екзаменаційної,

¹ Див. прим. на с. 398.

контрольної. На політику Гоміндану впливала війна проти Червоної Армії КПК та початок японської агресії в Маньчжурії (вересень 1931 р.). Чан Кайші встановив у Китаї авторитарний однопартійний режим, його опертям була військова й партійна верхівка. Економічна політика була спрямована на обмеження позицій іноземного й посилення національного капіталу. Проте відсутність великих підприємців зумовила формування державного сектору економіки, посилення державного втручання, монополізацію базових галузей. Процес зрощення бізнесу й партійно-урядової адміністрації породжував корупцію й лобізм. Уряд ухвалив трудове законодавство: 8-годинний робочий день, рівна оплата праці для чоловіків і жінок, оплачувані відпустки тощо. В основу аграрної політики була покладена концепція *Сунь Ятсена* про врегулювання, а не радикальну зміну аграрних відносин на селі, пріоритет матеріально-технічних змін над соціальними. Закон про сільське господарство (липень 1930 р.) передбачав встановлення земельного максимуму, зниження орендної плати на землю до 37,5% урожаю, ліквідацію суборенди й права вічної оренди. У зовнішній політиці Чан Кайші прагнув анулювання нерівноправних договорів. Першою Великою державою, яка визнала Нанкінський уряд, були США (25. 07. 1928), чії позиції у Китаї зміцнювались. У 1928–30 рр. уряд Чан Кайші домогся повернення деяких концесій¹ та орендних територій, скасував право екстериторіальності² для іноземців. Натомість напруженими були відносини з СРСР. Чан Кайші часто звинувачував Кремль у «червоному імперіалізмі» й втручанні у внутрішні справи Китаю. У травні 1929 р. китайські війська напали на радянське консульство в Харбіні й захопили Китайську Східну Залізницю. У відповідь СРСР 17. 07. 1929 розірвав дипломатичні відносини з Китаєм. У листопаді 1929 р. Особлива Далекосхідна армія на чолі з *В. К. Блюхером* завдала поразки китайським військам. Дипломатичні відносини між країнами були відновлені лише в грудні 1932 р. Якщо на анексію Японією Маньчжурії уряд Чан Кайші зреагував доволі мляво й майже не чинив опору, то в громадянській війні НРА домоглася певних успіхів. КПК створила низку «революційних баз» і «звільнених радянських районів» у віддалених гірських районах центр. і півд. Китаю. У 1930–32 рр. НРА здійснила проти них 4 походи, але не змогла завдати Червоній Армії КПК поразки. Проте п'ятий похід у 1933 р. був більш успішним, комуністичні війська були частково розбиті, а частково витіснені («Великий похід Червоної Армії» на півн. захід країни 1934–35 рр.). Під тиском гомінданівських військ Червона Армія пройшла з важкими боями 12 тис. км. у віддалені й малозаселені райони, вона втратила всі основні «радянські райони» й більшість своїх бойових частин. Новою базою КПК став район на стику пров. Шеньсі, Ганьсу, Нінся з центром у м. Яньань. Там, побл. кордонів СРСР і Монголії, КПК прагнула створити собі надійний тил.

З поч. повномасштабної японської агресії в липні 1937 р. (війна Канчжень, 1937–45) Гоміндан і КПК уклали перемир'я. КПК визнала владу Гоміндану в Китаї, а також «три народні принципи» *Сунь Ятсена*, погодилася на входження Червоної Армії до НРА, але під командуванням генералів-комуністів. Утім,

¹ Див. прим. на с. 134.

² Див. прим. на с. 331.

продовж всієї війни КПК уникала активних бойових дій проти японських військ, а весь тягар війни ліг на гомінданівські частини. Наступ японських військ був стрімкий. 28. 07. 1937 пав Пекін, 29. 07. 1937 – Тяньцзінь. 13. 08. 1937 розпочалися бої за Шанхай, 11. 11. 1937 місто було захоплене. 13. 12. 1937 пав Нанкін (японці влаштували там різанину мирного населення, загинуло від 250 до 300 тис. осіб), а гомінданівський уряд евакуювався до Уханя. Бої за нього тривали продовж серпня – жовтня 1938 р. 22. 10. 1938 японський флот захопив Гуанчжоу. 27. 10. 1938 уряд евакуювався з Уханя до Чунціна (пров. Сичуань). Попри ці успіхи, японці не домоглися капітуляції уряду Чан Кайші, війська якого чинили їм опір наступні 8 років. Чунцінський уряд контролював центр., півд.-зах. і півд.-сх. р-ни Китаю, і в умовах війни спромігся швидко створити відносно життєспроможну суспільно-політичну й соціально-економічну системи. Особиста влада Чан Кайші в ті роки лише посилилась, як і державне регулювання економіки. Це дозволило створити майже з нуля індустріальну базу, налагодити функціонування фінансової системи. Уряд Чан Кайші отримувал значну підтримку від Великих держав. 21. 08. 1937 було підписано Радянсько-китайську угоду про ненапад на 5 років. СРСР надав Китаю кредити, загальна сума яких до кінця війни сягнула 500 млн. дол. Поставки до Китаю озброєння й військової техніки розпочалися уже восени 1937 р. Таку ж підтримку Китай отримувал від США й Великої Британії. У липні 1941 р. Китай став членом Антигітлерівської коаліції, 9. 12. 1941 – оголосив війну Японії, Німеччині й Італії. Чан Кайші разом з Ф. Д. Рузвельтом, В. Черчілем і Й. В. Сталіним входив до «великої четвірки» лідерів Антигітлерівської коаліції.

По завершенні Другої світової війни в Китаї розпочалася Друга громадянська війна (1946–49) між Гомінданом і КПК. Армія Чан Кайші мала чисельну перевагу (бл. 4,3 млн. осіб) і допомогу від США (в 1945–48 рр. Штати надали йому військової й економічної допомоги на 6 млрд. дол.), проте була виснажена війною проти Японії. Червона Армія (бл. 1,3 млн. осіб) отримала значну військово-технічну допомогу від СРСР. Вона завдала урядовій армії кількох поразок (Ляошенська битва в Півд. Маньчжурії, 12. 09 – 2. 11. 1948; Хуайхейська операція, листопад 1948 – січень 1949 рр.; Бейпін-Тяньцзінь-Калганська операція в Півн. Китаї, грудень 1948 – січень 1949 рр.). У квітні 1949 р. війська КПК форсували Янцзи, а в к. 1949 р. контролювали майже увесь континентальний Китай, за винятком Тибету. Зрештою, Друга громадянська війна закінчилася перемогою КПК. Гоміндан на чолі з *Чан Кайші*, залишки НРА, бл. 2 млн. прибічників (переважно підприємці) евакуювалися на о. Тайвань.

Чан Кайші розглядав своє перебування на о. Тайвань як тимчасове, тож політична система Китайської Республіки була збережена. Оскільки владу на материковому Китаї захопили «бунтівники», на Тайвані було запроваджено надзвичайний стан (тривав до 1987 р.), заборонено діяльність політичних організацій. В основу політики Гоміндану було покладено «три народні принципи» *Сунь Ятсена*. Щодо Китайської Народної Республіки (КНР) Чан Кайші оголосив політику «трьох ні» («жодних компромісів», «жодних переговорів», «жодних контактів»). Постійна загроза вторгнення з материка змусила Чан Кайші шукати покровителя, яким стали США. У 1954 р. Тайвань і

США підписали Договір про взаємну оборону, який гарантував захист острівної держави від можливої агресії з боку КНР. США поширили на острів свою «ядерну парасольку». До 1971 р. саме гомінданівський Китай був представлений у РБ ООН, коли його замінила КНР. За наполяганням Пекіна США офіційно розірвали відносини з Тайбеєм, проте підтримували їх на рівні неурядових інституцій. США були головним інвестором в економіку острова. У перші роки Тайвань отримав від США 1,5 млрд. дол., а в 1950–65 рр. американська допомога склала 34% всіх інвестицій в економіку країни, в т. ч. 74% – в інфраструктуру, 59% – у сільське господарство, 13% – у промисловість. Уряд Чан Кайші здійснив ефективну аграрну реформу, основою якої став сімейний підряд, розпочав імпортозамінну індустріалізацію. Зростання врожайності вирішило продовольчу проблему, а також забезпечило власною сировиною харчову й легку (передусім текстильну) промисловість. Ці реформи заклали підвалини «тайванського економічного дива». Чан Кайші під час свого «тайванського періоду» став переконаним антикомуністом. Він брав участь у створенні «Антикомуністичної ліги народів Азії», «Всесвітньої антикомуністичної ліги». Він помер від ниркової недостатності. Після смерті Чан Кайші керівництво партією, а потім і державою, перейняв його син *Цзян Цинго*.

ЧАРУСАТЬЄН, Прап'ят (25. 11. 1912 – 18. 08. 1997) – тайландський військовий, політичний і державний діяч, фельдмаршал, член тріумвірату «трьох тиранів» разом із *Т. Киттикачоном* і *Н. Киттикачоном*. Народ. у шляхетній родині, його батько посідав високі державні пости за правління королів *Рама VII* і *Рама VIII*. У 1938 р. закінчив Королівську військову ак., розпочав службу в піхотному полку королівської гвардії. У 1936–39 рр. служив у поліції, але повернувся до армії. У 1948 р. отримав звання полковника, був прибічником фельдмаршала *С. Танарата*. За його протекцією в 1957 р. отримав звання генерал-майора й став міністром внутрішніх справ. Поступово увійшов до найближчого оточення *С. Танарата*, підтримував його націоналістичну авторитарно-консервативну політику. У 1959 р. став генералом армії. Після смерті *С. Танарата* (8. 12. 1963) уряд очолив його найближчий соратник *Т. Киттикачон*. П. Чурасатьєн став віцепрем'єр-міністром, відповідав за силовий блок. 1. 10. 1964 отримав звання фельдмаршала, очолив Королівську армію (сухопутні війська). У 1968 р. став віцеголовою правлячого Об'єднання Тайландського Народу. Майже 10 років П. Чурасатьєн входив до тріумвірату «трьох тиранів» разом з фельдмаршалом *Т. Киттикачоном* і його сином, полковником *Н. Киттикачоном*. Вони встановили жорсткий авторитарний режим, переслідували всі напрямки опозиції, в зовнішній політиці орієнтувалися на США. Таїланд входив до СЕАТО, підтримував США у В'єтнамській війні (1955–75). Це забезпечило країну військово-політичною й фінансово-економічною допомогою від США, стимулювало економічне піднесення, в країні розбудовувалася транспортна інфраструктура (передусім автомагістралі), іригаційні споруди тощо. Посилювався також американський культурний вплив. П. Чурасатьєн вважався «другою особою» тріумвірату. 1. 10. 1972 він став генеральним директором Королівської поліції, 1. 06. 1973 – маршалом Королівських ВПС і адміралом Королівських ВМС. Він також входив до рад

директорів кількох десятків успішних приватних компаній. Через зростання незадоволення політикою «трьох тиранів» 30. 09. 1973 *Рама IX* звільнив П. Чурасатьєна з військових командних постів. За кілька днів у Таїланді розпочалися масові протести, які уряд намагався придушити силою. 14. 10. 1973 *Рама IX* відправив уряд *Т. Киттикачона* у відставку. Всі «трое тиранів» залишили Таїланд. П. Чурасатьєн емігрував до Китайської Республіки (Тайвань). Він спробував повернутися до таїландської політики, проте невдало. Після захоплення влади *С. Чалорью* П. Чурасатьєн повернувся до Бангкока, жив як приватна особа, про політику не говорив навіть зі ЗМІ. Утім, його похорони мали офіційний армійський статус.

ЧЕНЬ Бода́ (29. 07. 1904 – 20. 09. 1989) – китайський політичний і державний діяч, один з головних ідеологів Комуністичної Партії Китаю (КПК) і провідників «культурної революції». Народ. у бідній селянській родині в пров. Фуцзянь. Закінчив Цзіймейську середню школу і, можливо, вчительську школу. Навчався в Шанхайському робітничому ун-ті. Був особистим секретарем в армії дуцзюна¹ Чжан Чженя, брав участь у Північному поході Народно-Революційної Армії *Чан Кайші* (1926–27). У 1927 р. вступив до КПК, виїхав до СРСР, навчався в Ун-ті трудящих Китаю ім. *Сунь Ятсена* (з 1928 р. – Комуністичний ун-т трудящих Китаю) в Москві. Повернувся до Китаю в 1930 р., викладав у коледжі в Пекіні, займався партійною роботою в пров. Фуцзянь, редагував партійну пресу. У 1931–32 рр. перебував в ув'язненні. Вийшовши на волю, викладав історію й філософію в Пекінському ун-ті, одночасно очолював осередок КПК у Тяньцзині. У 1937 р. Чень Бода перебрався до головної «революційної бази» КПК в Яньані. Там він викладав філософію в Центральній партійній школі КПК, поступово висунувся в провідні теоретики партії. Був співзасновником Ін-ту марксизму-ленінізму (травень 1938 р.), викладав там історію, філософію, марксизм-ленінізм. З 1939 р. був політичним секретарем *Мао Цзедуна*, відповідав за «службу новин» і пропаганду. На VII з'їзді КПК у квітні 1945 р. його обрали кандидатом у члени ЦК КПК, у 1946 р. – членом ЦК. У 1947 р. Чень Бода видав книгу «Чотири родини Китаю», в якій піддав критиці політику Національної Партії (Гоміндан) і яка по сьогодні цінується в КНР.

Після утворення КНР (1. 10. 1949) Чень Бода призначили заступником завідувача Відділу пропаганди ЦК КПК і заступником директора Ін-ту марксизму-ленінізму. Одночасно (до жовтня 1954 р.) він був заступником голови Комітету з питань культури й освіти Державної адміністративної ради КНР. Він брав участь у створенні АН КНР (1949 р.), був її віцепрезидентом. Про вплив Чень Боди свідчить те, що він супроводжував *Мао Цзедуна* під час його візиту до СРСР (грудень 1949 – лютий 1950 рр.), під час якого сторони підписали Договір про дружбу, союз і взаємодопомогу. У 1951 р. він видав статтю «Теорія китайської революції Мао Цзедуна – сплав марксизму-ленінізму з китайською революцією» й книгу «Мао Цзедун про китайську революцію», що остаточно перетворило його на головного ідеолога КПК. У 1956 р. його обрали кандидатом у члени Політбюро ЦК КПК, у 1958 р. він став головним редактором «журналу

¹ Див. прим. на с. 398.

№1» «Хунци» («Червоний прапор»). У 1959 р. Чень Бода був головним критиком опозиції в КПК на чолі з маршалом *Пен Дехуєм*. 16. 04. 1966 Чень Боду призначили керівником Групи в справах «культурної революції» при ЦК КПК, його заступником була дружина *Мао Цзедун* *Цзян Цін*. 1. 06. 1966 вийшла його стаття «Виметемо усіх монстрів і демонів!», яка дала поштовх до розгортання руху хунвейбінів. Пізніше Чень Бода відповідав за їх розгром. У листопаді 1967 р. його призначили керівником комісії з розробки нового Статуту КПК. У березні 1970 р. *Мао Цзедун* запропонував зміни до конституції, які передбачали ліквідацію посади Голови КНР. Чень Бода виступив категорично проти, це стало початком конфлікту між ними. 16. 11. 1970 вийшов Указ ЦК КПК «Вказівки про антипартійну діяльність Чень Боди», в якому його таврували як «лжемарксиста», «кар'єриста», «інтригана» й «антипартійного елемента». У березні 1971 р. його заарештували. Відсторонення Чень Боди співпало зі «справою *Лінь Бяо*», в серпні 1973 р. XI з'їзд КПК укотре засудив їх обох. Після смерті *Мао Цзедун* (9. 09. 1976) Чень Бода став фігурантом «справи “банди чотирьох”», у грудні 1980 р. його засудили до 18 років позбавлення волі. У 1988 р. його звільнили за станом здоров'я. Чень Бода помер у Пекіні.

ЧЕНЬ Дусю (9. 10. 1879 – 27. 05. 1942) – китайський політичний діяч, філософ, ідеолог національно-визвольного руху, один із лідерів Сінхайської революції й «Руху 4 травня», засновник та ідейний натхненник «Руху за нову культуру», один із засновників і перший генеральний секретар Комуністичної Партії Китаю (КПК). Народ. у пров. Аньхой у заможній чиновницькій родині. Батько помер, коли Чень Дусю було 2 роки, тож його виховував дід, а потім старший брат. Отримав традиційне конфуціанське виховання. У 1896 р. здав державний іспит на «повітовий» рівень шеньши¹, але наступного року провалив «провінційний». Того ж року вступив до Ак. Цюші в Ханчжоу, де вивчав французьку мову й суднобудування. У 1900 р. відбув до Шанхая, а наступного – до Японії. Там він познайомився з соціалістичними й антиманьчжурськими ідеями. Утім, він відмовився приєднатися до організації *Сунь Ятсена*, оскільки не поділяв його радикального націоналізму. У 1903 р. в Аньцині Чень Дусю заснував «Аньхойський патріотичний союз», тікаючи від переслідувань влади, перебрався до Шанхая. Там він видавав газету «Гомінь жибао» («Національний вісник»), яку заборонили за кілька місяців. У 1904 р. він почав видавати газету «Аньхой сухубао» («Аньхойські вісті»), яка стала популярною. Далі вчителював у м. Уху, створив там таємну організацію «Тов-во Юеванхой». У 1907 р. відбув до Японії, вступив до Ун-ту Васеда, вивчав англійську й французьку мови, захопився зах. культурою. У 1908 р. повернувся до Ханчжоу, викладав китайську мову й історію. Через участь у Сінхайській революції Чень Дусю в 1913 р. був заарештований. Вийшовши на волю, в 1914 р. знову виїхав до Японії. Там у журналі «Цзянь» опублікував статтю «Патріотизм і самосвідомість», в якій обґрунтував роль народу в державному будівництві. З 1915 р. видавав у Шанхаї суспільно-політичний журнал «Циннянь» («Юність», виходив до 1926 р.). У 1917 р. Чень Дусю, став деканом філософського ф-ту Пекінського ун-

¹ Див. прим. на с. 221.

ту. З Шанхая до Пекіна перебралася й редакція журналу. Він познайомився з марксистськими діячами, тож цілий номер «Цинняня» присвятив марксизму й можливості його застосування в Китаї. За участь у «Русі 4 травня» Чень Дусю звільнили з посади декана, а згодом заарештували за поширення «революційної» літератури. Влітку 1920 р. він заснував у Шанхаї марксистський гурток. Інші китайські марксистські гуртки діяли в Пекіні, ін. містах Китаю й навіть у Франції. З ними встановив зв'язок Далекосхідний відділ Комінтерну на чолі з Г. Войтинським. 23. 07–5. 08. 1921 у Шанхаї нелегально відбувся з'їзд представників цих гуртків, який оголосив себе I з'їздом КПК. У його роботі взяли участь 12 делегатів від 7 гуртків, а також двоє представників Комінтерну. Чень Дусю став членом Центрального Виконавчого комітету КПК, а в 1925 р. – Генеральним секретарем КПК. У 1927 р. після розриву між КПК і Національною Партією (Гоміндан) Комінтерн звинуватив керівництво КПК у нерішучості й відсторонив його в повному складі. Чень Дусю та його послідовники заснували фракцію, наполягали на незалежній від Комінтерну позиції, за що їх виключили з КПК. У 1930 р. Чень Дусю зібрав навколо себе опозиційну групу комуністів, яка втім швидко розпалась. У 1932 р. його заарештувала поліція Китайської Республіки, 5 років він провів за ґратами. Після виходу з в'язниці осів у Чуньціні, вчителював. Помер в Аньхой.

Тривалий час у Китайській Народній Республіці панувала негативна оцінка діяльності Чень Дусю, йому закидали фракційність і «розкольництво». Останнім часом відбулася певна реабілітація, визнається його внесок у поширення комуністичних ідей і створення КПК.

ЧЕНЬ ШУЙБЯНЬ (народ. 12. 10. 1950) – тайванський політичний і державний діяч, лідер Демократичної Прогресивної Партії (ДПП), президент Китайської Республіки (КР, Тайвань) [2000–08]. Народ. у Гуантяні. У 1974 р. закінчив юридичний ф-т Національного ун-ту Тайваню. Працював адвокатом, часто захищав у судах опозиційних політиків. У 1981–85 рр. був депутатом міської ради Тайбея від опозиційного руху незалежних кандидатів (у 1949–87 рр. на Тайвані діяв надзвичайний стан, опозиційні партії були заборонені). У 1989 р. був обраний депутатом Законодавчого Юаня (парламенту) від опозиційної ДПП. У 1994 р. Чень Шуйбяня обрали мером Тайбея. Він став першим мером столиці, який не представляв Національну Партію (Гоміндан). У 2000 р. Чень Шуйбянь був обраний президентом. Він перервав монополію Гоміндану на владу. У 2004 р. був переобраний на другий термін. У 2006 р. навколо нього й його сім'ї розгорів скандал через звинувачення в переведенні в готівку фіктивних чеків на авіаційні квитки, готельні квитанції та ін. Відбулися численні демонстрації протесту з вимогою його відставки. На поч. 2008 р. ДПП програла парламентські вибори, Чень Шуйбянь залишив пост її лідера, а за кілька місяців програв президентські вибори кандидату від Гоміндану *Ма Інцзю*.

11. 11. 2008 Чень Шуйбяня та його дружину У Шуйчжень заарештували за хабарництво й відмивання грошей. Суд визнав їхню провину й засудив обох до довічного ув'язнення. Вони мали також сплатити штраф у 250 і 200 млн. тайванських дол. відповідно. У 2010 р. вирок Чень Шуйбяню замінили на

20 років ув'язнення. 5. 01. 2015 його випустили на волю за станом здоров'я. Дружина надалі відбуває термін.

ЧЖОУ Еньлай (5. 03. 1898 – 8. 01. 1976) – китайський політичний і державний діяч, перший Голова Державної Ради (уряду) Китайської Народної Республіки (КНР) [1949–76]. Народ. у Хуйані (пров. Цзянсу) в давній (відомій з XI ст.) чиновницькій родині. Закінчив Нанькайський ун-т у Тяньцзині. У 1920–23 рр. перебував у Франції: навчався й працював на заводі «Рено». Там же вступив до європейської секції Комуністичної Партії Китаю (КПК). Наступні 2 роки провів у Німеччині, повернувся до Китаю, в 1924–26 рр. був військовим комісаром у військово-політичній школі на о. Вампу (біля Гуанчжоу). Брав участь у Північному поході Єдиного Національного Фронту (1925–27), після конфлікту з Національною Партією (Гоміндан) був організатором повстань проти неї. У 1928 р. на VI з'їзді КПК Чжоу Еньлая обрали до складу ЦК і Політбюро ЦК КПК. Поступово став одним з найбільш наближених до *Мао Цзедуну* осіб. У 1937–45 рр. представляв КПК у коаліційному уряді *Чан Кайши*. Після проголошення КНР (1. 10. 1949) очолив Державну Раду (уряд). Одночасно був міністром закордонних справ (до 1958 р.). У 1956–66 і 1973–76 рр. був заступником Голови ЦК КПК. Чжоу Еньлай як голова уряду був головним реалізатором політики *Мао Цзедуну*. Він намагався балансувати між прибічниками політики «Трьох червоних прапорів» та її критиками (*Ден Сяопіном* та ін.). З одного боку, він намагався зберігати відданість *Мао Цзедуну*, а з іншого – був прихильником більш реалістичної політики. Так само він, обстоюючи ідею поетапної модернізації країни, легко погодився на реалізацію «культурної революції». У зовнішній політиці домагався визнання КНР у світі й зростання її впливу. 14. 02. 1950 підписав Договір про дружбу, співробітництво й взаємну допомогу з СРСР. Чжоу Еньлай сприяв підписанню Женевських угод по Індокитаю (1954), головував на Бандунській конференції країн Азії та Африки (1955). Відіграв вирішальну роль у нормалізації відносин з США й посідання КНР місця Китайської Республіки (Тайваню) в ООН («пінг-понгова дипломатія», 1970–72 рр.). У 1973–74 рр. став об'єктом нищівної критики з боку *Мао Цзедуну* й «банди чотирьох» на чолі з його дружиною *Цзян Цін*. За рік до смерті в січні 1975 р. на сесії Всекитайських Зборів Народних Представників Чжоу Еньлай запропонував програму «чотирьох модернізацій», яка, втім, не знайшла тоді підтримки. Після цього він зник з публічної політики й невдовзі помер. На його честь споруджено меморіал у Тяньцзині.

5. 04. 1976, на свято поминання померлих, на вулиці Пекіна вийшли сотні тисяч осіб з портретами Чжоу Еньлая, жалобними вінками й білими стрічками. Вони зібралися на площі Тяньаньмень, читали вірші на честь політика. *Цзян Цін* наказала поліції розігнати демонстрацію, відбулися масові арешти. Ці події відомі як «Тяньаньменьський інцидент».

ЧЖУ Де (1. 12. 1886 – 6. 07. 1976) – китайський військовий, політичний і державний діяч, один з лідерів комуністичного руху 1930–40-х рр., головнокомандувач Червоної Армії й Народно-Визвольної Армії Китаю (НВАК), один з найближчих соратників *Мао Цзедуну*, маршал. Народ. у селянській родині (за ін. версією, в родині землевласника). Навчався в школі в Шуньціні,

спортивному училищі в Ченду. Працював учителем фізичного виховання в рідному повіті. Згодом записався на військову службу, був ротним писарем. Під час навчання в Юньнаньському військовому училищі захопився ідеями *Сунь Ятсена*. Служив в Юньнаньській армії, був командиром взводу, під час Сінхайської революції восени 1911 р. разом з ним штурмував резиденцію губернатора. У серпні 1912 р. вступив до Національної Партії (Гоміндан). Командував батальйоном на кордоні з В'єтнамом. У 1916 р. був призначений командиром полку, далі – бригади. У 1921 р. очолив поліційне управління в Куньміні. Наступного року перебрався до Шанхая, намагався вступити до Комуністичної Партії Китаю (КПК), проте *Чень Дусю* заперечив через його «мілітаристське» минуле. Чжу Де все ж вступив до КПК за протекції *Чжоу Еньлая*, з яким познайомився в Німеччині. У 1925 р. відбув до СРСР, навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу. Після повернення до Китаю в 1926 р. був призначений комісаром 20-го корпусу Народно-Революційної Армії (НРА), проте після звинувачення в «більшовизації» підрозділу його відсторонили й відправили до Уханя. Чжу Де й там агітував солдатів вступати до КПК. Після розриву КПК з Гомінданом (1927 р.) очолив партизанську боротьбу проти уряду *Чан Кайші*, об'єднав навколо себе значні сили й навіть спромігся взяти під контроль декілька міст, проте був змушений відійти у віддалені гірські райони на межі пров. Хунань і Цзянси. Там його сили з'єдналися з загонами *Мао Цзедун* в 4-й корпус Червоної Армії. Чжу Де став його командиром, а *Мао Цзедун* – комісаром. У серпні 1930 р. став головнокомандувачем Червоної Армії КПК. Чжу Де зміг відбити декілька наступів військ Гоміндану, але був змушений повести рештки Червоної Армії в сумнозвісний «Великий похід» на півн. захід країни (1934–36). Після початку війни Канчжень (1937–45) КПК і Гоміндан уклали перемир'я й домовилися про спільні бойові дії проти Японії. Червона Армія стала частиною НРА Китайської Республіки, а Чжу Де очолив її 8-у армію. Він наполягав на активній участі військ КПК у бойових діях проти Японії, проте гору взяла партизанська й вичікувальна тактика *Мао Цзедун*. Між ними навіть вибухнув конфлікт, проте до розриву справа не дійшла. *Мао Цзедун* поступово перебирав на себе політичне керівництво партією, тоді як Чжу Де – військове. Про їх зближення свідчив VII з'їзд КПК (квітень–червень 1945 р.), на якому Чжу Де говорив про «особливі заслуги» *Мао Цзедун* в розгромі японських військ. Чжу Де увійшов до Політбюро ЦК КПК і став секретарем ЦК. Тоді почали говорити про дуумвірат «Мао-Чжу» в КПК.

Чжу Де як головнокомандувач Червоної Армії відіграв вирішальну роль у Другій громадянській війні в Китаї (1946–49 рр.). Він спланував і здійснив найбільші військові операції (Ляошенська битва в Півд. Маньчжурії, 12. 09 – 2. 11. 1948; Хуайхейська операція, листопад 1948 – січень 1949 рр.; Бейпін-Тяньцзінь-Калганська операція в Півн. Китаї, грудень 1948 – січень 1949 рр.). У квітні 1949 р. війська КПК форсували Янцзи, а в к. 1949 р. контролювали увесь континентальний Китай, за винятком Тибету. Зрештою, Друга громадянська війна закінчилася перемогою комуністів. 1. 10. 1949 була проголошена КНР на чолі з КПК. Чжу Де залишився головнокомандувачем НВАК, був заступником голови Народно-Революційної Ради, в 1954 р. став заступником Голови КНР, а в

1955 р. – маршалом. Він очолював китайську делегацію на ХХ з'їзді КПРС у Москві (лютий 1956 р.). Чжу Де був прибічником «реалістичного курсу», критикував політику «Трьох червоних прапорів». Під час «культурної революції» він засудив переслідування *Лю Шаоци* й *Ден Сяопіна*, які критикували політику *Мао Цзедуна*. Тоді його дружина *Цзян Цін* натравила на Чжу Де хунвейбінів. Після принизливих «викриттів» у жовтні 1969 р. його вислали до пров Гуандун, де він перебував під постійним суворим наглядом. Був реабілітований у 1970 р., повернувся до Пекіна й навіть, попри поважний вік, знову увійшов до проводу КНР. Помер у лікарні.

ЧИЛУ́БА, Фре́дерік Якуб Та́йтус (30. 04. 1943 – 18. 06. 2011) – замбійський політичний і державний діяч, президент [1991 – 2002]. Народ. у Китві в центр. частині британської колонії Півн. Родезія. Навчався в школі в Кавамбе, з якої його відрахували за політичну діяльність. Був змушений працювати водієм автобусу. Пізніше навчався в Лусаці, потім – у США і Великій Британії. Утім, навіть здобувши якісну освіту працював посильним у крамниці й помічником бухгалтера на копальні. Ф. Чилуба спочатку був прибічником соціалістичних ідей у вигляді «замбійського гуманізму» *К. Д. Каунди*. Він навіть своїх дітей назвав Міко (на честь А. І. Мікояна), Тіто й Кастро. З часом його погляди стали більш ліберальними. У 1974 р. він очолив профспілковий рух, до 1990 р. був головою Конгресу профспілок Замбії. Поступово став провідним опозиційним політиком країни, створив «Рух за багатопартійну демократію». У 1991 р. переміг на перших у Замбії вільних президентських виборах (переобраний у 1996 р.). Ф. Чилуба здійснював ліберальну економічну політику, скасував більшість протекціоністських законів, здійснив приватизацію більшості державних підприємств. Проте припинення виплати субсидій селянам і фермерам спричинили масове їх розорення й міграцію до міст з подальшою їх люмпенізацією. До країни прийшли іноземні інвестиції, проте відсутність контролю за діяльністю ТНК зумовило їх засилля в економіці Замбії й розорення місцевих підприємців. У 2001 р. президент безуспішно намагався провести зміни до конституції, які б дозволили йому балотуватися на третій термін. Одразу ж після завершення другого президентського терміну Ф. Чилубу звинуватили в корупції й наступного року заарештували. Слідство тривало 6 років, проте його провини не довели. Ф. Чилуба помер від інфаркту.

ЧИННАВА́Т, Їгла́к (народ. 21. 07. 1967) – таїландська політична й державна діячка, прем'єр-міністерка [2011–13], сестра *Т. Чиннавата*. Народ. у м. Чиангмай на півн. Таїланду в китайській родині. У 1988 р. закінчила Чиангмайський ун-т за спеціальністю «політологія й державне управління». У 1991 р. отримала диплом магістра з інформаційних систем в управлінні Ун-ту штату Кентуккі (США). Працювала в телекомунікаційних компаніях, була успішним управлінцем. Це відбувалося на тлі успішної політичної кар'єри брата, *Т. Чиннавата*. 19. 09. 2006 він був відсторонений від влади, в 2008 р. його партія «Тайці люблять тайців» була заборонена. Через масові сутички між прибічниками *Т. Чиннавата* й таїландськими силовиками в країні в 2009–10 рр. декілька разів оголошували надзвичайний стан. Прибічники *Т. Чиннавата* заснували партію «Пхиа тхай» («Для Таїланду»), в травні 2011 р. Ї. Чиннават

очолила її виборчий список. Вона обіцяла подолати політичну кризу, запропонувала програму боротьби з бідністю й декілька популістських заходів (як то надання кожному школяреві планшетного комп'ютера). Багато хто вважав, що партією насправді керував з Чорногорії й ОАЕ *Т. Чиннават*. На виборах 3.07.2011 «Пхиа Тхай» здобула перемогу, *І. Чиннават* очолила уряд. Проте вже восени 2013 р. у Таїланді відбулися масові мітинги й демонстрації, багато тайців влаштовували «сидячі» протести. Опозиція й демонстранти вимагали відставки уряду, яким, на їхню думку, керував *Т. Чиннават*. На поч. грудня 2013 р. *І. Чиннават* оголосила про свою відставку. Конституційний Суд розпочав розслідування її діяльності. 23.05.2014 військові, які захопили владу в країні, заарештували *І. Чиннават*, проте за 2 дні її відпустили на волю. 23.01.2015 парламент відсторонив її від політики на 5 років. За місяць Генеральна прокуратура звинуватила її в корупції. Своєї провини *І. Чиннават* не визнала й залишила країну. Найбільш вірогідно, вона осіла в Дубаї (ОАЕ).

ЧИННАВАТ, Таксін (народ. 26.07.1949) – таїландський бізнесмен, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [2001–06]. Народ. у м. Чиангмай на півн. Таїланду в китайській родині. Освіту здобув у США. У 1976 р. одружився з донькою генерала поліції, з нею започаткував власний бізнес. Спочатку *Т. Чиннават* продавав програмне забезпечення, в 1983 р. заснував телекомунікаційну компанію Shinavatra Corp. У 1990-ті рр. вона стала найбільшим мобільним оператором Таїланду, а її власник – мільярдером. У 1994 р. поринув у політику, в 1998 р. заснував партію «Тайці люблять тайців», серед програмних положень якої було зниження цін на медичне страхування й відтермінування виплат за кредитами для селян. У 2001 р. партія перемогла на виборах, а *Т. Чиннават* став прем'єр-міністром. *Т. Чиннават* ініціював амбітні програми боротьби з бідністю, підтримки малого й середнього підприємництва, масштабні інфраструктурні проекти. Він також оголосив «війну наркотикам» та ісламському сепаратизму в півд. провінціях. Він став першим демократично обраним прем'єр-міністром Таїланду, який добув до кінця відведений законодавством термін. У 2005 р. його партія знову перемогла на виборах, а *Т. Чиннават* залишився прем'єром. На його користь говорили значні економічні успіхи, країна змогла розрахуватися з заборгованістю перед МВФ. Проте продаж *Т. Чиннаватом* своєї частини бізнесу інвесторам за 1,6 млрд. дол. без сплати податків спричинили масові протести. Були оголошені дострокові вибори, які супроводжувалися масовими виступами. Конституційний Суд не визнав їх результатів, 19.09.2006 у Таїланді відбувся черговий військовий переворот.

Т. Чиннават після відсторонення від влади спробував отримати політичний притулок у Великій Британії. У 2010 р. він офіційно емігрував до Чорногорії, багато часу проводив у Дубаї (ОАЕ). Його сестра *І. Чиннават* і партія «Пхиа Тхай» відстоювала його інтереси в Таїланді. У 2015 р., за даними Forbes¹, *Т. Чиннават* посідав 7 місце в списку найзаможніших людей Таїланду.

ЧИССАНО, Жоакім Алберту (народ. 22.10.1939) – мозамбіцький політичний і державний діяч, прем'єр-міністр заморської португальської пров.

¹ Див. прим. на с. 69

Мозамбик [1974–75], президент Мозамбіку [1986–2005]. Народ. у с. Малехіс (окр. Чибуто пров. Газа, Португальський Мозамбик) у родині службовця. Навчався в початковій школі в Шай-Шай, ліцеї Лоріса-Маркіша в Мапуту. У 1951 р. став першим чорношкірим учнем у середній школі Салазара. У 1960 р. відбув на навчання до Португалії, навчався на медичному ф-ті Лісабонського ун-ту. Тоді ж став членом ліво-націоналістичної організації, створеної *Е. Мондлане*. Організував і очолив «Національний союз мозамбіцьких студентів». Побоюючись переслідувань португальської влади, в 1961 р. перебрався до Франції. У 1962 р. був співзасновником «Фронту Визволення Мозамбіку» (абр. з порт. ФРЕЛІМО), наступного року покинув навчання й став секретарем голови ФРЕЛІМО *Е. Мондлане* в Дар-ес-Саламі (Танганьїка, суч. Танзанія). Входив до ЦК партії, був секретарем її департаменту освіти. У 1964 р. продовжив навчання, з наступного року викладав у Мозамбіцькому ін-ті в Танзанії, залишаючись секретарем *Е. Мондлане*. У 1966 р. пройшов курс військової підготовки в СРСР. Після загибелі *Е. Мондлане* (3. 02. 1969) став найближчим соратником *С. М. Машела*, входив до політичного й військового командування ФРЕЛІМО, був членом виконкому партії. У к. 1960-х – на поч. 1970-х рр. представляв ФРЕЛІМО в Європі, брав участь у перемовинах з португальською владою, які завершилися підписанням Лусакських угод (7. 09. 1974). У вересні 1974 р. очолив перехідний уряд заморської провінції Мозамбик. Після проголошення незалежності (25. 06. 1975) став міністром закордонних справ, отримав звання генерал-майора (в 1980 р. став бригадним генералом), входив до ЦК і Політбюро ЦК ФРЕЛІМО. З 1977 р. був депутатом парламенту.

Після загибелі *С. М. Машела* (3. 11. 1986) Ж. А. Чиссано обрали головою ФРЕЛІМО й президентом Мозамбіку. Він запропонував «прагматичний курс», у січні 1987 р. оголосив початок програми «економічної реабілітації», яку підтримав МВФ. Вона була спрямована на лібералізацію економіки. Були реалізовані успішні індустріальні й інфраструктурні проєкти (нові галузі обробної промисловості, газогін до ПАР). У 1997 р. уряд започаткував програму підтримки аграріїв, було запроваджено приватну власність на землю. Приватизація державних компаній, зменшення військових витрат також мали позитивний економічний ефект. Економіка Мозамбіку стрімко зростала: в др. пол. 1990-х рр. на 5–6% щороку, а на поч. ХХІ ст. – на 10%. Значно зросли державні витрати на освіту (на 21%), сільське господарство (на 13%), охорону здоров'я (на 80%). Частка бідного населення скоротилася на 15%, так само як рівень неписьменності й дитячої смертності. Економічна лібералізація супроводжувалася політичною. У 1990 р. Мозамбик отримав нову, більш демократичну конституцію, перед цим ФРЕЛІМО відмовилася від марксистсько-ленінської ідеології. 4. 10. 1992 Ж. А. Чиссано підписав з лідером опозиційної партії «Мозамбіцький національний опір» (абр. з порт. РЕНАМО) *А. Длакамою* Римські угоди, які завершили громадянську війну в Мозамбіку. Легалізація РЕНАМО означала відмову від однопартійної системи. Ж. А. Чиссано переобирався на конкурентних виборах у 1993 і 1999 рр. Він також переглянув засади зовнішньої політики. 13. 11. 1995 Мозамбик став членом Британської

Співдружності – це був перший випадок вступу до спільноти країни, яка не була раніше частиною Британської імперії.

Після завершення президентських термінів Ж. А. Чиссано працював в ООН, був Головою АС (2003–04), членом ради директорів золотодобувної компанії Harmony Gold Mining і знову повернувся до структур ООН.

ЧОЙБАЛСАН Хорлогійн (8. 02. 1895 – 26. 01. 1952) – монгольський військовий, політичний і державний діяч, Голова Президії Державного Малого Хуралу Монгольської Народної Республіки (МНР) [1929–30; 1939–52], голова Народної Ради Міністрів [1939–52], фактичний диктатор МНР у сер. 1930 – на поч. 1950-х рр., маршал. Народ. у хошуні¹ Ачиту-вана Сецен-ханського аймаку в Зовнішній Монголії. Був позашлюбною дитиною, тому отримав ім'я по материнській лінії (Хорлогійн). Дитиною вивчав тибетську мову, 13-річним родичі матері віддали його на навчання до ламаїстського дацана², де він отримав ім'я Чойбалсан (від «чой» – «дхарма»³ і «балсан» – «велич»). У 1910 р. він утік з дацана до Урги (суч. Улан-Батор), працював різноробочим. Там же навчався в школі російської й монгольської писемності, яка виникла після Національної революції 1911 р. У 1914–17 рр. навчався в Іркутському вчительському ін-ті. У 1919 р. приєднався до ліворадикального гуртка «Консульський пагорб», заснованого *Бодоо Д.* У 1920 р. цей гурток об'єднався з гуртком «Східний хурее» на чолі з *Данзаном С.*, а 25. 06. 1920 за вказівкою більшовиків цей союз перетворився на Монгольську Народну Партію (МНП, з 1924 р. – Монгольська Народно-Революційна партія, МНРП).

Після захоплення влади у Монголії МНП і утворення першого «революційного» уряду (10. 07. 1921) Чойбалсан Х. посідав високі пости: головнокомандувач Монгольської Народно-Революційної Армії (МНРА, 1924–29), міністр закордонних справ (1930–31), міністр скотарства й землеробства (1931–35), перший заступник голови Народної Ради Міністрів (1935–39). Одночасно був міністром внутрішніх справ і знову головнокомандувачем МНРА. У 1939 р. очолив уряд. Чойбалсан Х. був послідовником Й. В. Сталіна. Скориставшись тим, що голова уряду МНР *Генден П.* втратив довіру кремлівського диктатора (відмовлявся від масових репресій і форсованих соціалістичних реформ), Чойбалсан Х. сприяв відстороненню його від влади (1936 р.). *Генден П.* був відправлений під домашній арешт, а потім – до Криму «на лікування». 17. 07. 1937 його заарештували, 26. 11. 1937 звинуватили в «шпигунстві й підготовці державного перевороту» й розстріляли. З того часу Чойбалсан Х. став фактичним диктатором Монголії, був організатором масових репресій. Їх жертвами стали члени МНРП, «стара» аристократія, ламы⁴, етнічні

¹ Див. прим. на с. 159.

² Див. прим. на с. 159.

³ Дхарма (санск. «те, що утримує», або «підтримує») – одне з найважливіших понять в індійських релігійно-філософських системах, якому важко знайти відповідник в європейських мовах. Дхарму можна визначити як сукупність усталених норм і правил, дотримання яких необхідне для підтримки космічного порядку. Залежно від контексту, «дарма» може означати «моральні принципи», «релігійний обов'язок», «універсальний закон буття».

⁴ Див. прим. на с. 133.

меншини (зокрема, буряти). Загальне число репресованих оцінюється в 40 тис. осіб (3–5% населення країни). Чойбалсан Х. очолював частини монгольських ЗС у боях на р. Халхін-Гол (травень–вересень 1939 р.). У МНР сформувався культ особи Чойбалсана Х., подібний до культу особи Й. В. Сталіна в СРСР.

Чойбалсан Хорлогійн помер від онкологічного захворювання в Москві, був похований у мавзолеї в Улан-Баторі. На його честь було названо найвищу в Монголії гору Богд-Хан-Уул. Під впливом десталінізації в СРСР *Цеденбал Ю.* розвінчав культ особи Чойбалсана Х. Проте пам'ятники йому не зносили. У 2005 р. його прах (як і прах *Сухе-Батора Д.*) ексгумували й піддали кремації.

ЧОМБЕ, Мбіз Капéнда (10. 11. 1919 – 29. 06. 1969) – конголезький політичний і державний діяч, голова сепаратистської партії «Конфедерація племінних об'єднань Катанги» (абр. з англ. CONACAT), лідер антикомуністичних сил під час Конголезької кризи (1960–65), президент самопроголошеної Держави Катанга (1960–63), прем'єр-міністр Республіки Конго-Леопольдвіль (з 1964 р. – Демократичної республіки Конго, ДРК) [1964–65]. Народ. у заможній шляхетній родині, етнічний лунда¹. Його батько був першим африканцем-мільйонером у Бельгійському Конго, володів плантаціями, готелями, крамницями й млинами. Мати була донькою верховного вождя лунда. М. Чомбе успадкував від батька переконаність у необхідності переймати в бельгійців ефективні риси зах. суспільно-політичної й соціально-економічної систем. Початкову освіту здобув в американській місіонерській школі, пізніше перейшов у протестантизм (методизм). Навчався на бухгалтера, закінчив Ун-т Лованіум у Леопольдвілі. Успадкував і розширив бізнес батька.

У к. 1950-х рр. М. Чомба поринув у політику, в 1958 р. був серед засновників CONACAT і згодом очолив її. Був за широку автономію Катанги аж до відокремлення провінції від Конго, мав прозахідні й антикомуністичні погляди. На виборах до законодавчих зборів Бельгійського Конго навесні 1960 р. CONACAT отримала 5,8% голосів виборців, проте в Катанзі впевнено перемогла. Після проголошення Конго незалежності (30. 06. 1960) М. Чомба перебував в опозиції до марксистського уряду *П. Лумумби*. 11. 07. 1960 він проголосив незалежність Катанги, став її «президентом», створив уряд, армію, жандармерію, поліцію, отримувал приховану підтримку від Бельгії. *П. Лумумба* звернувся до ООН, проте це не зупинило Катангської війни (тривала до 1963 р.). 14. 09. 1960 президент Конго *Ж. Касабубу* відправив уряд *П. Лумумби* у відставку. Його заарештували й відправили до Катанги. Там 17. 01. 1961 *П. Лумумба* був убитий. Роль М. Чомбе у тих подіях не з'ясована: є версія, що він особисто наказав убити політика, за іншою – намагався перешкодити цьому. У 1963 р. миротворчі сили ООН взяли територію Катанги під свій контроль і повернули її під суверенітет Конго. М. Чомбе виїхав до Півн. Родезії (суч. Замбія) й далі до Іспанії. Утім, у липні 1964 р. він повернувся й очолив коаліційний уряд. Уряд М. Чомбе дотримувался прозахідного курсу, придушив повстання прибічників *П. Лумумби*. Він заснував партію «Конголезька

¹ Лунда – народ групи банту (див. прим. на с. 211) на півн. зах. Замбії й півд. Демократичної Республіки Конго. Прибл. чисельність 1 млн. осіб. Здебільшого зберегли традиційні вірування й культуру.

Національна Конвенція» (абр. з англ. CONACO), яка за своєю ідеологією була спадкоємицею CONACAT. З нею він переміг на виборах навесні 1965 р. (122 з 167 місць у парламенті), проте вже в жовтні того ж року *Ж. Касавубу* відправив уряд у відставку. За місяць у Конго відбувся військовий переворот і владу захопив начальник Генерального Штабу генерал *Ж. Д. Мобуту*. М. Чомбе звинуватили в державній зраді, але він зміг виїхати з країни до Іспанії під захист Ф. Франко. У Конго М. Чомбе заочно засудили до смертної кари. 30. 07. 1967 літак з ним на борту був захоплений і посаджений в Алжирі за невстановлених обставин. Його запроторили до в'язниці, потім перевели під домашній арешт. М. Чомбе помер від серцевого нападу.

У Демократичній Республіці Конго тривалий час панували вкрай негативні оцінки діяльності М. Чомбе. З часом відбувся їх перегляд, вони стали не такими однозначними. У Катанзі про нього збереглася добра пам'ять, у самому Конго визнається його роль в антикомуністичному русі й подекуди – виправданість невдоволення лунда й інших народів Катанги політикою центрального уряду.

ЧОН Ду Хван (6. 03. 1931 – 23. 11. 2021) – корейський військовий, політичний і державний діяч, президент Республіки Корея [1980–88]. Народ. у пов. Хопчхон пров. Кьонсан-Намдо в багатодітній селянській родині. У 1940 р. родина переїхала до Маньчжоу-Го, там він закінчив початкову школу. Невдовзі родина повернулася до Кореї, до м. Тегу. У 1947 р. Чон Ду Хван вступив до технічного училища, але покинув навчання на поч. Корейської війни (1950–53). У 1955 р. закінчив Корейську військову ак., у 1959 р. його направили до спеціальної військової школи в Півн. Кароліні (США), де він вивчав специфіку психологічної війни. Брав участь у В'єтнамській війні (1955–75), командував полком у складі дивізії «Білий кінь». Далі працював в уряді, розслідував обставини вбивства президента *Пак Чон Хі*.

12. 12. 1979 Чон Ду Хван заарештував начальника Штабу надзвичайного стану Кім Чже Гю, звинуватив його в організації убивства *Пак Чон Хі*. На хвилі зіткнень між прибічниками Чон Ду Хвана й Кім Чже Гю військові на чолі з Чон Ду Хваном здійснили військовий переворот і фактично захопили владу. Начальником Штабу надзвичайного стану став лояльний до нього генерал Лі Хі Сон, а сам Чон Ду Хван очолив Центральне Розвідувальне Управління. Навесні 1980 р. у Сеулі відбулися масові виступи проти військової диктатури («Сеульська весна»), які були придушені. У серпні 1980 р. відбулися безальтернативні президентські вибори, на яких «переміг» Чон Ду Хван. Першим його кроком на посту президента став конституційний референдум 22. 10. 1980. Проект передбачав непрямі президентські вибори, 7-місячний термін президентських повноважень, право президента розпускати парламент і запроваджувати надзвичайний стан. За нього проголосували 91,6% корейців. 25. 02. 1981 Колегія виборців обрала Чон Ду Хвана президентом за новою процедурою. Його зусилля були спрямовані на централізацію управління державою. Режим Чон Ду Хвана був авторитарним, але більш м'яким, порівняно з попереднім. В економіці він продовжив курс *Пак Чон Хі*, забезпечив Півд. Кореї стрімке економічне зростання, підвищення життєвих стандартів і впевнене

перетворення на лідера «нових індустріальних країн» Азії. Півд. Корея отримала право на проведення літніх Олімпійських Ігор у Сеулі в 1988 р. Водночас у країні регулярно відбувалися акції протесту, студентські демонстрації з вимогами демократизації режиму, на генерала-президента було здійснено кілька замахів. Під час одного з них загинула 21 особа, в т. ч. члени уряду. У червні 1987 р. президент США Р. Рейган у листі закликав Чон Ду Хвана до політичних реформ. 29.06.1987 у Півд. Кореї запровадили прямі президентські вибори й легалізували діяльність політичних партій. Відповідальним за здійснення політичних реформ був генерал *Ро Де У*, він же переміг на перших конкурентних президентських виборах у 1988 р.

Після відставки Чон Ду Хван оселився в буддійському монастирі Пектамса. У 1996 р. його й *Ро Де У* звинуватили у корупції й захопленні влади. Обоє засудили до смертної кари, яку замінили довічним ув'язненням. Президент *Кім Де Чжун* помилував обох політиків і звільнив їх. Проте Чон Ду Хван і його родина мали повернути до бюджету 370 млн. дол. Цю ухвалу він так і не виконав. Чон Ду Хван помер у власному будинку. Уряд Республіки Корея відмовився від організації офіційної державної поховальної церемонії.

ЧУЛАЛОНГКОРН (РАМА V) (20. 09. 1853 – 23. 10. 1910) – король Сіаму (суч. Таїланд) з дин. Чакрі¹ [1868 – 1910]. Син короля Монгкута (Рама IV). Отримав блискучу освіту, в т. ч. від європейських наставників. Як спадкоємець престолу 6 місяців провів у ваті² Бовоннівет Віхара. У 1867 р. разом з батьком вирушив на південь Малайського пів-ва для уточнення дати сонячного затемнення, під час подорожі обоє підхопили малярію. Рама IV помер 1. 10. 1868, а Чулалонгкорн тяжко захворів. Призначений на випадок смерті спадкоємця регент після одужання принца сумлінно готував його до правління державою. Він відвідав Сінгапур, о. Ява, Британську Індію (Калькутту, Бомбей, Делі). Ці подорожі в подальшому вплинули на політику й реформи Чулалонгкорна. 9. 05. 1874 він створив Державну раду як законодавчий орган і Таємну раду – як особистий дорадчий. Рама V здійснив масштабні системні реформи, які модернізували Сіам. Він змінив систему державного управління: створив 12 міністерств, які мали рівний статус (1892), запровадив новий адміністративно-територіальний устрій держави (1897). Сіам поділявся на провінції («монтон») з інтендантом міністерства внутрішніх справ на чолі. Було заборонено принизливі церемонії (як то земні поклони перед сановниками) й тортури під час судових процесів. Король пом'якшив цензуру: в Сіамі почали видавати твори на гострі політичні теми. Багато уваги приділялося війську. У

¹ Див. прим. на с. 66.

² Ват – буддійський храмовий комплекс у Сіамі/Таїланді, а також у Лаосі й Камбоджі. Буддійський храм, а точніше монастир, у країнах Індокитаю – це не просто будівля, а комплекс споруд, храмів і пам'яток у межах оточеного стіною двору. В середині нього розташовані храми, ступи, окремі павільйони для статуй Будди, монастирська бібліотека, житлові приміщення для монахів, школа, господарські споруди. Вати традиційно відігравали ключову роль у житті буддійської общини-сангхи. Скажімо, в Сіамі це були головні центри культури й освіти, а спадкоємець престолу проходив обов'язкову ідейно-теоретичну підготовку в одному з таких закладів. Про їхню роль, яка залишається вагомим понині, свідчить те, що на поч. ХХІ ст. у Таїланді функціонує 30 678 ватів.

1887 р. відкрилася Королівська військова ак. Чулачомклао, а в 1905 р. у Сіамі було запроваджено військову повинність. Одним з найбільш важливих заходів стало поетапне скасування рабства й відробіткової повинності для селян. У Сіамі було запроваджено інститут приватної власності на землю. Рама V започаткував масштабні інфраструктурні будівництва. Для спорудження шляхів і залізниць (перша залізниця Бангкок–Катт була відкрита в 1901 р.) сіамців мобілізували в рамках системи громадських робіт. На поч. XX ст. запрацювали перша електростанція, Бангкок отримав електричне освітлення. Рама V був прозахідним монархом, своїх дітей він надсилав на навчання до Європи. У 1897 р. він сам відвідав декілька європейських держав. Попри це, в 1906 і 1909 рр. він був змушений погодитися на територіальні поступки на користь Франції й Великої Британії, які приєднали деякі підконтрольні Сіаму території до Французького Індокитаю й Британської Малаї. Кількома роками раніше ці європейські держави розділили Сіам на сфери впливу¹.

Рама V Чулалонгкорн залишається одним з найбільш шанованих правителів держави. Окрім ефективних реформ, які значно посилили й модернізували країну, його політика дозволила Сіаму залишитись єдиною державою ПСА, яка уникнула колоніальної залежності.

¹ Див. прим. на с. 10.

Ш (Шагарі – Шоїнка)

ШАГАРІ, Шеху́ Асма́н Алію́ (25. 02. 1925 – 28. 12. 2018) – нігерійський політичний і державний діяч, президент [1979–83]. Народ. у шт. Сокото (Півн. Нігерія) в родині фермера-торговця, мусульманин. Закінчив педагогічний коледж у Кадуні, вчителював. На поч. 1950 р. вступив до заснованої *А. Т. Балева* партії Конгрес Народів Півночі, був депутатом Законодавчих Зборів колонії. У 1958–59 рр. був парламентським секретарем голови колоніального уряду *А. Т. Балеви*. Надалі працював в уряді уже незалежної Нігерії: міністр економічного розвитку (1959–62), міністр внутрішніх справ (1962–65), міністр громадських робіт (1965–66). Зміг уникнути розправи під час військового перевороту 15. 01. 1966 (тоді загинув прем'єр-міністр *А. Т. Балева* та чимало посадовців), працював в уряді *Я. Говона*: міністр економіки (1970–75), міністр фінансів (1975). Після перевороту 29. 07. 1975 і відсторонення від влади *Я. Говона* став підприємцем, був головою ради управляючих автобудівельного заводу Peugeot-Nigeria. У 1978 р. президент *О. Обасанджо* дозволив діяльність політичних партій, Ш. Шагарі заснував Національну Партію Нігерії. У 1979 р. був кандидатом від неї на організованих *О. Обасанджо* президентських виборах. Гаслом його передвиборчої кампанії стало «Одна нація, одна доля», проте за нього голосували переважно мусульмани півночі країни. 1. 10. 1979 Ш. Шагарі став одним з небагатьох в історії Нігерії демократично обраних президентів. Він започаткував низку економічних проєктів, які мали позитивні результати. Активно здійснювалося житлове й транспортне будівництво, в селах з'явилися великі фермерські господарства, де використовували замість ручних знарядь трактори й комбайни. Цьому сприяв «нафтовий бум» і збільшення прибутків від експорту нафти. Утім, як і раніше, процвітала корупція на всіх рівнях, розбалансованість економічного розвитку посилювала поляризацію суспільства, нікуди не зникли етноконфесійні конфлікти. 31. 12. 1983 у Нігерії відбувся черговий військовий переворот, владу захопив генерал-майор *М. Бухарі*. Після відсторонення від влади Ш. Шагарі написав декілька книг і автобіографію. Помер в Абуджі.

ШАМІР, Іцха́к (15. 10. 1915 – 30. 06. 2012) – ізраїльський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1983–84; 1986–92]. Народ. у Ружанах Пружанського повіту (Російська імперія, суч. Білорусь). Навчався в гімназії в Бялостоку й Варшавському ун-ті, де вивчав право. Студентом приєднався до руху «Бейтар», був переконаним сіоністом. У 1935 р. емігрував до Палестини, навчався в Єврейському Ун-ті в Єрусалимі. Його родина залишилась у Польщі й стала жертвою Голокосту. І. Шамір був членом єврейських радикальних організацій «Ергун Цваї Леумі» («Військово-національна організація») й «Лехі» («Борці за свободу Ізраїлю»). За антибританську діяльність був депортований до Єгипту, після втечі звідти був заарештований удруге, знову втік, тепер до Еритреї. Повернувся після проголошення незалежності Ізраїлю (14. 05. 1948). Займався приватним бізнесом (будівництво доріг, заснував завод з переробки гуми). У 1955 р. вступив на службу до політичної розвідки («Моссад»), був

начальником її Європейського відділу. У 1965 р. повернувся до підприємницької діяльності. У 1969 р. І. Шамір приєднався до партії «Херут» («Свобода», попередниця «Лікуд» – «Консолідація»). У 1973 р. став депутатом Кнессету, в 1977–80 рр. був його головою. У 1980–83 рр. був міністром закордонних справ в уряді *М. Бегіна*. Дотримувався політики «трьох ні» щодо палестинців: «Ні – поверненню Ізраїлю до кордонів 1967 р.; Ні – поверненню арабам Сх. Єрусалиму; Ні – створенню палестинської держави».

У 1983 р. І. Шамір уперше очолив уряд, змінивши на цій посаді *М. Бегіна*. Тоді Ізраїль зіштовхнувся з кількома викликами: падіння економіки, вибух в Єрусалимі 6. 12. 1983, загибель 28 бійців «Цахал» у Лівані внаслідок теракту 4. 11. 1984. Це зумовило ще більш жорстку позицію прем'єр-міністра в палестинському питанні. Після відставки І. Шамір очолив коаліцію «Партії праці» й блоку «Лікуд». У 1986 р. він удруге очолив уряд. Намагався посилити співпрацю з США, водночас сприяв поліпшенню відносин з СРСР. У жовтні 1991 р. країни відновили дипломатичні відносини, І. Шамір заохочував масову еміграцію євреїв з Радянського Союзу до Ізраїлю. Він підтримував «обмежену автономію» для палестинців, але намагався балансувати між радикальними (були проти будь-яких поступок і переговорів з арабами) й пацифістськими (виступали за широкий компроміс) силами в країні. І. Шамір відмовився від формули «земля в обмін на мир», проте під тиском США погодився на продовження діалогу з Організацією Визволення Палестини *Я. Арафата*. Прем'єр-міністр очолював делегацію Ізраїлю на Мадридській конференції (1990–91). Під час операції «Буря в пустелі» (17. 01 – 28. 02. 1991) Ірак випустив по Ізраїлю 39 ракет, проте І. Шамір не відповів на цю провокацію й не дав *С. Хусейну* підстав звинуватити Ізраїль в «агресії» проти арабської держави.

Після відставки І. Шамір відійшов від політики, жив скромним приватним життям. У 1994 р. він видав автобіографію. Помер у Тель-Авіві.

ШАМУ́Н, Камі́ль (3. 04. 1900 – 7. 08. 1987) – ліванський політичний і державний діяч, лідер християнської маронітської¹ общини, президент [1952–58], учасник громадянської війни (1975–90). Народ. у Гірському Лівані в заможній і впливовій маронітській родині. Його батько й дядько по матері обіймали високі державні пости. Клан Шамунів відстоював прозахідні й націоналістичні позиції, тому зазнавав переслідувань з боку османської влади. У 1914 р. батька, Німра Шамуна, звинуватили в симпатіях до Антанти й ув'язнили. За два роки всю родину депортували до Кершехіра (Анатолія). Повернулися Шамуни до Лівану в 1920 р. з встановленням французького мандату. К. Шамун закінчив Ун-т св. Йосифа в Бейруті, здобув фах юриста. Працював адвокатом, фінансовим чиновником, у Національній бібліотеці Лівану, писав статті з юридичної й економічної тематики для франкомовних ЗМІ Бейрута. Був прибічником повної незалежності Лівану. У 1934 р. вперше був обраний до Законодавчих Зборів (обирався депутатом у 1937, 1943, 1947, 1951, 1960, 1968, 1972 рр.). Співпрацював з Національним Блоком *Е. Едде*. Під час французького мандату двічі входив до уряду: був міністром фінансів (1938) і

¹ Див. прим. на с. 75.

міністром внутрішніх справ, пошти й телеграфу (1943). Підтримував ідею конфесійного рівноправ'я, проте відстоював інтереси християнської общини Лівану. Орієнтувався на США й Велику Британію. 11. 11. 1943 К. Шамуна разом з іншими патріотами заарештували. Дата їх звільнення (22. 11. 1943) вважається Днем незалежності Лівану. У 1944–46 рр. К. Шамун був послом Лівану в Великій Британії, 1946–47 рр. – міністром фінансів, внутрішніх справ і охорони здоров'я, 1948 р. – представником Лівану в ООН. Тоді остаточно сформувалася його політична концепція, головними ідеями якої були лібералізм, націоналізм і антикомунізм. Він розглядав Ліван як християнський оплот на Близькому Сході, відкидав ідеї панарабізму. За це опоненти називали його «ліванським хрестоносцем». У 1952 р. К. Шамуна обрали президентом. Він дотримувався політики економічної лібералізації, сприяв розвитку технологій і залучення іноземних інвестицій. Прагнути перетворити Ліван на фінансово-комерційний і транспортний центр Близького Сходу, розвивав банківський сектор, розширив бейрутські морський порт й аеропорт, збудував морський порт у Тріполі. К. Шамун також спростив порядок заснування політичних партій, забезпечив рівноправ'я чоловіків і жінок. У зовнішній політиці орієнтувався на Захід, фактично підтримав Велику Британію, Францію й Ізраїль під час Суецької кризи (1956). Критикував ініціативи президента Єгипту *Г. А. Насера* за його проекти панарабської федерації. Така політика зумовила критику президента з боку лівих сил, ісламістів, а також «насеристів». 15. 07. 1958 блок лівих й ісламістських сил організував збройний виступ проти президента. Той звинуватив в інспіруванні заколоту *Г. А. Насера*, надіслав протест до РБ ООН і звернувся по допомогу до США. У Бейруті висадились американська морська піхота, яка спільно з частинами ліванської армії придушила заколот. Проте президент США Д. Ейзенхауер переконав К. Шамуна подати у відставку. Невдовзі після цього він заснував Націонал-Ліберальну Партію (НЛП), ядро якої склав його клан. Формально вона представляла всі конфесії Лівану, але насправді була християнсько-мароністською. НЛП була представлена в парламенті, в 1965 р. блокувалася з партією *П. Жмайєля* «Ліванська фаланга» й Національним Блоком Р. Едде, мала власні бойові загони («Міліція Тигрів», очолював син К. Шамуна Дані). Християнський блок протистояв Прогресистсько-Соціалістичній Партії Лівану, Ліванській Комуністичній Партії, Організації Визволення Палестини. У 1975–76 рр. К. Шамун був заступником прем'єр-міністра, міністром внутрішніх справ, пошти й телеграфу, водопостачання й електропостачання. З поч. громадянської війни (13. 04. 1975) НЛП і «Міліція Тигрів» відігравали помітну роль. У 1976–78 рр. К. Шамун фактично очолював Ліванський Фронт – коаліцію християнських сил. Проте претензії на лідерство мала й «Катаїб». 7. 07. 1980 загони «християнської міліції» «Катаїб» на чолі з *Б. Жмайєлем* влаштували масові вбивства бійців «Міліції Тигрів». Після цього К. Шамун розпустив їх. Вплив НЛП став падати, в 1985 р. К. Шамун передав лідерство в партії синові.

На К. Шамуна було здійснено 5 замахів, останній з них (вибух) відбувся 7. 01. 1987. Утім, він помер своєю смертю. К. Шамун написав кілька книг з історії Лівану. На його честь названо найбільший стадіон країни – «Каміль Шамун Спортс Сіті» в Бейруті, збудований за його президентства.

ШАРО́Н, Аріе́ль (спр. ім'я: А́рік Шейнерман; 26. 02. 1928 – 11. 01. 2014) – ізраїльський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [2001–06]. Народ. у мошаві¹ Кфар-Малаль (Британська підмандатна Палестина). Його предки були з Брест-Литовська (Російська імперія, суч. Брест, Білорусь) і були переконаними сіоністами. 14-річним вступив до єврейської військової організації «Хагана» («Оборона»). Під час Арабсько-ізраїльської війни 1948–49 рр. командував ударним взводом бригади «Александроні», був важко поранений у битві за м. Латум. У 1951 р. був призначений командувачем розвідки Центрального ВО Ізраїлю. Наступного року вступив на історичний ф-т Єврейського Ун-ту в Єрусалимі. У 1953 р. за наказом прем'єр-міністра *Д. Бен-Гуріона* кинув навчання, створив і очолив у майбутньому легендарний підрозділ «101». Його призначенням була боротьба проти арабських диверсантів, які проникали до Ізраїлю. На його рахунок чимало акцій «відплати» у відповідь на терористичні акти. Під час Суецької кризи (1956) командував 202-ю повітрянодесантною бригадою. Далі навчався в Військовій Ак. у Кімберлі (Велика Британія), вивчав право в Тель-Авівському ун-ті. Під час Арабсько-ізраїльської («Шестиденної») війни 1967 р. командував танковою дивізією, брав участь у боях на Синайському пів-ві. Його танки прорвали фронт і вийшли до Суецького каналу. У 1969 р. був призначений командувачем Південного ВО. У 1973 р. вийшов у відставку, але з початком Арабсько-ізраїльської 1973 р. («Війна судного дня») повернувся до армії. Очолювана ним 143-а бронетанкова дивізія форсувала Суецький канал, розгромила єгипетські 21-у танкову й 16-у піхотну дивізії, оточила частини 3-ї армії й примусила їх до капітуляції.

Після тієї війни А. Шарон остаточно поринув у політику. Регулярно обирався до Кнесету від блоку «Лікуд» («Консолідація»). Був радником прем'єр-міністра *І. Рабина* з питань оборони, міністром сільського господарства (1977–81), міністром оборони (1981–83). А. Шарон був відповідальним за військову операцію в Лівані 1982 р. («Мир для Галілеї», червень–вересень 1982 р.). У 1983 р. суд визнав його відповідальним за різанину в палестинських таборах Сабра й Шатіла в Зах. Бейруті (16–17. 09. 1982), А. Шарон пішов з посту військового міністра. У 1983–90 рр. був міністром торгівлі й промисловості, 1990–92 рр. – міністром будівництва, 1996–98 рр. – міністром національної інфраструктури. У 1999 р. очолив блок «Лікуд». У березні 2001 р. А. Шарона обрали прем'єр-міністром (переобраний у 2003 р.). Він підтримував ідею будівництва єврейських поселень на Зах. березі р. Йордан (мав за це прізвисько «Бульдозер»). Попри репутацію «яструба», А. Шарон розробив план «однобічного розмежування» – відокремлення Ізраїлю від Палестинської Національної Автономії, евакуював ізраїльських поселенців і вивів війська з Сектору Гази. Через таку непослідовність його критикували і ліберальні, і консервативні сили. У листопаді 2005 р. вийшов з «Лікуд» і заснував партію «Кадіна» («Вперед»). У січні 2006 р. А. Шарон пережив інсульт і впав у кому, з якої не вийшов. Помер у медичному центрі ім. Х. Шіба в Рамат-Гані. Похований на родинній фермі «Шикмім» у пустелі Негев.

¹ Див. прим. на с. 49.

ШАРІФ, Навáz Міán Мохаммад (народ. 25. 12. 1949) – пакистанський політичний і державний діяч, 4 рази очолював уряд країни [1990–93; 1993; 1997–99; 2013–17]. Народ. у Лахорі (Пенджаб), син підприємця. Закінчив Ун-т Пенджабу, працював у фірмі батька. У 1985 р. став Головним міністром Пенджабу, в 1990 р. з Пакистанською Мусульманською Лігою переміг на дострокових виборах до парламенту, оголошених після відставки уряду *Б. Бхутто*. Н. Шариф очолив уряд з антикорупційною програмою, в 1992 р. розпочав у Карачі операцію «Чистка». Її метою було подолання соціальної нестабільності, боротьба зі злочинністю. Одночасно прем'єр-міністр намагався усунути своїх політичних опонентів. Однак уряд не зміг подолати погіршення соціально-економічної ситуації й зростання інфляції. 18. 04. 1993 президент *Г. Ісхак-хан* звинуватив Н. Шарифа в корупції, непотизмі, невмотивованих політичних переслідуваннях і відправив уряд у відставку. Проте за шість тижнів Верховний Суд скасував рішення президента, Н. Шариф повернувся до влади. Тепер проти цього виступила військова верхівка, після переговорів президента й прем'єр-міністра обидва подали у відставку. На дострокових виборах перемогу святкувала Пакистанська Народна Партія (ПНП) *Б. Бхутто*, вона й очолила уряд. Проте у к. 1996 р. і цей уряд був відправлений у відставку, а на дострокових виборах 1997 р. перемогла партія Н. Шарифа. Однією з перших пропозицій його уряду, яку підтримав парламент, стали поправки до конституції. Так, президент втратив право зміщувати прем'єр-міністра чи уряд, що значно посилило позиції Н. Шарифа. Він створив надзвичайні органи для боротьби з тероризмом, але Верховний Суд визнав їх неконституційними. Окремі рішення уряду (як то скасування вихідного дня в п'ятницю) підживляли популярність прем'єр-міністра, його політику критикували як ісламісти, так і парламентська опозиція. У відповідь на ядерні випробування Індією (11. 05. 1998) уряд Пакистану провів свої перші випробування (28. 05. 1998). За таку синхронність Н. Шариф і прем'єр-міністр Індії *А. Б. Ваджнаї* були удостоєні «Шнобелівської премії». У лютому 1999 р. вони зустрілись у Лахорі й підписали декларацію про обмеження взаємного застосування ядерної зброї. Проте таке примирення не було остаточним. Несанкціоноване урядом просування частин пакистанських ЗС до Кашміру переросло в Каргільську війну (3. 05 – 26. 07. 1999). Пакистанські війська зазнали поразки, Н. Шариф поклав відповідальність за неї на начальника Штабу сухопутних військ *П. Мушаррафа*. 12. 10. 1999 його відправили у відставку. У відповідь військові здійснили переворот. Н. Шарифа засудили до довічного ув'язнення, яке замінили висланням до Саудівської Аравії.

У вересні 2007 р. Н. Шариф спробував повернутися до Пакистану, але його не випустили з літака в аеропорту. Він усе ж повернувся в листопаді того ж року, після вбивства *Б. Бхутто* (27. 12. 2007) закликав бойкотувати вибори до парламенту, але потім погодився на коаліцію з ПНП. Коаліція вибори прогнала, Н. Шариф очолив опозицію. 16. 03. 2009 його відправили під домашній арешт. 5. 06. 2013 Н. Шариф знову став прем'єр-міністром. 28. 07. 2017 Верховний Суд змісив його піти у відставку за наслідками розслідування справи про корупцію: його діти мали офшорні рахунки на Британських Віргінських о-вах. Н. Шариф виїхав до Великої Британії. 6. 07. 2018 пакистанський суд заочно засудив його до

10 р. ув'язнення й змусив повернути до бюджету 10,6 млн. дол. 14. 07. 2018 Н. Шариф повернувся до Пакистану разом з донькою Мар'ям. Їх обох заарештували в аеропорту Лахора.

ШАСТРІ, Лал Бахадур (2. 10. 1904 – 11. 01. 1966) – індійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр [1964–66]. Народ. у м. Мугалсараї в Британській Індії (суч. шт. Уттар-Прадеш). Закінчив юридичний ф-т Бенареського ун-ту. Студентом вступив до Індійського Національного Конгресу (ІНК), співпрацював з *М. К. Ганді* й *Д. Неру*. У 1930–42 рр. перебував в ув'язненні. Після проголошення незалежності Індії (15. 08. 1947) був міністром внутрішніх справ шт. Уттар-Прадеш. У 1951 р. став Генеральним секретарем ІНК, очолював нижню палату парламенту (Лок Сабха). Був міністром внутрішніх справ і залізниць в уряді *Д. Неру*. Після його смерті (27. 05. 1964) став прем'єр-міністром Індії. У внутрішній політиці він уникав яких-небудь змін у «курсі Неру». За його урядування загострився конфлікт з Пакистаном через статус шт. Джамму і Кашмір (серпень–вересень 1965 р.). Посередником у врегулюванні конфлікту виступив СРСР. 10. 01. 1966 президент Пакистану *М. Айюб-хан* і Л. Б. Шастрі в присутності голови Ради міністрів СРСР О. М. Косигіна підписали Ташкентську декларацію яка передбачала відведення військ на попередні позиції й пошук шляхів до нормалізації відносин між обома країнами. Голова індійського уряду помер на другий день від серцевого нападу.

На честь Л. Б. Шастрі названо аеропорт у Бенаресі.

ШВАРЦКОПФ, Норман (22. 08. 1934 – 27. 12. 2012) – американський військовий діяч, командувач Багатонаціональних Сил під час війни в Перській затоці (1990–91). Народ. у Трентоні (шт. Нью-Джерсі). Його батько був учасником Другої світової війни, бригадним генералом, інтендантом поліції, тож з дитинства він мріяв про військову кар'єру. Після Другої світової війни батька призначили військовим радником в Ірані, потім він працював у Швейцарії, ФРН, Італії. Н. Шварцкопф, таким чином, навчався в різних країнах, що дозволило йому оволодіти французькою, німецькою й італійською мовами. Повернувшись до США, навчався у військових академіях Веллі Фордж (шт. Пенсільванія) й Вест-Пойнт (Військова Ак. США, шт. Нью-Йорк). Служив у 101-й повітрянодесантній і 6-й піхотній дивізіях у ФРН. В Ун-ті Півд. Кароліни здобув ступінь магістра з військової техніки, був фахівцем з керування ракет. У 1964–65 рр. викладав у Вест-Пойнті. Н. Шварцкопф двічі був у відрядженні у В'єтнамі. У 1965–66 рр. був радником при повітрянодесантній дивізії ЗС Півд. В'єтнаму, отримав бойові нагороди, декілька поранень і звання майора. У 1969–70 рр. воював на чолі батальйону 23-ї піхотній дивізії, відзначений великою кількістю нагород. Після повернення до США отримав спеціальне завдання вести роз'яснювальну роботу серед населення щодо війни у В'єтнамі. Одним з перших у ЗС США усвідомив необхідність інформаційної політики під час війни. Далі зробив блискучу кар'єру. Командував угрупованням військ на Алясці, очолював бригаду, дислоковану в шт. Вашингтон, знову служив у ФРН, командував 24-ю піхотною дивізією в Джорджії. Н. Шварцкопф був учасником операції «Спалах люті» на Гренаді в 1983 р. Далі служив у Пентагоні, в 1988 р. отримав звання повного генерала й очолив Центральне командування США,

відповідав за ситуацію в районі між Африканським Рогом і Півд. Азією. До його «зони відповідальності» входив Ірак і зона Перської затоки.

2. 08. 1990 Ірак *С. Хусейна* здійснив агресію проти Кувейту, яка була зумовлена комплексом економічних, ідеологічних і військово-політичних чинників. Кувейт був захоплений іракськими військами менш ніж за добу. Успіх операції був напередвизначений якісною й кількісною перевагою військ вторгнення над кувейтською армією. Тим не менше, іракські сили спеціального призначення не змогли захопити кувейтського еміра *Джабера III Аль-Ахмада Аль-Джабера Ас-Сабаха*: спроба вертолітного десанту в Ель-Кувейті наштотхнула на опір кувейтського ППО, при цьому «командос» зазнали втрат. Емір евакуюється до Саудівської Аравії, але його брат загинув під час штурму палацу. Одночасно *С. Хусейн* виступив з різкими антиізраїльськими й антиамериканськими заявами, звинувачуючи Захід у неоколоніалізмі. Того ж дня РБ ООН резолюцією № 660 засудила вторгнення й вимагала від Іраку негайно вивести війська з тер. Кувейту. *С. Хусейн* проігнорував ці заклики, в Кувейті було створено «тимчасовий уряд», який звернувся до Багдада з проханням приєднати емірат до Іраку. 8. 08. 1990 Кувейт став 19-ою провінцією Іраку «Аль-Саддамія», столицю Ель-Кувейт було перейменовано на Кадхіму. РБ ООН надалі регулярно зверталася до іракського питання й ухвалювала відповідні резолюції (до кінця року їх було 12). На Ірак наклали санкції й організували морську блокаду. У відповідь в Іраку були затримані громадяни тих держав, що приєдналися до санкцій. Після окупації Кувейту під загрозою опинилася Саудівська Аравія, яка не мала достатніх сил для захисту від Іраку. США запропонували королю *Фахду ібн Абдель Азіз Аль-Сауду* розмістити на півн. кордоні держави свої війська, 7. 08. 1990 до Саудівської Аравії почали прибувати американські війська (операція «Щит пустелі»). 29. 11. 1990, після провалу численних спроб схилити Багдад до мирного врегулювання кувейтської кризи, РБ ООН прийняла резолюцію № 678: Ірак мав за 1,5 місяці припинити окупацію Кувейту, в іншому разі, держави-члени ООН були уповноважені «використовувати всі необхідні засоби з тим, щоб підтримати резолюцію № 660 і усі подальші відповідні резолюції й відновити міжнародний мир і безпеку в цьому регіоні». Після цього навколо США почала формуватися коаліція Багатонаціональних Сил (БНС). Її очолив Н. Шварцкопф, до її складу, поряд з традиційними союзниками США по НАТО й в Азії (як то Пакистан), увійшли арабські країни (Бахрейн, Сирія, Катар, Марокко, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія), а також кол. країни – члени ОВД (Польща, Румунія, Чехословаччина). Тому війну в Перській затоці називають першим конфліктом постбіполярного світу. До складу БНС загалом входили бл. 700 тис. військовослужбовців. 17. 01. 1991 війська БНС розпочали бойову операцію зі звільнення Кувейту, яка здійснювалась у два етапи. 1) 17. 01. – 24. 02 1991 – повітряна, або безконтактна фаза операції («Буря в пустелі»). Для знешкодження іракських ППО та наземних частин було задіяно бл. 1 тис. літаків, які базувалися на наземних військово-повітряних базах і на 6 авіаносцях ВМФ США. Ірак відповів обстрілами території Саудівської Аравії та Ізраїлю балістичними ракетами «Скад», а також акціями «екологічного тероризму» – зливом сирої нафти до Перської затоки та

підпалом нафтових свердловин у Кувейті. 2) 24 – 28. 02. 1991 – наземна фаза («Шабля пустелі»). Сили БНС звільнили територію Кувейту й зайняли 15% території Іраку. Вранці 28. 02. 1991 *С. Хусейн* оголосив про припинення вогню й прийняття Іраком усіх вимог ООН. 3. 03. 1991 генерал Н. Шварцкопф і фельдмаршал саудівської армії Халед бін Султан на іракській авіабазі Сафван підписали з представниками Іраку угоду про припинення вогню. Іракська армія втратила, за різними оцінками, від 20 до 100 тис. бійців, загинуло понад 2 тис. мирних жителів, було виведено з ладу 319 літаків і бл. 100 вертольотів, від 1 800 до 3 700 танків, від 520 до 4 200 інших одиниць бронетехніки, від 1 465 до 2 600 стволів артилерії, потоплено 19 і пошкоджено 6 кораблів ВМФ Іраку. Сили коаліції втратили бл. 400 осіб загиблими, бл. 50 літаків, 40 гелікоптерів, 40 танків та бронемашин. Втрати Кувейту під час іракської агресії оцінені в 4 200 загиблими й 12 тис. полоненими, 1 тис. танків і бронемашин, 39 літаків і 8 вертольотів, 17 військових кораблів.

Війна в Перській затоці засвідчила повну військово-технічну перевагу США над Іраком, озброєним радянською військовою технікою та системами ППО. США вперше використали в бойових умовах системи супутникового наведення на ціль, нові літаки (в т. ч. виготовлені за технологією Stealth), крилаті ракети BGM-109 Tomahawk тощо. Ця війна засвідчила зростання ролі авіації та новітніх технологій, перехід війни на якісно новий, інформаційний, рівень. Після цієї війни світ почав рух до монополярності з єдиною наддержавою – США: перемога в Перській затоці дозволила Штатам подолати психологічний «в'єтнамський синдром». Значно посилюлися позиції США на Близькому Сході. Налякані агресією Іраку, нафтодобувні монархії регіону почали масово закуповувати в США новітнє озброєння й засоби ППО. Криза в Перській затоці сприяла мирному процесу на Близькому Сході та врегулюванню інших затяжних конфліктів, оскільки засвідчила небезпеку регіональних воєн і конфліктів.

Війна в Перській затоці стала «зоряним часом» військової кар'єри Н. Шварцкопфа. Він був нагороджений «Президентською медаллю Свободи», прийнятий як почесний рядовий до складу французького Іноземного Легіону, британська королева Єлизавета II посвятила його в лицарі. Утім, по завершенні війни він відзначився резонансними заявами. Так, він говорив, що БНС мали не зупинятись і повалити режим *С. Хусейна*. Натомість позиція президента Д. Буша-ст. та ін. світових лідерів залежала від резолюцій РБ ООН, у рамках яких діяла Коаліція. Там ішлося лише про відновлення суверенітету Кувейту, втручатись у внутрішні справи Іраку БНС повноважень не мали. Напевне, саме з такими розбіжностями була пов'язана відставка Н. Шварцкопфа з ЗС США в серпні 1991 р. Невдовзі він видав мемуари (в співавторстві з П. Петром) «Без героїзму». Попри очікування, до політики він не подався. Вряди-годи виступав як військовий аналітик, мешкав у м. Тампа (шт. Флорида), де й помер від ускладнень після пневмонії.

ШЕКАЎ, Абу́бака́р (24. 03. 1973 – 20. 05. 2021) – нігерійський терорист, лідер терористичної організації «Боко Харам» (букв.: «Західна освіта – заборонена», з 2015 р. – «Західноафриканська провінція Ісламської Держави»). Місце народження не відоме (або с. Шеко, шт. Йобе, або Нігер). Етнічний

канурі¹, але говорив на хауса², арабською й англійською. Був заступником засновника і ватажка «Боко Харам» *М. Юсуфа*, після його загибелі (30. 07. 2009) очолив організацію. А. Шекау розміщував відео в Internet, неодноразово погрожував у них США. Він був відповідальним за всі гучні теракти, скоєні бойовиками «Боко Харам». Лише в 2010 р. відбулися напад на в'язницю в м. Баучі (7. 09. 2010, було випущено на волю 721 в'язня), здійснено серію вибухів і нападів на християнські церкви в м. Джонс і Майдугурі (24. 10. 2010, 30 загиблих), вибух біля казарм в Абуджі (31. 12. 2010, від 4 до 30 загиблих). У липні 2011 р. відбулася спроба переговорів між представниками «Боко Харам» та уряду Нігерії, які завершилися безрезультатно. Надалі напади на християнські церкви, поліцейні відділки, армійські казарми, бізнесменів і урядовців були регулярними. У 2013 р. США внесли «Боко харам» до списку терористичних організацій, у червні того ж року ЦРУ пообіцяло 7 млн. дол. за будь-яку інформацію, яка б допомогла вистежити А. Шекау. Генеральний штаб Нігерії своєю чергою встановив нагороду в 50 млн. найрів (300 тис. дол.) за таку ж інформацію. Уже тоді «Боко Харам» пов'язували з «Талібаном» і «Аль-Каїдою». Її акції ставали дедалі більш зухваліми. У квітні 2014 р. бойовики «Боко Харам» захопили в заручники 270 дівчат-школярок. У січні 2015 р. вони здійснили атаку на прикордонне камерунське м. Колофат, 25. 04. 2015 – на о. Карамга на оз. Чад, де вступили в бій з загonom ЗС Нігеру. Це свідчило про те, що «Боко Харам» перестала бути власне нігерійською проблемою. У квітні 2015 р. А. Шекау офіційно перейменував угруповання на «Західноафриканську провінцію Ісламської держави». ЗМІ неодноразово (з 2009 р.) повідомляли про його загибель. 16. 06. 2021 «Боко Харам» повідомила про смерть свого ватажка 20. 05. 2021. Найбільш вірогідною її причиною вважають самогубство.

ШИШЕКЛІ, Адіб (1909 – 27. 09. 1964) – сирійський військовий, політичний і державний діяч, президент [1953–54]. 19. 12. 1949 полковник А. Шишеклі здійснив у Сирії черговий військовий переворот, відсторонив від влади попереднє військове керівництво на чолі з полковником С. Хануї (яке саме 14. 08. 1949 повалило першого президента країни *Х. Аз-Заїма*). Він оголосив себе начальником Генерального Штабу. Спочатку військові лише контролювали цивільні органи влади (Установчі Збори, уряд). 28. 11. 1951 А. Шишеклі встановив військову диктатуру. Влітку 1953 р. він оголосив себе президентом і очолив уряд. У жовтні того ж року він провів вибори до парламенту, його прибічники отримали 72 з 82 мандатів. Лідери провідних сирійських партій не визнали результати виборів та оголосили про створення Національного Фронту для повалення військової диктатури. Внаслідок масових виступів А. Шишеклі утік за кордон, президентом Сирії став *Х. Аль-Куатлі*.

А. Шишеклі осів у Бразилії. Його вбив друз³ Ш. Газалі, це була помста за вбивство його родини військовими за наказом А. Шишеклі.

¹ Див прим. на с. 473.

² Див прим. на с. 25.

³ Див. прим. на с. 55.

ШОЇНКА, В́оле Акінва́нде (народ. 13.07.1934) – нігерійський письменник, поет, драматург, лауреат Нобелівської премії з літератури (1984). Народ. в Абеокуті в Зах. Нігерії, етнічний йоруба¹. Його батько був директором місцевої школи. Закінчив коледж в Ібадані (1950), працював клерком у Лагосі, тоді почав писати радіоп'єси й оповідання для радіо. У 1952 р. вступив до університетського коледжу в Ібадані, вивчав там англійську літературу, давньогрецьку мову й історію. Брав участь у визвольному русі. У 1954 р. вступив до Ун-ту Лідса (Велика Британія), де вивчав англійську мову й театральне мистецтво, далі працював над дисертацією. Тоді написав перші п'єси («Мешканці боліт» і «Лев і перлина»), провідною ідеєю яких був конфлікт традиційного й модерного в Африці. У 1958 р. В. Шоїнка перебрався до Лондона, читав п'єси в театрі «Ройал корт», там уперше були поставлені його «Мешканці боліт» і «Вигадка», спрямована проти расизму. У 1960 р. повернувся до Нігерії, заснував театральну трупу «Маски-1960», також викладав в ун-ті в Іфе. Через активну громадянську й політичну позицію піддавався переслідуванням та арештам. У 1965 р. влаштувався викладачем до Лагоського ун-ту. Того ж року написав перший роман «Інтерпретатори». У серпні 1967 р. він їздив до сепаратистської Республіки Біафри, закликав її «президента» *Ч. Одумегву-Оджукву* скласти зброю й не порушувати єдності держави. Попри таку конструктивну позицію, за наказом президента *Я. Говона* його заарештували за «антиурядову змову», 2 роки він провів в одиночній камері. Вийшов на волю в жовтні 1969 р. по амністії, був призначений директором драматичної школи при Ібаданському ун-ті, де ставив свої п'єси. У 1970 р. В. Шоїнка повернувся до Європи, читав лекції, стажувався в Кембриджському ун-ті, написав там декілька п'єс і спогади про роки у в'язниці «Людина померла». На поч. 1975 р. перебрався до Акри (Гана), був редактором журналу «Нові віяння». До Нігерії він повернувся після повалення *Я. Говона* в липні 1975 р., був професором англійської мови ун-ту в Іфе. У 1981 р. у Зах. Європі вийшла автобіографія В. Шоїнки «Аке: роки дитинства», яка входить до переліку кращих африканських книг ХХ ст. (у цьому переліку – його ж п'єса «Смерть і конюший короля»). У 1986 р. він став першим африканцем, відзначеним Нобелівською премією з літератури «за створення театру величезної культурної перспективи й поезії». Під час нагородження В. Шоїнка присвятив цю премію *Н. Манделі*. Після встановлення в Нігерії військової диктатури *С. Абачі* залишив країну, заочно був засуджений до страти.

Окрім кількадесяти романів і п'єс В. Шоїнка є автором декількох збірок поезій, есе, малих прозових творів. Багато з них перекладені європейськими мовами. В СРСР його вважали «прогресивним» автором, тому з 1968 р. вийшло чимало видань його творів російською.

¹ Йоруба – група споріднених народів (бл. 40 млн. осіб) у Зах. Африці (Нігерія, Бенін, Гана, Того). Їхня мова належить до зах. гілки нігеро-конголезької макросім'ї. Серед йоруба є християни, мусульмани, а також послідовники традиційних вірувань.

Ю (Юань – Юсуфзай)

ЮА́НЬ Шика́й (16. 09. 1859 – 6. 06. 1916) – китайський військовий, політичний і державний діяч, президент Китайської Республіки [1912–15; 1916], Імператор Китаю [1915–16]. Народ. у м. Сянчен пров. Хенань у родині спадкових військових. Здобув класичну конфуціанську освіту, в 1876 р. склав «провінційний» іспит на звання шеньши¹, але «імперський» двічі (1878 і 1879 рр.) провалив. Після цього обрав військову кар'єру, з 1882 р. перебував на військовій службі. У 1885 р. був призначений китайським посланцем у Сеулі, координував зовнішню політику Держави Чосон², чим намагався протидіяти посиленню впливу на пів-ві Японії. Під час Японсько-китайської війни (1894–95) очолював китайську комендатуру Сеулу. Війна завершилася поразкою Цинського Китаю, який за умовами Симоносекського договору поступився на користь Японії Тайванем і о-вами Пенхуледао, а також відмовився від «політики старшого брата» щодо Кореї. Вона засвідчила неспроможність китайських військ протистояти реформованій армії Японії. Своєрідною реакцією на поразку стало рішення імператриці-регентші Цисі створити «Нову армію» за зах. зразком. Її очолив Юань Шикай, і за 10 років він сформував і переозброїв 5 із запланованих 9 корпусів. Він фактично знищив реформаторське угруповання, яке в червні – вересні 1898 р. ініціювало масштабні перетворення («Сто днів реформ»). Війська під командуванням Юань Шикая 21. 09. 1898 увійшли до столиці, відсторонили від влади богдыхана Гуансюя та його оточення. Це спричинило зростання його політичної ваги, в 1905 р. Юань Шикай увійшов до вузького кола осіб, відповідальних за чергову хвилю «охоронних реформ», відомих як «Нова політика». Він відповідав за реформу в армії, під його керівництвом було сформовано 14 дивізій і 18 бригад (загалом 174 тис. бійців) за німецьким зразком, з чудовою виучкою й дисципліною. Це ще більше посилювало його позиції. У 1908 р. Юань Шикай увійшов до імператорської Великої ради.

Юань Шикай був прибічником конституційної монархії й поміркованих реформ. Він не поділяв революційного радикалізму *Сунь Ятсена*, разом з *Кан Ювеем* уважав, що революція не врятує, а згубить Китай. Реформи ж мали бути «західними» за змістом, проте винятково з опорою на власні сили. Антиманчжурські гасла *Сунь Ятсена* реформатори вважали застарілими, оскільки китайці й маньчжури вже давно злилися в єдину націю. У жовтні 1911 р. (рік «Сінхай» за китайським календарем) почався військовий заколот у пров. Хубей, владу в провінції захопили повстанці. До кінця року в 14 провінціях з 18 влада опинилась у руках військових. Юань Шикай розпочав переговори з матір'ю богдыхана *Луї* про можливе зречення. Тим часом 29. 12. 1911 у Нанкіні Тимчасовим президентом Китайської республіки обрали *Сунь Ятсена*. Коли ж у лютому 1912 р. *Луї* зрікся престолу й передав владу Юань Шикаю, *Сунь Ятсен*, не бажаючи породжувати кризу двовладдя, склав з себе президентські повноваження на користь Юань Шикая. Утім, цей компроміс

¹ Див. прим. на с. 221.

² Див. прим. на с. 238.

не врегулював відносин між двома угрупованнями. У квітні 1912 р. на перших китайських парламентських виборах перемогла Національна Партія (Гоміндан) *Сунь Ятсена*, але Юань Шикай оголосив результати недійсними (участь у них взяли мешканці не всіх провінцій). За рік Гоміндан знову святкував перемогу на виборах, проте реальна влада дедалі більше зосереджувалась у президента. Під час т. зв. «другої революції» (літо–осінь 1913 р.) Юань Шикай завдав військової поразки прибічникам *Сунь Ятсена*, змусивши останнього залишити Китай.

Владу Юань Шикая визнали Великі держави, Китай отримав декілька позик. Водночас він вибудовував у країні авторитарний політичний режим. У листопаді 1913 р. Юань Шикай розпустив парламент, закрити усі незалежні газети, ініціював репресії проти гомінданівців. 1. 05. 1914 було оприлюднено проект конституції, за якою президент отримував майже диктаторські повноваження, він отримав право призначати свого наступника. Це відкривало Юань Шикаю шлях до одноосібної влади. 31. 12. 1915 він в імператорському вбранні здійснив обряд у Храмі Неба й оголосив себе новим богдыханом. Такий крок не схвалили навіть його наближені, тож через 82 дні (22. 03. 1916) він повернувся на пост президента. На поч. Першої світової війни уряд Юань Шикая проголосив нейтралітет і закликав воюючі держави не переносити бойові дії на територію країни. Проте вже 23. 08. 1914 Японія, оголосивши війну Німеччині, спрямувала до пів-ва Шаньдунь десант і за кілька тижнів окупувала колишню німецьку орендну територію. У січні 1915 р. пекінський уряд отримав від Японії «21 вимогу» – програму економічного та політичного підкорення Піднебесної Японією, яку Китай з певними застереженнями прийняв у квітні того ж року. Прийняття цього ультиматуму негативно позначилося на авторитеті Юань Шикая, як і його експерименти з відновленням імперії. До того ж його здоров'я погіршувалося, придворні лікарі лікували його як засобами традиційної китайської медицини, так і «західними» ліками. Вважається, що саме помилкове лікування пришвидшило смерть Юань Шикая.

ЮЛУ́, Фульбе́р (19. 07. 1917 – 6. 05. 1972) – конголезький релігійний, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Автономної Республіки Конго [1958–59], президент Республіки Конго [1960–63]. Народ. у Французькому Конго (Французька Екваторіальна Африка) в католицькій родині. Закінчив католицьку семінарію в Браззавілі, продовжив релігійну освіту в Яунде (Камерун). У 1946 р. був рукопокладений у священника й отримав приход у Браззавілі. Був громадським активістом: підтримував католицькі молодіжні організації, спортивні тов-ва. Поступово Ф. Юлу втягувався в політику, чому сприяли його блискучі ораторські здібності. Він позиціонував себе ідейним спадкоємцем *А. Матсуа* з натяком на містичне перевтілення. Неодноразово підпадав під дисциплінарні санкції французької колоніальної адміністрації й церковного начальства. У 1955 р. Ф. Юлу висунув свою кандидатуру до Законодавчих Зборів колонії, через що його позбавили сану. Свої вибори він програв, однак його політичний вплив значно зріс. Попри позбавлення сану, його й надалі сприймали як священника в політиці (називали «Абат Юлу»). 17. 05. 1956 він заснував Демократичний Союз Захисту Африканських Інтересів (абр. з фр. UDDIA), який сповідував ідеї націоналізму й антикомунізму. UDDIA протистояв

«лівим» Конголезькій Прогресистській Партії й Африканському Соціалістичному Руху. Між активістами партій часто відбувалися сутички. У листопаді 1956 р. Ф. Юлу обрали мером Браззавіля, він об'єднав навколо себе прибічників незалежності й фактично очолив визвольний рух. Наступного року UDDIA отримала більшість місць у Законодавчих Зборах колонії. Підтримка Ш. де Голля перед французьким референдумом 1958 р. забезпечила йому прихильність Парижа. 8. 12. 1958 він очолив уряд Автономної Республіки Конго.

15. 08. 1960 була проголошена незалежність Республіки Конго, Ф. Юлу став її першим президентом, підтвердив свої повноваження 20. 03. 1961 на безальтернативних виборах. Від самого початку він вибудовував режим авторитарної влади, навколо його особи сформувався культ «Великого Лідера». Влада жорстко переслідувала опозицію. Економічна політика була спрямована на розвиток ринкової ліберальної моделі, залучення іноземних інвестицій (переважно французьких). Уряду вдалося наростити експорт і покращити торговельний баланс, успішно розвивалися енергетична галузь, металургійна й хімічна промисловості. Проте зростання бюджетного дефіциту вдавалося покривати винятково за рахунок французьких субсидій. У зовнішній політиці Ф. Юлу орієнтувався на зах. держави, передусім – Францію й США. Він був чи не єдиним африканським лідером, який підтримував зв'язки з Португалією. Як ідейний антикомуніст він намагався консолідувати навколо себе прозахідні африканські режими. Відповіддю на економічні труднощі й переслідування опозиції стали масові страйки й демонстрації. На 13. 08. 1963 у Браззавілі готувався черговий масштабний страйк. Влада зіграла на випередження й заарештувала профспілкових активістів. Ф. Юлу оголосив надзвичайний стан, що спровокувало масові акції протесту. Президент спробував заручитися підтримкою президента Франції Ш. де Голля, проте 15. 08. 1963 подав у відставку. Події 13–15. 08. 1963 дістали в Республіці Конго назву «Три славні дні», це словосполучення увійшло до тексту національного гімну.

Ф. Юлу був заарештований і поміщений до військової в'язниці. Новий президент країни *А. Массамба-Дебі* невдовзі звільнив його з-під варти й дозволив виїхати до Конго-Леопольдвіля (суч. Демократична Республіка Конго). Ф. Юлу просив у Ш. де Голля політичного притулку, отримав відмову, проте прибув з родиною до Ле-Бурже у Франції. Звідти його видворили до Іспанії. У Республіці Конго залишилося чимало його прибічників, відбулося декілька антиурядових виступів т. зв. «юлістів». Ф. Юлу помер у Мадриді, похований у соборі в Браззавілі. До поч. 1990-х рр. його ім'я в Республіці Конго було під забороною. Усі проблеми країни так чи так пов'язували з його правлінням. У 1991 р., коли влада відмовилася від марксизму-ленінізму як панівної ідеології, розпочалася реабілітація імені Ф. Юлу. Так, визнаються його заслуги як першого президента незалежної держави.

ЮНУС, Мухаммад (народ. 28. 07. 1940) – бангладешський економіст і фінансист, піонер мікрофінансування й мікrokредитування, лауреат Нобелівської премії миру (2006). Народ. у с. Бамуа побл. Читтагонга (Сх. Бенгалія, Британська Індія) в мусульманській родині ювеліра. Після початкової школи здав вступні екзамени до престижного Коледжу Читтагонга (з 16-м

результатом з 34 тис. абітурієнтів Сх. Пакистану). Під час навчання брав участь у скаутському русі, багато подорожував, був у Канаді на Всесвітньому з'їзді скаутів. У 1957 р. вступив на економічний ф-т ун-ту в Дацці. По його закінченні працював з відомими економістами, з 1961 р. читав лекції в Коледжі Читтагонга, відкрив власну пакувальну компанію. У 1965 р. М. Юнус отримав стипендію «Програми Фулбрайта» й вступив до Ун-ту Вандербільта (Нашвілл, шт. Теннессі, США), в 1970 р. захистив дисертацію з економіки. Наступні 2 роки був професором економіки Ун-ту Теннессі, повернувся до Бангладеш, викладав в Ун-ті Читтагонга. У 1976 р. був призначений менеджером проєкту розвитку університету. Спостереження за життям селян у Бангладеш підвели М. Юнуса до висновку, що головною їх проблемою була відсутність коштів для розвитку своїх господарств, а також високі кредитні ставки місцевих банків. Тоді він почав надавати селянам кредити малими сумами під мізерні відсотки без завдатку й поручителів. Спочатку це викликало подив та іронію (ЗМІ називали його «шляхетним диваком»), проте виявилось, що не повертали кредити лише 3% позичальників. Так М. Юнус розробив концепцію мікрокредитування, в 1983 р. заснував Grammer Bank («Селянський банк») і став його генеральним директором. У 1996 р. його призначили радником уряду Бангладеш. У 2006 р. М. Юнус отримав Нобелівську премію миру «за зусилля зі створення економічного й соціального розвитку знизу». У 2008 р. видання Foreign Policy¹ помістило його на друге місце в списку «100 глобальних мислителів».

Мікрокредитування довело свою затребуваність у багатьох державах світу. Водночас ідеї й діяльність М. Юнуса часто критикували: мовляв, більшість кредитів ішли не на розвиток господарства, а на буденні потреби (весілля, лікування, освіта тощо).

ЮСУФ, Мохаммед (29. 01. 1970 – 30. 07. 2009) – нігерійський терорист, засновник і лідер терористичної організації «Боко Харам» (букв.: «Західна освіта – заборонена»; з 2015 р. – «Західноафриканська провінція Ісламської Держави»). Народ. у с. Гіргірі (шт. Йобе, півн.-зах. Нігерія). Юнаком сприйняв ідеї радикальної такфірітської² організації «Ат-Такфір ва-ль-Хіджра» А. М. Шукрі. Так, пізніше в інтерв'ю ВВС³ М. Юсуф заявляв, що ідеї зах. освіти й науки (як то дарвінізм, кулястість Землі тощо) суперечать ісламу й мають бути відкинуті. Орієнтовно в 2002 р. він заснував організацію «Джамаату ахліс Сунна Ліддааваті валь-Джихад» (араб. «Тов-во прибічників поширення вчення Пророка і джихаду»). «Боко Харам» назвали її на своїй мові (хауса⁴) мешканці м. Майдугурі (шт. Борно), де розмістилася шт.-кв. організації. В основу ідеології організації М. Юсуф поклав заперечення зах. освіти, культури, науки, цінностей і будь-якої діяльності, пов'язаної з ними. Уряд Нігерії був зіпсований зах. ідеями, його заповнили «невірні», тому він мав бути повалений. У країні мав бути встановлений ідеальний лад, базований на шаріаті. У 2004 р. «Боко Харам»

¹ Див. прим. на с. 106.

² Такфірізм (від араб. «куфр» – «невір'я») – радикальна ісламська ідеологія, основою якої є звинувачення мусульман у невір'ї.

³ Див. прим. на с. 40.

⁴ Див. прим. на с. 25.

створила ще одну базу поблизу м. Каннама (пров. Йобе). 26.07.2009 М. Юсуф оголосив про початок повстання з метою створення «ідеальної ісламської держави» на півн. Нігерії. 29.07.2009 правоохоронці штурмом взяли головну базу в Майдугурі. М. Юсуф загинув, як вважають, від рук бійців сил спеціального призначення, проте обставини його смерті достеменно не відомі. «Боко Харам» очолив заступник М. Юсуфа А. Шекау. У 2013 р. США внесли її до списку терористичних організацій.

ЮСУФЗАЙ, Малала́ (народ. 12.07.1997) – пакистанська правозахисниця й громадська діячка, лауреатка Нобелівської премії миру (2014). Народ. у м. Мінгора в долині Сват (пров. Хайбер-Пахтунва). На поч. 2009 р. 11-тирічною дівчинкою стала відомою завдяки блогу, який вона писала для BBC¹. У ньому вона докладно розповідала про життя в «Ісламському Еміраті Вазиристан» під владою «Талібану», а також висловлювала своє ставлення до освіти для дівчат в ісламській державі та ін. навколорелігійних питань. Блог М. Юсуфзай посів перше місце на щорічній «Національній пакистанській молодіжній премії миру». 9.12.2012 дівчинка стала жертвою нападу бойовиків пакистанського осередку «Талібану». Замах був спрямованим, вони зупинили шкільний автобус, в якому їхала М. Юсуфзай, шукали її по фотознімку. Вона отримала вогнепальне поранення, перебувала в комі. Бл. 50 пакистанських релігійних авторитетів видали фетву² з засудженням дій бойовиків, уряд країни переправив її до Бірмінгема (Велика Британія) на лікування, нагородив її «Зіркою Ордену Хоробрості». 12.03.2013 М. Юсуфзай виступила в шт.-кв. ООН, у жовтні вийшла друком її автобіографія (в співавторстві з британською журналісткою К. Лумб). Тоді ж представник «Талібану» Ш. Шахід в інтерв'ю пакистанській газеті заявив, що таліби за нагоди обов'язково «доведуть справу з М. Юсуфзай до кінця». У 2013 р. її відзначили преміями ім. А. Політковської³ й А. Сахарова⁴, а наступного року – Нобелівською премією миру (разом з К. Сатъярті) «за боротьбу проти утисків дітей і молоді й за право дітей на освіту». Вона стала наймолодшою лауреаткою в історії вручення Нобелівської премії. У 2013–17 рр. М. Юсуфзай навчалась у середній школі для дівчаток у Бірмінгемі, в 2020 р. закінчила Оксфордський ун-т. У липні 2015 р. вона відкрила в Лівані школу для дівчаток-біженок з Сирії.

¹ Див. прим. на с. 40.

² Див. прим. на с. 429.

³ Жіноча нагорода, заснована в 2007 р. міжнародною неурядовою організацією RAW in War («Допомогти кожній жінці у вогні війни») на честь убитої в Росії журналістки Анни Політковської.

⁴ Див. прим. на с. 77.

Я (Ямамото – Яхья-хан)

ЯМАМО́ТО, Ісорóку (4. 04. 1884 – 18. 04. 1943) – японський військовий діяч, адмірал, найбільший японський стратег і полководець Другої світової війни. Народ. у самурайській¹ родині Такано. Його батько під час «Війни Босін»² (1868–69) воював на боці сьогуна³ Токугава Йосінобу й загинув. Був усиновлений родиною Ямамото й прийняв їхнє прізвище. Навчався в християнській місіонерській школі, початковій і середній школах. У 1901 р. вступив до Військової ак. Імператорського флоту в м. Етадзіма. Учасник Російсько-японської війни (1904–05), був мічманом на крейсері «Ніссін» під час Цусімської битви (27–28. 05. 1905), був поранений, втратив два пальці на лівій руці. У 1925–27 рр. був військово-морським аташе в США, в 1936–39 рр. – заступником військового міністра, з 1939 р. – головнокомандувач ВМФ Японії. Ямамото І. був за мирне вирішення конфліктів, проти приєднання Японії до вісі «Берлін – Рим – Токіо» й підготовки до війни проти США. В японських військових колах він перетворився на ізгоя, його постійно охороняли, оскільки була загроза замахів з боку радикальних елементів. Проте він був змушений розробляти план нападу на Перл-Харбор, зміг переконати опонентів у важливості авіаносців у майбутній війні. Для операції він підготував 1-й Імператорський флот, який ніс на собі 350 літаків. Напад на Перл-Харбор (7. 12. 1941) і наступні операції в акваторії Тихого океану мали приголомшливий успіх. Проте вже в битві біля атола Мідуей (4–7. 07. 1942) японський ВМФ зазнав нищівної поразки, ініціатива перейшла до США. Ямамото І. піддали нищівній критиці, проте він і надалі планував і очолював бойові дії на Тихому океані. 18. 04. 1943 японський літак з адміралом на борту був збитий над Тихим океаном під час польоту для інспекції військ на Соломонових о-вах. Це була блискуча операція ВМС США. Американська розвідка перехопила інформацію про запланований політ, операцію «Помста» контролював особисто президент США Ф. Д. Рузвельт. Він наказав міністру ВМФ Ф. Ноксу «дістати Ямамото» за будь-яку ціну. Відповідальним за операцію призначили адмірала Ч. У. Німіца. 18 американських літаків перехопили 6 японських літаків, які супроводжували бомбардувальник з адміралом на борту. Під час операції загинув один американський пілот. Це стало найбільш масштабною операцією з військового перехоплення за роки Другої світової війни. Загибель адмірала Ямамото І. мала значний міжнародний резонанс, вона сильно вдарила по бойовому духу японської армії.

Ямамото І. посмертно був нагороджений Орденом Хризантеми й отримав звання маршала флоту. Окрім того, Німеччина нагородила його «Лицарським Хрестом» з Дубовими листками й Мечами (також посмертно). Частина його праху похована на кладовищі Тама, частина – на давньому родинному кладовищі в храмі Теко-дзі в Нагокі.

¹ Див. прим. на с. 207.

² Див. прим. на с. 327.

³ Див. прим. на с. 327.

ЯМЕОГО, Моріс (31. 12. 1921 – 9. 09. 1993) – буркінійський політичний і державний діяч, прем'єр-міністр Заморської території Верхня Вольта [вересень – грудень 1958 р.], прем'єр-міністр Автономної Республіки Верхня Вольта [1959–60], перший прем'єр-міністр і президент [1960–66] незалежної Верхньої Вольти. Народ. у м. Кадугу (Верхня Вольта, Французька Західна Африка, ФЗА), етнічний мосі¹, католик. Закінчив місіонерську школу й католицьку семінарію, мріяв стати священиком, проте подався до колоніальної адміністрації. У 1946 р. був обраний до парламенту Французьких Заморських територій, у 1948 р. – до Ради ФЗА. У 1954 р. очолив християнську профспілку Верхньої Вольти. У 1957 р. М. Ямеого заснував Вольтійський Демократичний Рух, який посів друге місце на виборах до колоніальних Законодавчих Зборів, був міністром сільського господарства в коаліційному уряді колонії. У 1958 р. він став міністром внутрішніх справ, а в вересні 1958 р. – прем'єр-міністром. Тоді він підтримував можливе входження Верхньої Вольти до Федерації Малі (разом з Малі й Сенегалом). У 1959 р. створив Вольтійський Демократичний Союз (ВДС), після його перемоги на виборах став прем'єр-міністром Автономної Республіки Верхня Вольта. 5. 08. 1960 вона здобула незалежність, М. Ямеого став її першим президентом, одночасно був прем'єр-міністром, міністром внутрішніх справ, оборони (1961–62) й державної безпеки (1963–65). Переобрався на безальтернативних виборах у 1965 р. з результатом 99,9%. Він встановив однопартійний режим (усі партії, окрім ВДС, були заборонені в січні 1960 р.). Уряд держави тісно співпрацював з сусідами, передусім Ганою й Берегом Слонової Кістки (суч. Кот-д'Івуар). Утім, економічних проблеми це не вирішувало, Верхня Вольта була відсталою аграрною країною, де 90% населення вело натуральне сільське господарство. Лише арахіс і бавовник експортувалися в обмежених обсягах. У к. 1965 р. країною прокотилися масові демонстрації протесту, 3. 01. 1966 розпочався загальний страйк, під впливом якого М. Ямеого подав у відставку. Президентом став генерал *А. С. Ламізана*. До 1968 р. М. Ямеого перебував під арештом, вдруге його заарештували в 1983 р. за наказом *Т. Санкари*. У 1985 р. він вийшов на волю й емігрував до Берегу Слонової Кістки. Повернувся в 1990 р., помер в Уагадугу.

ЯСІТ ЧХУН (народ. 1957) – камбоджійський політичний діяч, лідер організації «Бійці за свободу Камбоджі» (БСК), організатор низки нападів на камбоджійські урядові структури й невдалої спроби державного перевороту 24. 11. 2000. Його батько був жертвою геноциду, влаштованого «червоними кхмерами», тому Ясит Чхун з дитинства був переконаним антикомуністом. Не підтримав він і уряд *Хенг Самріна*, який прийшов до влади після повалення в'єтнамськими військами режиму *Пол Пота*. У 1982 р. він емігрував до США, жив у Лонг-Біч (шт. Каліфорнія), працював бухгалтером. У 1988 р. повернувся до Камбоджі, вступив до ліберальної «Партії Сам Рейнсі», але швидко розчарувався в її методах боротьби проти пров'єтнамського режиму й повернувся до США. У жовтні 1988 р. на таїландсько-камбоджійському кордоні на з'їзді радикальних опозиційних діячів заснував БСК. Метою організації було

¹ Див. прим. на с. 220.

проголошено збройне повстання проти правлячого камбоджійського режиму. Загони БСК здійснювали рейди на тер. Камбоджі. Навесні 2000 р. він зібрав експедиційний корпус з 200 бойовиків і переправив їх до Таїланду на круїзному лайнері Queen Mary («Королева Марія»). 24. 11. 2000 бл. 70 бойовиків, озброєних автоматичною зброєю й ручними гранатометами, атакували в Пномпені будівлі уряду, міністерства оборони й телецентр. Після годинних боїв заколот було придушено, більшість бойовиків загинули або були схоплені. Ясит Чхун утік до Таїланду й далі до США. 22. 06. 2001 камбоджійський суд заочно засудив його до довічного ув'язнення за статтями «тероризм» і «антиурядовий заколот». Його оголосили в міжнародний розшук, Інтерпол видав ордер на його арешт. 17. 08. 2008 суд Лос-Анджелеса визнав його винним і 22. 06. 2010 засудив до довічного ув'язнення.

ЯСІН, Ахмéd (1929/1936/1937/1938 – 22. 03. 2004) – шейх¹, організатор і духовний лідер палестинського радикального ісламістського руху «Хамас». Точна дата народження невідома, називають щонайменше 4 можливі дати. Народ. у с. Джура побл. Аскалона (британська підмандатна тер. Палестина). У 1948 р. унаслідок нещасного випадку був повністю паралізований. У 1949 р. родина виїхала до Гази. Навчався в Каїрському ісламському ун-ті «Айн-Шаміль», вивчав англійську літературу, проте не закінчив навчання через матеріальну скруту. Працював учителем у Каїрі. У 1955 р. вступив до лав «Братів-мусульман», після повернення до Гази очолив місцеве представництво організації. У 1973 р. заснував «Ісламський центр» та «Ісламське об'єднання», які займалися пропагандою ісламських цінностей. У 1979 р. створив організацію «Слава моджахедів», яка здійснила декілька збройних акцій проти Ізраїлю та його громадян. У 1984 р. був заарештований, ізраїльський суд засудив його до 12 років ув'язнення. Наступного року А. Ясіна обміняли на захоплених бойовиками громадян Ізраїлю. Під час першої Інтифади 14. 12. 1987 він оголосив про створення «Ісламського Руху Опору» («Хамас»). Він завжди критикував мирні ініціативи *Я. Арафата*, категорично не визнавав право Ізраїлю на існування, закликав до продовження збройної боротьби проти нього й держав Заходу, які його підтримували. У 1989 р. знову був заарештований і засуджений до довічного ув'язнення. У 1997 р. його знову обміняли на захоплених у Йорданії агентів «Моссаду». А. Ясін загинув на вулиці Гази від ракетного обстрілу з ізраїльського гелікоптера. Він саме їхав на своєму візку до мечеті, разом з ним загинуло 3 особи, ще 10 були поранені.

ЯХЬЯ́ Бен Мухáммед Хамід-ад-Дин (18. 07. 1869 – 17. 02. 1948) – єменський релігійний і державний діяч, імам² шіїтського тарикату³ зейдитів⁴ (1904–48), правитель Єменського Мутавакалійського Королівства (Півн. Ємен) [1918–48] з дин. Рассидів⁵. Народ. у шляхетній зейдитській родині в Сані.

¹ Див. прим. на с. 31.

² Див. прим. на с. 32.

³ Див. прим. на с. 201.

⁴ Див. прим. на с. 71.

⁵ Див. прим. на с. 81.

Успадкував пост імама зейдитів після смерті батька. Одразу очолив повстання північноєменських племен проти Османської імперії. 20. 04. 1905 його загони захопили Сану та навколишні райони. Османи не змогли придушити повстання, 27. 11. 1911 Стамбул визнав частину Османського Ємену автономною. 22. 09. 1913 це визнав султан своїм фірманом¹. Під час Першої світової війни Яхья, скориставшись участю османської армії в бойових діях на багатьох фронтах, розширив межі підконтрольних йому територій. 14. 10. 1918 він проголосив повну незалежність Єменського Мутавакалійського Королівства від Османської імперії. Капітуляція й розпад останньої за два тижні (Мудроське перемир'я, 30. 10. 1918) полегшили об'єднання під владою Яхья всіх племен Північного Ємену.

Яхья виявив неабиякі якості державника. Він був авторитарним правителем, поєднував світську й духовну владу. На усіх відповідальних державних постах перебували його 14 синів. Він започаткував практику відправлення на навчання за кордон (Ірак, Ліван) здібну молодь. Створив Єменську торговельну компанію. Яхья домогся визнання королівства в світі. Першу повноцінну міжнародну угоду він уклав з Італією (1926). У 1928 р. було укладено Договір про дружбу й торгівлю з СРСР. У 1934 р. відбувся конфлікт з Саудівською Аравією за спірні території. У 1945 р. Королівство Ємен було серед засновників ЛАД. Наступного року Яхья підписав Договір про дружбу, торгівлю й мореплавство з США, тоді ж між державами були встановлені дипломатичні відносини. Яхья намагався поширити свою владу на британський Протекторат² Аден (військові сутички відбулись у 1946 р.), проте безрезультатно. Яхья загинув від рук найманого вбивці неподалік від столиці. Його загибель шокувала арабський світ. Його внутрішню й зовнішню політику схвально оцінювали сучасники, як у країнах Сходу, так і на Заході.

ЯХЬЯ-ХАН, Ага Мухаммед (4. 02. 1917 – 10. 08. 1980) – пакистанський військовий, політичний і державний діяч, прем'єр-міністр, президент [1969–71]. Народ. у м. Чиквал (суч. пров. Пенджаб, Пакистан) у Британській Індії в родині тюркського походження. Навчався в Ун-ті Пенджабу в Лахорі й Індійській військовій ак. у Дехрадуні. З 1938 р. служив у Британській Індійській армії, під час Другої світової війни воював у Півн. Африці, Іраку й Італії. Після поділу Британської Індії на два домініони³ (Закон про незалежність Індії, 15. 08. 1947) служив у пакистанських ЗС, створив Командно-штабний коледж у Кветті. Під час Індійсько-пакистанської війни 1965 р. командував піхотною дивізією. Наступного року в званні генерала очолив сухопутні війська ЗС Пакистану. 25. 03. 1969, після відставки *М. Айюб-хана*, А. М. Яхья-хан очолив військову адміністрацію, став прем'єр-міністром і президентом країни. Одразу ж оголосив військовий стан, призупинив дію конституції й розпустив парламент. Утім, він розпочав готувати підґрунтя для переходу від військового до цивільного правління. У грудні 1970 р. А. М. Яхья-хан провів перші вільні вибори до Національної Асамблеї, яка мала виробити нову конституцію країни.

¹ Див. прим. на с. 507.

² Див. прим. на с. 9.

³ Див. прим. на с. 9.

У Зах. Пакистані перемогу здобула Пакистанська Народна Партія на чолі з *З. А. Бхутто*, тоді як у Сх. Пакистані – «Авамї Ліг» (Народна Ліга Бангладеш), очолювана *М. Рахманом*. Остання вимагала незалежності для Сх. Бенгалії. Відмова центрального уряду визнати перемогу «Авамї Ліг» спровокувала громадянську війну в Пакистані, в якій Сх. Бенгалію підтримала Індія. Пакистан зазнав принизливої поразки, 90 тис. вояків потрапили в полон, 17. 12. 1971 пакистанська армія капітулювала. Пакистанці звинуватили в поразці військову владу на чолі з А. М. Яхья-ханом, 20. 12. 1971 він передав владу *З. А. Бхутто*. Після відставки 3 роки провів під домашнім арештом. Помер у Равалпінді.

ПРОБЛЕМНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

АЗІЯ

Азербайджан: Алієв Г. А. (46); Алієв І. Г. (47); Ельчибей А. Г. (180).

Афганістан: Аманулла-хан (61); Амін Х. (64); Ахмад Шах Масуд (79); Бородін М. М. (110); Ватанджар М. А. (124); Гані А. А. (129); Гелайні А. (132); Дауд М. (153); Джемаль-паша А. (163); Дустум А. Р. (172); Захір-шах М. (195); Кадир А. Д. (218); Карзай Х. (222); Кармаль Б. (225); Моджаддеді С. (312); Наджибулла М. (335); Надір-шах М. (336); Омар М. (375); Примаков В. М. (396); Раббані Б. (400); Раскольников Ф. Ф. (406); Ратебзад А. (408); Танай Ш. (469); Таракі Н. М. (474); Френкс Т. Р. (500); Хабібула-Газі (Бачаї-Сакао) (507); Хабібула-хан (508); Хекматъяр Г. (522).

Бангладеш: Ершад Х. М. (185); Рахман З. (409); Рахман М. (411); Халеда З. (514); Хасина Ш. В. (520); Юнус М. (582).

Бірма (М'янма): Аун Сан (76); Аун Сан Су Чжи (77); Ба Мо (83); Сая Сан (441); Тан Тун (467); Тан Шве (468); У Не Він (486); У Ну (487); У Тан Сітх (487).

Бруней: Хассанал Болкіах (520).

В'єтнам: Бао-Дай-Де (92); Во Нгуен Зіап (127); Ле Дик Тхо (254); Ле Зуан (254); Ле Хонг (255); Ле Хонг Фонг (255); Нго Дін Д'єм (351); Нгуен Ван Тьєу (353); Тон Дик Тханг (482); Фам Ван Донг (492); Фан-Бой-Тяу (493); Хо Ши Мін (525); Хоанг Ко Мінь (526).

Ємен: Аль-Атгас Х. А. Б. (54); Ас-Саляль А. (71); Ахмед бен Яхья Хамід-ад-Дин (81); Аш-Шаабі К. М. (82); Ісмаїл А. Ф. (204); Карман Т. (226); Мухаммед А. Н. (326); Рубейя А. С. (421); Салех А. А. (432); Хаді А. Р. М. (511); Яхья бен Мухаммед Хамід-ад-Дин (587).

Ізраїль: Агнон Ш. Й. (39); Алон І. (49); Барак Е. (93); Бегін М. (100); Бен Гуріон Д. (103); Герцль Т. (134); Даян М. (154); Ешколь Л. (186); Меїр Г. (300); Нетаньягу Б. (357); Перес Ш. (386); Рабин І. (400); Саде І. (428); Таль І. (467); Шамір І. (570); Шарон А. (573).

Індія: Абдаллах М. (31); Абдул Калам А. П. Д. (33); Амбедкар Б. Р. (62); Бородін М. М. (110); Бос С. Ч. (111); Бхіндравалле Д. С. (118); Ваджпаї А. Б. (121); Ганді І. (145); Ганді М. К. (146); Ганді Р. (149); Ганді С. (150); Джинна М. А. (164); Маунтбеттен А. (292); Моді Н. Д. (313); Нарасімха Рао П. В. (339); Нараян Д. (340); Неру Д. (353); Неру М. (356); Прасад Р. (394); Рой М. (417); Сингх М. (443); Сухраварді Х. Ш. (460); Тагор Р. (463); Тата Д. Н. (475); Тілак Б. Г. (477); Шастрі Л. Б. (575).

Індонезія: Мегаваті Сукарнопутрі (299); Сукарно А. (453); Сусіло Бамбанг Йодхойоно (457); Сухарто Х. М. (458); Хабібі Б. Ю. (506).

Ірак: Аль-Бакр А. Х. (56); Аль-Гайлані Р. А. (59); Ареф А. С. (69); Ас-Сабах С. (70); Ас-Саїд Н. (70); Афляк М. (78); Барзані Масуд (94); Барзані Мустафа (95); Барзані Н. (96); Газі І ібн Фейсал (129); Касем А. К. (227); Талабані Д. Х. (464); Фейсал І ібн Хусейн (495); Фейсал ІІ бен Газі (496); Френкс Т. Р. (500); Хусейн С. (539); Шварцкопф Н. (575).

Іран (Персія): Ахмадінеджд М. (80); Базарган М. (85); Банісадр А. С. (92); Бахтіяр Ш. (98); Говейда А. А. (137); Ебаді Ш. (177); Захеді А. (194); Захеді Ф. (195); Кавам-ес-Салтане А. (215); Кучек-хан М. (249); Мозафар-ед-Дін-шах (315); Мосаддик М. (317); Пехлеві, Мохаммед-Реза-шах (387); Пехлеві, Реза-шах (389); Раджаї М. А. (402); Раскольников Ф. Ф. (406); Рафсанджані А. А. Х. (409); Рухані Х. (422); Садр М. (428); Саттар-хан (440); Султан Ахмед-шах (454); Табатаї З. (462); Хаменеї А. Х. (515); Хатамі М. (521); Хомейні Р. М. (527).

Йорданія (Трансйорданія): Абдалла І ібн Хусейн (29); Абдалла ІІ ібн Хусейн (29); Хусейн ібн Талал (539).

Казахстан: Назарбаєв Н. А. (337); Токаєв К.-Ж. К. (478).

Камбоджа (Кампучія): Ієнг Сарі (202); Лон Нол (266); Народом Ранаріт (341); Народом Сіамоні (342); Народом Сіанук (342); Пол Пот (392); Сам Рейнсі (433); Сісоват С. М. (448); Хєнг Самрін (523); Хун Сен (536); Ясит Чхун (586).

Киргизстан: Акаєв А. А. (44); Бакієв К. С. (87).

Китай (КНР): Блюхер В. К. (107); Ван Цзинвей (122); Дєн Сяопін (157); Кан Ювей (221); Лі Дачжао (257); Лінь Бяо (263); Лю Сяобо (271); Лю Шаоци (272); Мао Цзєдун (282); Павлов П. А. (381); Пен Дєхуай (385); Пуї Айсіньгьоро (398); Сі Цзіньпін (445); Сунь Ятсен (454); Ху Цзіньтао (533); Ху Яобан (535); Хуа Гофєн (535); Цзян Цзємін (547); Цзян Цін (548); Цюй Цюбо (550); Чан Кайші (552); Чєнь Бода (557); Чєнь Дусю (558); Чжоу Еньлай (560); Чжу Дє (560); Юань Шикай (580).

Китай (КР, Тайвань): Лі Дєнхуєй (258); Ма Інцзю (274); Цай Інвєнь (546); Цзян Цинго (549); Чан Кайші (552); Чєнь Шуйбянь (559).

Корея (КНДР): Кім Ір Сен (237); Кім Чєн Ін (239); Кім Чєн Ір (240).

Корея (РК): Кім Дє Чжун (235); Кім Ёон Сам (236); Лі Син Ман (262); Но Му Хьон (363); Пак Чон Хі (382); Пан Гі Мун (384); Ро Дє У (416); Чон Ду Хван (567).

Кувейт: Абдалла ІІІ Ас-Самін Аль-Мубарак Ас-Сабах (30); Джабер ІІІ Аль-Ахмад Аль-Джабер Ас-Сабах (161); Сабах ІV Аль-Ахмад Аль-Джабер Ас-Сабах (423).

Лаос: Ванг Пао (123); Па Као Хе (381); Саванг Ватхана (424); Сисаванг Вонг (444); Фомвіхан Кейсон (498).

Ліван: Аун М. (75); Джааджаа С. (160); Джумблат К. (166); Едде Е. (178); Жмайель А. (188); Жмайель Б. (189); Жмайель П. (190); Лахуд Е. Д. (253); Насралла Х. (345); Садр М. (428); Саркіс І. (437); Фадлала М. Х. (492); Франжье С. К. (499); Фуад А. Н. (504); Харірі Р. (518); Хосс С. (532); Храуї І. (532); Шамун К. (571).

Малайзія: Бадаві А. А. (85); Махатхір М. (293); Разак А. (404); Разак Н. Т. (404); Хусейн Бін Дато Онн (537).

Монголія: Балінгійн Церендорж (89); Батмунх Жамбин (98); Бодоо Догсомин (108); Генден Пелжидійн (133); Дамбадорж Церен-Очирин (152); Данзан Солійн (152); Джа-лама (159); Елбегдорж Цахіягійн (179); Жамцарано Цибен (188); Нгаванг Лобсанг Чокї Ньїми Тензин Вангчуг (Богдо-геген VIII) (348); Рінчино Е.-Д. (415); Самбадондогійн Церендорж (434); Сухе-Батор Дамдін (459); Унгерн фон Штернберг Р.Ф. (489); Цеденбал Юмжагіін (547); Чойбалсан Хорлогійн (565).

Об'єднані Арабські Емірати: Заїд бін Султан Аль-Нахайян (193).

Оман: Кабус Бен Саїд (213); Саїд Бен Теймур (429).

Пакистан: Айюб-хан М. (43); Алі-хан Л. (46); Бхутто Б. (118); Бхутто З. А. (119); Джинна М. А. (164); Зія-уль-Хак М. (197); Ісхак-хан Г. (205); Мушарраф П. (331); Назимуддин Х. (338); Рахман З. (409); Рахман М. (411); Сухраварді Х. Ш. (460); Шариф Н. (574); Юсуфзай М. (584); Яхья-хан А. М. (588).

Палестина (Палестинська Національна Автономія): Аббас М. (25); Абу Джихад (36); Абу Нідаль (36); Амін Аль-Хусейні М. (65); Арафат Я. (68); Рантісі А. А. (406); Ясін А. (587).

Саудівська Аравія: Абдалла ібн Абдель Азіз Аль-Сауд (28); Абдель Азіз ібн Сауд (32); Сауд ібн Абдель Азіз Аль-Сауд (440); Фахд ібн Абдель Азіз Аль-Сауд (494); Фейсал ібн Абдель Азіз Аль-Сауд (495); Халід ібн Абдель Азіз Аль-Сауд (515); Хусейн ібн Алі Аль-Хашімі (538).

Сирія: Аз-Заїм Х. (40); Аль-Азем Х. (51); Аль-Асад Б. (51); Аль-Асад Х. (53); Аль-Атасі Х. (53); Аль-Атраш С. (55); Аль-Куатлі Ш. (59); Аль-Кудси Н. (60); Афляк М. (78); Джадид С. (162); Фейсал І ібн Хусейн (495); Шишеклі А. (578).

Сінгапур: Го Чок Тонг (136); Лі Куан Ю (259); Лі Сянь Лун (262).

Східний Тимор: Гужмау К. Р. (141); Рамуш-Орта Ж. (405).

Таджикистан: Набієв Р. Н. (333); Рахмон Е. (412).

Таїланд (Сіам): Ананда Махідол (Рама VIII) (66); Вачіравуд (Рама VI) (124); Киттикачон Т. (233); Панаміонг П. (384); Пібунсонграм П. (391); Прачадіпок (Рама VII) (395); Пхуміпон Адульядет (Рама IX) (397); Танарат С. (472); Чалорью С. (552); Чарусатьєн П. (556); Чиннават І. (562); Чиннават Т. (563); Чулалонгкорн (Рама V) (568).

Тибет (АР у складі КНР): Тенцзін Г'яцо (Далай-лама XIV) (477).

Туреччина (Османська імперія): Абдул Гамід II (33); Агджа М. А. (37); Ататюрк М. К. (72); Байрактар С. (86); Баяр М. Д. (99); Гюлен Ф. (142); Гюль А. (143); Гюрсель А. (143); Демірель С. (156); Джемаль-паша А. (163); Дінк Г. (169); Еврен К. (177); Еджевіт Б. (178); Енвер-паша I. (182); Ербакан Н. (183); Ердоган Р. Т. (183); Іньюню I. (203); Лоуренс (Аравійський) Т. Е. (268); Мендерес А. (302); Мехмед VI (307); Оджаллан А. (370); Озал Т. (373); Памук О. (382); Саїд Пірані (430); Талаат-паша М. (464); Фейсал I ібн Хусейн (495).

Туркменістан: Бердимухамедов Г. М. (105); Ніязов С. А. (360).

Узбекистан: Карімов I. А. (223); Мірзійоєв Ш. М. (307).

Філіппіни: Агінальдо Е. (38); Акіно К. М. (44); Дутерте Р. Р. (173); Естрада Д. (185); Кесон М. (233); Лаурель Х. (252); Маркос Ф. (288); Осменья С. (379); Рамос Ф. В. (405); Рохас М. (421).

Центральна (Середня) Азія (Туркестан): Алім-хан М. М. (48); Джунаїд-хан (167); Енвер-паша I. (182); Ібрагім-бек (200); Фрунзе М. В. (502).

Шрі-Ланка: Банданараїке Сиримаво (90); Банданараїке Соломон (91); Викрамасінгхе Р. (125); Камаратунга Ч. (219); Прабхакаран В. (393); Премадаса Р. (396); Раджапакса П. М. (403).

Японія: Абе С. (34); Акіхіто (45); Ікеда Х. (202); Йосіхіто (207); Йошіда С. (207); Кавабата Я. (214); Катаяна С. (228); Коїдзумі Д. (243); Коноє Ф. (244); Куросава А. (248); Макартур Д. (276); Міядзава К. (308); Муцухіто (327); Ногі М. (364); Сабуро О. (423); Сато Е. (439); Сьоко А. (461); Танака Г. (470); Танака К. (471); Фукуда Т. (504); Хара Т. (517); Хірохіто (524); Хосокава М. (531); Ямамото I. (585).

АФРИКА

Алжир: Аббас Ф. (26); Бен Белла А. (102); Бенджедід Ш. (105); Бумедьєн Х. (114).

Ангола: Душ Сантуш Ж. Е. (174); Лоренсу Ж. (267); Лукамба П. (269); Нето А. А. (358); Савімбі Ж. М. (424).

Бенін: Кереку М. (232).

Ботсвана: Кхама С. (251); Масіре К. К. (289).

Буркіна-Фасо (Верхня Вольта): Кампаоре Б. (220); Ламізана А. С. (252); Санкара Т. (435); Ямеого М. (586).

Бурунді: Багаза Ж.-Б. (84); Буйоя П. (113); Мвамбутса IV (298); Мічомберо М. (308); Нгаре V (365); Нгарьяміра С. (365); Рвагасоре Л. (415).

Габон: Бонго Ондіба Е. О. (109); Мба Л. Г. (296).

Гана: Анкра Д. А. (66); Аннан К. (67); Куфуор Д. (249); Нкрума К. (362); Роллінгс Дж. (418).

Гвінея: Конте Л. (245); Туре А. С. (484).

Гвінея-Бісау: Віейра Ж. Б. (126); Кабрал А. Л. (212).

Екваторіальна Гвінея: Нгема Бійого Ф. М. (349); Нгема Мбасого Т. О. (351).

Еритрея: Авате Х. І. (37); Афеверкі І (77).

Есватіні (Свазіленд): Мсваті ІІІ (318); Собуза ІІ (451).

Ефіопія (Абіссінія): Абій А. А. (35); Бадольйо П. (85); Заудіту (194); Зенауї М. (196); Іясу V (206); Менгісту Х. М. (301); Менелік ІІ (304); Хайле Селассіє І (512).

Єгипет: Аззам А. Р. Х. (41); Аль-Банна Х. (57); Ас-Сісі Ф. С. (72); Бутрос Галі Б. (116); Заглул-паша С. (192); Каміль М. (220); Кутб С. (248); Махфуз Н. (295); Мубарак Х. (319); Мурсі М. (322); Нагіб М. (334); Насер Г. А. (343); Наххас-паша М. (347); Садат А. (425); Фарук (493); Фуад І. (503).

Замбія: Каунда К. Д. (228); Чилуба Ф. (562).

Зімбабве (Південна Родезія): Мнангава Е. (309); Мугабе Р. (321); Нкомо Д. (361); Сміт Я. Д. (450).

Кабо-Верде: Кабрал А. Л. (212).

Камерун: Ахіджо А. Б. (79); Бія П. (107).

Кенія: Кеніата Д. (231); Кеніата У. (231); Кібакі М. (234); Маатаї В. (274); Мазруї А. (275); Мої Д. А. (315).

Конго: Ліссуба П. (264); Массамба-Дебі А. (290); Матсуа А. Г. (291); Нгуабі М. (352); Сассу-Нгессо Д. (438); Юлу Ф. (581).

Конго (Заїр): Кабіла Ж. К. (211); Кабіла Л. Д. (211); Касавубу Ж. (226); Кімбангу С. (241); Лумумба П. Е. (270); Мобуту С. С. (311); Чомбе М. К. (566).

Кот-д'Івуар (Берег Слонової Кістки): Гбагбо Л. (130); Соро Г. (452); Уатгара А. Д. (488); Уфуге-Буаньї Ф. (491).

Ліберія: Веа Д. (125); Гбові Л. Р. (131); Джозеф-Серліф Е. (164); Джонсон П. (166); Доу С. К. (172); Табмен В. (462); Тейлор Ч. (475); Толберт В. Р. (480).

Лівія: Ідріс І (200); Каддафі М. (217).

Мадагаскар: Равалуманана М. (401); Радзуеліна А. Н. (403); Рацирака Д. (414); Циранана Ф. (550).

Малаві: Банда Х. К. (89).

Малі: Кейта І. Б. (229); Кейта М. (230); Конаре А. У. (243); Траоре М. (482); Туре А. Т. (483).

Марокко: Абд Аль-Крім (27); Бен Барка А. (102); Мухаммед V (325); Мухаммед VI (326); Хасан II (518).

Мозамбік: Гебуза А. Е. (131); Длакама А. (171); Криштина О. (246); Матсангаїсса А. (291); Машел С. М. (296); Мондлане Е. Ш. (316); Ньюсі Ф. Ж. (368); Чиссано Ж. А. (563).

Намібія: Нуйома С. (366).

Нігер: Діорі А. А. (169); Кунче С. (247); Саїбу А. (429); Танджа М. (473).

Нігерія: Абача С. (25); Азіківе Б. Н. (42); Бабангіда І. (83); Балева А. Т. (88); Бухарі М. (116); Говон Я. (138); Обасанджо О. (369); Одумегву-Оджукву Л. (371); Одумегву-Оджукву Ч. (372); Шагарі Ш. А. А. (570); Шекау А. (577); Шоїнка В. А. (579); Юсуф М. (583).

Південний Судан: Салва К. М. (431).

Південноафриканська республіка (Південноафриканський союз): Бота Л. (112); Бота П. В. (113); Бутелезі М. (115); Герцог Д. Б. (134); Гордімер Н. (139); Зума Д. (199); Клерк де Ф. В. (242); Котане М. (246); Лутулі А. Д. (271); Малан Д. Ф. (278); Мандела Н. (280); Мбекі Т. М. (297); Сисулу В. (445); Сметс Я. Х. (449); Стрейдом Й. Г. (452); Туту Д. М. (485); Фервурд Х. Ф. (497).

Руанда: Кагаме П. (216); Каїбанда Г. (219); Кігелі V (234); Мутара III (324); Хабіарімана Ж. (506).

Сенегал: Вад А. (121); Діа М. М. (167); Діуф А. (170); Сенгор Л. С. (441).

Сомалі: Барре М. С. (96).

Судан: Аббуд І. (27); Аль-Башир О. Х. А. (58); Німейрі Д. М. (359); Салва К. М. (431).

Танзанія: Леттов-Форбек фон П. Е. (256); Мвіньї А. Х. (299); Мкапа Б. (309); Ньерере Д. К. (367).

Того: Гнасінгбе Е. (135); Гнасінгбе Ф. (136); Грюніцький Н. Ж. В. (140); Олімпіо С. Е. (374).

Туніс: Бен Алі З. (101); Бургіба Х. (114); Мухаммад VIII (324).

Уганда: Амін І. (63); Мусевені Й. К. (323); Оботе М. (369).

Центральноафриканська республіка: Бокасса Ж. Б. (108); Дако Д. (152).

Чад: Дебі І. (155); Томбалбай Ф. (481); Уеддей Г. (488); Хабре Х. (509).

ІНШІ КРАЇНИ

Австро-Угорщина: Герцль Т. (134).

Бразилія/Португалія: Фрейре Ж. (500).

Велика Британія: Лоуренс (Аравійський) Т. Е. (268); Маунтбеттен А. (292); Меркьюрі Ф. (305).

Італія: Бадольйо П. (85).

Німеччина: Леттов-Форбек фон П. Е. (256); Роммель Е. (420).

Радянська Росія (СРСР): Блюхер В. К. (107); Бородін М. М. (110); Павлов П. А. (381); Примаков В. М. (396); Раскольников Ф. Ф. (406); Рінчино Е.-Д. (415); Унгерн фон Штернберг Р.Ф. (489); Фрунзе М. В. (502).

США: Мазруї А. (275); Макартур Д. (276); Френкс Т. Р. (500); Шварцкопф Н. (575).

ІНШЕ

Діячі міжнародних рухів і організацій: Аззам А. Р. Х. (41); Аль-Банна Х. (57); Аннан К. (67); Бен Барка А. (102); Бутрос Галі Б. (116); Дюбуа В. (175); Кутб С. (248); Пан Гі Мун (384); Рой М. (417); У Тан Сітх (487); Фадлала М. Х. (492).

Міжнародні терористи: Абу Нідаль (36); Аз-Завахірі А. М. Р. (40); Аз-Заркаві А. М. (41); Аззам А. (41); Аль-Авлакі А. (50); Аль-Багдаді А. Б. (55); Аль-Багдаді А. У. (56); Аль-Хашемі А. І. (60); Бен Ладен У. (104); Насралла Х. (345); Омар М. (375); Рантісі А. А. (406); Саламе А. Х. (431); Шекау А. (577); Ясін А. (587).

ЛІТЕРАТУРА

1. Афганистан. Краткий биографический справочник / Сост. Г. П. Ежов. – М.: Изд-во «КлючС», 2002. – 440 с.
2. Босворт К. Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии: пер. с англ. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1971. – 324 с.
3. Бузов В. И. История современного Востока XX – XXI вв.: страны и правители. – Ростов н/Д: МарТ, 2008. – 575 с.
4. Бузов В. И. Новейшая история стран Азии и Африки (1945 – 2004): учебное пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 574 с.
5. Вагман И. Я. 50 знаменитых террористов. – Х.: Фолио, 2005. – 511 с.
6. Васильев В. С. История Востока. Т. 2. – М.: Высшая школа, 2003. – 559 с.
7. Головченко В. І., Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX – друга третина XX ст.): навч. посіб. – К.: Либідь, 2010. – 520 с.
8. Джил Л. Л. Династия Ганди. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 416 с.
9. Жаринов К. В. Терроризм и террористы: Ист. справочник. – Минск: Харвест, 1999. – 606 с.
10. Ігнат'єв П. М. Країнознавство. Країни Азії: Навчальний посібник. – Чернівці: Книги–ХХІ, 2006. – 424 с.
11. История Востока. Т. 5. Восток в новейшее время: 1914–1945 / Ред. Р. Б. Рыбаков. – М.: «Восточная литература» РАН, 2006. – 717 с.
12. История Востока. Т. 6. Восток в новейший период: 1945–2000 / Ред. Р. Б. Рыбаков. – М.: «Восточная литература» РАН, 2008. – 1095 с.
13. Кожушко Е. П. Современный терроризм: Анализ основных направлений. – Минск: Харвест, 2000. – 448 с.
14. Кто есть кто в мировой политике / Отв. ред. Л. П. Кравченко. – М.: Политиздат, 1990. – 559 с.
15. Колоніалізм в історії країн Сходу (Актуальні проблеми вивчення): Навчально-методичний посібник / Упор. О. Ковальков. – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії “Авангард”», 2014. – 96 с.
16. Лидеры стран мира: [политические биографии] / Кол. авт. – Минск: Харвест, 2006. – 319 с.
17. Нова історія Азії та Африки (термінологічний і понятійний довідник): Навчально-методичний посібник / Авт.-упор. О. Ковальков. – Кропивницький: ПП «Центр оперативної поліграфії “Авангард”», 2107. – 300 с.
18. Новейшая история стран Азии и Африки: В 3-х частях / Под ред. А. М. Родригеса. Ч. 1. – М.: Владос, 2001. – 344 с.
19. Новейшая история стран Азии и Африки: В 3-х частях / Под ред. А. М. Родригеса. Ч. 2. – М.: Владос, 2001. – 320 с.
20. Новейшая история стран Азии и Африки: В 3-х частях / Под ред. А. М. Родригеса. Ч. 3. – М.: Владос, 2001. – 272 с.

21. Підлущкий О. Лідери, що змінили світ. – Х.: Фоліо, 2020. – 444 с.
22. Пластун В. Деятельность экстремистских сил и организаций в странах Востока / В. Пластун. – Новосибирск: ИД «Сова», 2005. – 476 с.
23. Світова історія XX – XXI століть. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Т. 1. А – К. – Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 2021. – 682 с.
24. Світова історія XX – XXI століть. Енциклопедичний словник / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Т. 2. Л – Я. – Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 2021. – 752 с.
25. Сергійчук І. М. Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець XX ст.): Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 288 с.
26. Фергюсон Н. Цивілізація. Як захід став успішним. – К.: Наш формат, 2018. – 488 с.
27. Шиханов Р. Б. Главы государств и правительств стран Африки, Азии, Австралии и Океании. Хронологический справочник. – Запорожье: РА «Тандем-У», 2000. – 300 с.
28. Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
29. Википедия – свободная энциклопедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
30. Wikipedia – Free Encyclopedia. URL: <https://en.wikipedia.org/>

Навчальне видання

КРАЇНИ АЗІЇ ТА АФРИКИ (XX – поч. XXI ст):
БІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК

Упорядник: О. Ковальков

Книгу видано в авторській редакції